

ISTVÁN BIBÓ

Bieda východoeurópskych malých štátov

„Tvorba Istvána Bibóa sa úzko preplietá s históriou Maďarska 20. storočia a jej štúdium bez poznania autorových myšlienok je takmer nepredstaviteľné. (...) Ak si položíme otázku, či István Bibó bol kresťanskodemokratickým, alebo ľudovo-radikálnym, alebo liberálnym mysliteľom, odpoveď môže znieť iba tak, že bol aj tým, aj tým. Navyše v takej forme originálnej syntézy, pre ktorú v dejinách ideí iných európskych krajín neexistuje príklad. Táto Bibóova syntéza je dočista pôvodný fenomén, či ho už porovnáme so západoeurópskymi, či východoeurópskymi príkladmi. Hovoríme o syntéze, a nie o synkretizme, čiže o princípoch zložených z relatívne heterogénnych prvkov.

V Bibóovom myslení sa totiž všetky tieto prístupy veľmi prirodzene prepájali.“ (Péter Kende)

„Keď istý maďarský denník priniesol v máji 1979 viac ako stručnú správu, že »István Bibó, penzionovaný referent knižnice

Ústredného štatistického úradu, v šesťdesiatom ôsmom roku svojho života zomrel«, iba málo čitateľov si uvedomilo, že odišiel jeden z najvýznamnejších maďarských mysliteľov 20. storočia, ba možno celých maďarských duchovných dejín. Málo aj preto, že meno Istvána Bibóa počas jeho života sa spomínalo v Maďarsku len zriedkakedy. Na Slovensku o ňom nebolo chýru, v strednej Európe sa o ňom donedávna takmer nevedelo napriek tomu, že priam stelesňoval jej problémy.“ (Rudolf Chmel)

EDÍCIA
VIŠEGRÁD

Bieda východoeurópskych
malých štátov

ISTVÁN BIBÓ

Kalligram

Mátna vodočná knižnica v Košiciach
III.172374
východoeurópskych
malých štátov

Bieda
východoeurópskych
malých
štátov

ISTVÁN BIBÓ

SVK Košice
2720215535

Kalligram

EDÍCIA
VIŠEGRÁD

ISTVÁN BIBÓ

Bieda východoeurópskych
malých štátov

Redakčná rada slovenskej edície

Predseda:

Rudolf Chmel

Členovia:

*Martin Bútor, Karol Chmel,
Milan Hamada, Pavol Lukáč,
Vladimír Petrík, Peter Zajac*

Redakčná rada maďarskej edície

Predseda:

Miklós Mészöly

Členovia:

*Tamás Berkes, Endre Bojtár,
Vilmos Heiszler, Csaba Kiss Gy.,
Mihály Szegedy-Maszák*

Redakčná rada českej edície

Predseda:

Petr Pithart

Členovia:

*jr. Vladimír Petříček, Péter Rákos,
Jan Vít, Václav Žák*

Redakčná rada polskej edície

Predseda:

Jacek Baluch

Členovia:

*Andrzej Jagodziński, Adam Michnik,
Tomasz Lubieński, Jerzy Snopek, Józef Tischner*

EDÍCIA
VIŠEGRÁD

ISTVÁN BIBÓ

Bieda východoeurópskych malých štátov

Vybrané štúdie

Kalligram
Bratislava 1996

© Tegzes Lászlóné Bibó Borbála, István Bibó, 1996
Prolog © Péter Kende, 1996
Epilog © Rudolf Chmel, 1996
Hungarian translation © Katarína Králová, 1996

Výber zostavil János Kenedi
Predslov Péter Kende
Doslov Rudolf Chmel

Z maďarského originálu preložila Katarína Králová
Preklad s originálom porovnal Zoltán Rampák

+ Európa východná - + Maďarsko
- dejiny - štúdie

Štátna vedecká knižnica v Košiciach

III.172374

PRÍR. Č. 894796
80-7149-148-9

940

893-9

Pa [mg]

Vydala Kalligram, spol. s r. o., Bratislava 1996.
811 03 Bratislava, Staromestská 6/D.
Prvé slovenské vydanie. Počet strán 580.
Návrh obálky a grafická úprava: Igor Imro.
Vytlačila Expresprint, spol. s r. o., Bánovce nad Bebravou.

Vydanie knihy podporila
Magyar Könyv Alapítvány,
Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a CEU-Press, Budapest.

ISBN 80-7149-148-9

ÚVOD

Politik

Hľa kniha, ktorá spláca dávnu podľžnosť. Tvorba Istvána Bibóa sa totiž tak úzko preplietá s históriou Maďarska 20. storočia, že jej štúdium bez poznania autorových myšlienok je takmer nepredstaviteľné. Meno Istvána Bibóa mimo hraníc Maďarska predstavovalo iba hmlisté alúzie, v posledných rokoch však možno zopár jeho diel čítať už aj vo francúzštine a angličtine. Nadišiel čas, aby sa s ním bezprostredne oboznámila aj slovenská čitateľská obec.

Kto teda bol István Bibó a čím je jeho dielo ojedinelé?

István Bibó narodil na roku 1911 vo vidieckej protestantskej rodine. Oženil sa s dcérou renomovaného biskupa reformovanej cirkvi. Pripravoval sa na povolanie v štátnej službe. V juhomaďarskom Segedíne študoval právo, históriu a filozofiu, potom pokračoval vo Viedni, v Haagu a v Ženeve. Na ženevskej Vysokej škole medzinárodných štúdií boli jeho profesormi okrem iných Paul Guggenheim, Hans Kelsen a Guglielmo Ferrero. Už počas univerzitných štúdií vybudoval si úzky priateľský vzťah so známym agrárnym sociológom Ferencom Erdeim, pod vplyvom ktorého orientuje sa jeho záujem na ľavicový výskum otázok. V rokoch 1936-1944 pracuje ako sudca, istý čas je expertom na ministerstve spravodlivosti, neskôr prednáša ako súkromný docent na univerzite v Kluži. V prvých týždňoch po obsadení Maďarska sovietskymi vojskami prijal Ferenc Erdei v dočasnej národnej vláde utvorenej v decembri 1944 post ministra vnútra, a po oslobodení Budapešti od nemeckej moci stáva sa jeho poradcom a vysokým štátnym úradníkom István Bibó, s ktorým už predtým mali mnoho spoločných predstáv o

reorganizácii štátnej správy v krajine. Bibó sa s elánom púšťa do vypracovania ďalekosiahlej reformy verejnej správy, ktorá sa však nikdy neuskutoční, a to jednak preto, lebo komunistická strana, ktorá má v tom čase už rozhodujúci vplyv, si túto reformu neželá, jednak preto, lebo Bibó sa už v zime 1945 dostáva v mnohých otázkach do sporu s komunistickými vodcami. Preto, ale aj pre iné príčiny, musí po niekoľkých mesiacoch ministerstvo vnútra opustiť. Tým sa prakticky jeho dráha v štátnej službe skončila.

Čím vlastne možno vysvetliť Bibóov konflikt s komunistickými vodcami? Vzhľadom na svoju minulosť a názory mohol byť a priori veľmi užitočným spojencom komunistov. V tej strednej vrstve inteligencie, z ktorej pochádzal, zaujímal ľavicovú pozíciu: k spoločenskej štruktúre a sociálnej politike Horthyho režimu sa staval značne kriticky, bol liberálnejší a protinemeckejší ako prevažná väčšina jeho súčasníkov a išiel tak ďaleko, že v poslednej etape vojny ako úradník ministerstva spravodlivosti nadviazal kontakt ešte aj s hnutím odporu, dokonca s jeho komunistickým krídlom. Tesne po vojne sa Bibó pripojil k národnej roľníckej strane, ktorá mala zo všetkých nekomunistických strán najužší vzťah k ľudovej revolučnosti. Nedôveru komunistických vodcov voči Bibóovi vyvoláva fakt, že Bibó má veľmi vyhranené názory, ktoré vo svojich kratších a rozsiahlejších dielach uverejňovaných od roku 1945 vyslovuje bez okolkov, mimoriadne zrozumiteľne a súčasne efektne. V pozadí názorov Istvána Bibóa je síce ľavicový ideový systém, ten však vôbec nie je totožný s komunistickou ideológiou, naopak, je voči nej kriticky zdržanlivý. Je pravdepodobné, že komunistom v súvislosti s Bibóom najviac prekáža nezaraditeľnosť jeho myšlienkového systému. Bibó je jednak deklaratívnym zástancom tzv. tretej cesty, jednak je jednoznačne a výrazne liberálny, ba v niektorých otázkach ho možno pokladať aj za prívrženca konzervativizmu. Túto charakteristiku ešte komplikuje, že István Bibó vôbec nie je antikomunista, naopak, je ochotný pokladať sám seba za spojenca komunistov – s podmienkou, že si komunisti vypočujú jeho argumenty a uznajú, že aj jeho ideový systém má právo na existenciu. S komunistami ho zblížuje i to, že na rozdiel od najvplyvnejšej časti politikov vlastnej strany i buržoázných strán, nepokladá nadvládu Sovietov v Maďarsku za prechod od jednej okupácie k druhej, ale vidí v nej historickú šancu, ktorá ponúka sociálne oslobodenie dovtedy utláčanej väčšine maďarskej spoločnosti. Toto oslobode-

nie, a k nemu sa ešte vrátíme, predstavuje si Bibó vo forme revolučného procesu, súčasne však odmieta radikalizmus a netrepezlivosť Leninových nasledovníkov a s veľkým znepokojením zisťuje, že komunistické vedenie nie je schopné pochopiť skutočný psychický stav maďarskej spoločnosti, ktorá sa len ťažko a pomaly spamätáva z prehranej vojny. Bibó teda – napriek svojmu ľavicovému cíteniu, alebo práve v jeho zmysle – vyzýva k opatrnosti, ďalej pripisuje mimoriadne veľký význam čistote politických metód, zákonnosti, postupnosti a konsenzuálnemu prijímaniu aj ním podporovaných spoločenských reforiem. Sú to všetko také požiadavky, pre ktoré sa Bibóova ideológia stala pre komunistov antipatická, iritujúca a v konečnom dôsledku neprijateľná.

Napriek tomu v období od roku 1945 do roku 1948 mohol Bibó svoje názory vyjadriť slobodne. Krátko potom, čo roku 1946 z vlastného rozhodnutia opúšťa Ministerstvo vnútra, ho na Fakulte štátnych a právnych vied segedínskej univerzity, čiže v meste jeho vysokoškolských štúdií, menujú za profesora politických vied. Svoje úvahy publikuje pravidelne vo vplyvnom týždenníku *Új Magyarorszag* (Nové Maďarsko) ako aj v denníku Národnej roľníckej strany *Szabad Szó* (Slobodné slovo); rozsiahlejšie štúdie uverejňuje najmä v časopise *Válasz* (Odpoveď), ktorý redigoval Gyula Illyés. Roku 1947 ho menujú za člena-korešpondenta Akadémie; jeho inauguračná prednáška hovorí o tom, prečo je potrebné rozdelenie mocenských metód (text je obsiahnutý aj v prítomnom zväzku). V štúdiách publikovaných v tomto čase má ústredné miesto stredoeurópsky problém. S témou sa začal zaoberať už počas vojny, no svoje názory rozvinul najefektívnejšie v sérii článkov, ktoré pod názvom Bieda východoeurópskych malých štátov (pozri aj v tomto zväzku) vyšli najprv v týždenníku *Új Magyarorszag* a neskôr aj v samostatnej brožúre. S tým istým okruhom otázok sa spájajú aj jeho texty, ktoré venoval nemeckému problému, povojnovým mierovým zmluvám a otázkam samourčenia. Podľa Bibóa legitimita štátu v súčasnosti „môže byť vybudovaná len na princípe samourčenia a suverenity ľudu“, pričom v samourčení je vyjadrené „právo každého národa rozhodovať na vlastnom území“ (pozri v tomto zväzku časť textu o princípe samourčenia).

Ku koncu života Bibó v istom úsmevno-smutnom rozhovore vyhlásil, že žil vlastne od roku 1945 do roku 1948. Je to pravda do tej miery, že

za priaznivých okolností a relatívne slobodne mohol pôsobiť len v tomto krátkom období. Keď sa od roku 1948 Maďarsko začína rýchlym tempom stalinizovať, Bibó musí opustiť najprv univerzitu a neskôr aj Akadémiu. Počas stalinizmu pracoval v bezvýznamnej funkcii knihovníka, až kým ho vrtošivá vlna histórie nevyhniesla do závrtných výšin.

Ako je známe, v dňoch revolúcie roku 1956 sa všetky nekomunistické politické sily pokúsili nanovo organizovať. V tomto procese však sotva mohli mať miesto tí, čo sa v predchádzajúcom desaťročí začlenili do komunistického systému jednej strany, kde sa viac-menej kompromitovali. Touto myšlienkou sa riadila aj Národná roľnícka strana, keď v posledných dňoch revolúcie pod novým názvom Petőfiho strana poverila vedením také osobnosti, ktoré verejnosť pokladala za bezúhonné. Patril k nim aj István Bibó, ktorý sa síce o žiadnu vedúcu funkciu neuchádzal, no v prvých novembrových dňoch roku 1956 sa ocitol zoči-voči povinnosťou reprezentovať v revolučnej vláde roľnícku stranu. Toto poverenie malo výlučne symbolický charakter, keďže užší kabinet, ktorého členom sa 3. novembra stal aj Bibó, pred sovietskou intervenciou nezasadal ani raz. Bibó sa však 4. novembra 1956 na úsvite, keď sa začalo znovuobsadenie Budapešti Sovietmi, zdržiaval v budove parlamentu (vlády). Mimoriadne ťažká situácia ho podnietila k mimoriadnemu činu: keď už okolo neho takpovediac nikto nie je, keď sa už ostatní členovia vlády bez stopy vytratilí alebo so strachom odišli, Bibó koncipuje proklamáciu adresovanú verejnosti krajiny a celého sveta. Sám si ju napísal na stroji a vlastnoručne ju postúpil budapeštianskemu diplomatickému zastupiteľstvu USA. Text proklamácie, ktorý možno čoskoro čítať na múroch budapeštianskych domov oznamuje, že predstaviteľ revolučnej vlády, ktorý posledný ostal na svojom mieste, pokladá sovietsky zásah za neopodstatnený a odsudzuje ho. Súčasne vyzýva ľud krajiny, aby zachoval vernosť vláde Imreho Nagya. Ale revolučná aktivita Istvána Bibóa sa tým nekončí. V nasledujúcich týždňoch skoncipuje niekoľko memoránd, jednak v záujme informovania zahraničia, jednak preto, aby vypracoval základné princípy možného kompromisu so Sovietskym zväzom. Tieto texty sa v Maďarsku stali známe až o tridsať rokov neskôr, no v zahraničí viaceré z nich publikovali, takže meno Istvána Bibóa sa aj takto spájalo s históriou maďarskej revolúcie. Bibó sa dostal do väzenia práve vďaka tejto úlohe, ktorú vzal na seba takmer mimoriadne, z číreho vedomia povinnosti a národnej zodpovednosti. Pre lep-

šie pochopenie procesu s Istvánom Bibóom treba vziať do úvahy, že kádárovci obvinili členov poslednej revolučnej vlády Imreho Nagya selektívne (boli takí, ktorých nechali ujsť), že represálie po roku 1956 prevažne ušetrili významnejších duchovných vodcov patriacich k roľníckej strane a k ľudovému hnutiu. Ani László Németh, ani Gyula Illyés, ani Áron Tamási sa nedostali do väzenia, kým osoby s komunistickou minulosťou, ktoré hrali podobnú úlohu ako Tibor Déry, Zoltán Zelk, Gyula Háty, Tibor Tardos atď., dostali prísne tresty. Pri zohľadnení osudu ľudového smeru po roku 1956 zaobchodili teda s Istvánom Bibóom mimoriadne prísne, čo nevysvetľuje ani jeho celkom symbolický postoj zo 4. novembra 1956, ani charakter memoránd, ktoré pripravil v nasledujúcich mesiacoch. Nič nepoukazuje väčšmi na ideologickú zaslepenosť kádárovcov a na ich neschopnosť dospieť ku skutočnému konsenzu s maďarskou spoločnosťou ako okolnosť, že rokovať a „dohodnúť sa“ boli ochotní len s tými, ktorí v nejakej súvislosti prejavili ochotu uzavrieť výrazný kompromis s komunistickým ideovým systémom. István Bibó, napriek mimoriadnej pružnosti a chápatosti, nepatril k nim. Ešte aj pred vyšetrovateľmi obhajoval vec revolúcie s obdivuhodnosťou vernosťou svojim zásadám. Za to, že namiesto trestu smrti dostal doživotie, mohol ďakovať iba veľmi významnému hnutiu na jeho záchranu v západnej Európe a v Amerike; zdá sa, že po morálnom pobúrení, ktoré vyvolalo zavraždenie Imreho Nagya, kádárovci nemali odvahu riskovať ešte jeden rozsudok smrti s podobným ďalekosiahlym dosahom (prirodzene, iná stránka veci je, že stovky neznámych povstalcov posielali na šibenicu). István Bibó sa dostal „iba“ do väznice s veľmi nefudskými a sprísnenými podmienkami, z ktorej sa na slobode ocitol až roku 1963 v rámci všeobecnej amnestie; počas rokov väzenia zanechala jeho osoba a osobnosť nevymazateľnú stopu v spoluväzňoch, ktorí v ňom spoznali nielen mimoriadneho mysliteľa, ale aj solidárneho spolubojovníka.

Potom, keď sa roku 1963 ocitol na slobode, bol vlastne v takej istej situácii ako v rokoch 1948–1956 – odsúdený na mlčanie. Slabo platená funkcia pomocného knihovníka sotva stačí na to, aby ťažko a za nedôstojných podmienok uživil ženu, dve deti a starého svokra. Na to, aby učil, prednášal, pracoval a publikoval, mu nebola poskytnutá žiadna možnosť. Ak odhliadneme od dvoch-troch celkom nepatrných vedecko-odborných poznámok, ktoré vyšli pod jeho menom v niekoľkých

akademických časopisoch v sedemdesiatych rokoch, môžeme konštatovať, že najväčší maďarský mysliteľ 20. storočia od roku 1948 až po svoju smrť roku 1979 nemohol v Maďarsku publikovať ani riadok. Určenie miesta je dôležité, lebo po roku 1956 vyšlo niekoľko významných Bibóových štúdií na Západe. Ako prvé vyšlo Memorandum, ktoré napísal na jar roku 1957: najprv ho publikoval rakúsky denník Die Presse, potom množstvo ďalších svetových orgánov. Bibóove najvýznamnejšie štúdie uverejnené v období rokov 1945–1948 zozbieral Zoltán Szabó (žijúci v Anglicku), ktorý ich vydal roku 1960 pod názvom Tretia cesta (Harmadik út). Od začiatku šesťdesiatych rokov Bibó znova začína písať do zásuvky písacieho stola a roku 1972 končí najrozsiahlejšiu prácu svojho života o bezmocnosti medzinárodných inštitúcií a lieku proti tejto ochrnutosti, ktorá vychádza o štyri roky neskôr v anglickom preklade v Londýne. Počas sedemdesiatych rokov Bibó čulo korešponduje s priateľmi v zahraničí a načrtáva projekt celého radu náročných prác: žiaľ, na realizáciu čo len jednej z nich, mu už neostal čas. V máji 1979, krátko po smrti svojej ženy aj on podľahol ťažkej chorobe.

V čase, keď Bibó odchádza z radu živých, prevažná časť maďarskej verejnej mienky nevie o ňom takmer nič. Zdá sa, že jeho tragický odchod bol potrebný, aby mohol byť nanovo objavený. Toto „objavovanie“ sa vlastne začalo už v posledných rokoch Bibóovho života v užšom intelektuálnom kruhu, ktorého jadro tvorila v tom čase sa organizujúca demokratická opozícia, ale ku ktorej sa – práve v súvislosti s Bibóom – pripojil celý rad popredných osobností maďarského kultúrneho života. Išlo o to, aby sa na 70. výročie Bibóových narodenín pripravil akýsi „Festschrift“, v ktorom by defilovalo a vo forme štúdií či iných textov vzdalo Bibóovi úctu demokratické krídlo maďarského duchovného života, kriticky upriamené voči existujúcemu komunistickému systému. Projekt bol ešte len v prípravnom štádiu realizácie, keď Bibó zomrel, a tak sa z „Festschriftu“ stala pamätná kniha na jeho počesť. Táto však prerástla pôvodne plánovaný rámec a predstavovala zoskupenie maďarskej inteligencie demonštratívne nespokojné so súčasnými pomermi, v ktorom boli počnúc Gyulom Illyésom a končiac Jánosom Kisom zastúpené všetky typy duchovnej opozície. Ďalším významným míľnikom Bibóovho duchovného vzkriesenia bolo zobraňované vydanie jeho diel, ktoré vydala v rokoch 1981–1984 Európska protestantská maďarská slobodná univerzita vo Švajčiarsku. Táto publikácia mala na verej-

nú mienku v Maďarsku taký vplyv, že v polovici osemdesiatych rokov sa pred vydaním Bibóa nemohla uzavrieť ani oficiálna edičná politika Budapešti. Výber z Bibóových prác zredigovaný Tiborom Huszárom nie síce výslovné, ale už celkom evidentne konkuroval švajčiarskemu vydaniu. A sotva o niekoľko rokov neskôr tí istí komunistickí ideológovia, ktorí marili Bibóovu vedeckú a odbornú činnosť, začali sa naňho odvolávať tak, akoby bolo najprirodzenejšou vecou na svete, že pravdy Istvána Bibóa sú živým klenotom všetkých...

V čom vlastne spočíva Bibóova originalita a neopakovateľnosť? Nazdávam sa, že je to predovšetkým spôsob argumentácie a schopnosť analýzy, ktoré charakterizujú jeho prístup k téme. Je isté, že mimoriadna dôkladnosť Bibóovej argumentácie a z nej vyplývajúca presvedčivá sila zapôsobili na každého, kto si čo len raz prečítal jeho väčšiu či menšiu štúdiu. Bibó takmer úzkostlivo dbá o to, aby v súvislosti s nejakým daným faktom či situáciou zohľadnil všetky prvky a aby jednotlivo a svedomite preskúmal rozličné názory, ktoré s nimi súvisia. Bibóove argumenty nikdy nie sú rétorické: jeho presvedčivosť je v tom, že odlišné názory skúma vždy dobromyseľne a s vecnou dôkladnosťou. V dôsledku toho jeho spôsob pojednávania nikdy nie je ľahký, štýl nie je vzletný, no o to presvedčivejší.

Ďalšou vecou, ktorú treba spomenúť, je syntetický charakter Bibóových stanovísk. To je vlastne aj podstata jeho „tretej cesty“. Medzi istým druhom radikálnej ľudovej revolučnosti a liberálneho humanizmu neúprosne lipnúceho na svojich princípoch ponúka Bibó schodnú syntézu. Takisto aj idea univerzálneho spoločenského pokroku je uňho v syntéze s národnou myšlienkou, presnejšie so škrupulóznou apológiou národnej suverenity. Pre Bibóa je národ ako politické spoločenstvo ústrednou kategóriou spoločenskej analýzy, no súčasne nestačí zdôrazňovať, že európska civilizácia je v nejakom zmysle produktom a nositeľom racionálneho vývinu, a že tento racionalizmus nie je vlastne ničím iným, ako úsilím zamedziť násilie a rozšíriť slobodu, čo je hodnota presahujúca akúkoľvek národnú individuálnosť. Všetky tieto myšlienky sa v Bibóovom diele nachádzajú skôr roztrúsené ako systematicky. A v tejto súvislosti nachádzame Bibóovu tretiu svojsku črtu: je ňou fakt, že ku svojim dedukciám dospieva vždy na základe konkrétnej analýzy, zásady čerpá zo skúmaného objektu. Preto možno jeho myslenie pokladať za akékoľvek, len nie za dogmatické.

Bibóove politické myslenie sa teda nachádza na osi troch alebo azda

aj štyroch veľkých ideových systémov. Je nesporné, že v jeho systéme uvažovania je najvýznamnejším prvkom kresťanstvo. Dôkaz tohto tvrdenia možno nájsť v troch, teraz už publikovaných významných textoch. Jeden z nich bol známy už aj prv – ide o akademický inauguračný prejav o rozdelení politickej moci – ďalšie dva vyšli tlačou iba v ostatných rokoch. Jeden z nich je rozhovor, ktorý viedol s Tiborom Huszárom, druhý s názvom *Význam vývinu európskej spoločnosti* je zaujímavý preto, lebo v ňom zhrnul vlastnú politickú filozofiu. Tieto texty jednoznačne svedčia o kresťanskej orientácii Bibóovej politickej filozofie.

Na to, či sám István Bibó bol veriaci alebo nie, spomínané práce neodpovedajú jednoznačne. Je však isté, že humanizmus nebol pre Bibóa ničím iným ako nasledovaním Kristovho učenia, a že vývin európskej civilizácie možno – podľa neho – vysvetliť vznikom a postupnou expanziou kresťanských princípov organizovania spoločnosti. V tomto chápaní má najväčší význam to, že duše sú si pred Bohom rovné, a že žiadnu moc nemožno ospravedlniť samu v sebe a úplne, ale iba potiaľ, pokiaľ ju možno pokladať za morálnu, t.j. kým dodržiava isté všeobecné zákony. Ospravedlnená moc je tá, ktorá slúži veľkým morálnym zákonom a pravdám smerujúcim k humánnosti. Treba však vedieť, že u Bibóa sú humanizmus a kresťanstvo takmer synonymá. Takáto platforma ponúka niekoľko východísk: sám Bibó vykročil smerom k liberálnemu právnemu a ideovému systému. Liberalizmus chápe v najpôvodnejšom význame slova, čiže podľa neho znamená politickú predstavu spočívajúcu na princípe slobody, ktorý zdôrazňuje právo a techniky slobody, a nie súkromné vlastníctvo. Súkromné vlastníctvo len málokedy nadobúda u Bibóa pozitívny význam, a už vôbec ho nepokladá za niečo posvätné.

Politickú filozofiu liberalizmu rozvinul Bibó mimoriadne aktuálne, ba dá sa povedať, že pohotovo. V tejto súvislosti možno čerpať z jeho rozhovorov s Tiborom Huszárom, v ktorých – niekedy v sedemdesiatych rokoch – obhajuje liberalizmus a vysvetľuje jeho podstatu. Konštatuje, že ak ho vyhocujeme do konečných teoretických dôsledkov, potom sú liberálne princípy napadnuteľné takisto, ako ktorýkoľvek iný abstraktný princíp, no dôležité je, že na základe týchto princípov sa utvorila „súvislá inštitucionálna reťaz liberálneho demokratizmu, ktorej jednotlivé ohnivé zapadajú v praxi do seba na spôsob ozubeného kola.“ Bibó vyzdvihuje nasledujúce ohnivé tejto reťaze: a) slobodne zvolený, na suverenite ľudu založený zákonodarný zbor, ktorý v tak-

zvanom parlamentnom systéme kontroluje a môže zvrhnúť vládu, kým v takzvanom prezidentskom systéme tú istú garanciu predstavuje voľba vlády na určité obdobie; b) v prípade povolenej opozície, a v prípade, že táto získa väčšinu, dať jej možnosť ujať sa vlády; c) v ústavotvornom a zákonodarnom zbere a mimo nich sloboda zhromažďovania, sloboda utvárania strán, sloboda slova, tlače a myslenia; d) nezávislosť sudcov a určitá sudcovská kontrola vládnych aktov.

Táto inštitucionálna sieť – dodáva Bibó – je jediný politický systém v dejinách, ktorý môže relatívne stabilným spôsobom zabezpečiť značné množstvo slobody, nenásilný charakter zmeny vlády a otvorenosť verejného života. Možno povedať – ešte vždy Bibóovými slovami – že je to najvýznamnejší vynález európskeho ľudstva. Má väčší význam ako prírodné a technické vedy, a okrem európskej hudby – všimnime si túto myšlienku! – je možno jediný taký vynález, ktorý iné kultúry neobjavili a o blahodarnom a užitočnom charaktere ktorého nemožno pochybovať.

Nazdávam sa, že povedať o modernej demokracii viac už nemožno, a že tu v niekoľkých riadkoch nájdeme skoncentrovanú celú Bibóovu liberálnu politickú filozofiu. Ale opakujem: uňho liberálne princípy nie sú nezávislé od obrazu kresťana, od morálneho základu kresťanstva. V Bibóovom myslení sa európsky humanizmus organicky rozvíja z kresťanských zásad, a to sa vzťahuje aj na ideový systém osvietenstva a na z neho vyrastajúce smery, až po socializmus. Poznáme však jeho istý text, ktorý sám osebe frapantne dokazuje súvislosť medzi kresťanstvom a liberalizmom. Ide o myšlienku, ktorú nikdy nenapísal, a ktorá sa nachádza len v náčrte; Bibó ju žartovne nazval *Ukróniou*. Ukrónia je európsky spoločenský alebo duchovný vývin v takej podobe, v akej sa neudial a akoby sa bol celý odohral v rámci katolíckej cirkvi. Akoby sa katolíckej cirkvi podarilo vyhnúť schizme, integrujúc učenie Luthera, Kalvína a ostatných reformátorov, vyjadrujúc taký tolerantný stav, ktorý by bol nechal priestor voltairovskému humanizmu, rousseauovskému chápaniu človeka, v dôsledku čoho by sa dalo vyhnúť francúzskej revolúcii v tej jej podobe, v akej sa odohrala. Veď v Ukrónii ešte aj Robespierre hrá úlohu nejakého mnícha. Akoby bola uvoľnila miesto modernej vede, a akoby sa aj veda bola rozvíjala pod miernym vplyvom katolíckej cirkvi, ale bez obmedzovania atď.

István Bibó teda uvažoval o takej možnosti európskeho spoločenského a duchovného vývinu, v rámci ktorej by sa európske spoločnosti

mohli vyhnúť polutovaniahodným okľukám modernej doby, a namiesto toho sa mohli harmonicky rozvíjať bez odtrhnutia sa od veľkých morálnych princípov, ktorých najistejším nositeľom – podľa chápania Istvána Bibóa – je kresťanská cirkev. Lež nie skutočná kresťanská cirkev praxou utváranou po tisícročia, ale tá cirkev s tou praxou, ktorá mala podľa Bibóa existovať.

Nazdávam sa, že v tomto význame možno pokladať za dôkaz, že v myslení Istvána Bibóa duchovný systém osvietenstva a celý ideový a duchovný systém liberalizmu nie je od kresťanstva nezávislý, ale že uskutočňuje jeden jeho – azda najvýznamnejší – aspekt, a z toho aspektu vyjadruje, rozvíja a uskutočňuje niečo, čo by sa v rámci kresťanského myslenia bez zásahu liberalizmu nikdy nebolo rozvinulo.

Všimnime si teraz tretí, možno najzáhadnejší prvok bibóvskej syntézy: radikálnu revolučnosť. Ak čítame texty Istvána Bibóa, určite si všimneme, že tento mierny človek – ktorého najvýznamnejšou vlastnosťou bola chápatosť, a ktorý v každej situácii hľadal možnosť, ako by mohol pochopiť myšlienky iných, ako by z nich dostal to, čo by mohol zladit' s vlastnými princípmi, a čo by mu umožnilo vyhnúť sa zrážke krajností – hlása súčasne veľmi radikálnu revolučnosť, a aj tú odvodzuje z Kristovho učenia. Za najdôležitejšiu pokladal totiž pravdepodobne ľudskú dôstojnosť a v tom bol intransigentný. Pokladal za zlý každý taký spoločenský systém, v ktorom sa nejakým spôsobom naštrbila ľudská dôstojnosť. Bibóov radikalizmus *nemá marxistický charakter*, veď Bibó nebol marxista. Občas bol antimarxista, no myslením bol rozhodne vzdialený marxizmu, nachádzal sa na celkom inej rovine a v rámci celkom iných myšlienkových okruhov. Napriek tomu sa stotožňoval s niektorými bodmi marxistickej revolučnosti, čo pravdepodobne súvisí s morálnym pohoršením, ktoré v ňom vzbudili neopodstatnené privilégiá – medzi ktoré patril aj neospravedliteľne veľký majetok.

Svoj radikalizmus definoval Bibó mnohorako. Jeden z prvkov tohto radikalizmu má historický charakter: Bibó sa nazdáva, že východoeurópske národy nedosiahli stupne modernizácie, ktoré sú typické pre západoeurópsku spoločnosť. Bolo to tak preto, lebo pre absenciu vlastnej revolúcie sa nevedeli zbaviť síl, ktoré majú v rukách neopodstatnené privilégiá. V tomto duchu rozvinul v rokoch 1946–47 názor, že zmena roku 1945 – napriek všetkým nepríjemným vedľajším okolnostiam a dvojzmyselným sprievodným javom – bola začiatkom veľmi významného nového obdobia maďarských dejín. Touto zmenou sa podľa neho

mohlo začať niečo, čo bolo Maďarsku dovtedajším nepriaznivým vývinom – v ktorom sa nemohla uskutočniť ním predstavovaná revolúcia ľudskej dôstojnosti – odopreté.

Nepolemizujme teraz o tom, či Bibó roku 1946 videl nové možnosti zrodené v situácii rok predtým správne, veď možnosti zjavne existovali, a ani on, ani nikto iný nemohol dopredu tušiť, že nasledujúce desaťročia opäť zabuchnú dvere, a že o štyridsať rokov bude Maďarsko na tom istom bode ako pri zmene roku 1945. Nekritizujme teda Bibóa za to, že nebol dobrý prorok alebo veštec, radšej konštatujme, že jeho pozitívny postoj k epochálnej zmene roku 1945 súvisí s tým, že v hĺbke duše bol revolucionár a ťažko sa zmieroval so skutočnosťou, že v maďarskej histórii sa takáto revolúcia dovtedy neuskutočnila. Touto „spoločenskou“ revolučnosťou možno vysvetliť, že akceptoval aj komunistické spojenectvo, hoci z ideovej stránky, vzhľadom na svoje politicko-filozofické zásady, nebol na to vôbec pripravený. V danej situácii však pokladal za nevyhnutné spájať sa so silami schopnými uskutočniť revolúciu, ktorú považoval za potrebnú.

A týmto radikalizmom možno vysvetliť, že roku 1956 sa nepostavil jednoducho na stranu revolúcie, ale jeho revolučné stanovisko sa zhodovalo s postojom budapeštianskych robotníckych rád a že najhlbší odkaz maďarskej revolúcie nachádzal v rozličných elaborátoch robotníckych rád. Maďarská revolúcia nebola podľa tohto odkazu priekopníckou udalosťou svetovej politiky, ale svetových dejín, lebo naznačila možnosť existencie nového spoločenského modelu.

Poznamenajme, že v pozadí tejto Bibóovej revolučnosti bol aj istý veľmi konzervatívny názor. V jeho prípade sa však konzervativizmus a revolučnosť vôbec nevyklučujú, veď tu ide o chápanie, ktoré reprezentovala stredoveká rímskokatolícka cirkev. Bibó totiž z morálnych príčin odsudzoval spoločnosť založenú na princípe peňazí a zisku, a keď hľadal niečo nové, to, čo pokladal za socializmus, bolo to vybudovanie takej spoločenskej štruktúry, v ktorej peniaze a zisk nehrajú dominantnú úlohu. Tento typicky konzervatívny názor dodával v Bibóovom prípade revolučnému radikalizmu celkom špecifické – dnes by sme povedali: postmoderné – zafarbenie.

Ak vravíme, že Bibó bol radikálny revolucionár, treba mať na zreteľli istý veľmi významný prvok jeho učenia: revolučný teror podľa neho nie je nikdy akýsi príťažlivý princíp či postoj, ale nevyhnutné zlo. Môže sa vyskytnúť situácia, v ktorej ho nemožno obísť, no Bibó v celom rade

textov od roku 1942 až po svoju smrť veľmi dôrazne vyzdvihuje (v čom vidíme zvláštnu a obdivuhodnú koherenciu a konštantnú vernosť vlastným ideám), že revolučný teror môže byť opodstatnený vždy len v istom momente, a len čo dosiahol svoj cieľ, musí ho vystriedať právny, demokratický štátny systém. Ak nejaká revolúcia nestupňuje, ale znižuje slobodu, nemá podľa Bibóa nijaké opodstatnenie. Ospravedlniť možno len tú revolúciu, ktorá stupeň slobody zvyšuje a kladie pevnejšie základy ľudskej dôstojnosti.

V tomto zmysle sa kriticky vyjadroval o francúzskej revolúcii; výsledky francúzskej revolúcie z roku 1789 posudzoval veľmi nejednoznačne. Prirodzene, sčasti ju – po holandskej, anglickej a iných revolúciách – pokladal za jeden z dôležitých prvkov európskej revolučnej sekvencie, sčasti sa nazdával, že udomácnením teroru urobila francúzska revolúcia veľmi zlú službu veci, ktorú v zásade predstavovala. Vec osvietenstva a pokroku vrátila o storočie alebo aj o viac storočí dozadu tým, že vyvolala reakciu revolučného teroru. Najpoľutovanejšou črtou moderného európskeho vývinu podľa Bibóa je, že dva neproduktívne typy 19. storočia: profesionálny revolucionár a profesionálny reakcionár sa vzájomne iritujú, vŕhajú ľudstvo do tragických dilem a občas do slepých uličiek.

Vzťah Bibóa k ľudovému hnutiu treba vidieť v tomto duchovnom rámci. Som presvedčený, že jeho „ľudovosť“ nemožno hodnotiť ako osobitnú politickú alebo filozofickú kategóriu. Pre neho totiž principiálnym základom ľudového hnutia – ako to sformuloval v listoch na úrovni štúdie adresovaných Gyulovi Borbándimu a Pálovi Szalaymu – nie je nič iné, ako syntéza liberalizmu a revolučného radikalizmu, o ktorých sme práve hovorili. Pre Bibóa nejestvuje osobitná „ľudová myšlienka“, ale jednotná politická filozofia, ktorej základy siahajú do kresťanstva, a ktorej dva najviditeľnejšie body sú jednak pojem liberálnej slobody, jednak radikálna revolučnosť zohľadňujúca ľudskú dôstojnosť.

V akom zmysle pokladal teda Bibó maďarské ľudové hnutie za nejakú osobitnú vec a prečo pokladal za potrebné, aby našiel pre túto ideológiu výraz? Vari ho robí „ľudovým“ mysliteľom vzťah k roľníctvu? Čítanie jeho diel nás o tom nepresvedčí, Bibó totiž vo svojom spoločenskom myslení nevyhradil roľníctvu nijaké osobitné miesto. Roľníctvo pokladá nanajvýš za rovnocennú vrstvu s robotníctvom a ironicky zamietá myšlienku, že by robotníctvo bolo spoločensky vyššou triedou

ako roľníctvo. V Bibóovom myslení však niet nijakej roľníckej mytológie – ani inej mytológie! – a ku svojim princípom vôbec nepristupuje z „roľníckej stránky“. Je azda kľúčom k ľudovosti téza „tretej cesty“? O tejto otázke už prebehlo množstvo polemík. Nazdávam sa, že „tretia cesta“ u Bibóa nie je natoľko myšlienková konštrukcia, ako skôr pragmatická požiadavka. Ako praktický politický mysliteľ, aj on vychádza z toho, že príťažlivé princípy treba vždy zosúladiť s možnosťami, teda uskutočnenie princípov treba hľadať na pôde reality.

Bibóove hľadanie syntézy siaha do duchovnej sféry tridsiatych rokov, a z tohto hľadiska môže nám byť veľmi ľúto, že nepriaznivý osud ho od konca štyridsiatych rokov takmer celkom odrezal od západného vývinu.

Možno by bol s uspokojením konštatoval, že syntéza, ktorú hľadal – teda taký spoločenský systém, ktorý je jednak socialistický, ale nie v diktatúrno-marxistickom význame slova, jednak má v úcte súkromné vlastníctvo, no nedospieva k tým extrémnym riešeniam, ktoré utvoril neobmedzený liberalizmus minulého storočia – sa počas západoeurópskeho spoločenského vývinu uskutočnila už v niekoľkých podobách. Hľadanie tretej cesty v tridsiatych rokoch vystriedala polarizácia, v ktorej sa na jednej strane ukázala slepá ulička diktatorického socializmu, na druhej strane zas rad kríz na Západe spochybnil ekonomicko-spoločenský poriadok neobmedzeného kapitalizmu. Od začiatku štyridsiatych rokov však moderný európsky vývin našiel také recepty, ktoré umožňujú vyhnúť sa týmto extrémom. A tak som hlboko presvedčený, že to, čo Bibó nazýva treťou cestou, sa nachádza vlastne v tejto oblasti.

Má táto oblasť aj istú špecifickú východoeurópsku podobu? Presnejšie: možno s odvolávaním sa na Bibóa formulovať otázku tak, že cieľom je „podporovanie politického a spoločenského vývinu zodpovedajúceho národným špecifikám? Chcel by som zdôrazniť, že Bibó tvrdí pravý opak. V spomínanom liste adresovanom Borbándimu (pozri Válogatott tanulmányok – Výber zo štúdií, III., s. 308–309) prízvukuje, že maďarské ľudové hnutie nikdy nepozdvihlo „národné špecifiká“ na úroveň normy konania. Podľa Bibóa také niečo abstraktné, t.j. ako substancia vznášajúca sa nad dejinami, ani tak neexistuje. Naproti tomu je v záujme každej národnej spoločnosti, aby svoje problémy neskúmala na základe abstraktných princípov, ale na praktickej báze vlastných

daností, a postoj zodpovedajúci národným špecifikám je ten, ktorý prihliada na danú, konkrétnu situáciu.

Záverom: ak si položíme otázku, či István Bibó bol kresťanskodemokratickým, alebo ľudovo-radikálnym, alebo liberálnym mysliteľom, odpoveď môže znieť, prirodzene, iba tak, že bol aj tým, aj tým. Navyše v takej forme originálnej syntézy, na ktorú v dejinách ideí iných európskych krajín neexistuje príklad. Táto Bibóova syntéza je dočista pôvodný fenomén, či ho už porovnávame so západoeurópskymi alebo východoeurópskymi príkladmi.

Hovoríme o syntéze a nie o synkretizme, čiže o princípoch zložených z relatívne heterogénnych prvkov. V Bibóovom myslení sa totiž všetky tieto prístupy veľmi prirodzene prepájali. Ilustrujme to krátkym citátom. Roku 1947 začal Bibó svoju akademickú inauguračnú reč takto: „V princípe rozdelenia štátnej moci – ako v každom princípe politickej vedy – sa vzájomne prepletajú dva prvky. Jedným je úsilie upriamené na opis javov teórie štátu, druhým je správne usmerňovanie teórie štátu, slovami moralistov: morálne, slovami utilitaristov: účelné, slovami evolucionistov: pokrokové, teda úsilie upriamené na správne usporiadanie.” Podnetná a dojemná je v tomto texte samozrejmosť, ktorou Bibó vzájomne zmieruje jednotlivé morálne pozície. Nábožensko-morálna, utilitaristická alebo evolucionistická pozícia sú pre Bibóa aj keď nie rovnocenné, ale odlišné prístupy k tej istej veci. A táto vec nie je ničím iným, ako (v antickom zmysle chápaným) „Dobrom”.

Péter Kende

O európskej rovnováhe a mieri¹

Povinnosťou každého písomného diela je viac či menej zreferovať o vplyvoch, ktoré ho obohatili. Prítomná práca obsahuje relatívne málo takýchto odkazov; ak by presne chcela zaznamenať povinnosti tohto druhu, musela by okrem kníh – nie vždy vedeckých – spomenúť aj veľmi podnetné myšlienky, ktoré sa v nej ocitli vďaka prednáškam a priateľským rozhovorom.² Uviesť autorov týchto inšpiratívnych úvah však v tejto chvíli nie je rozumné. Na jeden svoj dlh však autor nesmie zabudnúť a preto svoju knihu venuje pamiatke Guglielma Ferrera.³

I. KNIHA

[Príčiny svetovej vojny a súčasnej krízy]

I. kapitola

[Európsky politický vývin]

1. SÚČASNÁ KRÍZA A JEJ CHARAKTER

a) REDUKCIA PROBLÉMU NA EURÓPU A NA POLITIKUM
Prítomné dielo, ktoré je prvou časťou „Knihy pre mierotvorcov“, hovorí o príčinách svetovej vojny a súčasnej krízy. Pri náročnom úvode sa môže zdať čudné, že v nej nie je reč takpovediac o inom, ako o Európe, a aj v jej rámci najmä o mizériách strednej a východnej Európy ako o politických fenoménoch. Popri súčasnom rozsahu svetovej vojny sa zdá trochu neprimerané pripisovať problémom Európy, najmä strednej a východnej Európy, taký veľký význam. Naše súčasné myslenie je poznačené istými falošnými svetovými mierami a cez túto optiku sa popri problémoch Blízkeho Východu, Ďalekého Východu a západnej pologule zdajú problémy strednej Európy (presnejšie Nemecka a Talianska) a východnej Európy (presnejšie tzv. strednej zóny medzi Nemeckom a Ruskom) iba ako jeden komplex z mnohých. Táto optika je však falošná. Napriek tomu, že Európa ešte dlhší čas, alebo už nikdy nezaujme také miesto vo svete, aké jej kedysi patrilo, bez nastolenia rovnováhy v Európe nebude možné nastoliť ani politický poriadok sveta. Kritickým bodom európskej rovnováhy je anarchia strednej a východnej Európy, krach politických autorít. Problémy tejto oblasti sa od problémov Stredného Východu, Ďalekého Východu a západnej pologule líšia iba v takej „maličkosti“, že v dôsledku jej neskonsolidovaného charakteru

vypukla za krátky čas druhá svetová vojna, a keď vypukne tretia, sotva môže vzísť odinakaľ ako odiaľto. Máme teda dostatočný dôvod venovať tomuto územiu „nepomernú“ pozornosť.

Postup, ktorý sme si zvolili, vedome oponuje chápaniu, ktoré za touto, i za všetkými vojnami vidí najmä boj *ekonomických síl a záujmov* a vojnu predstavuje ako vedľajší vplyv vývinových procesov v ekonomike. Je nesporné, že ekonomické činitele môžu ovplyvniť obsah, zvraty, prostriedky, priebeh, ba i výsledok vojny. Vo svojom konečnom význame však predstavujú skôr sprievodné príčiny a záujmy ako primárne dôvody. Politické obavy, pocity neistoty a emócie, ktoré vedú k narušeniu politickej rovnováhy, sú mimo miery, v rámci ktorej ešte možno „podnecovať“ vojnové nálady, „financovať“ hnutia a „snovať“ politické „intrigy“, dokonca sú aj mimo možnosti, v rámci ktorej by dlhodobé ekonomické tendencie alebo veľké hospodárske krízy a depresie mohli byť samé osebe príčinou politického vývinu. Fráza, že vojna vzniká v dôsledku antagonistických ekonomických záujmov, má približne takú hodnotu, ako konštatovanie, že táto vojna a všetky vojny vôbec, sú plodmi *hriechu*: aj toto je pravda, no nemôže stačiť nikomu, kto chce pochopiť a pomôcť. Bolo by veľmi aktuálne pokúsiť sa – tak, ako objavil Karl Marx ekonomické momenty ukryté za politikom – nájsť za príliš často spomínanými ekonomickými vzťahmi politikom s jeho masovopsychologickým vplyvom, najmä však bolestný a chaotický proces vývinu moderných národov, ktorý sa od roku 1789 stal chronickou príčinou chaosu strednej a východnej Európy a tým aj príčinou narušenia európskej rovnováhy.

Istotne bude mnoho takých, ktorým sa nebude zdať presvedčivé, že politike pripisujeme taký rozhodujúci význam, a ktorí politické hladisko, spolu s hladiskom hospodárskym, zaradia medzi menej podstatné, vonkajšie aspekty, zatiaľ čo „hlbšie“ príčiny budú hľadať v rasovej, spoločenskej alebo ideovej rovine. Som však presvedčený, že nech už pôsobia rasové, spoločenské a ideové momenty v dramatických zvratoch krízy akokoľvek výrazne, v konečnom dôsledku nepredstavujú východiskový bod a rozhodujúce motívy krízy. Údiv vyvolá aj fakt, že politike pripisujeme vplyv deformujúci miestami duchovný habit celých národov, hoci je všeobecne známe, že pravažná väčšina ľudí na svete sa prejavuje apoliticky, dokonca protipoliticky. Avšak politikum, o ktorom je reč, nepredstavuje to, čo ľudia zvyknú spájať s pojmom „politika“, a voči čomu sú väčšinou naozaj ľahostajní alebo nepriateľskí; „polis“ je vecou, situáciou a vzťahom spoločstva k jednotlivcovi. A toto

už prevažnú časť ľudí až príliš zaujíma. Ide o záujem najmä od prelomu 18. a 19. storočia, čiže od čias zrodu moderného spoločenského vedomia, odkedy sa vzťah k štátnemu spoločenstvu a fungovanie štátneho spoločenstva, jeho úroveň a prestíž, stali teoreticky spoločnou a osobnou vecou každého. Táto principiálna a emocionálna demokratizácia vzťahu k spoločenstvu – čo ešte neznamená bezpodmienečne demokraciu – zachvátila celú Európu. Z toho pochádza situácia najnovšieho veku, v ktorej zo záležitostí národných spoločenstiev vzišli najrozličnejšie kolektívne hystérie podieľajúce sa v značnej miere na osudnom narušení európskej rovnováhy.

V tejto súvislosti musíme zaujať postoj v neplodnej polemike, ktorá sa dotýka spoločenských otázok a prejavuje sa konfrontáciou *proti-racionálneho emocionalizmu a protiinstinktívneho racionalizmu*. Prevaha rozumu nad emóciami je požiadavka, ktorej sa ľudstvo kvôli nijakému iracionálnemu rozmachu nesmie vzdať, ak sa len nechce vzdať svojho doterajšieho vývinu. Avšak primát rozumu nemôže znamenať, že v spoločenských, a vôbec v ľudských veciach možno konať racionálne bez ohľadu na emócie, *akoby tieto ani neexistovali*. Proti tomuto naivnému racionalizmu musíme argumentovať racionalizmom vyššieho typu, ktorý celú silu rozumu koncentruje na to, aby sa vedel lepšie zorientovať v spleti emócií.

V znamení tejto myšlienky musíme objasniť dva pojmy, ktoré sa budú počas našich ďalších úvah vyskytovať veľmi často: ide o pojem politickej rovnováhy a politickej hystérie.

b) POLITICKÁ ROVNOVÁHA

V súčasnosti je moderné hovoriť o zastaranosti systému politickej rovnováhy. Neverme však, že preto, lebo tá-ktorá forma rovnováhy nebola dostatočne uspokojivá; bez rovnováhy je možný akýkoľvek kolektívny život. Rovnováha nie je bilancovaním kvantitatívnych vzťahov, súhrnom malicherných politických vyjednávanií, výmenou národov či území. To všetko sú iba miestne a historické spôsoby prejavu vyššieho princípu, bez zohľadnenia ktorého nie je možná nijaká materiálna, duchovná alebo kolektívna tvorba. Základnou podmienkou každej tvorby a najmä každej kolektívnej tvorby je, aby pomer síl a princípy tvoriaceho spoločenstva, na ktorých spočíva celý systém, neboli ani príliš meravé, ani príliš pohyblivé. Príveľmi meravý systém prejavuje voči premenám reality a vývinu prehnane veľký odpor, takže zmeniť sa môže len cestou

katastrof, príliš pohyblivý systém zas neprejavuje voči vonkajšiemu svetu nijaký odpor, takže postráda minimálny stupeň totožnosti so sebou samým a minimálny stupeň pocitu istoty, ktorý z neho vyplýva, čo je podmienkou každého plodného individuálneho a kolektívneho života. *Rovnováha* je súmerná koexistencia pohyblivosti a stability, čiže v kolektívnom živote predstavuje situáciu, v ktorej smerodajné princípy a pomer síl spoločenstva umožňujú, aby sa spoločenstvo umiestnilo medzi extrémami meravosti a pohyblivosti s optimálnou pružnosťou a s optimálnou stabilitou.

Utvoriť rovnováhu v kolektívnom živote znamená tolko, ako znemožniť neobmedzenú koncentráciu moci, ktorá rovnakou mierou deštruuje tých, čo ju uplatňujú, i tých, čo sú jej podrobení; znamená tolko, ako postaviť popri sebe mocenské organizácie a kompetencie tak, že ak z jednej alebo druhej vytryskne deštruktívna sila, nech sa neocitáme len voči princípom a preceptom, ale aj voči ostatným silám; znamená tolko, ako dať morálny obsah a sebavedomie funkcie mocenským organizáciám za to, aby na stabilite získali a v brutalite oslabili; znamená tolko, ako vyznačením vecných a územných kompetencií zvýšiť pocit istoty aktívnych a pasívnych predstaviteľov moci; znamená tolko, ako vymýšľať metódy a postupy pre ustavičné zmeny života, aby explózia petrifikovaných rámcov nestrhla so sebou celý systém; znamená tolko, ako utvoriť možnosti a vzory odvážnych a veľkodušných činov, a zbaviť tak jednotlivcov i kolektívy strachu, že ten druhý, tí ostatní, celkom využijú možnosti, ktorými disponujú; znamená tolko, ako sformovať typ človeka, ktorý zachováva konvencie a tradície celého systému, aby duchovná lenivosť ľudí nepokladala za prirodzené to, čoho udržiavanie si žiada ustavičné morálne úsilie; znamená tolko, ako proti chimerickým obavám vyvolať v ľuďoch pocit istoty, proti skutočným nebezpečenstvám pocit vecnej odvahy, ako paralyzovať sily deštrukcie, chaosu a barbarstva a umožniť hojné vyžarovanie tvorivých síl.

V takom osvetlení budeme celkom ináč hodnotiť klasický systém európskej rovnováhy a vyvarujeme sa unáhlených konštatovaní, že systém politickej rovnováhy je zastaraný. Otázka nezníe tak, ako možno *namiesto* politickej rovnováhy cez novšie, vyššie organizácie zabezpečiť poriadok a mier nejakého spoločenstva, ale tak, aké novšie, trvalejšie, hlbšie a morálne opodstatnenejšie formy môže nadobudnúť *večerná* politika rovnováhy prostredníctvom nových organizácií.

Kolektívny život medzi štátmi, resp. medzi relatívne nezávislými

jednotkami môžu dezorganizovať dve extrémne chápania: prvé z nich si vo vzájomnom vzťahu nevie a nechce predstaviť trvalú moc nijakého zákona, pravidla či princípu, lebo to všetko vidí a chce vidieť ako číru hru mocenských situácií; druhé extrémne chápanie však všetky zákony, pravidlá a princípy, ktoré sa v istej chvíli uplatňujú ako výsledok vyváženej situácie, pripisuje v skutočnosti neexistujúcej, ale reálne predpokladanej, fiktívnej nadštátnej moci. Je to nesprávne nie preto, akoby takáto nadštátna moc nemohla vzniknúť; prirodzene, môže vzniknúť, no rozhodujúca je skutočnosť, že *momentálne* neexistuje, teda chápanie, ktoré sa tvári, *ako keby* existovala, sa ocitá vo falošnom vzťahu s realitou a vedie ku katastrofe.

Ak sme uznali, že základný problém každej medzištátnej aktivity spočíva v úsilí vyhnúť sa obom spomínaným extrémom, treba si uvedomiť, aký obrovský význam mala skutočnosť, že klasický systém európskej rovnováhy *vedome* uznal, že vo vzťahu medzi štátmi je istá rovnováha potrebná a možná.

O dobrom zmysle pre realitu svedčí nemenej významný predpoklad klasického systému európskej rovnováhy, podľa ktorého rovnováha medzi štátmi je predovšetkým *územná rovnováha*. Rovnováha je v konečnom dôsledku zrejme spoločensko-psychologický fenomén, čo ani v najmenšom neznamená, že by to znižovalo jej vecný, územný charakter. Každá vyvážená spoločenská situácia sa spája s určitými vecnými momentami, v ktorých sa mimoriadne výrazne – ako jadro vyváženej situácie – prejavuje stav dôvery a istoty. Medzi takéto vecné momenty vo vnútornom spoločenskom a právnom systéme patria stavy dôvery a istoty späté s dôkazovými predmetmi, „svätými“, „autentickými“ miestami, upravenými postupmi a majetkovými vzťahmi. Centrálnym vecným momentom medzinárodnej rovnováhy je štátne územie, presnejšie s ním spätá predstava relatívnej výlučnosti. Ide tu o bod, na ktorom sa rozhodne, či sa isté medzinárodné spoločenstvo ocitne v stave ustavičného strachu alebo relatívnej bezpečnosti; správnosť každej medzinárodnej organizácie závisí od toho, ako si počína a čo vie dosiahnuť v otázke stabilizácie hraníc a hraničných sporov. Rozhodujúcu úlohu hraníc nezmení zatiaľ žiadna užšia medzinárodná kooperácia. Dokonca v medzinárodnom živote každá kooperácia, či je voľná alebo úzka, znamená isté zabezpečenie územnej situácie, a stojí či padá s územnou stabilitou, resp. – v prípade hraničného územia – s možnosťou územnej stabilizácie. Preto sa pre medzinárodnú kooperáciu ťažko získavajú ta-

ké štáty, ktoré sa nazdávajú, že z územného hľadiska už nemôžu viacej stratiť, a tak sa nemajú o čo ani obávať, ani čo zabezpečovať. Na druhej strane je ťažké zapojiť štáty do takých medzinárodných organizácií, ktorých činnosť sa upriamuje na rozsiahle zmeny územného stavu. Odtiaľto pramení trvalá nechuť voči každému rozhodnutiu medzinárodných súdov vo veci tzv. „politických“ sporov: veľa papiera sa premrhalo pri definícii „politického“ sporu, a len v súčasnosti sa dospieva k názoru, že politický spor je ten, ktorý sa týka územného stavu. Preto bolo také neplodné aj mierové úsilie Spoločnosti národov⁴, ktorá urobila z celého komplexu právnu otázku, a zo všeobecnej skupiny „sporov“ nevzdvihla kritickú skupinu územných sporov. Bez toho síce mohla pekné a sľubne rozvíjať medzinárodné právo, ale nemohla vidieť základný problém medzinárodnej aktivity, úsilia zabrániť vojne, totiž to, že pre svojich účastníkov musí zabezpečiť územnú istotu určitého stupňa, a že súčasne musí byť natoľko pružná, aby vyostrené spory týkajúce sa územného stavu a žiadajúce územné zmeny, mohla riešiť bez strachu, anarchie a vojny. Túto myšlienku vyjadruje Ferrero tak, že úlohou každého uzavretia mieru je schopnosť vyvolať konzekvencie víťazstva, no súčasne aj také usporiadanie situácie, s ktorým sa porazený môže lojálne zmieriť; z hľadiska strachu je táto úloha protirečivá a nevyriešiteľná; z hľadiska oslobodenia sa od strachu je logická a vyriešiteľná. Tu je význam systému územných kompenzácií, z ktorého dnes – prirodzene – nie je potrebné obnoviť vymieňanie národov a krajín, ale ten – aj v súčasnosti aktuálny – princíp, že každá zmena európskeho územného stavu je spoločnou vecou európskeho spoločenstva, ktorú treba realizovať pod spoločnou kontrolou, podľa jednotných zásad, premyslene, v súvislom poradí, s vylúčením ohrozovania a strachu, a za vedomej registrácie všetkých súvisiacich princípov a problémov. Tento myšlienkový systém vypracoval ako prvý anglický kráľ Viliam III. Oranžský vo svojich pojednaniach o úsilí zabrániť španielskej dedičskej vojne.⁵ Vysokou školou tohto systému bol Parížsky mier z roku 1814 a Viedenský kongres⁶, kým Versailles a Mníchov⁷ znamenali jeho krach.

Uvedomujúc si, že rovnováha medzi štátmi je v konečnom dôsledku práve taká psychologická rovnováha ako hociktorá kolektívna rovnováha na svete, nemôžeme upadnúť do mylnej predstavy, že územná rovnováha by mohla hocijakým štátom predpisovať v hocijakom významne chápaní kvantitatívnu rovnosť alebo kvantitatívnu proporcionalitu. Územná rovnováha neznamená číre územné relácie, ale vzájomný vplyv

istého územného, mocenského stavu a istého psychologického stavu. Aby boli dva štáty po kvantitatívnej stránke rovnako veľké a silné, je dôležité vtedy, ak sa tieto dva štáty jeden druhého pre volačo *boja*. Ustavične sa opakujúcou témou európskeho koncertu je preto vzájomné sa niektorých krajín *vzbudzujúce strach* a upadanie niektorých krajín do anarchie, *vzbudzujúce* takisto *strach*. V uplynulých storočiach sa takto stala európskym problémom španielsko-rakúsko-habsburská megamoc, francúzska megamoc a prusko-nemecká megamoc, a preto nie je pravdepodobné, že problémom sa stane anglická megamoc, ktorá strach nevyvoláva. Na druhej strane sa takto stala európskym problémom anarchia Rímskej svätej ríše, anarchia rozpadávajúcej sa Španielskej ríše, anarchia Poľskej republiky⁸, anarchia Talianska, ktoré na začiatku 19. storočia stratilo svoje authority, anarchia rozpadávajúcej sa Osmanskej ríše a najnovšie dunajská anarchia, ktorá vznikla na troskách Habsburskej ríše. Neuralgické body európskej rovnováhy nikdy nemôžeme identifikovať len na základe čírych geopolitických daností alebo mocenských posunov, ale vždy na základe spoločného vplyvu geopolitickej situácie a politicko-psychologických zmien: na kritických bodoch európskej rovnováhy nachádzame aj v súčasnosti také krajiny, ktoré okrem kritickéj zemepisnej polohy svedčia aj o určitej zmene vo svojom politickom duševnom stave.

c) PLÁN TEJTO PRÁCE

V nasledujúcich úvahách by sme chceli venovať pozornosť ťažkostiam a otrasom vývinového procesu, ktorý viedol k najväčšej vymoženosti ľudstva, k demokracii. Potom prejdeme k vývinu národných rámcov, ktorý vyvolal chaotickosť stredo- a východoeurópskeho územného statusu, rozsiahlu deformáciu politickej kultúry územia, najmä rozmnoženie a vyostrenie územných sporov a v jednotlivých krajinách najrozličnejšie politické hystérie. Mimoriadnu pozornosť budeme venovať politickej hystérii Nemecka, z ktorej sa od roku 1914 začalo odvíjať narušenie európskej rovnováhy, ďalej politickým hystériám krajín okolo Nemecka (Francúzska, Talianska, Poľska, Maďarska a Česka), ktoré znemožnili lokalizáciu nemeckej hystérie. V závere poukážeme na to, prostredníctvom akých konkrétnych súvislostí vyvolal vzájomný vplyv týchto hystérií narušenie európskej rovnováhy a vznik dnešnej krízy.

II. Kapitola

[Príčiny a dejiny nemeckej politickej hystérie]

1. JADRO NEMECKÉHO PROBLÉMU

NEMECKO: ÚSTREDNÁ OTÁZKA MIERU

Najväčším problémom súčasnej historickej chvíle je otázka Nemecka. Kompetentní sa tvária, ako by im bolo celkom jasné, čo treba robiť. Svetová verejná mienka však tuší, že s Nemeckom súvisiace plány nie sú ani dobre pripravené, ani dobré. Toto podozrenie je pravdepodobne opodstatnené. Pokiaľ viem, z projektov kompetentných sa doteraz zverejnili dva: projekt samostatného Rakúska a projekt odškodnenia Poľska na úkor východonemeckých území. Obidva projekty svedčia o absolútnej neznalosti jadra nemeckého problému. Pritom otázka, či sa mier podarí alebo nie, závisí na sedemdesiat percent od vyriešenia problémov Nemecka a na tridsať percent od vyriešenia ťažkostí malých krajín medzi Nemeckom a Ruskom. Najkritickejšia otázka budúceho mieru, či sa anglosaský svet a Sovietske Rusko zhodnú alebo pôjdu proti sebe, nezávisí ani od socializácie kapitalizmu, ani od buržoaziacie sovietskeho systému, ani od Dardanel, ani od nafty z Blízkeho Východu, ani od Indie, ani od Mandžúska, ale jedine od toho, či Nemecko a malé krajiny od neho na východ ostanú územím anarchie a skrachovaných politických autorít. Možno, že toto rozhodné tvrdenie znie trochu nezvyčajne. Naše súčasné politické myslenie je poznačené istými falošnými mierami sveta, v dôsledku čoho si predstavujeme, že problémy strednej a východnej Európy predstavujú popri nemenej komplikovaných a nemenej háklivých otázkach Stredného Východu, Ďalekého Východu a západnej pologule iba jeden komplex. Keď si však uvedomíme, že problémy strednej a východnej Európy sa od všetkých ostatných problémov svetovej politiky líšia iba v tom, že pre neusporiadané otázky tohto regiónu vypukla v priebehu tridsiatich rokov už druhá svetová vojna, potom právom môžeme zálohovať svoju dôveru tvrdeniu, že ak vypukne tretia svetová vojna, sotva vypukne inde ako na tomto území.

Odpoveď na otázku, čo treba urobiť s Nemeckom, závisí od toho, čo pokladáme za príčinu nemeckých problémov, ktoré zasiahli svet.

LEGENDA ZLÉHO NEMECKA A DOBRÉHO NEMECKA

V tejto súvislosti sa módné frázy sústreďujú okolo dvoch, celkom protichodných názorov. Podľa prvého Nemci sú odjakživa, alebo aspoň v dôsledku dávneho atavizmu násilní, barbarskí, zbožňujú moc, majú sklon k stádovitosti a sú otrokmi nejasnej metafyziky: nikdy si neosvojili ani rímsku, ani kresťanskú civilizáciu; ich dejiny od Arminia⁹ počnúc cez Barbarossu¹⁰, Friedricha Veľkého¹¹, Bismarcka, Viliama II. až po Hitlera, sú dejinami ustavičných útokov proti ostatnej Európe. V politickom živote a v spoločenskej organizácii jednoducho nie sú schopní uskutočniť európske formy pokroku; z vlastnej sily nie sú schopní vymaniť sa spod moci despotickej panovníkov, feudálnych veľkostatkárov a militaristických vojenských klík; ich myslenie počnúc stredovekými nemeckými mystikmi¹² cez Luthera, Hegla, Nietzscheho, Wagnera, Treitschkeho¹³ až po Rosenberga¹⁴ je ustavičná vzbura proti latinskému osvietenstvu a kresťanskej ľudskosti; ich vedeckosť je číra usilovnosť bez ducha, a nezabraňuje im, aby túto vedeckosť dávali do služieb najničivejších úmyslov; a z času na čas zaplavujú svet takými nebezpečnými ideológiami, ako sú Lutherova reformácia, pruský militarizmus, wilhelmovský mocenský kult a hitlerovský mýtus rasy a násilia. Nech už pokladajú za príčinu vnútornej skazenosti Nemcov čokoľvek – rasové danosti, feudálnu štruktúru nemeckej spoločnosti, násilnícky charakter panujúcich tried, reakčný a nacionalistický nemecký výchovný systém –, je evidentné, že je v najväčšej miere nebezpečné dať takému národu slobodu na ďalšie rozvíjanie zlých vlastností a dať im možnosť na organizovanie ďalších útokov. Všetky plány, ktoré predpokladajú hlbokú zakorenenosť zla v nemeckom národe, chcú poskytnúť Nemecku predovšetkým tvrdé mierové podmienky a obmedzenú samosprávu; počujeme hlasy o dlhodobej okupácii, účinnej kontrole, ba aj o zasahovaní do nemeckého výchovného systému, a i najmiernejšie chápanie pokladá za prirodzené, že Nemecko sa môže o vlastných veciach rozhodovať trochu voľnejšie až potom, ak bude môcť *garantovať*, že sa napravilo a zmenilo.

Podľa opačnej verzie Nemci sú v podstate dobrí a kultúrni, sú národom básnikov a mysliteľov, ktorý je popri Francúzoch, Angličanoch a Talianoch tisícročným nosným pilierom civilizácie; ich krajina je baštou vedeckosti, oni dali svetu Bacha, Händela a Beethovena, Leibniza a Kanta, Goetheho a Humboldta; z ich radu vyšli poprední myslitelia liberalizmu a socializmu; nemecká socialistická revolúcia chystaná na

prelome storočia mala byť príkladom pre celú Európu, keby jej vývin nebola zmarila prvá svetová vojna a keby ju versaillská mierová zmluva nebola zaviedla do slepej uličky; jedine nezmyselnosť a tvrdosť tejto mierovej zmluvy deformovala nemeckého politického ducha natoľko, že nakoniec pasívne prijal a znáša tyranu ozbrojenej hitlerovskej menšiny. A pokiaľ je to tak, potom stačí umiernená mierová zmluva a to, aby sme Nemecko dostali pod moc pokrokových a demokratických Nemcov.

Problém, ako vo väčšine takýchto alternatívnych schém, je pochopeňý beznádejne falošne. Takže obe chápania sú mylné.

JE NEMECKÁ HYSTÉRIA MENTÁLNA ALEBO HISTORICKÁ ČRTA?

Názory o vnútornej, povahovej skazenosti Nemcov sú naivne nehistorické. Údajný organický a súvislý rad tiahnucci sa od Arminia po Hitlera a od nemeckých mystikov po Rosenberga nie je ani organický, ani súvislý. Arminius ani o vlások nebol viacej či menej proti civilizácii, ako hociktorý iný germánsky, keltský, slovanský, hunský alebo arabský kmeňový náčelník vládnucci v blízkosti pohraničných opevnení Rímskej ríše. Nemecká zahmlenosť nie je o nič väčšia, ako zahmlenosť Škandinávcov, ktorým pritom ani na um nepríde vzbúriť sa proti Európe. Bolo by ťažké tvrdiť, že lutherská reformácia – ktorá, mimochodom, vôbec nie je zahmlená – je vzburou proti Európe, latinskému poriadku, disciplíne a svetlu, pričom oveľa radikálnejšia kalvínska reformácia takou nie je. Mohli by sme povedať, že v kalvínskej reformácii je viac latinských prvkov ako v lutherskej, no ešte stále nechápeme, ako mohla lutherská reformácia v severských štátoch – práve tak, ako kalvínska reformácia v západnej Európe – prispieť k upevneniu individualizmu a prostredníctvom toho k príprave demokracie, a ako mohla byť súčasne v Nemecku poslom vzbury barbarstva, pohanstva, otrokárstva a zbožňovania moci. Môžeme citovať výroky s hitlerovským podtextom, ktoré zazneli z úst stredovekých Nemcov a Luthera, je však pravdepodobné, že také výroky by sme našli aj v minulosti a literatúre iných národov, a raz sa určite nájde nemecký dizertant, ktorý ich aj vyhľadá. Je humorné, že celú túto arminiovsko-luthersko-hitlerovskú filozofiu histórie s najväčším oduševnením vyznávajú aj nacisti, ibaže s opačným znamenkom: podľa nich je celá nemecká história večným zápasom vyššej, kultúrotvornej severskej rasy proti mediteránnej anarchii, latinskému

racionalizmu, orientálnemu judaizmu a nevybojnému kresťanstvu. Najväčšou chybou krásy aj tejto filozofie je, že práve Škandinávci a Angličania, ktorí sú v oveľa väčšej miere severskí, nechcú o nej ani počuť.

Organická chyba všetkých týchto historických perspektív spočíva v tom, že sú k interpretácii daného historického momentu pribášené a primyslené dodatočne. Predstavme si, že by s teóriou večnej nemeckej vzbury proti Európe vyrukoval niekto roku 1750 – všetko by sa zmenilo na číry nezmysel. Pokúsme sa roku 1792, 1830 alebo 1848 povedať, že Nemci majú väčší sklon k politickej hystérii ako Francúzi – nestojí za to ani diskutovať, aká to bola nepravda. Prírodné, je pravda, že nemecká mentalita, ako každá národná mentalita, má isté opakujúce sa základné črty. Netvrdím ani to, že by sklony k brutalite, rozzúrenosti, dogmatizmu a metafyzickým špekuláciám neboli nemeckou vlastnosťou. Nepochybujeme o tom, že súčasná deformácia nemeckého politického vývinu a nemeckého sveta hodnôt má korene siahajúce do hlbokých vrstiev nemeckej minulosti a nemeckého charakteru; *podobný* historický osud by v iných národoch určite nevyvolal *takéto* reakcie. V rovnakej miere sa to však vzťahuje na všetky priaznivé i nepriaznivé zvraty všetkých národov. Otázka nezná tak, či sú násilie, urputná odhodlanosť, dogmatizmus a sklon k zahmlenej metafyzike konštantné nemecké vlastnosti, lebo Nemci nie sú jediný násilnícky, urputne odhodlaný, stádovitý a dogmatický národ na svete; otázka je, či majú konštantnú vôľu nezúčastňovať sa európskeho vývinu, či sú konštantne neschopní osvojiť si základné princípy života európskeho spoločenstva a či majú konštantný úmysel agresívne napádať európske ideály. Skrátka, či je ich hysterický postoj voči európskemu spoločenstvu konštantný? Lebo dnes ide práve o túto otázku. A že by to bolo ich charakteristickou vlastnosťou, mohli by sme s plnou vážnosťou tvrdiť najskôr od roku 1871.¹⁵

Na druhej strane je veľmi naivné myslieť si, že ak súčasné besnenie Nemcov nevyplýva z ich mentálnych daností, ale z historicky dokázateľných príčin, potom z jednotlivých, doteraz „utláčaných“ skupín nemeckej spoločnosti by sme ako zo zázračného cylindra mohli zo sekundy na sekundu vyčariť holuba „dobrého“ Nemecka. Svedčí o absolútnom nepochopení a neznanosti kolektívnych hystérií, ak si myslíme, že hitlerizmus je vybudovaný na „hitlerovcoch“ ako na špecificky zdeformovanom druhu človeka. Zbytočné sú všetky výpočty, ktorými sa medzi hitlerovcami zisťuje pomerný počet junkerov, malomeštiakov, sever-

ských alebo alpských Nemcov, a ktoré chcú z toho vyvodit' ďalekosiahle konzekvencie. Hitlerizmu nepomohli k moci hitlerovci, ale v aspoň takej miere neschopnosť antihitlerovcov, a vôbec množstvo falošných situácií a slepých uličiek, ktoré umožnili, aby sa hitlerizmus mohol stať vecou a symbolom celého nemeckého národa. Je teda zbytočné uvažovať nad tým, koľko percent Nemcov sú hitlerovci a akým spôsobom by sa dali zlí odlíšiť a oddeliť od dobrých. Otázka je, z čoho pramení a na ktorom bode sa začal patologický vývin života celého nemeckého spoločenstva.

Z tohto hľadiska je celkom mylné pripisovať deformáciu nemeckého politického ducha versaillskej mierovej zmluve. Spomínaná zmluva spôsobila v politickom vývine nemeckého národa obrovskú krízu, a bez nej by sa hitlerizmus v dnešnej podobe nebol zrodil. Nepochybné je však i to, že sa nezrodil výlučne z mierovej zmluvy, a že pruský militarizmus a wilhelmovský kult moci mu organicky predchádzali.

Problém sa ocitá na vedľajšej koľaji vo chvíli, keď otázku položíme tak, či zošalenie Nemcov pramení z Versailles ako z *historickej* príčiny, alebo z *mentálnych* vlastností prítomných v nich od počiatku alebo aspoň z veľmi dávna. O tom sotva môžeme pochybovať, že deformácia nemeckého politického ducha nie je mentálneho, ale historického pôvodu, ibaže ten historický dôvod nemá korene vo Versailles, ale v staršom období. Väčšina tých, ktorí pochybujú o historických príčinách narušenia nemeckého politického ducha, nejdú do obdobia pred uzavretím versaillskej zmluvy. Ako reakciu na tento pohľad možno chápať postoj tých, ktorí sa ešte dobre pamätajú na agresivitu a mocenský kult wilhelmovského Nemecka a idú hlboko pred Versailles, až po starého dobrého Arminia. Vansittart¹⁶ a jeho druhovia čerpali svoje bezprostredné skúsenosti a poznatky o večnej nemeckej agresivite z wilhelmovského Nemecka. Na základe osobných skúseností získaných z toho istého prameňa Brown¹⁷ konštatuje, že mocenské šialenstvo hitlerovského Nemecka nepochádza z pocitu menejcennosti, ale z paranoidnej vnútornej mentality, z prepätého vnímania skutočných síl, lebo existovalo už aj v obrovskom wilhelmovskom Nemecku, ktoré nebolo postihnuté nijakou traumou pripomínajúcou versaillské poníženie. Z toho napokon vyplýva, že nemecké mocenské šialenstvo sa prejaví zakaždým, keď Nemci dosiahnu určitý stupeň moci.

Správnou odpoveďou na túto otázku je, že deformácia nemeckého politického ducha má *historický* pôvod, čiže pochádza z konkrétnych

príčin, z nešťastných historických udalostí, čiže po priaznivých zvratoch sa môže vylicit'ť. Nešťastné historické udalosti sa však nezačali vo Versailles, ale o niekoľko storočí včasnšie.

Cieľom prítomnej práce je poukázať na historické príčiny narušenia nemeckého politického ducha, a síce od chvíle, keď sa niektoré dejinné udalosti začali uberať škodlivým a nebezpečným smerom, t.j. od začiatku r. 1800.

PRIMÁT POLITIKA

Spôsob nášho nasledujúceho pojednávania je vo vedomom rozpore s pohľadom, ktorý za touto vojnou a všetkými vojnami vidí boj ekonomických síl a záujmov, a vojnu predstavuje ako vedľajší vplyv ekonomických vývinových procesov.

Je nepochybné, že ekonomické činitele môžu vplyvať na obsah, zvraty, prostriedky, priebeh, ba aj výsledok vojny. Sú to však skôr prirodzené príčiny a záujmy ako primárne dôvody. Politické obavy, pocity neistoty a emócie, ktoré vedú k narušeniu politickej rovnováhy, presahujú mieru, v rámci ktorej hospodárska zainteresovanosť ešte môže „rozdúchavať“ vojnovú atmosféru, „financovať“ hnutia a „snovať“ politické intrigy, dokonca presahujú aj tú mieru, v rámci ktorej dlhodobé politické tendencie alebo hospodárske krízy a depresie môžu byť samé osebe príčinou vývinu politických udalostí. Známa fráza, že príčinou vojny sú protichodné ekonomické záujmy, má približne takú váhu, ako konštatovanie, že táto vojna a vojny vôbec, sú dôsledkom *hriechu*; aj toto je pravda, no nestačí ju ovládať tým, čo sú ochotní chápať a pomáhať. Bolo by aktuálne pokúsiť sa – ako kedysi Karl Marx, ktorý objavil za politikom skryté ekonomické činitele – za príliš často spomínanými ekonomickými vzťahmi nájsť politikum a jeho masovopsychologické vplyvy. Najmä však nájsť bolestný a chaotický proces vývinu moderných národov, ktorý sa od roku 1789 stal chronickou príčinou chaosu strednej a východnej Európy a v dôsledku neho aj príčinou narušenia európskej rovnováhy.

Mnohí sa určite pozastavia nad tým, že politike pripisujeme miestami vplyv deformujúci duševný habit celých národov, hoci je evidentné, že väčšina ľudí na svete je apolitická, ba protipolitická. Avšak politikum, o ktorom hovoríme, nepredstavuje to, čo ľudia spájajú s pojmom „politiky“, a voči čomu sa stavajú prevažne ľahostajne alebo nepriateľsky, ale „polis“, vec, situáciu a vzťah spoločenstva k jednotlivým ľuďom.

A to už väčšinu ľudí až priveľmi zaujíma. Zaujímavý je najmä prelom 18. a 19. storočia, čiže obdobie vzniku moderného kolektívneho cítěnia, keď sa vzťah k štátnemu spoločenstvu, fungovanie, kvalita a prestíž štátneho spoločenstva stali teoreticky spoločnou a osobnou vecou každého. Táto principiálna a emocionálna demokratizácia vzťahu k spoločenstvu – čo neznamená ešte bezpodmienečne demokraciu – zachvátila celú Európu. Z nej sa vytvorila situácia najnovšieho veku, ktorú charakterizuje, že zo záležitostí národného spoločenstva sa vyvinuli najrozličnejšie kolektívne hystérie, ktoré mali značný podiel na osudnom narušení európskej rovnováhy a medzi ktorými bola najvážnejšia kolektívna hystéria nemeckého národa.

Musíme sa teda oboznámiť s prírodopisom politických hystérií. Známe frázy, ktorými sa zvyknú charakterizovať hysterické javy súčasnej politiky, sa pohybujú medzi dvoma extrémami: buď vychádzajú z naivného racionalizmu, ktorý aj za najdivokejšími politickými hnutiami chce – vo forme akýchsi zadných pák – vidieť triezvo kalkulujúce záujmy; alebo vychádzajú z naivného emocionalizmu, ktorý politické zmeny pripisuje nevypočítateľným pohybom masových emócií a pokladá každú ich triezvu interpretáciu za zbytočnú. Aj toto je jedna z neplodných alternatív, ktoré musíme prekonať. Nadvláda rozumu nad emóciami je požiadavka, ktorej sa ľudstvo pre nijaký iracionálny rozmach nesmie zriecť, ak sa len nechce zriecť celého svojho doterajšieho vývinu. Avšak primát rozumu neznamená, že máme vidieť racionálny záujem tam, kde je rozhodujúca emócia, že sa máme tváriť, akoby emócie ani neexistovali, alebo že máme vychádzať z toho, že v správne usporiadanom spoločenstve emócie nesmú hrať nijakú úlohu. Veľkí racionalisti sveta vždy boli veľkí preto, lebo ani v komplexnom svete ľudských citov a emócií sa nezriekli toho, aby dôsledky privedli späť k príčinám. Pokúsime sa ich nasledovať.

PODSTATA POLITICKÝCH HYSTÉRIÍ

V oblasti metamorfóz politických psychických stavov došlo v Európe od konca 18. storočia k rozhodujúcemu a osudnému zvratu. Pomalý európsky vývin nadobudol od tejto chvíle podobu rýchlej, explozívnej a horúčkovitej premeny, ktorá dnes na určitých bodoch hrozí totálnym vykoľajením. Dovtedajší nositelia európskej politickej kultúry, monarchia a aristokracia totiž sčasti naraz, sčasti postupne stratili autoritu, a paralelne s tým došlo k rozsiahlemu zintenzívneniu a rozšíreniu ko-

lektívnych emócií. Najvýraznejším prejavom tohto procesu je moderný nacionalizmus, ktorý medzi faktory európskeho politického vývinu vniesol hrozivý fenomén: zrod psychických stavov rozhodujúceho politického významu, ktoré v živote celých národov vyvolávajú obraz individuálnych neuróz a hystérií.

V nasledujúcich úvahách budeme používať výrazy „politická hystéria“ alebo „kolektívna hystéria“. Slovo hystéria predstavuje aj v psychológii veľmi rozličné a diskutabilné javy, ktoré možno charakterizovať a nazývať hystériou aj individuálne. Nemá však veľký význam, aby sme vzápätí nazvali kolektívnu hystériou každú trocha prepätiejšiu politickú emóciu a každý vyšší stupeň politických emócií a vášní vôbec, ktorý je sprievodným javom demokratizácie kolektívnych emócií (a ktorý nie je bezpodmienečne aj demokraciou.) Dnes už väčším právom možno za hysterické pokladať tie stavy trvalého strachu (charakterizované Ferrerom), ktoré vznikajú po veľkých historických otrasoch spoločenstiev, akými sú napr. revolúcie, rozpad politických autorít, cudzie nadvlády, prehrané vojny, a ktoré sa zvyčajne prejavujú ustavičným strachom pred sprisahaniami, revolúciami, útokmi, koalíciami a krutým prenasledovaním domnelých alebo skutočných nepriateľov. Ozajstná, veľká kolektívna hystéria je však tá, v ktorej sú zároveň prítomné všetky jej typické symptómy: odklon spoločenstva od realít, neschopnosť riešiť životné problémy, neisté a prehrané sebahodnotenie a ireálny, nesúmerný charakter reakcií na vplyvy okolitého sveta.

Domnievam sa, že by nebolo správne takéto „psychické poruchy“ spoločenstva odvodzovať z vplyvu individuálnych psychických porúch a stotožniť ich jednoducho so súhrnom individuálnych psychických porúch, s vplyvom jednotlivcov s narušenou psychikou, alebo s niektorým druhom masovej hystérie. Napriek všetkej zaujímavosti nepokladám za užitočné, aby sme dušu príslušníkov alebo vodcov hysterického spoločenstva analyzovali v nádeji, že vo veci kolektívnej hystérie budeme o voľačo múdrejší. Na druhej strane musíme sa však vyvarovať každej kolektívnej metafyziky, ktorá pripisuje nejakú „psychiku“ a „psychickú poruchu“ samotnému kolektívu. Kolektívna hystéria sa utvára zo spoločného vplyvu *individuálnych* psychických stavov, lež tieto individuálne psychické stavy jednotlivco nie sú bezpodmienečne hysterické, veď tá-ktorá kolektívna hystéria pretrváva často celé generácie, t.j. isté východiskové zážitky prežívajú celkom iné osoby, celkom iní utvárajú zas nejaký falošný obraz o stave spoločnosti, a prostredníctvom

celkom iných sa prejavujú hysterické reakcie spoločenstva. Pre duševný svet všetkých týchto osôb, ktoré hysterické prejavy spoločnosti utvárajú či už politickým konaním, alebo jednoduchým súhlasom a ich osvojovaním, je kolektívny politický postoj často len jednou oblasťou, lebo jednotlivito to môžu byť zdraví a sympatickí ľudia s nenarušenou psychikou; a všetko to, čo robia, vyznávajú alebo myslia v mene kolektívu alebo vo veciach kolektívu, sa im v danej konštelácii zdá veľmi triezve, realistické alebo prinajmenšom nevyhnutné. Súhm týchto osebe nehysterických prejavov vedie však jednako k tomu, že vzťah kolektívu voči realite, vlastným záujmom, vlastným úlohám a vlastnému okoliu bude analogický so situáciami a reakciami hysterického človeka. Preto je zbytočné a neužitočné, pripisovať kolektívne hystérie jednotlivcom a spoločenstvám s narušenou psychikou, spoločenským triedam a prívržencom politických presvedčení, a uvažovať, koľko percent tohto chorého spoločenstva predstavujú a ako by sa mohli zo spoločenstva vylúčiť. Prirodzene, kolektívna hystéria vyprodukuje istý zaslepený, odhodlaný a obmedzený druh človeka, ktorý ako prvý uverí a ako prvý bude hlásať nezmyselné sebaklamy charakteristické pre hystériu, vyprodukuje konzumentov hystérie, ktorí sa nechávajú unášať na vlnách hystérie a žijú z nej, a vyprodukuje gangstrov a katov hystérie. V dôsledku najrozličnejších príčin sa medzi nimi v relatívne veľkom počte môžu vyskytovať príslušníci istých skupín, predstavitelia rozličných oblastí atď., atď. Nič by však nepomohli plány, ktoré by proti hystérii chceli vystúpiť tak, že by tieto skupiny, oblasti alebo nositeľov hystérie ohraničených akýmkoľvek spôsobom zničili, izolovali alebo iným spôsobom vylúčili zo spoločnosti. Kolektívna hystéria je totiž stav celého spoločenstva, a zbytočne oddelíme od seba viditeľných nositeľov hystérie, keď podmienky a základné situácie hystérie ostanú: otrasy nachádzajúce sa na začiatku hystérie nebudú vyriešené a falošná situácia tvoriaca podstatu hystérie takisto nebude vyriešená. Zbytočne by sme zničili každého „zlomyseľného“ človeka, ak by mylné idey a falošné reakcie hystérie ďalej žili v mierumilovných hlavách rodiny, v matkách mnohých detí, v ľuďoch neublížujúcich ani muče, v ušľachtilých ľuďoch povzneseného ducha, a spoločenstvo by počas jednej generácie znova vyprodukovalo šialencov, konzumentov a katov hystérie.

PRÍRODOPIS POLITICKÝCH HYSTÉRIÍ

Východiskovým bodom politickej hystérie je vždy nejaká *otrasná hysterická skúsenosť*, a síce nie skúsenosť z hocijakého otrasu, ale z takého, ktorého prežitie, podobne ako s ním súvisiace vyriešenie problémov je nad sily spoločenstva. Spoločenstvo, ktoré vie s vlastnými silami – nech sú akokoľvek nepatrné – hospodáriť dobre a s istotou, vyjde z katastrof – práve tak, ako zdravý jednotlivec – posilnené, lebo realistickým spôsobom hľadá a nachádza príčiny zla, ktoré ho postihlo, vyvodí z neho poučenia, vezme na seba morálnu zodpovednosť za to, čo môže pokladať za svoju vinu, získa zadosťučinenie za nespravodlivosť, ktorá ho postihla, zmieri sa s tým, čo nemôže zmeniť, vzdá sa neuskutočniteľných snov, a vytýči si a vyrieši úlohy, ktoré sú pred ním. Vyrovnané spoločenstvo teda, aj keď má prudké a horúčkovité reakcie, nakoniec *vyrieši svoje problémy*, t.j. neprepadne hystérii, ktorá znamená únik pred problémami. Preto nemožno považovať v plnej miere za politické hystérie francúzske a ruské revolúcie, ani napriek tomu, že znamenali prudké otrasy, že spôsobili politickému vývinu svojej krajiny vážne výchyľky a že podnietili vznik hysterických procesov. Ten kolektívny problém totiž, ktorý bol jadrom francúzskej, resp. ruskej revolúcie, t.j. vybudovanie kolektívneho života bez osobných mocenských situácií, resp. vybudovanie beztriednej spoločnosti, francúzske, resp. ruské spoločenstvo napokon *vyriešilo*. Francúzska revolúcia, ktorá svojou podstatou trvala od roku 1789 po Dreyfusovu aféru¹⁸, má najmä v prvej fáze (1789–1814)¹⁹ hysterický charakter, okrem toho najmä francúzska, ale v určitej miere aj ruská revolúcia sa v oblasti zahraničnej politiky prejavovala hystericky. Avšak klasickou oblasťou takmer chronických hystérií rozhodujúcich o politickom živote ako celku, je stredná a východná Európa.

Skutočnosť, že istý otras presahuje sily nejakého spoločenstva, môže mať množstvo rozličných príčin: môže to byť náhly otras veľkého rozsahu, z neho vyplývajúce nezaslúžené utrpenie, nespravodlivosť alebo neprímeranosť, závažný charakter problémov tohto otrasu, mentálna nezrelosť spoločenstva, predchádzajúce, zavádzajúce historické skúsenosti, ktoré živili príliš veľké nádeje alebo neopodstatnený historický optimizmus atď., atď. Takýto veľký otras je však spojený s petrifikáciou a ochromením myslenia, citov a úmyslov príslušného spoločenstva, v ktorom bude dominovať spomienka na otras, z neho správne alebo nesprávne vyvedené poučenie, ako i túžba po stopercentnej záruke, že

katastrofa sa už nebude opakovať. Myslenie, emócie a aktivita sa teda chorobne *spájajú* s istou interpretáciou jediného zážitku. V tomto petrifikovanom, ochromenom stave sa aktuálne problémy menia na nevyriešiteľné, nech už majú s kritickým bodom akúkoľvek súvislosť. Túto skutočnosť si však spoločenstvo, rovnako ako jednotlivec, nie je schopné priznať, a ani nemá odvahu si ju priznať. Utieka sa teda k nejakému pseudoriešeniu, k ilúzii vyriešenia, a vymyslí si nejakú formulu či kompromis, s ktorými chce zladit' nezladiateľné, pričom starostlivo šetrí sily, ktoré v skutočnosti stoja v ceste vyriešenia, práve tie, ktoré by v záujme riešenia malo premôcť. To sú tie situácie, keď sa istá krajina tvári, akoby bola jednotná, hoci nie je, tvári sa, akoby bola nezávislá, hoci nie je, tvári sa, akoby žila v revolúcii, hoci stagnuje. Spoločenstvo žijúce v takejto falošnej situácii sa ocitá v čoraz problematickejšom vzťahu k realite; pri riešení novších problémov nevychádza z toho, čo je a čo môže byť, ale z toho, čo si o sebe predstavuje, alebo čím by chcela byť. Postupne stráca schopnosť nájsť v reťazi príčin a dôsledkov príčiny svojich problémov a prehier, a pre každý svoj problém hľadá také vysvetlenie, ktoré je pred tvárou triezveho rozumu a faktov evidentne falošné, ale umožňuje, aby spoločenstvo žijúce vo falošnej situácii si mohlo svoju falošnú situáciu udržať. Skutočnosť, že spoločenstvo žijúce vo falošnej situácii sa „s niečím nevie vyrovnat'“, neznamená, akoby si príslušný fakt nebolo všimlo, a akoby o ňom nebolo často hovorilo. Ale znamená, že verejná mienka alebo smerodajná verejná mienka spoločenstva nachádzajúceho sa vo falošnej situácii splodí isté frázy, ktorými pre ňu nepríjemné konštatovania znova a znova odrazí alebo zahriakne. Hysterický obraz sveta je uzavretý a dokonalý: vysvetlí všetko a potvrdí všetko, a všetko, čo tvrdí, a všetko, čo predpisuje je v dokonalom súlade. Všetko v ňom sedí. Má iba jednu jedinú chybu. Nie preto v ňom sedí všetko, lebo zodpovedá ozajstným hodnotám a faktom, ale preto, lebo systematizuje požiadavky falošného systému, a hovorí presne to, čo chce žijúci v tejto situácii počuť. Takáto falošná situácia a falošný obraz sveta utvárajú v živote spoločenstiev trvalú kontraselekciu: posunú do popredia ľudí falošných kompromisov, majstrov forml' zladujúcich nezladiateľné, falošných realistov, za realizmom ktorých je v skutočnosti len násilie, prefikanosť alebo tvrdohlavosť, a okrem iného posunú do popredia aj tých, v ktorých kolektívna hystéria nájde odraz aj vo forme nejakej individuálnej hystérie; na druhej strane však odsudzujú na pasivitu osobnosti, ktoré vidia a posudzujú veci jasne,

lebo ich poplašné signály sa bez ozveny odrážajú od uzavretosti a samolúbosti hysterického obrazu sveta. V hysterických spoločenstvách bude *sklon k falošnému sebahodnoteniu* čoraz silnejší; s nepriznanou úctou sledujú výkony životaschopných spoločenstiev, ktoré sa boria so svojimi problémami, súčasne však s radosťou prijímajú všetko, čo ich – podľa možnosti na úkor skutočnosti – zvelebuje. Objavujú sa známe príznaky diskrepancie túžob a reality: prekypovanie mocou a pocit menejcennosti, túžba žiť z právneho titulu a pokles hodnôt skutočných výkonov, nadmerné rešpektovanie úspechu, hľadanie veľkých zadosťučinení a viera v magickú moc hlásania neexistujúcich vecí, jednoducho povedané: propagandy. Čím viac prehier spoločenstvo na tejto ceste zaznamená, tým menej je schopné poučiť sa z vlastných chýb; a na tomto bode sa pod vplyvmi okolia zjavuje *falošná a neadekvátna* reakcia. Hysterická duša hľadá niekoho, komu by mohla prísť zodpovednosť, čím by sa sama celej zodpovednosti zbavila: svet okolo seba zaľudňuje strašidlami. Rovnako postupuje aj primitívny človek, ktorý – vzhľadom na svoj skúsenostný arzenál – nie je schopný vysvetliť príčiny prírodných katastrof, a preto im pripisuje rozličné intencie, magické sily a pokladá ich za zlých duchov. Nezmyselnosť magického vysvetlenia je evidentná pre tých, ktorí vidia ozajstné príčiny a nezdierajú strach ukrytý za magickým vysvetlením; trpiaci subjekt však nie je schopný prijať žiadne logické vysvetlenie. Hysterický človek a hysterické spoločenstvo sa v tomto ohľade správajú celkom tak, ako spomínaný primitív, ibaže primitív *nie je schopný* pochopiť ozajstné príčiny, kým hysterický človek ich *nechce* pochopiť. Hysterická duša koncentruje postupne celú svoju energiu na to, aby pomocou nejakej protimágie premohla magické sily, ktoré ju ohrozujú, a vyriešenie každej otvorenej otázky svojho života viaže na satisfakciu, ktorú dosiahne prostredníctvom spomínanej protimágie. Ireálny obraz sveta, ktorý si vybudovala, skôr či neskôr použije aj vo vzťahu k prostrediu, strašidlá lokalizuje aj vo svete skutočnosti, a na svoje okolie útočí takým výrazným násilím (vyplývajúcim z poráždenosti a strachu), že v ňom nevyhnutne vzbudí škodlivé a ničivé emócie, ktoré u neho predpokladala. Ak prostredie poskytne nejaké zadosťučinenie, hysterik v tom vidí potvrdenie vlastného obrazu sveta, a mieru stratí práve vo chvíli, keď vytúženú satisfakciu dostal. Teraz už nestačí žiadna satisfakcia a dochádza k takému prekypovaniu morálnej samolúbosti a megalománie, ktoré vyzýva do boja celé okolie. O konečnom výsledku boja nemožno pochybovať, bez ohľadu na to, kto má

akú fyzickú silu, kolko má vojakov a surovín: narušené individuum alebo spoločenstvo utrpí fiasko nie preto, lebo je fyzicky slabšie od svojho okolia, ale preto, lebo sa nachádza vo falošnom vzťahu k realite. Počas posadnutého naháňania satisfakcie stráca postupne všetky pomocné činitele – či ktoré si vynútil či predstavil – dovedy, kým jeho vec bola trocha reálna alebo spravodlivá. Napokon človek alebo spoločenstvo posadnuté amokom ide hlavou proti faktom, ktoré sú pevnejšie ako všetky mágie, všetky čary, všetky ilúzie. Po katastrofe nasleduje vytrizvenie a uzdravenie, alebo – v horšom prípade – ďalšia, ešte vážnejšia katastrofa.

KORENE NEMECKEJ HYSTÉRIE:

PÄŤ VEĽKÝCH SLEPÝCH ULIČIEK NEMECKEJ HYSTÉRIE

V poslednom čase je v stredobode narušenia európskej rovnováhy rad takýchto hystérií. Východiskovým bodom radu je *zahraničnopolitická hystéria francúzskej revolúcie*, ktorá sa začala veľkým otrasom rozpadu francúzskej monarchie, v podobe satanského prízraku vyvolala protirevolučnú koalíciu emigrantov a európskej monarchie, potom vyvolala hrôzu teroru, na obranu si vymyslela absurditu napoleonskej revolucionárskej diktatúry, veľký úspech a potvrdenie dosiahla amienským²⁰ a lunevilleským²¹ mierom, agresívnou politikou v rokoch 1801–1804 stratila mieru, v dôsledku čoho vybuďovala fantazmagóriu európskeho cisárstva, na šikmej ploche sa ocitla po vojenskej výprave v Španielsku²² a do katastrofy vyústila roku 1812. Ako vedľajší vplyv tohto procesu sa zrodila *pruská hystéria*, ktorá sa začala porážkou pri Jene²³, za satanského nepriateľa si vymyslela francúzskeho Erbfeinda; na obranu zorganizovala pruský militarizmus, satisfakciu dosiahla pri Hradci Králové²⁴ a Sedane²⁵, mieru stratila vo frankfurtskom mieri; oddala sa nezmyselnému sebaokiadzaniu a falošnému romantizmu vo wilhelmovskom Nemecku, a katastrofu vyprodukovala roku 1914. Jej pendantom bola *francúzska hystéria strachu*, ktorá však v tom čase už nebola spätá s poruchami vnútorného života spoločenstva, ale sa odohrávala na rovine zahraničnej politiky: začala sa porážkou v rokoch 1870–71, za svoj satanský príznak si vykreslila prušiacťvo, na obranu si vybuďovala systém Dohody²⁶, satisfakciu dostala roku 1918,²⁷ mieru stratila vo Versailles, útočisko našla v ilúzii francúzskej hegemonie po roku 1919, do katastrofy vyústila roku 1940.²⁸

Svojou hĺbkou a rapídnosťou je od predchádzajúcich oveľa vážnej-

šia *hystéria versaillského Nemecka*. Jej krivdou je versaillská mierová zmluva, satanským príznakom demokracia, kapitalizmus a Židovstvo majúce v rukách všetky páky komunizmu, jej patologickou obranou je hitlerovský obraz sveta a hitlerovská revolúcia, svoju parádnú satisfakciu dostala Anschlussom²⁹ a v Mníchove, mieru stratila obsadením Prahy³⁰, na šikmej ploche sa ocitla druhou svetovou vojnou, a jej definitívna katastrofa prebieha pred našimi očami.

V tejto sérii hystérií tvorí pruská wilhelmovská hystéria a hitlerovská hystéria organickú jednotu: katastrofa v rokoch 1918–19 predstavuje ukončenie jednej a začiatok druhej. Poznávanie nemeckej hystérie teda musíme začať pri kolíske pruskej wilhelmovskej hystérie alebo roku 1806, keď sa rozpadla rímsko-nemecká ríša a začala sa katastrofa Pruska, ktorá s tým súvisela. Každá hystéria má dve fázy: prvou je krízová, bezvýchodisková situácia, ktorú príslušné spoločenstvo nie je schopné zvládnuť, takže radšej si volí pseudoriešenie; druhou fázou je slepá ulička tohto pseudoriešenia, ktorá napokon vyústí do katastrofy. Keďže na čele nemeckej série hystérií stojí takisto katastrofa, ktorá aj sama pochádza z politickej – aj keď nie z hysterickej – situácie, t. j. z anarchie rímsko-nemeckej ríše, nemecké dejiny najnovšieho veku by sme mohli charakterizovať aj tak, že pozostávajú z piatich postupných bezvýchodiskových politických situácií. Sú to: rímsko-nemecká ríša, Nemecký spolok, wilhelmovské nemecké cisárstvo, weimarská nemecká republika a hitlerovská tretia ríša. To, že rímsko-nemecká ríša, Nemecký spolok a weimarská nemecká republika boli slepou uličkou, je známa vec. Skutočnosť, že hitlerovská tretia ríša vystupujúca v znamení dynamického a politického rozmachu mala v sebe od začiatku zárodok katastrofy, vyhlasujú so spätnou platnosťou už aj tí, čo to „zabudli“ predpovedať. Ale to, že wilhelmovské nemecké cisárstvo zrodené v znamení národnej jednoty a nemeckého mocenského rozmachu charakterizovala takisto politická bezmocnosť a stagnácia, videl a spoznal málokto. V nasledujúcich úvahách by som chcel uplatniť najmä toto poznanie, lebo som presvedčený, že len jeho prostredníctvom možno nájsť korene problému a že až potom bude možné definitívne rozptýliť legendu zlého i dobrého Nemecka.

2. SLEPÁ ULÍČKA SVÄTEJ RÍŠE RÍMSKEJ

ŤAŽKÉ BREMENO NEMECKEJ HISTÓRIE:

ÚDELNÉ KNIEŽATSTVO

Nemecký štát predstavuje od polovice 9. storočia existujúcu realitu v politickej štruktúre Európy. Územie nemeckých kmeňov sa utvorilo po Verdunskej³¹ zmluve pod vedením Ludovíta Nemca vo forme samostatného východofranského kráľovstva. O jedno storočie neskôr, po vymretí nemeckej vetvy Karolingov³² je nemecký národ už živou realitou, lebo šľachta štyroch kmeňov (franského, švábskeho, saského a bavorského) zjednotená železnou rukou Karola Veľkého, sa už schádza sama od seba, aby zvolila „nemeckého“ kráľa. V nasledujúcich storočiach žije Nemecko práve tak, ako ostatné krajiny západnej Európy, v organizovanej anarchii feudalizmu, ktorej jednotu – podobne ako vo Francúzsku – udržuje prestíž zo strany ženskej vetvy neprerušeného dynastie a kráľovskej moci. Lež kým Francúzsko postupne potláčalo moc veľkých feudálov a zvolilo si cestu smerujúcu k modernej štátnosti, v Nemecku – vďaka nemeckým kráľom naháňajúcim snový obraz rímskej cisárskej koruny – stali sa veľkí feudáli na vlastnom území čoraz neobmedzenejšími vládcami, a počnúc novovekom sa sami usilovali rozvinúť svoje panstvá do podoby „štátov“. Tento systém údelných kniežatstiev bol najťažším bremenom nemeckého politického vývinu. Znamenal totiž, že spojenectvo monarchie a buržoázie, ktoré malo takú rozhodujúcu úlohu vo francúzskom politickom vývine, v Nemecku – napriek tomu, že vzniklo – nebolo schopné vyvinúť rozhodujúci vplyv. V Nemecku bola rodová selekcia od pradávna oveľa podstatnejšia, ako v západnej a mediteránnej Európe atomizovanej a zracionalizovanej Rímskou ríšou; systém údelných kniežatstiev znamenal, že okolo panovníkov (bývalých veľkostatkárov) sa celá krajina definitívne ocitla v okovách hyperaristokratického spoločenského poriadku. Ťaživý vplyv, ktorý mali na sebadôveru a sebavedomie priemerného človeka privilégiá rodovej aristokracie po celej Európe, neboli nikde také konštantné, hlboké a nepripúšťajúce žiadne výhovorky, ako v Nemecku. Systém údelných kniežatstiev navyše znamenal, že pojem a osobný okruh slobody sa v Nemecku vážne zredukoval. Okruh slobody – hoci úzky a obmedzený na privilégiá – bol ešte aj v krajinách na východ od Nemecka a zaostalejších od Nemecka relatívne široký a pojal do seba veľké masy. Naproti tomu „Libertas Germanica“ znamenala v Nemecku

čoraz výlučnejšie slobodu a moc kniežat – bývalých veľkostatkárov –, ktorú ani najodvážnejšia abstrakcia nemohla dostať do jednej roviny so slobodou ľudu.

ANARCHIA RÍMSKO-NEMECKÉHO CISÁRSTVA A KONTINUITA NEMECKÉHO NÁRODA

Anarchia Svätej ríše rímskej a osamostatnenie údelných kniežatstiev však ani zďaleka neznamenal, že by nemecký národ prestal existovať. Podľa všeobecne rozšíreného názoru síce v čase Svätej ríše rímskej ešte nemohla byť reč o národe, lebo idea národa je produkt francúzskej revolúcie, no národ sa nezrodil s francúzskou revolúciou, iba s ním späť emócie sa stali v tom čase masovými emóciami: národ samotný, ako charakteristická jednotka Európy, má veľmi dlhú minulosť. Niektoré národy sa začali vyvíjať už v 5.–6. storočí, vývin niektorých sa skončil na prelome 10. a 11. storočia, v 15.–16. a v 19.–20. storočí sa k existujúcim národom pripojilo už len zopár menších, hoci významných nových národov. Existuje síce mienka – prevažne na potvrdenie neprincipiálnych zmien hraníc – podľa ktorej štátne hranice v Európe a spolu s nimi národné rámce sú poldruha tisícročia v stave ustavičných premien, v rámci ktorých sa okrem vplyvu mocenských síl neuplatnila žiadna iná zákonitosť. V skutočnosti však národné rámce Európy – popri väčších či menších zmenách štátnych hraníc – svedčia o prekvapujúcej stálosti. Ibaže pod politickým rámcem nemáme chápať efektívnu štátnu moc v dnešnom význame slova. Prirodzene, národ už aj vtedy znamenal politický rámec – kráľovstvo, krajinu. Túto skutočnosť však, popri feudalizme s tisícimi rukami a tisícimi hlavami disponujúcim efektívnou mocou, naznačujú iba sotva viditeľné symbolické vzťahy a tituly, ktoré sa napriek tomu môžu prejavovať v podobe hroznej sily a neobyčajnej vytrvalosti. Hoci kráľovský titul vyjadrujúci politickú jednotu predstavuje v nejednom prípade iba číry titul, rámce, na ktoré sa vzťahuje, sú i tak jednotkami spoločného práva, vzájomnej výmeny, intenzívneho a stáleho kultúrneho a politického vzájomného pôsobenia, ktoré sú silne pospájané misijným vedomím vyvolenej dynastie a smerodajnej šľachty, a neskôr v čoraz väčšej miere i spoločenským vedomím inteligencie a buržoázie. Okolo 15. storočia sa už objavili všetky myšlienky, prostredníctvom ktorých sa národné cítenie až po súčasnosť uvedomuje: idea národa, ktorého prospech predstavuje najvýznamnejšie kolektívne hľadisko, zohľadňovanie a hodnotenie národných vlastností, odmietanie

cudzej moci, dokonca i ocenenie národného jazyka. Tieto národy, keď už raz vznikli, podľa svedectva európskej histórie sa len v dôsledku slabosti centrálnej moci nikdy nerozpadli: osamostatnená miestna jednotka sa stala osobitným národom iba vtedy, ak k jej mocenskému osamostatneniu prispeli adekvátne silné alebo trvalé politické zážitky, ktoré sa stali základom jej vnútorného sebavedomia a zdôvodňovali jej odtrhnutie od starej jednotky. Prastarého územia nemeckého národa sa v tomto zmysle dotkol zrod troch nových národov: holandského, belgického a švajčiarskeho. Mimo chodom, osamostatnenie sa údelných kniežatstiev pre absenciu nie dostatočne silných osobitných politických zážitkov nevedlo v Nemecku k zrodu mnohých národov. Najviac sa týmto smerom uberalo Prusko, no pre rozličné príčiny aj vývin pruského štátu vyústil do univerzálneho nemeckého vývinu. Ešte menej sa týmto smerom vyvíjalo Rakúsko, ktoré bolo celé stáročia domácou krajinou cisára stelesňujúceho nemeckú jednotu. Skutočná moc nemeckého cisára bola síce čoraz menšia, no to nič nemenilo na veci, že nemecká ríša mala svoje hranice, svoju hlavu štátu, spoločné právo, a že existovalo spoločné nemecké vedomie a spoločný jazyk. Nehovoriac o tom, že pre nemecké slobodné mestá, pre nemecké cirkevné kniežatstvá a pre ľud mnohých, celkom drobných nemeckých kniežatstiev bolo živou politickou realitou, že patria k nemeckej ríši a pod nemeckého cisára, a táto príslušnosť im dala v Európe pozíciu a meno. Rozpad nemeckého štátu znamenal dlhý čas iba toľko, že moc veľkých feudálov sa nepodarilo zlomiť v takej miere a dovtedy, ako sa to podarilo vo Francúzsku. Zato v očiach sveta a Nemcov boli Rakúsko, Bavorsko, Brandenbursko, Pfalzsko také isté provincie nemeckého kráľovstva, akými provinciami Francúzska boli Ile de-France, Normandia, Anjou alebo Gaskonsko. Inštitučná politická realita nemeckej ríše sa stala menovitá len vo Vestfálskom mieri³³; avšak menovité hranice nemeckej ríše sa zachovali aj naďalej, a čo je najdôležitejšie, zachoval sa nemecký národ ako politická psychologická realita. Zvykli sme si sledovať európske dejiny podľa mapy, na ktorej za dôležitú pokladáme žltú alebo červenú farbu označujúcu vlastníctvo Habsburgovcov, Hohenzollernovcov, Wittelsbachovcov³⁴ atď., avšak na čiernu čiaru hraníc nemeckej ríše sa pozeráme ako na stopu už málo úctyhodnej historickej starožitnosti, ktorá roku 1806 opodstatnene a definitívne zmizla z mapy sveta. Nič nie je pochabejšie, ako podceňovanie od počiatku stredoveku nepretržite trvajúcej psychologickej reality nemeckého národa iba preto, že za ňou

nestála jednotná politická moc. Ak rímske cisárstvo – ako politický faktor vplyvu – dokázalo prežiť pád mocenskej organizácie Rímskej ríše o poldruha tisícročia, potom sa nemožno čudovať, že myšlienka nemeckého národa, nemeckej monarchie, nemeckej ríše prežila vo svojej podstate nedotknutá tých 150 rokov, ktoré uplynuli od Vestfálskeho mieru po zrod moderného národného cítenia. Ak je nám známy obrovský význam, ktorým až po francúzsku revolúciu disponovali – dnes už za symbolické považované – feudálne vzťahy, potom určite nepodceníme ani význam toho, že habsburskí cisári ostali aj po Vestfálskom mieri hlavami nemeckého kráľovstva.

VELKÝ ŠOK ROKU 1806

V totálne atomizovanej Svätej rímskej ríši bol by dlho a nerušene žil nemecký národ, ktorému úplná politická roztrieštenosť nezabránila, aby od 18. storočia do polovice 19. storočia dosiahol vrchol duchovného rozmachu a výkonnej schopnosti, ktoré mu v tom čase zabezpečili charakter veľkého národa. Avšak bezvýchodisková a stagnujúca nemecká politická situácia, osamotenosť a úplná bezmocnosť nemeckého politického telesa sa odrazu obnažili pod oslepujúcou žiarou hrozného zážitku napoleonskej invázie. Dve nemecké veľmoci, Rakúsko a Prusko roku 1792 provokovali duch revolučného Francúzska, ale keď sa ocitli voči besneniu vzbúreného ľudu, vzápätí voči absolútnej odhodlanosti napoleonského dobrodružstva, pripustili možnosť nového hrozivého činiteľa; jedným z najvýznamnejších objektov transakcií bola práve nemecká anarchia: najprv prepustili Francúzsku Porýnie, potom boli nútené zmieriť sa s tým, aby sa stredné a južné Nemecko (rozpadnuté na drobné kniežatstvá) dostalo vo forme Rýnskeho spolku³⁵ pod francúzske nadvládu. Strata Porýnia ešte nevyvolala reakciu živej sily: Schiller ešte pokojne a celkom rezignovane apostrofuje o svetovú moc bojujúce dva veľké národy, francúzsky a anglický, a nenastoluje myšlienku, že okrem nich existuje v Európe aj ďalší veľký národ, a to práve jeho. Avšak po bitke pri Slavkove³⁶ vznik Rýnskeho spolku, zánik Svätej rímskej ríše, rozpad Pruska a ocitnutie sa polovice Nemecka nepriamo alebo priamo pod francúzskou nadvládou znamenalo toľko, že Nemecko, ktoré dovtedy driemalo v stave amorfnej veľkosti, z jedného dňa na druhý upadlo do stavu citeľnej a hmatateľnej malosti a bezmocnosti. Tento pád zapôsobil silou bezprostredného zážitku na popredných nemeckých mysliteľov, ktorí si z neho vzali poučenie, že nestačí byť veľkým náro-

dom len počtom a kultúrou, ale že najimpozantnejším prejavom veľkého národa je jednotná a silná štátna moc, *akú majú Francúzi*.

POČIATOČNÉ BREMENÁ NEMECKÉHO NACIONALIZMU

Spomínané poučenie z katastrofy roku 1806 je dedičným bremenom nemeckej národnej idey.

Moderné národné cítenie zrodilo sa z demokratizácie citov späťých s národom. Vedomou predstaviteľkou národov ako formy spoločenstva bola do roku 1789 šľachta, ktorá adekvátnu zodpovednosť a možnosti znášala s pokojom niekoľkostoročnej držby a praxe. Od konca stredoveku nepretržite trvá prienik inteligencie, buržoázie, tretieho stavu do národného rámca. Vo francúzskej revolúcii však tento prienik nadobudol formu triumfálneho prevzatia moci, a z tohto zážitku sa zrodilo moderné národné cítenie. Revolučná demokracia a vôbec každá demokracia, nech už akokoľvek hlása slobodu *človeka*, túto slobodu uskutočňovala vždy vnútri istého spoločenstva. Tento zážitok teda neznamená ochabnutie, ale vzrastanie emócií voči príslušnému spoločenstvu, ešte aj tam, kde – ako v prípade ruskej revolúcie – revolúcia bola vedome antinacionalistická. Moderné národné cítenie sa stáva účinné a silné vďaka tomu, že sa v ňom spájajú dve emócie: tretí stav, ľud, každý – prevezme moc, prívlastní si krajinu kráľov a šľachticov, s celou jej historickou a politickou prestížou, s celým jej reprezentatívnym a vyzývavým sebavedomím a súčasne ju obdarúva všetkými bezprostrednými a vrúcnyimi citmi, ktorými dovtedy obklopoval občan svoje užšie spoločenstvá. V tomto spojení boli silnejšie city občana a podstata demokracie si aj vyžadovala, aby boli silnejšie, lebo demokracia je v konečnom dôsledku víťazstvo životnej formy starostlivo tvoriaceho občana, človeka nad aristokratom vyžívajúcim sa v mocenských situáciách. Tento vzťah demokracie a nacionalizmu v západnej a severnej Európe, kde nedošlo k poruchám politického vedomia alebo jeho chorobným deformáciám, je dodnes žijúca, živá skutočnosť.

Avšak pre nemecký – a podobne pre taliansky – národ nastolila demokratizácia národných emócií aj iný problém ako bolo prevzatie krajiny kráľov a šľachticov ľudom. Národný rámec nebolo možné prevziať do držby, lebo najprv ho bolo treba vytvoriť. Synchronnosť národného rámca a štátnomocenského rámca, ktorá je prirodzená v západnej Európe, v strednej Európe chýbala. Vyšlo najavo, že ani malé alebo veľké nemecké a talianske údelné kniežatstvá, ani konglomerátová Habsbur-

ská ríša sa nestali rámcami nových národov: nevzplanulo rakúske, bavorské, pruské, sárske národné cítenie, ale národné cítenie nemecké, talianske, poľské atď. Tu žijúcim národom však chýbalo to, čo pre západoeurópske národy bola samozrejmosť, jasná, ohraničená a rukolapná realita: realita vlastného štátneho rámca, štátny aparát, jednotná politická kultúra, rozvinutá ekonomická organizácia, hlavné mesto a duchovná elita atď. atď. Vznik moderného národného rámca v týchto štátoch si teda vyžadoval nielen vnútorné politické hnutie a demokratizáciu, ale aj územnú reorganizáciu a zmeny týkajúce sa európskeho štátneho systému. Na tomto bode sa začína úbytok demokratického obsahu stredoeurópskych nacionalizmov. Demokratický obsah je síce prítomný – bez neho nacionalizmus neexistuje! – ibaže veci národného rámca majú prednosť. V dôsledku toho nadobúdajú význam aj prvky, ktoré majú s demokratickým vývinom máločo spoločné. Tá dynastia, a čo je ešte horšie, tá aristokracia – a tá armáda, ktorá sa podieľala na politickom zápase o vytúženú národnú jednotu, dostala možnosť a právo uplatniť vlastné hľadiská a ideály, neraz aj na úkor demokratických ideálov. Viedlo to okrem iného aj k tomu, že z dvoch komponentov národného cítenia získali v týchto krajinách šľachticko-vojenskej, čiže mocensko-agresívne a reprezentatívne emócie prevahu nad občianskymi, čiže civilizovanými, úprimnými a mierumilovnými emóciami. Preto je povrchné a zbytočné pripisovať v procese vývinu nacionalizmu mimoriadny význam záujmom kapitalistickej buržoázie, aristokratických veľkostatkárov a intrigám vojenských klík. Skupiny a jednotlivci včlenení staticky do záujmových vzťahov nikdy nie sú schopní vážne ideológie ani utvoriť, ani zažiť, sú schopní nimi dané možnosti iba využiť. Kapitalistická veľkoburžoázia bola iba prvou konzumentkou demokratickej premeny; feudálni veľkostatkári a vojenský kastovnícky duch sú zase konzumentmi tej ťažkej situácie, v ktorej sa ocitla vec národného štátu a národnej jednotky v strednej Európe, najmä v Nemecku.

Celý tento osudný vývin sproblematizoval v Nemecku ťažký šok roku 1806. Problémy tohto roku by aj bez demokratických ideí boli stačili pre zrod rozsiahlych národných a xenofóbnych hnutí, ale takto – pod vplyvom francúzskeho príkladu – sa veľmi rozšírilo aj presvedčenie, že najlepším prostriedkom proti takýmto a podobným ťažkostiam je silný a mohutný národný štát. Preto nie je pravdivá školská fráza, že „zásluha“ revolučných a napoleonských vojen spočíva v tom, že v Európe sa rozšírili demokratické idey. Práve naopak, z hľadiska európskeho

osudu demokracie bolo veľmi škodlivé, že v troch veľkých európskych krajinách, v Nemecku, Taliansku a Španielsku sa rozšírenie demokratických ideí spájalo s historickým zážitkom z cudzej invázie, a zrod národnej myšlienky sa spájal s odporom proti tejto invázii. Z toho totiž vyplývalo, že v spomínaných krajinách sa demokratizmus a nacionalizmus – nech už boli prepojené akokoľvek – prejavovali ako fenomény, ktoré je možné v určitých prípadoch postaviť *proti sebe*.

POČIATKY NEMECKÉHO HNUTIA JEDNOTY A MOŽNOSTI HABSBURSKÉJ DYNASTIE

Francúzsky príklad a šok roku 1806 v celom Nemecku vzbudili túžbu po demokratickej premene a jednotnom nemeckom štáte. Tieto dve tendencie ostali v prvej polovici 19. storočia nezlomne paralelné a súvislé, avšak spomienka na veľké poníženie roku 1806 pôsobila tak silne, že od samého začiatku sa viacej akcentovala národná jednota ako demokratická premena. Obrovské ťažkosti, ktoré v dôsledku inštitúcie údelného kniežatstva zainteresovanej v rozčlenenosti Nemecka prekážali nemeckej jednote, spôsobili – ako sme už na to poukázali – že nemecké zjednocujúce hnutie hľadalo oporu aj medzi nedemokratickými činiteľmi. Prvý pohyb upriamený na hľadanie opory bol slubný a nádejny: smeroval k najsilnejšej a najvznešenejšej nemeckej dynastii, ktorá mala svojimi vojenskými, štátnomocenskými prostriedkami i svojou európskou autoritou uskutočniť veľkú úlohu znovuzjednotenia nemeckého národa.

V čase zrodu nemeckého národného hnutia takmer neboli pochybnosti, že táto úloha čaká na Habsburgovcov. Ako to vyjadril Ernst M. Arndt³⁷, básnik protinapoleonskej oslobodzovacej vojny: „Sloboda a Rakúsko! Naším heslom je: Nech vládnu Habsburgovci.“

Habsburgovci mali pre túto úlohu všetky predpoklady. Predovšetkým boli vlastníkmí – čo bolo v časoch viedenského kongresu veľmi dôležité – právnej a rodovej legitimity. Roku 1815 ešte žil a bol hlavou habsburskej dynastie posledný nemeckorímsky cisár.³⁸ Prvý Habsburg z rodu Karolovcov a z priamej ženskej vetvy rodu Hohenstaufenovcov³⁹ sa na nemecký kráľovský trón⁴⁰ dostal viac ako pred päťsto rokmi, a jeho potomkovia – odhliadnuc od bezvýznamných prerušení – sedeli na ňom nepretržite už štvrté storočie. Ich nemeckorímske cisárstvo bolo jediným legitímnym a konkrétnym symbolom historického nemeckého národa, lebo druhá legitímna inštitúcia nemeckého verejného práva – údelné kniežatstvo – bola najväčšou prekážkou nemeckej jednoty.

Habsburgovci však mali pre túto úlohu aj morálnu kvalifikáciu. Ich ríša bola jednou z najväznejších a najzodpovednejších monarchií Európy, ktorej trocha tútorské ale ľudské tradície vládnutia pochádzali z najplodnejšieho a najrozvinutejšieho obdobia feudálnej Európy, z 18. storočia, a ktoré medzi pozoruhodnými nemeckými výdobytkami tých čias zaujímajú popredné miesto. Nezabudnime ani na to, že najlepší nemecký a súčasne európsky občiansky zákonník je rakúsky. Poznamenajme ešte, že medzi členmi dynastie sediacimi na nemeckom tróne sa sotva našiel ľahkomyselný a neseriózný človek, ako to povedala aj Mária Terézia: „všetci sú dobrí a láskaví panovníci, dobrí kresťania, dobrí manželia, dobrí otcovia a priatelia.“ Známa habsburská nevďačnosť pochádza tiež skôr z panovníckeho odosobnenia, ako z nejakého morálneho defektu. Možno ani v jednej európskej dynastii sa neprejavilo také vytrvalé morálne úsilie o dosiahnutie ideálu „kresťanského“ a neskôr „osvieteného“ panovníka, ako práve v dynastii Habsburgovcov, a ako o tom svedčí príklad Leopolda II.⁴¹ v rodine sa vyskytol aj moderný typ „konštitučného“ panovníka. Často sa spomínajú priemerné schopnosti Habsburgovcov, no tento pohľad je založený pravdepodobne na skutočnosti, že dve rozhodujúce obdobia dejín Habsburgovcov charakterizuje dlhá vláda dvoch nepochybne veľmi priemerných panovníkov, Leopolda I.⁴² a Františka II. Avšak približne o troch štvrtinách dvadsiatich dvoch Habsburgovcov, ktorí sedeli na nemeckom kráľovskom, rímskom cisárskom a rakúskom cisárskom tróne môžeme povedať, že predstavovali po intelektuálnej i morálnej stránke osobnosti povolané a schopné vládnuť. Prirodzene, neprodukovali také pôsobivé individuality, ako napr. Capetovci⁴³, ale práve preto boli Nemci a nie Francúzi. Tvrdenie, že Habsburgovci a spolu s nimi Rakúsko nepredstavujú v nemeckom národe germánsky, ale latinský prvok, je nezmyselné. Prirodzene, predstavujú európske a katolícke farby, a ako každá dynastia, aj oni mali príslušníkov medzinárodného charakteru (Karol V.⁴⁴, Ferdinand I.⁴⁵, Karol VI⁴⁶, František II.). Avšak celá rodina a jej najreprezentatívnejší členovia, ako Rudolf Habsburský, Maximilián I.⁴⁷, Ferdinand II.⁴⁸, Mária Terézia a František Jozef⁴⁹ boli v dobrom i zlom významne slova Nemci, ktorých popri absencii silného zmyslu pre povinnosť, prehnanej dôstojnosti, umiernenosti, efektívnych emocionálnych vlastností charakterizoval praktický, triezvy rozum a popri úplnej absencii duchaplnosti dostatok dobrej nálady. Aj Boh ich stvoril za cisárov *nemeckého národa*.

Vznik nemeckej jednoty – zrelej na znovuzrodenie – pod vedením Habsburskej dynastie bol by znamenal obrovskú výhodu aj pre celú Európu. Nemecká jednota bola by totiž zdedila najznepokojujúcejší, ale nevyhnutný vývin udalostí týkajúci sa európskej rovnováhy najnovšieho veku: nemecká jednota by bola zdedila sústavnú pozíciu najväčšej európskej dynastie, jej tradície a európsky pocit zodpovednosti.

Myšlienka obnovenia nemeckého cisárstva pod vedením Habsburgovcov bola roku 1815, v čase viedenského kongresu veľmi rozšírená a populárna v kruhu všetkých, ktorým na nemeckej jednote záležalo. Ak roku 1815 – vo veľkom okamihu obnovenia legitimit – cisár František vyhlási, že jeho abdikácia roku 1806 vyslovená pod nátlakom je neplatná, nikto by nezapochoyboval a nemohol zapochoybovať, že je zákonným nemeckorímskym cisárom a jediným zákonným symbolom nemeckého jednotiacieho úsilia.

Lenže cisár František sa zdráhal znova prijať nemecký cisársky titul. Toto zdráhanie a všetko, čo bolo za ním, predstavuje moment svetodejinného významu, a dodajme, že osudného svetodejinného významu, lebo nemecký politický vývin sa od tejto chvíle ocitol na vedľajšej koľaji.

FAUX PAS ROKU 1804:

PRIJATIE TITULU RAKÚSKEHO CISÁRA

Sľubnú možnosť, aby sa nemecká jednota utvorila pod vedením tradične na túto úlohu kvalifikovanej Habsburskej dynastie, sproblematizoval nešťastný historický proces: odlúčenie rozsiahleho územného stavu Habsburgovcov od Nemecka; a definitívne ju zmaril nešťastný historický akt: prijatie titulu rakúskeho cisára.

Jedným z dôsledkov reformácie bolo, že krajiny Habsburského cisárstva sa ocitli definitívne v južnom Nemecku, a súčasne sa ocitli v trvalom vzťahu s krajinami mimo Nemecka. Dlhô vôbec neprichádzalo do úvahy, že by tento vzťah mal trvalý a konštantný charakter. Politické rámce jednotlivých európskych krajín sa od seba veľmi výrazne oddeľovali už v stredoveku, a rakúske, maďarské, české a moravské kraje habsburskej monarchie tvorili príležitostnú medzi- "národnú" úniu, podobne ako aragónsko-sicílske, anglicko-hannoverské atď. vzťahy. Keď sa jadro neskoršej ríše Habsburgovcov zrodilo, bolo všetkým, len nie tým, čím si ho dnes predstavujú: „dunajským“ štátom. Jeden z tvoriacich prvkov – rakúske kniežatstvo s nemeckou cisárskou korunou –

priniesol so sebou všetky talianske a západoeurópske väzby Nemeckorímskeho cisárstva; české kráľovstvo bolo dunajskou krajinou iba v menšej miere. Maďarské kráľovstvo zredukované v dôsledku otomanskej expanzie bolo vlastne len predpolím nemeckého cisárstva smerom na východ. V tejto únii sa seriózne zjednocujúce úsilie dlho neuplatnilo. Do polovice 18. storočia bolo jednoznačné, že Habsburgovci predstavujú v Európe politickú vážnosť nemeckej kráľovskej moci spojenej s rímskym cisárskym titulom. Habsburský panovník sa v Európe prezentuje jednoducho ako „cisár“, ktorého moc vyplýva z jeho pozície v Nemecku a Taliansku, a okrem toho je aj maďarský a český kráľ. Lež v 18. storočí po strate Sliezska jeho pozícia v Nemecku ďalej slabne, a počas rakúskej dedičskej vojny sa v plnej grotesknosti ukáže situácia, že krajina Mária Terézie, ktorá nepoužívala cisársky titul, nemá ani meno, a že predstavuje číry súhrn rakúskeho, maďarského, českého, lombardského, belgického, chorvátskeho národa s rozličným právom, jazykmi, správou a národným vedomím. Ani druhá strana mince nie je menej groteskná: manžel Márie Terézie – taliansky panovník, pôvodne francúzske knieža – však cisársky titul používal, lebo za cisára ho zvolili kvôli jeho žene⁵⁰, no v Nemecku nevladl ani piadť zeme, a tak pred celým svetom demonštroval úplnú vyprázdnenosť nemeckorímskeho cisárskeho titulu. Od polovice 18. storočia sa teda uplatňujú také tendencie, ktoré chcú z dunajských štátov Habsburgovcov utvoriť štát zo súvislým územím, a chcú ho naplniť akýmsi „rakúskym“ vedomím. Avšak tento cieľ bol ešte aj u Jozefa II. úzko spätý s upevňovaním pozície v Nemecku a so zdôrazňovaním nemeckého charakteru Habsburskej ríše. Spomínaná tendencia sa zmenila až v čase panovania Františka II., keď došlo k mimoriadne nešťastnému historickému aktu: k prijatiu rakúskeho cisárskeho titulu roku 1804. Ferrero upozorňuje, že tento akt je organickou súčasťou série svojvoľného a násilného utvárania štátov, ktorú v Európe začala francúzska revolúcia pod menom cisalpinskeho, helvétskeho, batavského, etrurijskeho, vestfálskeho štátu⁵¹, a že bolo absurdné, že na tejto ceste ju nasledoval najstarší a najkonzervatívnejší monarcha Európy – panovník z rodu Habsburgovcov – lebo prijatie rakúskeho cisárskeho titulu znamenalo toľko, že nemecko-rímsky cisár revoltuje sám proti sebe. Ferrero sa domnieval, že poukázaním na taliansku výchovu Františka II. našiel kľúč k jeho vnútornej politike; v nasledujúcich úvahách by sme chceli poukázať aj na vzdialenejšie dôsledky tejto politiky (ľahostajnej voči nemeckej jednote), na politic-

ký vývin Európy. Logickým dôsledkom prijatia rakúskeho-cisárskeho titulu totiž bolo zloženie nemecko-rímskeho cisárskeho titulu, ku ktorému došlo o dva roky. A to znamenalo, že hlava dynastie Habsburgovcov klesla z rímsko-nemeckej cisárskej pozície – symbolizujúcej nemeckú jednotu – na úroveň panovníka nemeckého údelného kniežatstva: stala sa jednou z mnohých. Kým pre nemecko-rímskeho cisára a pre nemecký národ by bola likvidácia alebo aspoň potlačenie údelného kniežatstva znamenalo fantastické možnosti, rakúsky cisár sa stal spoludruhom ostatných podobných údelných kniežat, od pruského kráľa počnúc až po hessensko-homburského guvernéra.⁵² A to už bol začiatok prudkého úpadku Habsburgovcov, ktorý sa zavŕšil o jedno krátke storočie: v súčasnosti sa habsburský pretendent v Rakúsku nespomína ako rakúsky cisár – bolo by aj komické sedemmiliónové cisárstvo! – ale ako „Landesfürst“, čiže ako údelné knieža.

PREDVÍDANIE ÚPADKU HABSBURSKÉHO RODU

Pri prijatí rakúskeho cisárskeho titulu si František II. a jeho poradcovia zrejme mysleli, že nerobia nič iné, iba dávajú meno existujúcej realite, a vymieňajú starý nápis na priečelí – titul nemecko-rímskeho cisára – ktorý už nezodpovedá faktom a jeho nositeľa iba rozmiešňuje. V skutočnosti však táto zmena titulu spôsobila starej európskej monarchii smrteľné zranenie. Habsburský dom zložením „nemeckého“ titulu odhodil od seba zástavu, ktorá by bola práve v nasledujúcich storočiach nadobudla nový, od doterajšieho väčší význam, a bola by znova všetkých Nemcov sústredila okolo tejto dynastie. Popri tejto obrovskej možnosti by sa bol možno relatívne ľahko vyriešil problém odštiepenia habsburských *nemeckých* krajín. Rakúsky cisársky titul však poskytoval ilúziu, že Habsburgovci sú hlavy územne súvislého kompaktného štátu, ktorý budú čiasom obohatiť aj „rakúskym“ vedomím. Vo svetle tejto planej nádeje sa hegemonia v Nemecku zdala ako únavný a nereálny záväzok, ktorý by bol navyše skonfrontoval Habsburgovcov s ostatnými nemeckými kniežatami. „Istou“ a „pevnou“ pozíciou sa zdalo rakúske cisárstvo, takže cisár František nechcel roku 1815 prijatím nemeckého cisárskeho titulu obnoviť požiadavku nadriadenosti, ktorú by už – ako sa nazdával – nevedel naplniť opravdivým obsahom.

V skutočnosti však šlo o zjavné reálnopolitické rozhodnutie, po ktorom nasledoval rapidný úpadok európskej situácie Habsburgovcov a ich ríše. Daromne sa stala ich ríša prostredníctvom viedenského kongresu

územne súvislá, daromne bola jej armáda vážena a slávna, a daromne bola jej politická vážnosť väčšia ako kedysi, jej vnútorná rovnováha sa narušila, a akoby z nej bola unikla duša. Jej nemecká politika stáva sa úplne statická, nie je schopná prekročiť hranice prechodného núdzového riešenia, ktoré vzniklo pod menom Nemeckého spolku a bolo čoraz menej populárne. V Taliansku musí bezmocne znášať, že je stále nenávidenejším cudzím žvlom, a to práve vtedy, keď už nie je nemeckým štátom. Nemecké, talianske a maďarské udalosti roku 1848 jasne demonštrovali, že v strednej Európe štátne hranice nesynchronizujú s národnými hranicami, a že s osudom Rakúska sa nestotožňuje ani jedno národné hnutie. Reakciou na hrozný zážitok z nebezpečenstva zániku bolo kruté potlačenie maďarskej a talianskej revolúcie roku 1849, čo aj odvtedy je veľkou chybou krásy Rakúska zakladajúceho si v súčasnosti na svojej miernosti. (Nezmyselný prejav strachu sa v živote rakúskeho dvora vyskytol ešte raz, na prahu skazy, roku 1914!). V období medzi rokmi 1849 a 1866 sa František Jozef ešte raz pokúsi o nemožné: chce ostať hlavou nemeckého národa, ale súčasne chce udržať svoju mnohojazyčnú „rakúsku“ ríšu. Aj na ňom sa splnila biblická múdrosť, „kto si chce zachrániť život, stratí ho“⁵³. Habsburská ríša je roku 1866 naraz vytlačaná z Nemecka a Talianska, z deväťstoročnej mocenskej sféry Nemeckorímskeho cisárstva; a práve vo chvíli, keď prestáva byť *nemeckou a rímskou*, t.j. v skutočnosti nemôže byť iná ako *rakúska*, je nútená ustúpiť separatistickým tendenciám maďarskej štátnosti, a roku 1867 sa z Rakúska rozpadáva na *Rakúsko-Uhorsko*. Stačí krátky pohľad na mapu z roku 1792, 1815 a 1867, aby sme zbadali rapidnú redukciu mocenskej sféry Habsburgovcov, ktorá sa uskutočnila od zloženia titulu nemeckorímskeho cisára a prijatie titulu rakúskeho cisára. Tragické miery redukcie sme schopní pochopiť len vtedy, ak si všimneme súčasné predstavy obnovenia dunajskej monarchie. Potomok nemeckorímskeho cisárstva, Rudolf Habsburg, dedič cisára Maximiliána, Márie Terézie, Jozefa II. bol vyhladený, aby zmaril zjednotenie Rakúska s Nemeckom, a aby postavil spoľahlivý obranný múr proti nemeckej ríši.

V záujme uskutočnenia spomínaného plánu aspiruje na to, aby sa stal cisárom 6-7 miliónov ľudí v Rakúsku a kráľom približne dvojnásobného množstva ľudí v Uhorsku. Súčasťou svojej ríše by chcel urobiť aj Česko a Slovensko, no tieto krajiny mu nikto nesľubuje. Nevzdal sa ešte svojich nárokov na Chorvátsko a Slovinsko, no tieto neradno ani spomínať. V záujme uskutočnenia všetkých týchto aspirácií je nútený

brnkať na sentimentálne a lokálne zafarbené vlastenecké struny naraz najmenej na tri strany: Rakúšanom, Maďarom a Čechom. Autorovi týchto riadkov je to všetko naozaj ľahostajné, ale dívajúc sa na vec habsburskými očami je celá situácia nesmierne ponižujúca. Nie je pravdepodobné, že by Habsburgovci mali ešte v Európe nejakú úlohu, no z úloh, ktoré si možno predstaviť, by hlava takejto dunajskej monarchie bola najpoľutovanejšia.

ODBOČENIE OD EURÓPSKEJ MONARCHIE

Možno je čudné, že venujeme toľko slov a toľko ľútosti prekonanému a dávno neaktuálnemu historickému faktu, že nemecká jednota sa neuskutočnila pod vedením Habsburgovcov, ale pod vedením rodu Hohenzollernovcov. Kdeže sú Habsburgovci, a kdeže sú Hohenzollernovci – mohol by sa spýtať voľakto – a ako sa dotýka dnešného osudu sveta koniec ich vzájomného súperenia? Žiaľ, až priveľmi sa dotýka. Najprv treba skonštatovať, že európska monarchia je najvýznamnejšia inštitúcia politickej minulosti Európy, a tá či tá dynastia má rozhodujúci podiel na politickom vývine a na charakterovom formovaní takmer každého európskeho národa. Po druhé treba vedieť, že ústrednou otázkou súčasnej európskej krízy je skutočnosť, že monarchia sa ako politická autorita zrútila, a na jej mieste, prinajmenej v strednej a východnej Európe, nevzniklo nič. Najodvážnejším vojenským aktom európskej demokratickej revolúcie bolo, že vypovedala vojnu európskej monarchii, no treba konštatovať, že túto vojnu ešte celkom nevyhrala. Máme vážne vyhliadky a nádeje, že monarchizmus dokážeme zlikvidovať a nahraďiť, no aby sme to mohli urobiť, musíme poznať jeho historickú úlohu a funkciu, a musíme preskúmať priepasť, ktorú po sebe zanechal.

Európska monarchia v tej forme, v akej existovala počas vypuknutia francúzskej revolúcie, bola výsledkom viac ako dvetisícročného civilizáčného procesu. Táto inštitúcia, ako konštatuje Ferrero,⁵⁴ bola výrazne spätá s politickými tradíciami augustovského rímskeho cisárstva, v ktorom ďalej žila idea rímskej republiky. Spomínané tradície a stredoveké kresťanstvo premenili moc germánskych kmeňových náčelníkov, ktorá bola mocou divokých dobrodruhov a drsných despotov, na ľudské povolanie usporiadané prostredníctvom práv a povinností, funkcií a úloh, profesionálnej etiky a konvenčných pravidiel. Vďaka tomu európska monarchia v storočiach neskorého stredoveku a v novoveku už neznamenala čiru a drsnú osobnú moc, ale viac či menej spirituali-

zovanú a ďalej spiritualizovateľnú formu osobnej moci. Ak dnes v západnej Európe vidíme, že vo veľmi významných kľúčových pozíciách sedia osoby – prezidenti republiky alebo králi – ktoré tieto kľúčové pozície zastávajú s relatívnou presnosťou a spoľahlivosťou bez toho, že by im prišlo na um tieto možnosti v smere osobnej moci zneužiť, nesmieme zabudnúť, že to všetko je možné výlučne preto, lebo v Európe už pred mnohými storočiami existovala forma vládnutia, v ktorej sa neobmedzená moc stala konvenčnou úlohou, v ktorej sa surová exekutíva zmenila na dôstojnú reprezentáciu, a moc nad životom a smrťou sa zhumanizovala do kľúčovej pozície zlučujúcej funkcie i kompetencie. Bolo to možné iba preto, lebo určitá špeciálna výchova vypestovala duch človeka, ktorého už od malička viedli k tomu, aby istú reprezentatívnu dôstojnosť vedel stelesniť čo najmenej osobne. Od „kresťanského panovníka“ cez „osvieteného panovníka“ a „konštitučného monarchu“ vedie priama cesta k modernému, odosobnenému typu hlavy štátu. Situácia, kompetencia a profesionálna etika prezidenta francúzskej republiky nevyrástla z pozície Robespiera, direktória⁵⁵ a Napoleona, ale z pozície Ludovíta XVIII.⁵⁶ a Ludovíta Filipa, a nie je náhoda, že autormi francúzskej ústavy z roku 1875, ktorá po revolúcii zabezpečila Francúzsku prvý raz politickú stabilitu, boli monarchisti. Kde táto výhoda neexistovala, tam je typ neosobnej hlavy štátu jednoducho nemožný (napr. v Amerike). Avšak v tom, že v Amerike hlavu štátu (ktorá disponuje veľkou osobnou mocou) prísne obmedzuje istý rafinovaný demokratický aparát, a že v Rusku je podstata celej moci predsedu vlády (ktorý disponuje ešte väčšou osobnou mocou) v tom, že je vykonávateľom stanoveného reformného plánu spoločnosti, v tom všetkom je cítiť vplyv európskeho monarchického ideálu. Prirodzene, nejde o to, že by bez neosobnej hlavy štátu nebola možná demokracia, avšak neosobná hlava štátu je jedným z najlepších regulátorov demokratického štátneho aparátu, a nič nie je vhodnejšie – či už v monarchickej, alebo republikovej forme – na to, aby istú spoločnosť navyknutú viac-menej na osobnú moc, previedol ku konečnému demokratickému ideálu politického organizovania, v ktorom nad ostatnými nevládnymi osobami reprezentujúce politickú moc, ale zákony, princípy a plány vládnú nad predstaviteľmi mocenského aparátu politiky.

Pri takomto pohľade vieme správnejšie posúdiť a odsúdiť sfalšovanú ideu monarchie, ktorá pramení z jednej z najpochybných tradícií francúzskej revolúcie, z romantizmu geniálneho politického vodcu. Ten-

to falošný romantizmus prostredníctvom postavy Napoleona utvoril aj falošný obraz európskeho monarchu, alebo inými slovami obraz *falošného monarchu*, takého, pre ktorého vládnutie nie je povolanie a systém úloh, ale romantické, hrdinské, efektné, individuálne dobrodružstvo. V porovnaní so starými „dedične netaľentovanými“, degenerovanými kráľmi, ktorí vládli z Božej milosti, to však neznamená nijaký pokrok, ale najväčší úpadok, lebo namiesto spiritualizovanej osobnej moci tradičného monarchu si spoločenstvo znova podrobuje totálna a surová osobná moc. Európa mala šťastie, že jej dynastie to všetko počas 19. storočia nebrali na vedomie, a vo veľkom a v úplnosti i naďalej, dokonca ešte väčšmi, plnili systém úloh panovníckej korektnosti, ktorý sa sformoval pred tisíc rokmi. Až na konci 19. storočia sa objavuje jeden z najgrotesknejších a najfatálnych fenoménov európskeho politického vývinu, na tróne zrodený falošný monarcha, Viliam II., ktorý – napriek tomu, že bol rodený panovník – mal o svojej úlohe romantickú predstavu. Predstavuje jav, ktorý sa v rámci náhle pozdvihutej druhoradej dynastie nemeckého údelného kniežatstva neobjavil náhodou, no bol nepredstaviteľný v habsburskej dynastii, v rodine rímskych cisárov.

Teraz už možno nie je také nepochopiteľné, prečo mal pre nemecký politický vývin osudný význam fakt, že najrozhodujúcejšia podmienka vývinu európskej politiky najnovšieho obdobia – nemecká jednota – nevznikla za vedenia pôvodne na to kvalifikovaných Habsburgovcov, ale za vedenia rodu Hohenzollernovcov – ktorý ani medzi rodinami nemeckých údelných kniežatstiev nepatrí medzi najvznešenejšie. Habsburgovci predstavovali nielen v nemeckom, ale i v európskom kontexte najvyšší stupeň panovníckej neosobnosti, veď táto rodina bola s nepatrnými prerušeniami takmer päťsto rokov nositeľkou najsymbolickejšej dôstojnosti európskeho štátneho systému: nemecko-rímskeho cisárstva, ktorého historickú vážnosť, prestíž, potenciálne možnosti a symbolický význam musela dôstojne reprezentovať aj vtedy, keď už nijakú konkrétnu moc neznamenala. Naproti tomu veľkí feudáli nemeckých údelných kniežatstiev znamenali v dôsledku svojho zemepánskeho charakteru osobnú moc v oveľa väčšej miere ako európska monarchia vo všeobecnosti. Pre nemecký vnútorný politický vývin malo osudný význam, že vo chvíli, keď najväčšou úlohou každého európskeho národa bola likvidácia osobného mocenského systému, práve Nemecko, ktoré v celej Európe najviac potrebovalo likvidáciu osobného mocenského systému, podľahlo tomuto systému ešte viacej ako predtým.

3. SLEPÁ ULÍČKA NEMECKÉHO SPOLKU.⁵⁷

POČIATOČNÉ CHYBY NEMECKÉHO SPOLKU

Keďže obnovenie Nemecko-rímskeho cisárstva sa roku 1815 nepodarilo, nemeckému národu ostala jediná legitímna politická inštitúcia: údelné kniežatstvo. Zbytočne napísal barón Stein⁵⁸, že „Mám iba jednu vlasť a tou je Nemecko; v okamihu obrovského rozmachu sú pre mňa dynastie celkom vedľajšie“. Armáda, masy úradníkov, vernosť ľudu patrila dynastiám, a aj Stein im musel slúžiť a podnecovať k vojne, aby sa porážka Napoleona mohla stať skutočnosťou. Na viedenskom kongrese teda o osude Nemecka rozhodovali dynastie, a od nich záviselo, akú nemeckú jednotu a v akej miere sú ochotné uskutočniť. Dynastie však chceli zachovať, ba upevniť, najmä inštitúcie údelných kniežatstiev. Pritom si uvedomovali, že po veľkom roku 1813⁵⁹ treba dať nejakú politickú formu aj celému Nemecku. Zo vzájomného nahaňovania sa oboch týchto tendencií zrodil sa roku 1815 Nemecký spolok.

Túto politickú formáciu pokladá Ferrero za nedokonalú, ale za daných okolností za nie najhoršie riešenie, ktoré je prijateľné aj z hľadiska európskej rovnováhy. Nemecký spolok nepochybne umožnil, aby Nemecko prestalo byť krajinou anarchie, krajinou nikoho; definitívne zanikli stovky a stovky juho- a stredonemeckých malých kniežatstiev, a organizácia aliancie sa v porovnaní so Svätou ríšou rímskou stala pevnejšia, viditeľnejšia a sformovanejšia. Popri týchto prednostiach však, ktoré boli z hľadiska nemeckého zjednocovacieho hnutia ďaleko pod požadovaným minimom, vyvstali obrovské nedostatky, ktoré znemožnili, aby tento začiatok mohol slubne pokračovať.

Na prvý veľký nedostatok sme už poukázali: Nemecký spolok nemal viditeľnú hlavu. Mohli sa robiť žarty z vyprázdnenej moci „ríšskeho“ cisára, no tento cisár bol súčasne aj nemecký kráľ, teda symbol, ktorý sa v istom prípade mohol stať nositeľom veľmi vážnych obsahov. Absencia viditeľnej hlavy v spoločnosti zvyknutej na osobnú moc, akou bola aj nemecká spoločnosť, znamenala veľmi vážny nedostatok.

Druhý veľký nedostatok vyplýval z prvého. Neobnovenie nemecko-rímskeho cisárského titulu znamenalo, že Nemecký spolok vyslovil svoje amen na Napoleonove dielo, na rozbitie nemecko-ríšskej svätej ríše roku 1806, presnejšie na to, že nemecké kniežatá aj formálne prestali byť príslušníkmi istej vyššej štátnej jednotky, na vlastných územiach sa stali definitívne „suverénmi“ a dobrovoľné spojenectvo uzatvárali me-

dzi sebou navzájom. Z kurfirstov a pohraničných grófov iba ak stali sa králi a veľkokniežatá. Je zbytočné vraviť, že došlo iba k zmene názvov, a že skutočná situácia sa už aj v Svätej rímskej ríši rovnala úplnej nezávislosti. Zmena názvu a úplná suverenita znamenali, že údelné kniežatá, ktoré boli prednedávnom ešte skôr zemepáni s neobmedzenou mocou ako opravdivé dynastie, teraz si definitívne osvojili alúry a nároky veľkých európskych dynastií, dokonca ich aj prehnali, a síce preto, lebo okrem Habsburgovcov a jedného či dvoch panovníckych rodov naozaj veľké európske dynastie nejestvovali. Pripomeňme si znova nešťastnú črtu nemeckého politického vývinu, ktorá spočívala v tom, že moc veľkých feudálov nezlomil centrálny panovník, ale veľkí feudáli sa stali panovníkmi na vlastnom území, v dôsledku čoho si prevážna väčšina nemeckých dynastií do poslednej chvíle uchovala tie charakteristické črty zemepánov, ktoré sa vo veľkých európskych dynastiách dávno sublimovali v profesionálnej etike kresťanskej monarchie.

Tretím veľkým nedostatkom usporiadania nemeckých vecí roku 1815 bolo, že množstvu kniežacích rodín Svätej rímskej ríše, ktoré prestali byť panovníckymi (tzv. mediatizovaným rodinám)⁶⁰, udelili mimoriadne práva, ktorých najvýraznejším atribútom bola manželská rovnosť, a ich najefektnejším spoločenským privilegiom bolo zachovanie a garancia feudálnej moci a súdnictva. A to znamenalo, že Nemecko získalo vo forme *dynastií* množstvo viac či menej feudálnych rodín, a navyše, dané slovo dynastií a ústava Nemeckého spolku garantovali iným rodinám také feudálne výsady, ktoré boli v celej Európe – ako najväčšie prekážky spoločenského vývinu – v stave likvidácie.

Nemecký spolok teda, aj keď odstránil anarchiu Svätej rímskej ríše, predsa len bol slepou uličkou nemeckej jednoty, lebo upevnil najväčšiu prekážku nemeckej jednoty, pozíciu nemeckého údelného kniežatstva, ktorej navyše zabezpečil ochranu zo strany univerzálnej európskej monarchickej legitimacy. Predstavovala teda provizórium, ktoré súčasne posilnilo túžbu spôsobenú veľkým otrasom roku 1806: túžbu po silnom a jednotnom nemeckom štáte. Nie je náhoda, že v tomto období sa zrodila heglovská filozofia štátu, ktorá význam *štátu* povýšila do metafyzickej roviny. Hegel síce postavil svoju teóriu na obranu pruského štátu, t.j. na obranu údelného kniežatstva, ktoré sa cítilo byť v defenzíve, no v ohlase, ktorý jeho teória vyvolala, nadobudla formu iba neuskutočnená, neexistujúca, len v podobe postulátu, len metafyzicky jestvujúca túžba po jednotnom *nemeckom štáte*.

VELKÉ FIASKO ROKU 1848

Poznanie, že Nemecký spolok nie je životaschopný a nie je zdravým politickým orgánom nemeckej jednoty, dospelo roku 1848 do takého štádia, že sa stalo hybnou pákou politických udalostí a hnutí. Rok 1848 bol aj v Nemecku rokom revolúcií, na čele ktorých stála voľno-myšlienkárska buržoázia a nemecká inteligencia, a ktoré viedli miestami celkom ľahko k sympatickým a sľubným výsledkom. Keď sa však po miestnych revolúciách jednotlivých „štátov“ dostali na pretras aj otázky celého nemeckého politického telesa, zvolil sa nemecký ústredný parlament a populárneho arcivojvodu Jána zvolili za guvernéra⁶¹, obnažil sa odrazu aj centrálny problém politického územného rozdelenia Nemecka, t.j. nešťastný fakt, že rakúsky štát, ktorý bol z právnej a historickej stránky povolaný na to, aby bol riadiacim štátom, pozostával z troch štvrtín znie nemeckých národov. Dilema spočívala v tom, že politický vývin nemeckého národa ešte nebol v takom štádiu zrelosti, aby mohol likvidovať dynastie, a pri vyhradení súhlasu s dynastiami riadiaca funkcia rakúskej ríše nemala v novej, jednotnej nemeckej ríši nijaký význam. Z tejto dilemy sa zrodilo polovičaté riešenie, ktoré malo na nemecký politický vývin rozhodujúci a osudný vplyv, tzv. „malonemecké“ riešenie, ktoré sa namiesto „velkonemeckej“ požiadavky úplnej nemeckej jednoty zahrnujúcej aj rakúskych Nemcov uspokojilo s čiastočnou nemeckou jednotou bez Rakúska a rakúskych Nemcov, pod pruským vedením.

Celý tento problém sa pokúsil vyriešiť a definitívne rozhodnúť ústredný nemecký parlament roku 1848. Počas rokovaní však čoskoro vyšiel najavo zúfalý decentralizmus a bezťažkovosť celého nemeckého politického komplexu: ústredný parlament a guvernérom vymenovaná ústredná vláda chceli viesť ríšu bez vojakov, úradníkov a poddaných, chceli ju viesť z mesta, ktoré nebolo hlavným mestom žiadnej krajiny. Skončilo sa to tak, že vládu neposlúchol nikto, a neskôr – v duchu „malonemeckého“ riešenia – pruský kráľ zvolený za nemeckého cisára odmietol cisársku korunu, a označil ju takým menom, ktoré bolo v rovnakej miere postúpením nemeckého mena a myšlienky suverenity ľudu. Napokon bol prvý parlament nemeckého národa nútený blúdiť z jedného mesta do druhého, a svoju dráhu skončil tak, že vláda istého druhoradého nemeckého štátu ho jednoducho dala uväzniť. Rok 1848 sa v pamäti nemeckého národa zachoval ako bláznivý rok, a v pamäti prívržencov nemeckej jednoty ako rok hanby. Hoci množstvo ústav, ktoré sa

presadili v tomto roku ostalo trvalých, v dejinách politického vývinu nemeckého národa je tento dátum katastrofálny. Katastrofálny preto, lebo poučenia roku 1848 nemeckému národu na základe skúseností prvý raz potvrdili ťaživú mylnú predstavu, že *problém nemeckej jednoty je nevyriešiteľný*. Pravda bola taká, že problém nemeckej jednoty bol nevyriešiteľný pri *zachovaní údelného kniežatstva*. Keďže však v Nemecku po zániku Nemecko-rímskeho cisárstva nejstvovala okrem údelného kniežatstva iná tradičná inštitúcia, úplná nemecká jednota sa stotožnila s myšlienkou totálneho revolučného chaosu. Takže k benevolencii tradičných síl voči demokracii – ktorá sa od polovice 19. storočia prejavovala v celej Európe – v Nemecku nedošlo, nanajvýš iba zdanlivo. Zdalo sa teda, že úloha jednotného a demokratického štátu, ktorú vytýčili nemeckému národu jeho poprední predstavitelia, a ktorú väčšina európskych národov po väčších či menších problémoch začala uskutočňovať, predstavovala pre nemecký národ neprekonateľné ťažkosti, a prekážky, ktoré stáli v ceste riešenia boli také veľké, že premôcť ich bolo nad ľudské sily.

POČIATKY NEMECKÉHO MÝTU

Bol to kritický bod, na ktorom nemecký národ namiesto vytýčenia skutočných cieľov a skutočných výsledkov začal rozmyšľať v kategóriách zdanlivých riešení, politických formúl, symbolov a fantazmagórií. Ak nemožno považovať za náhodu, že po ťaživom zážitku z absencie nemeckého štátu roku 1806 nasledovala heglóvská metafyzika štátu, potom rovnako nemôže byť náhodným javom nemeckého duchovného života po roku 1848 ani Wagner a Nietzsche. Nie preto, akoby ich umenie a filozofia boli bez udalostí roku 1848 – v čase ktorých boli už zreli muži – podstatne iné, ale úloha, ktorú zohrali pri formovaní najnovšieho nemeckého sveta hodnôt, by im bez fiaska roku 1848 nijako nemohla byť prisúdená. Iba taká spoločnosť, ktorá problém uložený históriou nevedela vyriešiť a nemala odvahu pustiť sa do boja so silami, ktoré stáli v ceste riešenia, iba taká spoločnosť potrebovala obraz sveta, ktorý život zaľudňuje gigantami nadpozemské sily, s ktorými sa dokážu popasovať len mýtické zázračné postavy a übermenschi. A keďže história pre problémy súčasnosti ani jednej spoločnosti neposkytuje iné, ako *ľudí*, minulosť bolo treba zaľudniť zázračnými bytosťami germánskeho mýtu a budúcnosť bolo treba zaľudniť übermenschmi.

V tomto psychickom stave – v ktorom celý národ bol náchylný na-

miesto pravých riešení prijať pseudoriešenia – vystúpila do popredia sila, ktorá na vyriešenie problému nemeckej jednoty nebola dostatočne pevná, ale mala dostatok schopností, aby sa stala nositeľkou pseudoriešenia: *pruský militarizmus*. V tejto historickej situácii vyrástol najväčší pseudorealista európskej histórie: *Bismarck*.

PRUSKÝ MILITARIZMUS

O Prusoch koluje v súčasnosti istý mýtus a istý horor. Pruský mýtus, ktorého najznámejším reprezentantom je Spengler, pokladá Prusov za typ vysoko rozvinutých, nezlomne aristokratických, tvorivých Európanov, a natoľko preduchovňuje pruský princíp, že podľa neho je v celej Európe potrebné, aby sa narodilo dostatok „Prusov“. Ešte aj skromnejší glorifikátori pruskej idey pokladajú za charakteristickú črtu pruskej spirituality duch absolútneho plnenia povinnosti, a hovoria o pruských úradníkoch tak, akoby okrem nich v celej Európe nebola existovala verejná správa bez korupcie. Horor o Prusoch vytvorili Francúzi. Podľa neho pôvod najnovšieho šalenia Nemcov spočíva v pruskej infekcii, a najnovšie nemecké zbožňovanie moci a násilia pochádza z ducha pruských feudálnych a vojenských klik.

Podstatu pruského militarizmu však zbytočne hľadáme v pruskej armáde alebo v duchu pruskej aristokracie či pruského ľudu vôbec. Zdá sa nám nezmyselné hľadať korene akéhokoľvek militarizmu v prirodzenej brutalite jedného či druhého národa alebo v ich vojenských klikách. Medzi prirodzenou brutalitou Nemcov a Švédov a medzi militaristickým duchom Hindenburga alebo lorda Kitchenera ťažko možno nájsť podstatný rozdiel. Militarizmus je *spoločenský* fenomén, a určitú spoločnosť nerobí militaristickou to, ako zmýšľajú jej vojaci o vojne a o sebe, ale to, ako zmýšľa spoločnosť o armáde. V Európe dnes nejstvue taká spoločnosť, ktorá by svojou štruktúrou bola militaristická v tom zmysle, v akom bola militaristická spartanská a kozácka spoločnosť – tie by sa totiž boli aj hospodársky zrútili bez vojen a mocenskej situácie zabezpečovanej vojnou. Ani nemecká spoločnosť nie je taká, aspoň doteraz sa ju nepodarilo pretvoriť bezo zvyšku na takú.

Dôstojnícky zbor pruskej armády sa zaoberal prevažne vojnou a orientoval sa na vojnu, no v tom sa podstatnejšie nelíšil od armád ostatných európskych kontinentálnych mocností. Skutočnosť, že pruská armáda mala v obľube meravé pohyby a prísny dril, mohla byť rasová svojráznosť, historická tradícia, odraz petrifikovanej spoločnej

štruktúry, no z týchto faktov nevzniká ani moderný militarizmus, ani vojna. Skutočnosť, že pruská aristokracia používala meravé a tvrdé mocenské spôsoby, nemohla byť vážnou prekážkou demokratického vývinu východného Nemecka, no podobné činitele boli aj inde, a to všetko ešte stále nie je militarizmus. K tomu, aby pracujúca spoločnosť európskeho charakteru nepokladala armádu za nevyhnutné zlo a za nákladné bremeno spoločnosti, ale aby z mohutného a hrozivého charakteru svojej armády robila prestížnu otázku, bez ohľadu na to, či je to potrebné alebo nie, a aby ju tento fakt ustavične nadchýnal, je potrebné, aby mala historickú skúsenosť stavu odzbrojenia, bezmocnosti a demilitarizácie. Prusko takýto stav zažilo v období od roku 1806 po rok 1813, a Ferrero hľadá historický čas zrodu pruského militarizmu správne, ak ho hľadá práve tu. Zbytočne sa poukazuje na zbožňovanie armády kaprálskym kráľom⁶² a na ničivé vojny Fridricha Veľkého: v tom čase existovali nanajvýš pruské alúry, ale nie pruská hystéria, ktorá naplnila duše po roku 1806. Nemecký národ sa pamätal iba na pustošenie armád Fridricha Viliama I. a Fridricha Veľkého. Až v roku opojenia – roku 1813 – sa stala rekonštruovaná armáda pochodujúca po uliciach hlavným symbolom oslobodenia, obnovenej slobody a nemeckej národnej jednoty. Očakávanie veľkých vzostupov a pádov zasialo v politicky dost nezrelej pruskej vedúcej vrstve náklonnosť interpretovať svoje cnosti a hodnoty v prepiatych kategóriách. Rok 1813 zas vytvoril v Nemcoch náchylnosť k tomu, aby z kvality Prusov urobili mýtus, a aby si tento mýtický obraz vytýčili ako vzor.

ÚLOHA PRUSKA V NEMECKU A KOMPLEX ODVEKÉHO NEPRIATEĽA

Lež takto charakterizovaná úloha pruského princípu sa v nemeckom svete hodnôt sformovala len na konci 19. storočia. Do reálneho politického vývinu však už oveľa skôr zasiahol takýmto spôsobom vytvorený pruský armádny kult a militarizmus. Kolektívne emócie strachu, neistoty a hľadania satisfakcie zasiate do zmysle vedúcej vrstvy pruského štátu totiž mali také dôsledky, že Prusko – ako jediný štát v Európe – si aj po roku 1815 uchovalo systém všeobecnej brannej povinnosti, čo mu zabezpečilo niekoľkonásobne vyššiu politickú vážnosť, než akú mu poskytoval počet obyvateľov štátu. K tomu prispelo, že Prusko, ktoré malo na konci 18. storočia takmer toľko poľských obyvateľov ako nemeckých, vyšlo z viedenského kongresu – vďaka indiferentnej politike

cisára Františka voči vlastnej nemeckej úlohe! – ako najnemeckejší štát, lebo za poľské územia prepustené Rusku dostalo ako odškodné nemecké Porýnie. Spoločným výsledkom oboch spomínaných činiteľov bolo, že myšlienka vedúcej úlohy pruského štátu sa v Nemecku – popri mohutných činiteľoch kvalifikujúcich na túto úlohu habsburskú dynastiu – vôbec mohla vynoriť. Ale všetci vojaci Pruska a celá jeho výhodná pozícia v Nemecku by neboli stačili na realizáciu tejto myšlienky, keby nebolo fiaska roku 1848. To všetko boli predpoklady Bismarckovej politiky a jeho úspechu. Bismarck sa v prvej polovici svojej politickej dráhy – kým sa nolens volens nestal tvorcom nemeckej jednoty – koncentroval na to, aby s plným vypätím energie predstavil a preukázal osudnú a zavádzajúcu historickú skúsenosť z roku 1848, že totiž problém úplnej nemeckej jednoty je nevyriešiteľný, lebo inštitúcia ideálneho kniežatstva je nepremožiteľná. Spomínanú skúsenosť použil na zabezpečenie nemeckých údelných kniežatstiev, presnejšie pruského kráľovstva pred nebezpečenstvami, najmä pred podriadením sa Habsburgovcom, ktoré ho zo strany úplnej nemeckej jednoty ohrozovali. Na vyváženie tohto nebezpečenstva skoncentroval všetky sily Pruska, a roku 1866 sa mu podarilo tieto nebezpečenstvá oslabiť. Lež toto by ešte vždy nebolo stačilo, aby sa v očiach Nemcov stalo Prusko predstaviteľom nemeckej jednoty, keby nebol začínok istý kolektívno-psychologický faktor, a síce ten, že veľký otras roku 1806, skúsenosť poníženia Nemcov, prežilo Prusko intenzívnejšie ako Rakúsko, a tak si nemeckú požiadavku satisfakcie dokázalo osvojiť na sto percent. Roku 1806 zrodil sa v Prusku a v menších nemeckých štátoch komplex odvekého nepriateľa: presvedčenie, že Francúzsko je odvekým nepriateľom Nemcov, ktorý celé storočia sleduje jediný cieľ, zmať nemeckú jednotu a nemeckú veľkosť. Je zaujímavé, že o tomto stáročnom, osudnom rozpore vedeli zainteresované národy pred rokom 1806 veľmi málo; oveľa viac vedeli o tradičnom „fatálnom“ anglicko-francúzskom nepriateľstve. A ani po roku 1806 nevedelo o ňom priveľa ani Rakúsko – ako tradičný a mohutnejší predstaviteľ nemeckého národa, ani Francúzsko – ako druhá zainteresovaná strana, no vedelo o ňom predovšetkým Prusko a „Malé“ Nemecko. Bolo historickým faktom, že európska rovnováha spočívala roky na rovnováhe nemeckej a francúzskej moci, z čoho vzniklo množstvo vojen medzi Nemcami a Francúzmi, medzi Habsburgovcami a Bourbonovcami, no ani dva národy, ani dynastie nepoznali axiómu osudovej nenávisť. Rakúsko, ktorého silu sa Napoleonovi nikdy nepo-

darilo zlomiť, nenávidelo aj počas napoleonských vojen Francúzov iba v takej miere, v akej nenávidí istá sebedomá veľmoc svojich momentálnych nepriateľov, tento pocit sa však po uzavretí napoleonského obdobia postupne rozplynul. Teóriu odvekého nepriateľa nepoznali ani Francúzi; prirodzene, francúzska politika s radosťou vítala, že krajina nemeckého cisárstva sa počas histórie čoraz viac posúva na juhovýchod, a robila všetko, aby sa na jej západnej hranici nevtvorila silná nemecká ríša. Francúzska duchovná elita z roku 1806 však hľadela na Nemecko so sympatiami, a v tom čase nejstvovala ani protinemecká, ani protipruská nálada; tá sa zrodila v rokoch 1870–71. Nevieme, čo vystrájali Nemci na francúzskom území, a v čom sa ich konanie líšilo od toho, čo sa dialo vtedy vo vojnách a na bojiskách, no či už strojili vojnu či mier, robili všetko v duchu boja proti odvekému nepriateľovi, v ktorom chceli dostať satisfakciu, a podľahnúť takému protivníkovi je najhanebnejšia vec, nielen fyzicky, ale i psychicky. Z toho sa zrodil u Francúzov hrozný šok a prusofóbia, ktorá potom našla svoje rovnako osudné zadostučinenie roku 1918.

Keďže rok 1871 bol rokom veľkého zadostučinenia súčasne pre Prusov a Nemcov (za poníženie utrpené roku 1806), v očiach Nemcov sa predstaviteľom veci nemeckej jednoty stal pruský štát a pruská vojenská moc.

PRAVÁ PRUSKÁ POLITIKA

Treba však vedieť, že tento výsledok prekročil hranice pôvodných cieľov pruskej politiky. Hlavným cieľom pruskej politiky a samotného Bismarcka bolo vždy to, aby bez ohľadu na nemeckú jednotu tvorili zo severného Nemecka jediný protestantský mocenský komplex a aby týmto spôsobom zjednotili územne rozdelenú západnú a východnú polovicu Pruska. Pruská politika už pred rokom 1866 niekoľko ráz navrhla rozdelenie Nemecka na severnú časť, ktorá mala byť pod pruskou nadvládou, a na južnú časť, ktorá mala byť pod rakúskou nadvládou, no Habsburgovci – stelesňujúci nemeckú jednotu – s touto propozíciou nesúhlasili a nemohli súhlasiť. Prusko–rakúska zrážka roku 1866 spôsobila taký pokles prestíže rakúskej ríše, že pod nadvládou Pruska sa necítilo iba severné Nemecko, ale určité vákuum vzniklo aj v južnom Nemecku, ktoré Prusko – sčasti zo strachu pred Francúzmi, sčasti pod tlakom nemeckého zjednocovacieho hnutia – zahrnulo pod svoju mocenskú kompetenciu, a po víťazstve roku 1870–71 sa nemohlo uzatvo-

riť pred konštituovaním nového nemeckého cisárstva. Z hľadiska pruskej politiky to však neznamenalo predovšetkým jednotné Nemecko, ale nad očakávanie zväčšené Prusko. Bismarck veľmi dobre vedel, že ciele pruskej politiky nedosiahol roku 1871 na sto, ale na stopäťdesiat percent, a že nemá čo dobývať a nemá sa kam rozpínať, no musí uchovať to, čo získal. Nemohla byť ani reč o tom, že by sa hohenzollernovská politika ešte väčšmi usilovala o naplnenie nemeckej jednoty, čiže o anexiu nemeckých častí Rakúska. Z dynastického hľadiska si to nebolo možné ani predstaviť, lebo v takomto prípade by buď rakúsky cisár vstúpil do nemeckej ríše ako poddaný, alebo by pruská dynastia vyhnala katolícku rakúsku dynastiu z jej dávneho, katolíckeho, rakúskeho sídla. Skutočnosť, že z hľadiska pruskej kráľovskej moci nebol dôraz predovšetkým na nemeckej jednote, jasne ilustruje posledné vystúpenie Hohenzollernovcov na javisku nemeckej politiky, t.j. fakt, že Viliam II. sa roku 1918 chcel zriecť iba nemeckého cisárskeho titulu, ale pruské kráľovstvo si chcel ponechať. Za týmto úmyslom vidia prevažne prostoduchosť Viliama II., hoci svedčí o oveľa hlbších súvislostiach; napríklad aj o tom, že z hľadiska pruskej politiky predstavovalo nemecké cisárstvo iba istý incidentálny a dekoratívny rast, ktorý sa v prípade nebezpečenstva – ako zbytočný balast – mohol zo vzducholode vyhodiť.

Rok 1871 nebol teda úspechom demokratického a nemeckého zjednocovacieho hnutia, ale pruskej politiky. Tá generácia však, ktorá sa ešte pamätala na veľkú porážku roku 1848, zriekla sa možnosti blízkej likvidácie nemeckého údelného kniežatstva; zmierila sa teda s tým, aby prijala rok 1871 ako čiastkový úspech nemeckých zjednocovacích úsilí. V nasledujúcej kapitole budeme rozoberať otázku, ako sa stala z čiastkového úspechu totálna katastrofa.

4. TRETIA SLEPÁ ULIČKA: WILHELMOVSKÉ NEMECKÉ CISÁRSTVO

VELKÉ NEDOROZUMENIE ROKU 1871

Z učebníc sme sa naučili, že roku 1848 nevedeli nemecké demokratické sily vytvoriť nemeckú jednotu, no roku 1871 vznikla nemecká jednota pod vedením pruského kráľovstva, a kontinentálnu Európu do roku 1914 charakterizuje mocenský vzostup jednotného Nemecka: toto si mysleli súčasníci a toto si myslíme odvtedy aj my. Ide však o hrozné nedorozu-

menie, z ktorého ochorelo Nemecko a s ním celá Európa. Roku 1871 sa stalo niečo celkom iné. Všetko, čo sa v tom čase, presnejšie v rokoch 1866, 1871 a 1879 okolo nemeckej jednoty odohralo, bolo radom dynastických kompromisov namierených proti nemeckej jednote a nemeckému demokratickému vývinu. Roku 1866 sa menšie severonemecké kniežatstvá podriadili vojenskému a politickému vedeniu Pruska, roku 1871 v trocha voľnejšej forme sa k tomuto vojenskému a politickému systému definitívne pripojili aj väčšie juhonemecké krajiny⁶³, a roku 1879, po uzavretí dvojitého spolku⁶⁴ prispel do radu kompromisov rezignovaným súhlasom aj habsburský dom – posledné fórum, ktoré mohlo reprezentovať úplnú nemeckú jednotu, nebyť toho, že od roku 1804 už nebolo tejto úlohy schopné.

O tom, že všetko je kompromis, nepochybovali ani súčasníci. Menej jasné bolo, *medzi kým a proti komu* tento kompromis vznikol. Podľa všeobecnej mienky zrod nemeckého cisárstva, podobne ako zrod všetkých štátov Európy v najnovšom veku, bol výsledkom kompromisu medzi monarchiou a národnou demokraciou. Toto bol najväčší omyl. V prípade Nemecka kompromis neuzavreli monarchické a demokratické prvky *navzájom*, ale predovšetkým dynastie, aristokratické sily *medzi sebou*, a tento *hotový kompromis* doplnili o niekoľko demokratických ústupkov. „Nová“, „jednotná“ politická štruktúra Nemecka z roku 1871 šla celkom po stopách, ktoré jej roku 1815 vyznačil Nemecký spolok, tento cintorín nemeckej jednoty a demokratického vývinu, avšak s tým rozdielom, že čo bolo tam provizórne, stalo tu sa definitívnym. Nové nemecké cisárstvo totiž, ktoré navonok ukazovalo nemeckú jednotu, vnútri znamenalo toľko, že odteraz Prusko (zväčšené o nemecké cisárstvo) a nové nemecké cisárstvo (prostredníctvom Pruska) garantujú, že inštitúcia údelného kniežatstva – najväčšia prekážka nemeckej jednoty a nemeckého demokratického vývinu – ostane nedotknutá a celá, a že jej najtypickejšieho a súčasne najdrsnejšieho predstaviteľa, bojovníka za práva údelných kniežatstiev v Nemecku: pruskú dynastiu bude obklopovať svätožiara zásluhy na uskutočnení novej nemeckej „jednoty“, v dôsledku čoho sa celá štruktúra stala organickou súčasťou nového Nemecka. V porovnaní s rokom 1815 však tu boli tri novoty: cisársky titul, nemecká armáda a Ríšsky snem, ako demokratický orgán verejnej mienky; avšak moc cisára – ako cisára a nie ako pruského kráľa! – bola veľmi obmedzená, a moc Ríšskeho snemu, ktorá medzi reálnymi dynastickými a vojenskými silami visela takpovediac vo vzduchu,

bola ešte obmedzenejšia. Táto situácia v hojnej miere upevňovala kult nemeckej armády založený na pruských reminiscenciách z roku 1813; z troch novôt armáda bola jediná, ktorá nepredstavovala nálepku, ale skutočnosť. Suverénom ríše tak právne, ako v skutočnosti nebol ani cisár, ani ľud, ale súhrn kniežat sústredených v Ríšskej rade. Spomínaná suverenita nebola zvonka veľmi viditeľná, napriek tomu bola *ozajstnou* suverenitou, ktorú poddaní württemberského kráľa¹¹⁸ alebo schaumbursko-lippského kniežata⁶⁵ pociťovali a skusovali oveľa väčšími, ako moc cisára alebo Ríšskeho snemu.

Osudný vývin nemeckej politiky namierený proti európskemu vývinu pokračoval teda ďalej: inštitúcia údelného kniežatstva sa ustavične stabilizovala, napokon sa stala osudnou. Tento stav vecí sa však v radoštom jasaní nad obnovením nemeckého cisárskeho titulu, zrodom nemeckého ľudového zastupiteľstva a víťazstvom nemeckej armády neodrážal. Kto by bol chcel za takýchto okolností tvrdiť, že nemecká jednota neexistuje, a že vyhliadky nemeckého demokratického vývinu sú menšie ako v čase nemeckého spolku, bol by musel dezavovať obeť dvoch krvavých vojen a popri dvadsiatich piatich kniežacích dvoroch bol by musel spochybníť právo nemeckého cisára. V tomto veľkom nedorozumení je zbytočné hľadať intrigy takého či onakého záujmu: ozajstné veľké nedorozumenia – hoci takmer vždy sú v záujme niekoho – majú korene oveľa hlbšie, takže ich vedomé privolávanie je nemožné. Prívelká prestíž rodového princípu v Nemecku, a k tomu systém nemeckého údelného kniežatstva vtlesnili nemeckú spoločnosť do pút hyperaristokratickej spoločenskej štruktúry, s ktorou si nemecký demokratický vývin vedel poradiť oveľa menej ako si poradil taliansky vývin so svojimi malými kniežatstvami zrodenými z beztradičných renesančných tyranov. V tejto situácii v Nemecku boli kniežatá i ľud, Bismarck a demokrati rovnako šťastní, že sa nemecká jednota – ktorú si každý želal svojim spôsobom – uskutočnila bez konfrontácií, a tak starost o jej zdokonalenie mohli prepustiť nasledujúcim generáciám. Nemali ani potuchy, aké ťaživé dedičstvo zanechali svojim vnukom. V skutočnosti sa nová nemecká jednota stala jedným z pseudoriešení, ktoré chcú bezvýhodiskovú situáciu preklenúť zosúladením nezosúladiťelného, čo úplne vylučuje každý ďalší vývin ku kompromisu, a nakoniec vyústi do ešte katastrofálnejšej slepej uličky.

SLEPÁ ULÍČKA NEMECKÉHO ÚZEMNÉHO ŠTÁTU

Nová nemecká jednota znamenala predovšetkým slepú uličku pre nemecký územný status. Jedným z výsledkov nemeckej jednoty malo byť, aby nemecký národ namiesto celkom incidentálnych územných rámcov, ktoré vznikli z vzájomných ťahačiek nemeckých dynastií – presnejšie zemepánov, ktorí sa stali panovníkmi – našiel cestu späť k stabilným nemeckým rámcom, ktoré reprezentovali hranice Nemeckého spolku, a ktoré odhliadnuc od osobitných problémov Čiech a východného Pruska, boli zhruba totožné s historickými mocenskými a územnými bázami Nemcov, a boli zhruba totožné aj s nemeckým jazykovým územím. Jednotné Nemecko dostalo namiesto toho územné rámce wilhelmovského cisárstva, ktoré si vo vnútri zachovali nemožné územné krivolakosti a ostrovčeky, ale čo je ešte horšie, smerom von boli úplne incidentálne: smerom na východ určoval hranicu incident rozdelenia Poľska, smerom na juh bola hranica incidentálnym výsledkom prieťahov s Rakúskom, smerom na západ to bol incident privedený vyhranej francúzskej vojny. Táto hranica na najpodstatnejších bodoch nebola ani historická, ani jazyková. V skutočnosti sa veľmi ťažko vysvetľovalo, prečo je Posen⁶⁷ z nemeckého hľadiska vnútrozemie a prečo je Innsbruck zahraničie. Rakúskym Nemcom sa zas ťažko vysvetľovalo, prečo je Tarnopol⁶⁸ vnútrozemie, a prečo je Pasov⁶⁹ alebo hoci Kolín či Hamburg zahraničie. Nemecko ostalo aj naďalej tým, čím bolo predtým: jedno zo spoločenstiev Európy, ktoré nenašlo svoje definitívne územné rámce.

PSEUDOSITUÁCIA DVORA HOHENZOLLERNOVCOV

Neistý charakter európskej situácie a európskeho miesta pruskej dynastie sťažoval politický vývin, ktorý bol i tak v slepej uličke. Poukázali sme už na národotvornú úlohu dynastií: Francúzsko stojí ešte aj dnes v Európe na tom mieste, kde stáli Bourbonovci, Nemecko však nepredstavuje v Európe pevnú a nepretržitú moc Habsburgovcov, ale neistú a novopečenú situáciu Hohenzollernovcov. Hohenzollernovci boli medzi nemeckými dynastiami stará, dobrá, puritánska rodina s vážnymi morálnymi tradíciami, ale na úlohu, ktorá sa jej ušla roku 1871, nedorástla ešte: nezabudnime, že na začiatku 18. storočia žili ešte životom vidieckych kráľov s neobmedzenou mocou, a o poldruha storočia sa ocitli pred úlohou, aby z Berlína, ktorý ani genius loci, ani spoločenské prostredie na túto úlohu nekvalifikovalo, urobili európske sídlo nemecko-rímskych cisárov. Stačí si prečítať v knihe Emila Ludwiga o *Bis-*

*marckovi*⁷⁰ predchádzajúce udalosti a formality versaillského vyhlásenia nemeckého cisárstva, a bude nám jasné, že „jednoduchý“, „puritánsky“ pruský kráľovský dvor vôbec nemal pre novú úlohu žiadne potrebné formy a tradície. Nebola to síce nevyhnutnosť, ale určite nešlo ani o náhodu, že v tejto situácii v pruskom vládnom systéme našla ohlas napoleonská falzifikácia európskej monarchie, a že na pruskom kráľovskom dvore sa od čias Napoleona v osobe Viliama II. prvý raz zjavila figúra *pseudomonarchu*; toho panovníka, ktorý mal o panovníckej funkcii nedisciplinované, pozérske a romantické predstavy plné veľkých giest. Podobné osobnosti s narušenou rovnováhou skôr či neskôr odsunú nabok aj tradičné monarchie a demokracie. Napríklad rodinná rada Habsburgovcov sa zbavila neurotického a extravagantného Rudolfa II.⁷¹, a britská demokracia prinútila k abdikácii Eduarda VIII.⁷², ktorý sa prejavoval originálnymi a osobnými gestami. Nemecko však nebolo ani ustálenou historickou monarchiou, ani hotovou demokraciou. Možno, že nemeckému ľudu by sa po čase boli zunovali imperátorské gesta Viliama II., a bol by sa usiloval zbaviť sa ho, no skôr ako k tomu mohlo dôjsť, Viliamovi II. sa rozličnými telegramami, vyhláseniami, lodnými výletmi, jazdami na bielom koni vonku i dnu sa podarilo dosiahnuť, aby zahraničnopolitická kríza vypukla skôr ako vnútropolitická.

SLEPÁ ULÍČKA HABSBURSKÉHO DVORA

Slepá ulička habsburského dvora bola ešte hlbšia a katastrofálnejšia ako pseudosituácia Hohenzollernovcov: celá štátna organizácia, celý vojenský a úradnícky aparát stal sa prázdny a bezcieľny. To, čo po rakúsko-uhorskom vyrovaní roku 1867 z Rakúska ostalo, bol groteskný štátny útvar v tvare rožka a bez centrálnej správy, ktorý zahrnoval Dalmatíncov⁷³, Talianov, Slovincov, Rakúšanov, českých Nemcov, Čechov, Poliakov, haličských Rusínov⁷⁴ a Rumunov z Bukoviny, a ktorý predstavoval taký ojedinelý príklad politických, historických a jazykových nesúvislostí, ktorý vo vlastnom spoločenstve nebol ochotný uznať nikto. V celej rakúsko-uhorskej konštrukcii bola najnezmyselnejšia práve situácia centrálneho národa – rakúskych Nemcov (podľa ktorých dostala ríša meno) – lebo z desiatich národov dvojitej monarchie mohli okrem Talianov a Srbov všetky ostatné národy nájsť alebo dúfať splnenie nejakých vlastných záujmov. Ale čo hľadali rakúski Nemci v ríši, ktorej štyri pätiny neboli nemecké a ktorej polovica nechcela ani počuť o jej rakúskom mene? Kvôli väčšej únosnosti tejto situácie vymyslela

nemecká publicistika poučku, že monarchia reprezentuje smerom k malým východoeurópskym národom vedúcu úlohu Nemcov. Toto chápanie však bolo načisto falošné, lebo Habsburgovci reprezentovali hegemoniu Nemcov dovtedy, kým nemecké cisárstvo malo akúsi realitu. Keďže zanikla, spoločná armáda a spoločný úradnícky zbor strácali svoje opodstatnenie, a vo vnútorných záležitostiach boli Maďari – takisto ako Poliaci v Haliči – na vlastnom prahu natoľko pánmi, že odmietli zasahovanie do sťažností dvojmiliónovej nemeckej menšiny v Uhorsku ako neprimerané. Keďže teda nemecká hegemonia v rámci Monarchie v skutočnosti neexistovala, musela nájsť nejaké miesto, kde by skutočne existovala, a tak sa zrodila teória balkánskej misie habsburskej monarchie. Podľa nej ríša Habsburgovcov musí hľadať na Balkáne mocenské možnosti, ktoré cez stáročia nezmyselne a bez príčiny naháňala na nemeckých a talianskych územiach vzdialených od vlastného dunajského centra. Celé toto chápanie sa však zakladá na totálnom nepochopení historickej situácie Habsburgovcov a ich nemecko-rímskeho charakteru. Kde má hľadať mocenské možnosti nemecký cisár, ak nie v Nemecku, a kde ich má hľadať rímsky cisár, ak nie v Taliansku? Teória balkánskej hegemonie predstavovala v skutočnosti slabú náhradu vymyslenú pre vznešené meno, ktorá už nebola dobrá ani na to, aby do prázdnej a bezcieľnej Monarchie vdýchla nový život, no na to ešte stačila, aby Monarchiu a s ňou celú Európu zavliekla do smrteľnej katastrofy. Rakúsko-uhorská monarchia mala príliš mnoho vnútorných problémov, takže na expanzívnu zahraničnú politiku nemala ani dostatok vôle, ani dostatok energie. Čím viac však postupovala nevyriešiteľnými problémami nabitá paralýza vnútorného politického života Monarchie, tým viac sa zmocňoval aristokraticko-úradníckej a vojenskej vrstvy (ktorá ako jediná pokladala zahŕňajúci štátny aparát za svoj) pocit bezcieľnosti, vykorenosti a zbytočnosti, ktorý práve v dôsledku sily a vážnosti morálnych tradícií nebol schopný poddať sa tichému zániku, ale kulminoval v akejsi psychóze strachu. A tak sa vernosť voči minulosti zmenila na slepotu voči faktom, dôstojnosť sa stala politikou prestíže a z morálnej odvahy ostala vystatovačnosť smrteľného strachu. Tvrdenie, že ultimátum dané Srbom roku 1914 by bolo obsahovalo nehorázne brutálne podmienky, je nepochybne prehnané. V tom však, že ultimátum bolo formulované tak, aby ho podľa možnosti neprijali, ako i v tom, že diplomacia Monarchie sa deväťdesiatpercentné prijatie ultimáta usilovala interpretovať ako jeho odmietnutie⁷⁵, znalec ľudskej duše bez ťaž-

kosti spoznáva typický postup duše desiacej sa zániku, ktorá dokumentuje vlastnú existenciu, prostredníctvom čoho vyvoláva katastrofu. Ako to výstižne povedal istý rakúsky politik⁷⁶: „Museli sme zahynúť, a sami sme si zvolili najstrašnejší spôsob zániku.”

SLEPÁ ULIČKA ZAHRANIČNEJ POLITIKY CENTRÁLNYCH MOCNOSTÍ

Úplné narušenie vnútornej rovnováhy dvoch veľkých nemeckých dynastií a slepá ulička nemeckej jednoty priviedla ku katastrofe aj celú zahraničnú politiku centrálnych mocností. Predovšetkým táto skutočnosť spájala osud dvoch súperiacich dynastií, Habsburgovcov a Hohenzollernovcov. Najvnútornejšiu podstatu dynastických kompromisov z roku 1866 a 1871 (skutočnosť, že nemecká jednota je okypená, a že rakúski Nemci sú umelo vytlačení do zahraničia) bolo treba urobiť znesiteľnou, ba podľa možnosti ju bolo treba zaastierať. Mučivú nevyriešenosť nemeckej jednoty mal v podobe zahraničnopolitického surrogátu napraviť dvojitý spolok roku 1879. Korešpondencia a rokovania, ktoré predchádzali uzavretiu spolku jasne ukazujú, že pre obe strany bolo veľmi rozhodujúce, aby nemeckej, resp. rakúskej vnútornej verejnej mienke poskytl nejaký „národný výdobytok”. Takto sa nemeckému národu – namiesto skromnej a solídnej skutočnosti národnej jednoty – dostalo fikcie, podľa ktorej všetko, čo ešte nemeckej jednote chýbalo, sa úplne a definitívne uskutočnilo v tomto diplomatickom akte. Preto je naivné hovoriť o tom, čo by sa *bolo stalo*, keby bolo Rakúsko-Uhorsko viedlo Francúzom naklonenú zahraničnú politiku, a je naivnou vecou chcieť tento štátny útvar obnoviť s podobnými nádejami: monarchia Habsburgovcov kvôli svojim rakúskym Nemcom nemohla a nemôže viesť proti Nemecku zahraničnú politiku sympatizujúcu s Francúzskom.

V dvojitom spolku uskutočnenú fikciu „diplomatickej” nemeckej jednoty doplnila fikcia Monarchie o dunajskej a balkánskej nemeckej misii, ktorú nemecká zahraničná politika potvrdzovala už i preto, aby z Nemecka vytlačené Rakúsko niečím odškodnila. Prostredníctvom týchto pseudosituácií a falošných hesiel rozmohla sa v Nemecku chaotickej vnútro- a zahraničnopolitická publicistika, ktorá keď nemohla s nádejou na uskutočnenie hovoriť o ozajstných nemeckých národných otázkach, o naplnení nemeckej jednoty, o pripojení sa rakúskych Nemcov a o likvidácii údelného kniežatstva, začala hlásať nemeckú Mitteleuropu, svetové poslanie Nemecka, bližšiu či vzdialenejšiu hegemoniu ne-

meckého národa, jeho námornú expanziu atď. Tak sa stalo, že dve centrálné mocnosti – hoci ani jedna nemala reálne čo dobývať – boli nútené aspoň v "zahraničnopolitickej oblasti" uvoľniť cestu „národným aspiráciám" a pustiť sa do veľkorysej zahraničnej politiky, ktorá v skutočnosti bez kompasu kolísala medzi dynastickými a národnými politickými postupmi. Systém dynastickej korektnosti umožňoval polemiku o určených a limitovaných sporných otázkach, ale v žiadnom prípade to neumožňoval systematickým vzbudzovaním národných emócií s dobyvačnými úmyslami. Pritom pomaly sa utvárajúca demokratická medzinárodná korektnosť umožnila vojnu proti tyranii a agresorom. Zahraničná politika centrálnych mocností však ani z dynastickeho, ani z národného, demokratickeho aspektu nedosiahla úroveň korektnej a priamej zahraničnej politiky. Z dynastickeho hľadiska sa obe nemecké monarchie rozišli s osvedčenými základnými princípmi vlastnej zahraničnej politiky: Hohenzollernovci pripomínaním svetovej úlohy Nemcov spôsobili odcudzenie Veľkej Británie a vzdali sa tradičného, dobrého anglicko-pruského vzťahu; Habsburgovci násilným presadzovaním balkánskej úlohy, najmä akciami okolo Bosny zmenili tradičnú, vyváženú balkánsku rivalizáciu s Ruskom na urputný boj, ktorého tichým základným princípom bolo, že obe strany so zainteresovaným záujmom sledovali rozpad európskej časti Turecka, no ani jedna na Balkáne nič bezprostredne nezískala. A keďže obe centrálné mocnosti boli kvôli slepej uličke nemeckej jednoty spojené na život a na smrť, rozpadol sa aj tradične výborný anglicko-rakúsky a rusko-pruský vzťah, a spojenectvo dvoch centier nevedlo k tomu – ako si predstavoval Bismarck –, že priateľstvo jednej mocnosti prospeje druhej, ale k tomu, že napätie jednej mocnosti stalo sa osudným aj pre druhú mocnosť. A tak sa ocitli vo vojne, ktorá bola z hľadiska dynastickej politiky nezmyselná, ale súčasne nebola vhodná ani na uskutočnenie nijakého populárneho národného cieľa, lebo jediný ozajstný národný cieľ – zahrnutie rakúskych Nemcov do nemeckej jednoty – znemožnil habsbursko-hohenzollernovský kompromis. V tejto perspektíve jasne vidíme, aké druhotné boli z hľadiska vypuknutia prvej svetovej vojny nemecko-anglické priemyselné preteky alebo nemecko-anglické preteky vo vybudovaní floty. Iba v zmysle stredoeurópskej legendy o kupcovi Albionovi možno uveriť predstave, že Anglicko je ochotné riskovať európsku vojnu kvôli tomu, aby mohlo zo svetového trhu vytlačiť nemecký priemyselný tovar. Reálny predmet anglicko-nemeckého sporu súvisiaceho s námornou, ko-

loniálnou a východnou expanziou bol rozhodne menej významný ako napríklad reálny predmet blízkovýchodného anglicko-francúzskeho pretekania; pritom anglicko-nemecké priemyselné preteky zaostali za anglicko-americkým priemyselným súťažením, ktoré doposiaľ vojnu nevyvolalo a pochybujeme, že by ju mohlo vyvolať v budúcnosti. Rozličné gestá Viliama II. znervózňovali anglickú politiku viacej ako všetky priemyselné a námorné preteky. Osobnosť Viliama II. bola v hlbokom a organickom vzťahu so slepou uličkou nemeckého politického života a s chaotickou politickou publicistikou, ktorá sa zrodila z tejto slepej uličky a ktorá naznačovala, že Nemecko sa vojenskými a mocenskými prostriedkami usiluje o svetovú hegemoniu, čo *vtedy* nebola pravda. Svetácka politika bola iba exteriorizáciou vnútorného napätia. Za povrchný možno pokladať aj ten – v strednej Európe všeobecne rozšírený – názor, že centrálné mocnosti viedli „nešikovnú zahraničnú politiku, a že Nemci sú suroví a nevyznajú sa v diplomacii. (Zaujímavé, že v čase Fridricha Veľkého, Kaunitza⁷⁷, Metternicha⁷⁸ a Bismarcka si to nevšimol nikto!) Skutočnosť je taká, že „nešikovnú" politiku robí *každý* – akokoľvek prešíkaný – kto má falošný vzťah k faktom.

Na základe doterajších konštatovaní je evidentné, že prvá svetová vojna sa zrodila z problémov nemeckého národa: z ireálnej a nevyváženej zahraničnej politiky, v ktorej pre slepú uličku nemeckej jednoty uviazli obe nemecké veľmoci. Toto konštatovanie nechce byť potvrdením tézy o *zodpovednosti* za prvú svetovú vojnu. Je iba jednoduchým *konštatovaním* istého faktu.

SLEPÁ ULIČKA NEMECKÉHO VNÚTORNÉHO POLITICKÉHO VÝVINU

A POČIATKY ANTIDEMOKRATICKÉHO NACIONALIZMU

Slepá ulička nemeckej jednoty a nemeckého spoločenského vývinu sa roku 1871 stala príčinou vážnych ťažkostí aj v rámci nemeckého vnútorného politického vývinu. Pevný kompromis dynastickej organizácie štátu, aristokratickej spoločenskej štruktúry a demokratických národných emócií stal sa časom pre všetky tri činitele smrteľným objatím, v dôsledku ktorého všetky tri stratili dych. K definitívnej strate dychu došlo roku 1933⁷⁹, keď odrazu vyšlo najavo, že ani dynastické, ani aristokratické, ani demokratické činitele nemajú dostatok síl proti hroznej vzbuře barbarstva. Po roku 1871 sa stalo iba toľko, že dynastický princíp sa zmenil na demagogický, aristokratický princíp prevzal frazeológiu agre-

sívneho nacionalizmu, a demokratický princíp, ktorý prehru roku 1848 pokladal – právom – za prechodnú, podľahol chaosu. Po roku 1871 totiž záležitosť úplnej nemeckej jednoty a úplnej demokracie bolo treba zastupovať proti bezvýchodiskovej, no napriek tomu jestvujúcej a viditeľnej pseudojednote a pseudodemokracii, následkom čoho zanikla jednosmernosť realizmu a idealizmu, ktorá je predpokladom každého pokrokového hnutia. „Realisti“ vstúpili medzi prívržencov nového, jednotného Nemecka s tým, že treba „rozvíjať“ existujúce, kým idealisti skĺzli do dogmatizmu a fantazijnosti, a čo je ešte horšie: v prvom neistom štádiu nemeckej jednoty – ako v každej podobnej situácii – sa dva komponenty revolučného hnutia 19. storočia – demokratizmus a nacionalizmus – dostali do rozporu. Fanatici úplnej nemeckej jednoty, tak ako nenávideli malé kniežatstvá a Habsburgov mariacich pripojenie rakúskych Nemcov, nedokázali odoprieť obdiv voči mohutnej budove wilhelmovského Nemecka (viď Hitlerov *Mein Kampf*), a jedine od nej očakávali uskutočnenie úplnej nemeckej jednoty. Kto im tvrdil, že v záujme úplnej nemeckej jednoty treba celý wilhelmovský kompromis odložiť nabok, bol pre nich zradcom, pretože zaútočil na jediné viditeľnú realitu nemeckej jednoty. Zradcom bol najmä pre nemeckých nacionalistov v Rakúsku, ktorí vnútorné polovičatosti wilhelmovského Nemecka neprežívali a nepoznávali znútra, ale zvonka, odkiaľ – akoby vylúčení z Raja – túžili po jednotnom Nemecku. Z tejto situácie sa zrodil – a z takýchto situácií sa rodí – najhrozivejšie monštrum politického vývinu najnovšieho veku: antidemokratický nacionalizmus. Rakúske veľkonecke hnutie⁸⁰, ktoré bolo až do roku 1866 bez prerušenia liberálne, sa v desaťročiach po vylúčení z Nemecka stávalo čoraz antidemokratickejšim. Potrebovali by sme hlbší filozoficko-historický výskum, aby sme zistili, v dôsledku čoho sa stalo toto hnutie antisemitské, momentálne nám stačí, že sa zmenilo na hnutie, ktoré uvažovalo mimo rámca normálnej kauzality, pretože trpelo ťažkosťami, ktorých ozajstnú príčinu mu zahaľovali historické skúsenosti.

ZAČIATOK NEMECKÉHO KULTU MOCI

A ROZMACH NEMECKEJ POLITICKEJ METAFYZIKY

Zo slepej uličky nemeckej jednoty sa zrodil nemecký kult moci najnovšieho veku, ktorý zohral rozhodujúcu úlohu aj vo vývine spomínaného antidemokratického nacionalizmu. Ako sa to stalo? Veľkým nedorozumením roku 1871 bolo, že vznikla nemecká jednota; s týmto

veľkým nedorozumením sa spájalo osudné, zavádzajúce historické poučenie, že hľa, spomínanú jednotu roku 1848 nemecké demokratické sily nedokázali uskutočniť, a že na ňu bolo potrebné vojenské úsilie najväčšieho nemeckého štátu. Ako to povedal Bismarck, nemeckú jednotu bolo treba dosiahnuť „krvou a železom“. Tento výrok veľkého realistu, ktorému bol vzdialený každý mýtus – vrátane mýtu moci – bol obyčajnou frázou na zahriaknutie demokratov a nacionalistov, ktorí stáli v ceste jeho pruských zámerov. Nasledujúcu generáciu však Bismarckov úspech očaril, hoci súčasne veľmi trpela tým, čo si nevšimla, že totiž nemecká jednota *nevznikla* ani krvou, ani železom, ani bez nich. Z tohto napätia sa zrodila mytológia mocenských prostriedkov, ktorá – podobne ako mytológia revolúcie – pred miernymi, pokojnými, humanými, benevolentnými metódami v každej situácii uprednostňuje principiálny, mystický účinok násilných prostriedkov. Pod vplyvom tohto bludu sa stalo možné a zvyčajné – čo by bolo v čase Prusa Fridricha Veľkého, Prusa Kanta, Prusa Humboldta a dokonca aj Prusa Bismarcka nepredstaviteľné –, aby nemeckí historici, publicisti a politici principiálne, samoúčelne a dogmaticky odmietali mierne, humánne a benevolentné metódy, a aby historické či politické udalosti a osoby posudzovali podľa toho, či v danej situácii použili alebo nepoužili mocenské prostriedky, ktoré mali k dispozícii. Pod vplyvom zavádzajúcich poučení roku 1871 si predstavovali, že ak sa mocenskému úsiliu pruského štátu a dynastie podarilo roku 1871 uskutočniť nemeckú jednotu, k tomu, čo nemeckej jednote chýba, je potrebné *ďalšie* použitie mocenských a vojenských prostriedkov. Ich predstava však bola nereálna, lebo v skutočnosti by bola narušila údelné kniežatstvo a hohenzollernovsko-habsburský kompromis, na ktorom bolo vybudované celé Bismarckovo dielo. K absurdnosti predstavy prispel ešte hrozny kontrast – ktorý bezprostredne prežil každý Nemec, ktorému aspoň trochu záležalo na problémoch národného spoločenstva – že ten Nemec, ktorý slovami a smerom k svetu bol príslušníkom najmohutnejšieho národa Európy, bol doma úplne bezmocne vydaný napospas panovačnosti, dôležitkárstvu a spupnosti drobných kniežatstiev a kniežacích sluhov. Ak chceme pochopiť historický vývin nemeckej hystérie, ani na chvíľu nestráčajme zo zreteľa vnútornú bezmocnosť wilhelmovského Nemecka. Doteraz totiž všetci, ktorí zdôrazňovali, že nemecká hystéria je výsledok *historických* otrasov, neprekročili pri ich výpočte hranice versailskej zmluvy, pretože za ňou videli mohutné a silné Nemecko. Domnievali sa teda, že

ak wilhelmovské Nemecko, ktoré nepostihlo nijaké poníženie versaillského typu, dokonca bolo na vrchole slávy, a napriek tomu bolo imperialistické, násilné a dychtivé po moci, potom v tom musela byť nejaká „odveká“ nemecká črta. Na základe spomínanej predstavy sa napríklad Vansittart – v záujme potvrdenia nemeckej násilnosti a depresívneho ducha – vracia až k Arminiovi, no zážitky potrebné pre toto presvedčenie získal v skutočnosti aj on vo wilhelmovskom Nemecku. Na základe tých istých osobných skúseností Brown hovorí, že nemecké mocenské šialenstvo existovalo už aj v naozaj mohutnom wilhelmovskom Nemecku, z čoho usudzuje, že nepramení z pocitu menejcennosti, ale z paranoidného vnútorného ustrojenia, z prekypujúceho prežívania skutočnej sily, z čoho by vyplývalo, že nemecké mocenské šialenstvo sa nevyhnutne objaví zakaždým, keď Nemci dosiahnu určitý stupeň skutočnej moci. Celá predstava je vybudovaná na podstatnom omyle, že ani títo pozorovatelia, ani súveki Nemci si nevšimli, že wilhelmovské Nemecko *nie je mohutné*, ale bezmocné a ochrnuté politické spoločenstvo; alebo aj keď si to podaktorí pozorovatelia všimli, ich postreh ostal bez ohlasu, lebo nezapadol do vláduceho nedorozumenia, ktoré si svet a Nemecko utvorili o význame roku 1871. Druhou stranou *tejto* bezmocnosti a ochrnutosti bola nemecká dychtivosť po moci a násilnosť. Popri tom môžu byť Nemci násilní aj z vlastnej prirodzenosti, ibaže v takomto význame existuje okrem nich na svete ešte veľa násilníckych národov, a nájdu sa aj násilníckejší ako sú Nemci. Je celkom iné, ak je niekto násilnícky z vlastnej prirodzenosti, a opäť celkom iné, ak si niekto z násilia urobí program a hodnotový princíp, čo je vždy prejav slabosti. Istý mladý Nemeck mi raz povedal, že „Veľká Británia je najväčšia veľmoc sveta, lebo poruší medzinárodné právo, kedykoľvek chce“. Zbytočne som mu vysvetľoval, že Veľká Británia, aj keď náhodou poruší medzinárodné právo, nenachádza v tom nijakú radosť. V tomto sa odlišuje imperialismus Nemcov od imperialismu zdravých národov, najmä Angličanov. Zdravý národ, ak je imperialistický, chce svoju moc využiť jednoducho dobre, úspešne a úplne, čiže súčasne veľmi dbá aj o to, čo možno a čo nemožno dosiahnuť mocenskými prostriedkami. Naproti tomu nemecký imperialismus a nemecký pocit moci je typicky tým, čo v psychológii poznajú ako rekompenzáciu slabosti. V akej miere ich naplnil zlý pocit (malaise), že nie je v ich *moci* vyriešiť mučivé otázky ich národného života, v takej miere si osvojili magickú úctu voči moci, a stali sa náchylní, aby svoju moc zbytočne dokumentovali. Známa nemecká ná-

myslenosť, večné zdôrazňovanie výnimočnosti nemeckých vecí („beius“) jej presne ten istý fenomén. Nevedeli byť pánmi vo vlastnej krajine, preto zdôraznili, že sú povolaní viesť iných, nevyznali sa vo vlastných problémoch, preto chceli každého učiť, nevedeli si vyriešiť vlastné ťažkosti, preto zdôrazňovali, že uzdravenie sveta závisí od nich. („Am deutschen Wesen soll die ganze Welt genesen!“⁸¹)

Vďaka tejto skutočnosti rozmohla sa v nemeckom politickom živote a v politickej publicistike istá chaotická metafyzická frazeológia.

Skutočnosť, že Nemci inklinujú k metafyzickej špekulácii, môže byť rasová alebo mentálna danosť, ale chaotická a na nesprávnom mieste aplikovaná metafyzická špekulácia je výsledkom pomätenosti a falošného vzťahu k faktom. Čím usilovnejšie rozmýšľali a teoretizovali o vlastných veciach, tým viac sa zaplietali do bezvýznamnosti s maskou veľkých zázrakov a do mocností s maskou bezvýznamnosti, ktoré determinovali ich politický a spoločenský život. Z toho sa zrodila náchylnosť Nemcov utvárať mýty z vlastných vecí, a ich schopnosť nazývať najjednoduchšie fakty prehnane neadekvátnymi a falošnými menami. Všetade na svete je zvyk nepríjemné politické veci prikrásliť a nenazývať ozajstným menom, ale robiť to prostredníctvom vedeckej, dokonca metafyzickej terminológie – ostane už navždy nemeckou špecialitou. Hoci premenúvanie vecí má také zvláštne pravidlo, že závažné fakty nemožno „nadháčať“ iným menom, ale dôležitosť bezvýznamných vecí možno povýšiť novým pomenovaním. Vojsko nebude opodstatnenejšia, ak nepriateľa nenazveme nepriateľom, ale „Artfremd“-om; avšak železničná trať medzi Berlínom a Bagdadom by bola spôsobilá podstatne menej problémov, keby ju neboli nazvali „Drang nach Osten“, ale jednoducho výstavbou železnice.

Zdá sa bezvýznamné, no predsa je charakteristické, že tá pravda, podľa ktorej wilhelmovské Nemecko sa ocitlo v závoze a prešľapovalo na mieste, sa najpregnantnejšie prejavuje v nemeckej národnej hymne. Podľa Deutschlandsliedu je Nemecko *nad všetkým* na svete, a v piesni sa to konštatuje trikrát po sebe. Skúsme si predstaviť, čo cíti oduševnený Nemeck, keď ju spieva: jeho sebavedomie určite vzrastá, má pocit, že sa pozdvihol do vyšších a vznešenejších sfér – istú zásluhu na tom má aj Haydn! –, ale keď dospieval, nemôže mať ani potuchy, čo z toho všetkého vyplýva pre neho, a čo si má po tom všetkom počať. Predstavme si podobnú situáciu s Marseillaiseou, a odrazu pochopíme rozdiel.

STRATENÉ MOŽNOSTI NEMECKEJ DEMOKRATICKEJ REVOLÚCIE

Zo slepej uličky politického vývinu však pred rokom 1914 bolo jediné východisko: spočívalo v demokratickej revolúcii širokej platformy zahrnujúcej všetkých Nemcov, ktorá mohla odstrániť dve veľké a množstvo malých dynastií stojacich v ceste nemeckej jednoty, v revolúcii, ktorá mohla utvoriť jednotné demokratické Nemecko. Takáto revolúcia by bola otvorila cestu nielen Nemcom, ale možno aj slobodnejšiemu vývinu malých východoeurópskych národov. Stáli jej v ceste ťažkosti, no mala aj sľubné náznaky. Nemecký Ríšsky snem – nech už visel medzi ozajstnými mocnosťami nemeckej politiky a nemeckej spoločnosti akokoľvek vo vzduchu – sa predsa rozvinul do podoby seriózneho orgánu verejnej mienky. Keďže však úspech wilhelmovského Nemecka narušil práve mierne liberálne kruhy (celá Bismarckova vláda bola založená na tomto zmätku), teraz čakala úloha, ktorú hrala v polovici 19. storočia slobodomyselná buržoázia a nemecká politická veda, na nemecké sociálnodemokratické robotníctvo a na nemeckú sociológiu. Na uznanie toho, že cesta uskutočnenia nemeckých národných cieľov vedie cez krajnú lavicu, bol potrebný čas, veď na krajnú lavicu boli spočiatku odkázaní práve tie – spočiatku za protinárodné označené živly – ktorým imponovalo wilhelmovské Nemecko. Pritom na prelome storočia sa už utvoril demokratický vývin širšej platformy, ktorého serióznosť, zakorenenosť, poctivosť, ani vyhliadky nesmieme podceňiť. Dnes je módu pripisovať krach nemeckej sociálnej demokracie a demokracie z roku 1933 doktrinárskemu a byrokratickému duchu sociálnodemokratickej strany⁸² a iným podobným vedľajším momentom. Ide však o nepodstatné hľadiská: bezmocnosť weimarskej demokracie spôsobili celkom iné činitele, ktoré pred rokom 1918 buď nemali žiadnu, alebo mali oveľa menšiu úlohu. Nemecká sociálna demokracia predstavovala do roku 1918 odvážne, aktívne a pohotové hnutie, ktoré sa vedome vyrovnávalo so svojim národným, demokratickým a spoločenským poslaním. Že bolo trochu byrokratické a doktrinárske? Aké malo byť, keď raz bolo nemecké? Zato na *prelome storočia existovali všetky predpoklady, že nemecká socialistická revolúcia 20. storočia bude práve takou dôležitou zastávkou európskeho demokratického vývinu*, ako boli holandské a anglické puritánske revolúcie v 16.–17. storočí a francúzske liberálne revolúcie v 18.–19. storočí. Nemecké revolučné hnutie by sa skôr či neskôr určite bolo dostalo do sporu s vystatovačným cisárom, a Viliam

II. – vzhľadom na svoje osobnostné črty – by sa bol veľmi hodil na to, aby v zmenenej inštrumentácii, prípadne ani nie s tragickým, iba s tragikomickým záverom, zahral úlohu Karola Stuarta⁸³ a Ludovíta XVI.⁸⁴, teda to, že vzbúrený nemecký ľud proti nemu a skrz jeho pád zakúsi vlastnú silu a vezme do rúk vlastnú krajinu.

K tomu všetkému nedošlo. Ešte pred dozretím vnútropolitického vývinu vypukla zahraničnopolitická katastrofa, a následný mier sa uberal smerom, ktorý vec nemeckej demokracie posunul definitívne na slepú koľaj.

5. ŠTVRTÁ SLEPÁ ULIČKA: NEMECKÉ REPUBLIKY

A) SLEPÁ ULIČKA WEIMARSKEJ NEMECKEJ REPUBLIKY

MOŽNOSTI NEMECKÉHO VNÚTORNEHO VÝVINU ROKU 1918
Pád wilhelmovského nemeckého cisárstva roku 1918, ku ktorému došlo po prvej svetovej vojne, otvoril na budúcej ceste európskeho ľudstva tak na vnútropolitickú rovnu, ako na rovnu európskej politiky obrovskú perspektívu a obrovskú priepasť. Keďže však európske ľudstvo zatvorilo pred realitou oči, perspektíva sa pred ním uzavrela, zato do priepasti spadlo so smrteľnou istotou.

Pre európsky vnútropolitický vývin sa otvorila obrovská perspektíva tým, že v Nemecku rokom 1918 definitívne padlo údelné kniežatstvo veľkých feudálov a veľkých zemepánov: inštitúcia, ktorá v Nemecku zaujala miesto monarchie, hoci si v plnej miere neosvojila duchovné tradície európskej monarchie. Najväčší otras v Nemecku roku 1918 nespôsobil pád cisára, ale to, že zmizli zo scény pruskí, bavorskí, saskí atď. potentáti, až po schwarzbursko-sondershausenského⁸⁵ panovníka. Zanikla tým najhlavnejšia prekážka nemeckého politického vývinu, ktorá bránila nielen uskutočneniu nemeckej demokratickej premeny a nemeckej jednoty, ale bola najväčšou príčinou chaotizácie nemeckej vnútornej a zahraničnej politiky a prostredníctvom nej aj prvej svetovej vojny. Naskytla sa teda možnosť, aby Nemecko vo veci demokratického vývinu dohnalo nevýhodu, v ktorej sa nachádzalo – v porovnaní s ostatnou, najmä však so západnou Európou – od začiatku 19. storočia.

Táto perspektíva ukrývala v sebe aj hrozivé nebezpečenstvo. Rok 1918 znamenal, že na východ od Rýna padli *všetky* monarchie, či to už

bola prastará centrálna monarchia ako v Rusku, údelné kniežatstvo ako v Nemecku, alebo prechodná formácia medzi oboma, ako v Rakúsku-Uhorsku. Čiže zrútila sa zo dňa na deň politická autorita, na ktorej bola vybudovaná politická štruktúra celého tohto územia, ale aj celého doterajšieho európskeho spolužitia. Vákuum, ktoré vzniklo, a ktoré bolo aj osebe strašné, nadobudlo ešte osudovejší charakter tým, že rozhodujúcim impulzom pre rozpad monarchie – s výnimkou Ruska – nebolo demokratické revolučné hnutie, ale prehraná vojna. Rozpad teda – v dôsledku sily spomínaného vákua – bol pre rozličné demokratické hnutia daromne hladkým triumfom, keď tento triumf nebol plodný, pretože hoci demokratické sily zvrhli staré autority, nemali možnosť vykryštalizovať sa do podoby novej politickej autority. Takže tieto krajiny od roku 1918 až podnes charakterizuje absencia stabilných politických autorít.

Podobné bremeno zaťažovalo aj demokratický obrat v Nemecku, kde bolo socialistické a demokratické hnutie najserióznejšie a najúctyhodnejšie. Ani toto hnutie sa nemohlo pochváliť, že k pádu nemeckej monarchie došlo jeho zásluhou. Nemeckej republikovej demokracii ostala na získanie politickej autority (prostredníctvom nejakého veľkého politického výkonu) jediná možnosť: aby úplnú, aj Rakúsko zahrnujúcu nemeckú jednotu uskutočnila sama. To sa však nepodarilo.

MOŽNOSTI EURÓPSKEJ ROVNOVÁHY ROKU 1918

Rozpad roku 1918 otvoril pre znovuzriadenie strednej a východnej Európy obrovské možnosti. Prehnaná vojna zmetla obe veľké nemecké dynastie, a zmetla dokonca i ruskú. V tejto situácii bolo neobyčajne šťastne pokope všetko, čo bolo potrebné nielen pre nemeckú jednotu, ale aj pre to, aby narušený a chaotický územný status strednej a východnej Európy znova nadobudol vhodné územné rámce. Mierotvorcovia roku 1918 mali vo forme zásady samourčenia vyhovujúcu principiálnu bázu na vyriešenie otvorených otázok Európy, a relatívne jasne si uvedomovali, že v strednej a východnej Európe treba na sporných bodoch určiť etnografické hranice. V súvislosti s Nemeckom to znamenalo, že musí prepustiť územia Francúzsku a Poľsku, no celkom prirodzeným spôsobom mu padne do lona nemecké Rakúsko, pre ktoré sa po páde habsburskej dynastie stala akákoľvek samostatná existencia nezmyselná. Nemecko by bolo územne získalo, no napriek tomu by bolo menej nebezpečné, lebo zanikla Habsburská monarchia, prostredníctvom ktorej sa dovtedy celá dunajská kotlina nachádzala v nemeckej záujmovej sfére:

zo slobodných Poliakov, Čechov, Maďarov a južných Slovanov sa v tom čase bez najmenších ťažkostí mohla sformovať mocenská skupina, ktorá by v prípade možnej východnej expanzie Nemecka – ktorá po eventuálnej nemeckej jednote nebola až taká nepredstaviteľná – vytvorila istú rovnováhu. Takýto mier bol by býval výborným liekom na pruský militarizmus a nemecký mocenský kult, lebo by bol demonštroval, že vec nemeckej jednoty *nie* je otázka mocenského a vojenského úsilia. Mohol byť neobyčajne šťastným úvodným akordom nemeckého demokratického vývinu, a v celom Nemecku bol by vyvolal atmosféru, ktorá sa vo Weimarskej republike mohla prejavovať iba ironicky: „Chválabožu, že sme nevyhrali vojnu.“

Všetko sa odohralo inak. Na to, aby sa veci udiali spôsobom, akým sme o nich uvažovali, bolo potrebné, aby nemecká demokracia vedela uzavrieť rozumný mier so západnými demokraciami. V histórii demokracie sa však prvý raz stalo, že mier v záujme usporiadania univerzálnej politickej štruktúry a územného statusu Európy bolo treba uzavrieť s takpovediac výlučne demokratickým aparátom a metódami, a že demokracia pri tomto prvom pokuse zlyhala. Bola to priepasť, do ktorej sa ľudstvo Európy zrútilo roku 1918.

UMENIE MIEROVEJ ZMLUVY

V súčasnosti mnohí s obľubou vyhlasujú, že Versaillská mierová zmluva nielenže nebola dosť prísna, ale naopak, bola až priveľmi mierna: tým, že nepotlačila dostatočne tvrdo nemecké mocenské šialenstvo, sa dostal k moci Hitler a svet ohrozila nemecká agresia ešte raz.

Celá táto interpretácia je od základov falošná. Pravdivé v nej je iba konštatovanie, že Versaillská zmluva nebola ani krutá, ani cynická, ako to tvrdili Nemci. Versaillská zmluva bola nie preto zlá, lebo bola priveľmi prísna či priveľmi mierna, ale preto, lebo neuzavrela otázku, z ktorej sa zrodila prvá svetová vojna: otázku konečnej podoby nemeckého politického rámca. A nie že ju neuzavrela, ale sa ju ani nepokúsila uzavrieť; ani v najmenšej miere si neuvedomovala, čo je tá otázka, ktorú musí riešiť. Takmer úplne jej chýbala tendencia – príznačná pre každú dovtedajšiu mierovú zmluvu – dať za niečim bodku. Demokratická Európa zabudla na niečo, čo feudálna Európa vedela: na umenie uzavretia mieru. Do roku 1789 a od roku 1814 po rok 1914 boli orgánmi medzinárodnej komunikácie monarchia a aristokracia. Ich politická kultúra, ktorá mala korene v kresťanskej teórii štátu a v novovekom prirodze-

nom práve, utvorila vycibrené formy a tradície európskej diplomacie a mierovú techniku systému európskej rovnováhy, ktorú Ferrero tak majstrovsky opísal v dielach *Aventure a Reconstruction*. K nej patrilo pre 18. storočie typické chápanie vojny bez emócií, ktoré vojnu nepokladalo za skok do katastrofálnej tmy, ale za vhodný prostriedok na vybavenie politických sporov, ktorý treba používať podľa možnosti bez vášní a len dovtedy, kým jedna strana nie je ochotná urobiť ústupok druhej strane, ktorá však nesmie ďalej zvyšovať svoje požiadavky. Patrí sem systém územných kompenzácií, ktorý sa nám dnes zdá cynický, no v podstate je hlboko kultúrny, ktorý dnes pokladajú za cynické vymieňanie národov a krajín, no svojho času bol jedným z najúčinnějších prostriedkov na zabránenie vojny. Uplatňuje sa v ňom totiž aj dnes aktuálna myšlienka, že každý pohyb územného stavu Európy treba registrovať, kontrolovať a v súvislom systéme uskutočňovať. Paralelne s tým všetkým existovala metodická vojna 18. storočia, ktorý šetrila ľudí a materiálne hodnoty a mala v úcte pravidlá, a ktorá sa usilovala vojnu obmedziť na armádu, vojenské sklady a bojiská do takej miery, že medzi znepriatelenými krajinami umožnila aj spoločenskú a vedeckú komunikáciu.

Celá táto kultúra medzinárodného spoluzitia sa začala rozkladať vo chvíli, keď sily nového demokratického nacionalizmu zasiahli výraznejšie do zahraničnej politiky. Nie preto, akoby demokraciu zintenzívnené kolektívne emócie boli voči susedným spoločenstvám a priori agresívnejšie. Práve naopak, demokratický nacionalizmus, ktorý v dôsledku svojej podstaty znamenal oduševnené prevzatie vlastného spoločenstva, bol náchylný pri susedných územiach sa zastaviť, a boli mu cudzie i dynastické dobyvačné hľadiská. Demokracia, práve preto, že znamenala víťazstvo životnej formy občana nad životnou formou pána, nemohla pokladať vojnu, posielanie tisícov ľudí na smrť aj naďalej za spôsob vybavenia sporov, ale sa na ňu dívala ako na zločin, ktorého vinníkov treba hľadať. Za oprávnenú pokladala len obrannú vojnu napadnutých a vojnu povstálých národov proti tyranii. Tým sa však aj vojna ocitla v arzenáli kolektívnych emócií vysokého napätia, ktorý je pre demokraciu taký typický. V súvislosti s otázkou vojny to vyvolalo na jednej strane blahodarné zváženie, na druhej strane však vybičovalo vášne, pri ktorých sa už nedala viesť vojna bez emócií v duchu 18. storočia, a nemohol sa v tomto duchu uzavrieť ani mier.

Vojna bez emócií bola nemožná najmä preto, lebo vo forme výsled-

nic rozličných príčin sa záležitosťami a právom nás nestali len emocionálne úsudky späté s vojnou, ale žiaľ, aj samotná účasť vo vojne. V strachu počaté osudné dedičstvo francúzskej revolúcie – všeobecná branná povinnosť – poskytlo pre množstvo priemerných ľudí bezprostrednú realitu romantickej tézy, že moderná vojna je vojnou celého povstaleho ľudu proti agresorom či tyranom. A to radikálne zmenilo spoločenské vplyvy vojny. Tisíc rokov znášala Európa vojnu tak, ako Jennerove kravy kiahne, jej organizmus bol na vojnu uspôsobený, vojna bola zafažkávacou skúškou pre vojakov a obyvateľstvo dejísk vojny, a okrem nich sa života prevažnej väčšiny ostatnej populácie nedotkla. Až roku 1792 spoznala Európa tú vojnu, ktorú vedú zo svojho civilného zamestnania vytrhnutí a do uniforiem navlečení roľníci, živnostníci, obchodníci a úradníci, a ktorá ako mor útočí na celý organizmus spoločnosti, narúša a od základov prevracia všetky zabehané podmienky jej života.

To všetko by bolo v poriadku, keby vojna celého povstaleho ľudu bola ostala vojnou proti tyranii, proti agresorovi. Demokracia ani po víťazstve všeobecnej brannej moci nebola vo svojej podstate agresívna; agresívnou sa z času na čas stávala v dôsledku svojich obáv. Keďže však s podstatou európskeho štátneho systému postrádajúceho ústrednú moc úzko súviseli občasnú prejavu strachu a ich vojnové riešenie, nato, aby sa vojna mohla realizovať, bolo treba vzbudiť v ľude odhodlaním bojovať pocit ohrozenia a napadnutosti. Čiže viac či menej opodstatnené obavy politikov bolo treba premeniť na masové emócie, a síce na obidvoch stranách. Z toho sa rodí osudná koncepcia, že demokratická vojna spočíva jednoducho v tom, že vojna medzi panovníkmi sa stane vojnou *medzi národmi*. Prvý reálny zážitok, ktorý potvrdil túto hroznú myšlienku, bolo pustošenie revolučných a napoleonských armád v Nemecku, z ktorého sa okrem iného zrodil aj nemecký komplex odvekého nepriateľa. Ale to všetko sa ešte dalo do istej miery pripísať na vrub Napoleona. Francúzsko-nemecká vojna rokov 1870–71 bola prvou vojnou, ktorú národy na oboch stranách viedli s národnými a demokratickými emóciami. Po nariadení „levée en masse” bojoval francúzsky ľud s vedomím, že proti vôli Hohenzollernovcov musí odvrátiť inváziu národného územia, kým Nemci v zápale národnej jednoty bojovali proti Francúzom s vedomím, že Napoleon III.⁸⁶ resp. *národ, ktorý ho zastupuje*, chce za každú cenu zabrániť nemeckej jednote. Myšlienka, že do pozitívy utláčajúceho tyrana možno ako náhradu dosadiť celý

susedný národ, predstavovala východiskový bod osudnej koncepcie *ničivých vojen medzi národmi*, t.j. takého atavistického fenoménu, ktorý Európa už celé stáročia nepoznala.

Spolu s tým až po súčasnosť prebiehalo zúfalé zdrsnenie európskej vojnovkej praxe. Ide o bod, na ktorom sa deformácia neobmedzuje na strednú a východnú Európu, ale zasahuje aj anglosaský svet. V tejto oblasti ani z anglosaského sveta nevyžarujú regeneračné sily. Regulované, zdržanlivé vojny 18. storočia, morálne tradície európskych armád boli predovšetkým výdobytkami kontinentu; anglosaský svet, ktorý nepoznal stálu armádu, mal vždy sklony chápať vojnu ako vojnu medzi národmi. Takže v súčasnosti anglosaské chápanie vojny, francúzsky revolučný romantizmus všeobecnej brannej povinnosti a stredo- a východoeurópske zdrsnenie kolektívnych mravov pôsobia v smere zdrsnenia vojny *spoločne*. V prvej, ale ešte viacej v druhej svetovej vojne sa v plnej miere uplatňuje na vzájomnej nedôvere založený nejobmedzenejší vojenský materializmus. To však neznamená, akoby zdrsnenie už nemalo viacej možností: v smere vyvražďovania národov sa dajú prekročiť aj doteraz rešpektované hranice umiernennej vojny.

Vo vlnách utrpenia a strachu, nenávisti a hľadania satisfakcie, ktoré zaplavujú ľudské duše v takýchto vojnách, strácala sa čoraz väčšmi tradičná technika uzavretia mieru bez emócií, ktorá bola vlastná monarchii a aristokracii. Treba dúfať, že demokracia aj v otázkach vojny a mieru vie dať svetu viac ako monarchia a aristokracia. Priznajme však, že v dnešnej situácii, z hľadiska vystrábenia sa z duševných otrasov vyvolaných vojnou, pôsobí demokratické zriadenie príslušných krajín vyslovene nepriaznivo. Daromne odsudzuje demokracia vojnu viacej ako monarchia a aristokracia, daromne je na báze svetového mieru – to všetko svetu veľa nepomôže, ak nie je schopná *konkrétne* vojny ukončiť tak, aby z tej istej veci nevznikla ešte jedna vojna. Lež vzbudíť ovzdušie dôvery, konsenzu a zmierenia medzi partnermi, ktorých sme predtým v záujme vojny všetkými prostriedkami masovej propagandy presviedčali, že protivník začal útočnú vojnu proti nám v dôsledku svojich deštruktívnych úmyslov, je veľmi ťažké. Štátnici víťazných demokracií práve preto len zriedka majú oprávnenie na otvorenosť, odvahu, veľkorysosť a zálohovanie dôvery, ktoré sú predpokladom každého úspešného mieru. Dokonca celý proces uzavretia mieru predstavuje na vnútro politickej rovine pre štátnika povinnosť utíšiť emócie ľudu víťaznej krajiny, ktoré sa spájali s hľadaním zadosťučinenia. Avšak utíšenie týchto

emócií nevyhnutne marí zahraničnopolitický cieľ uzavretia mieru, t.j. definitívne vyriešenie otázky. Pritom demokratické zriadenie porazenej strany je z titulu nevypočítateľnosti verejnej mienky dobré iba na to, aby nijaký jej sľub neakceptovali bez rukolapných a kontrolovateľných garancií. A stála kontrola garancií znemožňuje prípad uzavrieť. Frankfurtský mier bol od čias Napoleona prvý, v ktorom v mene „národných“ požiadaviek nechali bez povšimnutia európske tradície uzavretia mieru bez emócií; pri versailskom mieri už nefigurovali zmierňujúce formality a malichernosť slávila hody.

STRACH FRANCÚZSKA A VERSAILLSKÁ ATMOSFÉRA

K tomu všetkému prispeli aj vážne pocity strachu francúzskeho národa, ktoré ho ovládali odvtedy, čo sa v rokoch 1870–71 nestal obetou takisto komplexom strachu sužovaného nemeckého národa, ktorý túžil po satisfakcii. Pre francúzsky národ teraz nadišla príležitosť veľkého zadosťučinenia; túžba po nej bol mučivá a osudná už i preto, že za veľkým zadosťučinením roku 1918 sa zachoval veľký strach z roku 1870. Posun, ktorý medzitým nastal v oblasti počtu francúzskej a nemeckej populácie, utvoril totiž situáciu, v ktorej si Francúzsko nemohlo byť isté, či sa hrozný zážitok roku 1871 (experience), osamotenosť voči nemeckej presile moci, nezopakuje. Roku 1870–71 Nemecko dokázalo poraziť Francúzsko bez cudzej pomoci, no v rokoch 1914–1918, nech už boli výkony francúzskych vojakov akokoľvek pozoruhodné, obrovské úsilie a obrovská strata krvi Francúzska len-len že stačila na to, aby si Francúzsko spolu s Angličanmi stačilo udržať front proti Nemecku bojujúcemu na dvoch frontoch. Tento pocit strachu znásobil emócie sústredené na hľadanie zadosťučinenia a viny, ktorými sa západoeurópske demokracie roku 1918 púšťali do uzavretia mieru. Svet sa pomaly spamätával z hrozného zážitku štvorročnej vojny, ktorá narušila všetky ľudské kalkulácie a v hodnotení príčin a následkov spôsobila v úsudkoch ľudí definitívny chaos. Problémy sveta boli také obrovské, že ľudia za nimi hľadali adekvátne obrovskú zlobu a zvrhlosť: učenie o pozemskej moci Satana nadobudlo v tomto storočí nevery takú realitu, akú nemala možno počas celého dvetisícročného kresťanstva. Mimochodom, myšlienku diabolského sprisahania priblížil ľudskej predstavivosti aj vulgárny marxizmus. Výrobcovia kanónov, skorumpovaní politici, v krvi sa brodiaci diktátori a generáli, špekulanti s chlpatými rukami, slobod-

domurárske lôže, v ktorých sa pripravujú vraždy, Židia usilujúci sa o svetovú moc, sadistickí reakcionári, revolucionári nachádzajúci potešenie v zániku i politický svet fantázie belošskej rasy je od roku 1918 doslova nabitý takýmito sekularizovanými príznakmi. Medzi množstvom satanských vysvetlení sotva niekto uveril, že to všetko boli len epizódne figúrky veľkého diania, a že veľkým strachom a vystatovačnosťou, túžbou vyniknúť a ignorovaním konvencií možno dostať svet do takej biedy, ktorú by nevedeli dať dokopy všetky *spojené zlomyseľnosti sveta*.

V tejto atmosfére strachu, nepochopenia a ireality bola reč o všetkom, okrem európskych tradícií triezveho uzavretia mieru a obnovenia európskej rovnováhy. Absurdnou sa zdala ešte aj myšlienka, aby „militaristické“ Nemecko, ktoré „vyvolalo vojnu“ vyšlo z vojny s územným ziskom, aby si mohlo ponechať armádu a aby nedostalo nijaký „trest“.

Prispelo k tomu množstvo neobratností parížskej mierovej konferencie, ku ktorým došlo v dôsledku totálnej absencie skúseností. Máme na mysli tony zbytočne popísaného papiera, grotesknú – miestami nereálne rozhodujúcu, miestami ponižujúcu sluhovskú – úlohu expertov a poradcov, zahanbujúci vplyv bombastických, ale celkom nepraktických hesiel diplomacie a množstvo krvopotne utvorených hypokritických formúl na preklenutie reálnych záujmov a naivných hesiel. V tejto situácii museli uzavrieť mier traja starci, ktorí sa nechápali ani navzájom a nechápali ani úlohu, pred ktorou stáli; navyše jednoducho nervózne sledovali zmeny atmosféry v radoch vlastnej verejnej mienky, ktorá je elementárnou požiadavkou každého veľkorysého mieru. Nečudo, že Versaillská mierová zmluva bola, ako hovorí Ferrero, „začiatkom najväčšieho strachu, ktorý ľudstvo kedy sužovalo“⁸⁷, a že sa stala semenom, z ktorého vyklíčilo najväčšie v strachu počaté monštrum európskeho ľudstva, hitlerizmus.

PLANÉ SEMENO VERSAILLSKEJ MIEROVEJ ZMLUVY: DIKTÁT MIERU

Prvý zlým semenom Versaillskej mierovej zmluvy⁸⁸ bolo, že nemohla byť ani reč o elementárnej požiadavke triezveho a umierneného uzavretia mieru, ktorá by bola zaručila, aby sa podpísaný mier stal *dohodou a nie diktátom*. Nemcov vylúčili z mierových rokovaní v neposlednom rade preto, lebo beznádejné protirečenia medzi vážnymi princípmi a prázdnyimi heslami, medzi chimerickými obavami a reálnymi záujmami sa aj bez nich dali len ťažko preklenúť. Nemci sú však odvtedy presvedčení,

že ich vylúčenie z mierových rokovaní je výsledkom sadizmu víťazov a jeho cieľom je poníženie nemeckého národa, o čom ich presvedčilo niekoľko teatrálné nepriateľských veľkých scén zrodených v duchu hľadania satisfakcie a množstvo malicherných pichnutí, ktoré sa po čase zmenili na spomienku najrafinovanejšieho ponižovania. Prispela k tomu do neba volajúca obmedzenosť technického uskutočnenia rokovaní, fakt, že mierové rokovania, keďže predsa len boli, prebiehali výlučne písomne. Vrcholom toho bolo, že rokovanie o zachovaní blokády trvalo takmer rok, počas ktorého sa stratili aj posledné nádeje na uzmiernenie, ktoré koncom roka 1918 ešte existovali. Avšak, vďaka demokracii, každá malichernosť mala čas vystúpiť so svojimi nápadmi, ešte aj francúzski výrobcovia šampanského mohli vsunúť do mierového diela osobitné podmienky, za ktorých boli ochotní uzavrieť s Nemcami mier.

PLANÉ SEMENO VERSAILLSKEJ MIEROVEJ ZMLUVY: VYRIEKNU Tie VOJNOVEJ VINY

Druhým planým semenom Versaillskej mierovej zmluvy bolo vyrieknutie *vojnovkej viny*. Hľadanie vojnových zločincov nebolo spočiatku namierené proti celému nemeckému národu, ale iba proti cisárovi, feudálnym junkerom a militaristickým generálom. Čím viac absurdných bremien však museli znášať bojujúce demokracie, presnejšie množstvo zo svojho povolania vytrhnutých roľníkov, živnostníkov, obchodníkov a úradníkov a ich rodiny, tým väčšmi vzrástla vôľa demokracií hľadať vinníkov, vďaka čomu sa účet zločincov, ktorých bolo treba brať na zodpovednosť, zaťažil toľkými reparáciami, garanciami a rozličnými emocionálnymi, politickými a morálnymi zálohami, že sa nedal vyrovnáť na úkor padlého nemeckého cisára s prázdnyimi rukami, ale len na úkor nemeckého národa, ktorý sa práve obracal k demokracii. Vojnovú vinu nemeckého národa bolo možné skonštruovať len demokratickou formulou, že nemecký národ, aj keď ako celok nechcel vojnu, je predsa *zodpovedný*, že trpel nad sebou režim, ktorý aj jeho, aj Európu priviedol napokon do vojny. Ani v súčasnosti dostatočne nevyhodnotili hrozný šok, ktorý spôsobila táto poučka (a jej vzťahovanie na nemecký národ) v demokratickom vývine Nemcov. Je pravdepodobné, že Nemci by bez väčších ťažkostí boli prijali to, že za vojnu je zodpovedný režim Viliama II., ktorý rád štrngal šablou. Avšak skutočnosť, že zodpovednosť sa *prednáša* na nemecký národ za to, lebo spomínaný režim trpel, môže byť pre masu dozreté v demokracii akokoľvek samozrejmé, no pre ešte *nie*

demokratických Nemcov bola vyslovene absurdná. Žiadať totiž, aby národ odvrátil vojnu a aby sa zbavil vodcov rozdúchavajúcich vojnové nebezpečenstvo, možno iba od národa, ktorý sa už naučil a skúsil, že panovníkov z Božej milosti je možné odstrániť. Pre konzervatívno-aristokratickú spoločnosť nachádzajúcu sa pod osobnou mocou je vojna, aj keď si uvedomuje, že o nej rozhodujú kráľi a ministri, nie výsledkom ľudského rozhodovania alebo ľudského opomenutia s následkami pre celú spoločnosť, ale taká živelná pohroma ako povodeň či krupobitie. V rokoch 1918–19 stáli Nemci voči svetovej verejnej mienke žiadajúcej ich potrestanie tak nechápavo, ako zo sna prebudený Rip van Winkle⁸⁹, ktorý zaspal v biedermeierovskom salóne pri bielej káve, a zobudil sa ako čemoch uprostred masy, ktorá sa ho chystala zlynčovať. Nemci vyvinuli zúfale úsilie a premrhali tony papiera na dokázanie toho, že Poincaré⁹⁰ alebo Izvoľskij⁹¹ sú za vojnu aspoň v takej alebo v ešte väčšej miere zodpovední ako cisár Viliam alebo gróf Berchtold⁹². Hlbšia psychologická skutočnosť však bola tá, že pre nich bola otázka vojnovéj zodpovednosti absurdná, a spolu s ňou sa stala absurdná aj demokratická ideológia, v menej ktorej sa označovanie zodpovedných uskutočňovalo. Z dnešného pohľadu – a pochybujem, že by to jasne mysliaci súčasníci neboli cítili – je evidentné, že vyrieknutie vojnovéj viny nebolo silnou, ale slabou stránkou mierovej zmluvy. Čím viacej totiž utíchali vášne vybičované prvou svetovou vojnou a čím boli komplexné príčiny vojny jasnejšie, tým menej bolo aj pre víťazov presvedčivé, že vojnu „zapríčinilo“ Nemecko, a že je za ňu „zodpovedné“. Spolu s tým však strácal účinnosť aj komplex právnych pravidiel, „povinná“ sila mierovej zmluvy, ktorej množstvo nariadení sa zakladalo na vyrieknutí tejto viny. Mierová zmluva už nebola pre premožených tým, čím by mala byť každá mierová zmluva: uzavretým historickým faktom, ale bola pre nich strateným procesom, pre obnovenie ktorého nepotrebuje iné, len produkciu nových dôkazov.

PLANÉ SEMENO VERSAILLSKEJ MIEROVEJ ZMLUVY: REPARÁCIE

Tretím planým semenom Versaillskej mierovej zmluvy bolo *nariadenie o reparáciách*, najmä však to, že definitívny obnos reparácií celé roky neurčili. Neverím, že úhrady reparácií mali rozhodujúci podiel na nemeckej inflácii a nemeckom ekonomickom kolapse. Kým by však istá reálna kontribučná suma bola vyvolala úsilie zbaviť Nemecko čo

najrýchlejšie tejto farchy, vysoký a neurčitý ráz reparačných súm vyvolal psychologický dojem, že Nemecko celé desaťročia nepracuje pre seba, ale pre víťazov, a z tohto psychologického stavu zrodila sa aj v ekonomickej oblasti zúfalá katastrofická politika, v ktorej sa okrem iného inflácia a reparácie neodlučiteľne spojili; avšak Západoeurópan si ani nevie predstaviť, aké vzdialenie od normálnych ekonomických zážitkov európskych národov znamená inflácia v nemeckom kontexte. Masy buržoázných a maloburžoázných existencií prišli o celý majetok a ušetrné peniaze, čo v nich vyvolalo nesmiernu odhodlanosť hľadať vinníka. Hľadali toho, kto im peniaze ukradol a vinníkov našli v tých, ktorí v skutočnosti, zdanlivo alebo podľa ich predstáv na mierovej zmluve alebo na inflácii získali: vo víťazoch v zahraničí, v špekulantoch a Židoch vo vlastnej krajine.

PLANÉ SEMENO VERSAILLSKEJ MIEROVEJ ZMLUVY: ODZBROJENIE

Štvrtým planým semenom Versaillskej mierovej zmluvy bolo *jednostranné odzbrojenie*. Povieť ešte raz, čo som už neraz opakoval: istá pracujúca spoločnosť, akou je aj nemecká, sa len pod vplyvom mimoriadnych a ťažkých zážitkov (odzbrojenosť, bezmocnosť, absencia armády) ocitá v takej psychickej deformácii, aby samoúčelne, len pre seba samú obdivovala svoju veľkú, hrozivú a silnú armádu. Podstata nemeckého militarizmu nespočíva v tom, že priemerný Nemeck sa radšej bje ako priemerný Angličan, ale v tom, že jeho sebavedomie vzrastá vo chvíli, keď uvidí na ulici pochodovať vojsko, a že uverí, že strany, ktoré nechcú odhlasovať vojenské výdavky, zrádzajú vlast. Avšak spomínaná črta je prítomná len v spoločenstvách, v historickej pamäti ktorých je stav bez armády späť s neuveriteľnou biedou. Z vnútornej orientácie, ktorá za najväčšie zlo, čo môže národ postihnúť, pokladá vojenskú porážku, zrodilo sa nemecké historické videnie, ktoré oddišputúva fakt vojenskej porážky, a porážku pripisuje vnútorným silám rozkladu, podryvaniu vojenského ducha. Preto je nezmyslom vyvodzovať súčasný nemecký militarizmus jednoducho z pruského militarizmu. Vo svojich formách, frazeológii mohol z neho čo-to prevziať, ale politický pokles a ideový chaos súvisiaci s versaillským odzbrojením by aj samé osebe boli stačili pre zrod nejakého nemeckého militarizmu. Dokonca Prusi, ktorí už prešli miernejšou formou militarizmu, podľahli hitlerizmu a hitlerovskému militarizmu relatívne v menšej miere ako ostatní. Prusi môžu

byť podstatne drsnejší ako Rakúšania, a od čias Anschlusu mali aj množstvo príležitostí, aby voči Rakúšanom boli drsnejší, ale keď skúmame, či sa narušenie morálneho obrazu sveta (ktoré znamená hitlerizmus) prejavovalo najsilnejšie u Prusov, sotva by sme našli konkrétne dôkazy. Hitlerovský militarizmus nie je iba vecou feudálnych Prusov, drsných Pomorancov a prepotentných Brandenburčanov, ale v aspoň takej miere priemyselne vyspelých Sasov, idylicky ladených Durínčanov, konzervatívnych Hanzaňov⁹³, francúzsky orientovaných Porýnčanov, demokratických Württemberčanov, katolíckych Bavorov, slobodmilovných Tirolčanov a – horribile dictu – žoviálnych Rakúšanov. Čiže je vecou všetkých, ktorí prežili a precítili odzbrojenie a súčasne poníženie Nemecka roku 1918–19.

PLANÉ SEMENO VERSAILLSKEJ MIEROVEJ ZMLUVY: ZÁKAZ ANSCHLUSSU

Posledným, ale najosudnejším skazonosným semenom Versaillskej mierovej zmluvy boli *územné nariadenia*. Problémy sa netýkali ani tak území, ktoré mierová zmluva odobrala Nemecku, ako skôr území, ktoré mu nedala. Územné modifikácie Versaillskej mierovej zmluvy, hoci neboli vo všetkom šťastné, vcelku – na rozdiel od ostatných mierových zmlúv – predstavovali výsledky starostlivej a svedomitej práce, o čom budem podrobnejšie hovoriť vo výklade o otázkach hraníc. Gdaňsk a koridor síce dvadsať rokov figurovali ako najkritickejšie body Versaillskej mierovej zmluvy, ktoré vyvolajú novú svetovú vojnu, a zdá sa, že udalosti roku 1939 potvrdzujú túto predpoveď. Keď si však pomyslíme, že koridor sa tiahol prevažne na poľskom území, kde sa vláda nemeckých rytierov zakladala na nie príliš ďalekosiahlych výbojoch, a keď si pomyslíme, že koridor, ba ešte väčšie územie, patrili viac ako tristo päťdesiat rokov Poľsku, a len po jeho rozdelení sa stali súčasťou pruského kráľovstva, potom sa musíme zamyslieť nad tým, či koridor sám osebe bol nevyhnutnou príčinou vypuknutia druhej svetovej vojny. Pravda je taká, že odpojenie koridoru, najmä Poznane nebolo ani tak nemeckou vecou a nemeckou krivdou, ako skôr pruskou vecou a pruskou krivdou. Cez tento bod sa dostávame k najosudnejšej chybe Versaillského územného usporiadania, k zákazu rakúskeho Anschlusu. Mierotvorcovia, takisto ako celá Európa, boli priveľmi pod vplyvom Bismarckovho diela, a nazdávali sa, že moderné Nemecko sa rovná Bismarckovmu zväčšenému Prusku, a že Rakúsko je už osobitný národ. Zákaz pripoje-

nia Rakúska však znamenal, že Nemecko aj naďalej ostalo medzi incidentálnymi územnými rámcami wilhelmovského Nemecka, čo po páde Hohenzollernovcov a Habsburgovcov už nemalo nijaký význam. Z incidentálnych územných rámcov Nemecka sa zrodila chaotická teória, ktorá chcela prepožičať metafyzickú hĺbku nešťastnému faktu, že Nemci sú „národ bez hraníc“. Väčší problém už totiž jednotlivcov a spoločenstvo sotva môže mať: výraz „bez hraníc“ znamená v konkrétnom i prenesenom význame ochrnutie tvorivých síl. Roku 1918 Nemecko najviac potrebovalo nájsť opäť cestu k svojim historicky i jazykovo jasne črtajúcim hraniciam, vo svojom úplnom rámci, pri vlastnení ktorého by niekdajšie mimo Nemecka sa nachádzajúce a nie nemecké majetky jednotlivých nemeckých štátov – napríklad bývalý pruský Posen a koridor – boli práve tak stratili na zaujímavosti, ako kedysi rakúska Bukovina či Dalmácia. Takto si však Versaillské Nemecko – popri želaní úplnej nemeckej jednoty – vyhradzovalo aj poľské nároky založené na wilhelmovských prusko-nemeckých spomienkach. Daromne sa teda splnila predpoveď, že druhá svetová vojna vypukne nemecko-poľským sporom, ozajstným prameňom katastrofy bolo predsa len to, že rakúsky Anschluss a sudetské samourčenie sa *neodohrali roku 1918* v podobe uzavretia samourčovacieho procesu a začiatku nového mierového obdobia, ale o dvadsať rokov neskôr, ako dôsledok škodlivého a maniackého mocenského úsilia Nemcov, po ktorom sa celá akcia nevyhnutne prechýlila cez bod, na ktorom by sa istá reálna politická akcia bola prirodzeným spôsobom zastavila.

VERSAILLES A NEMECKÝ POCIT MENEJCENNOSTI

Ukázali sme, že Nemci aj pred rokom 1914 žili v istom druhu politickej hystérie. Jej koreňom bola neznesiteľnosť kontrastu medzi vonkajšími mocenskými zdanlivosťami a vnútornou bezmocnosťou. Z toho vyplýval určitý druh nemeckého pocitu neistoty, ktorý bolo treba kompenzovať. Pri uzatváraní Versaillskej mierovej zmluvy sa stalo, že materiálna a morálna porážka Nemcov odhalila ich slabosti pred celým svetom, čo ich vohnalo medzi polárne extrémny pocit menejcennosti a mocenského šialenstva. Versaillesm spôsobený pocit menejcennosti preráža aj cez najvýraznejšie prejavy mocenského úsilia. Čo si máme myslieť o pasáži slávnej Englandlied, podľa ktorej Nemci neznesú, aby sa Angličania vysmievali ich moci. Neverím, že by na svete existoval anglický pochod s podobným obsahom. Nikdy nezabudnem na poznámku jedného

inteligentného Nemca, ktorý vyhlásil, že „byť príslušníkom takého celkom malého národa, akým je napr. švajčiarsky, musí byť hrozné“. Venujme sa tomuto vyhláseniu trocha pozornejšie. Nebudeme múdrejší, ak skonštatujeme, že takto je to číry nezmysel. Nepochybne je! Otázkou však ostáva, čo podnecuje inteligentného človeka hovoriť nezmysly. Ten, kto to povedal, má v hĺbke srdca ďalšiu myšlienku: „bolo by hrozné, keby vyšlo najavo, že národ, ku ktorému patrí, nie je veľký národ.“ A toto už nezmysel nie je: keby o nemeckom národe, ktorý bol tisíc rokov veľkým národom v Európe, vyšlo najavo, že veľkým nie je, bolo by to pre nemecký národ naozaj hrozné.

Hysterickému psychickému stavu nemôžeme viacej škodiť, ako keď ho podrobíme morálnemu súdu a degradácii. Hysterická duša získava uspokojenie aj tak zo seba, žije vo vlastnom uzavretom svete, v mene ktorého je vždy schopná sa ospravedlniť, teda morálne odsúdenie ju podnecuje iba k tomu, aby sa ešte väčšmi uzavrela do svojho hysterického obrazu sveta. Hysterický obraz sveta nemožno prelomiť nijakým morálnym úsudkom, ale iba jedinou vecou: silou najdrsnejších a najjednoduchších faktov, presne tak, ako hystericky vykrikujúce ženy nemožno utíšiť krútením hlavy, morálnym nesúhlasom alebo trestom, ale možno ich utíšiť vedrom studenej vody. Nemcov roku 1918 bolo treba jednoducho nechať samých s jednoduchým a surovým faktom vojenskej porážky a s istou, akokoľvek závažnou, ale v jednej sume vyjadrenou prísľavou a súčasne s tými rozšírenými vývinovými možnosťami, ktoré predstavoval zánik nemeckých dynastií. Žiaľ, neprekonateľná potreba moralizovania víťazných demokracií to neumožnila. Namiesto jednoduchého faktu porážky a prísľavy nasledovala klauzula vojnovéj viny, ktorú bolo treba dokázať, a bolo možné poprieť, nasledovalo odzbrojenie, ktoré bolo treba kontrolovať, a bolo možné obísť, nasledovalo odškodnenie, ktoré sa mohlo vystupňovať, a mohlo zjednať, a nasledoval zákaz Anschlusu, ktorý bolo treba zdôvodniť, a – ktorý sa nedal zdôvodniť. Pochopenie mierovej zmluvy vo forme morálnej zodpovednosti by bolo nemeckú hystériu zintenzívnilo ešte aj vtedy, keby bola mierová zmluva stopercentne objektívna a nenapadnuteľná. Ako ju teda zintenzívnila tým, že bola farizejská a malicherná!

Musíme teda skonštatovať, nech sa to už zdá pod čerstvými dojмами Buchenwaldu a Mauthausenu⁹⁴ akokoľvek prekonané, že príčinou nemeckej politickej hystérie, ktorá sa ocitla vo vedomej konfrontácii s celou európskou hierarchiou hodnôt, bol Versailles. Versailles zapustil

do Nemcov korene viery – a táto viera charakterizuje aj nehitlerovských Nemcov – že v medzinárodnom živote pre možnosť morálneho súdu stačí víťazná vojna, z čoho vyplýva, že ak sa Nemci chcú zbaviť hrozného bremena stelesneného vo Versailleskej zmluve a chcú vynášať rozsudky nad inými národmi, nepotrebujú nič, iba vyhrať najbližšiu vojnu.

Najbezprostrednejším vplyvom Versailleskej mierovej zmluvy bolo, že Nemci neboli schopní využiť dve obrovské možnosti, ktoré sa im ponúkali po zániku nemeckých dynastií: možnosť úplnej politickej jednoty a možnosť úplnej demokratizácie. Obe veci sa ocitli v slepej uličke, a čo je ešte horšie, boli znova v rozpore.

SLEPÁ ULÍČKA WEIMARSKÉJ ZAHRANIČNEJ POLITIKY

Po páde roku 1918 mohla mať triezva a umiernená nemecká zahraničná politika jediný možný cieľ: prostredníctvom presnej aplikácie etnického princípu a samourčovacieho práva utvoriť úplnú nemeckú jednotu a ňou definitívne usporiadať európsky územný status Nemecka. Versailleská zmluva to zakázala. Týmto zákazom zmenila spomínané veľmi jednoduché a vôbec nie agresívne úsilie na nedosiahnuteľnú víziu, a už len jej pripomenutie označila za agresívne úsilie. Táto situácia znemožnila Nemcom viesť priamu, vyváženú zahraničnú politiku bez vnútorného zlomu. Keďže pre Nemcov sa ich vlastná dôstojnosť, vlastná vážnosť a vlastné miesto v Európe stali problematické, celá nemecká politika sa stala typicky extrovertnou politikou, ktorej pozíciu nedeterminovali predovšetkým vnútorné ciele a programy, ale vzťah k Európe, k zahraničiu, *k druhým*. Každý nemecký politický čin bol buď sebadokumentovaním alebo sebadokumentovaním, alebo zdôrazňovanou ochotou alebo vzdorovitou tvrdohlavosťou, alebo európskosťou za každú cenu alebo odporom za každú cenu. Bolo treba robiť nemeckú zahraničnú politiku v takej situácii, v ktorej duševný stav Nemcov a ťaživé bremeno Versailleskej mierovej zmluvy nevyhnutne predpisovali, že zahraničná politika sa pokúša o nápravu vojenských a územných krívd; pokúša sa o ňu v takej Európe, ktorá každé pripomenutie vojenských a územných krívd zaregistrovala ako dôkaz nemeckej vojnovéj zodpovednosti a nemeckej vojnovéj vôle. Z tejto slepej uličky *Stresemann*⁹⁵ našiel jediné možné východisko: najprv obnoviť sebadomie nemeckého národa a dôveru voči nemeckému ľudu, a potom sa pustiť do likvidácie toho, čo bolo vo Versailleskej zmluve na likvidáciu. Špecialisti na nemeckého strašiaka prišli už odvtedy na to, že *Stresemann* nebol o nič lepší ako Hitler, iba-

že vedel lepšie kamuflovať v ňom ukrytého ludožrútskeho Nemca: z korešpondencie vydanéj po jeho smrti vysvitá, že autor locarnskej zmluvy si za vzdialenejšie ciele svojej politiky vytýčil takisto zrušenie odzbrojenia, rakúsky Anschluss a modifikáciu nemecko-českých a nemecko-poľských hraníc. Toto videnie je hlboko obmedzené, a pochádza iba z totálnej neznalosti príčin nemeckej a európskej krízy. Pokúsme sa so štipkou triezveho rozumu a s otvorenými očami prečítať rýnsky pakt,⁹⁶ ktorý je jadrom locarnskej zmluvy: vari tento pakt z nemeckej strany neznamená, že Nemci pokladajú Versaillskú mierovú zmluvu za diktát, no jej určité nariadenia, západnú hranicu a demilitarizáciu Porýnia aj dobrovoľne prijímajú ako definitívne? Ostatné sa *teda* budú usilovať zmeniť! Bolo naozaj škoda čakať na Stresemannovu smrť a publikovanie jeho listov:⁹⁷ z rýnskeho paktu je nad slnko jasnejšie, že kto ho z nemeckej strany podpísal, ten sa usiloval o zrušenie nemeckého odzbrojenia, o rakúsky Anschluss a o nemecko-české a nemecko-poľské hraničné zmeny. Kto však vážne tvrdí, že Stresemann by bol presne tak vtiahol do Porýnia, že by si bol presne tak podmanil Čechov a Poliakov, že by bol presne tak presadzoval moc nemeckej rasy nad ostatnými masami, že by bol presne tak ignoroval morálne a právne princípy európskeho spolunažívania, a že by bol presne tak priviedol Európu do skazy ako Hitler, ten si naozaj zaslúži, aby žil v hitlerovskej Európe.

Stresemannova úzka cesta sa po jeho smrti uzatvorila, a okolo otázky odzbrojenia vypukla európska kríza dôvery. Nemecká rovnoprávnosť zbrojenia bola podstatnou súčasťou nemeckého komplexu sebadôvery, a nemecká vláda, ktorá ju získala, dostane rozhodujúci tromf aj v nemeckej vnútornej politike. Bolo otázkou elementárnej múdrosti dať tento tromf do rúk nemeckej vlády európskeho ducha. Toto sa však nestalo, a nech sa už objaví čokoľvek nové okolo prevzatia moci Hitlerom, som presvedčený, že Hitler by sa nebol dostal k moci bez krachu konferencie o odzbrojení⁹⁸, lebo ním sa stalo definitívne presvedčivé hitlerovské heslo, že európskymi metódami nemožno dosiahnuť najhlavnejší cieľ každej nemeckej politiky, obnovenie *tváre* Nemecka.

SLEPÁ ULIČKA VÝVINU NEMECKEJ DEMOKRACIE

Slepá ulička európskej situácie nemeckého národa spôsobila aj slepú uličku nemeckého vnútorného demokratického vývinu. Nemecké demokratické hnutie, ktoré do roku 1918 tak nádejne postupovalo v smere demokratickej a socialistickej premeny, utrpelo po roku 1918 straš-

ný zlom. Minulosť a autorita nemeckej sociálnej demokracie dosiahli tolko, že nemohla byť reč o inom, ako o abdikácii všetkých dynastií a vyhlásení nemeckej republiky. Lež po páde starých politických autorít sa z nemeckých demokratických činiteľov nedokázala sformovať nová politická autorita. Ani v najmenšom totiž neprichádzalo do úvahy, že by v tomto vákuu so svojimi starými požiadavkami znova vystúpilo zdiskreditované nemecké územné kniežatstvo. Územné kniežatstvo predstavovalo v Nemecku napriek svojej húževnatosti už prežitú, znútra rozloženú inštitúciu, na obnovenie ktorej nikto vážne ani nepomyslel. Avšak z údelného kniežatstva mohol byť obnovený moment, ktorý ho robil najnebezpečnejším: možnosť osobnej moci. Následkom absencie vážnych demokratických úsilí a zážitkov totiž Nemecko nemalo príležitosť osvojiť si najpodstatnejšiu časť demokratickej lekcie, schopnosť riadiť a podriaďovať sa bez prítomnosti osobných mocí a vlád. Nemecko po roku 1918 v skutočnosti a v hĺbke duše cítilo, že v Nemecku nikto nevládne, nikto nerozkazuje a nikto nie je na čele. Preto pri prvej príležitosti dalo prednosť Hindenburgovi pred ktorýmkoľvek demokratickým politikom, a preto sa tak ľahko poddalo romantickému šialenstvu, že vyriešenie všetkých svojich ťažkostí očakávalo od politického vodcu, ktorý bol vyhlásený za geniálneho.

Za takýchto okolností sa nemožno čudovať, že weimarská demokracia bola chromá, chorá a bezmocná. Versaillská atmosféra znamenala predovšetkým to, že vnútorný politický prerod sa uskutočnil v sprievode nevýrazných a sotva ohromujúcich zážitkov: na miesto zážitkov spoločenskej premeny tisol sa o to ohromujúcejší zážitok Versaillskej mierovej zmluvy, ktorý na rozdiel od novej nemeckej demokracie z každej stránky „predemonštroval“ absenciu solidarity západných demokracií, a preto predstavoval spomienku, že Nemecko prišlo o svoju autoritu a miesto medzi európskymi národmi vtedy, keď sa stalo demokraciou. Odtiaľto pochádza príšerná bezmocnosť nemeckého socializmu v rokoch 1918 až 1930. V hroznej atmosfére po roku 1918 došlo k rozdeľeniu nemeckého socializmu na dve časti a súčasne k neproduktívnosti oboch týchto častí. Všetade na svete existujú radikálni a menej radikálni socialisti, ale v Nemecku znamenal komunizmus katastrofický socializmus, a sociálna demokracia znamenala bezmocný socializmus. Sociálnodemokratická strana je v rokoch 1918–1930 takmer stále pri moci, alebo má účasť na moci, no okrem bezkrvných inštitúcií nie je schopná vytvoriť takpovediac nič, ani v oblasti demokratizácie nemeckej spo-

ločnosti, ani v oblasti serióznej socialistickej budovateľskej práce, lebo pred duševne chorou nemeckou verejnou mienkou sa musí na úseku národných požiadaviek a národných krívd ustavične legitimovať. A tak sa ocitá v nemožnej situácii, že sa v Nemecku – keďže okrem národných krívd registruje aj iné – pomaly stáva bête noire nemeckých národných hnutí, a je označovaná za spolupáchateľku akéhosi protinemeckého medzinárodného demokratického komplotu. Nie je náhoda, že to málo, čo sa v oblasti zmiernenia Versaillskej atmosféry dalo dosiahnuť, vyžmýkala z Nemcov a z Dohody nie sociálna demokracia, ale pravicový politik Stresemann. Totiž vo chvíli, keď hitlerizmus roku 1930 plným nasadením nastolil otázky nemeckej satisfakcie, nemeckej hegemonie a nemeckých hodnôt, situácia strán – najmä sociálnodemokratickej –, ktoré chceli k týmto otázkam pristupovať s istou európskou umiernenosťou, sa odrazu znemožnila. Strany stredu sa neodvážili ostať v koalícii so sociálnymi demokratmi, z čoho sa zrodilo Brüningovské vedenie⁹⁹ a neskôr proti socialistom namierená hindenburská politika, ktorá napokon viedla k totálnemu ochromeniu demokratických síl a k úplnému zastaveniu demokratickej politickej mašinérie. Toto uviaznutie kulminovalo groteskným obrazom sociálneho demokrata hlasujúceho sa Hindenburga, a čo je najgrotesknejšie, sociálni demokrati nemohli robiť iné, resp. daromne by boli robili hocičo, aj tak by boli podporili Hitlerov nástup k moci. Bolo by zbytočne vynaloženou námahou hľadať príčinu pádu weimarskej demokracie v doktrínarstve demokratov, v prepriatej centralizácii sociálnodemokratickej strany, v teoretickom a mechanickom volebnom systéme, v náchylnosti Nemcov ku stádovitosti a v podobných naivitách. Je zrejmé, že to nie sú príčiny, ale takisto následky. Nemecká demokracia sa vydala na svoju cestu bez dostatočne silných demokratických zážitkov, zato v sprievode obrovských emocionálnych a historických bremien, teda nemohla byť iná ako doktrínárska, mechanická a bezduchá.

POČIATKY PATOLOGICKÉHO NEMECKÉHO ANTISEMITIZMU

Z atmosféry slepej uličky weimarského Nemecka sa zrodil aj patologický nemecký antisemitizmus najnovšieho veku. Antisemitizmus bol v Nemecku aj predtým, a bol o čosi silnejší ako v iných krajinách. Jeho príčinou mohli byť spoločenské súvislosti a určité charakterové činitele. Nemecký a židovský duch má isté zhodné vlastnosti (oba národy chcú „všetko alebo nič“, a oba hľadajú zadostučinenie), a majú isté roz-

porné črty (nemecká naivita a židovský sklon k špekuláciám, nemecký iracionalizmus a židovský racionalizmus), ktoré v rovnakej miere pôsobili tým smerom, aby sa ich eventuálny protiklad mohol vyostriť ľahšie ako v prípade iných národov. Avšak v Nemecku, ako všade inde na svete, sa len v hlavách celkom malej, vnútorne nevyrovnanej a v príznakoch sa vyžívajúcej skupiny stali Židia príčinou každého možného zla a ústrednými figúrami patologického obrazu sveta. Po roku 1918 však strašidelné príbehy tejto malej skupiny začali mať v psychickom stave Nemcov zvláštny ohlas. Medzi príčinami tohto ohlasu pokladám za najdôležitejšiu odlišnú reakciu, akú preukazovalo nemecké Židovstvo voči činiteľom ochromujúcim a okupujúcim nemecký politický život a politický psychický stav, predovšetkým voči faktom demokracie, medzinárodného života a hospodárskej krízy. Vôbec nepochybujeme, že nemeckí Židia si o Versaillskej zmluve mysleli to isté, čo ostatní Nemci, veď existencia Židov utrpela v dôsledku hospodárskej krízy také isté škody, ako existencia ostatných Nemcov. (Zväčšenie majetku špekulantov – medzi ktorými podľa všeobecnej mienky bolo nepomerne viac Židov – predstavovalo najlabilnejší a najprchavejší fenomén hospodárskeho života.) Iba psychická reakcia Židov na všetky tieto fakty bola odlišná. Pre väčšinu Židov, v dôsledku ich celej historickej situácie, bolo zintenzívnenie demokracie a medzinárodných vzťahov jedinou nádejnou možnosťou, a ani najnezmyselnejšia mierová zmluva nemohla vo vzťahu väčšiny Židov k demokracii a internacionalizmu spôsobiť podstatnú psychickú krízu. Napriek tomu, že mali o Versaillskej zmluve tú istú mienku, cítili sa v atmosfére demokracie a intenzívnych medzinárodných vzťahov po roku 1919 vo svojom živle, a psychickú bezmocnosť Nemcov voči tomu všetkému neboli schopní zdieľať. Väčšina Židov, aj keď za hospodárskej krízy veľa trpela a stratila, zachovala si voči nej historicky nadobudnutú psychickú pružnosť; kríza pre Židov neznamenalala koniec celého jedného sveta, ako znamenala pre väčšinu nemeckých buržoáznych a maloburžoáznych existencií. Keď si ešte prmyslíme náchylnosť Židov pristupovať k takým citovým väzbám, ktoré nie sú ich citové väzby, povýšenecky a s istou nechápavosťou, ich ochotu všetko vysvetľovať racionálne, všetko znova prehodnotiť a pochopiť v najmodernejšom duchu, pomaly sa v nás vytvorí predstava iritácie, ktorú vyvolali v nemeckých stredných vrstvách a v maloburžoázii (šlo o triedy, ktoré sa cítili po každej stránke v slepej uličke), ktoré už dve desaťročia s omámenou nechápavosťou hľadali tých, čo im v inflácii

„ukradli“ peniaze a vo Versailleskej zmluve obrali národ o sebaúctu. Účinkovanie časti Židov v socialistickej hnutí umožnilo, aby ich spájali s bête noire marxizmu, účinkovanie druhej časti Židov v kapitalizme zas umožnilo diskreditáciu socializmu a súčasne obrátenie socialistických emócií más proti židovskému kapitalistovi. Skutočnosť, že je v tom isté protirečenie, bola pre psychický stav, ktorý nehľadal pravdu ale vinníka, čoraz menej dôležitá. V psychickej situácii, v ktorej celý národ bol ochotný problémy sveta ponoreného do príšerného chaosu hľadať v diabolskom sprisahaní – na myšlienku diabolského sprisahania si už privykol aj vďaka vulgárnemu marxizmu – odrazu prišli vhod patologické príznaky dovtedy izolovaného antisemitizmu, ktoré sa presne zhodovali s jeho túžbami nájsť satana a s iritujúcimi osobnými skúsenosťami. Satan už bol tu, teraz chýbal už len Mesiáš, a ani ten nedal na seba dlho čakať.

B) SLEPÁ ULIČKA RAKÚSKEJ REPUBLIKY

SÚ RAKÚŠANIA SAMOSTATNÝM NÁRODOM ALEBO JE RAKÚSKO STREDOBODOM NEMECKEJ KRÍZY?

Vo verejnej mienke spojencov zavládlo v súčasnosti presvedčenie, ktoré Rakúsko a Rakúšanov zaraďuje medzi malé národy podmanené hitlerovským Nemeckom, medzi Čechov, Poliakov, Nórov, Holanďanov, Belgičanov, Juhoslovanov, Grékov atď., a pokladá za prirodzené, že po páde hitlerizmu spolu s ostatnými porobenými národmi aj Rakúsko musí znova získať svoju samostatnosť. Rovnica sa teda zdá jednoduchá: bol samostatný rakúsky štát, teda je a aj chce byť samostatný rakúsky národ.

S týmto presvedčením je vo zvláštnom protiklade fakt, že Rakúsko v rokoch 1918 až 1934 bolo treba najrozličnejšími medzinárodnými zmluvami, pravidlami, politickými a ekonomickými výhodami zadržať, aby sa dobrovoľne nepripojilo k Nemecku. V súčasnosti však nielen doma v Rakúsku, ale ani vonku v emigrácii sa rozličné rakúske skupiny nevedeli dohodnúť, či si vôbec žalajú samostatný rakúsky štát alebo nie.

Po všetkých konštatovaniach o historickom vývine nemeckej krízy nevidíme v tom celkom nič nezvyčajné. Rakúsko nepredstavuje samostatný národ, ale je jedným z množstva údelných kniežatstiev, ktoré pri väčšej či menšej politickej samostatnosti nikdy neprestali byť tvorivou súčasťou nemeckého národa. Z nich jedine Holandsko, Belgicko a Švaj-

čiarско prežili také osobitné a veľmi intenzívne historické zážitky, ktoré ich definitívne odtrhli od Nemecka a urobili z nich samostatné národy. V ostatných sa vyvinulo nanajvýš silné lokálne sebavedomie, najsilnejšie v Prusku a Bavorsku, to však nikdy nebolo natolko silné, aby vedelo odstrániť vedomie nemeckej národnej spolupatričnosti. Rakúšanovia však – nech už disponovali akýmkoľvek silným lokálnym sebavedomím – boli vždy nemeckejší ako Prusi a Bavori. Nech už znamenalo rakúske kniežatstvo s centrom vo Viedni, potom rakúske cisárstvo s dlhou a slávnou históriou akokoľvek dlhotrvajúci a intenzívny politický zážitok, najväčšia sláva celej spomínanej histórie spočívala práve v tom, že Rakúsko bolo domácou krajinou nemeckého cisára, jeho Ile de France, čiže politický stredobod Nemecka.

Rakúsko však nie je len členom nemeckého politického telesa – členom ústredného významu – ale je aj prvoradým účastníkom politickej horúčkovitosti Nemectva. V kritickom čase nemeckej jednoty – v rokoch 1806 až 1866 – dosiahlo nemecké národné cítenie v Rakúsku oveľa vyššiu intenzitu ako v mnohých ďalších nemeckých krajinách. Skutočnosť, že Rakúsko sa po roku 1866 v dôsledku politiky krvi a železa ocitlo mimo jednotného Nemecka, spôsobila v politickom živote rakúskych Nemcov hlbokú politickú bezmocnosť, v rámci ktorej čoraz menej chápali, že ak existuje jednotné Nemecko, čo oni hľadajú v desaťjazyčnej ríši Habsburgovcov. Prejavom tejto bezmocnosti bola akási nerozhodná politická prax bez presvedčenia, prax žijúca zo dňa na deň („fortwursteln“)¹⁰⁰, ktorá sa v Rakúsku vyvinula v rokoch 1866–1918. Dnes o nej hovoria ako o politickom prejave typickej rakúskej žoviálnosti, hoci ide o číry chorobný symptóm, ktorý nemá nič spoločné s rakúskou národnou mentalitou. Rakúsko, ktoré bolo počnúc 15. storočím až do roku 1866 centrom nemeckého života, ukazovalo celkom inú tvár. A žoviálnosť po roku 1866 mala aj inú stránku, ktorá vôbec nie je v súlade so známym obrazom rakúskej mentality: vznik bezuzdných a hysterických politických útvarov. V západnej Európe to môže znieť čudne, ale v strednej Európe je každému známe, že hitlerizmus sa nezrodil v „násilnom“, „feudálnom“, „militaristickom“ Prusku, ale v milom, vlúdnom, latinskom Rakúsku! Nie je náhoda, že aj sám Hitler je Rakúšan, a nie je náhoda, že v Rakúsku sa rozvinulo antisemitské veľkonemecké hnutie¹⁰¹, z ktorého Hitler a jeho hnutie dostávali rozhodujúce impulzy.

Tento chorobný, polárny, mohol by som povedať schizofrénny stav rakúskeho politického života pokračoval aj po roku 1918. Ríša Habsbur-

govcov sa síce rozpadla, avšak v mierovej zmluve a potom v rakúskej hospodárskej zmluve vyhradená „povinná“ samostatnosť bola pre rakúskych Nemcov takou istou nezmyselnou a bezcieľnou vecou ako Rakúsko-uhorská monarchia: obe znamenali, že bez logickej príčiny musia ostať mimo rámca nemeckého politického telesa, ktorého boli do roku 1866 súčasťou. Na scéne sa teda znova objavila žoviálna, nerozhodná politická prax so svojou politikou zo dňa na deň a spolu s ňou napätie latentnej politickej hystérie. Ako by sa dalo vysvetliť – čo v západnej Európe nevedia, a v strednej Európe je už banalita – že hystéria nacizmu oveľa silnejšie zachvátila Rakúsko ako napr. Bavorsko?! Ťažko by sa povedalo, že Bavorsko je katolíckejšie a európskejšie ako Rakúsko, a že má v sebe viac antitoxínu proti barbarstvu a nihilizmu. Vysvetlenie je veľmi jednoduché: hitlerizmu sa podarilo stotožniť s vecou nemeckej jednoty, a príslušnosť k nemeckej jednote bola pre Bavorsko samozrejma, teda relatívne nezaujímavá vec, no pre Rakúsko predstavovala ústrednú, páľčivú otázku. Zase taká vec, ktorá by nebola možná, keby existoval osobitný rakúsky národ!

Rakúsko však nie je len osobitný národ, ale skôr *centrálny problém nemeckej krízy*. Nemecký politický vývin nabral osudný a bezvýhodiskový kurz vo chvíli, keď *rakúsky* panovník nechcel a potom sa nedokázal postaviť na čelo nemeckej jednoty: nemecká jednota roku 1871 sa z veľkej časti preto stala príčinou nesmierného vnútorného, potom vonkajšieho napätia, lebo bola výsledkom kompromisu, ktorý *Rakúsko* trvale vylúčil z nemeckej jednoty. Najväčší problém európskeho usporiadania z roku 1918 spočíval v tom, že nepripustilo zjednotenie *Rakúska* s Nemeckom ani vtedy, keď v nemeckom vnútornom vývine už nič neprekážalo tomuto zjednoteniu. Táto skutočnosť potom zapríčinila, že keď sa roku 1938 zjednotenie predsa realizovalo, udialo sa za takej explózie nahromadených chorých nemeckých síl, ktorá otriasla a ešte i dnes otriasa celým svetom.

FAKTORY RAKÚSKEHO ODBOJA V ROKOCH 1934–1938

Rakúsko bolo podľa toho do roku 1866 právne, politicky a emocionálne organickou súčasťou Nemecka a v rokoch 1866–1918, potom v rokoch 1918–1934 neprežilo nejaký historický zážitok, ktorý by ho bol trochu priblížil k možnosti stať sa samostatným národom. Istý príznak, že rakúsky národ vôbec existuje a že svoju samostatnosť je ochotný ubrániť aj proti Nemcom, existoval iba ak v rokoch 1934–1938, od Dollfussov-

ho zavraždenia¹⁰² po násilný Anschluss. Otázkou však je, či aj za tento čas to bol vôbec *národ*, ktorý sa postavil na odpor voči nacistickému Nemecku. Všetko poukazuje na to, že nebol.

Najsilnejším faktorom odboja bola *Kresťanskosocialistická strana*¹⁰³, za ktorou stála katolícka cirkev. Táto strana pred rokom 1933, aj keď netrvala na pripojení sa k väčšine protestantskému Nemecku, nikdy nezaujala postoj voči Anschlusu. Protest začala prejavovať od chvíle, keď Anschluss znamenal pripojenie sa k Nemecku, ktoré holdovalo pohanskej mytológii a prenasledovalo cirkev. Šlo teda o ten istý odboj, o ktorý sa s menším úspechom v Nemecku pokúšala Strana centra¹⁰⁴. Avšak za týmto odbojom v Rakúsku stáli prostriedky samostatného štátneho života a väčší pocit istoty, ktorý pramenil zo stáročnej moci katolíckej cirkvi.

Druhý faktor odboja, *legitimizmus* nemal medzi masami žiadnu bázu okrem aristokratov, bývalých vojakov a starcov pamätajúcich si staré časy. Silu nadobudol len v momente, keď si odboj uvedomil, že voči heslu nemeckej jednoty treba postaviť serióznejší a príťažlivejší cieľ ako kresťanskú socialistickú republiku.

Tretí faktor odboja, *Heimwehr*¹⁰⁵, bol zvláštnou zmesou slobodnej skupiny, ktorá sa vytvorila na ochranu hraníc po roku 1918 v súvislosti s rakúsko-juhoslovanskými hraničnými spormi, fašistického bojového frontového zväzu a súkromnej armády istého ambiciózneho aristokrata (kniežaťa Stahremberga, niekdajšieho Hitlerovho druha). Svoj rozkvet zaznamenal v čase, keď hitlerizmus bol aj v Nemecku na začiatku svojho rozmachu, a v tom období vystupoval ako rakúsky pendant hitlerizmu. V tej miere však, v akej sa hitlerizmus postupne stával hnutím stelesňujúcim nemeckú jednotu, ochabovala aj vnútorná súdržná sila Heimwehru. V jeho konečnom štádiu veľmi vystihla pravdu žoviálna rakúska anekdota, v ktorej pochodujúci v kolóne Heimwehru sa prihovori svojmu druhovi takto: „Čo myslíš, tušia nacisti, s ktorými tu pochodujeme, že my dvaja sme komunisti?“

Posledný faktor, ktorý som mal spomenúť na prvom mieste, keby som sa bol dostal k tomu, aby sa zúčastnil protihitlerovského odboja, bolo *rakúske socialistické robotníctvo*, ktoré až po nástup hitlerizmu bolo celkom na strane Anschlusu, a tento svoj postoj prerušilo iba *dočasne* na obdobie hitlerizmu.

V rámci odboja v rokoch 1934–38 sa teda nepostavil na odpor samostatný rakúsky *národ*. Zavraždenie Dollfussa nebolo takou udalosťou

fou, ktorá mohla byť začiatkom konštituovania sa národa, lebo ani Nemci, ani socialisti, ktorí spolu tvorili väčšinu Rakúska, v ňom nemohli vidieť národného hrdinu a mučenika. Veľa sa hovorilo o tom, čo by sa bolo stalo, ak by sa bol Dollfuss pokúsil o spoločnú politiku s rakúskymi socialistami, čím by bol vytvoril širšiu bázu pre odboj. V tej situácii bol by určite našiel múdrejší a ľudskejší prístup k socialistom, no to už nič nezmení na skutočnosti, že robiť s nimi jednu politiku by nemohol, ani keby chcel. Od chvíle totiž, čo sa v nazeraní nemeckej hystérie utvoril vlastizradcovský obraz medzinárodnej sociálnej demokracie, získal tento obraz definitívnu platnosť aj v Rakúsku, a Dollfuss práve tak nemohol ísť do koalície so socialistami ako Brüning, práve preto, že Rakúsko nebolo samostatným národom, ale nemeckým národom a spolu s ním bolo účastníkom nemeckej hystérie. Na vrchole odboja by sa ani jeden vplyvný rakúsky činiteľ nebol odvážil postaviť rakúsky *národ* ako taký proti nemeckému *národu*, a keby sa aj bol odvážil, ani jeden deň by nemohol ostať vo vedení. Vždy šlo len o osobitné *nemecké* poslanie rakúskeho národa, v záujme ktorého si musí udržať samostatnosť. Spomínané zvláštne poslanie mnohí konkretizovali v tom, že samostatný rakúsky štát musí konzervovať *nemecké* sily európskeho ducha dovtedy, kým Nemecko prekoná horúčku hitlerizmu, čiže aj tu išlo len o *dočasnú* a *podmienujúcu* samostatnosť. Bolo jednoducho nepredstaviteľné, že by sa Rakúsko dostalo do vojnového sporu s Nemeckom, alebo že by sa kvôli tomuto sporu spájalo s cudzími mocnosťami. Keby západné mocnosti – v záujme zabrániť Anschlussu – boli roku 1938 začali vojnu, asi by mali veľa spojencov, no Rakúšania by medzi nimi neboli.

Dnes už ťažko zistíme, či sa udalosti od roku 1938 môžu stať východiskom zrodu samostatného rakúskeho národa. Fakt, že pripojenie k Nemecku sa udialo násilím a v sprievode násilností, že žoviálne Rakúsko veľa trpelo povýšenectvom veľmajstrov hitlerizmu, že po krátkom poldruharočnom rakúsko-nemeckom svete sa aj Rakúsko ocitlo v najkatastrofálnejšom dobrodružstve nemeckej histórie, že teraz, počas vojny, požíva zo strany časti spojencov určitý diferencovaný prístup a že môže očakávať ďalší, to všetko stačí, aby vytvorilo istú vzdialenosť medzi sebou a ostatnými Nemcami. Stačí možno aj na to, aby prípadné referendum, v ktorom druhá možnosť by predstavovala zdieľanie hroznej zodpovednosti porazeného Nemecka, prinieslo samostatnému Rakúsku nejakú – neverím, že veľkú – výhodu. To všetko sú však negatíva, neopierajúce sa vždy o najušľachtilejšie emócie. Z tohto všetkého sa národ,

ak doteraz neexistoval, sotva zrodí. Nie je pravdepodobné, že by sa Rakúsko, či už ide o politickú hystériu alebo o politickú regeneráciu, nerozvíjalo paralelne s politickým vývinom nemeckého národa. Nie je pravdepodobné, že by sila mládeže tak ako doteraz, aj v budúcnosti nebola na strane nemeckej jednoty a nepôsobila by v Rakúsku.

6. PIATA SLEPÁ ULIČKA: HITLEROVSKÁ TRETIA RÍŠA

ČO JE FAŠIZMUS

Hitlerizmus, ako sme ho doteraz chápali, je jednorazový fenomén: predstavuje konečný výsledok vyplývajúci z konkrétnych historických udalostí nemeckého politického vývinu, z konkrétnych historických otrasov. Súčasne však patrí aj k typu spoločenského politického vývinu, ktorý dnes zahŕňame pod spoločný názov: *fašizmus*. Nie je potom zbytočné hovoriť o *psychologických* udalostiach, otrasoch, ktoré predchádzali fašizmu, ak vieme, že fašizmus má svoje všeobecne známe spoločenské a ekonomické predpoklady, ktorých dozrievanie nevyhnutne vyvoláva vznik fašizmu? Skutočne, fašizmus má svoje *typické* predpoklady, ale medzi nimi sú najrozhodujúcejšie práve psychologické predpoklady. Každé vysvetlenie, ktoré by ich chcelo vylúčiť, je beznádejne vágne.

Najvšeobecnejšie vysvetlenie znie tak, že fašizmus je obranná organizácia feudálnych, kapitalistických a militaristických skupín, skrátka a jednoducho: reakčných vyšších tried proti pokroku, najmä však proti socialistickej revolúcii. Z tohto tvrdenia je nepochybne pravdou, že pri každom druhu fašizmu možno nájsť istý súhlas alebo aj keď nie bezpodmienečnú, ale predsa len citeľnú, aj skutkami prejavenu podporu zo strany spomínaných tried a skupín. To všetko však ani zďaleka nemožno pokladať za príčinu fašizmu. Je jednou a najnaivnejších predstáv, že z peňazi nejakého jednotlivca alebo v dôsledku štvania či intríg môže vzniknúť vážne masové hnutie. Peniaze, štvanie, intrigy môžu pomôcť pri organizovaní masového hnutia, môžu pomôcť preklenúť určité kritické a nebezpečné body, avšak masové hnutie je také čosi, čo vznikne aj bez peňazí, štvania a intríg, a jeho vznik nemožno prekaziť činnosťou nijakej skupiny. Feudálne, kapitalistické a militaristické skupiny, ktoré v nejednom historickom okamihu podporili vznik fašistickej tyranie, zohrali napríklad pri zrode prvého a druhého francúzskeho ci-

sárstva tú istú úlohu, úlohu nástupu tyranie, bez toho, že by sa boli pokúsili vytvoriť fašistické masové hnutia. Pre spomínané skupiny nie je dôležitá náchylnosť máš združovať sa v hnutí, ale ochota máš *poslúchať*. Skutočnosť, že sa táto ochota prejaví vo forme *masového hnutia*, je pre nich skôr neprijemné ako príjemné. Spojenectvo feudálnych, kapitalistických a militaristických síl s fašizmom bolo v najužšom význame slova vždy a všade kompromisom, v ktorom obe strany, reakcia a fašizmus, pokúšajú sa toho druhého použiť ako prostriedok, lež ani jedna strana sa nevzdáva svojich protichodných prostriedkov, protichodných záujmov a protichodných cieľov. Kompromis reakcie a fašizmu sa práve preto skôr či neskôr, tak či tak, rozpadne. Ani zďaleka teda nestačí, aby sme fašizmus interpretovali ako prostriedok reakcie alebo ako formu prejavu reakcie.

Ešte nezmyselnejšia je schéma, podľa ktorej je fašizmus revolúciou *maloburžoázie*. Ide tu o jeden z vedľajších produktov vulgárneho marxizmu, ktorý si predstavuje, že s vysvetlením nejakej revolúcie nemožno ani začať dovtedy, kým určitú spoločenskú triedu neoznačíme za nositeľa revolúcie a za jej prvoradého zainteresovaného činiteľa. Nech už bolo medzi prívržencami fašizmu hocikolko príslušníkov maloburžoázie, je zjavné, že predstavovanie malomeštiaka ako hlavného nositeľa fašizmu jej dodatočne vykonštruované, za vlasy pritiahnuté vysvetlenie. Sto rokov pokladal v Európe každý za prirodzené, že po revolúcii buržoázie bude nasledovať revolúcia proletariátu, a až do roku 1930 nikomu neprišlo na um, aby na počesť maloburžoázie vsunul ešte jednu revolučnú medzifázu. Ťažko by sa aj vysvetľovalo, ako súvisí úsilie o svetovú moc, dobyvačné vojenské úspechy a podmanenie si iných národov so záujmami maloburžoázie ako spoločenskej triedy, nehovoriac už o tom, že anglická a francúzska maloburžoázia disponujúca nepomerne väčšou spoločenskou silou neúčinkovala ako nositeľka tejto revolučnej medzifázy. Proti chápaniu, ktoré fašizmus vysvetľuje len faktami spoločnosti a spoločenských tried, stoja rovnako málo produktívne interpretácie, ktoré predstavujú fašizmus ako prúd dotýkajúci sa iba morálnych otázok, ako krízu morálnej hierarchie hodnôt, alebo ako zvláštny svet hodnôt odlišujúci sa od doterajšieho sveta hodnôt európskeho ľudstva. Je nepochybné, že spôsob hodnotenia fašizmu je jeho oveľa charakteristickejšou črtou ako to, o aké spoločenské triedy sa opiera. Isté nezámerne preceňovanie fašizmu sa však prejavuje v tom, ak ho predstavujeme ako nejaký sporný, ale predsa samostatný systém

hodnôt – bez spoločného menovateľa s iným systémom hodnôt – spočívajúci na vlastných princípoch. Často sme počuli, že oproti kresťanskému, humánnemu a socialistickému systému hodnôt založenému na hodnote človeka, lásky a slobody, predstavuje fašizmus akýsi primitívny, kmeňový, bojový a heroický hodnotový systém. Bol by však obrovský omyl, keby sme sa domnievali, že bojový, heroický svet hodnôt spočívajúci na opačných princípoch, nezávislých od sveta hodnôt, ktorý je založený na humanizme a slobode, bol by existoval a bol by sa – hoci aj latentne – v európskej histórii uplatnil. Pravdou je iba to, že takýto bojový, kmeňový a predovšetkým na rodových princípoch založený svet hodnôt sa uplatňoval u mladých, barbarických národov európskeho kontinentu. Dvetisícročný výdobytok kresťanstva však spočíval práve v tom, že sublimoval kmeňové cnosti mladých európskych barbarických národov, že slepú poslušnosť sa usiloval premeniť na zodpovednú sebadisciplínu, slepú oddanosť na osobné sebaobetovanie a pocit rasovej príslušnosti na kolektívne cítenie. Pravdou je i to, že spomínaný kmeňový, rodový systém trval v Nemecku najdlhšie; táto skutočnosť – sčasti ako príčina, sčasti ako následok – úzko súvisela s nešťastnou, hyperaristokratickou štruktúrou, ktorá viedla k vývinu nemeckého údelného kniežatstva, k rozpadu nemeckého politického telesa, k ťažkostiam nemeckej jednoty a k jej polovičatému riešeniu a napokon k súčasnej kríze nemeckého politického telesa; nepochybné je i to, že hitlerizmus sa na mnohých bodech vedome pripájal k reminiscenciám tohto kmeňového, rodového systému hodnôt. Prítom musíme veľmi výrazne konštatovať, že fašizmus nemá ústrednú morálnu základnú myšlienku. Fašistické predstavy hodnôt sa nezakladajú na nejakom samostatnom bojovom, heroickom, morálnom systéme hodnôt, ale sú odvodeninami samých kresťanských, národných a demokratických hodnôt, a ich definitívna podstata spočíva v pokuse vyriešiť niekoľko aktuálnych spoločenských morálnych problémov západného ľudstva, regeneráciu mravného heroizmu, kolektívnej autority a kolektívneho ducha vo forme skreslených a prepiatych chimér (mýtus násillia, vodcovský princíp, rasová teória). Bolo by nezmyselné, keby sme spomínané skreslené obrazy myslenia pripísali ako vinu filozofickým systémom, z ktorých sú tieto myšlienky vypožičané. Je evidentné, že k odvahu sformulovať, vysloviť, usporiadať do systému deformácie ľudského myslenia nahromadené vo fašizme prispel aj kult hrdinu, sily, moci, vôle, akcie, neodolateľnej dynamiky života – zrodený v znamení fa-

lošného romantizmu, ktorý sa v druhej polovici 19. storočia objavil aj ako tvorivý prvok vážnych a významných filozofických systémov, no na začiatok 20. storočia už klesol medzi vulgárne filozofické pseudo-predstavy. Nesmieme však podľa nemeckého spôsobu podľahnúť falošným dejinám ľudského ducha, a filozofickým myšlienkam alebo ideologickým nápadom pripísať vplyvy, aké nie sú schopné vyvinúť. Katastrofy nepochádzajú z myšlienok samotných, ale z emócií, ktoré sa dokázali vtisnúť do schém daných prostredníctvom myšlienok. Nech už je význam myšlienkových formúl akokoľvek veľký, vysvetlenie problému, prečo sa istý človek či isté spoločenstvo rozhoduje z ponúkajúcich sa morálnych formúl práve pre tú, ktorá vedie v danej situácii ku katastrofe, nespočíva v samotnej formulácii.

Veľa nám nepomôže ani to, ak sa fašizmus pokúšame vysvetliť jednoducho vzburou gangsterského typu, človeka mimo zákona. Je pravda, že gangsterský typ je pri akciách fašizmu nadmieru prítomný, no znamená to iba toľko, že si neposkytuje ujst' znamenité príležitosti, ktoré dáva fašizmus. Vôbec však nejde o to, že by sa spoločovanie ľudí mimo zákona mohlo byť medzi zakladateľmi fašizmu kedykoľvek rozhodujúcim činiteľom. Podstata fašizmu je práve v tom, že narúša svet hodnôt statočných ľudí, ktorí majú zákon v úcte. Aby sa dostal k slovu človek mimo zákona, je potrebné niečo, čo najprv otrasie samotným zákonom – a na to nestačí ani dobre zorganizovaná akcia ľudí mimo zákona. Najväčší nepriateľ moci zákona nie je človek mimo zákona, ale nečistá a falošná situácia, ktoré menia zákon na zlý, prázdny a pokrytecký.

Problematičnosť umiestnenia fašizmu sa prejaví najviac vtedy, keď si všimneme čudnú hru, ktorú v otázke fašizmu od prvej chvíle hrá európsky konzervativizmus a európsky radikalizmus, a ktorá sa v istých súvislostiach prejavuje aj v napätí medzi anglosaským a sovietskym svetom. Prívrženci európskej tradície pokladajú fašizmus jednoducho za určitý druh revolúcie, ktorá ničí hodnoty, a vyzdvihujú spoločné črty fašizmu a komunizmu. Naproti tomu stúpenci európskeho pokroku pokladajú fašizmus za „žoldniersku pseudorevolúciu“, za ktorou stoja najtemnejšie, protipokrokové, feudálne a reakčné živly, čiže pravica lokalizuje fašizmus do krajnej ľavice, ľavica ho zas lokalizuje do krajnej pravice.

To všetko organicky súvisí s podstatou fašizmu. Fašizmus sa nazaj odvoláva na tradičné emócie, no napriek tomu rozbíja európske tradície. Volá na pomoc reakčné sily, a súčasne likviduje ich spoločenskú

prestíž, mobilizuje demokratické masové cítenie, no súčasne ho vedie do slepej uličky, vyvoláva revolúciu, no ani tak nič nevyrieši. Je prirodzené, že ústrednú myšlienku fašizmu nemožno nájsť, veď všetky jeho myšlienky sú negatívne. Fašizmus nie je samostatný systém hodnôt, dokonca nie je ani antitéza, ale jeden z produktov krízy spôsobenej európskou demokratickou revolúciou: preto sú v ňom zdeformované všetky prvky demokratickej revolúcie práve tak, ako všetky prvky reakcie vzbúrenej proti demokratickej revolúcii. Drží ich pokope skutočnosť, že sa v dôsledku tej istej historickej hystérie ocitli mimo chaosu, do ktorého sa v určitej časti Európy v poslednom čase dostal spoločenský svet hodnôt kresťanstva a humanizmu. Od všetkých veľkých prúdov, ktoré determinovali spoločenský a politický vývin Európy sa fašizmus odlišuje tým, že je *deformovaný*.

Čo je príčina tejto deformácie? Na to, aby moderný politický vývin európskeho spoločenstva bol harmonický a priamočiary, je potrebné jedno: aby vec spoločenstva a vec slobody boli jednou vecou. Čiže je potrebné, aby vo chvíli, keď nadíde revolučný okamih, v ktorom sa jednotlivec prostredníctvom obrovských revolučných otrasov oslobodí od psychického tlaku spoločenských síl, ktoré nad ním s Božej milosti vládnu, bolo jasné a rukolapné, že oslobodenie jednotlivca je súčasne oslobodením, uvoľnením, vnútorným a vonkajším obohatením celého spoločenstva. V určitej časti Európy, najmä v strednej a východnej Európe sa to v živote mnohých národov neodohralo takto. Naopak, tieto národy prežívali historické chvíle, ktoré dokazovali, že pád fašizmových politických a spoločenských mocností minulosti znamená súčasne aj katastrofu celého národného spoločenstva. Korene fašizmu sú vždy tam, kde sa pre akúkoľvek príčinu, počas akéhokoľvek otrasu, v dôsledku akejkoľvek mylnej predstavy vec národa a vec slobody ocitnú v rozpore, kde nejaký historický otras zaseje křčovitý strach, že rozvíjanie slobody ohrozuje vec národa.

K úplnému a plnokrvnému fašizmu však treba ešte čosi: aby spoločenský a kultúrny vývin príslušnej krajiny dosiahol stupeň, na ktorom je už úplná a masová demokratizácia kolektívnych emócií, demokratická revolúcia aktuálna. V politickom spoločenstve na takomto vývinovom stupni vystupuje v dôsledku v ňom prítomného křčovitého strachu absurdná myšlienka, že všetky masové sily, ktoré v harmonicky sa rozvíjajúcich európskych krajinách sa následkom sily demokratickej revolúcie postavili a môžu sa postaviť za vec národa a slobody, majú sa celou

silou, celým dynamizmom postaviť *len za vec národa*, ale *nie za vec slobody*. Nech už to znie akokoľvek paradoxne, treba povedať, že fašizmus je len tam, kde sú demokratické masové emócie. Bez nejakého predchodu, príkladu, pokusu alebo fiaska demokracie niet fašizmu. Vzťah fašizmu k demokracii nie je vzťah jednoduchej negácie či odporu, ale to, že sa v ňom deformujú určité fenomény krízy demokratického vývinu: fašizmus je deformačným produktom demokratického vývinu.

Objasnili sme tým naše tvrdenie, že fašizmus nemožno jednoducho predstaviť ako inštrument reakcie. Reakcia a fašizmus sú organicky spojené. Ale nie preto, že by sa mali v láske. Strach ukrytý v koreňoch fašizmu sa hodí politickým a spoločenským mocnostiam minulosti, lebo naznačuje, že úplná a totálna likvidácia spoločenských mocností minulosti vedie ku katastrofe: táto téza je priležitostou a povzbudením pre historickú aristokraciu a vojenské skupiny, aby sa zapojili do masových hnutí odvrátených fašizmom, lebo tieto už nie sú zamerané proti nim, ale proti nejakému vonkajšiemu nepriateľovi. Pritom veľká časť aristokracie je voči fašizmu, práve tak ako voči demokratickej revolúcii zdržanlivá; a fašizmus v konečnom dôsledku práve tak zvrhne spoločenskú prestíž historických síl, ako demokratická revolúcia. Aristokrati a vojaci v podstate len asistujú pri veľkom procese fašizmu, ale proces nemôžu ani urýchliť, ani pribrzdiť. V spoločenskom a triednom pozadí fašizmu v úplnom chaose nachádzame pod jednou strechou najrozličnejšie spoločenské sily, ktoré spája súhrn krčovitého strachu a z neho pochádzajúcich protirečivých pseudopredstáv: popri aristokratických a vojenských skupinách, ktoré uprednostňujú zachovanie autority moci, sú tam intelektuálne vrstvy ochromené strachom najmä o národ, ďalej buržoázne a maloburžoázne vrstvy ochotné obetovať slobodu za poriadok, ako aj tie prvky proletariátu, ktoré sú za sociálne myslenie ochotné dať slobodu a za nezmyselné zveľobovanie národnej kategórie nedeliteľnú ľudskú dôstojnosť.

Z paradoxného cieľa mobilizovať demokratické masové sily *len za vec národa*, ale *nie za vec slobody*, pochádzajú všetky zdeformované protirečenia fašizmu: protirečenie absolútneho despotu opierajúceho sa o masové hnutie, nonsens populizmu pohrdajúceho masou, absurdnosť antidemokratického nacionalizmu, absurdnosť revolúcie proti slobode a monstrum ničivej vojny medzi národmi.

Teraz je už evidentné, že nech sú tieto črty rozličných fašizmov akokoľvek spoločné, ani jednu nemožno pochopiť bez toho, že by sme nepoznali osobitne a jednotlivo všetky konkrétne otrasy, z ktorých sa

zrodil špeciálny strach nachádzajúci sa pri koreňoch príslušného fašizmu. Nebolo teda bez príčiny, že sme sa v záujme pochopenia nemeckého fašizmu a hitlerizmu pokúsili vysvetliť taký rad historických udalostí, ktorý siaha až do napoleonských vojen.

HITLERIZMUS A VERSAILLES

Determinujúcim otrasom nemeckého národného socializmu je nepochybne Versaillská mierová zmluva. Je nám úprimne ľúto, že sa znova a znova ocitáme voči všeobecne rozšírenému názoru, že Versaillská zmluva nielenže bola zlá, ale bola aj veľmi mierna, lebo Nemci už pred ňou a nezávisle od nej dokázali, že v nich pracujú hlboké a sotva zničiteľné agresívne a mocenské inštinky. Konštatovali sme už, čo si máme myslieť o legende pradávneho nemeckého kultu moci: tento kult moci je naozaj starší od Hitlera, no nesiahá po temných germánskych predkov, ale iba do polovice 19. storočia, po krízu, ktorá sa rozvinula okolo nemeckej jednoty. Nikde však nebolo napísané, že wilhelmovský nemecký kult moci sa po porážke prvej svetovej vojny musel nevyhnutne a prirodzene ďalej rozvíjať. Práve naopak, porážka roku 1918 mohla byť výbornou liečivou kúrou nemeckého kultu moci, lebo práve prehranej vojne sa podarilo to, čo sa nepodarilo všetkým víťazným vojnám: odpratať z cesty množstvo dynastií, tieto ťaživé bremená politickej jednoty a demokratického vývinu Nemcov. Príčinou toho, že prehraná vojna roku 1918 sa nestala liečivou kúrou, ale priťažujúcou okolnosťou nemeckého kultu moci, bola práve Versaillská mierová zmluva. Nie tým, že bola prísna, ale tým, že namiesto uzavretia mieru nadobudla formu súdenia, pričom súdila v mene takých morálnych princípov, na prijatie ktorých nemecké politické spoločenstvo nebolo dostatočne zrelé, navyše sama neaplikovala úprimne tie princípy, v mene ktorých súdila. Nemecké politické spoločenstvo reagovalo tak, že sa v ňom dostal do krízy celý európsky systém hodnôt, v mene ktorého bola obžaloba vyslovená.

V tomto bode sa mimoriadne výrazne prejavuje vnútorné protirečenie hysterickkej duše. Jednak sa totiž s hysterickou podráždenosťou obracala proti celému systému hodnôt, v mene ktorého došlo k jej odsúdeniu a obvineniu, jednak ostala nadovšetko spätá so systémom týchto hodnôt, lebo chcela za každú cenu dosiahnuť zadostučinenie pred fórom, pred ktorým utrpela krivdu. Všetky ničivé dogmy hitlerizmu pochádzajú zo želaní, aby okolitému svetu mohol protirečiť v tejto ambi-

valentnej forme: jednak chce morálne ospravedlnenie a úplné oslobodenie od obvinení postihujúcich Nemcov, jednak sa však morálne vymyká spod každej zodpovednosti, a pravdivé či nepravdivé obvinenia prijíma ako cnosti. Keďže vo Versailles nepristupovali k nemeckému národu ako k rovnocennému, Nemci neprestali žiadať obnovenie rovnoprávnosti a cti nemeckého ľudu, súčasne však uzákoňujú nerovnoprávnosť národov, a nemecký národ povyšujú nad všetky ostatné; keďže nemecký ľud obvinili z hriechnej zodpovednosti za vypuknutie vojny, neprestávajú tvrdiť a dokazovať, že vojnu chcela a rozdúchavala druhá strana, súčasne však vojnu vyhlasujú za životný zákon národov a za naplnenie národného života; keďže nemecký národ prinútili, aby platil reparácie a poskytoval materiálne prostriedky na hospodárske zveľaďovanie víťazov, hitlerizmus neprestáva hlásať a dokazovať, že biedu Európy a Nemecka spôsobili reparácie, súčasne však uzákoňuje, aby každý národ, ktorý sa ukáže slabší ako nemecký národ, bol čírym prostriedkom pri uplatňovaní sa a zveľaďovaní Nemcov; keďže vo Versailles nemecký ľud odzbrojili, lebo sa báli, že svoju vojenskú silu použije na dobyvačnú vojnu, hitlerizmus neprestáva zdôrazňovať túžbu nemeckého národa po mieri, i to, že armádu potrebuje kvôli cti a pre nič iné, súčasne však robí takú politiku, ktorá zdôvodňuje aj najväčší strach pred nemeckou armádou; keďže víťazi vo Versailles nedovolili, aby nemecký ľud využil nimi proklamované samourčovacie právo, a aby si sám budoval svoju veľkonemeckú ríšu, hitlerizmus neprestáva žiadať uplatňovanie samourčovacieho práva každého Nemca a každého nemeckého územia, no súčasne popiera samourčovacie právo každého národa (okrem nemeckého); keďže západná verejná mienka spochybnila plnohodnotnosť nemeckých výkonov (najmä v politickej oblasti), hitlerizmus neprestáva predstavovať každý nemecký výkon ako ojedinelý, súčasne vzhľadom na silu rasových daností vyhlasuje vlastný národ za nadradený, a tým ho vyčleňuje z radu možností podrobiť sa rozličným nevýhodným prirovnaniam; keďže chápanie Západu spochybnilo európskeho ducha nemeckého národa, hitlerizmus vyvíja zúfalé úsilie prejavíť sa vo forme reprezentanta veci Európy, súčasne však každý doteraz platný zákon o európskom spolunažívaní národov a štátov vyhlasuje za neplatný a presadzuje jediný zákon mocenskej a rasovej supremácie.

Podľa toho ako odpovedal hitlerizmus na všetky mučivé, nevybavené otázky, ktoré trápili celé nemecké spoločenstvo, a na ktoré ochromená weimarská demokracia nevedela odpovedať, musíme za relatívne

nepodstatné považovať výpočty upriamené na percentuálnu účasť Nemcov v hitlerovskom hnutí. Každému Nemcovi, ktorému čo len trocha záležalo na osude Nemecka od roku 1918, hitlerizmus čosi hovorí; ešte aj v prípade, ak príslušný Nемеc nie je hitlerovec, ak je kultúrny človek najsubtilnejšieho druhu, dokonca aj keď je Žid; aj jemu hitlerizmus „niečo hovorí“. Z tohto pramení hrozí ochromenosť európsky orientovaných Nemcov voči hitlerovskej agitácii: hitlerizmus apeloval predovšetkým na emócie, voči ktorým ani oni nemohli byť ľahostajní. Otázka neznie tak, koľko percent Nemcov sú nacisti, ale tak, že hitlerizmus vedel nevyriešené nemecké otázky nastoliť spôsobom, ktorý vplýval na nemecký politický život silou deliacej čiary a naviedol na súhlas aj takých Nemcov, ktorým bola celá filozofia hitlerizmu vzdialená. Mohli by sme povedať, že vo všetkých bodoch, kde hitlerizmus chcel pred tvárou európskych hodnôt získať Nemcom zadosťučinenie, patrí viac ako deväťdesiat percent Nemcov k nacistom. Vo všetkých bodoch však, kde hitlerizmus chcel radikálne poprieť systém európskych hodnôt, nepatrí viac ako deväťdesiat percent Nemcov ani dnes k nacistom. Ak išlo o vojenské nariadenia Versailleskej zmluvy alebo o rakúsky či sudetský Anschluss, bola prevažná väčšina Nemcov nacistická, ale s výnimkou nepatrnej menšiny ani dnes nie je nacistická, ak ide o vraždenie židovských žien a detí. Chyba bola v tom, že vznikla politická konštelácia, v ktorej sa strana a jej svetonázor zameraný na masové vyvražďovanie predstavovali ako jediná politická garnitúra schopná vyriešiť vnútorné a vonkajšie otvorené otázky nemeckého národa.

Vnútorné protirečenie prvkov hitlerizmu odvolávajúcich sa a popierajúcich systém európskych morálnych hodnôt spôsobilo vnútorný zlom i vonkajší pád nacistického obrazu sveta. Spomínaný zlom i pád si môžeme všimnúť na troch kritických bodoch, v ktorých hitlerizmus napadol hodnotový systém európskeho spoločenského, politického a medzinárodného spoluzitia: v rovine *medzinárodnej spolupráce, demokracie a socializmu*.

PASCA IDEÍ: SAMOURČOVACIE PRÁVO A KULT MOCI

Hitlerizmus zlikvidoval dovtedy platné základné princípy *európskeho spolunažívania*, slobodu a rovnoprávnosť národov a právo na samourčenie preto, lebo nemecký národ v dôsledku jednorazovej historickej skúsenosti zažil, že tieto princípy možno aplikovať veľmi nedostatočne, veľmi jednostranne a veľmi farizejsky. Hitlerizmus sa teda pustil do ta-

kej zahraničnej politiky, ktorá bola založená na stopercentnom využívaní mocenských situácií, na ignorovaní diktovaných a dobrovoľných zmlúv a na neobmedzenom uplatňovaní násilia. Vďaka tomuto postupu zožal nepredstaviteľné zahraničné úspechy. Vyšlo najavo, že bez následkov môže obchádzať všetky obmedzenia Versaillskej zmluvy, v súvislosti s ktorými weimarské Nemecko zbytočne žiadalo čo i len malú úľavu; vyšlo najavo, že bez vojny môže provokovať také územné zmeny, o ktorých sa mu vo weimarskom Nemecku ani nesnívalo. Prečo? Medzi ľuďmi sa povráva, že „Nemci sa naučili robiť politiku a diplomáciu“. Iní sa zas ponáhľali nájsť „spolupáchateľov“ Nemcov v opačnom tábore, piatu kolónu, chamberlainizmus¹⁰⁶, kapitalistické protibolševické intrigy atď. Mnohí – neraz ešte i z radu jeho najväčších nepriateľov – vážne tvrdili, že Hitler je politický génius. Ďalší konšatovali, že západné mocnosti v oblasti vojenskej prípravy zaostali, a že Nemci môžu za všetky úspechy ďakovať tomuto časovému predstihu. Z toho všetkého môžu byť niektoré veci pravdivé, no v konečnom dôsledku ide o navivné táranie od veci. Hlbšou príčinou úspechov hitlerovskej zahraničnej politiky bolo jednoducho to, že po istý bod harmonizovala s faktami a zo základnými princípmi európskeho systému hodnôt. Keď sa Hitler odvolával na to, že väčšina Nemcov sa chce pripojiť k Nemecku, odvolával sa na *pravdivé* fakty, a plnenie jeho želaní vyplývalo práve zo slobody, rovnosti a samourčovacieho práva národov. Zahraničnopolitické akcie Nemecka v rokoch 1935–38 okrem všetkých povrchných a vedľajších príčin dosiahli taký prekvapujúci úspech preto, lebo *naozaj* nebolo možné začať vojnu kvôli tomu, že Nemecko svojvoľne presadilo rovnoprávnosť v zbrojení, o ktorej každý vedel, že jej realizácia je len otázkou času, a naozaj nebolo možné začať vojnu preto, lebo sedem miliónov rakúskych Nemcov a tri milióny českých Nemcov, ktorí sa v prevažnej väčšine cítili Nemcami a hlásili sa za Nemcov, sa pripojili k Nemecku nie podľa korektného referenda, ale v dôsledku násilných mocenských faktov. Preto je zbytočná domnienka, že Hitlerove útočné akcie bolo treba ozbrojenými silami zastaviť už roku 1935, 1936 alebo aspoň na jar roku 1938 alebo najneskôr na jeseň roku 1938. Demokratické krajiny nemožno bez dostatočného morálneho zdôvodnenia vtiahnuť do vojny, a pre tieto vojny by sa nebolo našlo morálne ospravedlnenie, nanajvýš vtedy, ak by boli západné mocnosti vyslovene skonšatovali, že všetky vojenské a územné ústupky, ktoré nie sú ochotné urobiť hitlerovskému Nemecku, sú ochotné urobiť v sprievode európ-

ských foriem (referenda atď.) európsky orientovanému Nemecku. Presvedčivosť podobného vyhlásenia by bol určite znižoval spôsob, akým sa pristupovalo k európsky orientovanému Nemecku pred Hitlerom, pritom všetkom na takúto deklaráciu nebolo neskoro ani roku 1938. Bez nej by však morálna pozícia západných mocností vo vojne začatej roku 1938 bola oveľa horšia ako pozícia Nemcov. Skutočnosť, že Mníchov dopadol tak, ako dopadol, bola naozaj katastrofa, no nič nezmení na veci, že spojenci získali morálnu prevahu nad Nemcami prostredníctvom Mníchova. Anschluss a Mníchov pred celým svetom demonštrovali, že západné mocnosti neprekážajú nemeckému zjednoteniu. Na tomto bode došlo k zvratu drámy hroznej hystérie stelesnenej v hitlerizme a k zlomu európskej situácie Nemecka. Väčšina Nemcov očakávala od Hitlera, že pre tvárou *európskeho* systému hodnôt získa satisfakciu za krivdy, ktoré boli súčasne aj krivdou európskeho systému hodnôt, a zároveň dúfala, že Hitler bude vedieť získať satisfakciu bez vojny. Hitler však, nech už akokoľvek zdôrazňoval, *neuveril a nezbadal – ved' odmietol uveriť v celý európsky systém hodnôt* – že jeho zahraničnopolitické úspechy sú založené na presvedčivej sile medzinárodných princípov slobody, rovnosti a samourčovacieho práva, ale bol presvedčený, že za všetky svoje úspechy môže ďakovať tomu, že vystupoval násilne, že ignoroval vžitú formu európskeho spolunažívania, a že preto dostal nemecké územie Rakúska a Čiech, lebo namiesto referenda uplatnil násilie. A tak sa stalo, že po Mníchove – keď podľa očakávania nemeckého národa, skutočných faktov a požiadaviek ozajstného európskeho systému hodnôt malo nastať obdobie pokoja – nemecká politika, podľa hitlerovskej negácie európskych hodnôt a večných zákonov hystérie, pokračovala na ceste mocenských úspechov. Ďalšie a ďalšie hraničné požiadavky voči Čechom vyslovené niekoľko mesiacov po Mníchove už prekročili mieru únosnosti; obsadenie Prahy v marci 1939 už prekročilo hranice slušnosti, a rozpútanie vojny v septembri 1939 presiahlo hranice možnosti. Pražská okupácia zlikvidovala celú morálnu pozíciu Nemecka, a vypuknutie vojny zlikvidovalo nádej, ktorú väčšina Nemcov spájala s Hitlerom. Vodca, ktorý spolu s hnutím sľuboval Nemecku morálne zadostučinenie, prispel nadmieru k tomu, aby zlikvidoval morálnu pozíciu Nemecka, a aby potvrdil všetko, čím Nemecko svojho času nezaslúžene trpelo.

PASCA IDEÍ: DEMOKRACIA A VODCOVSKÝ PRINCÍP

Druhý bod, na ktorom sa hitlerizmus konfrontoval s európskym systémom hodnôt, bola otázka *demokracie a osobnej moci*. Poldruhaťisícročný vývin európskeho politického života smeruje k zániku osobnej moci, k spiritualizácii moci, k demokracii a samospráve. Postupne sa v celom ľuď zmení na masové cítenie túžba, aby nebol riadený tradičnou, dynastickou a osobnou formou, ale podľa vlastných potrieb a prianí. Avšak toto v podstate demokratické želanie sa tam, kde k rozpadu tradičnej osobnej moci došlo priveľmi nečakane a bez prípravy, môže ľahko modifikovať tak, že spoločenstvo, ktoré sa cíti osamelé a bez vedenia, dá prednosť diktátorskej osobnej moci. Stalo sa to aj v Nemecku: napätie, ktoré bolo medzi túžbou po demokratickom riadení a ťaživým pocitom vyvolaným absenciou vedenia, zlikvidoval hitlerovský princíp vodcu, ktorý odpovedal na problém svojím charakteristickým, zdanlivo z každej stránky uspokojivým spôsobom: dynastická osobná moc bola naozaj mŕtva, ale namiesto nej je tu moderná, najmodernejšia ľudová moc, osobná moc vodcu predstavujúceho najhlbšie túžby ľudu, vodcu, ktorý je opravdivejším reprezentantom ľudovej vôle ako ľudu neznámi a ľuďom ľahostajne trpení vodcovia weimarskej demokracie, vodcu, ktorý jediný dôstojne predstavuje politickú organizovanosť veľkého a ambiciózneho národa. Znova sa pred nami vynára typické protirečenie hysterického obrazu sveta, medzi realitou a fantazmagóriou. Reálnym základom prevzatia moci Hitlerom bolo, že vo vlastnej osobe dokonale stelesnil hystériu nemeckého národa a že sľuboval satisfakciu za veľké krivdy Nemcov. Nemecký ľud nechcel diktatúru, ale také politické vedenie, ktoré zohľadní a uskutoční túžby celého spoločenstva a v takomto prípade by bol zniesol aj diktatúru. Čiže chcel presne to, čo podľa základnej myšlienky demokracie mal chcieť, ibaže v slepej uličke politického myslenia, v ktorej sa nachádzal, uveril nezmyslu, že to všetko môže dostať v osobe diktátora. Je paradoxom, ale je pravdou, že diktátor, ktorý každým svojím prejavom zahrnul demokraciu a demokracie uštipačnou iróniou, najviac prispel k tomu, aby sa veľké percento politicky ľahostajného a nevzdelaného nemeckého národa, ktorého ľahostajnosť bola pre weimarskú demokraciu ťaživým bremenom, dostalo do prúdu politického diania, a nech už bolo jeho prvé účinkovanie akokoľvek smutné, demokracia sa predsa začína tam, kde sa táto masa dá do pohybu. Nemecký ľud prijal Hitlera, ale s hlbokým a narastajúcim hnusom prijímal všetko, čo ho sprevádzalo. Čoraz bezohľadnejšie obmedzovanie slobody slova,

pohybu, ba i slobody šomrania, čoraz úplnejšiu likvidáciu súkromného života, špehovanie a udávanie a to množstvo miniatúrnych vodcov, ktoré v mene strany¹⁰⁷, SA¹⁰⁸ a SS¹⁰⁹ zaplavilo všetky oblasti života. Je paradoxom, ale je pravdou, že práve hitlerizmus dokázal nemeckému národu, že pre európsky národ je absencia neobmedzenej osobnej vlády a spiritualizácie moci neznesiteľná. Nech už narobil hitlerizmus medzi demokratickými silovými faktormi nemeckej spoločnosti akúkoľvek škodu, predpoklad demokracie, že spoločnosť sa má od osobnej moci dištancovať silou seriózneho masového cítenia, sa v prostredí nemeckého národa (ktorý doteraz prejavoval voči osobnej moci až prehnajúcou lojalitou) realizoval prvý raz prostredníctvom poučenia z hitlerizmu.

PASCA IDEÍ: ROVNOSŤ A TEÓRIA RASY

Z hľadiska európskeho systému hodnôt spočíval tretí rozhodujúci postoj hitlerizmu v tom, že kým vývin európskej spoločnosti smeroval k zániku viery v magickú silu rodovej selekcie a k likvidácii všetkých druhov rodových privilégií, hitlerizmus myšlienkou rasy vytvoril v Nemecku takú konjunktúru rodovej mystiky a skúmania šľachtických a roľníckych predkov, ktorá v Európe nemala obdobu ani v časoch najväčšieho rozkvetu feudálnej šľachty. Paradoxné však je, že aj v tomto bode je to prvok hitlerizmu podporujúci európsky vývin, ktorý zvíťazil v skutočnosti a dlhodobo. Nikde v Európe nepôsobila rodová selekcia tak ťaživo na celý vývin spoločnosti ako práve v Nemecku. V procese deformácie nemeckého politického myslenia je to jediný prvok, ktorého korene siahajú až po hmlistých germánskych predkoch a po období sťahovania národov, keď na troskách relatívne atomizovanej rímskej spoločnosti si Germáni zariadili pomerne prísny spoločenský organizmus založený na rodovom systéme. Tento spoločenský organizmus sa prostredníctvom kresťanskej morálky stal veľmi dôležitým a nie bezcenným činiteľom európskeho vývinu, avšak vývin najnovšieho veku smeroval evidentne k úplnej likvidácii spomínaného organizmu, čo sa nikde v Európe nestretlo s takými ťažkosťami ako práve v Nemecku. Hitlerizmus zlikvidoval bremeno rodového spoločenského organizmu tým, že v rámci nemeckého národa radikálne negoval význam akéhokoľvek rodového a spoločenského rozdielu, a súčasne nesmierne preceňoval, mystickou gloriolou obklopoval a prisľubmi osobných privilégií obohacoval právo narodiť sa Nemcom. Ak Hitler raz vyhlásil, že byť nemeckým zametačom znamená viac ako byť v inom národe grófom, nepredsta-

ujme si, že to bola prázdna fráza. Nemeckí zametači potrebovali práve toto povzbudenie, lebo – na rozdiel od svojich francúzskych či anglických kolegov – neboli si celkom istí vo veci vlastnej ľudskej dôstojnosti. Nemožno podceňiť význam faktu, že hitlerizmus v „melting pot“-e pracovných táborov tak radikálne pomiešal nemecké spoločenské triedy. Obmedzenosť schematickeho tvrdenia, že hitlerizmus je maskovanou ochrannou organizáciou nemeckých vládnucich tried, sa v tomto bode prejavuje najvýraznejšie: keby som bol vládnucou triedou, poďakoval by som sa za ochrannú organizáciu, v ktorej počas povinnej pracovnej služby odmŕzajú kontesám ruky a nohy. Je však nepochybné, že predsa tu ide o kritický bod, na ktorom nachádzame tretí veľký zlom hitlerizmu. Pre nemeckých zametačov totiž nie to bolo najdôležitejšie, čo bolo dôležité pre Hitlera, že oni sú *viac* ako anglickí grófi, ale to, aby sa *vyrovnali* nemeckým grófom a riaditeľom fabrík. Nemecké masy museli na vlastnej koži skúsiť, že to, čo získali pri povinnom bratskom popíjaní piva so šéfom úradu, stratili pri sprísnení disciplíny a rozkazovacieho práva. Robotníci z fabrík si museli všimnúť, že ich situácia sa podstatne nezmenila tým, že ich meno znie po starogermánsky Gefolgsman¹¹⁰; avšak kapitalista veľmi získal na tom, že sa stal Betriebsführerom, čiže malým führerom. Nezodpovedá skutočnosti, že hitlerizmus je maskovaná ochranná organizácia nemeckých vládnucich tried, no je pravda, že pre tendencie pohŕdať masami a zbožňovať moc uskutočnil zo socializmu len toľko, čo je v ňom organizácia a disciplína, no nevyhnutne obišiel všetko, čo v ňom predstavovalo rovnosť a spoločenské oslobodenie, teda v žiadnom prípade nie je socializmom v európskom význame slova. Napriek tomu odstránil najväčšiu prekážku socializmu: prestíž rodových (spoločenských a majetkových) výsad. Glorifikácia nemeckej rasy zhorela v historickej katastrofe, do ktorej nemecký národ zaviedol hitlerizmus, no spolu s ňou zhorel aj ťaživý problém rodových privilégií, ktorý rasová teória výrazne oslabila.

BILANCIA HITLERIZMU

Máme pred sebou osudný zlom hysterického obrazu sveta hitlerizmu a jeho vnútorný rozpad paralelný s vonkajším rozpadom. Urputným úsilím sa staval proti trom rozhodujúcim vývinovým tendenciám európskej spoločnosti: proti užšej medzinárodnej jednote vybudovanej na systéme samourčenia, proti demokracii, ktorá vystriedala osobnú moc a napokon proti socializmu, ktorý zlikvidoval spoločenský systém s ro-

dovými privilégiami. Keďže tieto princípy sa na Nemecko už raz aplikovali nedostatočným, protirečivým a pokryteckým spôsobom, hitlerizmus chcel vybudovať taký svet, v ktorom by sa spomínané zásady neuplatňovali. Definitívne princípy európskeho vývinu však nemožno nahradiť „novými“ ideami, nemožno ich premaľovať, otočiť nabok. Odvolávanie sa na „pravé“ samourčenie, demokraciu, socializmus, ktoré vodcovia hitlerizmu žijúci v mocenskom a rasovom mýte pokladali za taktický trik, stalo sa osudnou pascou: hitlerizmus bol silný a úspešný dovtedy, kým *naozaj* predstavoval samourčovacie právo, demokraciu a socializmus. Vo chvíli, keď tieto idey ako taktické prostriedky na vykonanie úlohy chcel zo svojho arzenálu vyhodiť, odrazu vysvitlo, že je ideove nezbrojený. Ostalo z neho len toľko, čo bolo naozaj samourčiteľným, demokraciou a socializmom, čiže skutočnosť, že prvý raz jasne načrtnol rámce nemeckého národa, prvý raz presvedčivou silou nemeckému národu demonštroval nezniesiteľnosť osobnej moci, a prvý raz Nemeckom živo ilustroval zastaraný charakter rodových privilégií.

Vôbec nejde o to, že to všetko by mala byť *zásluha* hitlerizmu, alebo že by sme hitlerizmus pokladali za vhodnú a potenciálnu zastávku demokratického vývinu. Nemôže mať „zásluhu“ taký režim, ktorý celý národ naplnil falošným romantizmom, mládež celého národa usmerňoval k pseudohodnotám, a život celého kontinentu poznačil otrasmami s nevypočítateľnými následkami. Škoda, ktorú spôsobil hitlerizmus vo vývine Európy, je nevyčísliteľná. Táto skutočnosť však nemôže byť prekážkou, aby sa cez ňu neuskutočnili také hlboké a nevyhnutné spoločenské, psychologické procesy, ktoré sú silnejšie ako každá ideológia, dobová idea a propaganda.

RESUMÉ

V týchto úvahách sme sa pokúsili plasticky demonštrovať východiskovú tézu, že politická hystéria Nemcov nemá mentálne, ale historické príčiny. Predstavili sme dva výrazné historické činitele, údelné kniežatstvo a výrazné uplatňovanie sa rodových privilégií, ktoré v najnovšom veku značne sťažovali vyriešenie nemeckého problému. Predstavili sme nešťastný historický čin: prijatie rakúskeho cisárskeho titulu roku 1804, ktorý nemecký politický vývin zbavil najužitočnejšieho konsolidačného činiteľa, legitímneho habsburského cisára. Predstavili sme tri historické otrasy – v rokoch 1806, 1848 a 1918 – ktoré politické vedomie Nemcov poznačili strachom a pocitom neistoty a robili ho náchylným na to, aby sa utiekal k polovičatým a pseudoriešeniam. Ukázali sme, že za krátkych dvesto rokov žilo Nemecko v piatich takých politických systémoch, ktoré upevnili poslednú fázu nemožnej politickej situácie, kde nemohla byť reč o skutočnej spoločenskej a politickej rovnováhe. Vnútornú labilitu sa pokúšali kompenzovať tým, že absurdné kompromisy alebo absurdné politické hypotézy slúžiace ako základ vyhlásili za sväté a neporušiteľné. Vývin, ktorý od Svätej ríše rímskej cez Nemecký spolok, wilhelmovské nemecké cisárstvo, Weimarskú republiku vyústil do hitlerovskej tretej ríše, vedie zo slepej uličky do slepej uličky, z ničoho k ničomu. Pokojná anarchia Svätej ríše rímskej, ako ju nazval Ferrero, bezmocnosť Nemeckého spolku a ochromená demokracia Weimarskej republiky sú všeobecne známe veci; svojimi úvahami som chcel poukázať najmä na to, že wilhelmovské Nemecko vystupujúce v maske rozmachu a dynamiky a hitlerovská tretia ríša sú rovnako súčasťou tej série slepých uličiek zakladajúcich sa na absurdnom kompromise alebo absurdnej hypotéze, ktorú reprezentuje novoveký nemecký politický vývin.

I keď vieme, že politická hystéria Nemcov nemá mentálne, ale historické príčiny, séria otrasov a slepých uličiek už viedla k tomu, že môžeme hovoriť o určitom stupni deformácie nemeckého *charakteru*. V dvoch svetových vojnách tisíce a státisíce Nemcov prežívali silou najbezprostrednejších zážitkov to, že sú Nemci, že sú súčasne mocní a predsa slabí, že sú víťazi a predsa nemajú autoritu, že hľadajú spravodlivosť, že sú vo všetkom znamenití a predsa nie sú rešpektovaní, že sú zázračne organizovaní a predsa nie sú skalopevní. Tieto zážitky každému Nemcovi priblížili ambivalentné tendencie drsného kultu moci

a hľadania morálnej satisfakcie, no súčasne aj pocit, že sú nositeľmi psychologického balastu, ktorého sa raz musia zbaviť.

Cesta rozvoja nie je uzatvorená: o úplnú a definitívnu zmenu nemeckého charakteru ešte nejde. Pôvodné príčiny nemeckej politickej slepej uličky dnes už vlastne zanikli. Politická atomizácia, systém údelných kniežatstiev, hyperaristokratické štruktúry spoločnosti sú rozbité, a zhoreli v hroznom požiari nemeckej hystérie. No zhoreli alebo boli celkom ochromené aj vnútorné činitele, ktoré mohli nemecký politický vývin podporiť. Nemecká politická regenerácia závisí dnes od jasného videnia sveta, ktorý Nemecko obklopuje, od jeho pokoja bez strachu a od jeho ľudskej múdrosti. Nemecký problém nie je nevyliciteľná organická chyba ale hrozný kolektívny krč, ktorého uvoľnenie je najväčšou európskou úlohou budúcnosti.

II. KNIHA

[Cesta z krízy]

I. kapitola

[Obnovenie moci európskych metód]

1. SPOR PRAVICE A LAVICE

Medzi západoeurópskou ľavicou a pravice prebieha veľká polemika o tom, kto je zodpovedný, že Európa sa tak veľmi vzdialila od európskych metód a že tak veľmi hlboko klesla na šikmej ploche odludštenia a barbarstva. Účastníci polemiky hľadajú odpoveď aj na otázku, kto by bol schopný pád Európy zastaviť a vrátiť ju na cestu, ktorá vedie späť. V tejto polemike je ľavica aktívnejšia, logickejšia a militantnejšia, pravica je mlčanlivejšia, empirickejšia, v konečnom dôsledku však predsa len sebedomejšia.

Podľa ľavice nemožno pochybovať o tom, že dnešnú katastrofu Európy a sveta zapríčinila indulgencia, ktorou európska pravica – vychádzajúca z reakčných a kapitalistických hľadísk – sledovala, znášala a podporovala expanziu hitlerizmu. Podľa pravice – ktorá v hĺbke duše ešte aj dnes pokladá každú revolúciu a diktatúru, nech je zarfarbená akokoľvek, za prejav toho istého zla – nemožno pochybovať o tom, že príčinou všetkých nešťastí je revolúcia a revolučné násilie. Ľavica s obvinením zvykne poukazovať na fakt, že európske bašty Tradície, ktoré navonok ochotne zdôrazňujú, že sú proti mýtu rasy a násilia, sa v konečnom dôsledku aj pod istým tlakom mýtu rasy a násilia mohli s pomerne nedotknutými organizáciami a mocenským arzenálom zachovať, kým sily ľavice sa rozptýlili na všetky strany sveta

a zaznamenali také prenasledovanie, ktorého krutosť možno mala, ale systematickosť ešte nemala vo svetovej histórii obdobu. Pravica poukazuje na ten istý fakt, ale v celkom inom osvetlení: vyvodzuje z neho, že na rozdiel od rozptýlenia sa ľavicových a progresívnych síl, činitele a organizácie Tradície vedeli proti mýtu rasy a násilia vyvinúť väčší a úspešnejší tlak, a vedia si voči nemu udržať istú užšiu, skromnejšiu, ale pevnejšiu a vnútornejšiu pevnostnú líniu, ktorá vie poskytnúť ochranu tým, ktorí ju potrebujú, a je schopná pre budúcnosť uchovať vážne európske sily.

Celá táto polemika sa stáva neplodnou a nezmyselnou vo chvíli, keď si uvedomíme, v čom je podstata a monštruozita fašizmu, a aká je jeho situácia v zápase Tradície a revolúcie. Predovšetkým skonštatujme, čo sme už raz povedali, že ostrý a nezmieriteľný rozpor medzi reakcionárom a revolucionárom ako jeden zo škodlivých psychologických výhonkov francúzskej revolúcie, je iba obyčajným skreslením večnej dvojitosti Tradície a Pokroku. Nepochybujeme, že v každej situácii sú veci, ktoré si zaslúžia, aby boli zakonzervované, a sú veci, ktoré dozreli na to, aby ich pokrok zmietol. V dôsledku nedokonalosti ľudského myslenia sa v tejto situácii zakaždým prejaví meravosť upriamená na zachovanie všetkého, i bezhlavosť, ktorej cieľom je obnovenie všetkého existujúceho, no spoločností, ktoré možno pokladať za zdravé a normálne, sú schopné tento protiklad prekonať. Aj to je prirodzené, že osvedčené metódy sú na strane konzervácie, tradície, kým na strane pokroku je elán a revolúcia.

Monštruóznym a paradoxným charakter fašizmu spočíva v tom, že z hľadiska podstaty je na strane tradície, a v ňom nahromadené emócie pochádzajú z obáv o minulosť ako zmeraveného celku. Masovým cítením sa stáva prostredníctvom skutočnosti, že pokrokové sily zaútočia na nepripravené alebo neskúsené spoločensťo príliš vehementne a bezhlavo. Zdravé spoločensťo reaguje na bojový poplach pokroku tak, že zohľadní hodnoty, ktoré chce uchovať a potom sa dáva odvážne unášať prúdom pokroku. Naproti tomu psychologicky nevyvážená, chorá spoločnosť reaguje na tú istú situáciu tak, že krčkovite sa pridržiava minulosť ako globálneho celku, no voči prúdu neprejaví vážnu psychologickú odolnosť.

Konečným obsahom polemiky ľavice a pravice je, že obe pokladajú fašizmus za nepriateľa, no ľavica mu vyčíta reakcionárstvo, kým pravica ho pokladá za revolucionára. V skutočnosti mu netreba vyčítať jedno

ani druhé, ale to, že je reakcionárom a revolucionárom súčasne. Úlohou tradície je strážiť konvencie a metódy, úlohou progresie je, aby metódy rozbila a v prípade potreby ich zmenila na revolučné. Avšak hnutie, ktoré má v programe zvrhnutie všetkých tradičných metód, a chce tento program realizovať v mene ochrany tradície, minulosti, tradičných hodnôt atď., je vecou monštruóznou, ktorá môže nastať len v dôsledku spoločenských neuróz. Chyba fašizmu nie je v tom, že je reakčný, ani v tom, že je revolučný, ale že je reakčný i revolučný súčasne. Polemika lavice a pravice je teda polemikou od veci. Výsledky tejto polemiky sotva môžu byť užitočné pri regenerácii európskych metód.

Paralelný so spomínanou polemikou je spor, ktorý chce riešiť otázku, koho možno a koho nemožno pri rekonštrukcii moci európskych metód pokladať za spojenca a silného činiteľa. V súvislosti s touto otázkou existuje istá „emigrantská“ atitúda a istá „domáca“, interná atitúda, ktorá vidí a prežíva veci znútra. Najväčšou starosťou emigrantskej atitúdy je registrácia toho, kto a kedy sa dopustil nejakej chyby, „zradu“, pričom obnovenie moci európskych metód si vie predstaviť len s vylúčením všetkých, ktorí od samého začiatku neprejavovali priamy a nezlomný protest proti všetkým politickým udalostiam, ktoré viedli napokon k víťazstvu fašizmu. Naproti tomu interná, vnútorná atitúda registruje najmä tie škody, ktoré v oblasti európskych metód a európskeho ducha spôsobil mýtus rasy a násilia a vyjadruje presvedčenie, že všetky podstatné činitele, ktoré majú ešte niečo z Európy, treba v záujme obnovenia európskych metód spojiť, a to bez ohľadu na to, či sa tieto organizácie a osoby v priebehu politického vývinu posledného obdobia dopustili nejakých chýb alebo nie.

Táto polemika je miestami paralelná s polemikou lavice a pravice, lebo veľmi často, hoci nie výlučne, práve lavica je predstaviteľkou emigrantského a intransigentného postoja, kým pravica predstavuje interný a odpúšťajúci postoj, čo je pochopiteľné o to viac, že obyčajne ona potrebuje odpustenie.

Polemika, ako každý „nezmieriteľný“ spor, pochádza vlastne z nepodstatnej veci. Autor týchto riadkov, ktorý nemá právo ani súdiť a nepotrebuje ani odpustenie, sa priznáva, že – už i preto, lebo nie je emigrantom – pokladá za zdravší, ľudskejší a realistickejší práve druhý, vnútorný postoj, avšak voči obidvom odporúča istú opatrnosť a kautely. Čo sa týka emigrantskej atitúdy, treba dávať pozor na to, aby sa v nej nenaplnili prejavy opačného kultu moci. Svedčí nepochybne o ostrej súd-

nosti, ak niekto od prvej chvíle jasne videl, že nové svetonázory národného materializmu nepovedú napokon – ani z hľadiska tradície, ani z hľadiska pokroku či socializmu – k plodným výsledkom. Toto poznanie však nemôžeme pripísať dobrej súdnosti v prípade takých osôb, ktoré boli od prvej chvíle zo strany nových svetonázorov národného materializmu vystavené najväčšej nenávisti a najhorlivejšiemu prenasledovaniu, pretože tieto osoby – nezávisle od všetkých úsudkov – nemali inú možnosť, iba „jasne vidieť“ ničivé následky týchto svetonázorov. A potom to už nemôže byť zásluha, nanajvýš nešťastie.

Takú istú opatrnosť potrebujeme na druhej strane aj v súvislosti s interným postojom voči tým, čo doteraz kooperovali. Ako som už spomenul, číry fakt čiastočnej kooperácie nemôže byť nepodmienečnou príčinou vylúčenia, lebo počet osôb, kruhov a organizácií, na ktorých možno budovať obnovenie moci európskych metód, sa preriedil, zredukoval a zúžil, takže Európa si nemôže dovoliť vylúčiť z regeneračných prác osoby a inštitúcie, ktoré v tej či onej čiastkovej oblasti spolupracovali. Nie číry fakt spolupráce treba brať do úvahy, ale to, či špeciálne v oblasti, v ktorej sa spolupráca uskutočnila, bola táto aktivita priamou účasťou na likvidácii európskych metód. Ak nechceme vylúčiť početných vykonávateľov povinností a vyznamenať oportunistov prémiami, rozhodujúce je, aby sme zhodnotili spôsob kooperácie, a aby sme ho pokladali za rozhodné selekčné hľadisko, a nie skutočnosť, že v istých kritických chvíľach – v záujme vyvolania istých politických zvrátov – kto aké služby vykonával či vykonáva. Keďže však – pre pochopiteľné príčiny – odmietnutie každej spolupráce by bolo nezmyslom, podľa selekcie osôb je nevyhnutné použiť určité celkom exaktné trojaké členenie.

Do prvej skupiny patria tí, ktorí aktívne a bezprostredne spolupracovali [na zvrhnutí európskych metód]. Druhú skupinu tvoria tí, ktorých účasť, aj keď nebola priama, ale bola dostatočne aktívna na to, aby ostala v pamäti. Do tretej skupiny patria tí, ktorých účasť sa obmedzovala výlučne na istý okruh a istú oblasť, v rámci ktorých sa uskutočňovala v medziach normálneho plnenia povinnosti; nielen ich služby treba prechodne prijať, ale aj ich osobnú autoritu, skúsenosti z rozličných oblastí treba v záujme regeneračnej práce čo najviac zúrodniť. Určenie týchto dištinkcií má veľký význam, a nie menej dôležité je, aby čím rozhodnejší a nespochybniteľnejší úsudok rozhodol, kto patrí do tretej triedy, a voči tomu, kto sa do nej dostal, nech sa už nijaké výčitky a sankcie neuplatňujú. Ak sa to s plnou rozhodnosťou nestane, môžeme očá-

kávať, že z hľadiska regenerácie dôjde k strate vážnych oporných síl, a že ustavične od začiatku sa bude obnovovať duch morálneho súdu, pred ktorým nikto nebude dosť čistý až dovtedy, kým na politickom javisku neostane už len opačná orientácia.

2. POLITICKÉ A SPOLOČENSKÉ MOCENSKÉ ČINITELE V EURÓPE

Je načase urobiť „prehliadku“ spoločenských činiteľov a mocenských skupín, s ktorými možno i treba rátať pri regenerácii moci európskych metód. Tieto mocenské činitele pôsobia v jednotlivých krajinách v rozličnom pomere a rozličnou intenzitou, niektoré z nich na istých miestach celkom chýbajú, resp. sa skorumpovali, takže pri regeneračnej práci nie je možné s nimi rátať. Ide o faktický problém – v nasledujúcich úvahách by som chcel poukázať na jeho hľadiská.

V konečnom dôsledku sú to tri druhy činiteľov: konzervatívny, progresívny alebo statický. Za konzervatívne pokladáme dva činitele: cirkvi a armádu, za progresívny faktor považujeme organizované roľníctvo a za statické faktory byrokráciu a roľníctvo. Osobitne zdôvodníme, prečo sme medzi konzervatívne činitele nezahrnuli aristokraciu a kapitalizmus, a prečo sme z radu progresívnych činiteľov vynechali liberálnu inteligenciu.

Voči kolaborujúcej úlohe cirkví sa ozýva z mnohých strán množstvo výhrad. Účasť cirkví v plnom rozsahu odmietajú tí, ktorí sú presvedčení, že cirkvi sú späté s teologickými a dogmatickými stanoviskami, ktoré sú v rozpore s vývinom smerujúcim k slobode a ľudskosti. Toto stanovisko ešte i dnes podporuje naivný optimizmus, ktorým sa obdobie na prelome storočia – v znamení viery v ľudskosť a vedu – dívalo do budúcnosti. Spomínaný pohľad sa však obmedzoval len na krajiny, ktoré nezažili na vlastnej koži smutnú krehkosť síl formujúcich morálku humanity, vedy a spoločnosti. Krajiny, ktoré ju skúsili vo vlastnom prostredí a na vlastnej koži, mohli sa presvedčiť, že v rozhodujúcej chvíli sú menším, ale účinnejším a vytrvalejším protestným faktorom organizácie historických cirkví, a že v rozhodujúcej chvíli predstavuje kresťanská charita menej progresívne a menej liberálne, ale o to dôslednejšie a spoľahlivejšie kolektívne cítenie ako jej sekularizovaná podoba, osvietené bratstvo.

Druhá skupina, ktorá vystupuje s výhradami proti účasti cirkví, je menej naivná, menej racionálna, a menej optimistická. Nemá výhrady voči teologickej a dogmatickej platforme cirkví, dokonca si jasne uvedomuje, že táto platforma, aj keď nie vo všetkých podrobnostiach, ale ako celok organicky súvisí s kolektívnymi a morálnymi silami, ktorými sa historické cirkvi prezentujú. Výhrady tejto skupiny nie sú ani tak namierené proti cirkvám ako takým, ako skôr proti kontinentálnym európskym cirkvám prichádzajúcim do úvahy v konkrétnych prípadoch; obviňuje ich, že až do posledných čias disponovali prihojným množstvom mocenských prostriedkov, udržiavali úzke vzťahy s politickou mocou a s uznávanými politickými a ekonomickými záujmami spoločnosti, dokonca že neraz sa aj samé ocitli v zaväzujúcej spleti ekonomických záujmov, v dôsledku čoho zanedbali povinnosť, aby sa okrem teoretických protestov zmohli na vážny boj proti mýtu rasy a násilia, ktorý si nimi až prihorlivo ctená štátna moc osvojila, a že do účinnejšieho protestu sa pustili až vtedy, keď násilie zaútočilo nielen na ich morálne princípy, ale aj na ich konkrétne organizácie.

Toto obvinenie je z väčšej časti pravdivé. Pravdivé, ale z väčšej časti už nie je aktuálne. Nepochybujeme, že keby prevažná časť kontinentálnych cirkví zaujímala takúto pozíciu ešte i dnes, ich účasť by bola aj keď nie bezcenná, ale aspoň pochybná. Je to naozaj tak, že so spoluprácou takýchto cirkví, ako so spoluprácou každej etablovanej záujmovej organizácie, možno rátať len vo veľmi úzkom a presne vymedzenom okruhu.

Ako plnohodnotní spoločníci prichádzajú do úvahy len cirkvi, ktoré sa v ohni utrpenia už očistili, alebo sa vydali na cestu očisty, a zakúsili, aké spirituálne obohatenie a spoločenskú posilu znamená strata mocenských prostriedkov, zrieknutie sa týchto prostriedkov a stav fyzického ohrozovania. Takými sú francúzska katolícka cirkev, všetky nemecké cirkvi, cirkvi všetkých bezprostredne okupovaných krajín a v určitom zmysle aj Svätá stolica. Môžeme teda konštatovať, že v súčasnosti môžeme a aj musíme rátať s väčšou časťou cirkví kontinentálnej Európy. Nemáme nijaké pochybnosti, že po istej zmene pomeru síl sa opäť prejavia činitele, ktoré budú chcieť cirkvi vtasnať do siete určitých etablovaných záujmových vzťahov. Proti takémuto vývinu sú už pripravené rozhodujúce, nezabudnuteľné a nevymazateľné historické skúsenosti a zážitky, a je isté, že všetko, čo je ešte aktuálne z boja proti etablovaným záujmovým vzťahom cirkevných organizácií, sa nebude odohrávať.

vať vo forme boja štátu a cirkvi, spoločnosti a cirkvi alebo vedy a cirkvi, ale len v rámci samotných cirkví.

Môže sa zdať nepochybne nápadné a podozrivé, ak by niekto pri regenerácii moci európskych metód chcel použiť armádu. Je už frázou, že na vyvolaní súčasnej krízy mal značný podiel vojnový duch, a je všeobecne známe, že armáda je aj v najdemokratickejšej krajine militaristickejšia ako ostatné časti spoločnosti. No ešte známejšia je skutočnosť, že práve na území, kde je regenerácia najťažšia a najkritickejšia, čiže na území strednej a východnej Európy, sa armády priamo a aj s určitou svetonázorovou autoritou podieľali na formovaní vojnového ducha: je známe, že duch pruského militarizmu, ktorý sa pokladá za duchovného predchodcu a pôvodcu hitlerizmu, doznieval v pruskej armáde, a nemenej známe je i to, akej podpore sa tešil úzkoprýsý a agresívny nacionalizmus malých európskych národov v kruhu viac-menej novo utvorených armád.

Musím nevyhnutne poznamenať, že i tu, ako v každom prípade cirkví a relevantných spoločenských síl, je individuálnou faktickou otázkou každej krajiny, či armáda a jej duch predstavuje pri regenerácii moci európskych metód spojenca, s ktorým možno rátať. V istej situácii už potvrdila, že takým spojencom je, a najhlavnejšou otázkou nasledujúceho uvažovania je, či bude takým aj v ďalšom prípade.

Poukázali sme už na to, že lokalizovanie militarizmu prevažne do armády je nezmysel, lebo militarizmus vo väčšine prípadov predstavuje chorobný stav spoločnosti a nie armády.

Skutočnosť, či pri regenerácii moci európskych metód je armáda relevantným spoločenským, organizačným činiteľom alebo nie je, závisí od toho, či je príslušná armáda nositeľkou európskej armádnej tradície. Nie armáda a nie vojak predstavujú to, s čím možno rátať ako so spojencom, ale ich špeciálny európsky druh. Keď sa sťažujeme na vojenského a militaristického ducha stelesneného v armáde, zabúdame, že pojem vojaka, na ktorý sme si v Európe zvykli, ktorý má vôbec ducha, predstavuje – v porovnaní s pojmom „ruvajúceho sa muža“, „žoldniera“, ktorý väčšina sveta pozná ako výlučnú formu prejavu vojaka – neslýchaný civilizačný výdobytok. Skutočnosť, že v Európe znamená vojak čosi iné, alebo aj čosi iné, chápeme ako neobyčajný civilizačný výdobytok, ktorý má korene v kresťanskom ideáli rytiera, hoci ani nad tým by som sa nepozastavil, keby vyšlo najavo, že na formovaní tohto ideálu sa do výšky určitého percenta zúčastňuje aj rímsky legionár. Pri-

rodzene, na formovaní ideálu kresťanského rytiera sa nezúčastňuje iba kresťanstvo, ale aj rytierstvo, čiže na rodovej selekcii založený aristokratický kódex morálky poznajúci ideál špeciálne vychovaného človeka. Podobný spoločenský vývin bol okrem Európy príznačný aj na iných miestach, ale za neobyčajný kresťanský východiskový vývin pokladáme ten, ktorý z armády urobil prostriedok systematického a stáleho obmedzovania vojny a ktorý dal úzkemu a špeciálne orientovanému morálnemu vedomiu rytierstva taký obsah, ktorý umožnil demokratický prienik vojenského ideálu do ľudových vrstiev.

Otázka, či nejaká konkrétna armáda je dedičkou a nositeľkou týchto tradícií a do akej miery sa uvoľnili jej rady pod vplyvom mýtu násilnia, predstavuje v každom jednotlivom prípade individuálny problém. Pokladám za dôležité skonštatovať, že na nemeckú armádu sa nemožno pozeráť tak, akoby sa bola od toho ideálu celkom odtrhla. Spomenul som už, že lokalizácia pruského militarizmu do nemeckej armády je falošné a zavádzajúce úsilie; určitá krajina sa nestane militaristickou vďaka tomu, ako zmýšľa jej armáda o vojne, ale vďaka tomu, ako zmýšľa jej spoločnosť o armáde. Do roku 1871 neboli najmenej pochybnosti, že armády rozličných nemeckých krajín – najmä rakúska, ale súčasne i pruská – sú účastníkmi a nositeľkami európskeho ideálu vojaka. Keby sme boli túto otázku položili hocikde pred rokom 1871, odpoveď by nepochybne znela tak, že od tohto ideálu sa medzi západoeurópskymi krajinami – vďaka zvyku žiť sa kontribúciami a rekvizíciami a zasahovať do politického života okupovaných krajín – najviac vzdialila napoleonská armáda. Neverím, že príčina, pre ktorú sa nemecká armáda počnúc rokom 1871 stala v Európe objektom narastajúcej nenávisť, spočívala v tradíciách nemeckého alebo hoci pruského dôstojníckeho zboru; pramenila skôr z chaotickej povahy nemeckej spoločnosti hľadajúcej satisfakciu, z pocitov, ktoré v dôsledku všeobecnej brannej povinnosti prenikli do armády, ďalej z napoleonských čias pochádzajúceho komplexu dedičného nepriateľstva a zo sebatvrdzovania a mocenského kultu, ktoré boli kompenzáciou veľkej slepej uličky nemeckého politického vývinu a nemeckej jednoty. Čím silnejšie premáhali tieto emócie spoločnosť, tým výraznejšie sa v nemeckej armáde selektovala istá skupina, ktorá sa proti patologickým symptómom spoločnosti prejavovala cudzo a nepriateľsky. Túto opozíciu netreba si predstavovať ako mimoriadne organizovanú, uvedomelú alebo jednotnú: čerpala sčasti z kresťanských, sčasti z aristokratických, sčasti z pruských

a – last but not least – aj z progresívnych prameňov; podstatné však je, že čerpala načisto z európskych činiteľov. Tento činiteľ existuje ešte i v súčasnosti. Hitlerizmus s ním nemohol celkom skoncovať, lebo nech už sa akokoľvek usiloval glajchšaltovať armádu, potreboval ho. Nepochybujeme, že kult násilia, ktorý sa všetkými prostriedkami propagandy a výchovy votrel do ovplyvniteľných a formovateľných častí a ročníkov nemeckej spoločnosti, vplýval aj na nemeckú armádu, a tento vplyv sa prejavil v rozličných metódach vojenských operácií a okupácie, najmä na Východe, kde Nemci menej dbali o svoju európsku prestíž. Nech už viedol kult násilia k akýmkoľvek hrozným výsledkom, je isté, že európske činitele nemeckej armády celkom nezaničili. Na dokazovanie toho máme len zopár konkrétností, ktoré po adekvátnom vyhodnotení prezrádzajú veľmi veľa.

Relevantné európske činitele v nemeckej armáde treba hodnotiť podľa týchto faktov a nie podľa otázky, či predstavení nemeckej armády môžu a chcú proti terajšiemu systému zosnovať puč alebo zorganizovať palácovú revolúciu. Možno môžu, možno nemôžu, možno chcú, možno nechcú, možno zorganizujú, možno nezorganizujú, to všetko však nezávisí od toho, koľko európskeho ducha v sebe majú, ale výlučne od toho, v ktorom čase sa ich bezo zvyšku zmocní bezpečné vedomie diplomatickej a vojenskej bezperspektívnosti vojny.¹ Pri prehliadke európskych síl nie je teraz podstatná táto možnosť, ale tá, či pri regenerácii európskych metód možno rátať so syntézou disciplíny a korektnosti, autority a ľudskosti, ktorú znamenal v Európe vojenský ideál, a ktorá môže mať rozhodujúcu úlohu pri rekonštrukcii takého zrúteného sveta, ktorý si už odvykol, aby žil bez osobných autorít a osobnej moci, čiže potrebuje formy autority, ktoré sú síce osobné, ale ich možno sublimovať.

Z toho prirodzeným spôsobom vyplýva, že ak v súvislosti s regeneráciou moci európskych metód hovoríme o armáde, nemyslíme na masovú a ľudovú armádu založenú na všeobecnej brannej povinnosti, ale na profesionálny dôstojnícky zbor. To, do akej miery možno pri tejto regenerácii rátať s nejakou konkrétnou armádou, závisí od konkrétneho vyhodnotenia ducha a individuálneho stavu každej armády. Aj keď Nemecko ukázalo chrbát európskemu vývinu, verím, že v tejto situácii ešte stále platí stará konštelácia európskeho kultúrneho vývinu, totiž to, že tradície a prehlbenosť európskej kultúry sú od západu na východ čoraz menej výrazné, takže zďaleka a zhruba už vieme alebo

tušíme, v akej miere môžeme pri regenerácii európskych metód rátať s dôstojníckymi zbormi armády Nemecka a malých východoeurópskych krajín ako s európskou silou.

Odpovedajme teraz na otázku, prečo sme medzi európske činitele nezahrnuli aristokraciu. (Otázku monarchie sme osobitne nenastolili, budeme o nej hovoriť v súvislosti s rekonštrukciou európskych činiteľov v kapitole o formách štátu a vlády.) Aristokraciu sme vynechali, lebo hoci v osobnom zložení reprezentuje prevažne európske sily, ako súvislý spoločenský a organizačný činiteľ sa vo väčšine európskych štátov roztrúsila a prenikla medzi iné organizačné skupiny spoločnosti. V krajinách, kde ešte i dnes znamená nielen spoločenskú súvislosť, ale aj masívny spoločenský organizačný faktor, čiže vo východnom Nemecku, Poľsku a Maďarsku, ide o etablovanú spoločenskú záujmovú organizáciu v takej miere, že pri regenerácii európskych metód možno s ňou rátať len v totálne obmedzenej a vymedzenej úlohe. Aristokracia totiž všade tam, kde je súvislým a masívnym spoločenským organizačným činiteľom, je takým činiteľom iba prostredníctvom vlastnickej podstaty veľkých latifundií. A tie sú z hľadiska moci európskych metód v prevažnej miere nie pozitívne, ale negatívne faktory. Z aspektu regenerácie moci európskych metód možno s aristokraciou rátať len v dvoch oblastiach: jednak tam, kde sa veľkostatok stal moderným kapitalistickým podnikom, ktorý má pozitívny vplyv na životnú úroveň a výrobné schopnosti okolia, jednak tam, kde nepresahuje mieru skromného stredného statku, a má v určitom okruhu patriarchálnu riadiacu úlohu. Príklady prvej možnosti v spomínaných krajinách môžeme zrátať na prstoch jednej ruky. Druhá možnosť, hoci má niekoľko sympatických črt, sa v porovnaní s európskym vývinovým trendom pomaly vytráca a zaničká. Rátať s aristokraciou ako s užitočným európskym činiteľom je nielen zbytočné, ale aj nebezpečné.

Podobné úvahy zdôvodňujú aj vylúčenie kapitalizmu z regenerácie moci európskych metód. Nemôžeme s ním rátať, lebo kapitalizmus poskytuje najvýraznejší príklad deformujúceho vplyvu, ktorým pôsobia petrifikované a etablované záujmové vzťahy na bezprostredné ľudské relácie a postoje. Niektorým organizáciám kapitalizmu je nevyhnutné zveriť určité úlohy európskej regenerácie, a keďže kapitalizmus tam, kde sa v ňom zabudované záujmy neuplatňujú rušivo – i keď je tento priestor dosť úzky – má z hľadiska európskych metód istý pozitívny význam, musíme aj teraz skonštatovať, že v určitej presne vymedzenej

oblasti je potrebné rátať s jeho prácou a silami, avšak v politickej koalícii európskych spoločenských mocenských síl, v ktorej treba riadením európskej regenerácie poveriť jednotlivé krajiny, je nevyhnutné úlohu kapitalizmu obmedziť na minimum.

Pri regenerácii európskych metód je vážnym progresívnym činiteľom organizované robotníctvo. O jeho funkcii, hodnotách a budúcich úlohách nemusíme veľa hovoriť. Je to jediný činiteľ, ktorý na rovine más znamená niečo oproti tým procesom zdivenia, ktoré sa v najväčšej miere dotkli práve más. Odbory boli najvýznamnejšími školami pozdvihnutia robotníckej triedy, jej výchovy a vrastania do spoločenských tradícií Európy.

Je nepochybné, že veľkým bremenom európskej úlohy organizovanej robotníckej triedy je tradícia triedneho boja. V našom dnešnom pohľade je veľmi úzke a hodnotami katastrofálne plytvajúce to chápanie spoločenského vývinu, ktoré pri hodnotení členov spoločnosti z hľadiska pokroku postupuje masívne, staticky, úplne materiálovo, narába výlučne triedami a nie ľudskými reláciami, funkciami a kľúčovými situáciami. Podľa dnešného chápania vybojovanie spoločenského pokroku ťažko možno realizovať vo forme naivne predstavovaných o meravo zoradených bojových jednotiek tried; je oveľa pravdepodobnejšie, že sa uskutoční zmenou organizačných princípov a zmenou verejnej mienky vzťahujúcej sa na tieto princípy a v dôsledku toho reorganizáciou určitých kľúčových pozícií. A čo sa týka podobne meravých predstáv triednych záujmov, dnes už veľmi dobre vieme, že ľudia skôr majú falošné predstavy o svojich záujmoch ako predstavy samotné, a že ani falošné predstavy nie sú vždy determinované triednymi záujmami. Vieme ďalej, že ochromujúci vplyv záujmov na spoločenský vývin sa menej prejavuje vo forme jednotného triedneho záujmu a oveľa viac v podobe zmeravenia a inštitucionálneho petrifikovania vzťahov medzi pozíciami zaujatými v dielni spoločnosti, ktoré bezprostrednosť ľudských relácií už nedokážu prelomiť a ktoré sa dnes neraz označujú výrazom „etablované hodnoty“. Vieme i to, že podstata takýchto etablovaných záujmových vzťahov nespočíva v tom, že ľudí, ktorí sú v nich zainteresovaní totálne deformujú a urobia z nich diabolských utláčateľov a strašidelných rebelov, ale oveľa viac v tom, že plodné energie bezprostrednosti a ľudskosti vzájomne obmedzia a ochromia. Dôraz teda nemá byť na likvidácii zlých ľudí, ale na uvoľňovaní plodných energií.

To všetko si žiada radikálne novú definíciu starých pojmov triedneho záujmu a triedneho boja, čo vôbec neznamená, že organizované robotníctvo musí byť v budúcnosti menej bojovné, menej odhodlané a menej odvážne, neznamená, že sa musí znížiť k lacným kompromisom, k polovičatým riešeniam zastierajúcim podstatu a k sociálnym kvapkám, ktoré sa rovnajú almužne; ale znamená, že v súvislosti s psychologickými podmienkami a činiteľmi spoločenského vývinu si musí osvojiť jasnejšie chápanie. Momentálne pokročil tento očistný proces na rovine princípov v kontinentálnej Európe len veľmi nepatrne, no o to viac pokročil na ceste konkrétnych zážitkov a skúseností. V boji proti mýtu rasy a násilia a proti potláčaniu robotníckych slobôd našlo organizované robotníctvo kontinentálnej Európy na svojej strane takých spojencov, presnejšie: vo väčšej či menšej miere sa ocitlo v jednom záujmovom spoločenstve s takými, ktorí podľa predpísaných schém triedneho boja mali stáť srdcom i dušou na opačnej strane. Prakticky to viedlo k tomu, že v arzenáli bojových hesiel socialistického robotníctva sa celkom zmenil význam takých slov a činiteľov, ako je náboženstvo, cirkvi, národ, národná sloboda, národná nezávislosť, demokracia, inteligencia atď. Vzhľadom na túto zmenu bojových hesiel a bojovej frazeológie sa anti-boľševici a ortodoxní marxisti usilujú nás opreteký presvedčiť, že to všetko je len taktika. Táto interpretácia však predstavuje typický symptóm naivného takticko-maniackého obrazu sveta, ktorý si predstavuje, že usmerňujúce heslá veľkých spoločenských a politických hnutí možno podľa taktiky meniť a variovať. Vieme, že to nie je tak, čo nám jasne demonštruje pád ideovej platformy národného socializmu nainfikovaného takisto taktikomániou. Daromne nás opreteký ubezpečujú jednak anti-boľševici, jednak strážcovia ortodoxného marxizmu a ortodoxných dogiem revolučnej taktiky, že táto zmena bojových hesiel socialistického robotníctva Európy je iba taktika. Možno, že je sčasti taktika, a pripúšťame, že keď dnešné formy boja budú bezpredmetné, bojovný socializmus sa v istých bodoch bude chcieť silou-mocou vrátiť k starým bojovým pozíciám. Tento návrat však nebude a nemôže byť trvalý. Nemožno negovať zo dňa na deň vplyv skutočnosti, že v istom rozhodujúcom a historicky dlhom pamätnom boji sa ani konkrétne bojové zážitky, ani vyhlasované bojové výkriky nezhodovali s dogmami marxovskej ortodoxie.

Ale ak je to tak, a bude to odrážať politická pozícia organizovaného robotníctva, potom to nemôže mať vplyv ani na cezúru, ktorá vznikla

po prvej svetovej vojne medzi sociálnou demokraciou a komunizmom. Nie je náhoda, že duchovní vodcovia, ktorí dnes z hľadiska budúcej cesty socializmu prichádzajú do úvahy, sa nehodia ani do sociálnodemokratických, ani do komunistických schém, ale sa voľne vznášajú medzi oboma, či nad oboma. Sociálni demokrati a komunisti sa po prvej svetovej vojne stávali nie fanatikmi, ale priamo otrokmi určitej v detailoch groteskne vybudovanej taktiky. Vyvíjali tak opravdivú antiselekcii, lebo sa stali jednak „zberateľmi“ ľudí s heslom „všetko postupne a nič proti srsti“, jednak „zberateľmi“ ľudí s heslom „všetko cez sprisahanie, všetko cez revolúciu“. Pomaly sa už viac zaoberali sebou ako ostatnou spoločnosťou a budúcnosťou.

Komunizmus sa skladá z dvoch podstatných prvkov, ktoré sa organicky nespájajú: prvým je stopercentný socializmus, druhým stopercentná revolučná taktika. A revolučná taktika nie je nič iné, ako racionálny potomok revolučného romantizmu zo začiatku 19. storočia, a ako taký je menej šťastným vedľajším produktom francúzskej revolúcie. Revolučný romantizmus môže mať na obnovení kontinentálnej Európy iba minimálny podiel, pretože kontinentálna Európa dostala takú hroznú dávku falošného romantizmu, ušlo sa jej také množstvo zo šialenej filozofie a praxe dynamizmu, sily, večného pohybu, ustavičných zmien, z ducha doby meniaceho sa každých dvadsaťpäť rokov a zo samoúčelného pohybu, že v tejto oblasti potrebuje veľkú-preveľkú ohľaduplnosť, aby sa pomaly mohla uzdraviť, a aby sa jej znova otvorili oči pre trvalé hodnoty, a aby namiesto šialeného striedania dialektických výkyvov pocítila mohutný a bezpečný prúd priamočiareho vývinu.

Treba ešte vysvetliť, prečo neberieme do úvahy ako špeciálny progresívny mocenský faktor slobodnú a liberálnu inteligenciu. Preto, lebo inteligencia, ako súvislá organizačná realita spoločnosti, ktorá je schopná stať sa súčasťou istej politickej koalície, jednoducho neexistuje. Nikdy veľmi neexistovala, ale v kontinentálnej Európe celkom zanikla. Prírodzene, existujú jednotlivci a profesijné odvetvia slobodnej inteligencie, ktoré sa umiestňujú a bránia tak, ako sa práve vedia. Prírodzene, že spolupráca týchto jednotlivcov je pri obnovení európskych metód v maximálnej miere významná a želateľná. Ale ako celok v nijakej súvislosti nie je spoločenský, organizačný a mocenský faktor. Slobodná inteligencia je najcitlivejší a najkrajší kvet európskeho kultúrneho, politického a spoločenského vývinu; ale v čase, keď boli vyvalené tisícročné stromy, a prvoradou starosťou je ich regenerácia, neoplatí sa veľa hovo-

riť o tom, že neskôr, keď sa celá pôda zúrodní, akú významnú úlohu bude mať kyslík konárov a vôňa kvetov.

Pre obnovenie európskych metód vzali sme do úvahy dva statické mocenské faktory: byrokraciu a roľníctvo. Obidva sme mohli zaradiť aj medzi konzervatívne činitele. Je nepochybné, že vzhľadom na svoju prirodzenosť sú konzervatívne. Avšak nie v takom význame, že by strážili isté večné hodnoty s vedomím bojovej pripravenosti; sú konzervatívne jednoducho preto, lebo isté hodnoty strážia tak, že medzitým prejavujú určitú pasívnu gravitačnú silu. V tej koalícii európskych síl teda, ktorá ma viesť a riadiť obnovenie moci európskych metód, musí politicky uvedený a aktívny prvok predstavovať najmä koalícia cirkví, armády a organizovaného roľníctva. Byrokracia môže dostať výkonnú úlohu na nižšom stupni, kým roľníctvo si môže nárokovať len úlohu obrancu. Vyskytnú sa však situácie, keď s cirkvou a s armádou bude možné rátať len v obmedzenej miere, a práve v takejto miere musí vystúpiť do popredia úloha byrokracie a roľníctva, lebo organizované roľníctvo, nech už akokoľvek verí, že má budúcnosť v rukách, bez určitej rovnováhy ľahko môže prepadnúť mýtu triedneho boja a revolučnej taktiky, čo by v dnešnej kritickej situácii znamenalo definitívny zánik európskych metód.

Byrokracia je európsky činiteľ preto (a natoľko), lebo (a nakoľko) uchováva technicky prehlbenú, do podoby povolania vypracovanú, historicky utvorenú, na náboženskom a klerickom základe fungujúcu tradíciu administratívy, riadenia a formovania ľudských relácií. V tejto chvíli nemyslíme na výstrelky byrokracie, lebo svet sa v dnešnej situácii bude musieť vyrovnáť s oveľa podstatnejšími a ničivejšími nebezpečenstvami. Kult moci, násilia a úspechu sa vo svete byrokracie prejavuje najmä v podobe idolu efektívnosti. Nech už je vo svete moderného masového riadenia zabezpečenie úspešnosti akokoľvek nevyhnutné, výlučný kult úspešnosti je späť so zánikom slobody a kultúry, preto dobrá byrokracia intuitívne – ale je zle, ak vedome – odoláva výlučnému kultu úspešnosti. Ešte viacej odoláva rozličným svetonázorom, a mimoriadnu odolnosť preukazuje voči ničivému utilitarizmu spoločenského materializmu², ktorý znamenal by totálne zničenie byrokracie ako techniky, kultúry a metódy uchovávaného hodnôt. Prírodzene, tento odpor si neslobodno pomýliť – práve preto, že sa dá pomýliť veľmi ľahko – s momentom zotrvačnosti, ktorým sa vie byrokratická obmedzenosť postrádajúca najmenšiu fantáziu, postaví proti pokroku.

Ak sa dívame na byrokraciu z tohto hľadiska, je jasné, že v každom jednom prípade, v každej krajine a v každom odvetví byrokracie má byť osobitne zhodnotenou faktickou otázkou, či v koalícii európskych mocenských činiteľov možno s byrokraciou rátať ako s aktívnym a užitočným členom. Z prípadu na prípad o tom rozhodne skutočnosť, či príslušné odvetvie byrokracie, nejaká jej skupina inštitúcií alebo skupina osôb, prejavila vedomý alebo intuitívny protest proti mýtom, svetonázorovým heslám, spoločenskému a národnému materializmu a vylučnému kultu úspešnosti, ktoré ohrozovali európskeho ducha. Nerozhodne o tom otázka, či v danom prípade boli tieto skupiny ochotné – odoprením poslušnosti moci – podstúpiť mučeníctvo. Kto bol toho schopný, už nie je byrokrat, ale čosi viacej, ale môžeme povedať i to, že z istej časti aj menej. Charakteristické martyrium byrokrata je na drobné rozmenené a v technických detailoch rozptýlené mučeníctvo práve tak, ako je na drobné rozmenená a v detailoch sa strácajúca celá jeho práca a v nej obsiahnutá kultúra. Jeho martyrium sa prejavuje v práci navyše, v strate priazne vyšších miest, v zastavení postupu na pracovisku a v podobných tragikomicky hrdinských veciach. Jeho protest nespočíva v tom, že sa zaradí do tábora bojujúcich proti moci, ale v tom, že nech sú nariadenia moci akokoľvek brutálne, netrpezlivé a chaotické, od prvej chvíľe ich uskutočňovania usiluje sa premeniť ich na znesiteľné, rešpektujúce individuálne a ľudské požiadavky, a v rámci možnosti na bezpečné požiadavky. Z prípadu na prípad treba teda hodnotiť, či jednotlivé odvetvia, skupiny a organizácie byrokracie toto urobili či nie, lebo existuje množstvo príkladov na ľahostajnú pasivitu byrokracie, ba aj na to, že v mene jedine spásonosného svetonázoru alebo úspešnosti byrokracia ešte znásobila brutalitu, netrpezlivosť a chaotickosť moci.

Roľníctvo je zo všetkých mocenských činiteľov najstátickejšie a najpasívnejšie. Ako osobitný mocenský činiteľ prichádza do úvahy vlastne len tam, kde ešte vôbec existuje, čiže tam, kde predstavuje nielen jednoduchú roľnícku činnosť, ale okrem nej istú špeciálne uzavrenú a zúženú životnú formu a súčasne istú rezervu ľudského zdravia. Na miestach, kde moderný vývin túto feudálnu uzavrenosť roľníctva zlikvidoval, možno o roľníctve ako o osobitnom mocenskom činiteľi hovoriť len ťažko, lebo sa stalo súčasťou meštianstva alebo robotníctva. Napriek tomu roľníctvo aj tu predstavuje určitý odtieň umiernenosti a ľudského zdravia. Avšak ako s výrazným mocenským činiteľom s ním možno rátať nie v Nemecku alebo Taliansku, ale v malých východoeurópskych

krajinách, kde po ocitnutí sa v rozličných slepých uličkách existovali a existujú roľnícke hnutia pripravené na svoje obrodzenie a regeneráciu; v týchto krajinách totiž moderný vývin nečakane a veľmi výrazne nastolil nevyhnutnosť vystúpenia roľníctva z uzavrenej, úzkej životnej formy a otázku jeho politicko-záujmového zastúpenia. Súčasne sa tu ešte živo a citeľne uplatňujú isté kultúrne hodnoty roľníckej životnej formy a ľudské zdravie prejavujúce sa v postoji roľníkov.

Napokon musíme zdôvodniť, prečo nepokladáme za európsky mocenský faktor mestskú priemyselnú a komerčnú buržoáziu. Po prvé preto, lebo táto vrstva v strednej a východnej Európe, najmä však vo východnej Európe, nikdy nebola taká silná ako v západnej Európe. A hoci v Nemecku a Taliansku aj existovala silná, pevne zakorenená a uvedomelá mestská buržoázia, práve táto vrstva – aspoň v Nemecku – sa popri inteligencii stala najväčšou obeťou duchovného, morálneho a životného chaosu, ktorý sa v Nemecku začal po roku 1871, a po roku 1918 nadobudol katastrofálne rozmery. Táto buržoázna trieda, ktorá v prvej polovici 19. storočia poskytla obranu nemeckému demokratickému socializmu, vzhľadom na svoju poriadkumilovnosť a schopnosť byť oporou systému po roku 1871, najviac uverila monštruóznemu historickému omylu, že nemecká jednota je skutočnosť a že je to zásluha Hohenzollernovcov; táto buržoázna trieda popri inteligencii najviac precitovala ako vlastnú bolesť krivdu, ktorá postihla vec nemeckej demokracie, nemeckej národnej jednoty roku 1918, a napokon najintenzívnejšie na vlastnej koži pocítila nezmyselný zánik praktických, morálno-spoločenských hodnôt, ktorý v ekonomickomorálnej oblasti znamenala inflácia celonemeckého rozsahu. Táto nemecká buržoázna trieda – spolu s nemeckou inteligenciou – hoci si jasne neuviedomovala, kam vedie hitlerizmus, a hoci si neželala všetko, čo bolo v hitlerizme nevyhnutne obsiahnuté, reagovala – nie ako celok, ale vo svojich roztrúsených zlomkoch – najintenzívnejšie na hitlerovský program. Avšak roku 1933 už sotva možno hovoriť o takejto buržoázii chápanej v klasickom zmysle slova, pretože počet samostatných a nezávislých existencií v rámci tejto triedy výrazne klesol. Ďalší pokles nezávislých existencií, roztrúsenie sa celej vrstvy a jej splynutie s amorfnou masou usmerňovanou, kontrolovanou a vybavenou štátom pokračovalo po roku 1933 v takej miere, že túto vrstvu ako osobitný spoločenský a politický mocenský faktor možno nechať bez povšimnutia.

3. ŠTÁTNE, POLITICKÉ A VLÁDNE FORMY

Z vymenovania európskych politických a spoločenských faktorov moci vyplýva veľa vecí súvisiacich s otázkou, aké štátne, politické a vládne formy môžu prísť do úvahy pri zabezpečení moci a regenerácie európskych metód na tomto ťažko skúšanom kontinente. Ani zďaleka sa neodvažujem tvrdiť, že by otázka politických foriem nebola pri otázke opravdivej súčinnosti reálnych síl dôležitá. Regenerácia európskeho ducha je aspoň tak otázkou foriem a metód, ako otázkou súčinnosti princípov a reálnych spoločenských mocenských činiteľov. Chcem iba zdôrazniť, že nie je rozhodujúce, aby sme od prvej chvíle, keď veľké a viditeľné protieurópske sily zmiznú zo scény, vedeli uskutočniť najeurópejšie, najdemokratickejšie a najpokrokovejšie politické formy, pretože sa nepotrebuje veľmi namáhať, aby sme priznali, že to nie je možné. Najdôležitejšie je, aby bola zabezpečená súčinnosť a harmonická spolupráca všetkých európskych síl, a aby bol zabezpečený čo najrýchlejší a najpriamočiarejší vývin smerujúci k regenerácii európskych foriem.

Prvé hľadisko si vyžaduje, aby sa na území Európy, kde sa rozšírilo zdrsnenie a zdivenie politickej morálky, a na území, kde je otázka regenerácie politiky a morálnosti aktuálna (toto územie nie je len územím utláčateľov, ale aj územím utláčaných), rozvinul istý druh koncentrácie a koaličného riadenia. Božechráň, aby táto koncentrácia bola akousi koalíciou starých politických strán. Aj v západnej Európe je výrazne citeľné, že rámce politických strán a ich rozdeľujúce hraničné čiary už málo zodpovedajú podstatným problémom, ktoré ľudí z politickej stránky najviac usmerňujú, čo sa viacnásobne vzťahuje na strednú a východnú Európu, kde sa odvtedy, čo sa utvorili rámce, otázky a odpovede týchto strán, stali také veci, ktoré brutálne a radikálne zmarili všetky hľadiská, sporné otázky a hraničné čiary, podľa ktorých kedysi tieto strany vznikli. Nejde o koncentráciu týchto politických strán, ale o koncentráciu politických, spoločenských a morálnych mocenských centier, o ktorých sme uvažovali. Politické strany prichádzajú do úvahy len v takej miere, v akej predstavujú jednu z týchto síl, ale ešte aj tu si musíme overiť ich adekvátnu kvalifikáciu, lebo oveľa väčšiu hodnotu ako predstavitelia etablovaných spoločenských záujmov alebo ako politickí rutinéri má niekoľko vážnych vzdelancov a odborníkov, ktorí dobre a správne vedú reprezentovať túžbu a požiadavky relevantných spoločenských vrstiev alebo príslušníkov mocenských centier.

Otázku, že ktoré zo spomínaných spoločenských vrstiev a spoločenských alebo duchovných mocenských centier prichádzajú v jednotlivých krajinách do úvahy, treba rozhodnúť po individuálnom zohľadnení každej krajiny. Táto koncentrácia má jediného nevyhnutného účastníka: organizované robotníctvo. Nie je však dobré, ani želiteľné, aby tento účastník ostal sám. V strednej Európe, ako vyplýva z našich úvah, musí byť budúca koncentrácia – po vyzdvihnutí podstatných prvkov – v konečnom dôsledku koncentráciou cirkví, armády a organizovaného robotníctva. Čím ďalej na Východ, tým viacej klesá funkcia armády ako relevantného činiteľa. Miestami klesá aj význam cirkví, určitú úlohu dostáva byrokracia, ešte väčšiu dostáva roľníctvo, a na Balkáne už sotva môže byť z európskeho hľadiska reč o inom, ako o koalícii robotníctva a roľníctva – s požehnaním alebo bez požehnanja cirkvi.

Druhá potrebná požiadavka rýchlej regenerácie európskych metód a foriem možno z hľadiska podstaty zhrnúť do podoby dvoch požiadaviek.

Prvou požiadavkou je, aby verejná mienka od prvej chvíle mala svoj demokraticky chápaný orgán, t. j. demokratický parlament v celostátnom kontexte a demokratické miestne orgány v lokálnom kontexte. Voľby vcelku nie sú rozhodujúcou požiadavkou. Rozhodujúce je, aby všetci – ale podľa možnosti nie viac ako všetci – ktorí sa skutočne zúčastňujú na formovaní verejnej mienky, mali volebné právo. Skúsenosti nadobudnuté v súvislosti so vzostupom hitlerizmu nabádajú k mimoriadnej opatrnosti najmä vo vzťahu k volebnému právu najmladších vekových skupín. Prirodzene, za každú cenu treba eliminovať intelektuálny cenzus, ktorý môže viesť prakticky k vylúčeniu celých vrstiev, no treba rátať s tým, že zníženie intelektuálnych požiadaviek na nulu prinajmenej natoľko škodí ako osoží veci pokroku, a v konečnom dôsledku vnáša do politického života nevystihnuteľnú, nevypočítateľnú a nevýraznú masu, ktorá pri vzostupe hitlerizmu zohrala takú významnú úlohu.

Bezpodmienečnou požiadavkou sú tajné voľby a v súvislosti s nimi vylúčenie všetkých machinácií čo sa týka volebných postupov i výsledkov. Veľmi problematický je aj systém nepriameho volebného systému, ktorý vedie k zníženiu a provincializácii politickej kultúry; z hľadiska politickej výchovy má však rozhodujúci význam, aby sa popri parlamente aj miestne orgány stali školou demokratického politického vzdelávania. S priminucióznym proporciálnym volebným systémom mali veľmi zlé skúsenosti vo weimarskom Nemecku.

Nie je rozhodujúce, dokonca nie je ani veľmi želateľné, aby tieto parlamenty pracovali od prvej chvíle na stopercentnom parlamentnom základe, aby od prvej chvíle povýšenecky kontrolovali činnosť vlád, a aby na to mali plné právo, a je mimoriadne nežiadúce, aby sa od prvej chvíle venovali otázke zvrhnutia vlády. Ak raz vznikne koncentrácia, ktorá je nevyhnutná, a vznikne správne, v prvom období politickej a morálnej regenerácie, nebude často potrebná výmena vlády. V situácii, v ktorej nejde o tyraniiu v klasickom a jednoznačnom význame slova, ale o komplexné narušenie celého politického spoločenstva a politickej kultúry *ludu*, o politickú masovú hystériu, ktorej korene siahajú do dejín, sa princíp regenerácie a zvrchovanosti ludu nemá, nemôže a nesmie chápať príliš striktné. V tejto situácii prvou úlohou parlamentu nie je čo najviditeľnejšia demonštrácia zvrchovanosti ludu, ale to, aby verejná mienka – nech už je akokoľvek zmätená a popletená – dostala orgán prejavu a aby sa rozvinul proces jej politického vzdelávania.

Druhou podmienkou uznania ktorejkoľvek vlády a vládneho systému za rovnocenného účastníka regenerácie európskych metód je sloboda odborov. Túto požiadavku netreba veľmi vysvetľovať, keď raz vieme, že z mocenských činiteľov, ktoré prichádzajú do úvahy, je iba jediný, bez ktorého sa proces regenerácie nemôže začať: organizované robotníctvo.

Naše úvahy, v ktorých sa toľko venujeme koncentrácii, môžu byť každému vlastencovi podozrivé, a to tým viac, že v tejto koncentrácii rátame aj s prvkami, ktoré zvyknú z tohto hľadiska označovať nielen za veľmi progresívne, ale priamo za revolučné. Poukázal som však na to, že o spomínaných dvoch činiteľoch môže byť reč v takej miere, v akej predstavujú skutočné európske sily a nie sú vtesnané do rámca etablovaných spoločenských záujmových vzťahov. Nech už má zabezpečenie pokroku akýkoľvek rozhodujúci význam, treba poznamenať, že v danej situácii je okamžité a úplné uskutočnenie zmien vyžadované pokrokom a regenerácia metód novej Európy vo vzájomnom vnútornom protirečení, lebo vývin, ktorý obidva zámery v nasledujúcej historickej chvíli postaví proti sebe, formoval sa v dôsledku rozličných historických skúseností a situácií.

Ako pokrok nechápem iné, ako premenu spoločnosti v socialistic-kom význame a socialistickým smerom. Som presvedčený, že pre túto zmenu ukončenie vojny nebude mimoriadne priaznivým momentom, presnejšie: ak aj existuje – a vo veľkej miere existuje – možnosť radi-

kálnych premien týmto smerom, neverím, že premeny budú z hľadiska budúcnosti plodné, že dajú voľný priebeh budúcnosti, a že podporia regeneráciu moci európskych metód.

Je mi jasné, že toto presvedčenie je v ostrom rozpore s názorom rozšíreným v anglosaských progresívnych kruhoch, podľa ktorého chvíľa ukončenia vojny je veľmi vhodná na radikálne, socialistickým smerom uskutočnené premeny, a čo sa týka strednej a východnej Európy, je tu jedinou sľubnou cestou cesta vzniku sovietskych republík, keďže na tomto území v dôsledku totálneho krachu politickej kultúry neexistuje nijaká vážna možnosť nastolenia v západoeurópskom význame chápanej liberálnej a demokratickej socialistickej moci. Takto je to naozaj logické. V pozadí logických úvah sú však dve dogmy, ktoré sú z hľadiska spomínanej situácie mylné.

Ak si položíme otázku, čo má v strednej a východnej Európe väčšiu možnosť: liberálna vláda západoeurópskeho typu alebo diktatúra proletariátu, nepochybujeme, že v momente skončenia vojny má vážnejšiu šancu druhá alternatíva. Avšak omyl je práve v predpoklade, že v momente skončenia vojny môžu a smú na tomto území existovať iba socialisticke režimy, lebo naozaj: vychádzajúc z číreho socialistickeho režimu neexistuje iná alternatíva, ako liberálny socializmus alebo socialistickej diktatúra.

Musím však podotknúť – nech je to na prvé počutie akokoľvek politovaniahodné – že moment skončenia tejto vojny nie je pre strednú a východnú Európu z hľadiska radikálnej a úplnej premeny smerujúcej k socializmu tým najvhodnejším momentom. Od ruskej revolúcie je dogmou, že moment skončenia veľkej a vyčerpávajúcej vojny je – najmä z hľadiska porazených krajín – vhodný moment na vypuknutie široko rozvetvených socializtických revolúcií. Toto je však vážny omyl, aspoň v prípade, keď revolúciu nechápeme iba ako číry chaos a neporiadok, ale ako uvedomelé, premyslené a riadené hnutie, ktorého cieľom je vybudovanie novej spoločnosti. Komponenty nespokojnosti, zúfalstva a biedy budú nepochybne existovať aj v momente skončenia tejto vojny. Nie sú však pre revolúciu nadovšetko potrebné. Pre revolúciu je potrebná jasná a súvislá interpretácia súčasnej biedy, vypracovaná a súvislá vízia budúcnosti a taký psychický stav, ktorý napriek každej fyzickej biede a fyzickému vyčerpaniu verí v spasiteľnú moc rysujúcich sa ideí. A napokon je potrebná spoločenská a politická situácia, ktorá neodolateľnou silou zhromažďuje na stranu revolúcie najlepších

príslušníkov spoločnosti. To všetko bolo v ruskej revolúcii roku 1917 prítomné, ale nič z toho nie je prítomné v strednej a východnej Európe roku 1944. Čím povzbudivejšia je v anglosaských krajinách čoraz jednotnejšia vízia budúcnosti, tým menšia je pravdepodobnosť, že táto vízia bude rovnako povzbudivo pôsobiť aj v strednej a východnej Európe.

Tieto krajiny žijú viac ako pol storočia latentne, viac ako štvrt storočia evidentne v neutajiteľnom totálnom chaose a zmätku politických a spoločenských ideí a hnutí. Medzi krátkymi časovými intervalmi prežili najprotichodnejšie a najutopistickejšie „revolúcie“, a celkom prestali veriť, že vízia tej-ktorej revolúcie môže byť pravdepodobná, nádejná a že môže priniesť niečo dobrého. Prirodzene, uprostred vždy pasívnych – a teraz špeciálne apatických – veľkých mäs aj teraz existujú aktívne a čulé revolučné skupiny, ktorým nechýba viera. Ibaže jestvuje nie jedna takáto skupina, ani nie dve, ale omnoho viac; sú to davy vážnych, smelých a zodpovedných ľudí, ktoré sú roztrúsené po celom svete, ktoré sú zmätené a gniavené najrozporuplnejšími – opodstatnenými alebo neopodstatnenými – obavami a neistotami.

Tieto krajiny celkom stratili bezprostredný kontakt s faktom, že európsky politický vývin má istý dlhodobý sa uplatňujúci priamy trend, ktorého proces [aj] medzi revolúciami, diktatúrami a ideológiami pokračuje smerom k jednotne sa črtajúcej budúcnosti. Romantické a nebezpečné teórie večného dynamizmu, ustavičných zmien, štvrtstoročne sa striedajúcich dobových ideí a večnej dialektiky bez syntézy, sa v týchto krajinách stali citeľnou a zažitou historickou skutočnosťou: ich politická vývinová línia namiesto dopredu postupujúcej čiary s miernymi výchyľkami pripomína šialenú vibráciu elektrického prúdu, po ktorej spoločnosť pri desatisícnasobnej strate prejde smerom k budúcnosti iba desatinu cesty. V tomto psychickom stave rozháranosti znamená každá nová revolúcia iba zážitok úplného šialenstva a čoraz menšiu schopnosť zastaviť rozkrútené koleso. Prácu aktívnych revolučných menšín stále viac ochromuje pasivita apatickej a na smrť vyčerpanej väčšiny.

Túto sériu revolúcií nemožno porovnať ani so sériou francúzskych revolúcií, v ktorých francúzska spoločnosť v záujme jedného a toho istého cieľa chcela tri-štyri ráz po sebe zdolať tú istú prekážku. Ako sme povedali, stredná a východná Európa v dôsledku samoúčelnosti revolučného romantizmu a rozličných historických krív dospela k takému nemožnému výsledku, že aj protipokrokové sily šli do boja v plnej zbroji revolučného dynamizmu, čím sa jednoznačný smer revolúcie úplne poplietol.

V situácii stredo- a východoeurópskych krajín patria k tomu všetkému ešte dve osobitné nebezpečenstvá. Prvým je, že v týchto krajinách sa ľavicové socialistické revolučné hnutia zbavovali dogiem triedneho boja a revolučnej taktiky v podstatne menšej miere, a v prípade prevzatia moci by ich najväčšou starosťou bolo práve urýchlené likvidovanie mocenských centier európskeho typu, ktoré zanechal po sebe [národný] socializmus. Je celkom pravdepodobné, že oslabenie a potlačenie moci európskych metód, ktoré znamenal a vyvolal hitlerizmus a podobné hnutia, sa práve prostredníctvom ľavicových hnutí stane definitívne a neodvolateľné. Situácia je teda aj tu v protiklade s ruskou revolúciou roku 1917, ktorá z hľadiska európskych metód takmer nemala čo stratiť, pričom revolúcia – hoci nie s rýchlou účinnosťou – vyvolala v konečnom efekte vývin smerujúci k európskym metódam.

Druhým veľkým nebezpečenstvom revolučného násillia v strednej a východnej Európe je nebezpečenstvo diktatúry. Nie leninskej alebo stalinskej, ktorú parlament a protestné právo verejnej mienky neobmedzovali, no o to viac ju obmedzoval nezmeniteľný charakter idey a cieľa. Diktatúra v strednej a východnej Európe, nech by vznikla v mene ktoréhokoľvek svetonázoru, nemôže byť taká, resp. veľmi skoro prestane byť taká. To, čo v strednej a východnej Európe najviac hrozí, je nebezpečenstvo neobmedzenej osobnej moci, to, že nie diktatúra vznikne pre nejaký cieľ, ale diktatúra vznikne pre diktatúru. Tieto krajiny sa totiž po nečakanom rozpade monarchie bez akéhokoľvek prechodu ocitli v situácii, ktorú charakterizovala absencia osobnej autority a absencia vedenia, v dôsledku čoho boli náchylné a ochotné prijať diktátorov, a ak by sa diktátor nenašiel, umelým spôsobom vytiahli – ako cisára Claudia spoza záclony³ – toho, u ktorého predpokladali istú vzdialenú diktátorskú kvalifikáciu.

Toto nebezpečenstvo v spomínaných krajinách existuje pri každom vedení, ale v koalícii európskych mocenských síl, ktorú sme načrtli, je podstatne menšie ako v prípade ktorejkoľvek revolučnej vlády. Vývin určitých osobných autorít je za každých okolností nielen nevyhnutný, ale aj žiaduci; ale ak tieto osobné autority vyrastú zo spomínanej koalície európskych síl, možno dúfať, že tento druh vedenia a moci môže podnietiť istý vývin smerujúci k likvidácii osobnej moci a k spiritualizácii moci, pre ktorý spomínané krajiny – najmä západnejšie: Nemecko, Taliansko, ale i Poľsko a Maďarsko – už dozreli, i napriek tomu, že ťažko nachádzajú cestu a že stratili v tomto smere svoje zdravé inštinky.

Ak uznáme rozhodujúci význam likvidácie osobnej moci a spiritualizácie moci na tomto území, treba nastoliť otázku, čo by v tomto ohľade znamenalo prípadné obnovenie monarchie.

Domnievam sa, že niečo by mohlo znamenať, ale k tomu niečomu treba pristupovať veľmi opatrne. Pri hodnotení rekonštrukcie monarchie sú rozhodujúce dve hľadiská. Prvým je, že európska monarchia je vo veľkej miere spiritualizovaná a ďalej spiritualizovateľná forma osobnej moci, vďaka čomu je v určitej miere vhodná na to, aby si v jej rámci krajiny zmietané osudom a nainfikované všelijakými politickými šialenstvami, určitým spôsobom oddýchli a súčasne sa pohli na ceste vývinu. Druhým hľadiskom však je, že európska monarchia je konkrétna historická inštitúcia, ktorej rozpad v strednej Európe zapríčinil najmä fakt, že bola priveľmi spätá s etablovanými záujmami spoločnosti, najmä s etablovanými záujmami aristokracie. Táto spätosť sa však v určitej miere uvoľnila, a to jednak v dôsledku rozkladu aristokracie, jednak v dôsledku ďalšej spiritualizácie dynastií ocitávajúcich sa vo vyhnanstve. To, či vzťah európskej monarchie k týmto etablovaným záujmom naozaj zanikol, a do akej miery, je otázkou konkrétneho hodnotenia, ktoré je v každej krajine iné. Ak použiteľnosť monarchických riešení budeme vyhodnocovať z tohto hľadiska, vo významnejších krajinách Európy dospejeme k nasledujúcemu konečnému výsledku.

Monarchia predstavovala optimálne riešenie pre krajiny, ktoré prešli nefalšovaným fašizmom, teda pre Taliansko, Nemecko a pravdepodobne Španielsko. Tieto krajiny si totiž opäť zvykli na osobnú moc, a celkom alebo vo veľkej miere stratili schopnosť zaobchádzania s inštitúciami neosobnej praktickej moci. Súčasne však majú z hrozných následkov osobnej moci celkom bezprostredné a silné skúsenosti, pričom disponujú ochotou vrátiť sa k systému neosobnej moci a pokračovať v prerušenom vývine. Túto dilemu nemôže preklenúť nič, iba *osobná moc*, ktorá je vzhľadom na svoje tradície do istej miery už *spiritualizovaná*, a ktorá je ochotná podrobiť sa svojej ďalšej spiritualizácii, odosobňovaniu. Takouto osobnou mocou je jedine monarchia. Prirodzene, ani ona neponúka v tomto smere stopercentnú záruku, veď vieme, že boli monarchovia, ktorí pripravovali útočisko diktátorom, prípadne sa sami stali diktátormi. Avšak monarchia, ktorá nasleduje po páde diktatúry, sotva sa sama stane diktatúrou, a v krajinách nakazených fašizmom predstavuje menšie nebezpečenstvo diktatúry ako napríklad republikánska demokracia – ktorá by v týchto krajinách nebola schopná ani

vládnuť – alebo systém sovietskeho typu, či hociktorá iná vládna forma. Forsírovať prechod na stopercentnú republikánsku demokraciu je v týchto krajinách nebezpečné už aj preto, lebo je škoda prehranú vojnu a po nej nasledujúce biedne spomienky spájať so zavedením demokracie (pozri: Weimar!).

Otázka, či sa v demokraciách západnej a severnej Európy tieto monarchie obnovia alebo nie, nemá väčší význam. Vo Francúzsku, v jedinej demokratickej krajine, kde po vojne jestvuje reálne nebezpečenstvo občianskej vojny, možno položiť otázku, či za takýchto okolností sa možnosť monarchie ponúka ako východisko alebo ako epizóda. Okrem nastolenia otázky však nemôžem viac povedať: isté je, že vo Francúzsku existuje politická ochota a kultúra potrebná pre život pod neosobnou mocou; od roku 1875 predstavuje vládnú formu Francúzska orleánskovská⁴ republika, ktorá pravdepodobne aj ostane, nech sa už hlava štátu volá prezident, alebo nebudaj kráľ.

V balkánskych krajinách kráľovstvo prevažne nereprezentuje princíp spiritualizácie moci, ale ešte i dnes jednu z foriem nespirtualizovanej osobnej moci. Teda otázku, či je monarchia z hľadiska politického vývinu užitočná alebo škodlivá, nemožno riešiť teoreticky, ale iba z prípadu na prípad.

Nakoniec sú v Európe dve krajiny, v ktorých by bola monarchia nepochybne škodlivá: Poľsko a Maďarsko. V týchto krajinách je totiž veľkostatkárska aristokracia – hoci je v defenzíve – ešte aj dnes masívnym politickým faktorom. A to znamená, že aristokracia by bola najvernejšou oporou prípadnej monarchie; jej vernosť by nevyhnutne zamotala monarchiu do siete vlastných etablovaných záujmov, v ktorej by monarchia, nech by sa už akokoľvek usilovala sledovať tradície neosobnej, ústavnej, spiritualizovanej moci, nebola schopná splniť ani jedinú potenciálnu úlohu, ktorá by dnes mohla dať oprávnenosť rozličným monarchickým riešeniam, ako je uľahčenie prechodu k odosobnenej moci, preklenutie ťažkostí tohto prechodu atď.

Ten istý argument sa vzťahuje pravdepodobne aj na východné Nemecko; preto pravdepodobne, lebo dnes ešte nevieme, do akej miery rozložil hitlerizmus spoločensko-mocenské situácie pruskej veľkostatkárskej triedy. Z toho vyplýva, že prípadná nemecká monarchia v žiadnom prípade nemôže byť hohenzollernovská.

II. kapitola

[Navrátenie Nemecka do európskeho spoločenstva]

1. DOBRÝ MIER S NEMECKOM

Rozhodujúcou úlohou európskeho mierového procesu, na ktorom stojí alebo padá možnosť každej ďalšej práce, je navrátenie Nemecka do európskeho spoločenstva. Úloha tohto navrátenia má dve časti. Prvá: Nemecko treba opäť urobiť súčasťou európskeho spolunažívania, čiže je potrebné regenerovať, alebo dobre usmerniť vzťahy Nemecka s ostatnou Európou. Druhá: Nemecko treba priviesť späť na ten stupeň politického vývinu, ktorý svojho času opustilo. Obe úlohy úzko súvisia, a jednu bez druhej nie je možné vyriešiť.

Navrátenie Nemecka do európskeho politického spoločenstva stojí alebo padá na jedinej otázke: na tej, či možno v Nemecku vzbudiť ducha objektívnej zodpovednosti. K tomu sú potrebné dve veci: jednak to, aby svet nezaťažil Nemecko zodpovednosťou, ktorá je pre neho ľudsky neúnosná, jednak to, aby svet nedal Nemecku príležitosť, aby sa cez nejaké alibi zbavilo celej zodpovednosti, resp. aby zodpovednosť mohlo zvaliť na určitých ľuďoch či skupiny ľudí. Zodpovednosť musí niesť Nemecko ako národ komplexne, no tá musí byť únosná. Keď hovorím o zodpovednosti, nemyslím na požiadavky, ktoré sa z titulu zodpovednosti budú Nemecku predkladať: takéto požiadavky nepochybne budú, ale žiaľ, všeličo svedčí o tom, že nie všetky budú vhodné na vzbudenie ducha zodpovednosti. Dôraz je totiž na tom, aby sa v Nemecku vytvorila politická verejná mienka, ktorá si bude vedomá, že Nemecko nesie za isté veci zodpovednosť: nie pred tvárou víťazov a nie v dôsledku nariadení mierovej zmluvy, ale pred tvárou histórie, pred tvárou minulých a budúcich nemeckých generácií. Vzbudenie pocitu zodpovednosti je podmienkou toho, aby vôbec mohla byť reč o regenerácii Európy: bez neho je každý politický, vojenský a ekonomický plán celkom a dokonale márný.

O tom, či možno tento proces v Nemecku podnietiť a akými prostriedkami ho možno podnietiť, sú kompetentní hovoriť iba Nemci. My môžeme hovoriť iba o tom, čo má byť a čo nesmie byť v mierovej zmluve a v nemeckej vnútornej politickej forme, aby sa spomínaný proces rozvinul.

Čo sa týka obsahu mierovej zmluvy, najjednoduchšie bude, ak paralelne s nariadeniami Versaillskej zmluvy budeme brať do úvahy možnosti a nebezpečenstvá.

Prvá vec, ktorá by v budúcej mierovej zmluve bola nesmierne škodlivá a ktorej by sa bolo treba vyhnúť za každú cenu, je obvinenie Nemecka z vojnového zločinu. Dať takéto konštatovanie do medzinárodnej zmluvy, ktorá má byť právnym podkladom, je najnezmyselnejšia vec, akú si len možno predstaviť. Ukázali sme už, aký to malo následok v prípade Versaillskej mierovej zmluvy: jeho prostredníctvom vedomie povinnej platnosti zmluvy na sile nezískalo, ale stratilo. Namiesto toho, aby sa zmluva prejavila ako uzavrený historický fakt, prejavila sa ako proces, v ktorom k rozsudku došlo po istom konštatovaní faktov, no po uvedení dôkazov z druhej strany, po vymenovaní faktov, možno tento proces obnoviť. Je úplne zbytočné, aby nemecká a nie nemecká veda pokračovala v odkrývaní histórie skutočných udalostí v mene myšlienky, že dokumenty, ktoré sa dostanú na svetlo sveta, budú dokazovať niečiu zodpovednosť. Predpokladom toho, aby sa v Nemecku vôbec prebudil duch zodpovednosti je, aby túto zodpovednosť nevyslovil víťaz a mierová zmluva, ale sám nemecký ľud. Najpodstatnejší predmet pocitu zodpovednosti Nemecka nespočíva v tom, že musí niesť za vojnu zodpovednosť: táto vojna predstavuje konečnú vývinovú fázu komplikovaného a rozvetveného radu udalostí, a hovoriť o tom, kto za ňu nesie zodpovednosť buď vôbec nemá význam, alebo ak má, možno iba skonštatovať, že sa táto zodpovednosť delí, alebo pramení z veľmi dávnych faktov. Zodpovednosť treba niesť predovšetkým nie za vojnu samotnú, ale za vedomé popieranie základných hodnôt ľudskej civilizácie, za vedomé odmietanie európskeho humanizmu a ľudskosti a za všetko, čo sa v dôsledku toho stalo bez toho, že by sa bola potvrdila čo najmenšia nevyhnutnosť vojny.

Nastolenie otázky vojnového zločinu je zbytočné a škodlivé už i preto, lebo problém celej vojny zbytočne a nebezpečne moralizuje. Demokracie sú veľmi náchylné na takúto prehnajú moralizáciu, čo vyplýva z povahy demokracie. Voči Nemecku však znamená veľké nebezpečenstvo. Koniec tejto vojny totiž vyvolá v Nemecku obrovskú morálnu krízu, pri zdravom priebehu ktorej má rozhodujúci význam, aby sa necitilo voči ďalším morálnym poučkám, ale voči faktom. Najpodstatnejším obsahom nemeckej morálnej krízy sa totiž stane odpor voči moralizácii, ktorá sa v konečnom dôsledku zmení na protirečivú a bude kryť

podozrivé a politicky podozrivé úmysly. Tento odpor sa vo vystupňovanej podobe rozšíri aj na moralizáciu víťazov. Nové Nemecko sa musí vyrovnávať nie s novými morálnymi poučkami, ale najmä s jednoduchými a drsnými faktami. Nech to už znie akokoľvek nepríjemne: lepší je po vecnej stránke tvrdý mier, ktorý svoje nariadenia stavia na čírom fakte víťazstva, ako po vecnej stránke relatívne únosný mier, ktorý obsahuje nariadenia so sankčnou a morálnou príchuťou. Odvolávanie sa na fakt víťazstva bude mať veľmi dobrý vplyv na ducha nemeckého mocienského kultu ku ktorému má adorácia víťaza a úspechu tak blízko. Morálne dôsledky vojny a jej skončenia nech nekonštatuje mierová zmluva, ale regenerujúca sa nemecká verejná mienka, a najmä nie vo chvíli skončenia vojny, ale v procese vnútornej regenerácie, ktorý bude nasledovať potom.

Jedným z aspektov otázky vojnového zločinu je potrestanie konkrétnych vojnových zločincov. Nechcem sa dlho zdržiavať tým, čo aj tak každý vie, že takýto súd nemá v súčasnosti uspokojivé fórum. Nepochybujeme, že k takému súdu dôjde⁵; hlavným cieľom je už iba to, aby podľa možnosti nevypálil opačne.

Je možné, že vzbudenie pocitu zodpovednosti, súdny proces, rozsudok a trest – utíšia vášne a presvedčenie sprevádzajúce demokratické rozbroje, že vojna je vedomý zločin určitých ľudí, a že za nevinne vyliatu krv sa treba pomstiť, no neverím, že by svet takýmto „urovnaním“ veci získal. Lebo ak diktátorov potrestajú za to, že neváhali vziať na seba zodpovednosť za vojnu, potom ich zodpovednosť nie je väčšia ako zodpovednosť za každé také rozhodnutie, ktoré je spojené s rizikom ľudských životov za ciele, ktorých dosiahnuteľnosť a správnosť je diskutabilná; obvinenie diktátorov nemá potom väčšiu cenu ako obvinenie porazených alebo nešikovných vojvodcov. Ak sa zodpovednosť vzťahuje špeciálne na to, že títo štátnici vyslovene vyzývali svoje národy na vojnu a vojnu glorifikovali, potom adekvátne dokazovanie možno uskutočniť bez väčších ťažkostí, avšak rozsudok, vzhľadom na nesmierne množstvo preliatej krvi, sotva môže byť iný ako smrť, čo sa rovná vyrábaniu mučeníkov. Istý duchaplný francúzsky diplomat raz poznal, že Hitler je nemeckou Janou z Arcu, a vôbec by sme nemali pochybovať, že Hitler a Mussolini by sa na tomto verejnom procese – lebo neverejný by nemohol byť – bránili veľmi šikovne a dôstojne, a že čoskoro by ich obklopovala svätožiara „veľkého človeka“ – v ktorú veria nielen oni sami, ale celý svet, ktorý je od čias Napoleona a Carlylea⁶

ochotný epiteton „veľkého človeka“ udeľovať podľa kritérií, ktoré aj oni uznávajú –, čo by znamenalo, že proces by im okrem glorioly mučeníctva pridal aj gloriolu padlého veľkého človeka, a to by k zmúdeniu sveta ničím neprispelo. A ak by ich chceli poslať jednoducho na Ostrov svätej Heleny, načo by bolo celé to predstavenie? Ale ak sa chcú všetkých týchto primitívnych a naivných aktov zdržať a nechcú sa vyžívať v detskom trestaní a hľadaní zadostučinenia, ale naopak, chcú sa držať podstaty obžaloby tak ako treba, potom sa tieto obvinenia nebudú vzťahovať na vyvolávanie vojny a krviprelievania národov, ale na také previnenia, ktoré katolícka morálna náuka nazýva hriechom proti Duchu svätému: ide o balamútenie ľudí falošným romantizmom, o ich vedomé orientovanie na pseudohodnoty, a napokon o tvrdošijné presadzovanie heretických názorov vzťahujúcich sa na cieľ ľudského života a o navádzanie na realizáciu týchto cieľov. V tomto prípade Biblia jasne predpisuje druh trestu: zavesiť na krk mlynský kameň a hodiť do vody.⁷ Ale kde sa nachádza spirituálna autorita sveta, ktorá môže vo veci takého obvinenia rozhodnúť s nespochybniteľnou kompetenciou? Nežartujme však: stačí, že je ľahké žiadať a začať takéto procedúry, no ťažké je uspokojiť sa, aby skončili a upokojujúco uzavreli ich.

Čo sa týka menších vojnových zločincov, pokladáme za veľmi podstatné, aby sa diferencovali porušovatelia rozličných technických pravidiel vojny, páchatelia masových vražd uskutočnených bezprostrednými a technickými prostriedkami a masoví vrahovia v najjednoduchšom význame slova. Predstavitelia prvej kategórie sa evidentne nachádzajú – a musia sa nachádzať – na druhej strane: každé bombardovanie je nepochybne masová vražda, a zjavne nielen tá strana „začína“ takéto masové vraždenie, ktorá ako prvá začne bombardovať mestá, ale aj tá, ktorá začaté bombardovanie s neúmernou intenzitou „vracia“. Ak začneme trestať tých, ktorí majú podiel na zdeformovaní vojnových metód, je isté, že v prvých desaťročiach mieru vznikne množstvo nemeckej literatúry o tom, akí zločinci tohto druhu existujú na druhej strane a ktorí sú to. Ich potrestanie, ak je to len možné, treba ponechať zainteresovanej krajine. Inscenovaný trestný proces svetového významu treba vyhraďiť tým, ktorí páchali zločiny v mene kultu sily a rasového šialenstva mimo rámcov vojnovnej techniky, čiže páchatelom špeciálnych zločinov vyplývajúcich z kultu moci.

Ďalšou otázkou je odzbrojenie. Poučenie z Versaillského mieru hovorí, že buď sa nemá jednostranné odzbrojenie podpísať vôbec, alebo

ak sa podpíše, tak na večné časy. Keďže podpísať jednostranné odzbrojenie je prakticky takmer nemožné, a keďže je vylúčené, aby k odzbrojeniu nedošlo, je to prakticky jediná vec, ktorú si možno želať.

Je evidentné, že najjednoduchšia by bola mierová zmluva, ktorá by momentálne uskutočnila najúplnejšie faktické odzbrojenie, avšak vzhľadom na budúcnosť by neobsahovala nijaké „záväzky“. Právny stav, ktorý istému národu zakazuje armádu, je najlepšou úrodnou pôdou militarizmu ako masového cítenia; lež v najbližšom čase bude politická situácia v Európe taká, že akékoľvek vážnejšie nemecké zbrojenie by vyvolalo okamžitý zásah. Armádu nezakazujúca právna situácia spojená s politickou situáciou, ktorá existenciu armády politicky neodporúča, bola by pre politicky pokojné Nemecko oveľa vhodnejším riešením ako zákaz, ktorý potrebu armády priam vyvoláva.

To všetko som pokladal za potrebné povedať, lebo verím, že je to pravda. Je mi však celkom jasné, že v skutočnosti sa sotva stane niečo iné ako to, čo sa stalo vo Versailles: čiže dôjde k dohode o právne záväznom odzbrojení, ktoré nech sa už deklaruje v akejkolvek podobe, bude v konečnom dôsledku predsa len dočasné – ak bude jednostranné. Fakt, že nebude trvať pätnásť, ale tridsať či päťdesiat rokov, na situácii málo zmení: nech trvá akokoľvek dlho, v Nemcoch bude vplyv legendy armády vrcholiť vtedy, keď spojencov už viditeľne omrzí záťaž spojená s kontrolou a zasahovaním. Veľa nepomôže ani to, ak sa nahlas povie, že Nemecko získa späť svoju vojenskú rovnoprávnosť, ak dokáže, že sa stane mierumilovným členom spoločenstva národov. Dokazovanie tohto druhu totiž bez atmosféry dôvery nikdy nemôže byť úspešné, a nastolenie podobnej otázky je vhodné len na ďalšie podnecovanie falošnej predstavy, že mier a demokracia prosperujú nie samotnému Nemecku, ale jeho nepriateľom.

V oblasti odzbrojenia sa teda nachádzame v začarovanom kruhu, z ktorého sa možno dostať len pomocou atmosféry dôvery, pričom opatrenia okolo odzbrojenia nie sú schopné túto atmosféru vyvolať: tá môže vzniknúť buď v dôsledku iných činiteľov, takže ani otázka odzbrojenia nebude taká problematická, alebo vonkoncom nevznikne, a potom je škoda hovoriť o tom, čo je v oblasti odzbrojenia rozumné alebo nerozumné. V tejto súvislosti treba skonštatovať vari už len jedno: zákaz každej, ešte aj najmenej armády by sťažoval nepriaznivú psychologickú situáciu Nemcov: po desaťročiach vojenského kultu by sa totálna absencia armády zdala neznesiteľná a bola by vynikajúcou úrodnou pô-

dou pre mylnú ideu, že česká a blahobyť národa nezávisia od toho, čo národ urobí alebo neurobí, ale od toho, či má alebo nemá armádu.

V otázke náhrad za vojnové škody je súčasná verejná mienka o čosi priaznivejšia. Existujú isté názory, aby sa reparácie neuskutočnili. Lež podobne ako roku 1918, keď sa reparácie vyhli kontribúciám, aj dnes sú isté tendencie vyhnúť sa zákazom reparácie. Skutočnosť, že niekto neplatí reparácie, ale posielajú pracovné sily na vybudovanie zničených území, znamená prakticky to isté, čo reparácia. Taká istá je aj jej sprievodná psychologická reakcia: v spoločnosti a v hospodárskom živote krajiny, ktorá poskytuje reparácie vyvoláva pocit, že nepracuje pre seba, a že celá jej hospodárska bieda pochádza z tejto skutočnosti. Nehovoriac už o tom, že použitie iných národov na nútené práce je nezdravý výmysel, a že cieľom má byť likvidácia týchto metód a nie ich obrátenie vo vlastný prospech. A pokiaľ sa to chápe ako satisfakcia za isté krivdy, zopakujme, čo sme už neraz povedali: z povahy každého zadosťučinenia vyplýva isté prekročenie hraníc krivdy, t.j. postihnutie tých, ktorí za krivdy nezodpovedajú, čo nevyhnutne vyvoláva potrebu protisatisfakcie. Tento kolobeh zadosťučinení možno zastaviť jedine tak, ak sa ho pokúsime prerušiť tam, kde ho zasiahneme a uspokojíme sa s úspechom samotným bez toho, že by sme trvali na využití každej možnosti úspechu.

Otázku reparácií možno posúdiť iba v znamení ekonomickej rekonštrukcie Európy a nie v rovine zadosťučinenia. Nie je teda podstatné, kto si zaslúži, aby ho zaviazali na znovuvybudovanie určitých území, ale je dôležité, aby sa obnovenie realizovalo de facto čo najrýchlejšie a čo najrovnomernejšie. Na rekonštrukcii ostatných krajín sa teda štáty nemusia zúčastňovať podľa toho, či si zasluhujú trest alebo nie, ale podľa toho, či sú menej alebo viacej poškodené ako ostatné krajiny. Ak sa na to dívame z tohto hľadiska, a vojna bude pokračovať ako doteraz, nie je pravdepodobné, že by Nemecko bolo na konci vojny – v porovnaní s hociktorým štátom – v pozícii dlžnej, čiže menej poškodenej krajiny. Žiadať v takejto situácii, aby sa Nemecko, okrem symbolickej účasti, podieľalo na rekonštrukcii iných krajín, znamená toľko, ako vybudovanie Nemecka odsunúť v prospech vybudovania ostatnej Európy. Ekonomická a ekonomickopsychologická reakcia na tento postup bola by presne taká ako roku 1919, resp. 1923. Treba si uvedomiť, že nielen z hľadiska celého sveta je dôležité, aby sa rekonštrukcia uskutočňovala rovnomerne, t.j. aby ani jedna krajina v rekonštrukcii dlhodobo nezaostá-

vala; špeciálne v prípade Nemecka bolo by mimoriadne katastrofálne, keby Nemecko – ktoré už tri desaťročia pozná len abnormálne ekonomické situácie a zvyklo si na patologické hospodárske stavy – žilo, na rozdiel od ostatného sveta, ešte dlho abnormálnym hospodárskym životom.

Treba sa predovšetkým vyvarovať rozličných vonkajších prejavov diktovaného mieru. Otvorený diktát nastolený po rokovaníach „za chrbtom“, akým bola Versaillská mierová zmluva, je v dôsledku v ňom obsiahnutých ponížujúcich prvkov podstatne nebezpečnejší ako reálny diktát vo forme rokovania. Nie sú nijaké pochybnosti o tom, ktorá z rokujúcich strán sa nachádza medzi extrémnymi výkyvmi sebaopovzdovania a sebaúcty. Je úplne zbytočné robiť také scény, ktoré nepotrebuje sebadôvera víťaza, a môžu byť katastrofálne z hľadiska psychologickej regenerácie porazeného.

Nunc venio ad fortissimum: územné nariadenia. Ak vieme, že príčina každej biedy Nemecka spočíva v ťažkých pôrodných bolestiach nemeckej jednoty a v tom, že nemecká jednota nemohla vzniknúť ani roku 1919, keď zanikli jej pravé prekážky, ktorými boli dynastia, vieme aj to, čo si máme myslieť o všetkých plánoch upriamovaných na rozdelenie Nemecka. Akékoľvek rozdelenie by len upevňovalo existenciu slepej uličky utvárania politických rámcov, v ktorej Nemecko žije už dvesto rokov. V tomto ohľade by aj osamostatnenie Rakúska bolo veľmi nebezpečným pokusom, lebo – ako sme už skonštatovali – rakúsky národ v modernom význame slova nikdy neexistoval, a je sotva pravdepodobné, že by sa ešte teraz skonštitoval. Je však nepochybné, že by referendum ohľadne samostatného Rakúska malo po skončení vojny isté vyhliadky na úspech. Lebo zlý začiatok Anschlusu, hrozné utrpenie vo vojne a účinkovanie hitlerovského Veľkého Nemecka na jednej strane a vyhýbanie sa problémom ohrozujúcim Nemecko na druhej strane môže spôsobiť, že v referende o nezávislosti Rakúska samostatné Rakúsko získalo vyše päťdesiatpercentnú väčšinu. Neverím však, že by táto väčšina mohla byť podstatne vyššia ako päťdesiat percent, čo je z hľadiska zrodu národa, kde sa žiada deväťdesiatdeväť percent, hotové fiasko.

Menej naivné nie sú ani plány, ktoré si vytýčili za cieľ odpojenie v úzkom význame chápaného Pruska, správnejšie: Brandenbursko-pomoransko-pruského komplexu od ostatného Nemecka. Analýza historických príčin nemeckej krízy charakterizuje typicky rasistickú predstavu, že nositeľom nemeckého furoru by bol druh človeka žijúci medzi

Labe a Nemenom, ako celkom naivnú. Tento druh človeka mohol poskytnúť isté drsné odtiene hohenzollernovskému militarizmu alebo hitlerovskému kultu moci, ale v konečnom dôsledku nemá nijakú *osobitnú* historickú zodpovednosť. V nemeckom furore sú až po krk nielen chvastaví Brandenburčania, drsní Pomoranci, suroví Prusi a feudálni Sleziania, ale aj remeselnícky zruční Sasi, idylicky orientovaní Durínčania, anglicky pôsobiaci Hanzania, francúzsky pôsobiaci Porýnčania, konštituční Württemberčania, katolícki Bavori a – horribile dictu – aj rozšafní Rakúšania a slobodomylovní Tirolčania. Všetky podobné diferenciácie sú v rámci Nemcov a z hľadiska európskeho problému Nemcov falošné a zavádzajúce. Hlavným problémom Nemcov je nemecká jednota [sic!], a každým rozbíjaním nemeckej jednoty bude nemecký furor vo všetkých svojich zlomkoch nie slabší, ale silnejší.

To isté sa vzťahuje aj na plány, ktoré chcú spojením Rakúska, Bavorska a prípadne celého Nemecka rozprestierajúceho sa pod Mohanom utvoriť katolícke Južné Nemecko. Každé úsilie, ktoré chce katolicizmus nejakým spôsobom konfrontovať s nemeckou jednotou, je dobré iba na to, aby vyvolalo urputné protikatolícke hnutia. Tak, ako svojho času hnutie Los von Rom⁸, aj jeden z duchovných pôvodcov hitlerizmu čerpal z podobných myšlienkových prameňov. Vieme, že juhonemecký národ neexistuje, a šancu nemá ani predstava juhonemeckého štátu, ktorý by pozostával zo zväzku rakúskeho, bavorského, württemberského a badenského národa. Predstavy tohto druhu pochádzajú z optického klamu, že vnútri istého väčšieho politického útvaru, ak v ňom existuje súhrnná jednota, je to vždy separatizmus, ktorý sa zviditeľní; no len čo sa veľká jednota roztriešti a víťazí separatizmus, odrazu vychádza najavo, o čo sú silnejší prívrženci jednoty.

*Bieda
východoeurópskych
malých štátov'*

1. VZNIK A VÝVIN EURÓPSKÝCH NÁRODOV A MODERNÉHO NACIONALIZMU

Utváranie sa národov predstavuje jeden z najvýznamnejších procesov Európy ako politického spoločenstva. Utváranie sa *moderných národov* je v rámci toho procesom osobitného významu. Jeho podstata spočíva v tom, že rámce existujúcich alebo novovznikajúcich národov vyplňajú nové, veľmi silné masové hnutia, a s nimi späté emócie sa menia na nové, veľmi silné masové cítenie. Nie je pravda, že by sa národ a nacionalizmus boli zrodili s francúzskou revolúciou, že by sa jednotlivé národy boli zrodili spolu s buržoáznou revolúciou. Vtedy sa stalo iba to, že politické procesy späté s národom sa zmenili na *masové hnutia* a emócie späté s národom sa zmenili na *masové emócie*. Táto premena sa v prípade niektorých národov uskutočnila relatívne hladko, u ďalších národov búrlivo, alebo sa odohrala či odohráva v podobe celého radu katastrof. Počas tohto procesu sa niektoré národy materiálne a morálne pozdvihli, iné materiálne upadli a morálne poklesli, a boli aj také, ktorých celý vývin sa ocitol v slepej uličke. V nasledujúcich úvahách chceme priblížiť proces formovania sa moderných národov.

NÁROD, AKO CHARAKTERISTICKÁ JEDNOTKA EURÓPY

Národ, ako charakteristická jednotka Európy, je výsledkom takmer poldruhatisícročného vývinu. Za mylný a povrchný pokladáme názor, že v Európe sú štátne hranice a spolu s nimi národné rámce poldruhatisícročia v stave ustavičného pohybu, v ktorom sa okrem vplyvu mocenských síl neuplatnila žiadna kontinuita alebo vnútorná zákonitosť. Tento pohľad si nevšíma, že za meniacimi sa štátnymi hranicami a za chaosom neprehľadných feudálnych pomerov boli národné rámce Európy – s výnimkou kritických období utvárania sa národných rámcov, ich lokálnych zmien a členení (5.-6., 10., 15.-16. a 19.-20. storočie n. l.) – prekvapivo konštantné a neobyčajne pevné. Národy, keď už raz vznikli, nikdy sa podľa svedectva histórie nerozpadli len v dôsledku oslabenia centrálnej a osamostatnenia sa lokálnej moci: osamostatnená miestna jednotka stala sa osobitným novým národom len vtedy, ak jej osa-

mostatnenie sprevádzali adekvátne silné alebo dlhotrvajúce politické zážitky, ktoré tvorili základ vnútorného sebavedomia a vonkajšej autority novej jednotky.

KONŠTITUOVANIE SA EURÓPSKÝCH NÁRODOV

Národy Európy sa začali utvárať v 5.-6. storočí n. l. z tých germánskych monarchií, ktoré si pod vedením tej-ktorej významnejšej dynastie rozdelili medzi sebou dedičstvo Rímskej ríše, a vychádzajú z celkom náhodných počiatkových vojenských výprav, po istých úpravách a usporiadaní prijímajú formy niekdajších veľkých jednotiek Rímskej ríše: kráľovstvo Frankov Galiu, západní Góti Hispániu, Anglosasi Britániu a Longobardi Itáliu. Po rozpade Karolínskej ríše zjednocujúcej Západ sa popri nanovo vznikajúcom talianskom a západofranskom, neskôr francúzskom kráľovstve konštituuje v 9. storočí i nemecké kráľovstvo. K nim sa na severe čoskoro pripoja tri škandinávské štáty a na východe tri východoeurópske katolícke štáty: Poľsko, Uhorsko a Čechy. Týmto uzavretým počtom národov vykročila západná Európa k vrcholu stredoveku. Trocha hmlistejšie pôsobia národné rámce vznikajúce na území východného kresťanstva. Rusko sa zjednocuje pod vedením rodu Rurikovcov v 9.–10. storočí. Byzantská ríša zachováva rímsko-grécku kontinuitu, ale na balkánskych územiach sa podľa spôsobu západných kráľovstiev utvárajú monarchie mladých národov: Bulharov, Srbov a Chorvátov medzi 8. a 11. storočím, podunajské rumunské kniežatstvo a Litovské arcikniežatstvo o niečo neskôr.

Roku 1414 prezentuje sa na koncile v Kostnici päť popredných národov Európy: Taliani, Francúzi, Angličania, Nemci a Španieli ako politicky vzájomne prepojené jednotky s ustáleným charakterom. V tomto období začína sa aj proces osudného oddeľovania sa charakteru západoeurópskych a stredoeurópskych národných rámcov: *francúzske, anglické a španielske* kráľovstvá nadobúdajú čoraz výraznejšiu, čoraz efektívnejšiu podobu, *nemecké a talianske* kráľovstvá sú naopak stále menej hmatateľné, menej viditeľné, čoraz viac symbolické. Práve v tom čase sa utvára niekoľko menších európskych národov. Na území medzi Nemeckom a Francúzskom z politického zážitku krajiny burgundských kniežat (precízne spracovaného Huizingom) a neskôr z veľkého zjednocujúceho a oddeľujúceho zážitku nizozemskej revolúcie vzniká *holandský a belgický* národ. O čosi skôr začal sa, ale v tom čase vrcholí, proces definitívnej odluky Švajčiarska od nemeckej ríše. Príznamy vzniku

osobitného národa sa prejavujú počas politického rozpadu *Talianska*, najmä v rámci Benátskej republiky a Sicílskeho kráľovstva. Končí sa znovuzjednotenie, potom rozdelenie Pyrenejského polostrova na *španielsky a portugalský* národ, v čom zohral svoju úlohu aj veľký zážitok námorských dobyvateľských výprav. V tomto období vstupuje do dejín prvá ľudovo orientovaná nacionalistická osobnosť: *Jana z Arku*, a objavujú sa už všetky myšlienky, ktorými sa dodnes prejavuje národné cítenie. Je to hlavne idea národa, ktorého prospech je najhlavnejším kolektívnym hľadiskom, potom je tu uvedomovanie si a hodnotenie národných špecifik, odmietnutie cudzej moci a dokonca už aj hodnotenie národného jazyka. Jazyková jednotka však ešte nevystupuje ako národovotvorný činiteľ. Ortega výstižne poukazuje na fakt, že štáty v Európe najnovšieho veku neboli jednojazyčné preto, lebo sa spojili jednojazyčné národy, ktoré utvorili štát, ale preto, lebo existujúci štáty a národný rámec *zmenila* politická, kultúrna alebo kvantitatívna hegemonia jedného či druhého národa na jednojazyčný. A naozaj, aj dnes množstvo európskych jazykových hraníc uchováva pamiatku na dávno zaniknuté politické hranice, napr.: francúzsko-valónska jazyková hranica, francúzsko-katalánska jazyková hranica, dánsko-nórska a švédsko-nórska nárečová hranica atď.

STREDOVEKÉ HRANICE A NÁRODNÝ RÁMEC

Aj keď sú takto vzniknuté hranice stredovekých európskych národov miestami posunuté, celok národného rámca sa takmer nemení. Politické štruktúry utvárajúce na feudálnej či rodinnej platforme vzťahy, ktoré sa križovali so záujmami národných jednotiek, javia sa prevažne ako veľmi krehké a napriek tomu, že miestami trvajú relatívne dlho, skôr či neskôr zanikajú bez toho, že by na rozhraní veľkých rámcov zanechali nejaké stopy. Takto vzniká a zaniká anglicko-normandský a neskôr anglicko-francúzsky vzťah, ďalej aragónsko-sicílsky, španielsko-neapolský, španielsko-milánsky a neskôr rakúsko-milánsky vzťah, španielsko-nizozemský, potom rakúsko-nizozemský vzťah, anglicko-hannoverský vzťah, takmer tisícročný savoysko-piemontský vzťah a najmä v Nemecko-rímskom cisárstve stelesnený nemecko-taliansky vzťah. Každý z nich zanechal nejaké stopy, ale ani jeden nespôsobil na hraniciach medzi zainteresovanými národmi podstatné posuny.

MODERNÝ ŠTÁT A REVOLUČNÝ NACIONALIZMUS

V západnej Európe sa v 15.–17. storočí postupne utváral *moderný štát*. Kedysi symbolická centrálna moc berie do rúk politický život národa čoraz silnejšie a na národnom vedomí čoraz výraznejšie participuje aj vrstva inteligencie a mestskej buržoázie, ktoré hýbu štátnym aparátom. Sídlné mesto začína postupne patriť celej krajine, ktorá sa nielen politicky a právne, ale aj z hľadiska riadenia a hospodárstva stáva charakteristickou jednotkou. Za tejto situácie dochádza k *francúzskej revolúcii*, ktorej jedným z rozhodujúcich dôsledkov bol proces intenzívneho a demokratizácie spoločenských emócií, čiže zrod moderného patriotizmu. Tu je aj zmysel ináč povrchného tvrdenia, že európsky nacionalizmus vznikol spolu s francúzskou revolúciou. Ako sme už spomenuli, ani nácia ako *fakt*, ani s ňou späté *emócie* sa nezrodili roku 1789, ale o niekoľko storočí, ba takmer o tisícročie skôr. Ibaže vedomým nositeľom tejto formy spoločenstva bola do roku 1789 *šľachta*. Vo francúzskej revolúcii prienik inteligencie a buržoáznej triedy, t.j. *tretieho stavu* do národného rámca, ktorý trvá nepretržite do konca stredoveku, nadobudol formu triumfálneho a náhleho prisvojenia, a z tohto zážitku sa rodí moderné národné cítenie. Revolučná demokracia, a vôbec každá demokracia, nech už akokoľvek hlása slobodu *človeka*, túto slobodu uskutočňuje vždy v určitom *danom* spoločenstve, a tento zážitok neznamená ochabnutie emócií voči príslušnému spoločenstvu, ale ich vystupňovanie a zosilnenie. Vysoký stupeň napätia demokratického kolektívneho cítenia vzniká preto, že sa v ňom spájajú dve emócie: tretí stav, ľud, všetci – vezmú do držby, prisvoja si krajinu kráľov a šľachticov s celou jej historickou a politickou prestížou, reprezentatívnym a vyzývavým sebavedomím. Súčasne ju obklopia všetkými tými vrúcnyimi a bezprostrednými citmi, ktorými dovtedy obklopoval mešťan svoje užšie spoločenstvá. V tomto spojení boli silnejšie mešťanove city, a podľa podstaty demokracie aj bolo potrebné, aby boli silnejšie: moderná demokracia znamená v konečnom dôsledku víťazstvo životnej formy pracujúceho a tvorivého človeka nad človekom aristokratickým, ktorý sa vyžíva a prezentuje v mocenských situáciách. Tento vzťah demokracie a nacionalizmu v západnej a severnej Európe, kde nedošlo k poruchám alebo chorobným deformáciám politického vedomia, predstavuje dodnes živú skutočnosť.

2. ROZPAD ÚZEMNÉHO USPORIADANIA STREDNEJ A VÝCHODNEJ EURÓPY A VZNIK JAZYKOVÉHO NACIONALIZMU

Keď na konci 18. storočia vypukol moderný demokratický nacionalizmus a žiadal si priestor, v západnej a severnej Európe bolo celkom jednoznačné, že ten rámec, ten štát, ktorého sa ľud chce zmocniť, predstavuje jednoznačne *existujúce štátne rámce*: Francúzsko, Veľkú Britániu, Španielsko, Portugalsko, Belgicko, Holandsko atď. Iná bola situácia v strednej a východnej Európe. V Nemecku a v Taliansku zamotala politický vývin oboch krajín politická formácia Nemecko-rímskeho cisárstva, vo východnej Európe narušila jestvujúce národné rámce expanzia osmanskej nadvlády, i keď nebola schopná vybudovať definitívne a pevné nové rámce. Obidva činitele zohrali svoju úlohu pri vzniku osudného štátneho útvaru, ktorý proces formovania štátov a národov v strednej a východnej Európe celkom zamotal. Týmto štátnym útvarom bola Habsburská ríša.

OSUDNÝ ŠTÁTNY ÚTVAR HABSBUROVCOV

Ríša Habsburgovcov predstavovala v čase svojho vzniku práve také príležitostné, medzi-„národné“ dynastické štátne vzťahy, akými boli vzťahy aragónsko-sicílske, anglicko-hannoverské atď. Bola všelijaká, len nie taká, akou si ju predstavujeme v súčasnosti: „*dunajským štátom*“. Jedna z jej zložiek – *nemecké cisárstvo* – zatlačená v dôsledku reformácie do južného Nemecka, priniesla so sebou všetky svoje záujmy orientované na Taliansko a západnú Európu; *české kráľovstvo* bolo dunajskou krajinou len z menšej časti, a uhorské kráľovstvo zredukované v dôsledku osmanského útoku, bolo vlastne len vojenské predpolie nemeckého cisárstva smerom na východ. Seriózne zámery zjednotenia sa v tejto únii dlho neuplatňovali. Do polovice 18. storočia neboli žiadne pochybnosti, že Habsburgovci predstavujú v Európe politickú vážnosť nemeckej kráľovskej moci spojenej s rímskym cisárskym titulom. „Cisár“ je z rodu Habsburgovcov, ktorý je pánom veľkej časti Nemecka a Talianska a pritom je českým a uhorským kráľom. V priebehu náboženských vojen sa však nemecký cisár ocitol čoraz väčšími mimo Nemecka, a súčasne, keď sa upevnila jeho pozícia v Taliansku, okrem iného, ale vonkoncom nie predovšetkým, rozprestiera sa ďalej aj pri Dunaji, kde sa mu na úkor Turkov podarí získať späť staré územie uhorského kráľovstva.

JAZYKOVÝ NACIONALIZMUS

Jazykový nacionalizmus je špecifický stredo- a východoeurópsky fenomén. Podľa teórií nacionalizmu vypracovaných prevažne v strednej a východnej Európe, dnes už aj v západnej Európe často zaznieva názor, že národ vzniká „zoskupením“ ľudí hovoriacich jedným jazykom, ktorí si založia štát. Nič podobné sa však na svete ešte nestalo. Moderná idea národa je politický pojem par excellence: jeho východiskovým bodom je istý štátny rámec, ktorý si chce ľud silou demokratizovaných národných emócií privlastniť a vlastniť. Kým sa však na začiatku 19. storočia tieto tendencie dosť prispôbovali historickým štátnym rámcom a chceli sa striasť iba nanútených štátnych útvarov vybudovaných nad nimi (Habsburská ríša, Osmanská ríša), po vzniku jazykového nacionalizmu začali si všetky tunajšie národy uvedomovať vlastnú situáciu aj z hľadiska jazykových vzťahov: národy, pri historických hraniciach ktorých žili jazykovo príbuzné národy, alebo ktoré už ani nemali historické hranice, si vytýčili program zjednotenia všetkých jazykovo príbuzných druhov; ďalšie národy, na historickom území ktorých žili inojazyčné národy, si vytýčili program jednojazyčného štátu. Podstata u oboch bola rovnaká: neistotu politického bytia chceli podporiť etnickými faktormi.

To však neznamená, že na týchto územiach sú národy utvárané lingvistickými činiteľmi a že z hociktorého dialektu možno vyčarovať národ. Národy aj tu, ako všade, utvárajú politické činitele. Prevažná väčšina tunajších národov: poľský, maďarský, český, grécky, rumunský, bulharský, srbský, chorvátsky, litovský sú všetky také, ktoré počas dlhých storočí histórie mali svoj štátny alebo napoly štátny útvar a špecifické politické vedomie. Niekoľko ďalších národov (Slováci, Lotyš, Estónci, Albánci), pri ktorých sa na prvý pohľad zdá, akoby sa boli zrodili na čírom jazykovom základe, takisto nevznikli „zoskupením“ rovnako hovoriacich ľudí, ale prostredníctvom historických zážitkov a procesov. Napríklad slovenské národné vedomie sa utvorilo v historickom rade zážitkov, ktorý sa začal politickým a kultúrnym odporom proti maďarskému jazykovému nacionalizmu a pokračoval odpojením sa od maďarského štátu a pripojením sa k československému štátu, vznikom samostatného Slovenska a rekonštitúciou Československa. Treba poznamenať, že zmietanie sa medzi rozličnými štátnymi spoločenstvami zohralo úlohu aj pri zrode, resp. znovuzrození niekoľkých malých západoeurópskych národov, napr. Fínov a Nórov. Rad takýchto histo-

rických zážitkov je činiteľom, ktorý sformuje istý národ. Často zdôrazňované tvrdenie prívržencov stredo- a východoeurópskych historických jednotiek, že jazyk sám nie je národotvorným činiteľom, lebo ním je iba história, je teda pravdivé. Nevyplýva však z neho to, čo by ním spomínaní prívrženci chceli dokázať, pretože na druhej strane je pravdou i to, že v špecifických pomeroch strednej a východnej Európy sa jazyková súdržnosť stala politickým a historickým činiteľom, najmä však činiteľom územného ohraničenia existujúcich rámcov a v niektorých prípadoch aj sformovania nových národov.

POHYBLIVOSŤ HRANÍC

Vítazstvo jazykového nacionalizmu znamenalo, že hranice medzi národmi strednej a východnej Európy začali byť pohyblivé. Kým v západnej Európe si historický status quo udržal význam spätý s ohraničenosťou národov, vo východnej a strednej Európe hranice medzi znovuzrozenými národmi buď celkom zmizli v historických peripetiách (na Balkáne), alebo aj keď sa zachovali po najnovší vek (v prípade Poľska, Maďarska a Čiech), ich súdržná sila ochabla. V tejto situácii najväčšia chyba *nespočívala v tom, že jazykové hranice boli veľmi krivolaké a neboli v súlade s geografickými a hospodárskymi predpismi, ale v tom, že historické cítenie týchto národov – keďže väčšina z nich mala historickú pamäť – spájalo sa s iným a podstatne väčším územím ako bolo územie s adekvátné hovoriacim obyvateľstvom. Ako všade na svete, aj tu spája národné cítenie nielen istú skupinu ľudí navzájom, ale aj istú skupinu ľudí s určitou územnou jednotkou lokalít, svätých miest, historických pamiatok. Toto cítenie bolo mimoriadne silné tam, kde príslušné lokality obývalo menšinové, v menšinovej situácii sa ocitajúce alebo územne ohraničené, no národným jazykom hovoriace obyvateľstvo. Avšak ani požiadavka ľudových hnutí – stojacich proti historickým rámcem – privlastniť si mestské centrá, neboli menej silné. Čoskoro teda vznikla situácia, že všetky v tejto oblasti obrozené národy sa s väčšinou svojich susedov zaplietli do urputných zápasov o hranice. Dôsledkom bolo množstvo vojen a katastrof, z čoho vznikla ešte väčšia neistota národného bytia a územného stavu. Z tejto situácie pramení politická hystéria východo- a stredoeurópskych národov.*

3. ROZPAD TROCH VÝCHODOEURÓPSKÝCH HISTORICKÝCH ŠTÁTOV

Katastrofou troch východoeurópskych historických štátov, Poľska, Uhorska a Česka, sa musíme zaoberať osobitne. Jednak preto, lebo ich rozpad hrá v katastrofe európskeho štátneho systému oveľa rozhodujúcejšiu úlohu, ako sa na prvý pohľad zdá. Jednak zas preto, lebo nevyváženosti politického vedomia týchto krajín ešte charakteristickejšie poukazujú na príčiny a podstatu problémov strednej a východnej Európy.

V súvislosti s chaosom východnej a juhovýchodnej Európy je závädzajúce, ak z radu príčin spôsobujúcich tento chaos, vyzdvihneme rozpad habsburskej monarchie. Príčinou chaosu bolo skôr *bytie* tejto monarchie. Venovať sa podrobnejšie jej rozpadu by bolo zbytočné, lebo príležitostný a hybridný štátny konglomerát Habsburgovcov postrádajúci vnútorné dostredivé sily, by sa ani pri šťastnejšom vývoji nebol mohol stať stabilizačným činiteľom strednej a východnej Európy. Boli tu však tri historické štáty s oveľa hlbšími koreňmi: Poľsko, Maďarsko a Česko, ktoré habsburská monarchia viac či menej zatičila, ale ktoré sa po jej rozpade odkryli svetu. Podarilo sa im dokázať, že na rozdiel od štátu Habsburgovcov predstavujú skutočné a žijúce národy, ale to už nedokázali, aby sa opäť ujali úlohy, ktorú hrali pred vznikom Habsburskej ríše. Vnútorná nevyváženosť týchto troch štátov rozhodujúcim spôsobom prispela k rozpadu európskeho štátneho systému: Maďarsko bolo bodom, kde politický obranný systém Francúzska postavený proti Nemecku, utrpel od roku 1918 značné škody. Československo bolo bodom, kde sa tento obranný systém roku 1938 zrútil skôr ako mohol byť použitý. Poľsko zas predstavovalo archimedovský bod, odkiaľ sa nemeckej expanzii podarilo na istý čas rozložiť solidaritu Západu a Východu, stojacich proti nej. Cez takto vzniknutú medzeru sa na svet vyrútili všetky hrôzy druhej svetovej vojny.

Problémy všetkých troch historických štátov sa začínajú na konci 18. storočia a v konečnom dôsledku ich možno vyvodiť z ťažkostí, ktoré na tomto území stáli v ceste sformovania a stabilizácie národov.

PROBLÉM POĽSKA

Problém Poľska spočíval v tom, že historické poľské kráľovstvo malo v úzkom význame chápanú *poľskú polovicu*, ktorá bola homogénne poľská, avšak prostredníctvom personálnej únie sa k nej pripojila aj tzv.

*litovská polovica*², ktorej vedúca vrstva sa takmer úplne popoľstila, no jej obyvateľstvo bolo sčasti litovské, prevažne však *ruské* a hlásiace sa k *ortodoxnej cirkvi*. V novoveku sa prítlačivosť vzrástajúceho Ruska – na rozdiel od tohto obyvateľstva – uplatňovala v čoraz väčšej miere. Súčasne sa uplatňovalo aj nemecké expanzívne úsilie voči západnému Prusku (patriacemu k Poľsku), ktoré však bolo aj z etnickej, aj z historickej stránky menej opodstatnené ako ruské požiadavky. Keďže ruský a pruský tlak sa v dôsledku anarchie v Poľsku začal uplatňovať smerom k územnému okypteniu Poľska, o korisť prejavilo záujem aj Rakúsko, ktoré na poľské územie nemalo žiadne nároky. Po prvom rozdelení Poľska vzniklo silné demokratické hnutie, od ktorého poľskí vlastenci očakávali vnútorný i vonkajší prerod krajiny. Toto hnutie viedlo naozaj k vážnym reformám vo výchove a politike, ktoré vyvrcholili v ústave z roku 1791.³ Ústava vyvolala európsky ohlas. Takže anarchia v Poľsku, určité vplyvy všeobecnej situácie v Európe, ako i zásahy Rakúska viedli k tomu, že akcia sledujúca okyptenie Poľska *sa skončila jeho úplným rozdelením*.

ÚPLNÉ ROZDELENIE

Tretím rozdelením dostalo Rusko vo veľkom a komplexne všetky rusko-litovské územia, kým o homogénne poľské územia sa delilo Poľsko a Rakúsko. Táto situácia uložila Poľsku historickú úlohu: *nechať si Rusko* (ktoré nenarušilo rýdzo poľské územia) *priamo za chrbtom* a takýmto spôsobom oživovať národné bytie proti pruskej a rakúskej moci. Poliaci však boli pod vplyvom hrozného rozdelenia vlastného národa, ktoré pripisovali brutálnemu násiliu, a neboli schopní rozlišovať medzi tým, čo bolo v tomto rozdelení *historickou nevyhnutnosťou* a čo bolo *čirým násilím*. Práve preto sa ani na chvíľu nevzdali ilúzie historického veľkého Poľska a okrem iného aj preto sa zoskupili okolo Napoleona. To, že šlo naozaj o ilúziu, dokázalo sa roku 1812, keď Napoleona vtiahnuceho do Litovského arcivojvodstva nikde nevívalo poľské národné povstanie, ktoré mu sľubovali jeho poľskí prívrženci. Celé podujatie však bolo dobré na to, aby v Rusku vyvolalo pocit, že mu *zo strany okypteného Poľska*⁴ *hrozí aj naďalej nebezpečenstvo*.

Dôsledkom toho došlo aj k štvrtému rozdeleniu Poľska⁵ roku 1815, ktoré bolo od predchádzajúcich horšie preto, lebo teraz sa ušli Rusku už i veľké, dokonca prevažné časti homogénneho poľského územia. Tri veľmoci participujúce na rozdelení mali rovnaký záujem, aby poľský

štát neexistoval ani na homogénnom poľskom území. Takže v Európe neostala veľmoc, ktorá by mala záujem a možnosť Poľsko rekonštituovať. Muselo uplynúť plných 100 rokov, kým súčasný rozpad cárskeho Ruska a centrálnych mocností umožnili znovuzrodenie Poľska.

ODMIETNUTÁ HISTORICKÁ LEKCIA

Dejiny uložili Poľsku znova tú istú úlohu: vybudovať národný život na *poľských* územiach a zriecť sa tých rozsiahlych teritórií, kde ešte boli poľskí veľkostatkári, ale neboli poľské masy. Tzv. Curzonova línia vyvodila dôsledky z tejto situácie. Nie tak Poľsko, ktoré roku 1920 nevedelo odolať pokušeniu, aby využijúc ohrozenú situáciu Sovietskeho Ruska, prekročilo Curzonovu líniu. Po uzavretí rižského mieru sa pod jeho mocou ocitla viac ako šesťmiliónová ruská a ukrajinská menšina, čo spôsobilo, že Poľsko sa vzdialilo od demokracie, lebo v súvislosti s národným cítením obyvateľstva stratilo istotu, a katastrofy, ktoré mal poľský národ za sebou, mu nedali odvahu, aby tieto územia anektovalo za cenu veľkorysých a demokratických ústupkov.

Kým Poľsko oslavovalo, že po rižskom mieri sa opäť priblížilo k hraniciam veľkého historického Poľska, nevenovalo pozornosť tomu, že celú akciu uskutočnilo v najkritickejšej a najohrozenejšej chvíli života nového sovietskeho štátu, čím dosiahlo, že pre sovietske politické myslenie stalo sa *symbolickým bodom každého zlomyseľného útoku*, ktorý ohrozoval novú socialistickú ríšu zo strany kapitalistického sveta. O dvadsať rokov neskôr, roku 1939, keď nemecký útok opäť ohrozil bytie Poľska, Poľsko prepadlo aj tretí raz z tej istej historickej lekcie: *z lekcie stavu dôvery s Ruskom*.

Po skončení druhej svetovej vojny sa Poľsko znova ocitlo v takej psychickej situácii, že „Európa mu je dlžná“. A keď sa z ruskej strany nastolila aj požiadavka Curzonovej línie, neprijalo Curzonovu líniu – ktorú jej vnucuje poučenie katastrof opakujúcich sa v skutočnosti 150 rokov – ako jediné možné riešenie, ale ako *ťažkú krivdu*, za ktorú mu patrí náhrada veľkého rozsahu. Zhodou okolností to bolo vo chvíli, keď výkonné moci Európy mali z rozličných príčin pocit, že požiadavka je opodstatnená. Náhradu poskytli v podobe *Sliezka a polovice Pomoranska*, k čomu pridali možnosť úplného vystaňovania nemeckého obyvateľstva z týchto území.⁶ V súčasnosti ešte nemôžeme odhadnúť, aký bude účinok tohto rozhodnutia neskôr: predpokladáme však, že okolo tejto otázky sa vynoria kontúry veľmi výraznej európskej krízy svedo-

nia, a že jedného dňa si aj Poľsko bude musieť uvedomiť, že *menej by bolo bývalo viac*.

PROBLÉM HISTORICKÉHO UHORSKA

Východiskový problém Uhorska je totožný s východiskovým problémom Poľska. Daný bol istý historický štátny rámec, ktorý však z jazykovej stránky nebol v úplnosti maďarský, ale delilo sa oň niekoľko národností. Tieto národnosti sa delili na dve skupiny: národnosti *severných území* prešli celým osudom historického uhorského štátu a prejavili silnú pravdepodobnosť v tom smere, že by mohli participovať na viacjazyčnom uhorskom štáte s totožným historickým vedomím. U národností žijúcich v *južnej časti* Uhorska však význam uhorského štátu počas dlhotrvajúceho tureckého panstva poklesol, svoju ochranu a oslobodenie *neočakávali a nedostali od uhorského štátu*, ale od *Habsburskej ríše*, ktorá bola silnejšia, a obsiahla aj Uhorsko; a keď po vyhnaní Turkov na základe historického práva sa opäť ocitli v užšom či voľnejšom vzťahu k uhorskému štátu, tento vzťah už pre národnosti neznamenal vôbec nič. Je preto pochopiteľné, že potom, čo sa na Balkáne utvorili štáty jazykovo príbuzných národov, *gravitovali* plnou silou *práve k nim*. Predstavitelia maďarského demokratického a národného hnutia si predstavovali, že demokratická sloboda utvorí v rámci historického Uhorska súčasne aj národnú jednotu. Táto nádej sa ukázala ako *ilúzia*, pretože roku 1848, keď sa maďarský národ s vehemenciou pustil do boja za nezávislosť od Habsburgovcov, ocitol sa zoči-voči inojazyčným národnostiam svojej krajiny, predovšetkým *Chorvátom, Srbom a Rumunom*, ktorí jeho úsilie o odtrhnutie neboli ochotní uznať. Takže Uhorsko bojujúce za slobodu sa súčasne ocitlo voči mocnostiam *európskej reakcie* a vlastným *nespokojným národnostiam*, čo malo za následok katastrofu z roku 1849.

OSUDNÉ POUČENIA ROKU 1849

Do politického vedomia maďarského národa sa vryli dve poučenia tejto katastrofy: prvým bolo, že *Európa nechala Maďarsko v jeho boji za nezávislosť napospas osudu*, druhým bola skutočnosť, že *cudzojazyčné národnosti využijú demokratickú slobodu na odtrhnutie*. Z prvého poučenia za zrodilo rakúsko-uhorské vyrovnanie roku 1867, ktorého podstatou bolo, že Uhorsko sa v záujme uchovania svojho historického územia zrieklo nezávislosti. V dôsledku druhého poučenia začal vývin,

ktorý Uhorsko vzdialil od demokratických ideálov, lebo po katastrofe rokov 1848–49 zmocnil sa Maďarov strach, že akceptovanie všetkých dôsledkov demokracie povedie k odtrhnutiu národnostných území. História by prívržencom historického Uhorska bola dala tú lekciu, aby sa smerom na sever pokúsili historickú krajinu uchovať, ale smerom na juh nech si uvedomia, že stoja voči dávno odcudzeným národom. Namiesto toho vznikla istá relatívne úzkoprsá politika, ktorá si predstavovala, že ak malicherným spôsobom zabráni verejnoprávnemu uplatneniu rozličných nemaďarských jazykov Uhorska, zabezpečí tým zachovanie historického Uhorska. Výsledkom bolo, že po národnostiach žijúcich na juhu, ktoré už dospeli k celkom samostatnému národnému vedomiu, sa od myšlienky historického Uhorska definitívne odtrhlo aj slovenské a rusínske obyvateľstvo severných území.

TRIANONSKÝ KOMPLEX

V tejto situácii stihol Uhorsko pád roku 1918, keď čoskoro vyšlo najavo, že likvidácia historického Uhorska je nevyhnutná. Likvidácia sa však udiala takým nezmyselným spôsobom, že Uhorsku vzali *nielen* inojazyčné, ale – a navyše v hojnej miere – aj maďarské územia. Dôsledkom bolo sčasti to, že Maďarskom otriasol rad vnútropolitických kríz, ktoré napokon dopomohli k moci najtemnejšej reakcie, sčasti to, že maďarské politické myslenie pripísalo rozdelenie *celého Uhorska jednoducho brutálnemu násiliu a hypokríze víťazov*, a nebolo schopné rozlišovať medzi odpojením *inojazyčných území zrelých na odpojenie*, a medzi *nezmyselne a nespravodlivo odtrhnutými maďarskými územia-
mi*. V dôsledku toho sa nedokázalo rozlúčiť s *vidinou historického veľkého Uhorska* a čoraz väčšími sa utvrdzovalo v presvedčení, že *Európa mu spôsobila ťažkú krivdu*. Preto po roku 1938 necítilo povinnosť plnenia žiadnych európskych záväzkov, a keď sa ukázala možnosť zmeny územného statusu Maďarska, nezastavilo sa pri maďarských jazykových oblastiach, ale v tej miere, v akej sa dalo, naháňalo naďalej vidinu historického veľkého Uhorska, smerujúc tak priamo ku katastrofe roku 1944. *Ilúzia historického veľkého Uhorska sa tým definitívne rozbila*, no dnes už aj toto je málo: Maďarsko sa musí vyrovnat s takým definitívne vyzerajúcim mierom, ktorý opäť nezaručuje ani *len etnické hranice*. Či bude mať dostatok vnútorných síl toto uniesť, je rozhodujúcou otázkou budúceho demokratického vývinu.

HISTORICKÉ ČECHY A ČESKOSLOVENSKO

Problém tretej východoeurópskej historickej krajiny – historických Čiech – vznikol takisto z odlišnosti medzi jazykovými a historickými hranicami. Na území historických Čiech predstavujúcom pevnú zemepisnú jednotku vznikla do polovice stredoveku situácia, pre ktorú bolo charakteristické, že dve tretiny obyvateľstva tvorili Česi, kým jednu tretinu – v blízkosti hraníc – Nemci. Nemecké obyvateľstvo disponovalo svojím *nemecko* – českým povedomím takisto, ako disponovalo české obyvateľstvo svojim *česko* – českým povedomím, a oba národy pokladali krajinu spoločne a v rovnakej miere *za svoju*. Rozpory sa medzi nimi z času na čas, napr. počas husitských vojen⁷ veľmi vyostrili, inokedy sa zmiernili. Nemci sa vždy viacej orientovali na nemeckú ríšu, Česi uplatňovali skôr východoeurópsku politiku, ale to všetko sa stratilo v charakteristickom stredovekom zápase tisícov drobných záujmov. Po prevzatí moci Habsburgovcami bola nemecká orientácia čoraz silnejšia, a počas tridsaťročnej vojny sa celkom zahmlila aj štátna samostatnosť Čiech. Pritom všetkom sa *historický rámeček českého štátu zachoval*, a zachovalo sa – u Čechov podobne ako u Nemcov – aj s ním späté osobitné povedomie. Na prelome 18. a 19. storočia sa tak české, ako i nemecké povedomie zmenilo na široké masové hnutie, v rámci ktorého sa Česi i Nemci ocitli v ostrom protiklade, no ešte to vždy boli celé historické Čechy, ktoré obidva národy pokladali za svoje a požadovali ich ako svoje. Počas čoraz vyostrejších jazykových zápasov však postupne obe strany opustili myšlienkový svet rámca historického českého štátu, a kým Česi hľadali útočisko v slovanskej vzájomnosti, Nemci sa utiekali k veľkonemeckej idei. V znamení slovanskej myšlienky sa český politický a kultúrny záujem sústreďoval čoraz silnejšie na Slovákov žijúcich v severnej časti historického Uhorska, ktorí sa historickému Uhorsku postupne odcudzovali a orientovali sa čoraz viacej na Čechov. Počas prvej svetovej vojny vznikajú československé légie,⁸ a na konci vojny vznikol samostatný československý štát.⁹

PROTIREČENIA PRI VZNIKU ČESKOSLOVENSKÉHO ŠTÁTU

Československu sa v dôsledku pádu Nemecka podarilo zachovať historický český štát so zmiešaným obyvateľstvom, na východe si pripojilo Slováckmi obývané územia historického Uhorska, a navyše, v rámci územného „zaokrúhlenia“ aj značné maďarské územia. Princiálna báza vzniku nového štátu bola protirečivá: české územia spájala s novým

štátom historická a etnická kontinuita, nemecké územia mali k nemu *historický*, ale nie etnický vzťah, slovenské územia sa s ním spájali na princípe *etnického*, ale nie historického vzťahu, kým maďarské územia nemali k nemu *ani* historický, *ani* etnický vzťah.

V tejto situácii chceli prívrženci československého národa¹⁰ budovať existenciu československého štátu na dvoch ideových platformách: prvou bola *demokracia*, druhou *princíp neporušiteľnosti versailskej dohody z roku 1919*. Nový československý štát kvalifikovalo na demokraciu väčšmi ako jeho východoeurópskych susedov nielen to, že česká spoločnosť – na rozdiel od poľskej a maďarskej – bola oveľa vyvinutejšia (mala rozvinutejší priemysel a buržoáziu), ale i to, že bola oveľa optimistickjšia ako spoločnosť poľská a maďarská. Rad historických katastrof postihol Poľsko v 18. storočí, v Uhorsku sa začal v 19. storočí, takže ich optimizmus spätý s demokraciou bol v tom čase už zlomený. Česi však prežili 19. storočie v tieni Habsburskej ríše uprostred výrazných politických zápasov, ale s nezlomnými politickými nádejami, a tento optimizmus im dodával silu k demokratickému politickému zriadeniu, ktoré vybudovali v období medzi rokmi 1918 a 1938 a ktoré v čase rozličných fašizmov a absolutizmov predstavovalo skutočnú oázu. Česi majú pravdu v tom, že v československom štáte ani zďaleka nebolo ťažké byť Nemcom alebo Maďarom.

Keďže však pri vzniku nového štátu bol prvoradým princípom – nielen v jeho mene, ale i v štruktúre – etnický princíp, nemeckému obyvateľstvu historického územia sa nový štát čoraz väčšmi odcudzoval, nehovoriac o Maďaroch, ktorí sa v ňom ocitli naozaj celkom incidentálne. Nebolo im zle, ibaže bolo trochu neopodstatnené, prečo žijú a čo robia v krajine Čechov a Slovákov, ktorí sa spojili na základe slovenskej vzájomnosti.

Druhú ideovou bázou budovania a opodstatnenia československého štátu bola myšlienka neporušiteľnosti versailskej zmluvy o územnom usporiadaní. Česi zdôrazňovali túto myšlienku v takej miere, v akej cítili, že myšlienka demokracie nezachráni ich štát od vplyvu odstredivých síl, zdôrazňovali ju s meravým dogmatizmom ešte silnejšie ako Francúzi, a táto meravosť mala svoj podiel na katastrofálnom zvrate politického vývinu Európy.

KATASTROFA ROKOV 1938–1939

Roku 1938, keď hitlerovská agresia mierila k nemeckým územia Čiech, vyšlo čoskoro najavo, že solidaritu s československým štátom odmieta nielen jeho nemecké obyvateľstvo, ale aj obyvateľstvo maďarské a dokonca i značná časť slovenského obyvateľstva. Krivdy boli nepodstatné a zveličené, ale pocit averzie existoval. Nepopierateľné príznaky absencie tejto solidarity mali podiel na skutočnosti, že západné mocnosti prijali zásadu rozdelenia historických Čiech na dve časti podľa etnického princípu. Spomínané rozdelenie však – podľa toho, ako sa v Mníchove odohralo – neznamenovalo iba rozdelenie, ale aj totálne vydanie napospas Hitlerovmu Nemecku, po ktorom čoskoro nasledovala úplná anexia Čiech. S Československom sa teda stalo to isté, čo s Poľskom a s Maďarskom: dlho sa pripravujúci historický proces sa v istej chvíli odohral za vonkajších okolností najbrutálnejšieho násillia. Táto situácia znemožnila Čechom, aby za brutálnym násillím uvideli to, čo bolo iba jedným ohnivkom dlho pripravovaného procesu, ktorý bol adekvátny vývinu vo východnej Európe. Česi to celkom jednoducho pocítovali tak – a opodstatnene, – že *Európa ich opustila, národnosti ich napadli zo zadu, a že Európa im dlží rekonštitúciou slobodného štátu*.

TVÁR ZNOVUZRODENÉHO ČESKOSLOVENSKA

Ku koncu druhej svetovej vojny naozaj mohlo dôjsť k vyrovnaniu tejto podlžnosti. Avšak politickú tvár z katastrofy sa zviechajúceho československého štátu¹¹ – podobne ako duchovný profil poľského a maďarského národa – už nezmazateľne poznačila *pamiatka katastrofy*. Československo už neočakáva od demokracie zjednotenie svojho mnohojazyčného štátu a túto nádej stratilo aj Poľsko a Maďarsko. Ale kým predtým antidemokratické dôsledky rozčarovania podobného druhu pozostávali z *malicherného jazykového útľaku a odnárodňovania* menšín príslušnej krajiny, teraz Československo prekračuje túto hranicu a *vytyčuje program vysídlenia všetkých neslovanských menšín*. Je to šialenstvo, ktoré však má systém: Česi chcú *pre seba demokraciu, pre krajinu chcú pokoj od národností*, no súčasne si želajú aj neporušenú územnú podstatu, čiže *všetko naraz*. Za týmito požiadavkami však nie je sebavedomie sily, ale strach vyrastajúci z prežitej katastrofy. Na tomto bode sa začína od seba odlišovať československý a juhoslovenský vývin, ktorý bol spočiatku v mnohom podobný: v rokoch 1938–39 zakúsilo Československo vlastnú slabosť a absenciu súdržných síl v takej

miere, že sa otriasol aj vzťah štátotvorných Čechov a Slovákov; naproti tomu Juhoslávia v rokoch 1941–44 zakúsila svoju nevýslovnú silu, ktorá sa neskôr, pri zjednocovaní Srbov a Chorvátov (stojacich pôvodne ostro proti sebe) ukázala ako rozhodujúca. Juhoslovania chcú mnoho, lebo majú pocit, že sú schopní všetkého. Česi chcú všetko, ale preto, lebo nijaká istota im nie je dostatočná, a vedia, že Európa sa ešte pamätá na svoju historickú podlžnosť voči Čechám. A naozaj, veľmoci, ktoré rozhodovali o osude Európy, učinili českej požiadavke vystahovať národnosti – aspoň čo sa týka českých Nemcov – zadosť. Aj tu však platí, čo sme skonštatovali v súvislosti s Poľskom: okolo tohto problému sa začínajú črtiť obrysy závažnej európskej krízy, a je veľmi otázne, či myšlienka stopercentnej nedotknuteľnosti územnej podstaty stojí v konečnom dôsledku Československu za to, aby sa kvôli nej stalo jedným z protagonistov tejto krízy svedomia.

SPOLOČNÉ ČRTY OSUDU TROCH HISTORICKÝCH ŠTÁTOV

Po tom všetkom, čo sme už skonštatovali, nie je ťažké vyznačiť spoločné črty osudu troch historických východoeurópskych národov. Všetky tri národy dostali od konca 18. storočia až po súčasnosť svoju lekciu z *formovania sa*, presnejšie zo *spätneho formovania sa do podoby národa*. Vo svojom čase všetky tri národy: Poliaci v rokoch 1772–1794, Maďari od roku 1825 do roku 1848 a Česi v období rokov 1918–1938 reagovali na hnutie európskeho demokratizmu takým nadšením, ktoré západoeurópskych súčasníkov naplňalo najväčšími nádejami. Všetky tri národy sa však ocitli zoči-voči faktu, že *zdedené historické územia*, na ktorých trvali z hlbokých emocionálnych dôvodov, nie sú schopné v dôsledku ich mnohohjazyčnosti naplniť *jednotným národným povedomím*. Všetky tri národy istý čas podliehali falošnej ilúzii, že nesúdržné obyvatelstvo zjednotí *spájajúca sila demokracie a slobody*. Túto nádej podnecoval veľký príklad francúzskeho vývinu, kde mohutný zážitok veľkej revolúcie úspešne zapojil do jednotného národného povedomia aj inojazyčné menšiny. Avšak za francúzskym príkladom bola prestíž dvetisícročného kultúrneho vývinu, tisícpäťstoročného politického rámca, tisícročnej centrálnnej moci, päťstoročného národného povedomia a veľkej *francúzskej* revolúcie. Tento príklad chceli nasledovať z dlhého spánku prebudené východoeurópske štáty, ktoré zápasili s ťažkosťami čírej existencie. Ich nádej upriamená na jednotiacu silu demokracie ukázala sa teda ako falošná, a tak došlo k *úplnému rozdeleniu Poľska*,

k pádu maďarskej revolúcie roku 1849 a ku katastrofe Československa v rokoch 1938–39. Všetky tri katastrofy sa stali osudné preto, lebo krajina bojujúca s mocnosťami európskej reakcie sa súčasne ocitla aj zoči-voči svojim nespokojným menšinám. Všetky tri národy mali pocit, a to opodstatnene, že Európa ich hanebne opustila. Proces rozpadu všetkých troch krajín, konkrétnejšie: päťnásobné rozdelenie Poľska¹², katastrofa Uhorská roku 1849 a jeho rozdelenie roku 1919, a katastrofa Československa v rokoch 1938–39 prebehli za takých výrazných okolností *brutálneho násillia a nespravodlivosti*, že ani jedna z nich nebola schopná za brutálnym mocenským násillím zbrať v *istej miere aj logiku histórie*.

V dôsledku spätneho pôsobenia násillia a nespravodlivosti sa dokonca zrodila krčovitá ilúzia, že rozpad historického rámca – aj v celku – je iba výsledkom náhodných príčin, mocenských faktorov a brutálneho násillia. Preto mali pocit, že v tejto udalosti neexistuje žiadna nevyhnutnosť a neodvolateľnosť, a že po porážke násillia a nespravodlivosti nebude rekonštrukcii historického rámca nič prekážať. Utrpenie a bolestné výkriky utláčaných Poliakov, Maďarov a Čechov dávali obrazom krvácajúceho Poľska, krvácajúceho Maďarska a krvácajúcich Čiech vážnu realitu, takže tieto obrazy vzťahovali na *celok* rozdelenej historickej krajiny: v ich predstavách krvácalo historické územie krajiny nakreslené na mape, a nie užšie spoločenstvo, ktoré tvorili skutoční Poliaci, Maďari a Česi. Všetkým trom národom by bolo najviac prospelo to, keby sa likvidácia ich historických krajín bola odohrala za prísneho rešpektovania etnických a samourčovacích princípov. Iste, rozbitie historickej krajiny by ešte určitý čas bolelo, no nebol by rušivý vplyv utrpenia utláčaných krajanov, a bolo by pôsobilo doslova vytriezvujuco, že z okruhu odpojených inojazyčných národov by neboli doliehali vážne hlasy žiadajúce návrat do historického rámca. Bola by sa sformovala verejná mienka, ktorá by si postupne uvedomila nevyhnutnosť čiastočného okyptenia, a skôr-neskôr by si bola zvykla na nové hranice opierajúce sa o presvedčivosť faktov. Keďže sa však tak nestalo, všetky tri národy naďalej krčovite trvali na svojich historických hraniciach, Čechy dokonca na nich trvajú dodnes. Všetky tri národy – každý po vlastnej katastrofe – stratili dôveru v jednotiacu silu demokracie a keď sa ocitli pred alternatívou, či majú ostať verné ideálom demokracie alebo svojím územným nárokom, bez váhania sa rozhodli pre to druhé, a nebrali ohľad na to, že každý z nich bol – vo svojom čase – pýchou európskej

demokracie. V záujme zachovania historického štátneho územia Poľsko a Maďarsko experimentovali s neúčinnými prostriedkami menšího národného útlaku a odnárodňovania, najnovšie však Poľsko a Československo nastúpili na radikálnu cestu úplného vysídľovania menšín a v tejto súvislosti už nezachovávali ani zdanie demokracie. Každý z nich sa na míle vzdialil od výsostného príkladu demokratickej múdrosti, ktorý preukázalo Dánsko roku 1919, keď vyhlásilo, že ešte aj historické dánske územia chce späť len po uskutočnení referenda. Všetky tri národy sa pod vplyvom ťažkých otrasov ocitli v takom psychickom stave, ktorý ich len utvrdzoval v presvedčení, že *od sveta majú právo iba požadovať*, ale zodpovednosť a povinnosti nemajú žiadne. Prejavilo sa to najmä v morálke bez zábran, ktorou sa usilovali o rekonštrukciu nimi „uznaného“ statusa quo. Podobná nezodpovednosť sa prejavila i v tom, ako sa spomínané krajiny – rozčarované demokratickými metódami, ale trvajúce na historickom statuse quo – pokúšali (či už cestou odnárodňovania, alebo hoci i vysídlenia) zabezpečiť jednojazyčnosť svojho štátu.

Podlžnosť, na ktorú sa všetky tri národy ustavične odvolávali, si Európa – ktorá ich v ťažkých situáciách naozaj nechala napospas osudu – do určitej miery aj uvedomovala. Avšak z troch národov práve Maďarsko predkladalo svoj morálny účet v nesprávnych chvíľach a nesprávnym spôsobom: prvý raz počas beznádejného obdobia reakcie po roku 1849, druhý raz medzi rokmi 1918 a 1938, počas panstva meravého režimu statusa quo vo forme kverulantského revizionizmu, a tretí raz v rokoch 1938-1941 ako spojenec fašizmu. Poľsko a Československo však predložili účty aj roku 1918, aj roku 1945 vo chvíli, keď si Európa túto podlžnosť aj uvedomovala, aj jej bola schopná učiť zadost.

Osud troch národov sa teda v tomto bode do určitej miery rozchádza: kým Maďarsko nemôže rátať ani s tým, aby dostalo svoje etnické hranice, Česi prostredníctvom medzinárodnej pomoci zbavujú celé svoje historické územie národností a Poľsko dostáva za stratenú historickú oblasť náhradné územie, ktoré je podobným spôsobom zbavené národností. V Maďarsku teda možno rátať s ťažkou psychickou krízou dotýkajúcou sa aj budúcnosti demokracie, avšak Poľsko a Československo sa v súvislosti s rozsiahlym vysídľovaním môžu ešte stať nositeľmi rozsiahlej európskej krízy svedomia. Stav, v ktorom by všetky tri národy s úplným psychickým uspokojením vedeli prijať svoje už obvyklé a ani druhými nespochybňované rámce, ešte stále necháva na seba čakať vo vzdialenejšej budúcnosti.

4. PROCES DEFORMÁCIE POLITICKEJ KULTÚRY STREDNEJ A VÝCHODNEJ EURÓPY

V súčasnosti prevláda všeobecne rozšírený názor, že strednú a východnú Európu, presnejšie celú oblasť rozprestierajúcu sa na východ od Rýna, medzi Francúzskom a Ruskom, charakterizuje na úseku politickej kultúry akási *dedičná zaostalosť*. Poukazuje sa pritom na zaostalý, antidemokratický charakter *spoločenských pomerov* týchto oblastí, na drsnosť ich politických metód, na úzkoprýsý, malicherný a násilnícky ráz ich *nacionalizmu*; často sa zdôrazňuje, že táto oblasť je živnou pôdou pre rozličné chaotické, nejasné a falošné *politické filozofie*. To všetko vyvoláva dojem, že národy a krajiny tejto oblasti nie sú svojím *ustrojením schopné demokratického vývinu typického pre západnú Európu*.

Tento obraz sa zakladá na istých pravdivých faktoch, no v konečnom dôsledku je veľmi zavádzajúci. Je však neobyčajne vhodný na to, aby sa jediným mávnutím ruky dalo vyhnúť úmorným a nepríjemným otázkam konsolidácie tejto oblasti, a aby sa mohli zdôvodniť najprotirečivejšie návrhy na riešenie, ktoré sa zhodujú iba v jednom, že sú povrchné a nebezpečné.

DEDIČNÁ ZAOSTALOSŤ ALEBO HISTORICKÁ SLEPÁ ULIČKA?

Nemožno pochybovať, že tieto krajiny sú veľmi vzdialené vyspelým, zreлым západo- a severoeurópskym demokraciám. Ani o tom nemožno pochybovať, že vážny podiel na tom majú danosti ich spoločenskej štruktúry. Inštitúcie, ktoré v západnej Európe tvorili školu demokracie, zapôsobili na spoločnosť východnej a strednej Európy oveľa menej intenzívne. V západnom význame chápané, osobné, na zmluvných vzťahoch založené územie *feudalizmu* siahalo len po Labe, odtiaľ sa začínalo prevažujúce panstvo chladného, uniformizovaného *poddanstva*. Moc spoločenských metód a komunikačných foriem zjemnených buržoáznou životnou formou, kresťanstvom a humanizmom, zasahovala najnižšie vrstvy od západu na východ v klesajúcej miere. Tomu adekvátne aj mestská buržoázia – nositeľka novodobých revolúcií, a po nej nastupujúce priemyselné robotníctvo vyvíjali sa v týchto krajinách menej organicky, a aj počtom boli menšie a izolovanejšie ako v západných krajinách. Proti tomu všetkému však možno postaviť vážne priaznivé tézy. Najmä tú, že predchádzajúce kresťanské a humanistické dianie, ako i udalosti vývinu modernej spoločnosti súvisiace s buržoáziou a ro-

botníckym hnutím, aj keď v menšej miere, ale *existovali* aj na tomto území. Národy strednej a východnej Európy oddeľovali zo spoločenského, politického a ekonomického hľadiska od západnej Európy celé storočia rozdiely v úrovni, pričom západnej Európe boli najbližšie nielen územne, ale aj vnútorným usporiadaním. V štátoch východnej Európy existovali celkom pozoruhodné prejavy voľnej roľníckej formy života a politickej slobody, a jednou z najväčších nádejí Európy 19. storočia bol práve obrovský ohlas, ktorý vo východnej Európe vyvolala európska idea slobody. Táto nádej sa odhliadnuc od Ruska nenaplnila, ale skutočnosť, že spomínané územie zaostalo za západnou Európou ešte väčšími ako predtým, nemožno vysvetliť spoločenskými príčinami. Nepochybne už pred päťdesiatimi rokmi sa našli európski pozorovatelia, ktorí zbadali stagnáciu a malú životaschopnosť politickej kultúry Talianska; ktorí si za európskymi kultúrnymi a vedeckými výkonmi Nemecka všimli veľkú zaostalosť spoločenskej štruktúry a ktorých pozornosť neušlo ani to, že v malých „slobodmilovných“ národoch východnej Európy idea slobody nie je zakorenená tak hlboko, ako sa to z diaľky zdá. Ale určite sa nenašiel taký, ktorý by na základe príčin vyplývajúcich z vnútorného usporiadania týchto národov bol predpovedal, že do polovice 20. storočia sa nielen Rusko, ale aj Turecko ocitnú v priamočiarejšej línii spoločenského vývinu, ako napr. Poľsko či Maďarsko. Túto situáciu možno vysvetliť len uviaznutým vývinom spôsobeným historickými otrasmí.

REAKČNÉ ZÁUJMY A NÁRODNÉ CÍTENIE

Niet žiadnych pochybností, že v týchto krajinách aristokratickí veľkostatkári, monopolní kapitalisti a vojenské kliky disponovali takou mocou a vplyvom, ktoré by slobodomyselná krajina so zdravým vývinom nezniešala. Za nesmierne povrchný však možno pokladať všeobecne rozšírený názor, že malicherný, úzkoprsý, násilný a protidemokratický nacionalizmus tohto územia možno zdôvodniť *záujmom* aristokratických veľkostatkárov, monopolných kapitalistov a vojenských klík uplatňujúcich moc a vplyv na to, aby národy svojich krajín udržali v otrockej poslušnosti a aby ich pozornosť odvieďli od spoločenských otázok. *Takéto* chápanie je nonsens. Spomínané záujmy kdesi skryte naozaj existovali a ich nositelia boli radi, ak sa našlo politické hnutie, ktoré im dodalo poslušné masy. Keby však bol rozhodujúci tento činiteľ, potom by tu nebol agresívny nacionalizmus, ale obyčajná poroba a animálna zaostalosť. *Národné ctenie*, aj keď je úzkoprsé a malicherné, predsta-

vuje s demokratizmom spriaznený vážny masový cit, ktorý ľudia a skupiny pevne spätí so záujmovými vzťahmi nemôžu ani stimulovať, ani prežívať. Nanajvýš sa usilujú zo svojho hľadiska využiť zavádzajúci a do slepej uličky odvádzajúci vplyv, ktorý na politický vývin jednotlivých krajín vývijali rozličné historické otrasy a obavy.

NEJASNÉ FILOZOFIE A LŽIVÁ PROPAGANDA

Aj to je pravda, že na tomto území rozbujneli najchaotickejšie politické filozofie a najhrubšie politické klamstvá, ktoré v zdravo rozvinutých spoločnostiach by sa sotva mohli čo len vysloviť, a nie ešte niekomu nahovoriť. Je však naivné predstavovať si, že deformáciu vývinu politickej kultúry môžu spôsobiť nejasné filozofie alebo štvanie zlomyseľnej propagandy. Vážne masové cítenie môže vzísť len z *citového pohnutia*, a citové pohnutie sa môže zrodiť len zo *skutočného zážitku*. Polopravdy chaotických filozofií a lži propagandy pôsobia na jednotlivcov alebo spoločensvá iba vtedy, ak ich intenzívne prežitie strašné a zavádzajúce zážitky urobia náchylnými na prijatie poloprávdy a lží, lebo na ich základe môžu potvrdiť svoje sebaklamy, môžu živiť falošné nádeje, môžu sa utvrdzovať vo svojich falošných predstavách a môžu uspokojiť určité svoje vášne. Vyrovnaná duša polopravdy a propagandistické lži jednoducho neprijme. Otázkou je, čo urobilo národy strednej a východnej Európy nevyrovnanými.

LABILITA NÁRODNÝCH RÁMCOV

Všetky nitky vedú k nejakému druhu *politickéj hystérie*, a prvou úlohou pri odstraňovaní *politických hystérií* je odhalenie historických otrasov, ktoré narušili vývin a rovnováhu týchto krajín. Otrasy pochádzali z bolestnej a ťažkej podstaty národného konštituovania v strednej a východnej Európe. Opísali sme, ako sa v dôsledku rozpadu Nemecka a Talianska a vzniku Habsburskej a Osmanskej ríše oddelili od seba na tomto území *štátne a národné hranice*, a ako to viedlo k zrodu jazykového nacionalizmu a k zauzleniu všetkých tunajších národných rámcov. Táto skutočnosť znamenala, že národom, ktoré tu žili, chýbalo to, čo západoeurópske národy – tak v skutočnosti, ako v spoločenskom vedomí – vlastnili prirodzene, jasne, ohraničene a rukolapne: je to *realita vlastného národného a štátneho rámca*, hlavné mesto, hospodárska a politická *stabilita*, jednotná spoločenská *elita* atď. V západnej a severnej Európe mohli politické vzostupy a pády krajiny, získanie alebo strata kolo-

niálnych ríš ostať čírou epizódou, vzdialeným dobrodružstvom, peknou alebo smutnou spomienkou, ktoré sa v konečnom dôsledku dali zničiť bez podstatnejších otrasov, lebo jestvovalo niečo, čo sa nemohlo vziať, čo sa nemohlo spochybniť.

Naproti tomu vo východnej Európe predstavoval národný rámec takú vec, ktorú *bolo treba urobiť, obnoviť, vybojovať a ustavične ju chrániť*, nielen pred mocenskými prostriedkami existujúcich dynastických štátnych rámcov, ale aj pred *lahostajnosťou jednej časti vlastnej populácie* a váhavým charakterom národného vedomia.

EXISTENČNÝ STRACH O SPOLOČENSTVO

Z tejto situácie vyplýva najcharakteristickejšia črta nevyrovnanej stredo- a východoeurópskej politickej duchovnosti: *existenčná obava o spoločenstvo*. Život každého z nich zatienila cudzia, nezakorenená štátna moc, prejavujúca sa raz v rámci európskych foriem, raz v podobe neznesiteľného nátlaku, ktorá – či už šlo o cisára, cára alebo sultána – ich zbavila najlepších synov, lebo ponúkla kariéru najnadanejším a väzenie a šibenicu najspravodlivejším. Rozbroje o historické a etnické hranice čoskoro podnietili národy aj k *vzájomným treniciam*, a keď bola príležitosť, jeden na druhom vyskúšali, čo sa naučili od cisárov, cárov a sultánov. Každý z nich spoznal pocit ohrozenia a straty posvätných miest národnej histórie, spoznal vedomie cudzieho útlaku a panstva nad celkom alebo časťou svojho národa. Pre každého z nich existovali územia, o ktoré sa oprávnené obávali alebo ktoré právom požadovali, a nebol medzi nimi ani jeden, ktorý by sa neocitol v blízkosti čiastočného či úplného zániku. Pre Západoeurópana vyznieva ako prázdna fráza, keď štátnik hociktorého malého národa východnej Európy hovorí o "smrťi národa", "zániku národa": Západoeurópan si vie predstaviť genocídu, porobu alebo pomalú asimiláciu, ale číry politický *zánik* je pre neho len prepriata predstava, kým pre východoeurópske národy je to *citeľná realita*. Tu nie je potrebné nejaký národ vyvraždiť alebo vysídliť, lebo na to, aby sa cítil ohrozený stačí veľmi dôrazne a násilnícky *spochybniť, že existuje*.

„PREBUDENIE“ NÁRODNÉHO VEDOMIA

Toto sa dalo urobiť v nádeji na úspech preto, lebo za národmi stáli váhavé masy, ktoré bolo treba *získať* pre ideu národa, alebo – ako sa v týchto končinách hovorí – bolo ich *treba národne prebudiť*.

Aký význam to malo napr. vo Francúzsku či Anglicku? Deväťdesiat percent ľudí práve tak nie sú vedome *Angličania* alebo *Francúzi*, ako nie sú vedome *otcovia* alebo *manželia*, *buržuji* alebo *proletári*, a nie sú vedome *ľudia*; človek si len v *kritických chvíľach* výrazne uvedomuje, kam patrí a čo robí na tomto svete. V anglických alebo francúzskych súvislostiach by ustavičné oživovanie národného vedomia ani nemalo význam, lebo ak je potrebné, národné vedomie sa i tak prebudí, a ak sa prebudí, ani tak nie je sporné, že bude anglické alebo francúzske; *aké iné* by sa mohlo prebudíť? Naproti tomu v strednej Európe bolo diskutabilné všetko: najprv bojovali medzi sebou dynastie, potom zápasili o dušu každého človeka národné rámce. Do polemiky sa – podľa vlastných záujmov či utkvých predstáv – zapojil zamepán, prednosta okresu, kňaz, učiteľ, sudca a noviny čítajúci miestny živnostník, a neraz sa stalo, že každý z nich tvrdil niečo iné. Tomu či tomu maďarskému alebo slovenskému roľníkovi ukladali niekedy i denne také definitívne hádanky kolektívneho bytia, aké musí francúzsky roľník riešiť dobre ak raz za jedno storočie. Proti sebe tu postavili východoeurópske masy s nevyhraneným národným vedomím na jednej strane a bojovných vlastencov na druhej strane, takže často zdôrazňovaná národná idea sa na tomto území mohla zdať niekedy groteskne zredukovaná. Tu je príčina, že záporný postoj vulgárneho marxizmu voči národnej idei vyvolal v strednej a východnej Európe iný ohlas ako v západnej Európe. Na Západe, kde národný rámec znamenal nepretržitú reálnu skutočnosť siahajúcu hlboko do minulosti, predstavovalo stanovisko marxizmu istú možnú, trocha dogmatickú, ale veľmi konštruktívnu teóriu. Naproti tomu v strednej a východnej Európe sa myšlienka, že národná idea je ideológiou *obhajujúcou záujmy úzkeho okruhu kapitalistov*, chápala ako smrteľné nebezpečenstvo ohrozujúce národné bytie. Chápala sa tak práve preto, lebo na tomto území naozaj *obsahovala kus pravdy*. Nie preto, akoby v týchto krajinách bola prvoradou nositeľkou národnej idey vskutku kapitalistická buržoázia: nebola to buržoázia, ale tzv. *národná inteligencia*, ktorá práve na tomto území neznamenalala to isté čo kapitalistická buržoázia, dokonca nebola s ňou ani veľmi spätá. Bolo však pravdou, že veľké masy národa v týchto krajinách, pre ktoré rodiaci sa nový národný rámec nebol totožný s historicky známou realitou dynastického štátu, prejavovali voči národnej idei spočiatku istú *pasivitu*, takže národná inteligencia vyvíjala obrovské úsilie, aby si *ľud* „osvojil“ *lekciu národa*. Pravda, túto úlohu mohla uskutočniť iba história, lež aj dovte-

dy učenie vulgárneho marxizmu, že za národnou ideou sú iba *záujmy úzkych skupín*, vážne ohrozovalo „poučujúce“ úsilie národnej inteligencie. Preto bolo možné v prevažnej časti týchto krajín zasiať doslova psychotický strach aj v tých vrstvách inteligencie, ktoré s kapitalistickým systémom nespájali ani najmenšie záujmové vzťahy.

ANTIDEMOKRATICKÝ NACIONALIZMUS

Rozhodujúcim faktorom, ktorý v týchto krajinách rozkolísal *demokraciu a situáciu demokratického vývinu*, bol existenčný strach o spoločenstvo.

Na to, aby moderný politický vývin istého európskeho spoločenstva bol harmonický a priamočiary, je v skutočnosti potrebné jedno: *aby vec spoločenstva a vec slobody bola jednou vecou*. Čiže je potrebné, aby v čase revolučného okamihu, v ktorom sa jednotlivci prostredníctvom obrovských revolučných otrasov zbaví psychologického tlaku spoločenských síl, ktoré nad ním z božej milosti vládli, bolo jasné a jednoznačné, že oslobodenie jednotlivca znamená súčasne aj oslobodenie, rozvoj a vnútorné i vonkajšie obohatenie celého spoločenstva.

Demokratizmus a nacionalizmus sú dve hnutia so spoločným koreňom, ktoré hlboko súvisia, a keď sa táto súvislosť naruší, môžu nastať vážne komplikácie. Stalo sa tak v strednej a východnej Európe, kde sa *prevzatie národného spoločenstva a oslobodenie človeka nespojili do jedného procesu*, ba naopak: tieto národy prežili historické chvíle, ktoré skôr dokazovali, že pád ťaživých politických a spoločenských mocností minulosti a konzekventné plnenie demokratických záväzkov vystavujú národné spoločenstvo ťažkým rizikám, dokonca katastrofám. Z otrasov tohto druhu sa rodí najhrozivejšie monštrum moderného európskeho politického vývinu: *antidemokratický nacionalizmus*. Žiaľ, tak sme si už zvykli, že ani nevidíme, akým hrozným nezmyslom je očakávať a rozvíjať charakteristické čnosti slobodného človeka, spontánne nadšenie, vedomé sebaobetovanie a zodpovednú aktivitu pre také spoločenstvo, ktoré *nezaručuje* elementárne podmienky rozvoja slobodného človeka.

SFALŠOVANIE DEMOKRACIE

V krčovitom stave strachu, v ktorom sme schopní uveriť, že sloboda môže ohroziť vec národa, nemožno užívať hodnoty demokracie. *Byť demokratom znamená predovšetkým nebáť sa*: nebáť sa ľudí s inými ná-

zormi, ľudí hovoriacich iným jazykom a odlišnej rasy, nebáť sa revolúcie, sprisahání, zlých úmyslov nepriateľa, nepriateľskej propagandy, podceňovania, a vôbec všetkých tých imaginárnych nebezpečenstiev, ktoré sa stávajú skutočnými nebezpečenstvami práve *preto*, že sa *ich bojíme*. Krajiny strednej a východnej Európy sa báli *preto*, lebo neboli dostatočne hotovými, zrelými demokraciami, a *keďže* sa báli, nemohli sa nimi ani stať. Vývin nerušene slobodného politického života bez strachu by bol na najrozličnejších bodoch narazil na komplexy strachu týchto národov: bol by zneistil nejaké vojnové prípravy, alebo by bol sťažil ďalšie pokračovanie nejakej agresívnej zahraničnej politiky zrodenej zo strachu, alebo by bol nalomil nejakú falošnú politickú konštrukciu, ktorej falošnosť národný strach nedovolil odhaliť, alebo by bol dal národným menšinám – zameraným voči národnému rámcu cudzo, ľahostajne či nepriateľsky, a ohrozujúcim národnú jednotu – priveľké možnosti atď. atď.

A tak v ustavičnom pocite strachu stalo sa pravidlom všetko, čo *ozajstné* demokracie poznajú len v hodine *skutočného* nebezpečenstva: redukcia základných slobôd, cenzúra, hľadanie „prisluhovačov“ nepriateľom, „zradcov“, a násilné presadzovanie poriadku či zdanlivého poriadku a národnej jednoty na úkor slobody. Zrodili sa tak najrozmanitejšie formy sfalšovania a skorumpovania demokracie, od najsubtílnejších, často ani neuvedomovaných metód, po tie najhrubšie: zneužitie všeobecného volebného práva *proti* demokratickému vývinu, systém koalícií a kompromisov spočívajúci na nezdravých a nečistých aspektoch, volebné systémy a zneužitie volieb zabráňujúce zdravej tvorbe kolektívnej vôle, prevraty a prechodné diktatúry.

FALOŠNÝ REALISTA

Počas tohto vývinu sa pre politický život strednej a východnej Európy stal charakteristický istý svojrázny typ politika: *typ falošného realistu*. Tento typ, ktorý sa spustil z výšok aristokratického prostredia, alebo sa do politiky pozdvihol na krídlach ľudových, demokratických síl, charakterizovali popri nepochybnom talente aj určité sklony k násiliu a určitá prefíkanosť, ktoré ho výborne uspôsobovali na to, aby sa stal manipulátorom a ručiteľom sfalšovania demokracie, antidemokratického vládnutia uskutočňovaného demokratickými formami, alebo nejakej násilnej politickej pseudokonštrukcie. Prostredníctvom toho si získal renomé „veľkého realistu“, a politikov západoeurópskeho typu zatlačil

ako „doktrinárov“ a „idealistov“ úspešne do úzadia. Veľkým príkladom tohto typu bol Bismarck, najvýraznejšími predstaviteľmi Tisza, Bratianu, Pašić, Bethlen, Venizelos atď. To všetko viedlo zaujímavým, ale logickým spôsobom k tomu, že v príslušných krajinách sa moc hlavy štátu, ktorú expanzia demokracie aj tu začínala odsúvať na vedľajšiu koľaj, znova upevnila. Sila vlád totiž spočíva v tom, že vedia udržať rovnováhu medzi dvoma faktormi, ale keďže jeden z nich – zastúpenie ľudu – systematicky korumpovali, upevnili tým faktor druhý. Dokonca práve moc hlavy štátu sa stala fórom, od ktorého verní poddaní očakávali záchranu pred vystráňajúcou vládnu mocou. To však znamenalo rozptýlenie existujúcich demokratických síl a návrat k stavu pred demokraciou, keď spoločnosť svoju záchranu pred ťažkosťami neočakáva od účinnej kontroly vlády a politickej vyspelosti občanov štátu, ale od dobromyseľnosti a múdreho rozhodovania osobnej moci, t.j. hlavy štátu.

PROBLÉMY RIADENIA SPOLOČNOSTI

Problematické konštituovanie sa národa spôsobilo, že v strednej a východnej Európe v oblasti riadenia spoločnosti začali účinkovať alebo opätovne hrali úlohu také činitele, ktoré potom vo veľkej miere prispeli k odklonu od zdravej a demokratickej línie politického vývinu. Hybná elita demokratického a národného vývinu pozostávala na Západe najmä z právnikov, z ľudí vo verejnej správe, publicistov, vedúcich osobností hospodárskeho života, intelektuálov vo voľnom povolání a odborových vodcov. Naproti tomu v strednej a východnej Európe došlo až k dvojsmernému posunu: jednak – v diametrickom rozpore s duchom demokracie – rozhodujúcu úlohu dostal opäť *panovník, šľachtic a vojak*, jednak celkom osobitnú úlohu dostala tzv. národná inteligencia.

MONARCHA, ŠLACHTIC A VOJAK

Monarcha, šľachtic a vojak nadobudli úlohu vďaka tomu, že v strednej a východnej Európe si utvorenie národných rámcov nevyžadovalo iba vnútorné politické hnutie, ale aj územnú reorganizáciu, zmenu týkajúcu sa európskeho štátneho systému. Tá dynastia, tá aristokracia a tá armáda teda, ktorá zohrala úlohu vo veci národnej nezávislosti, sa po *istý stupeň* alebo do *istého času* vymanila spod vyznačeného osudu monarchie, aristokracie a vojenského ducha, spod vplyvu postupnej alebo náhlejšej dekadencie, a v boji, ktorú demokracia zvädzala proti rozličným osobným mocenským situáciám, si vedela zabezpečiť výnimočný stav

„*noli me tangere*“. Na takomto *národnom* základe sa odmlčala kritika verejnej mienky namierená proti rodu Hohenzollernovcov, Savojcov a Karadjordjevičovcov¹³, určitým aristokraciám (napr. pruskej, poľskej, sedmihradskej), ako aj proti všetkým *národným* armádam. Viedlo to k tomu, že z dvoch komponentov národného citenia získali v týchto krajinách prevahu *šľachticko-vojenské*, čiže mocenské, agresívne a reprezentatívne emócie nad *občianskym*, čiže civilizovaným, intímny a mierumilovným citením.

ÚLOHA NÁRODNEJ INTELIGENCIE

Národná inteligencia síce mala oveľa menšiu spoločenskú prestíž a menej bohatú minulosť a politickú kultúru ako západoeurópska inteligencia, ale z hľadiska národného bytia mala oveľa väčší význam a zodpovednosť. Mimoriadne vzrástol význam profesií, ktoré sa zaoberali rozlišovacími vlastnosťami národného spoločenstva a zveľaďovali ich; išlo o povolanie spisovateľov, jazykovedcov, historikov, kňazov, učiteľov, etnografov. Preto sa stala v týchto krajinách „kultúra“ momentom obrovského politického významu, čo však nevedelo ani tak k rozkvetu kultúry, ako k jej *spolitizovaniu*. Keďže tieto krajiny „neexistovali“ v západoeurópskom význame nepretržitej historickej kontinuity, úloha odhalenia a zveľaďovania rozlišovacej a osobitnej jazykovej, ľudovej individuality nového alebo obrodeneho národa, čakala na národnú inteligenciu, ktorá mala potvrdiť – čo bolo naozaj pravdou –, že tieto nové ľudové rámce, napriek všetkým nedostatkom národného života, sú pevnejšie a živšie ako tu existujúce dynastické rámce štátu. Týmto spôsobom sa zrodila, ako sme už skonštatovali, ideológia jazykového nacionalizmu. To všetko samé osebe by nebolo ohrozovalo demokratický vývin, dokonca tieto vrstvy inteligencie boli spočiatku často podstatne demokratickejšie ako kapitalistická buržoázia a právnici západnej Európy.

Spomínaný vývin sa preto stal východiskovým bodom osudného odklonu, lebo od neho vychádzali všetky chaotické politické teórie a filozofie, ktoré potom zaplavili politický život spoločenstiev zatažených strachom. Ani v najmenšom to teda neznamenalo, že na tomto území ďalej pokračoval dynastický, aristokratický a v klasickom význame slova chápaný vojensko-rytiersky život. Zachovala sa iba moc a tlak dynastických, aristokratických a vojenských síl, ktoré na spoločnosť vyvíjali, avšak vo svojom politickom hodnotení celkom prevzali hodnoty, ciele, obavy a túžby národnej inteligencie. Z vlastného sveta hodnôt pridali

k nim nanajvyš toľko, koľko potrebuje duševný stav strachu pre určité monarchické, aristokratické a vojenské tendencie: pre jednotu, disciplínu, poriadok, protirevolučnosť a úctu voči autorite.

PROCES DEFORMÁCIE POLITICKÉHO CHARAKTERU

Po deformácii spoločenskej štruktúry nasledoval aj proces *deformácie politického* charakteru, a tak sa zrodil hysterický psychický stav, v ktorom nejstuje rovnováha medzi tým, čo je *skutočné a možné*, a medzi tým, čo je *žiadúce*. Typické rozporné psychologické symptómy disharmónie túžob a reality nachádzame bez ťažkostí u všetkých týchto národov. Sú to: prehnané sebadokumentovanie a vnútorná neistota, prepriata národná márnomyseľnosť a nečakaný ústup, ustavične zdôrazňovanie výkonov a nápadný pokles skutočnej hodnoty výkonov, morálne požiadavky a morálna nezodpovednosť. Právažná časť týchto národov sa zhrýza nad niekdajšími alebo potenciálnymi veľmocenskými situáciami, súčasne však označenie „malý národ“ vzťahuje na seba priam zúfalo, čo by bolo napr. pre Dána alebo Holanďana celkom nepochopiteľné. Ak sa na istý čas uskutoční ten či ten ich vytúžený sen v súvislosti s územím, mocou či prestížou, bez obavy z hlasnej obžaloby z vlastizrady sa nikto neodvažuje poukázať na ich vratký a nedostatočný ráz, a ešte menej sa dávajú obrať o nesplnené vytúžené sny.

NÁRODNÝ MATERIALIZMUS

V tomto psychickom stave sa naruší zmysel pre politické hodnoty: potlačenie hodnôt je spoločnou črtou všetkých primitívnych duševných stavov, v ktorých dominuje boj o bytie, pričom konštantná a bezvýchodisková neistota bytia spôsobí totálne narušenie sveta hodnôt. Preto je veľmi nebezpečná vulgárna múdrosť existenciálnej filozofie, podľa ktorej stav ohrozenia je plodný a len konfrontácia so zánikom vie jednotlivca a spoločenstvo podnietiť k uvedomeniu si pravého zmyslu života a k mobilizácii tvorivých síl („Stirb und werde!“; „Vivere pericolosamente!“). Platí to len v prípade zrelého, vyrovnaného, dospelého charakteru; v nezrelom, nedospelom jednotlivcovi či spoločenstve neistota bytia vyvoláva neistotu hodnôt.

V spomínaných krajinách sa takýmto spôsobom utvoril zvláštny *národný materializmus*, ktorý je vzdialenou deformáciou sociálneho materializmu marxizmu. Vieme, že v horúčke triedneho boja žijúce priemyselné robotníctvo prejavovalo voči jemnejším hodnotám vyvinutým

majetnejšími triedami práve v dôsledku pokoja poskytovaného vlastníctvom, menšiu citlivosť. Podobne ani národy žijúce v horúčke konštituovania si nevšimli, že veľkosť výkonov západných národov spočíva práve v tom, že svoj národný život žijú prirodzeným pokojom bez toho, že by *ako národ* chceli za každú cenu niečo dokazovať. Kým sa však svet hodnôt robotníckej triedy v tej miere, v akej rástla jej politická vážnosť, v akej sa rozšírili jej možnosti a uskutočňovali jej sny ukázal po každej stránke ako schopný prehĺbenia a obohatenia, národný ideový svet väčšiny stredo- a východoeurópskych národov sa pod vplyvom celého radu historických katastrof a slepých uličiek čoraz väčšmi zužoval a zaplietal do závažných *kolektívnych hystérií*. Takže potom sa aj ich národný materializmus ukázal v plnej miere ako taký, ktorý ničí hodnoty. Všetky prejavy národného života sa podriaďovali *najurputnejšej národnej účelovosti*, a všetky jeho reálne aj imaginárne výkony – počnúc Nobelovou cenou po olympijské rekordy – stratili svoj spontánny, samoučelný charakter, a ocitli sa v službe *národnej sebadokumentácie*. Od falšovania po vraždu sa všetko stalo sväté a nedotknuteľné, ak sa to stalo „v mene národa“, „v záujme národa“. Skutočnosť, že to v konečnom dôsledku pohlcovalo základné morálne rezervy národa, si – ako sa na dobrých materialistov patrí – nikto nebol ochotný všimnúť. Jedným z najväčších činov T. G. Masaryka bolo, že raz – desaťročia pred jeho zvolením za prezidenta – mal odvahu odhaliť falošnosť národného historického dokumentu, ktorého obsah bol obľúbeným žriedlom romantickej národnej samolúbosti.¹⁴ Žiaľ, v ostatných východoeurópskych národoch nemal dostatok nasledovníkov.

CHAOTICKÁ PUBLICISTIKA A „NÁRODNÁ VEDA“

V týchto štátoch, v Nemecku a v Taliansku takisto ako vo všetkých malých krajinách východnej Európy, vzrástala sa teda chaotická a falošnými kategóriami narábajúca *politická publicistika*, v rámci ktorej sa do arzenálu sebadokumentácie a sebatpotvrdzovania dostali všetky všeobecne používané pojmy európskeho politického myslenia. V dôsledku toho sa z jednoduchých myšlienok a viac-menej správnych zovšeobecnení premenili na prejavy Absolútneho dobra alebo Absolútneho zla povýšené na metafyzickú úroveň, na mystické podstaty, magické zaklínadlá, ktorých prvoradou úlohou je, aby oživilí vysnené obrazy a zahmlili jednoduché fakty, ktoré to či to spoločenstvo nie je ochotné prijať. Predstavitelia „národných“ vied začali na „vedeckej“ báze vypracová-

vať historické – alebo keď toto chýbalo – prahistorické opodstatnenie národného bytia, „vedecké“ potvrdenie územných polemík, základnú myšlienku národnej histórie, národnú misiu potvrdzujúcu samostatné národné bytie, dokonca – *horribile dictu* – aj tú zahraničnopolitickú koncepciu, ktorú musí národ podľa „vedecky“ odhalenej historickej koncepcie nasledovať.

Avšak veda používaná ako takýto prostriedok a nie pre seba samú, okrem toho, že vo veľkej miere korumpovala vedeckosť týchto krajín, dostala aj elitu spomínaných národov do radikálne falošného vzťahu ku skutočnosti: navykala ju, aby namiesto *skutočnosti* budovala na požiadavkách, namiesto výkonov na nárokoch, a aby myslela mimo jednoduchej reťaze príčin a následkov.

Keď sa bolo treba vyrovnáť s faktom, že jeden s druhým nemôžu v rámci jedného štátu koexistovať, poukazovali na *geopolitické danosti*, ktoré spolužitie predpisujú, ba nepriamo predpisujú i to, komu má patriť v tomto spolužití vedúca úloha. Keď sa ich spýtali, prečo chcú uplatňovať moc nad takými národmi, ktoré si to neželajú, a prečo chcú byť významnejší od tých, od ktorých významnejší nie sú, poukazovali na *archeologické nálezy, ľudové piesne, ľudovumelečné motívy, prevzaté slová, krídlové oltáre, na vplyv ich kníh a inštitúcií*, ktoré radradom dokazujú, že príslušný národ by bez nich ešte aj dnes živoril v najtemnejšom barbarstve. Keď sa bolo treba zodpovedať za vnútorný neporiadok, za diktatúry a útlak, začali ukazovať rany, ktoré dostali v boji proti Attilovi, Turkom alebo pri ochrane európskej slobody či demokracie. Ak im niekto vyčítal nerozumnú a márnomyseľnú zahraničnú politiku, odvolávali sa na stáročný, ba čo viac, večný metafyzický „zmysel“ svojej histórie, ktorý im politiku fatálne určuje tú či tú. Nemyslíme si, že to všetko ostalo čírou extravaganciou: v menej hrubých formách prerobili a definitívne sfalšovali aj najodbornejšie, najvecnejšie a najmodernejšie myšlienkové pochody.

V dôsledku spoločného vplyvu všetkých spomínaných činiteľov sa potom spoločenský a politický vývin týchto krajín ocitol v závoze, a pokiaľ aj pokračoval, nemohol preukázať priamočiarosť a vnútorný kredit, ktorý charakterizuje jednak vývin západnej a severnej Európy, jednak vývin Sovietskeho zväzu.

5. BIEDA ÚZEMNÝCH SPOROV

Zmätok v územnom stave strednej a východnej Európy a deformácie jej politickej kultúry mali najvážnejšie následky vo *vzájomnom* vzťahu tunajších národov. Neustranný pozorovateľ by to vyjadril tak, že politický život tohto územia je nabitý malichernými a neriešiteľnými územnými rozporami, a každý tunajší národ je takpovediac so všetkými svojimi susedmi v stave nepretržitého sporu.

JAZYKOVÁ VOJNA

Na prvom mieste medzi týmito odpudzujúcimi javmi je – pre západoeurópskeho pozorovateľa nepochopiteľná a nezmyselná – *jazyková vojna*. Západná Európa takisto pozná polemiky súvisiace s používaním jazyka. No musíme si uvedomiť, aký rozdiel je medzi západo- alebo severoeurópskou polemikou o používaní jazyka a medzi stredo- alebo východoeurópskou jazykovou vojnou. Flámsko-valónske alebo fínsko-švédске polemiky o jazyku sú podstatne iné ako česko-nemecká, maďarsko-rumunská alebo poľsko-ukrajinská jazyková vojna. V západo- a severoeurópskych jazykových polemikách stoja proti sebe takí protivníci, pre ktorých je demokracia *existujúci a dobre hodnotený* výdobytok, ale jazyková polemika nie je *otázka bytia*. Západo- a severoeurópske jazykové polemiky zväčša ani neprebiehajú medzi dvoma národmi, ale medzi dvoma krídlami inteligencie jedného národa, a agitácia je upriamená na to, aby určitý, od ľudového jazyka odtrhnutý, po švédsky hovoriaci Fín, po francúzsky hovoriaci Flám alebo Bretónec, po anglicky hovoriaci Ír našiel cestu späť k ľudovému jazyku. Samotný švédsky ľud žijúci vo Fínsku, alebo valónsky ľud žijúci v Belgicku, aj keď so sympatiami sleduje zápas, v ktorom jeden z účinkujúcich je jazyk, ktorým hovorí, je v skutočnosti mimo zápasu, a ešte menej by mu prišlo na um, aby na *potlačenie* druhého jazyka, ktorý sa chce uplatniť, poskytol nejaké prostriedky. Pre väčšinu západo- a severoeurópskych národov je však cudzie nielen prenasledovanie a útlak za používanie jazyka, ale aj propaganda sledujúca oživenie vymierajúcich ľudových jazykov (írskeho, gaelského, waleského, bretónskeho, baskického, frízskeho, laponského atď.) vtedy, keď nejaký národ chce vymeniť svoj prapôvodný jazyk za taký, ktorý mu poskytuje širšiu perspektívu.

Avšak stredo- a východoeurópske jazykové vojny – na rozdiel od západo- a severoeurópskych – vedú také národy, ktoré už niekoľko gene-

rácií žijú v neistote štátneho a národného bytia a v strachu, ktorý vyplýva z tejto neistoty. Spomínané národy chcú budúcnosť svojho štátneho života budovať na spolupatričnosti ľudí hovoriacich jedným jazykom, a bytie alebo nebytie ich existujúceho alebo vysneného štátneho rámca závisí od výsledku jazykovej vojny, a rozhodnutie o svojich hraniciach či hraničných požiadavkách očakávajú od výsledkov jazykovej štatistiky. V tomto psychickom stave darmo budeme hovoriť, že v tej či tej oblasti pomer jazykov sa podstatne zmeniť nedá a ani nestojí za to; získanie niektorých tu treba zaplatiť stratou mnohých a potlačenie niektorých treba zaplatiť získaním smrteľných nepriateľov. Prirodzene, v takejto situácii môže jasne vidieť, odvážna a demokratická verejná mienka a politika urobiť jedno: v rámci existujúceho rámca poskytnú menšine maximálne možnosti, a z vlastnej iniciatívy uskutočnia najodvážnejšie menšinové požiadavky, čím súčasne berie na seba aj riziko prípadného odtrhnutia, čiže: robí politiku anglického domínia. K tomu však treba, aby sa *nebála*, a nemyslela si, že odtrhnutie cudzojazyčných alebo menšinových území by znamenalo smrť národa. Ak sa tak domnieva, a verí, že výsledok jazykovej vojny je existenciálna otázka, potom je to naozaj *vojna*, a v záujme víťazstva sa začnú vyťahovať všetky urputné a konečné prostriedky, ktoré každý národ veľmi dobre pozná ako *výnimočné* sprievodné javy *ozajstnej* vojny.

ÚTLAK MENŠÍN A KRIVDY NA MENŠINÁCH

V tomto bode sa začína *menšinový útlak* a *menšinové krivdy*. Nepretržitá polemika o tom, či útlak začala väčšina alebo či protištátnu agitáciu začala menšina, je celkom beznádejná. *Psychický stav existenciálneho strachu o bytie* vylúči spomedzi účastníkov polemiky predstaviteľov zdravého rozumu, a nastane situácia, v ktorej agitácia upriamená na to, aby sa deti menšiny učili ľudové piesne väčšiny, interpretuje sa ako rafinovaný a násilný jazykový útlak, pričom opačná agitácia, aby sa ich deti neučili, ale radšej spievali vlastné ľudové piesne, sa chápe ako nebezpečná protištátna propaganda. Frazeológia menšinových krívd je pri opisovaní techniky útlatu nevyčerpatelná, no frazeológia krívd väčšinových národov je rovnako nevyčerpatelná pri opisovaní rozvracačskej činnosti agitátorov vyškolených na cudzích univerzitách a agitátorských kurzoch, kde sa učia násilnému štvaniu statočného ľudu. Groteskné je iba to, že celá frazeológia a všetky s ňou súvisiace pseudomúdrosti a ilúzie sa *presne obrátia*, ak sa v dôsledku zmeny územného statusu stane z väčšiny menšina a naopak.

Človeka dojíma k slzám, keď počúva Maďarov rozplývať sa o добрote a miernosti slovenských roľníkov, alebo hovoriť Čechov o ušľachtilej vážnosti a občianskych cnostiach maďarských roľníkov, a nestačí sa čudovať, že medzi toľkými vládami dobrej vôle a toľkými dobrými ľuďmi prečo je život národov vo východnej Európe taký neznesiteľný, a odkiaľ sa berie množstvo zlých panslavistických agitátorov, ktorí tieto národy jednostaj len štvú proti ich zákonnej vláde. Ibaže je problematické pojem zákonnej vlády a agitátora pochopiť v západoeurópskom význame tam, kde sa zo *včerajšieho* agitátora stáva *dnešná vláda*, a potom zase naopak. V tejto chaotickej spleti obvinení je najsmutnejšie, že skutočnosť sa obrazom vykresleným vo vzájomných obvineniach nevzdáfuje, ale sa im čoraz väčšmi približuje. Kolektívne príznaky totiž disponujú hroznou vlastnosťou, že sa síce zrodia z fantázie, *ale v miere, v akej sa v nich uverí, sa dokážu zhmotniť*. Vo svete dobromyseľných vlád, statočných a pracovitých národov sa najprv objavujú proroci hlásajúci nebezpečenstvo hroziace národu či ľudu a oduševnené kultúrne hnutia; potom prichádza podozrievavé pozorovanie menšinových kultúrnych hnutí a vybavenie kultúrnych hnutí väčšiny prostriedkami ozbrojenej moci; vzniká protištátna atmosféra, ktorej dôsledkom sú úradné zásahy; postupne sa utvárajú protištátne hnutia, po ktorých nasleduje väzenie a žandárske bodáky, potom sprisahania, systematické rušenie menšín, napokon zabíjanie, vzbura a vražedná vojna.

NEZNESITEĽNOSŤ MENŠINOVÉHO BYTIA

Ale ešte aj tam, kde situácia nedospeje do opísaného štádia, sa menšinový život mení postupne na nemožný stav. Štátna moc – ak len nestojí vyslovene na základe rasovej supremacie – vinie na svoju hrud' cudzojazyčných občanov ustavičnými oduševnenými frázami. Súčasne však ak príslušník menšiny dá iba nepatrne najavo, že sa chce pridržovať vlastného jazyka a národa, stáva sa podozrivým a pristupujú k nemu ako k podozrivému. Táto skutočnosť mení situáciu menšinového človeka na protirečivú a cudziu ešte aj vtedy, ak ide o *historickú* menšinu, a ešte väčšmi, ak je *čerstvo pripojenou menšinou*.

Spomínaná cudzota je takpovediac nezávislá od toho, či sú metódy štátnej moci civilizované alebo brutálne. Metódy Československa do roku 1939 ďaleko prevyšovali metódy všetkých stredo- a východoeurópskych krajín, no práve tak nemohlo rátať so svojimi menšinami ako ostatné krajiny. Lebo ak československá armáda mala dôverné nariade-

nie, aby pri svojich nákupoch uprednostňovala československé firmy pred podnikmi menšími – čo je celkom logické v štáte, ktorý za svoju skutočnú bázu pokladá obyvateľstvo hovoriace štátnym jazykom – tak pre menšinových obchodníkov, ktorých sa nariadenie týkalo, znela fráza o občianskej rovnoprávnosti celkom logicky nezmyselne a prázdne, a to aj vtedy, ak sa ich nikto ani prstom nedotkol. Už v tejto situácii, a ešte viacej počas výraznejšieho prenasledovania, *prestáva byť život menšiny plnohodnotným životom*; stáva sa životom odsunutým, potláčaným, ktorý kompenzuje reálna alebo menej reálna nádej, nádej zjednotenia sa s rodnými bratmi. Avšak tento stav čerpajúci z nádeje (ak sa nádej tak skoro neuskutoční, znamená to ustavičné výkyvy medzi márnymi fantazmagóriami a depresívnou letargiou) je trvale neznesiteľný.

TERITORIOCENTRICKÉ CHÁPANIE

Z rušivého a korumpujúceho vplyvu existenciálnej neistoty a územných sporov sa rodí teritoriálne, ináč povedané teritoriocentrické chápanie sily, moci a rozkvetu národa, ktoré je pre strednú a východnú Európu také charakteristické. Toto chápanie odsudzuje na politickú a kultúrnu neplodnosť najmä „iredentistické“ národy s územnými požiadavkami, no nenecháva nedotknutých ani „držiteľov“, stúpcov statusa quo. V takom svete, v ktorom najobávanejšou a najúzkostnejšou otázkou určitého národa je to, *o aké územia sa obáva, alebo aké územia požaduje*, nastane zákonite situácia, že národná prosperita sa bude spájať predovšetkým s územným statusom: národnú hrdosť alebo úplnosť národných túžob prejavia ľudia tak, že *nakreslia mapu skutočného alebo želaného stavu*, a budú ju mať stále pred očami. Toto chápanie je *hlboko antidemokratické*. Preto *hlboko*, lebo samé osebe neznamená ani útlak, ani oligarchiu, ale vcelku, ako spôsob chápania, je *nezlučiteľné s demokraciou*. Demokracia totiž znamená triumf chápania starostlivo tvoriaceho človeka nad chápaním dobyvačného človeka-držiteľa, a jej najpodstatnejším učením je, že určitý národ môže do hĺbky i do výšky vyrásť najmä vtedy, ak sa o to neusiluje na úkor ostatných národov. To neznamená, že by určitá demokracia nemohla mať oprávnené územné požiadavky: je zrejmé, že územná požiadavka, ktorá smeruje k tomu, aby obyvatelia územia patrili politicky ta, kam ich ťahajú túžby i vôľa, je z demokratického hľadiska bezchybná. Isté však je, že ak sa pre nejaké príčiny určitý územný spor stane v živote národa *dominantným*, môže na ceste demokratického vývinu dostať do závozu nejaké *ešte nede-*

mokratické spoločenstvo, dokonca *pokles* môže spôsobiť aj v demokratickom spoločenstve.

„VODCOVSKÉ“ NÁROKY

Ťažko akceptovateľné územné požiadavky sú v pozadí prevažne aj vtedy, ak niektorý stredo- a východoeurópsky národ s mimoriadnou zafatosťou zdôrazňuje svoju výnimočnosť alebo poslanie voči iným národom, najmä tým, ktorých (územie) si chce podmaniť. Patria sem teórie o tunajšej alebo tamojšej „vodcovskej“ úlohe rozličných národov, o ich misii šíriacej alebo obraňujúcej kresťanstvo, kultúru a demokraciu. Nie celkom je s nimi totožná nemecká koncepcia „Herrenvolk“-u, ktorá sa chce uplatniť zásadne voči *každému* národu. Vodcovské ambície malých východoeurópskych národov sa však vzťahujú len na určité, požadované alebo vlastnené územie, a ich jediným cieľom je vyvážiť úsilie menších o odtrhnutie či osamostatnenie. „Vodcovská“ požiadavka tu teda predstavuje vynútenú, v zúfalstve vyšpekulovanú formulu: stúpcov príslušného národa v skutočnosti bolí to, že územie, ktoré vlastní alebo ktoré požadujú, nie je jednojazyčné: keby bolo, s radosťou by sa zriekli „vodcovstva“ alebo „šírenia demokracie“, a radšej by žili svoj „beznáročný“ národný život na území obklopenom vlastným národným ctením.

HISTORICKÉ PRÁVO A STATUS QUO:

MAĎARSKÁ A ČESKOSLOVENSKÁ FRAZEOLÓGIA

Z psychického ustrojenia národov strednej a východnej Európy, vďaka ktorému sa na každý politický problém dívajú nie z aspektu skutočnosti a možnosti, ale z aspektu krivd a zadosťučinenia, vyplýva charakteristické kverulantské chápanie územných problémov: ide o chápanie zdôrazňujúce požiadavku historických práv alebo statusa quo, ktoré sa neprehľadne preplietajú s oprávnenými požiadavkami spočívajúcimi na demokratických hľadiskách a aspektoch samourčovacieho práva. Podstatou týchto požiadaviek je, že nejaký územný stav späť s určitým historickým časom – prirodzene priaznivým –, vyhlásia za *platný*. Nechcú nič, čo im *nepatrí*, iba to, čo im *patrí*; nestranný pozorovateľ žasne až vtedy, keď vysvitne, čo všetko z tohto titulu žiadajú. Tieto požiadavky sa zvyčajne potvrdzujú dvoma spôsobmi, ktoré podľa dvoch hlavných „autorov“ pokojne môžeme nazvať *maďarskou a československou metódou*.

Maďarská metóda sa opiera o históriu, o tisícročnú vlasť. Každá majestátna alebo potenciálne majestátna udalosť tých tisíc rokov je vsa-

dená do zdôvodnenia historickej požiadavky, predovšetkým poučka, že keby Maďari neboli za Európu v boji proti tureckému nebezpečenstvu vykrvácali, ich počet by sa vo vlastnej krajine nebol natoľko zredukoval, a Európa sa dopúšťa nevýslovnej nevďačnosti, keď pre viacjazyčnosť, ktorá vznikla týmto spôsobom, rozdeľuje historický maďarský štát. Zdôvodnenie sa miestami celkom utápa v historizácii, historické Maďarsko potvrdzuje defilé stredovekých svätcov a kráľov.

Československé zdôvodnenie je celkom odlišné a radikálne moderné: na tisícročnú českú minulosť sa takmer neodvoláva, nanajvýš na jej demokratické a humánne výdobytky, naproti tomu v rokoch 1918-1919 vzniknuté medzinárodné mierové organizácie pokladá z hľadiska každej územnej požiadavky za smerodajný „*Stichtag*“; keďže táto mierová organizácia sa roku 1938 zrútila v dôsledku špekulácií súvisiacich s rozličnými územnými požiadavkami, možno odviesť pozornosť militantných krajín od akcií narúšajúcich svetový mier len tak, ak sa bezo zvyšku obnoví status quo, ktoré existovalo vo chvíli pádu mierovej organizácie. Ostatné východoeurópske krajiny použijú dvojakú argumentáciu a k nej ako tretiu pridávajú – striedavo a kombinovane – jednoduchú etnickú požiadavku.

Nech už je inštrumentácia maďarskej a československej argumentácie akokoľvek rozdielna, vo svojej podstate sú celkom totožné. Obe chcú uplatniť práva voči surovému násiliu, hoci v skutočnosti vedú márný boj požiadaviek proti faktom. Maďarská argumentácia je veľmi irealistická, lebo sa stavia proti základnému faktum formovania sa stredoeurópskych národov, proti zániku historických štátnych rámcov. Československá verzia je irealistická preto, lebo chce obnoviť práve tie prvky mierovej organizácie z roku 1918, pre ktoré sa táto raz už rozpadla. Obe argumentácie pripomínajú vyvolávanie duchov: Maďari vyvolávajú svätého Štefana, Česi ducha Ženevy, a očakávajú od nich zázraky, ktoré spomínaní duchovia nie sú schopní splniť. A pokiaľ tieto národy prostredníctvom využitia príležitostných veľmocenských podpôr dosiahnu niektorý zo svojich cieľov, nie sú ochotné tento menej slávny fakt uznať, každý z nich oslavuje „triumf spravodlivosti“ a vzdáva obeť vďaka pred oltárom vlastného patróna.

ZAHRANIČNÁ POLITIKA ÚZEMNÝCH POŽIADAVIEK

Dôsledkom politického vedomia zataženého existenciálnymi obavami bolo i to, že o medzivojnovnej zahraničnej politike národov strednej a vý-

chodnej Európy nerozhodovali princípy, duchovné habity, dokonca ani vecné záujmy, ale ich pozícia vyplývajúca výlučne z územných sporov. Územné príčiny spôsobili, že Poľsko roku 1938 postupovalo napriek všetkým svojim opačným záujmom v jednej línii s Nemeckom; územné aspirácie vlákali Taliansko roku 1940 do vojny, pre územné príčiny sa Rumunsko roku 1941 ocitlo v nemeckom tábore, a takisto územné dôvody zavinili, že Maďarsko a Bulharsko, nech sa už rozhodli akokoľvek pevne, že dvakrát sa nepostavia na zlú stranu, v rozhodujúcej chvíli predsa len vkľzli do vojny na strane Nemcov. Prípád Bulharska je mimoriadne charakteristický. Naozaj by bolo ťažké povedať, že Bulharsko priviedol na nemeckú stranu vlastný imperializmus, a Srbov na stranu Dohody ich demokratizmus: zahraničnopolitickú situáciu dvoch balkánskych roľníckych krajín totožnej štruktúry a spoločnosti determinovali územné spory. Tak došlo k tomu, že Bulharsko, ktoré zo všetkých „revizionistických“ krajín najmenej hlučne a s najmenším nepokojom znášalo svoje územné okyptenie a užívalo aj podporu ruskej politiky, sa v rozhodujúcej chvíli predsa otočilo smerom, odkiaľ mohlo očakávať uplatnenie svojich územných požiadaviek.

Na tomto území nebolo národa, ktorého zahraničná politika by sa bola povzniesla nad vlastné územné záujmy: ani jeden z nich nebol demokratický alebo fašistický sám pre seba, ale pre územnú istotu alebo územný risk, ktorý preňho môže demokracia alebo fašizmus znamenať.

DUCH POLITICKEJ NEZODPOVEDNOSTI POSLUŠNÉ NÁRODY A NEPOSLUŠNÉ NÁRODY

Jedna z najsmutnejších kapitol procesu deformácie politickej kultúry strednej a východnej Európy je duch politickej nezodpovednosti, ktorý prejavili v európskej politike determinovanej územnými spormi. Najcharakteristickejšou črtou duše stýranej strachom a neistotou, zdeformovanej veľkými historickými otrasmami a krivdami je, že nechce žiť zo svojej skutočnej podstaty, ale z presvedčenia, že má čo požadovať od života, od histórie, od ostatných. V tomto psychickom stave čoraz väčšmi stráca zmysel pre vlastné povinnosti a zodpovednosť voči spoločnosti, a všetky pravidlá morálky sú jej dobré len na to, aby nimi potvrdila svoje požiadavky. Prepiata moralizácia európskych medzinárodných vzťahov najmä po roku 1918 spôsobila, že pre polemiky stredoeurópskych národov bol k dispozícii celý arzenál moralistických fráz: *držiteľ* kládol dôraz predovšetkým na *mier*; žiadateľ na *spravodlivosť*. To všetko však

bola *falošná megalómia*, lebo spomínané kategórie ani tu nevystupovali vo svojom opravdivom význame, ale znamenali výlučne to, na čo ich mohli vo *vzájomných územných sporoch* použiť.

Absencia politickej zrelosti sa nikde inde neprejavila tak výrazne, ako práve tu: spomínané pozície by sme mohli najjednoduchšie označiť tak, že boli *poslušné národy a neposlušné národy*, šplhavci a kazisvetovia. Nepodloženost ich túžby po mieri a spravodlivosti vyšla najavo vo chvíli, keď bola reč o *primeranom mieri a obojstrannej spravodlivosti*. Na tento prípad mali krajiny statusa quo svoju vlastnú frázu: „*revízia znamená vojnu*“, ktorá v skutočnosti znamenala: „*som pripravený na vojnu, ak chciú, aby som sa zriekol toho, čo nespravodlivo vlastním*“. Fráza revizionistov „*najprv spravodlivosť, potom mier*“, znamenala v skutočnosti takúto odpoveď: „*som pripravený podpáliť svet, ak nedostanem to, čo požadujem*“. Slovami Biblie by sme sa mohli opýtať: ak toto vyznávate, čím konáte viac ako ostatní, a načo sa odvolávate na mier a spravodlivosť?¹⁵ A či násilné národy nekonajú presne tak? Máločo uškodilo tak Spojeným národom ako nekonečné, neplodné polemiky, ktoré pod rúškom principiálnych otázok pochádzali v skutočnosti z chorobnej absencie trvalého vzájomného usporiadania území stredo- a východoeurópskych národov. V rukách týchto národov sa celá ženevská ideológia stala obyčajnou politickou vojnovou sekerou v ich vzájomných sporoch. Stali sa tak čoraz ľahostajnejšími voči životným záujmom európskeho spoločenstva a čoraz nezodpovednejším voči jeho základným morálnym maximám. Je všeobecne známe, akou hlbokou nezodpovednosťou urýchlil národný socializmus a fašizmus vývin Európy ku katastrofe. No nie je o nič menej podstatné, aké významné pokusy nemecko-francúzskeho zmierenia v rokoch 1918–1933 prekazilo veto malej dohody, ktorá znamenala súčasne aj zvrátenosť s veľkými nádejami hlásanej regionálnej myšlienky. Alebo to, ako roku 1938 tou istou katastrofou ohrozované Poľsko a Maďarsko nedokázali v súvislosti s katastrofou československého štátu prejavíť ani jedno gesto solidarity.

Ak zhrnieme hľadiská a skutky európskej politiky krajín medzi Rýnom a Ruskom od roku 1918, je ťažké nelámať nad nimi palicu. Dve príčiny nám napriek tomu radia, aby sme to nerobili. Prvou je, že tieto krajiny trpeli nesmierne mnoho. Druhou príčinou je, že ak aj urobíme nad nimi kríž, nezískame nič, lebo tým bude situácia Európy a sveta ešte ťažšia. Múdrejšie bude položiť si otázku, či nejestvuje schodná ces-

ta konsolidácie tohto územia, a či by sa politický vývin spomínaných krajín nemohol vrátiť na rovnú cestu, z ktorej zišiel.

6. VYRIEŠENIE ÚZEMNÝCH SPOROV A KONSOLIDÁCIA VÝCHODNEJ EURÓPY

Opísali sme politickú biedu východoeurópskych malých národov, ktorá západoeurópskeho pozorovateľa naplňa veľkou nedôverou a podráždenosťou. Tieto pocity v ňom vyvoláva: množstvo územných sporov, obmedzený a agresívny charakter nacionalizmu týchto národov, ochota zanechať decentné politické metódy, absencia demokratického ducha, sklon k politickému irealizmu, ďalej to, že chcú vyžiť ani nie zo svojich výkonov, ale skôr z titulov a požiadaviek, že sa vzájomne neznášajú, že vždy chcú získať výhody na úkor svojich susedov, že v univerzálnych európskych otázkach sú krajne nezodpovedné, a že pri politických rozhodnutiach ich nedeterminujú vážne ideály alebo dlhodobé seriózne politické koncepcie (dokonca ani ich vlastný, správne pochopený záujem), ale predovšetkým so susedmi vedené, najmä územné spory. Na základe toho potom mnohí dospejú k presvedčeniu, že celé spomínané územie, so všetkými jeho chválami, obvineniami, sťažnosťami, hádkami a hraničnými problémami treba prenechať vlastnému osudu, lebo akési dedičné barbarstvo mu tak či tak zabráni v konsolidácii.

Opísali sme už relatívne ostro proces barbarizácie tohto územia. No i tak musíme povedať, že mávnutie rukou, ktoré naznačuje, že spomínané otázky sú aj tak neriešiteľné, nevyplýva ani tak z objektívneho poznania situácie, ako skôr z pohodlnosti a zlého svedomia. Toto územie sa nie preto nevie skonsolidovať, že je dedične barbarské, ale stalo sa barbarským preto, lebo v dôsledku celého radu nešťastných historických udalostí bolo vytlačené z cesty európskej konsolidácie a už sa na ňu nedokázalo vrátiť. Žiaľ, veľmi mu ani nepomáhali, dokonca niekedy mu v tom priamo bránili.

MOŽNOSŤ KONSOLIDÁCIE

V konečnom dôsledku o čo ide v strednej a východnej Európe? O to, že sa na tomto území sa roztriehtli rámce historických štátov a historických národov, a že sa vzájomné hranice všetkých národov, ktoré tu žijú, stali diskutabilnými. Nevie, na čom sa zakladá tvrdenie, že cha-

os, ktorý takto vznikol, sa nedá skonsolidovať, pretože kto sa vlastne pokúsil o konsolidáciu tohto územia a odkedy? Možnosť konsolidácie sa otvorila len roku 1912, resp. roku 1918, t.j. v čase, keď sa rozpadli dva nadnárodné štátne útvary, Osmanská ríša a Habsburská ríša, ktoré prekážali definitívnemu konštituovaniu sa národov. Keby boli mierotvorcovia z roku 1918 trochu obozretnejší a starostlivejší boli by mohli do konca roku 1919 položiť pevné základy konsolidácie tohto územia. Vieme, že sa to nepodarilo. Odvtedy zaplavilo toto územie nesmierne množstvo ťažkostí, útrap a barbarstva, no ešte neuplynulo ani tridsať rokov a vždy je čo konsolidovať. A tu naozaj nejde o nejaký veľmi dlhý čas. Veď či západná Európa získala svoje súčasné definitívne ohraničujúce rámce za tridsať rokov? Zjavne nie. A keď je situácia taká, nekladme zlomyseľne vysoké nároky na národy tohto územia, ktoré ani nepopierajú, že boli v istej miere vytlačené z priamočiarej, nerušenej a perspektívnej cesty európskeho demokratického vývinu. Konsolidácie tohto územia sa možno zriecť tým menej, že po tridsaťročnom hroznom zmätku sa dnes už jasne črtá cesta konsolidácie a po ústupe vzájomnej nenávisťi, okupácií, občianskych a vyvražďovacích vojen sa celkom jasne ukazujú vzájomné hranice stabilizujúcich sa národných rámcov. Treba len to, aby sa v dôsledku pochabých a násilných riešení spomínaná špinavá záplava nevrátila na toto územie. Prirodzene, konsolidácii možno aj zabrániť, veď nie je akousi živelnou silou, ktorá všetko strhne a zmocní sa nejakého územia, ale citlivým, obozretným a ľahko zmariteľným ľudským úsilím proti silám strachu, hlúposti a nenávisťi. Dôraz je na tom, že na tomto území je konsolidácia možná.

Možnosť konsolidácie sme založili na skutočnosti, že vzájomné hranice národov na tomto území sa začínajú definitívne črtať. Áno, mohol by niekto odpovedať, ale kto zaručí, že na tomto území postrádajúcom akúkoľvek trvalosť, sa novovytvorená situácia po niekoľkých desaťročiach znova nerozpadne a neuvoľní miesto celkom novému národnému vývoju?

Otázka svedčí o úplnej neznalosti celého východoeurópskeho politického vývinu.

DOVRŠENIE VÝVINU NÁRODOV V STREDNEJ EURÓPE

Vo východnej Európe, podobne ako v západnej Európe, sa počet národov za tisíc rokov veľmi nezmenil. Vo východnej Európe, povedzme pred šesťsto rokmi, okolo r. 1300–1350 n.l. existoval poľský, maďarský,

český, srbský, chorvátsky, litovský, rumunský, bulharský a grécky národ. Medzitým, v rokoch 1400–1800 sa pokúsili na tomto území dve príležitostné vojenské a mocenské podujatia – Osmanská ríša a Habsburská ríša – sformovať mocenský útvar nezávislý od tu žijúcich národov. Na istý čas si tieto národy aj podmanili, zastavili ich politický vývin, no neboli schopné ani tieto národy zlikvidovať, ani podnieť z ich jednotenia vývin nejakých nových národných útvarov. Zrod moderných národných hnutí obe podujatia padli, a tu žijúce staršie národy, hoci zdecimované, začali ožívať. V súčasnosti nachádzame na tomto území zhruba tie isté národy ako pred šesťsto rokmi. K istej zmene došlo v tom, že sa spojil chorvátsky a srbský národ, a takto utvorené juhoslovanské spoločenstvo priťahlo niekoľko – z národného hľadiska dovtedy neisto lokalizovaných – slovanských národov, najmä Slovincov. Rumunský národ sa zjednotil pevnejšie ako kedysi, a Gréci sa odtrhli od politickej kontinuity východorímskeho cisárstva. Ku konštituovaniu sa nových národov došlo na tomto území celkom štyrikrát. Na území niekdajšieho severného Uhorska sa národne prebudili Slováci a namiesto k Maďarom sa pripojili k českému národu; otvorenou otázkou v celom tomto procese je dnes už len to, aká ostrá hranica sa utvorí medzi českým a slovenským národným rámcom. Okrem toho na rozličných nárazových územiach sformoval sa estónsky, lotyšský a albánsky národ, ktoré takisto mali historické korene siahajúce do stredoveku, no možnosť utvoriť si vlastný štát mali len na začiatku 20. storočia. Najnovšie sa litovský, lotyšský a estónsky národ zapojil do nadnárodného štátneho útvaru Sovietskeho zväzu¹⁶. Neexistuje nijaká pravdepodobnosť, aby sa vo východnej Európe konštituovali ďalšie národy. To všetko predstavuje skromnú zmenu, nie väčšiu, akú predstavovala v západnej Európe zmena uzavretého počtu národov, kde sa od roku 1300 ako nový národ zrodil národ švajčiarsky, portugalský, belgický, holandský; Angličania a Škóti sa zjednotili ako Briti atď. Väčšiu zmenu vo východnej Európe predstavuje skutočnosť, že tieto národy sa dnes od seba oddeľujú nie podľa historických, ale podľa etnických hraníc, čiže po istom zjednodušení môžeme skonštatovať, že národy východnej Európy sa skladajú zo súhrnu jednojazyčných ľudí. To, prirodzene, neznamená, že tu nemôžu žiť jazykové menšiny a nemôžu jestvovať jazykové „ostrovy“. Ide skôr o to, že stabilitu vzájomného ohraničenia národov nemožno hľadať pozdĺž historických hraníc – ako v západnej Európe – ale pozdĺž jazykových hraníc. Všetky pokusy, ktoré chceli na tomto území, podľa zápa-

doeurópskeho vzoru, opierajúc sa o historickú jednotu, viacjazyčnému obyvateľstvu vnútiť jednotné národné vedomie – ide najmä o *poľský, maďarský a český* pokus – nenávratne zlyhali, čo je dnes približne aj známe. Je zaujímavé, že v súčasnosti existuje iba jediný nádejný pokus, ktorý je pre istý národný rámec prítlačivý aj mimo jazykových hraníc, ten však neprebíha na historickej platforme, ale na báze jednotiacej sily demokratického boja o slobodu, a to je *juhoslovenský pokus*. Jadro národa aj tu tvorí jazyková jednotka, ale úloha, ktorú si juhoslovenský národ vo veci európskeho oslobodenia pre seba vybojoval, zabezpečuje pre tento ľud prítlačivosť presahujúcu jazykové rámce. Prírodzene, aj tento úspech možno bilancovať len z historickej perspektívy, no ak ho skonfrontujeme s neúspechom troch historických štátov, musíme súhlasiť s Ortegom, ktorý porovnávajúc vzostup anglického a pád španielskeho impéria konštatuje, že národy nespája iba spoločná minulosť, ale aspoň v takej miere aj spoločná budúcnosť, čiže perspektíva, ktorá dodáva spoločným plánom a projektom spoločenstva prestíž, optimizmus a rozmach.¹⁷

HISTORICKÉ STATUS QUO A ETNICKÉ HRANICE

Na základe týchto postulátov treba nájsť cestu konsolidácie tohto územia, presnejšie: jednak tie princípy a jednak tie praktické metódy, pomocou ktorých sa proces konsolidácie môže začať a môže vzniknúť znova normálna situácia, v ktorej štát a národ budú opäť pojmy totožného rozsahu. Každý, kto sa začne zaoberať konsolidáciou tohto územia, po krátkom čase cíti, že je na hranici šialenstva, lebo sa úplne stráca v množstve z rozličných strán vnesených argumentov a zásad. Ide však o čirý optický klam. Ak sa oboznámime s historickým procesom, ktorý bol na tomto území rozhodujúci, prídeme na to, že v strednej a východnej Európe pochádza každý hraničný problém, ktorý je problémom vo vážnom zmysle slova, z konfrontácie dvoch hľadísk: prvým je hľadisko *akéhosi historického stavu, statusa quo, historického citu či požiadavky*, druhým je *hľadisko etnickej, jazykovej príslušnosti*. A problém je všade ten, že tam, kde jazykový nacionalizmus spochybní istú danú situáciu, treba štátne hranice preniesť na jazykové hranice, no pritom je potrebné venovať pozornosť odporu, ktorý zväčša znamenajú historické vzťahy, historické emócie a existujúce situácie. Po zredukovaní otázky na podstatu môžeme naraz odstrániť všetky škodlivé a nebezpečné povery, ktorými sa zvyčajne zahmlievajú otázky tunajších hraníc.

NEUŽITOČNOSŤ HOSPODÁRSKÝCH, DOPRAVNÝCH, STRATEGICKÝCH AŤĎ. HLADÍSK

Prvou a najrozšírenejšou poverou je, že na tomto území nie je možné vyznačiť spravodlivú hranicu, lebo jestvuje toľko možných protichodných hľadísk, že niektoré z nich utrpí bezpodmienečne krivdu. V skutočnosti však existuje iba jediné hľadisko: dobrá hranica je tá, ktorá sa prispôbuje národnej príslušnosti, a tá znamená v Európe nejaké historické status quo, alebo jazykové hranice. Všetky ostatné údajné hľadiská: zemepisné, hospodárske, strategické, zaokrúhľujúce, dopravné, a ktovie aké ešte, ktorých vymenovanie v súvislosti s otázkami hraníc je módou, sú v skutočnosti úplne nanič, a ich časté uplatňovanie stáva sa prameňom najväčších problémov. Treba si dobre všimnúť tieto na prvý pohľad „praktické“, „racionálne“, „vecné“, hľadiská. Hospodárske, dopravné aťď. absurdity nových náčrtov hraníc vždy ochotne ilustrovali tým, že hranica prechádza cez domy a dvory a kvôli nej sa obyvateľstvo dedín môže na najbližší trh dostať len s legitímáciou na prekročenie hraníc. Oblúbeným postupom maďarských iredentistov bolo, že nič netuliacich cudzincov odvliekli na hranice, tam im ukázali roľnícky dom, cez kuchyňu ktorého prechádzala hranica. Cudzinec kýval hlavou a vyhlásil, že to takto nemôže ostať; na druhý deň sa jeho výrok zaznamenal ako obrovské víťazstvo maďarskej idey historického štátu. Nezabúdajme však, že k podobným udalostiam dochádza nevyhnutne tam, kde hranica nepotvrzuje istú dávno utvorenú situáciu, ku ktorej sa celý život oddávna prispôboval, ale je iba dôsledkom novej situácie. Jedna z najčastejších sa vracajúcich situácií v strednej a východnej Európe je, keď na hranici niektorého jazykového územia leží mesto, ktorého väčšina obyvateľstva hovorí totožným jazykom, no okolie mesta je sčasti, prípadne prevažne, inojazyčné. V takýchto prípadoch začne zúfale pretekánie v tom smere, či mesto odtrhnúť od jeho jazykovo príbuzných kvôli okoliu, alebo okolie od jazykovo príbuzných kvôli mestu. Nech už to znie akokoľvek čudne, našou odpoveďou je, že z hľadiska veľkej politickej perspektívy je najmúdrejšie tretie riešenie: prispôbiť sa *jazykovej hranici* a na základe toho, ak je treba, radšej odtrhnúť *od seba* mesto a okolie. Ale ešte aj prvé dve riešenia sú oveľa lepšie ako to, keď pre zladenie etnických, hospodárskych či iných hľadísk vymyslia riešenie, ktoré nie je ani ryba ani rak, akým bolo slobodné mesto Gdaňsk. Úlohou je totiž *ohraničenie* národov, každé riešenie teda, ktoré isté územie *nepripojí* hoci ihneď, hoci po istom čase tam alebo tam, je dobré len na

to, aby upozornilo na možnosť sporu. Zmierenie, ktoré sa môže zrodíť v dôsledku uspokojujúceho ohraničenia národných rámcov, vyrieši aj zákonné nariadenia o prekročení hraníc pre roľníkov cestujúcich na mestský trh. Dosvedčujú to výrazne dva frapantné príklady. Prvým je západoeurópska Ženeva, ktorá je z každej strany obklopená francúzskym jazykovým územím, a aj Boh ju stvoril na to, aby sa stala hlavným mestom Savojska.¹⁸ História napriek tomu nepripojila Ženevu k Francúzsku, ale k Švajčiarsku, čo spôsobuje množstvo dopravných a ekonomických komplikácií, dokonca vyvolala aj medzinárodný právny spor, no nespôsobuje nijaké problémy vo vzájomnom vzťahu francúzskeho a nemeckého národa. Podobným príkladom je vo východnej Európe Sopron, ktorý bol na základe referenda opäť pripojený k Maďarsku¹⁹, kým celé jeho nemecké okolie, tzv. Burgenland, bol pripojený k Rakúsku. Maďari sa zmierili s odpojením nemeckých dedín, lebo našli uspokojenie v tom, že Sopron s množstvom maďarských historických pamiatok ostal v ich krajine. Výsledkom bolo, že – hoci Sopron je z každého ekonomického a racionálneho hľadiska „prirodzeným“ hlavným mestom Burgenlandu, spomedzi hraníc z roku 1918–1919 boli rakúsko-maďarské hranice boli tým výnimočným miestom, pozdĺž ktorých vládlo psychické upokojenie a vyrovnanosť. O tom, či sa v takýchto prípadoch príslušné dva národy zmieria alebo pustia do urputných polemík, nerozhodne fakt, či sa obyvatelia Hornej Dolnej dostanú na trh Slávneho Mestečka iba so vstupným preukazom, ale to, aby v hlavnom meste a školách nejakej krajiny nemuseli politici, profesori histórie a žiaci na hlavnom námestí Slávneho Mestečka hovoriaceho národným jazykom žiaľť nad stratou národného pamätníka, a aby v hlavnom meste druhej krajiny tí istí nemali dôvod zúfať nad tým, že deti odpojených dedín nútia v školách spievať cudzie ľudové piesne.

To všetko ani v najmenšom nechce byť posmech: spomínané city sú práve také úctyhodné ako tie, ktoré viažu Francúzov ku katedrále v Chartres alebo auvergnským²⁰ ľudovým piesňam; najhlavnejším cieľom celého nášho myšlienkového pochodu je zobrazenie toho, v akej miere sú tieto veci najrozhodujúcejšími činiteľmi sporov v týchto územiach. Ani za svet nechceme spochybniť pravdivosť poučky vyznáwanej toľkými vynikajúcimi a vzdelanými autormi, podľa ktorej všetky tieto zrážky podnecujú zemepáni, monopolní kapitalisti a militaristi; túto hlbokú pravdu chceme doplniť už len o skúsenostný fakt, ktorý hovorí, že v strednej a východnej Európe sa môžu tieto machinácie realizovať len

vtedy, ak sa za ne postavia aj profesori histórie a zberatelia ľudových piesní: bez nich sú monopolní kapitalisti a ich druhovia bezmocní. Najkrajším príkladom toho je ríša Habsburgovcov, ktorá bola eldorádom zemepánov, radosťou monopolných kapitalistov a rajom soldatesky – a predsa padla, lebo profesori histórie a zberatelia folklórnych piesní zaujali voči nej odmietavý postoj. Často zdôrazňovaný „múdry“, „praktický“ charakter hospodárskych, dopravných a iných podobných hľadísk je číre zdanie. Popri súčasných rozmeroch sú tieto krajiny tak či tak malé na to, aby samé osebe mohli tvoriť sebestačné geografické, hospodárske, strategické, dopravné jednotky. Aký vojenský význam môže mať pri súčasných rozmeroch svetovej vojny to, že medzi dvoma malými stredoeurópskymi krajinami posuniem hranicu zo strategických dôvodov z Malého Kopca na Veľký Vrch? Pravdepodobnosť, že tento fakt bude mať niekedy vojenský význam, je povedzme desaťpercentná; a že tento význam bude z hľadiska budúcnosti ľudstva pozitívny, je najvyšš päťpercentná. Avšak istota, že z krívd menších pripojených z príčin strategickkej hranice bude vojnový spor, je stopercentná. Problém, aby tá či tá krajina nebola odkázaná na dovoz dreva či nafty, stojí sotva za to, aby sa kvôli tomu nedokázala uzmierniť so susedmi. Vzťahuje sa to na každé rozhodnutie, ktoré s akýmkoľvek praktickým, racionálnym zdôvodnením pripája územia s cudzími menšinami k inej krajine. Hranice majú byť predovšetkým prostriedkom stabilizácie, a keď sa stabilizácia – náhodou – neutvorí z racionálnych činiteľov, ani tak to nie je tragické, aj keď sa hranice samé osebe – hospodársky alebo zemepisne – javia ako absurdné.

POVERA O VÝCHODNEJ EURÓPE SO ZMIEŠANÝM OBYVATELSTVOM

Druhú podobnú poveru, dokonca najčastejšie vedomé zahmlievanie, predstavuje tvrdenie, že v tejto časti Európy nemožno pre zmiešané obyvateľstvo určiť spravodlivé hranice. V skutočnosti vôbec nejde o to, že vlade, kde je etnografická pestrosť, sú súčasne aj problémy. Jazykové ostrovy, najmä ak sú výsledkom kolonizácie, samé osebe nie sú problémom: ťažkosť sa začínajú vtedy, ak sú za jazykovými ostrovmi aj historické nároky a požiadavky. Číže zmiešané obyvateľstvo je problémom iba tam, kde v polemike o zmiešanom území narážajú na seba – alebo sa vzájomne preplietajú – dve hlavné hľadiská, a síce historické (status quo) a etnické, a zmiešanosť sťažuje premenu historickej hranice na et-

nickú, alebo komplikuje orientáciu v chaose historických a jazykových požiadaviek. Takáto situácia sa v celej strednej a východnej Európe vyskytuje celkom v dvoch-troch prípadoch. Je to gdaňský koridor, v súčasnosti najmä otázka Sedmihradska a napokon grécko-bulharský spor²¹ o severné pobrežie Egejského mora. Naproti tomu v oblasti s najviac zmiešaným obyvateľstvom, v Banáte, Srbi a Rumuni relatívne ľahko dospeli k svojmu definitívnemu ohraničeniu, a zmiešané obyvateľstvo nerobilo problémy. V Besarábii, v druhej veľmi zmiešanej oblasti spor o hranice sotva súvisel so zmiešanostou, ktorá vznikla v dôsledku rozličných kolonizácií.

FEDERÁCIA NIE JE ZÁZRAČNÝ LIEK

Nie je o nič menej nebezpečnou poverou poučka, že určiť hranice s podrobnou starostlivosťou na nejakom území sa neoplatí už ani preto, lebo riešením tu ani tak nie je likvidácia hraničných sporov, ale zriadenie akejsi nadnárodnej federácie, v rámci ktorej hranice medzi jednotlivými národmi stratia význam. Táto predstava je veľmi nebezpečná, lebo istá nadnárodná federácia vo forme Habsburskej ríše tu už bola, a práve ona sa rozpadla a zaplavila celé územie vlnami neistoty, pretože nedokázala vytvoriť uspokojivé vnútorné ohraničenie medzi národmi. Federácia je ako manželstvo: nemá sa do neho vstupovať s nevybavenými problémami, lebo jej podstata spočíva v tom, že s novou perspektívou ukladá množstvo nových problémov, a nie v tom, aby sme ňou ušetrili vyriešenie akejkoľvek nevyjasnenej otázky. Ktorákoľvek budúca federácia bude funkčná iba vtedy, ak sa najprv na hraniciach utvorí minimálna stabilizácia, ktorá je psychologickým predpokladom zjednotenia vo federácii. Národy sa zjednocujú do federácie vtedy a iba vtedy, ak sa každý z nich o niečo obáva a preto pociťuje potrebu istoty, ktorú mu má poskytnúť federácia.

Aplikácia príkladu Sovietskeho zväzu nie je v tejto súvislosti taká jednoduchá, ako sa na prvý pohľad zdá. Je potrebné učiť sa od Sovietskeho zväzu národnostnej trpezlivosti a organizačným riešeniam, čo však neznamená, že by problém východnej a strednej Európy bol totožný s problémom Sovietskeho zväzu. Vo východnej a strednej Európe stoja proti sebe historicky skonštituované národy, ktorých hranice sú síce v poslednom čase nestabilné, no ako národy majú historickú existenciu siahajúcu hlboko do minulosti, avšak ani napriek ich osudovej a charakterovej totožnosti v ich doterajšom živote nevznikli *jednotiace* his-

torické zážitky a situácie. V Sovietskom zväze sa stalo čosi celkom iné. Bola tu daná istá historická ríša, ruská ríša, ktorá svoje národné menšiny do roku 1917 síce ešte neasimilovala, no napriek tomu náznaky spojenia do jedného štátneho útvaru existovali tu už veľmi dávno. Túto historicky už jestvujúcu ríšu zjednotili nevšedné a otriasajúce udalosti socialistickej revolúcie a neskôr Veľkej vlasteneckej vojny bezo zvyšku do jediného národa. Tento jediný národ poskytol potom národom a zlomkom národov v ňom zjednotených pokojne a bez starostí úplnú jazykovú a politickú autonómiu, ba zabezpečil im aj právo na odtrhnutie, tak isto ako to urobila britská ríša v súvislosti s domíniami.²² V skutočnosti sa však, podobne ako britská ríša, odtrhnutia vážne neobával. Vo východnej a strednej Európe, aj keby sa v budúcnosti vyskytol nejaký zjednocujúci zážitok alebo jemu rovnocenný dlhodobjší vývin, by sa tento proces – napriek pomerne malej rozlohe celého územia – ocitol voči oveľa výraznejším historickým realitám, aké – s výnimkou jednej či dvoch – predstavovali rozličné národné menšiny a národné kmene niekdajšej cárskej ríše.

POLITICKÉ A MORÁLNE FRÁZY V SPOROCH O HRANICE

Popri rozličných zavádzajúcich principiálnych a teoretických hľadiskách sú oveľa škodlivejšie politické frázy, ktoré súvisia s hraničnými spormi.

Škodlivou poverou je statusquoovská fráza, že dobré hranice ani tak neexistujú, treba teda stabilizovať to, čo práve je, a namiesto sporov o hranice treba radšej hľadať cestu duševného zmierenia; menej škodlivá nie je ani revizionistická fráza, že život je ustavičný pohyb a zmena, a že hranice nemožno určiť s večnou platnosťou. Európa je celkom zrelá na to, aby sa jej územná situácia, aj keď nie „navždy“, ale na dlhší čas stabilizovala. Je to súčasne aj podmienka jej zjednotenia a ďalšieho mieru. V tomto teda musíme byť v plnej miere prívrtčencami „status quo“. Avšak stabilizovať, navyše stabilizovať v rýchlom tempe, možno len racionálne, a síce psychologicky i zvykovo prijateľné hranice, a tie môžu byť v Európe iba také, ktoré sa prispôbia psychologicky i sociologicky hmatateľným hraniciam národných jednotiek. Pri zlých hraniciach je beznádejné hovoriť o psychologickom zmiernení, no dobré hranice treba chrániť pred každou dynamikou „večnej zmeny“.

Rovnako škodlivá vedľajšia kofaj je zmorenie hraničných sporov. Ak sme uznali, že cestou konsolidácie na tomto území je prispôbenie štátnych hraníc posunutým národným hraniciam, potom musíme

prísť na to, že tu nejde predovšetkým o morálne zadostučinenie, ale o uchopenie istých reálnych situácií. V súvislosti s hraničnými polemikami treba teda čo najsúrnejšie odstrániť moralizujúci postoj, ktorý tu žijúce národy zaujímajú pred medzinárodnými fórami. Morálny arzenál národov, ktoré prehrali vojnu a majú zlý politický kredit, pozostáva zo zdôrazňovania *spravodlivosti*, čím apelujú na vznešený a tradičný zmysel pre spravodlivosť tej či tej veľmoci, na ich veľkodušnosť prejavovanú voči utláčaným a zgniaveným, a želajú si, aby sa pri uzatváraní mierových zmlúv neuplatnilo žiadne veľmocenské hľadisko. Víťazné, alebo za víťazné sa považujúce národy s lepším politickým kreditom sa odvolávajú na *zásluhy* a predkladajú účty vo forme územných požiadaviek. V skutočnosti aj tzv. spravodlivosť, aj tzv. zásluhy sú veľmi primitívne a zlomyseľne vytaseným mečom, aby vo vzájomných sporoch, ktoré sú v podstate spory o hranice, získali priaznivejšiu pozíciu. Úloha konsolidácie je však celkom nezávislá od všetkých vznešených spravodlivostí a nehynúcich zásluh. Ide o objektívnu úlohu, o uznanie objektívnych spoločenských a politických faktov, a o vyvodenie dedukcií. Nepochybujeme, že spravodlivosť, morálne zásluhy a princípy majú pri riešení hraničných otázok svoj význam, ale iba natolko, nakoľko sú tieto morálne princípy alebo zásluhy spoluporcami podmienok stabilizácie. Presnejšie: existuje istá *minimálna* spravodlivosť, bez ktorej sa stabilizácia a psychologické uzmierenie nemôže uskutočniť, čiže ju za žiadnych okolností nemôžeme nechať bez povšimnutia. Existujú však zásluhy uznané v momentálnej historickej a politickej situácii, ktoré do *istej miery* obe strany uznajú ako východiskový bod riešenia. Spomínané činitele by sa mali brať do úvahy v tejto miere.

SAMOURČOVACIE PRÁVO NÁRODOV

V tomto duchu musíme hodnotiť aj tzv. samourčovacie právo národov. Otázka neznie tak, z čoho máme toto právo vyvodiť a akou morálnou argumentáciou ho máme zdôvodniť, ale tak, či je vhodné na to, aby v strednej a východnej Európe nastolilo poriadok.

Aj na prvý pohľad je zrejmé, že tento princíp hľadá riešenie stredo- a východoeurópskych problémov na správnom mieste. Skonštatovali sme už, že za celým územným zmätkom strednej a východnej Európy je skutočnosť, že na tomto území sa národy stali súhrmi ľudí hovoriacich jedným jazykom. Kto chce teda tieto národy dobre ohraničiť, musí

sa už namiesto historických hraníc prispôbiť jazykovým rámcem. Zmyslom samourčovacieho práva na tomto území teda je, resp. malo by byť, aby jeho prostredníctvom dospela k vyriešeniu typická stredoeurópska situácia, v ktorej množstvo ľudí patrí historicky do takých spoločností, ktoré už nezodpovedajú ich národnej príslušnosti. Samourčovacie právo národov by bolo bývalo vhodné na to, aby jeho prostredníctvom mohli ľudia prejavovať zmenu svojej národnej príslušnosti. Žiaľ, mierotvorcovia roku 1919 neboli schopní prijať základný princíp konzekventne aplikovať a na stáročia ustáliť novú, platnú národnú mapu strednej a východnej Európy. Podiel na tom mala ich politická bezmocnosť, ale i fakt, že západná Európa jednoducho nechápala typický stredo- a východoeurópsky problém prechodu z historických hraníc na jazykové hranice. Chápala však samourčovacie právo národov, ktoré pre ňu nemalo význam v súvislosti so spormi o hranice, ale v súvislosti s akciami odtrhnutia alebo osamostatnenia sa celých národov, aké predstavoval vznik Spojených štátov alebo odtrhnutie sa Belgicka od Nizozemska atď. Na takom istom základe s radosťou a súhlasom brali na vedomie, že jednotlivé národy východnej Európy, ktoré doteraz nemali samostatný štát alebo oň prišli, ako Poľsko, Československo a Juhoslavia, formujú sa ako samostatné štáty. Keď sa však na tomto území začali nekonečné spory o hranice a každý na svete krížom-krážom žiadal ohľadne najrozličnejších susedných území referendum, západoeurópski mierotvorcovia upadali do zmatku. Samourčovacie právo národov zdôrazňovali predsa preto, aby sa na jeho základe oslobodili celé národy, a nie preto, aby každá obec či mesto, ako mu práve pride na um, žiadalo referendum, a pripojilo sa od jedného národa k druhému. V západoeurópskom myslení, ktoré je založené na historicky stabilnom vývine štátnych rámcov, vonkoncom sa nejavili ustavičné referendá a s nimi spojený nepokoj ako príťažlivé metódy. A to bol len bod, na ktorom princíp samourčovania národov nebol jednoznačne prispôbený tej konkrétnej potrebe, na riešenie ktorej ho bolo treba použiť v strednej a východnej Európe. Keďže mierotvorcom z roku 1919 aj nezávisle od toho bola dôsledná aplikácia samourčovacieho práva na ťarchu a bola nad ich sily, s radosťou sa jej zriekli. Toto porušenie zásad malo svoj podiel na vzniku nemeckej politiky ukrivdenosti a tým aj na vzniku hitlerizmu. Avšak pre hitlerizmus bol princíp samourčovacieho práva len zámkienkou v záujme maniakkej mocenskej politiky, čím sa aj zavŕšila diskreditácia celej myšlienky. V súčasnosti

ju neradno ani len spomenúť, lebo odpoveď je hotová: o samourčovaní národov sme počuli už príliš veľa z Hitlerových úst.

ZMYSEL REFERENDA

Každopádne konštatujeme, že samourčovacie právo národov neznamená *Mníchov*, ale *referendum*. Je však nepochybné, že dnes vládne aj voči referendu značná nedôvera. A naozaj, ak pod samourčovacím právom národov rozumieme to, že z referenda urobíme nejakú stálu a podľa ľubovôle použiteľnú medzinárodnú právnu inštitúciu, nuž taká naozaj nie je potrebná. Každá konsolidácia sa začína situáciou, v ktorej nie sú spory o základné otázky. V medzinárodnom kontexte ide najmä o otázky hraníc. V žiadnom prípade nie je želateľné, aby sa spomínané otázky mohli hocikedy a hocikde spochybniť. Nie je to vždy potrebné ešte ani v prípade existujúcich alebo vznikajúcich sporov: v strednej a východnej Európe možno etnické, jazykové hranice určiť bez väčších ťažkostí podľa štatistiky alebo porovnávaním niekoľkých štatistík. Je priam škodlivé robiť referendum napr. na území, kde nepatrné množstvo inojazyčných veľkostatkárov môže ovplyvniť hlasy – prevažne zostalého – obyvateľstva, hoci práve pri sledovaní stredo- a východoeurópskeho vývinu je jednoznačné, že o procese národného vývinu aj tu rozhodne jazyková príslušnosť. Z tohto hľadiska boli pochybné napr. sliezske a východopruské referendá,²³ ktoré na územiach nachádzajúcich sa evidentne pod vplyvom poľsky hovoriaceho ale nemeckého statkárstva a pod kapitalistickým tlakom, vykázali značný počet nemecky cítiacich más, hoci je pravdepodobné, že iba ich nepatrná časť bola jazykove a emocionálne nemecká, väčšia časť bola jazykove poľská a emocionálne ešte nevedomelá. Pravým účelom referenda nemá byť hlasovanie o veľkých, jazykove homogénnych územiach, ale najmä o mestách na rozhraní jazykových území, ktorých príslušnosť k jednému či druhému územiu sa stala diskutabilná. Je to dôležité tým viac, že počas prechodu od historických hraníc k jazykovým hraniciam je najväčším a najťažším riešiteľným psychologickým problémom historicky podfarbený emocionálny vzťah k určitým územiám, ktorý v deväťdesiatich percentách prípadov predstavuje práve vzťah k mestám, k ich obyvateľstvu, pamiatkam atď. V takomto prípade má z hľadiska psychického uspokojenia veľký význam vypísanie referenda, ktoré – či už dopadne v prospech historických vzťahov alebo v ich neprospech – v každom prípade napomôže procesu zmierenia sa s novovzniknutým stavom.

Ak teda chceme použiť referendum na stabilizáciu Európy, treba dbať o dve veci: prvou je, aby sme referendum nevypisovali tam, kde sú jazykové hranice evidentné, ale podľa možnosti len na jednotlivých kritických bodoch jazykových hraníc. Druhou vecou je mať na pamäti, že referendum dosiahne svoj cieľ vtedy, ak je prostriedkom stabilizácie a nie vyvolania chaosu; nepoužime ho teda na spochybnenie stabilných hraníc, a dbajme, aby sa na tom istom mieste za žiadnych okolností nemohlo zopakovať. V rovine sociológie môžeme pripustiť, že zopakované referendum môže mať aj opačný výsledok, ale na rovine medzinárodného práva treba sa držať axiómy, že jednorázové referendum musí byť smerodajné a nesmie sa zopakovať. Keby sme túto zásadu opustili, referendum prestane byť prostriedkom konsolidácie, čím všetko stratí hodnotu.

VÝMENA OBYVATELSTVA A VYSÍDLENIE

Poznanie, že v strednej a východnej Európe sa ohraničujúcim faktorom národov stali jazykové hranice, nastolilo nové a v dôsledkoch aj veľmi kruté riešenie: výmenu a vysídlenie obyvateľstva. Túto metódu vyskúšali najprv v grécko-tureckom kontexte, a hoci sa výmena odohrala vo veľmi neusporiadanej, tumultuóznej a nefudskej forme, svojimi výsledkami prekvapila a lákala k napodobňovaniu: stáročné turecko-grécke rozbroje, ktoré mohli trvať ďalšie stáročia, za necelých desať rokov zanikli. Avšak Hitler počas druhej svetovej vojny už použil možnosti výmeny obyvateľstva jednoducho na rozšírenie nemeckých politických hraníc: nemecké obyvateľstvo z celkom vzdialených území presídlil na nemecké jazykové hranice, pričom pôvodné obyvateľstvo dal vystať. Za týmto účelom vrátil Nemcov aj z tých území, na ktorých nespôsobili žiadne menšinové problémy. Tým však, že ich nechal usídlíť na okraji nemeckého jazykového územia a pôvodné obyvateľstvo vyhnal alebo ho vykoľajil, zasial semeno hrozného nepriateľstva. Vďaka tomu stalo sa presídľovanie namiesto prameňa stabilizácie prameňom neistoty.²⁴

Pre ďalší vývin Európy by malo osudné následky, keby sa aplikácia tohto Hitlerovho vynálezu stala zo strany Spojených národov bežnou praxou. Znamenalo by to, že by zanikol posledný oporný bod, ktorý môže byť pri stabilizácii hraníc v Európe oporným bodom: stálosť obyvateľstva. Národy by už viac nečakali na to, aby dostali určité územia, ale čakali by na priaznivé historické príležitosti, v rámci ktorých by mohli z akokoľvek veľkého nimi žiadaného územia vysídliť celé inoja-

zyčné obyvateľstvo. Netreba celkom vylúčiť možnosť výmeny, ale ak nechceme Európu premeniť na cesty más bez domova, je čas v súvislosti s metódou výmeny obyvateľstva skonštatovať (vo forme rozhodných princípov) tie poučenia, ktoré možno vyvodíť jednak z turecko-gréckej výmeny, jednak z presídlení, ktoré sa uskutočnili po nej. Východiskovým bodom je, že výmena obyvateľstva je opodstatnená, ak na istých územiach nemožno fyzicky sledovať etnografické hranice, no pre vyostrenie rozporov nemožno udržať historický stav alebo status quo. Najrozhodnejším spôsobom treba vysloviť i to, že výmena obyvateľstva sa môže uskutočniť len na princípe vzájomnosti, len na základe rozhodnutia spoločenstva národov a jeho kontroly, a keď sa už raz takto uskutočnila, nemožno ju odvolať. Ak to dostatočne nezdôrazníme, potom sa dvojsečná zbraň výmeny obyvateľstva obráti totálne proti svojim autorom a z prostriedku európskej konsolidácie stane sa východiskovým bodom najdivnejšej anarchie.

Ale či nie je číra teória a utópia – mohli by sme sa pýtať právom – formulovať princípy pre medzinárodnú konsolidáciu, keď sa uzavretie mieru a určenie hraníc „vzhľadom na prirodzenosť vecí“ uskutočňuje podľa mocenských hľadísk a pomeru síl? Touto otázkou sme dospeli k najkritičejšiemu bodu medzinárodného života, k technike dobrého uzavretia mieru.

7. TECHNIKA DOBRE UZAVRETÉHO MIERU

Guglielmo Ferrero, veľký taliansky historik zhrnul najvýstižnejšie ťažkú a protirečivú úlohu, ktorá tvorí opravdivý vnútorný obsah každého uzavretia zmiernosti. „Každá mierová zmluva obsahuje istý moment násilnia voči porazenému. Elementárnou požiadavkou svedomia však je, že záväzok sa môže zrodiť len na základe dobrovoľného súhlasu... Ozajstné uzavretie mieru teda... bude možné len za cenu protirečenia, že k aktu, ktorý je sám osebe násilný, pridáme dostatok slobody, k požadovaným obeťm dostatok výhod, aby sa zmluva mohla stať morálnym záväzkom, aby porazený mal skôr záujem mať ju v úcte ako ju porušiť.“²⁵ Je potrebné, aby sa porazenému oplátilo situáciu, ktorá vznikla po prehranej vojne a ktorá je zatiaľ číro mocenská, vlastným prispením upevniť. Neverme, že pre toho, kto vyhral vojnu, nie je problém prinútiť porazeného, aby podpísal mierovú zmluvu. Prívelmi sme si zvykli na

diktovaný mier, a nevšíname si čudný atavizmus, že počas možnosti diktátu ešte vždy trváme na zmluvných formách uzavretia mieru, a nevšíname si, čoho všetkého sa musí vzdať aj víťaz, aby mohol protivníkovi v zmluvnej forme nanútiť svoj mier. Ide tu naozaj o atavistické prvky: o atavizmus 18. storočia, obdobia, v ktorom vládla oveľa vyvinutejšia zahraničnopolitická a diplomatická kultúra ako dnes.

ÚPADOK UMENIA DOBRÉHO MIERU OD 18. STOROČIA

Pod vplyvom Ferrera a iných sa čoraz väčšmi prijíma názor, že v druhej polovici 17. storočia a v 18. storočí zovšeobecnené systematické vojenské zásady, ktoré boli charakteristické tým, že šetřili ľudí i materiál, že zásoby vozili so sebou a boj obmedzovali na profesionálnych vojakov a na čoraz menšie územie, znamenajú odvtedy neprekonaný vysoký stupeň humanizácie vojny. Typickým príkladom toho je, že počas anglicko-francúzskych zámorských vojen²⁶, ktoré zúrili v 18. storočí takmer bez prestávky, mohla sa medzi Parížom a Londýnom aj naďalej cestovať a udržiavali sa vzájomné spoločenské a vedecké kontakty. Možno sa pohoršovať nad svetom, v ktorom vojaci bojujú proti sebe v krvi, blate a špine, kým elegantní páni, dámy a vzdelanci udržiavajú a pestujú jemné formy vzťahov. Ale toto môže pohoršiť iba taký svet, ktorý totálne vylúčil vojnu zo svojho života. Ak to nie sme schopní urobiť, potom nemôžeme poprieť, že usmerňovaná, na bojisko obmedzená, v podobe súboja vedená vojna je čosi lepšie ako vojna atómová. Súboj je hlúpa, obmedzená a stredoveká záležitosť, ale, v porovnaní s pástnym právom predstavuje civilizačný vývin vysokého stupňa.

Tomuto humanizovanému boju, ktorému nechýbali pravidlá hry a charakter súboja, zodpovedal na vyjednávani, na vzájomných územných ústupkoch a kompenzáciách založený, násilie celkom vylučujúci systém *vecného* uzavretia mieru, ktorý sa zrodil takisto v duchu medzinárodného práva a politickej atmosféry 18. storočia. To všetko bolo zabudované do historicky rozvinutej, homogénnej politickej kultúry európskej monarchie a európskej aristokracie.

Do tohto sveta vojen bez vášní a uzavretia mieru bez pomsty prenikol agresívny napoleonský systém pustošivej vojny a teroristických diktátorov, ktorý riskoval všetko a žil z bojiska. Dvadsať rokov brzdili krížom-krážom Európu napoleonské vojská, a legitímne monarchie po dvadsiatich rokoch dospeli k tomu, že chaos, ktorý sa z toho zrodil boli schopné ukončiť. Keď bolo treba v Paríži roku 1814 a na viedenskom

kongrese roku 1815 po takýchto predchádzajúcich udalostiach uzavrieť mier, už vibrovala vo vzduchu atmosféra, ktorá sa neskôr, roku 1919 stala osudnou, a môže sa stať osudnou aj roku 1946: voči porazenému nepriateľovi sa nahromadilo priveľa vášni a priveľa podráždenosti, ktoré nezabránili pokušeniu nechať si od porazeného národa zaplatiť účet za všetky pochopiteľné emócie bez ohľadu na to, či je to fyzicky možné a či sa tým uzavretie mieru nestane iluzórnym. Ako pokračovanie napoleonského chaosu zrodili sa najdivšie imperialistické plány, najmä v kruhu rozličných druhov a treforadých mocností, ktoré sa tlačili za víťazmi. Podmienky vecného uzavretia mieru typické pre 18. storočie teda už nejestvovali: triumfálny pochod napoleonských vojsk sprevádzalo priveľa násillia, lúpeží a diktátov, takže myšlienka vrátenia pôžičky stala sa od toho času evidentnou. V tejto situácii, ako dokazuje Ferrero vo svojej pozoruhodnej práci *Reconstruction*, Talleyrand bol tým, ktorý spoznal, že už nestačí budovať na rozkladajúcej sa spoločnej, aristokratickej kultúre, ale že celé uzavretie mieru musí spočívať na hlbších, *principiálnych* základoch. „Na to, aby sme mohli zriadiť niečo trvalé, čo má byť prijaté bez protirečenia, treba postupovať principiálne. Ak máme princíp, sme silní, nenarazíme na odpor, a pokiaľ narazíme, o krátky čas ho môžeme zlomiť“ – cituje Ferrero samého Talleyranda.²⁷ Túto principiálnu bázu nachádza v princípe *legitimity*, ktorý sa mu podarilo presadiť ako smerodajný a *skutočne* sa aj uplatňujúci princíp viedenského kongresu.

Súčasná verejná mienka je náchylná vidieť v princípe legitimacy číry reakčný výmysel, lebo ho spája so Svätou alianciou. Ide však o optický klam. Legitimita bola vynálezom diplomata a liberála Talleyranda, kým Svätá aliancia bola výmyslom fantasty cára Alexandra²⁸ a inštrumentom reakčného Metternicha. Úlohou princípu legitimacy v čase jeho zrodu nebolo potlačenie liberálnych ideí, ale podpora stabilizácie európskych štátov, ktoré upadli do anarchie, a usporiadanie zamotaného územného statusa Európy. Keď sme počas našich úvah opakovali, že pre západnú Európu sú dobré historické hranice, netvrdili sme vlastne nič iné, iba to, že usporiadanie územného statu západnej Európy nepotrebuje viac ako Talleyrandov princíp, historickú legitimitu.

Vďaka tejto principiálnej báze sa Európa po parížskom mieri a viedenskom kongrese skonsolidovala aj v rovine medzinárodnej politickej atmosféry, a obžalované a porazené Francúzsko za celkom krátky čas dostalo v európskom orchestri svoje miesto. V rovine vnútornej politi-

ky sa idea slobody ocitla na istý čas v úzadí, ale od roku 1830 čoraz intenzívnejšie ožívala, a dosiahla také stabilné výsledky, ktorých neviditeľným pozadím bola trvalosť medzinárodného systému z roku 1815. Tento systém prežil v rokoch 1848–1871 rad kríz, v istých bodoch sa skorigoval, v iných klesol, ale ako celok ostal do roku 1914, a v konečnom dôsledku zabezpečil pre Európu sto rokov, počas ktorých mier predstavoval trvalý stav a vojna bola výnimkou.

Do roku 1914 sa aristokratická Európa, ktorá podnietila uzavretie mieru v rokoch 1814–1815 rozložila, ocitla sa v anarchii prvej svetovej vojny, a roku 1918 sa zrútila. Totálna vojna národov vybičovala masové emócie, takže mierové rokovania začali sa v znamení zadostučinenia a rozsudku nad vinnými. Škodlivý vplyv tejto skutočnosti by bola mohla – oveľa viac ako roku 1814 – vyvážiť len pevná, spoločná principiálna platforma uzavretia mieru. Najmä stredná a východná Európa bola tým územím, kde v dôsledku rozpadu Habsburskej ríše, Osmankej ríše, ďalej cárskeho Ruska a hohenzollernovského Nemecka bolo treba usporiadať územné otázky tak, aby tento poriadok viedol čo najrýchlejšie k stabilizácii, a aby odstránil nebezpečenstvo opakovanej vojny. Princíp, ktorý zodpovedal potrebám stabilizácie tohto obdobia, bol daný: samourčovací právo národov, ktoré pokojne môžeme nazvať *demokratickou* formulou legitimacy. S ňou prišiel prezident Wilson do Európy, aby uzavrel mier. Správny bol aj program praktickej aplikácie, totiž toho, že Rakúsko-Uhorsko treba rozdeliť a utvoriť národné štáty na základe jazykových hraníc. Mnohí skúmali, a aj my sme už na to poukázali, prečo sa skončila Wilsonova cesta – v tomto nesmierne šťastne začínajúcom a nesmierne nešťastne pokračujúcom vývinovom bode sveta – fiaskom. Postačí azda toľko, že rok 1919 sa od roku 1815 odlišoval v tom, že mierotvorcovia aj teraz proklamovali istý princíp, no na jeho uskutočnenie nemali dostatok síl. Nedali zelenú jasne prejavovaným jednotiacim úsiliam, nelikvidovali každú, na likvidáciu zreľú historickú jednotku, na druhej strane pri likvidácii nevenovali pozornosť historickým emóciám spätým s územiaми; súčasne veľmi nerozumne zohľadňovali tzv. geografické, strategické, dopravné aspekty, presnejšie: dovolili, aby zainteresovaní – v záujme splnenia nejakého v strachu počatého želania, ako napr. posun hranice od jazykovej hranice po akúsi „prirodzenú“ obrannú líniu – operovali týmito údajnými hľadiskami. Z toho sa rodia najškodlivejšie a najzbytočnejšie hraničné spory, napr. keď sa isté územie a jeho ľud pripojí ku krajine, s ktorou nemá ani živé his-

torické, ani etnické vzťahy, takže lojalitu ľudu voči novému štátu nemožno ani očakávať, ani predpokladať. Pred rokom 1914 bolo v celej Európe niekoľko takých situácií: situácia lotrinských Francúzov v Nemecku²⁹ a situácia Poliakov v Rusku a Prusku. Po roku 1918 však počet podobných situácií neklesol, ale naopak, vzrástol; *pre toto* bolo usporiadanie z roku 1918 zlé, a nie preto, že malo zlé základné princípy. Dôsledkom bol neobyčajný ideový chaos, neobyčajná dezilúzia. Z tohto chaosu sa okrem iného zrodil aj monštruózný právnik cynického napoleonského nihilizmu: maniacký hitlerizmus.

Dnes máme za sebou druhú svetovú vojnu; prežili sme v nej také formy vojenských operácií, popri ktorých sú všetky staršie formy totálnej vojny iba nedokonalým experimentom. Prejavy ľudskej zvlčlosti zahanbia aj fantáziu najdivšej propagandy poplašných správ, a z nich vyrastajúce vášne ohrozujú všetko, čo chce byť stabilitou a zákonom. Za takých okolností stojíme pri zrode nového diela mieru: víťazi a porazení si sadnú za stôl, aby skončili vojnu. Forma, ktorou to činia, forma mierovej zmluvy podľa dohody uchováva bezo zmeny pamiatku 18. storočia. Ale čo môžeme urobiť po pekle, ktoré zaplavilo svet, v záujme toho, aby mierová zmluva vzkriesila duch mieru 18. storočia orientovaného na vyrovnanie, rovnováhu, lojálne plnenie dohôd?

NEBEZPEČENSTVÁ BEZZÁSADOVOSTI A VÝCHODISKOVÉ PRINCÍPY SÚČASNÉHO CHAOSU

Ničivý vplyv vášni zrodených a vzbudených v súvislosti s druhou svetovou vojnou by mohla do istej miery zastaviť len zhoda v princípoch a zhoda pri uplatňovaní týchto princíпов: bezzásadovosť, od prípadu k prípadu sa meniacia oportunistická mocenská politika nikdy nehrozila takými nebezpečenstvami ako dnes. Keď už roku 1918, v čase existencie principiálnej bázy, viedlo ku katastrofe, že princípy nedomysleli a neuplatňovali do konkrétnych dôsledkov, čo máme čakať od dnešnej mierovej konferencie, ktorá sa chorobne desí jednoznačného a povinného prijatia akejkoľvek principiálnej bázy? Zbytočné sú postoje súvisiace s definitívnymi, humánnymi a demokratickými cieľmi, keď centrálna otázka uzavretia mieru – usporiadanie hraničných sporov – nemá konkrétne použiteľnú principiálnu platformu. Toto je ústrednou otázkou každého mieru, pretože to je to, čo je v ňom trvalé, a čo musí byť také, aby sa ani neskôr nemohlo spochybniť.

Tu sa vynárajú dve otázky. Prvá: kde sú princípy, ktoré by v dneš-

nej situácii bolo treba uplatniť? Druhá: ako si možno predstaviť praktické uplatnenie princíпов proti faktom a silám mocenskej politiky?

V súvislosti s prvou otázkou sa domnievame, že v predchádzajúcich kapitolách sme relatívne jasne poukázali na principiálne hľadiská, ktoré tu prichádzajú do úvahy, a poukázali sme aj na to, že tu nejde o nejaké nové a doktrinárske princípy, ale o už utvorené a jasne i nevyhnutne sa ponúkajúce praktické poznanie. Základným princípom je demokratická forma princípu legitimacy, samourčovacie právo národov. V západnej Európe sa to prakticky zhoduje s historickou legitimitou, s historicky utvorenými hranicami, ktorých narušenie – z etnického hľadiska – sa ani v súčasnosti neodporúča. Avšak ak chceme v strednej a východnej Európe hranice, ktoré možno z demokratického hľadiska pokladať za „legitímne“, treba sa prispôbiť vymedzujúcemu princípu, ktorý tu národy naozaj ohraničuje: k jazykovému, etnickému princípu. Ako vidíme, nejde o deklarácie a nové princípy, ale o systém historicky utvorených a vzájomne zo seba vyplývajúcich princíпов: principiálne hľadiská roku 1815, 1919 a 1946 tvoria vzájomne sa doplňujúci a vzájomne zo seba vyplývajúci súvislý systém.

V oblasti praktického použitia predstavujú otázky referenda a výmeny obyvateľstva problémy, ktoré si žiadajú principiálnu dohodu. Poukázali sme už na to, že *pri oboch je najdôležitejšia garancia, že budú problémy riešiť a nie ich vyvolávať*. Adekvátne tomu je v súvislosti s referendom dôležité povedať najmä to, že: 1. referendum je potrebné len tam, kde etnická situácia nie je vyjasnená, 2. referendum sa má uskutočniť len tam, kde je obyvateľstvo politicky dostatočne vyspelé, a 3. o otázke rozhodnutej referendom by sa neskôr – v nádeji na iný výsledok – nemalo uskutočniť nové referendum. V súvislosti s výmenou obyvateľstva je zas potrebné povedať, aby: 1. k výmene obyvateľstva došlo len vtedy, ak iná možnosť riešenia nejestvuje, 2. aby šlo naozaj o výmenu a nie o jednostranné vysídľovanie obyvateľstva, 3. aby k nej došlo len na základe rozhodnutia spoločenstva národov a pod jeho kontrolou, a 4. ak sa už raz podľa týchto pravidiel uskutočnila, mala by byť neodvolateľná a neopakovateľná.

PRINCIPIÁLNE HLADISKÁ A MOCENSKÉ SILY

Tužšou sa nám zdá druhá otázka, ktorá znie: čo urobíme so svojimi krásnymi princípmi uprostred mocenských síl, alebo ako sa ľudovo hovorí, ako si len predstavujeme, že pri uzavretí mieru *nebudú* hrať úlohu

mocenské, ale principiálne hladiská. Odpoveď je celkom jednoduchá; nepredstavujeme si to *nijako*. Problém ani dnes, ani roku 1919, ani roku 1815 nebol v tom, že sa *nemali* uplatňovať mocenské hladiská. Je evidentné, že mier možno uzavrieť len vtedy, ak sa mocenské hladiská, ktoré sú v centre vojny a uzavretia mieru, nejakým spôsobom uplatnia. Ani roku 1815 sa nestalo to, že sa mocenské hladiská neuplatnili, ale to, že boli nútené uplatniť sa v *rámcoch vymedzených principiálnymi hladiskami*. Ak istá mocnosť narazila nejakou svojou požiadavkou na určité principiálne hladisko, dostala satisfakciu tam, kde jej neprekážalo principiálne hladisko. Je veľkým omylom domnievať sa, že rešpektovanie princípov sťažuje uzavretie mieru; skôr uľahčuje. Nie preto, že by synchronizácia mocenských požiadaviek s principiálnymi hladiskami bola ľahká úloha. Ale ešte vždy je ľahšia ako uzavretie mieru bez akýchkoľvek principiálnych hladísk, lebo toto je nadľudská, ba, dalo by sa povedať, celkom neuskutočniteľná úloha. Bez princípov sa totiž mierotvorcovia ocitajú veľmi skoro na hranici šialenstva, lebo *každá* požiadavka a *každá* protipožiadavka sa zdá splniteľná. Základným heslom uzavretia mieru bude „Prečo nie?“. Na rovine riešenia objavia sa požiadavky, potom protipožiadavky a nakoniec, čo je najhoršie, také nezmyselné a násilne vykonštruované návrhy, ktoré sa dopúšťajú násillia na faktoch, na triezvom rozume a na medzinárodnej morálke. A predsa na nich krčcovite trvajú, lebo v takej čoraz ireálnejšej, strachom poznačenej atmosfére sa aj najmenšia dohoda rodí v takých bolestiach, že zdanlivo sa oplatí na nej trvať, nech je akokoľvek absurdná. Pevná osnova principiálnych hladísk ponúka ochranu najmä proti takýmto absurdným „riešeniam“.

OSUDNÁ ÚLOHA A CENTRÁLNY VÝZNAM STREDNEJ A VÝCHODNEJ EURÓPY

Áká bude definitívna podoba mieru, ktorá sa formuje pred naším zrakom? Zatiaľ to ešte nemôžeme vedieť. Ale to už vidíme, že nesľubuje veľa dobrého. Ak sa za takýchto okolností opýtame, áká je reálna nádej, že aj keď ihneď nie, ale po čase začne istý konsolidačný proces, musíme znova skonštatovať, že v Európe, najmä v strednej a východnej Európe, si konsolidáciu nemožno predstaviť bez principiálneho vyjasnenia územných otázok. Každá reč, ktorá chce túto centrálnu pravdu zahmlieť, je buď milosrdná fráza, ktorá nepozná problémy tohto územia a ich pravé príčiny, alebo úmyselné zahmlievanie. To neznamená, že

by sme mali nechať bujniť frazeológiu ukrivdenosti podporovanú metódami iredentizmu a revizionizmu, lebo to by uvrhlo na toto nešťastné územie ešte väčšiu biedu. Národom strednej a východnej Európy treba zabrániť, aby ju večne znepokojovali svojimi územnými spormi. Európa potrebuje bezpodmienečne stabilitu, teda okypteným štátom treba iredentistickú agitáciu znemožniť mocenskými spôsobmi práve tak, ako treba držiteľským štátom znemožniť utláčanie menších. Treba si však uvedomiť, že definitívne stabilizovať možno len dobré hranice, t.j. také, na ktoré si *možno zvyknúť*. V každej otázke teda, z ktorej ešte teraz môže vzísť nejaká dohoda – nie číra politická dohoda, ale principiálne vyjasnenie – treba túto dohodu naplno uplatniť ešte v rámci momentálne prebiehajúceho mierového procesu, pretože sporné územné otázky sú fiedlom veľkého nebezpečenstva. V súvislosti s tým, čo sa dostane do terajšej mierovej zmluvy v podobe neuspokojivých, neprirodzených a neospravedlniteľných hraníc, je nevyhnutné, aby sa vo verejnej mienke veľmocí riadiacich osud sveta, utvorila istá vedomá registrácia a štúdium problematiky potenciálneho riešenia dobrých, menej dobrých a zlých hraníc. Lebo politická história sveta bude aj odteraz, podobne ako doteraz, plynúť zo striedania stabilných a menej stabilných, rušnejších období ešte i v čase, keď – v čo dúfame – rušnejšie obdobia nebudú znamenať vojnu. Opakujem, tunajším národom treba všetkými prostriedkami zabrániť, aby sa samé stali strojcami týchto menej stabilných období. Ale keď už raz vznikli, osvietenejšia svetová verejná mienka ich musí použiť na to, aby na najkritickejšom území sveta, v strednej a východnej Európe, nastolila definitívnu konsolidáciu.

V priebehu našich úvah, hoci sme sa často dotkli najvšeobecnejších politických právd, obmedzili sme náš výskum vedomo na problémy strednej a východnej Európy. Napriek tomu sa nám zdá, že sme sa zaoberali ústrednou a najvýznamnejšou otázkou konsolidácie sveta. Na prvý pohľad to môže pôsobiť nezvyčajne, lebo sme navyknutí rozmýšľať vo falošných rozmeroch sveta a myslíme si, že popri sporných otázkach Blízkeho Východu, Ďalekého Východu a západnej pologule je územne nie veľmi rozsiahla stredná a východná Európa iba *jeden* komplex problémov z *mnohých*. Je to najvážnejší omyl, ktorého sa môžeme dopustiť. Otázky strednej a východnej Európy sa od všetkých malých a veľkých otázok Blízkeho Východu, Ďalekého Východu a západnej pologule odlišujú iba v tom, že v živote jednej jedinej generácie už vyvolali dve svetové vojny, a keby – Bože chráň! – vypukla tretia, tú by sotva vyvolali

otázky okolo Iránu, Mandžúska, Dardanel alebo Španielska, ale jedine otázky, ktoré viedli k vypuknutiu prvých dvoch vojen: problémy Nemecka a anarchie malých národov na východ od neho. Niet smiešnejšieho a bezvýslednejšieho úsilia, ako vôľa likvidovať útočného ducha a pritom podnecovať anarchiu, neistotu a nespokojnosť. Na tomto území môže vzniknúť svetová vojna i tak, že ofenzíva nevyjde z tohto ale o toto územie. Územie strednej a východnej Európy, presnejšie územie Nemecka a malých národov na východ od neho, aj keď nie je rozsahom až také veľké, ostane najväčším nebezpečenstvom pre svetový mier, kým ostane územím najväčšej anarchie, najväčšej neistoty a najväčšej nespokojnosti.

Mierová zmluva a maďarská demokracia

Uzavretie maďarskej mierovej zmluvy je už otázkou niekoľkých krátkych mesiacov alebo týždňov.¹ Dnes už vieme, že táto zmluva nebude v Maďarsku prijatá nielenže s radosťou, ale ani s tichým vydýchnutím, ktoré po zániku neistoty a dočasnosti sprevádza obyčajne ešte aj menej výhodné dohody. Otvorenou otázkou ostáva už len to, aký stupeň sklamaní môžeme očakávať. V najhoršom prípade – v prípade vysídlenia dvestotísíc Maďarov – musíme rátať s osudným psychologickým a hospodárskym vplyvom, ktorý znamenajú masove prichádzajúci utečenci v takej preplnenej, zruinovanej, zničenej, v sebedomí a optimizme strasenej krajine, akou je dnes Maďarsko. Ak dôjde „len“ k odpojeniu piatich moľonských obcí, treba rátať s psychologickým vplyvom faktu, že víťazi vojny vedenej vo veľkej miere v znamení morálnych a demokratických cieľov nevedia urobiť nič múdrejšieho, ako na úkor maďarskej demokracie (zápasiacej so všetkými ťažkosťami nového začiatku) piatimi obcami ďalej kaziť hraničnú líniu, ktorej nesprávnosť a osudný vplyv na politické a európske umiestnenie Maďarov je už dnes na celom svete známa fráza.² A pokiaľ – čo sa v tejto chvíli zdá veľmi nepravdepodobné – sa obe nebezpečenstvá odstránia, krajina ešte vždy s rezignovanou zárknutosťou prijme bez najmenej zmeny uskutočnenú rekonštrukciu trianonských hraníc, ktorých nesprávny a nespravodlivý charakter, ako sme už skonštatovali, je frázou. Navyše, v tomto prípade môžeme rátať s tým, že Československo bude po zmarení medzinárodnej legalizácie vysídlenia priamo alebo nepriamo – z titulu protifašistického boja – novou silou pokračovať v odmaďarčovaní svojho trianonského územia. Výsledkom tejto politiky bude skôr či neskôr to isté, ba psychologicky ešte horšie, čo by bolo výsledkom „legálneho“ vysídlenia.

To všetko treba vydržať. Nielen emocionálne, fyzicky a ekonomicky, ale i politicky. Okrem fyzickej existencie národa treba zachovať aj maďarskú demokraciu a perspektívu slobodného a ľudsky dôstojného Maďarska. Lebo je zrejmé, že medzi všetkými spätnými vplyvmi mierovej zmluvy bude najzávažnejší ten, že vec mierovej zmluvy sa znova spojí s vecou demokracie, a znova sa utvorí atmosféra, v ktorej zodpovednosť za mierovú zmluvu poniesie demokracia a v ktorej sa pre nespravodlivosti mierovej zmluvy bude poukazovať na falošnú podstatu de-

mokracie. Ide o asociáciu, ktorá u demokratov trianonského Maďarska, práve tak ako u demokratov weimarského Nemecka vyvolala ochrnutie a strach, kým fašistov povzbudila k väčšiemu sebedovomiu.

V tejto atmosfére hrozí, že každý názor, ktorý za náš pád a ďalšie zruinovanie viní Horthyho a systém jeho vlády, bude nevýrazný a bude pôsobiť ako úbohý zavádzajúci manéver. Tým úprimnejšie sa budú prijímať všetky prejavy, ktoré budú poukazovať na cynizmus a pretváрку víťazov, a budú disponovať bezpečnými údajmi o zrade a zanedbávaných povinnostiach demokratických maďarských štátnikov. Každé upozornenie poukazujúce na nedostatočnosť demokratizácie alebo hlásajúce potrebu hlbších a definitívnejších základov maďarskej slobody, bude neúčinné. Tým vďačnejšou vecou bude so žeravou iróniou spomínať záležitosti Čechov, ale najmä Slovákov, ktoré sa udiali pod vývesným štítom demokracie. Každé slovo, ktoré bude chcieť krajinu skonfrontovať s jej zodpovednosťou a hroznou vinou, bude znieť ako prázdna fráza. Naproti tomu aké jednoduché bude poukazovať na šťastnejšie národy, ktoré za také isté viny nedostali trest, ale pochvalu a povzbudenie. Daromná je argumentácia, že všetky tieto pseudomudrovania sú výsledkami ťažko zdeformovaného panského, intelektuálneho zmyslania stredných tried, ktoré si pre seba a pre krajinu vybudovali neplodné slepé uličky iredentizmu a revizionizmu, a že vyváženie ich myslenia si nežiada viac, ako mobilizáciu robotnícko-roľníckych síl, ktorých sa toto myslenie ani v najmenšom nedotklo. Situácia nie je taká jednoduchá. Ťažkou chybou – ktorej sa dnes mnohí dopúšťajú – je preceňovanie efektívnej politickej moci tejto strednej, panskej vrstvy, no ešte ťažšou chybou je podceňovanie jej sily formujúcej verejnú mienku. Táto sila vzrástla za uplynulých pätnásť-dvadsať rokov, lebo medzitým sa utvorila početná, zdola i zhora sústredená amorfná maloburžoázia, ktorá úspešne sprostredkúva ideový svet strednej panskej vrstvy aj veľkým proletárskym masám.

Naozaj, anjelskými slovami by musel prehovoríť ten, kto by v podobnej situácii vedel sklamanie a zatrpknutosť vyjadriť tak, aby opísal všetky nezaslúžené individuálne krivdy, všetky disonantné pocity, ktoré mierová zmluva vyvolala; súčasne by tieto slová nemali znieť ako neartikulovaný škrekot, ani ako monotónne sťažnosti, a nemali by udušitiť sily, ktoré vedú v demokracii k slobodnému, ľudsky dôstojnému novému Maďarsku.

Pokúsme sa nájsť tento tón.

Najprv však treba odpovedať na niekoľko otázok. Najprv na tú, kto je konkrétne zodpovedný, že táto mierová zmluva bude taká, aká bude. Potom si musíme vyjasniť, či existuje, a pokiaľ áno, aká je oprávnená súvislosť medzi stupňom demokratickej horlivosti jednotlivých národov a medzi mierovou zmluvou. Musíme odpovedať, či si maďarský národ zaslúžil to, čo sa s ním deje, a či má prijať výčitky za svoje hriechy, a od koho. Nakoniec musíme odpovedať na to, ako môžeme a máme v situácii utvorenej mierovými zmluvami vykročiť do budúcnosti.

ZODPOVEDNOSŤ MAĎARSKÝCH ŠTÁTNIKOV ZA MIEROVÚ ZMLUVU

Kto je zodpovedný za to, že maďarská mierová zmluva bude veľmi nepriaznivá nielen z hľadiska životných otázok Maďarov, ale aj z hľadiska uzmierenia celej dunajskej kotliny a stredo- a východoeurópskej konsolidácie?

Otázka, koho možno za čo brať na zodpovednosť, nie je jednoduchá ani v trestnom práve, ani v histórii. Tá-ktorá udalosť vzniká ako následok nekonečného radu predchádzajúcich udalostí, ak ide o ľudské činy, sú natoľko rozptýlené a prevažne natoľko neuvedomené a neúmyselné, že otázka zodpovednosti jednoducho stráca význam. Nastolenie otázky zodpovednosti je potrebné sústrediť na koncentrované chvíle ľudského života, ľudského konania a histórie, keď rad udalostí postupujúci nepretržite a bez mimoriadnych okolností, ocitne sa zrazu pred výraznými alternatívnymi možnosťami, v rámci ktorých bude záležať na slobodnom rozhodnutí či ľudsky pochopiteľnom odmietnutí jednotlivca alebo určitých ľudí, ktoré bude nasledovať po týchto alternatívnych možnostiach; rozhodnutie predurčuje ďalší rad udalostí, ktorého detaily sú na istý čas opäť bez zaujímavosti.

Ak otázku zodpovednosti za maďarskú mierovú zmluvu nastolíme v tomto zmysle, pričom zohľadníme históriu uplynulých rokov, kritické chvíle, v rámci ktorých sa smer osudu teraz vyneseného maďarského mieru mohol podstatne zmeniť, boli 15. októbra 1944, ale ešte skôr 19. až 22. marca 1944.³ Do 22. marca 1944 a sčasti aj do 15. októbra 1944 nebolo sporné, že hoci Maďarsko nesie nesmiernu zodpovednosť za hrozné viny, nedostatky a nezmyselné chyby, je pre spojencov smerujúcich k víťazstvu ešte vždy činiteľom, ktorého postoj v nastávajúcich chvíľach nebude bez významu. Preto nebolo sporné ani to, že Maďarsko,

napriek celému bremenu vazalstva, malo v prípade zaujatia správneho postoja možnosť žiadať a dúfať v podporu práve v tých územných otázkach, ktoré dnes robia maďarskú mierovú zmluvu takou zdrvivou. Neplatnosť dvoch viedenských rozhodnutí síce spojenci z principiálnych príčin potvrdili, no táto skutočnosť do 22. marca 1944 ani v najmenšej miere neznamenala obnovu trianonského statusa quo, iba potrebu nových rokovaní a novej právnej platformy. Konkrétne možnosti sa vážne priblížili územnému statusu dvoch viedenských rozhodnutí.⁴ Tieto možnosti sa z väčšej časti uzavreli 19. až 22. marca 1944 krachom Horthyho osobného postoja a súdnosti, z menšej časti 15. októbra 1944 krachom maďarskej armády demoralizovanej predchádzajúcimi udalosťami. Práve tento fakt uľahčí dnes jednoznačné zistenie zodpovednosti, akým bolo napr. pred dvadsiatimi piatimi rokmi zisťovanie zodpovednosti celého tiszovského politického systému spätého s Rakúskom a nemeckým spoločenstvom. Teraz nejde len o dlhodobú zodpovednosť istého systému a istej politiky, ale aj o zodpovednosť za neschopnosť obstáť v niekoľkých kritických chvíľach. Máme poruke zopár veľmi jednoduchých porovnaní – taliansky a rumunský príklad – ktoré celkom jasne ukazujú, ako môže a má štátnik a jeho armáda obstáť v situáciách, v ktorých Miklós Horthy a jeho armáda hanebne zlyhali. Ak niekto odpovie, že maďarský politický charakter nie je schopný podobnou rafinovanosťou z minúty na minútu pripraviť takýto totálny obrat, ešte vždy tu máme situáciu z 19. marca 1944, ktorá si nežiadala ani rafinovanosť, ani pretváрку, ani útok od chrbta, ale celkom jednoducho „iba“ sebavedomie a odvahu.

Teda prvoradá zodpovednosť Horthyho a jeho vedenia za mierovú zmluvu možno už dnes konštatovať takpovediac s historickou platnosťou. Pokojne môžeme povedať, a musíme znova a znova opakovať, že za túto mierovú zmluvu vďačíme Miklósovi Horthymu a jeho systému vlády. Predstavitelia maďarskej demokracie ani nezabudli túto skutočnosť jasne konštatovať a zdôrazniť. Treba však dodať, že spomínané konštatovanie vyvoláva v kruhu súčasnej verejnej mienky odozvu klesajúcej intenzity. Ešte aj pre tých, ktorých s bagatelizovaním tejto zodpovednosti nespája žiadny reakčný záujem, je v súčasnosti oveľa zaujímavejšie zaoberať sa otázkou, kto je v súvislosti s maďarskou mierovou zmluvou zodpovedný za nepriaznivé zvraty posledných šiestich mesiacov. Môže byť stokrát pravda, že o celkovom rozložení našej situácie a úplnom poklese politickej vážnosti rozhodli udalosti roku 1944, menšou pravdou nie je ani fakt, že o určitých otázkach sa definitívne rozhodlo v po-

sledných týždňoch a mesiacoch. Skutočnosť, že určité otázky boli otvorené do poslednej chvíle, dokazuje návšteva členov našej vlády v Moskve a následne prebudené a vzápätí stratené nádeje: v Moskve sa zrejme nemohlo stať iné ako to, že naši predstavitelia získali informácie, čo je približne ešte otvorené a v čom môže nastať priaznivý obrat. Boli to otázky maďarsko-rumunských hraníc, československých vysídlení a otázky právneho postavenia maďarských menšín.⁵ O prevažnej časti otázok, predovšetkým o otázke maďarsko-rumunských hraníc, sa už zrodilo rozhodnutie,⁶ a to pre nás v celkom nepriaznivom smere. Maďarská verejná mienka sa v tejto chvíli zaoberá zodpovednosťou za spomínané rozhodnutie. Je nesporné, že prehnané zdôrazňovanie tejto zodpovednosti a tiché ignorovanie zodpovednosti Horthyho režimu predstavuje záujem upriamený na diskreditáciu demokracie. Avšak i tá časť verejnej mienky, ktorej bol spomínaný záujem vzdialený, v tejto chvíli, aj keď nepochybuje, ale už má dost ustavičného zdôrazňovania Horthyho zodpovednosti, čo je do určitej miery aj pochopiteľné. A to, o aké veľké možnosti sme prišli počas Horthyho zodpovednosti, je už dva roky uzavretá danosť. Avšak to, prečo sa pred nami uzatvorili aj možnosti, ktoré boli ešte v blízkej minulosti otvorené, je už ďalší vývoj udalostí, ktorých osobitné príčiny možno osobitne skúmať. Pravdaže, aj o nich môže vyjsť najavo, že v nich zohrali rozhodujúcu úlohu udalosti roku 1944, napr. keď vysvitne, že veľmoci, ktoré o veci rozhodli, zohľadnili hodnotový rozdiel rumunského a maďarského vojenského úsilia vyvíteného na strane spojencov. No i v tomto prípade ostane otvorenou otázkou, na kom alebo na čom záležalo, že sa zohľadnilo len toto hľadisko, hoci sa mohlo zohľadniť aj iné.

Ak hovoríme o zodpovednosti vyvolávajúcej menšie, ale momentálne väčšie polemiky, ocitáme sa zoči-voči takýmto poučkám: József Révai vo svojom vianočnom článku⁷ tak výrazne akcentoval vojnovú zodpovednosť Maďarska, že československí predstavitelia mohli sa na mierových rokovaníach v súvislosti s nami odvolávať priamo naňho, a za takýchto okolností bolo pre nás priaznivé rozhodnutie nepredstaviteľné. Alebo: štyria ministri zahraničných vecí vo chvíli májového rozhodnutia o zachovaní trianonských maďarsko-rumunských hraníc nemali na stole memorandum maďarskej vlády týkajúce sa tejto otázky. Alebo: v maďarskej komisii mierového rokovania stiahli otázku maďarsko-rumunských hraníc programu preto, lebo jednoducho nedošiel maďarský návrh na prerokovanie otázky.

Nemožno dosť dôrazne konštatovať, že všetky tieto predpoklady a vysvetlenia – v prípade, že nejde o prejavy výlučnej antipatie – sú veľmi naivné. Okolnosti, ktorým sa tu pripisuje rozhodujúci význam, sú veľmi nevýrazné a veľmi mdlé vedľajšie okolnosti situácie, ktorá maďarskú vec zvrátila alebo rozvrátila celkom nezávisle od nich. Je možné, že na mierovej konferencii alebo v tlači mierovej konferencie sa odvolávali na článok Józsefa Révaia. Niekedy je naozaj veľmi ťažké ustrážiť hranice medzi nelútostnou národnou sebakritikou, ktorá je nevyhnutná a medzi gestami „Hinaus mit uns“, ktoré sú nepotrebné. Avšak tvrdenie, že niekto sa niekde na článok „odvolával“, je z hľadiska našich možností na mierovom rokovaní takmer nepodstatné. Otázka, kto sa na čo odvoláva, pričom na šachovnici urobí ťah, je celkom zanedbateľná s tým, či v danej situácii môže alebo nemôže na šachovnici postúpiť. Mierové rokovanie malo napr. istý moment, v ktorom sme sa „odvolávali“ na to, že o druhé viedenské rozhodnutie sme nepožiadali my, ale Rumunsko; tento argument vyzeral veľmi sľubne, a bol naozaj taký úspešný, že vyslanec jednej z veľmocí si ho aj osvojil. Na stave a možnostiach celej veci to však nič nezmenilo. A to, že v danej chvíli sme aké memorandá odovzdali a komu, je veľmi rozhodujúce z hľadiska posúdenia osobnej schopnosti a svedomitosti ľudí, ved tí, čo majú na starosti záležitosti krajiny, ani v najbeznámejšej situácii nesmú úmyselne alebo z nedbalosti urobiť menej, ako môžu optimálne urobiť. Spomínaná skutočnosť však nič nezmení na tom, že vo veci Sedmohradska, vysídľovania menšiny z Československa, alebo vo veci hociktovej inej veľmi významnej maďarskej otázky sa nejaké memorandum môže odvolať na taký rozhodujúci fakt, ktorý by politici rozhodujúci o osude záležitosti nepoznali, alebo že môže upozorniť na také dôsledky, ktoré by spomínaní politici podľa vlastného svedomia a predvídavosti sami nepredpokladali. Akýkoľvek krok alebo chybný postup demokratického Maďarska je v dôsledku redukcie politického významu krajiny a priori bezvýznamný, takže Maďarsko svojim prosbám a želaniam nedokázalo dať vážnosť. Nestrácajme teda čas prípadnými chybami alebo nedostatkami nedokonalých štátnikov krajiny, ktorá nemá politickú vážnosť. Ešte raz musíme opakovať, že konštatovaním zodpovednosti horthyovcov bola otázka zodpovednosti v *maďarskom kontexte* adekvátne zodpovedaná. Ale iba v maďarskom kontexte.

ZODPOVEDNOSŤ VELMOCÍ ZA MIER

Maďarská verejná mienka cíti správne, že v súvislosti s rozhodnutiami uplynulých mesiacov a týždňov možno nastoliť aj otázku konkrétnej a bezprostrednej zodpovednosti, čo predstavuje niečo iné, ako zodpovednosť horthyovcov za to, že Maďarsko sa zrútilo a že na mierových rokovaní vystupuje ako zanedbateľná veličina. Verejná mienka sa mylí iba vtedy – alebo je miestami zlomyseľná –, keď chce zisťovať zodpovednosť *maďarských* štátnikov, čo pre absenciu politickej autority Maďarska nemá žiadny význam. Treba tu hovoriť o niečom inom: o zodpovednosti mierotvorcov pred históriou, o správnom a trvalom charaktere nimi uzavretého mieru. Táto zodpovednosť je aktuálna nie preto, lebo rozhodnutia sú pre nás nepriaznivé: len pre túto príčinu by nemalo význam považovať cudzích štátnikov za „zodpovedných“. Je aktuálna, lebo význam rozhodnutých otázok z hľadiska východoeurópskej konsolidácie a nepremyslený i škodlivý charakter rozhodnutí (bez ohľadu, že pre nás vyznievajú nepriaznivo), sú všeobecne známe. A môžeme sa odvážiť hovoriť o zodpovednosti aj preto, lebo pred tými, ktorí rozhodovali, aj keď neboli schopní vyriešiť dokonale rozhodnutia, bola istá vážna možnosť voľby medzi dobrými, strednými a zlými rozhodnutiami. Politická vážnosť jednotlivých štátov má na každom mierovom rokovaní rozhodujúcu úlohu, a aj najpotrebnejšia a najsprávnejšia konkrétna požiadavka je neúčinná, ak za ňou nie je nejaká politická autorita. Avšak mimo daností vyplývajúcich z pomeru síl, ostáva na každom mierovom rokovaní veľmi široký priestor, v rámci ktorého sa uplatní a – o správnosti či nesprávosti mieru – rozhodne rovnováha medzi mierotvorcami, ich triezva objektivnosť, pocit zodpovednosti za budúcnosť, vernosť sebe i svojim princípom a ľudskosť. Túto zodpovednosť možno konkrétne zistiť a možno ju lokalizovať do historických okamihov rozhodnutí. Spýtajme sa: aká je situácia v otázke *takejto* zodpovednosti za rozhodnutia týkajúce sa maďarských vecí?

V konečnom dôsledku od čoho záviselo v posledných mesiacoch každé rozhodnutie a každý zvrät, ktorý sa dotýkal otvorených otázok Maďarska, budúcej situácie Maďarov a každej otázky konsolidácie východnej Európy? Jedine a výlučne od toho, že spojenecké veľmoci a ostatné štáty sa v tejto chvíli rozdelia na dve rivalizujúce mocenské skupiny, medzi ktorými zúri ťažká kríza dôvery, a rastúca alebo klesajúca tendencia tejto krízy nemilosrdne ovplyvňuje každú konkrétnu otázku mierových rokovaní. Napätie medzi týmito dvoma skupinami neu-

možnilo od Postupimskej konferencie⁸ až dodnes v prípravu mieru, a v oblasti mierových rokovaní a uzavretia mieru uplatnenie žiadnej principiálnej bázy. Rámec, ktorý okrem jestvujúcich mocenských daností poskytuje priestor pre rozhodnutia všetkých mierových rokovaní, nenaplnil sa teraz principiálnym duchom ani procedurálnou praxou či pokojnými, perspektívnymi hľadiskami, ale malichernými prietahmi, nezodpovednými poplašnými správami, vzájomným podkurovaním, vynútenými formálnymi dohodami, a takým chaosom, ktorý je charakteristický pre všetky strachom zafažené a do krajnosti vyostrené politické situácie. Tieto javy rozhodli o všetkých otvorených otázkach posledného roka, o otázkach, ktoré sa ocitli mimo rozhodnutí mocenských daností. Monštruózne riešenia, ktorých škodlivý charakter bol z hľadiska budúcnosti evidentný, hodnotili sa ako obrovské výsledky jednoducho preto, lebo „veľkí“ sa na nich dokázali zhodnúť. Otázka rumunsko-maďarských hraníc sa rozhodla za niekoľko minút na konferencii ministrov zahraničných vecí, ktorej jediným problémom bolo, aby svoj totálny neúspech v každej ústrednej otázke zmiernila dohodou o niekoľkých vedľajších otázkach. Lež dospieť v tejto otázke k dohode za päť minút dalo sa len na základe trianonských hraníc; na určenie premyslenejších hraníc by bolo potrebných minimálne štyridsať-štyridsaťpäť minút.

Ak sa maďarská verejná mienka znova a znova vracia k otázke bezprostrednej zodpovednosti za udalosti uplynulých týždňov a rokov, robí to preto, lebo sa jednoducho nemôže zmieriť s nesmierne rozčarujúcimi a zdrvivými výsledkami mierových rokovaní. Nemôže sa zmieriť s povrchnosťou, formalizmom a nepremyslenosťou, ktorých stupeň ďaleko prevyšuje všetky zmluvy – ešte aj trianonskú – a s ktorými sa definitívne vyriešili otvorené a rozhodujúce otázky maďarskej mierovej zmluvy. Spomínanie zodpovednosti Révaia a Gyöngyösiho⁹ vyvoláva ohlas iba preto, lebo s ich osobou možno spájať tú istú demokraciu, ktorá sa na parížskom mierovom rokovaní predstavuje ako svetová organizácia, no nie práve v priaznivom svetle. Utvorila sa taká istá situácia ako roku 1919. Nech už bolo v rovine príčin akokoľvek jasné, že za Trianonskú zmluvu nesie z maďarskej strany zodpovednosť najmä István Tisza a celá politická garnitúra, ktorá cez všetky prekážky a napriek životným záujmom národa ostala verná Habsburskej ríši a nemeckému spoločenstvu, zdalo sa oveľa jednoduchšie a presvedčivejšie prišití ódium povrchne a nezodpovedne pripraveného mieru *demokra-*

tických svetových veľmocí *demokratovi* Mihályovi Károlyimu. Také isté stotožnenie hrozí i v súčasnosti. Ak chceme, aby sa opodstatnena zatrpnuté pocity – ktoré v maďarskej verejnej mienke vyvolal spôsob mierových rokovaní – neutlmili, a neobrátili sa proti vitálnym koreňom maďarskej demokracie, musíme svoje emócie súvisiace so spôsobmi mierových rokovaní v mene demokracie vyjadriť nahlas. Nie hľadajúc domácich vinníkov, ale proti samotným víťazom. Nesmie nás odradiť, že tento historický rozsudok sa – ako vo veci zainteresovaná a skúsenosťami disponujúca strana – pokúšame a máme odvahu vysvetliť: čím je naša situácia bezperspektívnejšia, tým pokojnejšie a odvážnejšie ju vysvetlíme, aj keď nám to momentálne budú mať za zlé. Sformulovanie tejto skúsenosti si žiadajú vzdialenejšie záujmy zachovania maďarskej demokracie, lebo nesmieme dovoliť, aby z mlčania štátnikov demokratického Maďarska mohla pozdejšia tichá propaganda usudzovať na zlé svedomie spoluviny. Ale žiada si to aj záujem zmiernenia so susedmi, pretože úprimný úmysel zameraný na sto-percentné splnenie mierovej zmluvy nemožno vyjadriť tak, že svoj nefalšovaný názor o mierovej zmluve zamlčíme.

Treba tento rozsudok vysvetliť a treba mať odvahu vysvetliť ho. Lebo ak ho sformulujeme dobre, rozsudok neostane sťažnosťou zainteresovanej, teda neobjektívnej strany, ale stane sa organickou súčasťou univerzálneho historického rozsudku, ktorý zodpovední duchovia v krátkom čase vynesú o spôsobe celého mierového rokovania a uzavretia mieru, ktoré znamenali koniec druhej svetovej vojny. Tento rozsudok bude – nezávisle od maďarskej mierovej zmluvy – zdrvivý: svetové veľmoci sa práve v najrozhodujúcejších otázkach mieru vmanévrovali do osudnej situácie, z ktorej je ťažké nájsť východisko. Spôsob, akým dali občiansku právoplatnosť hitlerovskému vynálezu, ktorý jednostranne vytrhol z miesta obyvateľstvo celých území v predstave, že tým sa ináč nezdôvodniteľná hranica stane dobrou hranicou, chaotické odvolávanie sa na bezzásadovosť a zásady, v rámci ktorých vynášali rozhodnutia zrodené v znamení momentálneho politického oportunizmu, rozhodnutia, ktoré vo svojich dôsledkoch poznačili život na desaťročia alebo stáročia – sa v krátkom čase ocitnú zoči-voči zdrvivému historickému odsúdeniu celej svetovej verejnosti, čo povedie k vážnej kríze svedomia. Tento rozsudok musíme vyjadriť tak, ako sa v nás sformuluje v dôsledku maďarskej mierovej zmluvy. Z maďarskej strany musí byť toto stanovisko jednorazové, dôstojné, také, ktoré nepochybní náš úmysel plniť

mierovú zmluvu, nestane sa východiskom nijakého kverulantského re-
vizionizmu, ale vo forme záverečného slova prejaví istú dezilúziu a sklamanie.

MIEROVÁ ZMLUVA A DEMOKRATICKÁ ZÁSLUHA A NEHODNOSŤ

Druhá otázka, na ktorú musíme v súvislosti s mierovou zmluvou odpovedať, znie takto: ako súvisí celková demokratická alebo nedemokratická podstata Maďarska so správnosťou alebo nesprávnosťou mierovej zmluvy? Presnejšie: musíme súhlasiť s obvinením, že sme túto mierovú zmluvu dostali preto, lebo sme menej demokratickí ako naši susedia? A na druhej strane: ako máme reagovať na stanovisko, podľa ktorého je námaha vo veci demokracie daromná, veď ani demokratické Maďarsko si nevedelo vybojovať lepšiu mierovú zmluvu, ba čo viac, dostalo horšiu ako kedysi feudálne Uhorsko.

Konštatovanie, že najväčšie ťažkosti, najviac prekážok a najťažšie bremená demokratizácie vo východnej Európe sú práve v Maďarsku, môžeme prijať z úst hocikoho, kto nechce toto konštatovanie použiť proti nám. Je nesporné, že z hľadiska demokratického vývinu a spoločenských predpokladov sa Maďarsko – približne spolu s Poľskom – nachádza v najťažšej situácii. V krajinách na západ od nás zabezpečuje spoločenská a ekonomická predpoklady demokratizácie rozvinutejšia buržoázia a vyšší stupeň priemyslu. V krajinách od nás na východ a na juh poskytujú z hľadiska demokratického vývinu slubnejšie a ľahšie možnosti málo početné vyššie vrstvy a ich menej ťaživá podstata, ako i existencia inteligencie pochádzajúcej prevažne z ľudu. V Maďarsku je situácia v oboch smeroch ťažšia. Ak to niekto konštatuje ako sociologický fakt, má pravdu. Ale kto chce z toho faktu vyvodiť morálne konzekvencie a pokúsi sa nimi ospravedlniť inak neospravedliteľné nariadenia mierovej zmluvy, podvádzá. No nielen podvádzá, ale vedome a úmyselne sťažuje proces demokratizácie v Maďarsku. Nesprávnosť mierovej zmluvy a schopnosť demokratizácie totiž naozaj súvisia, ale presne naopak: nedostatky maďarského demokratizmu neospravedlňujú zlú mierovú zmluvu, no zlá, demokratickým princípom sa vysmievať maďarská zmluva bola jednou z podstatných príčin, že demokratizácia Maďarska v priebehu dejín uviazla väčšmi, ako bolo nevyhnutné. V poslednom čase zabúdame, hoci by bolo veľmi dobré pripomenúť si, že demokratická maďarská republika Mihálya Károlyiho sa rozpadla preto, lebo sa zverejnili

mierové podmienky Dohody, a Mihály Károlyi už len od sily proletariátu očakával, že krajina sa bude môcť postaviť proti absurditám mierových podmienok. Situácia sa odvtedy obrátila: horthyovci vystúpili ako kritici mierovej zmluvy, lebo museli kompenzovať, že podpísali to, čo Károlyi nebol ochotný podpísať. Károlyi medzitým vyhlásil, že reakciou podporovaný iredentizmus je väčšie nebezpečenstvo ako všetky chyby územných nariadení mierovej zmluvy. Toto konštatovanie však nič nemení na skutočnosti, že demokratická maďarská republika z roku 1919 by sa bola ocitla pred celkom inou budúcnosťou, keby bola dostala lepšie podmienky, ako boli trianonské.

Dnes hrozí vo vzťahu demokracie a mierovej zmluvy tá istá situácia ako roku 1919. Každá zlomyseľne vymámená výhoda, ktorú si Československo s odvolaním sa na svoj neotrasiteľný demokratizmus, či už v súvislosti s územím alebo vysídlením vynúti, predstavuje krížom hodené poleno na ťažkej ceste, ktorá vedie Maďarsko k demokratizácii. Atmosféra celého tohto postupu pripomína sugestívne príbehy, v ktorých slobodnú matku za zavraždenie novorodenca odsúdi prvý ten, ktorý ju zvedol. Ak chceme, aby sa Maďarsko neocitlo v podobných osídľach, musíme sa rozhodne a jednoznačne postaviť proti chápaniu, ktoré či už vo vzťahu k nám, alebo vo vzťahu k hociktovej inej krajine, predstavuje demokraciu ako nejakú zásluhu, ktorú možno ustavične pripomínať, ktorú treba odmeniť, a navyše, ktorú možno vymámiť či vyžiadať.

V našej veci chceme jasne skonštatovať, že musíme byť demokraticmi nie kvôli Anglosasom, Rusom alebo Čechom, ani kvôli rozhodnutiam o územných otázkach, ale celkom nezávisle od toho všetkého jedine pre nás samých, pre vlastný národ. Nesmieme sa ešte raz dopustiť takého šialenstva, že len preto, že sa rozličné krajiny vyhlasujú za demokracie, dopúšťajú sa nespravodlivosti, alebo nespravodlivo či nefudsky zaobchádzajú s našimi rodákmi, v zlosti a zúfalstve sa sami zbavíme nedoziernych výhod a možností, ktoré znamenajú vývin smerom k demokracii. Bolo by to také, ako postup dieťaťa, ktoré odhodí svoju obľúbenú hračku len preto, lebo v dôsledku nejakej utkvalej predstavy si namýšľa, že tým potrestá svoje okolie. Z toho, že v mene demokracie sa možno dopustiť aj nespravodlivosti, ešte nevyplýva, že demokracia je číry humbug a podvod, za ktorými je útlak, národná predpojatosť a imperializmus. To všetko sa môže skrývať za demokraciou, no to ešte neznamená, že demokracia a spomínané negatíva sú totožné. Nezabúdajme, že zahraničná politika a vnútorný život demokracie nezname-

najú to isté. Akú obrovskú perspektívu otvára demokratický svet ideí vo vnútornom živote štátov, taký vzdialený je tento svet od toho, aby v podobnej miere dokázal humanizovať aj vzájomný vzťah národov. Dokonca práve v dôsledku demokratizácie zahraničnopolitických relácií – v skutočnosti v dôsledku ich poznačenia nekontrolovateľnými masovými vášňami – sa vzťah medzi národmi, najmä technika uzavretia dobrého mieru, ocitol vo vážnej kríze. Žiaľ, jednou z hlavných obetí neschopnosti demokracií uzavrieť dobrý mier, sme sa už po druhý raz, stali práve my.

Na druhej strane sa – aj v súvislosti so susedmi, ktorí nás obviňujú – musíme pokojne a tvrdo postaviť proti chápaniu, ktoré chce rozličné, ináč ani neodôvodniteľné mocenské výhody odôvodniť demokratickými zásluhami. Demokracia má v územných otázkach jedinú direktívu, ktorá sa volá samourčovacie právo. Na toto právo sa možno neodvolávať, ale bolo by smiešne odvolaním sa na demokraciu zdôvodniť skutočnosť, že sa obyvateľstvo istého územia dostalo ta, kam sa nechcelo dostať. Oveľa čestnejšie je otvorené priznanie čistých a jednoduchých mocenskopolitických pohnútok. Mierovú zmluvu podpíšeme a dodržíme tak či tak: načo vzbudzovať odpor Maďarov voči demokracii zbytočným odvolávaním sa na demokraciu? Pravda je taká, že čo sa týka morálneho brnenia demokracie, na tomto úseku sú všetky východoeurópske malé národy – nás nevynímajúc – veľmi ďaleko od toho ideálu objektivnosti, umiernenosti a spravodlivosti, ktorý dokázal uskutočniť ten-ktorý severský štát; napr. Dánsko roku 1919, keď ešte aj územia, ktoré boli aj z historickej aj z jazykovej stránky dánske, bolo ochotné prevziať od Nemecka len na základe referenda;¹⁰ alebo Švédsko, ktoré sa od Nórska oddelilo elegantným spôsobom.¹¹ V našej smutnej stredoa východoeurópskej oblasti ešte nikdy nebol príklad na to, že by hoci ktorá krajina bola vedela podobným spôsobom z veľkých národných a mocenských otázok vyvodit' dôsledky demokracie. Demokratické nadšenie, práve tak ako horlivé prispôsobovanie sa fašizmu, boli v týchto krajinách vždy organicky späté s územnou korisťou, o ktorú sa obávali, alebo v ktorú dúfali. Iste máme dôvod smútiť nad tým, že náš prechod na stranu demokracií sa uskutočnil za takých poľutovaniahodných okolností; a nech už máme akúkoľvek príčinu hanbiť sa *sami pred sebou* za to, aký nedostatočný bol odpor, ktorý sme vyprodukovali v boji proti tyranii fašizmu, musíme súčasne priznať i to, že na celom okolí nebolo jedného národa, ktorý by sa bol v záujme demokracie postavil na stranu dobrej veci – aj *proti* vlastným územným záujmom. Ak sa na situá-

ciu Maďarska dívame z tohto hľadiska, a zbadáme v nej mučenie ľudí, ako bol Endre Bajcsy-Zsilinszky, títo osamelí, smútiaci Maďari odrazu vyrastú a z kvalitatívnej stránky pretekajú sa s partizánskymi vojskami šťastnejších a *menej problematických* krajín. Hľa, človek, ktorého jeho trieda, výchova a všetky okolnosti preurčovali na to, aby sa ocitol v neplodnej slepej uličke zhrýzania sa nad krivdami Maďarov, mal odvahu postaviť sa na stranu demokracie úplne postrádajúcej obrancu masových emócií, postaviť sa proti iredentizmu vyzdobenému balastom masových emócií. V takejto situácii nie je jednoduché byť demokratom, ako tým, pre ktorých demokracia – okrem iného – znamená i to, že dostanú medzinárodnú pomoc aj na presadenie najmenej demokratických cieľov.

Namiesto prázdneho odvolávania sa na demokraciu je čestnejšou vecou uznať, že východoeurópske národy pomaly a ťažkopádne postupujú rovnakým spôsobom k tej istej šikmej ploche politickej morálky. V tej-ktorej šťastnej historickej chvíli sa z nich ten-ktorý národ vyzdvihne, ako napr. na začiatku minulého storočia Poliaci¹², v revolúcii roku 1948 Maďari, v masarykovskej demokracii¹³ Česi, vo veľkej oslobodzovacej vojne proti fašizmu národy Juhoslávie. Ale na okamihy prebudená veľkorysosť čoskoro opadne, a feudálne Poľsko, Maďarsko po vyrovaní, Československo napodobňujúce hitlerovské koncentračné tábory – sú smutným dôkazom návratu na cestu európskych sporov. Tieto národy sú napokon veľmi podobné, či už proti sebe bojujú zbraňami demokratických alebo fašistických zásluh; a hoci tu do určitej miery platí *aj* európsky význam slov demokracia a fašizmus, súčasne nikdy nie sú nezávislé od toho, na čo, a proti komu ich možno použiť. Pravá demokracia a pravé uzmierenie začne sa medzi týmito národmi až potom, keď si prvý raz spoločne uvedomia a priznajú spoločné poklesky.

Vieme, že tým, že sme najnešťastnejší, nestali sme sa lepší ako ostatní; a môžeme sa opodstatnene obávať, že ak by sme z titulu demokracie mali možnosť na úkor hociakoho iného vymámiť neoprávnené výhody, neváhali by sme a neváhame to urobiť. Keďže však takúto príležitosť sotva dostaneme, z nie príliš potešujúcej situácie môžeme čerpať nádej, že absencia výhod, ktoré možno získať z titulu väčších prekážok a demokracie, ponúka pre maďarskú demokraciu zvláštnu a protirečivú možnosť: možnosť ťažkosťami otuženej a hlbšie fundovanej demokracie vo východnej Európe. Prirodzene, táto možnosť sa môže aj uzavrieť, ale to už závisí výlučne od nás.

MIEROVÁ ZMLUVA AKO TREST

Približne v tomto duchu musíme zaujať postoj v druhej otázke, či si Maďarsko *zaslúžilo* historický osud, ktorý ho postihol, a mierovú zmluvu, v ktorej sa prejavuje spomínaný historický osud. Vonkajší pozorovatelia, ktorí sú morálne náročnejší a menej formalisti, kladú menší dôraz na už prerokovaný problém demokratického vývinu, čo v konečnom dôsledku nie je výlučne otázkou zásluhy alebo viny, a oveľa väčší dôraz kladú na súhrn historických udalostí určitého národa. Keďže je reč o mierovej zmluve, dôraz je, prirodzene, na udalostiach nedávnej minulosti: na podlej a malichernej zahraničnej politike, ktorá krajinu postupne zapredala fašizmu, pričom si prihrievala na ohni rozloženom fašizmom vlastnú polievocku, na porušení juhoslovansko-maďarskej dohody o priateľstve¹⁴, na krvavom kúpeli v Novom Sade. Nemožno vynechať ani počiatkové obdobie prenasledovania Židov, ktoré sa dialo z vlastnej iniciatívy a hoci aj v obmedzenom rozsahu, svedčilo svojou malichernosťou svedčilo o hlbokkej morálnej korupcii. Nezabudnime ani na viac-menej pasívnu asistenciu pri hrozných masových deportáciách a vraždách, a nakoniec na totálnu bezmocnosť, ktorou národ v poslednej fáze boja ako ochromený trpel a znášal všetky krivdy, pričom si už – síce neskoro, ale jasne – uvedomoval osudný dopad spojenectva s Nemcami.

Ak otázku, či si Maďarsko *zaslúžilo* to, čo dostalo a dostane, položíme v súvislosti s morálnou zodpovednosťou za tieto skutky, môžeme povedať so spokojným svedomím, že si to *zaslúžilo*. Celý obraz charakteru, ktorý sa postupne utvára z tohto radu udalostí, je natoľko zdrvivý, že je tu ochota položiť si schizofrenickú otázku, v akej miere je, a či vôbec je tento národ totožný s národom, ktorého politicko-morálne problémy formulovali a usmerňovali pred sto rokmi Széchenyi, Wesselényi, Kőlcsey, Eötvös, Kossuth, Kemény a Deák. Nijaká krivda, nijaká nepravosť v nás nesmie otupiť vedomie najosobnejšej zodpovednosti za všetko, čo sme urobili a čo sme zanedbali. Na vyjadrenie zodpovednosti nie je dost silné žiadne slovo, a každé povzbudzovanie, ktoré sa – čo i len v malej miere – pokúša oslabiť intenzitu hanby za tieto udalosti, je ťažký hriech. Všetci, v ktorých ešte žije pocit zodpovednosti a hanby, sú povinní prebúdať a udržiavať ho v iných a v celej krajine až dovtedy, kým sa nezačnú prejavovať vážne a opodstatnené znaky morálnej regenerácie, od ktorej sme v súčasnosti ešte veľmi ďaleko.

Náš problém však spočíva v tom, čo bude s pocitom viny vtedy, ak

skonštatovanie o maďarskej vine zaznie z úst tých, pre ktorých je spomínané konštatovanie politickou zbraňou a sebaospravedlňením za to, čo robia. V Maďarsku sa už vytvorila mienka, ktorá pokladá príliš silné zdôrazňovanie zodpovednosti národa a vzbudzovanie národného pocitu viny z hľadiska mierových rokovanií za nezmyselné a vidí v tom zlomyseľné denuncianstvo, a vzhľadom na súčasne prebiehajúce dosť brutálne akcie proti Maďarom, považuje to všetko za zbytočné a prehnane horlivé sebahanobenie. Tieto hlasy zaznievajú najsilnejšie z úst tých, ktorí v súvislosti s historickou zodpovednosťou Maďarov – vrátane vlastného podielu na tejto zodpovednosti – nemajú príliš čisté svedomie. Nejde však o to, že by sa spomínané hlasy ozývali výlučne v dôsledku zlého svedomia. Najsokujúcejším javom je, ak proti večnému zdôrazňovaniu hriechov Maďarska protestujú presvedčení demokrati a odvážni, pokrokoví Maďari, ktorí poukazujú na to, ako sa z titulu týchto hriechov krivdí Maďarom v súčasnosti. Podobné myslenie – u tých, ktorí vo viere v budúcu demokraciu odvážne pretrpeli všetky príkoria fašizmu, a teraz sú znova trpiacimi subjektami zdanlivo demokratických, v skutočnosti však pod rúškom demokracie a v znamení národnej nenávisti prebiehajúcich akcií –, prechádza do ozajstnej schizofrenie, depresie alebo stihomamu, u každého podľa individuálnej dispozície. Svedčí o tom ne jeden príklad Slovákmí prenasledovaných alebo zo Slovenska vyhnaných Maďarov ľavicovej orientácie.

Ak sa chceme vymaniť z tohto diabolského začarovaného kruhu, musíme sa v každom smere čo najodhodlanejšie postaviť proti zlomyseľnosti útočiacej z oboch strán, ktorá chce nespravodlivosti spáchané v mene istého národa ospravedlniť nespravodlivosťami spáchanými iným národom. Ľudskosť je jedna a nedeliteľná, a o takýchto veciach sa hodno zhovárať len s ľuďmi, ktorých rovnako poburuje krivda spáchaná vlastným národom ako krivda spáchaná na inom národe. Ospravedlnenie Maďarmi popáchaných krívd poukazovaním na to, čo sa s nimi deje v súčasnosti, je zlomyseľnosť. Ale takou istou zlomyseľnosťou je ospravedlniť to, čo sa v súčasnosti s Maďarmi deje, poukazovaním na to, čo popáchali kedysi iní Maďari. A pokiaľ sa tejto zlomyseľnosti dopúšťa Maďar, potom to už nie je iba zlomyseľnosť, ale aj hlúposť. Za každou krivdou je ukrytá nejaká predchádzajúca krivda, ktorou ten, čo si myslí, že krivdy možno vôbec *ospravedlniť*, vie ospravedlniť svoju krivdu. Vystahovanie Maďarov zo Slovenska možno ospravedlniť vpádom Horthyho, vpád Horthyho možno ospravedlniť nespravodlivosťou trianon-

ských hraníc, trianonské hranice útlakom národností, národnostnú politiku historického Uhorska tým, že Maďarov bojujúcich roku 1848 proti reakcii napadli národnosti na strane reakcie od chrbta, túto skutočnosť ďalšími krivdami a tak ďalej. Kto sa chce vymaniť z kruhu rovnako pravdivých a rovnako falošných téz, musí – ako ďaleko len dovidí – zaujať jednotný postoj voči všetkým krivdám spáchaným proti ľudskej dôstojnosti.

Pravda, to ešte nemusí znamenať, že preto, lebo všetky krivdy spáchané proti ľudskej dôstojnosti a slobode posudzujeme rovnakou mierou, možno už pokladať za rovnocenné aj ideológie, v mene ktorých sa tieto krivdy páchajú. Zato, že v nejakom československom koncentračnom tábore možno práve tak biedne zahnúť, stať sa mrzákom alebo zošalieť ako v nejakom hitlerovskom koncentračnom tábore, sa demokracia a národný socializmus nestali rovnocenné, a rovnakými sa nestali ani Benešove intencie¹⁵ a Hitlerove intencie. Ale nech už je hodnotový rozdiel medzi demokraciou a nacizmom akokoľvek aktuálny, medzi bolesťou matky, ktorej dieťa zahynulo v nemeckej fabrike a bolesťou matky, ktorej dieťa zahynulo v československom koncentračnom tábore, alebo zomrelo od hladu na ceste a pochovali ho v novinovom papieri, neexistuje žiadny hodnotový rozdiel. A pokiaľ sa počet takýchto matiek v strednej Európe bude zvyšovať, hodnotový rozdiel medzi demokraciou a nacizmom už nebude mať kto vysvetliť.

Tých, ktorí by vlastné nespravodlivosti chceli ospravedlniť krivdami Maďarov, by bolo treba – práve v súvislosti s vlastnou tvrdou sebakritikou – na niečo upozorniť. Upozorniť, že najhoršie a najabsurdnejšie veci páchajú ľudia nie vtedy, keď dajú voľný priechod svojim prirodzeným animálnym pudom. Prirodzený animálny pud sa vyburí veľmi rýchlo, aj najdivokejšie krviprelievania sa končí fyzickým odporom, a v ľuďoch prebývajú práve tak dobré ako zlé inštinkty. Najhorších vecí sa človek dopúšťa vtedy, keď sa cíti ohrozený a súčasne sa z nejakého titulu cíti aj ospravedlnený, oslobodený od všetkých morálnych hľadísk, čo ho oprávňuje trestať iných. V takýchto prípadoch je schopný odhodiť hanbu, je schopný premôcť fyzický odpor a vraždiť, a vie byť neúprosný tam, kde by zmäkli aj kamene a nie ešte ľudia dávajúci priechod prirodzeným inštinktom. Duševný stav, v ktorom sa dnes jednotlivé národy pokladajú za obeť veľkej krivdy a sú presvedčené, že ich skutky nepodliehajú nijakému morálnemu súdu, považujú vlastné činy za oprávnený rozsudok a trest, musí byť nám, Maďarom veľmi zná-

my: takto sme dospeli od trianonských krívd po krviprelievania v Novom Sade. Máme teda plné právo upozorniť každého, kto sa v tomto duševnom stave nachádza, na akej šikmej ploche sa ocitol. Rád uverím, že výsledkom ich psychického stavu nebude Nový Sad; avšak demokratické činy majú podľa prirodzenosti veci prísnejšie kritériá, a je otázka, či sa po posúdení podľa nich, nestalo už teraz to, čo nemožno napraviť.

Nemôžeme vedieť, kedy to všetko uznajú pred i za hranicami. Naším súčasným problémom je, ako si môžeme uchovať plnú intenzitu národného pocitu viny a národnej kajúcnosti a zároveň ako môžeme odmietnuť zlomyseľné úsilie vytýcť z nášho priznania kapitál, ktorý by mal byť ospravedlnením ináč neospravedlniteľných skutkov. Jednoducho tak, že veľmi rozhodne a priamo vyhlásime, že pocit viny a kajúcnosť *nie sú adresované iným*. Neprosíme o odpustenie Čechov, Slovákov, Rumunov, lebo im sú takisto vlastné tie isté emócie, ktoré zaviedli nás tam, kam sme sa dostali. Pociť hanby môžeme mať azda iba voči Juhooslávii. Dôraz však treba kľásť predovšetkým na to, aby sme sa hanbili najmä pred našimi starými otcami, ktorí boli lepší ako my, a pred našimi vnukmi, ktorí, ako dúfame, budú lepší od nás.

MIEROVÁ ZMLUVA A BUDÚCNOSŤ MAĎARSKA

Pokúsili sme sa odpovedať na otázku zodpovednosti a zásluhy súvisiace s mierovou zmluvou. Možno, že prostredníctvom odpovede sa nám podarí prekonať niekoľko nešťastných úsudkov vedúcich do slepej uličky a k zhrýzaniu sa nad minulými vecami. Tieto otázky však majú aj istý aspekt spätý s budúcnosťou: ako máme zaujať postoj voči budúcnosti, platnosti, obsahu, záväznosti, trvalosti alebo menlivému charakteru mierovej zmluvy?

Program tohto postoja možno zhrnúť veľmi jednoducho a stručne: mierovú zmluvu treba povinne prijať, treba ju stopercentne plniť a treba bezo zvyšku vylúčiť všetky druhy politickej ideológie, politickej agitácie a politických predsudkov, ktoré sa budujú s úmyslom jej skoršej či neskoršej zmeny. Po prvé preto, lebo aj najmenší odklon od tohto princípu môže mať pre Maďarov žijúcich mimo hraníc Maďarska katastrofálne následky. Po druhé preto, lebo tento postoj zodpovedá realistickému posúdeniu faktickej situácie: z mierového diela totiž, nech už prebieha za akýchkoľvek neutešujúcich okolností, utvorí sa v maďarskej súvislosti pravdepodobne dlhodobá, eventuálne celých generácií sa dotýkajúca územná stabilita. A napokon preto, lebo *ideológia* územných

zmien (revizionizmus) je neplodná a vedie do slepej uličky aj vtedy, keby boli územné zmeny možné i pravdepodobné. Voči ďalšiemu sankcionovaniu Trianonskej mierovej zmluvy existuje jediný možný účinný postoj, na ktorý už poprední štátnici upozorňovali: nasledovanie príkladu Dánov, ktorí po strate Šlezvicka-Holštajnska vydali heslo, že stratené provincie treba získať späť v rámci krajiny.

Na druhej strane by, prirodzene, nebolo ani rozumné, ani úprimné, tváriť sa tak, akoby sme boli horlivejšími zástancami trianonských alebo nových hraníc, ako tí, čo nimi získali. Nemôžeme s dobrým svedomím tvrdiť, že v tom – vôbec nie pravdepodobnom – prípade, že by na svete vzniklo nejaké fórum, ktoré by otázku hraníc dokázalo vybaviť súdnym systémom, spravodlivo, bez zádrhelov a účinne, nemali by sme o maďarskej mierovej zmluve čo povedať. Nemôžeme tvrdiť ani to, že v tom – takisto nie pravdepodobnom – prípade, keby sa vyskytla politická konštelácia, v ktorej by sa bez zákernosti a zlomyseľných komplikácií dali nastoliť otázky hraníc, bol by náš názor na dobré či lepšie hranice iný ako dnes. Uvedomujeme si však, že vznik fóra na objektívne usporiadanie hraníc je v najväčšej miere nepravdepodobný; a rovnako si uvedomujeme, že na súčasnom vývinovom stupni spoločenstva európskych štátov sú možnosti zmeny hraníc späté buď s veľmi kritickými, alebo s priamo vojenskými situáciami, teda krajina, ktorá takéto možnosti vie využiť tak, aby pritom nepadla do morálnych osídíel nenásytlosti a zneužívania utrpených krívd či údajných zásluh, musí disponovať veľkou morálnou výzbrojou. Ukázalo sa, že sme neboli takouto krajinou – pravda, v blízkosti takú ani nepoznáme. Celé naše úsilie musíme sústrediť na to, aby v čase, keď sa naskytné príležitosť, bolo budúce Maďarsko príkladom lojality a umiernenosti medzi malými národmi. Ak nechceme zmiznúť vo víre vzájomnej a nekonečnej nenávisťi, treba s tým začať, a musí začať ten, kto má práve možnosť. Druhí by ju mali, ale nezačali; keby sme ju mali raz my, máme rovnakú povinnosť i záujem začať tento príklad uskutočňovať.

Je však zbytočné, aby sme sa teraz týmito problémami naďalej zaoberali. Mierová zmluva bude čochvíľa na svete, a stane sa *danostou*: raz musíme povedať, čo si o nej myslíme, ale potom už tému uzavrieme. Ustavičné vysvetľovanie svetu a ustavičné vrtanie do svedomia sveta je z našej strany celkom zbytočné: zainteresovaná časť verejnej mienky veľmocí pozná tunajšiu situáciu už aj bez vysvetľovania veľmi dobre, niekedy lepšie od nás, a čo sa týka jej svedomia, to je nezávisle od

našich sťažností a záležitostí, aj tak zlé. Nechajme teda svetovú verejnú mienku s jej problémami tak; raz možno dospeje znova aj k našim problémom. Našou úlohou je, aby sme sa na mierovú zmluvu pripravili fyzicky i psychicky. Výhradu máme len v jednom bode: v tom, že osud zahraničných Maďarov nám nemôže byť ľahostajný. V oblasti medzi dvoma vojnami zo systému medzinárodnej právnej ochrany menších vplývalo, že štát zodpovedá za menšinovú politiku medzinárodnému spoločenstvu, takže susedný „príbuzný“ štát nemá s otázkou menších nič spoločné. V súčasnosti právna ochrana menších nepredstavuje favorizovaný problém, musíme teda sa zriecť výhod i nevýhod právneho formalizmu: zmeniť život menších na znesiteľný nemožno ináč ako politickým úsilím, ktoré priamo alebo nepriamo nemôže byť starostou iného ako „príbuzného“ štátu, čiže našou starostou. Vzhľadom na súčasný stav našej politickej vážnosti, budme si istí, že čím je toto politické úsilie menej hlučné, tým lepšie. Nech teda nepríde na um nijakému vlastencovi alebo skupinám vlastencov, aby namiesto „zbabelej“, „zradcovskej“ vlády búchali pästou do stola, alebo si namýšľali, že svetová politika „dríbluje“ medzi rozličnými krízami preto, aby stojac nad priepaťou uskutočnila ich ireálne predstavy.

Treba sa zmieniť ešte o ďalšej veci. Po rozčarujúcich zvratoch mierového rokovania zaznela, navyše z úst zodpovedných štátnikov, aj formula osirelého, opusteného a osamoteného maďarského národa. Keby táto formula znamenala iba odmietnutie barličiek pre falošné nádeje, bola by veľmi užitočná. Zdá sa však, že neznamená iba toto, dokonca, že vôbec toto neznamená, a že je skôr vzkriesením nebezpečnej a prázdnej frazeológie „tragického pocitu života“. V súvislosti s ňou musíme rozhodne objasniť niekoľko myšlienok. Najprv tú, že spomínaná osamelosť nie je akási kozmická, fatálna alebo charakterová danosť, ale veľmi úzko súvisí s vákuom antipatie, ktoré sa okolo nás utvorilo, a ktoré je iba z menšej časti našim nešťastím, z väčšej časti je našou vinou. Ďalej musíme objasniť, že nie sme osamelí preto, lebo nie sme obklopení jazykovo príbuznými národmi ako naši slovanskí susedia. V minulosti i v súčasnosti mali sme so Slovanstvom toľko spoločného, že len od nás záviselo, či sa zapojíme do slovanského kultúrneho a politického spoločenstva. Už oddávna v ňom máme rezervované miesto, a boli sme to my, čo sme si v dôsledku čoraz anachronistickejšieho predsudku predstavovali, že naše vznešené turkické príbuzenstvo – ktoré môžeme mimochodom pestovať ďalej – nám nedovolí rozvíjanie príbu-

zenstva so Slovanmi. Fatálna protislovanská pseudopredstava nemecko-maďarského spoločenstva – ktorú si univerzálna maďarská verejná mienka nikdy neosvojila – bola v tomto ohľade takisto škodlivá. Ďalšiu, o nič menej fatálnu predstavu, podľa ktorej zmyslom geografického umiestnenia Maďarov je, aby od seba oddelilo severných a južných Slovanov, sme síce nevymysleli my, ale Palacký¹⁶, no prečo sme ju museli brať vážne a interpretovať ju vo forme historického poslania?

Z našich úvah teda vyplýva, že zdôrazňovanie osamotenosti je zbytočné a škodlivé ešte aj vtedy, ak ním chceme povzbudiť na lepšie znášanie vlastného osudu. Dôraz nemá byť na tom, že sme osamotení, lebo toto slovo zaváňa smútkom a sťažnosťami a odvádza otázku do *emocionálnej* roviny; pritom tu ide o *morálnu* otázku: o to, že svoj život – ako každý človek a každý národ – môžeme v *skutočnosti* zmeniť len sami, a pokiaľ nám k tomu iní barličky veľmi neponúkajú, nie je to také tragické, ako sa na prvý pohľad zdá.

Oplatí sa teraz náš sled myšlienok stručne zhrnúť tak, ako by sa dal vyjadriť v mene celého národa. Približne takto:

Maďarsku je jasné, že za ťažké podmienky mierovej zmluvy môže ďakovať predovšetkým svojim bývalým vodcom. No nemôže utajiť hlboké sklamanie nad tým, že v niekoľkých maďarských otázkach, ktoré neboli poznačené mocenskými a politickými danosťami, a o ktorých sa rozhodlo na mierovom rokovaní, sa rozhodovalo náhodne, formalisticky a podľa momentálnych mocenských hľadísk. Tento fakt vyvolal v Maďarsku hlboké rozčarovanie a otriasol vierou v demokraciu. Mimoriadne silne zapôsobilo, že jednotlivé krajiny odvolávaním sa na svoje demokratické zásluhy chceli získať také výhody, ktoré sú v mene demokracie neospravedlniteľné. Tento postup znepokojuje oveľa viac, ako otvorené a úprimné odvolávanie sa na mocenskú a politickú silu, pretože je vhodný na podkopávanie morálnej vážnosti demokracie. Maďarskej demokracie sa už raz, roku 1919, osudovo dotkla absencia solidarity európskych demokracií a tvrdosť mierových podmienok. V súčasnosti sa Maďarsko, kvôli tomuto ďalšiemu sklamaniu, nechce zbaviť darov a perspektívy demokracie. Zo svojej strany však cestu demokracie vo východnej Európe nevidí v získavaní výhod, ktoré niektoré národy požadujú z titulu demokratických zásluh, ale v uvedomení si nízkej politickej morálky, nemorálnych politických postupov a v tvrdej sebakritike. V znamení tejto myšlienky maďarský národ vyjadruje hlbokú ľútosť a hanbu nad svojimi hroznými a neludskými skutkami, ktoré

sám vykonal, alebo ktorým v okruhu vlastnej zodpovednosti nezabránil. Aj v tejto súvislosti však musí konštatovať, že nijaká nespravodlivosť, ktorej sa niekto dopustil, nemôže ospravedlniť nespravodlivosť druhých, a najmä zločiny fašizmu nemôžu byť za žiadnych okolností mierou a ospravedlnením pre postupy demokracií. Maďarský národ nemá výčitky svedomia voči tým, ktorí chcú z toho vytliecť politický kapitál. Výčitky pociťuje predovšetkým voči vlastnej čestnej historickej minulosti a voči nádejnej, lepšiu budúcnosť si zasluhujúcej maďarskej generácii.

Ak Maďarsko mierovú zmluvu podpíše, bude ju bez výhrad, – nech je akokoľvek ťažká – dodržiavať. Nebolo by úprimné, keby sa tváril ako horlivý prívrženec prísnych nariadení mierovej zmluvy. Ale zo zmeny hraníc nebude robiť ideológiu či program, a nebude viesť politiku, ktorá v záujme nápravy vlastných územných krívd špekuluje nad medzinárodnými krízami a katastrofami, ale bez výhrad sa prispôsobí stavu nariadenému mierovou zmluvou. Jednej jedinej výhrady sa však nemôže zrieknuť: je to politický záujem o osud maďarských menšín, ktorý však nechce uplatňovať hlasnými demonštráciami, ale reálnym zabezpečením životných záujmov maďarských menšín. Nakoniec Maďarsko konštatuje, že tvrdosť mierovej zmluvy nemôže zapríčiniť, aby sa krajina vzdala politiky európskej ľudskosti, demokracie, vzájomného pochopenia so susedmi, a aby v konečnom dôsledku nezakotvila v politickom a kultúrnom spoločenstve východoeurópskych národov.

1946

*Rozdelenie
štátnej moci
kedysi a dnes*

(Inauguračná reč v Akadémii 13. januára 1947)

Nastolenie problému rozdelenia štátnej moci pripomína nejakým spôsobom duch 17.–18. storočia. Zdá sa, že otázka bola zaujímavejšia v minulosti, a že dnes má len teoretický význam, pretože sú oveľa dôležitejšie problémy. Každá iniciatíva, ktorá vychádza z aktuálneho charakteru otázky, pôsobí konzervatívne, a celá problematika vyvoláva dojem staromódnej, v defenzíve sa nachádzajúcej skupiny myšlienok. Otázka je, či je to tak správne, či je to pravda?

V princípe rozdelenia štátnej moci, ako v každom princípe politickej vedy, sa preplietajú dva prvky: prvým je úsilie upriamené na opísanie, kategorizáciu, typizáciu, systematizáciu a pochopenie javov života štátu, druhým je úsilie sústredené na správne usmerňovanie života štátu, ktoré moralisti nazývajú *morálnym*, utilitaristi *účelným*, *evolucionisti* *pokrokovým* úsilím, jedným slovom úsilím o *správne* riadenie života štátu. Úsilie zamerané na *typizáciu* štátnej moci, presnejšie generálnych štátnych funkcií, takisto ako prvá definícia väčšiny základných otázok teórie štátu, siaha do staroveku, až k *Aristotelovi*, kým politicko-morálna požiadavka rozdelenia štátnej moci má korene v politických teóriách osvietenstva 17.–18. storočia, najmä v diele *Montesquieua*.

Aristotelova úvaha, z ktorej vychádza celá dogmatika rozdelenia štátnej moci, sa nachádza v 14. kapitole IV. knihy jeho *Politiky*: „Vo všetkých ústavách sú tri zložky, pri ktorých dobrý zákonodarca musí skúmať, čo je každej z nich na osoh... Z týchto troch zložiek je jedna poradná inštanca o verejných veciach čiže *rada*, druhá sa týka *úradov*,... tretie je súdnicstvo.“¹ Aristoteles po tomto konštatovaní zvyčajnou metódou aristotelovskej typizácie podrobne analyzuje, aké zriadenie týchto troch činiteľov štátnej organizácie je pre jednotlivé štátne formy najvhodnejšie. Toto trojité delenie sa ešte raz vyskytuje v jeho *Etike*, kde sa zákonodarstvo, výkonná moc a súdnicstvo dostávajú dú súvislosti s *logickými* kategóriami všeobecného, zvláštneho a jednotlivého, čo bude mať v teórii neskôr významné pokračovanie.²

Prv však, ako sa pokúsime načrtnúť historickú chvíľu, v ktorej sa pred nami v teóriách Lockeho a Montesquieua Aristotelova typizácia vynára znova ako politicko-etická *normatívna* požiadavka rozdelenia štát-

nej moci, vráťme sa ku zvratu, ktorý znamená v porovnaní s teóriou staroveku kresťanská teória štátu a z nej vyrastajúca moderná teória.

Staroveká teória sa bezprostrednejším alebo sprostredkovaným spôsobom, na nižšej či vyššej úrovni abstrakcie takisto pokúšala o odhalenie tajomstva dobrého riadenia štátu, ako sa o to pokúšala teória stredoveku a novoveku. Nehovoriac o Platónovi³, všetky typizujúce a systematizujúce filozofické práce Aristotela sú v konečnom dôsledku upravené na to, aby sa z nich mohli vyvodiť princípy dobrého riadenia štátu. Staroveká teória štátu dospieva v tomto úsilí k tézám, ktoré neprekonal ani stredoveké a novoveké politické myslenie. Rozhodujúci rozdiel spočíva predsa kdesi v morálnom postoji filozofa, v tom, že poučujúcim, zušľachťujúcim zámerom stredovekej kresťanskej a novovekej osvietennej teórie štátu je *pomer síl* medzi filozofom a skutočným vedením štátu akosi iný, odlišný. Kritika Platóna, Aristotela a stoikov⁴, či už má idealisticko-utopistický, alebo realisticko-praktický charakter, zaznieva do radu politických síl praktizujúcich skutočnú moc bez akéhokoľvek vedomia *aktuálnej* platnosti a nadradenosti; ešte aj dnes sa celá teória štátu čuduje, ako bol schopný Aristoteles, ktorý bol vychovávateľom Alexandra Veľkého⁵, napísať svoju *Politiku* tak, akoby okrem gréckeho mestského štátu neexistoval na svete žiadny pozoruhodný politický útvar, a akoby sa založenie ríše Alexandrom Veľkým nebolo odohralo pred jeho očami.

Zrodom kresťanskej, a síce západokresťanskej teórie štátu začal sa proces rozhodujúcej zmeny. Demonštruje ju dielo Svätého Augustína *De Civitate Dei*, o Božom meste, o Božom štáte. Asi to znie zvláštne, veď čo by bolo tak vzdialené od aktuality politickej moci všetkých starovekých teórií štátu, ako teória štátu, ktorá proti pozemskej moci stavia kráľovstvo Božie. A predsa, európska teória štátu sa začína meniť práve tu. Začína sa tézou, že každá moc, každé panovanie je dôsledkom zhršenia⁶ a hriechu, a možno ju ospravedlniť len vtedy, ak jej cieľom je zmiernenie dôsledkov zhršenia. Dnešným sekularizovaným slovom by sme túto tézu mohli vyjadriť nasledovne: moc demoralizuje, moc je odkázaná na zdôvodnenie, praktická moc môže byť ospravedlnená len prostredníctvom nejakého svojho morálneho cieľa.

Nejde však o to, že by sa vplyv spomínanej tézy stal pôsobením samozrejmych „filozoficko-historických“ vplyvov ideí vo vývine európskych štátov rozhodujúcim činiteľom. Nič podobné sa na svete ešte nestalo. Nemá význam zapojiť sa do veľmi módnej, ale veľmi akade-

mickej a prázdnej polemiky, ktorá ešte i dnes rieši otázku, či idey sú výsledkami spoločenských reálno-materiálnych vzťahov, alebo či je spoločenský vývin ovplyvňovaný ideami; otázka pripomína problém primárnosti sliepky a vajca, a môžeme pokojne predpokladať, že jej výskum by dospel ku konštatovaniu, že problémom nie je otázka *prvenstva*, ale zistenie *konkrétnych* modifikácií vzájomného vplyvu. Preto sme v tejto súvislosti na strane realistického chápania, podľa ktorého sa idey nestávajú vplyvnou silou vďaka svojej ideovej podstate a pôsobeniu na ľudské myslenie a rozum, ale vždy prostredníctvom nejakej konkrétnej spoločenskej, ekonomickej, politickej a vôbec *reálnej* situácie. Preto sme v súvislosti s teóriou štátu Svätého Augustína zdôraznili význam *západného* kresťanstva: táto teória bola na území východného kresťanstva rovnako platná a vyvolala pravdepodobne také isté duchovné vplyvy, no nie je náhoda, že Svätý Augustín je dieťaťom západného kresťanstva, na území ktorého existovali podmienky, ktoré mohli jeho teóriu štátu premeniť na konkrétnu hybnú silu vývinu európskeho štátu. Touto podmienkou bol pád *Rímskej* ríše a situácia *barbarských* kniežatstiev, ktorá sa otvorila na jej troskách. Na území východného kresťanstva ostala Východorímska ríša neporušená, zachovala sa teda nadvláda držiteľov moci nad spoločenskou kritikou intelektuála. Iná bola situácia Západorímskej ríše, ktorá sa rozpadla. Táto ríša disponovala vysokou intelektuálnou kultúrou, tradíciami aristokraticko-demokratického verejného života, diferencovanou a početnou inteligenciou, ktorej členovia sa – ako rečníci, advokáti, znalci práva v pohanskom období, ako biskupi, teológovia a rehoľní predstavení počas kresťanskej Rímskej ríše – stali aj aktívnymi činiteľmi politického života. Spomeňme si na Ferrerov dynamický nekrológ nad Cicerom: z hľadiska významu svetovej histórie ho oceňuje viac ako Caesara, ako prvého človeka, ktorý nebol ani šľachtic, ani vojak, ani boháč, a ktorý sa medzi popredných predstaviteľov politiky dostal prostredníctvom svojich rečníckych, filozofických a intelektuálnych výkonov⁷. Podobný prienik intelektuálneho prvku do vedenia štátu bol v staroveku napriek celej intelektuálnej kultúre Rímskej ríše iba výnimočný. Úloha inteligencie, úloha teórie stáva sa univerzálnym a samozrejmým fenoménom až v anarchii po páde západnej ríše. Kde je príčina? Tam, že sa rozpadla ríša disponujúca obrovskou vzdelanosťou a kultúrou, a že na jej troskách zakladajú kniežatstvá barbari, ktorí zúfalo zápasia s úlohou presahujúcou ich sily: v tieni svetovej ríše s ojedinelou autoritou, ktorá sa po svojom páde ocitla

v čoraz mystickejšej žiare vlastnej pamiatky, chceli svojími v podstate primitívnymi technikami riadenia štátu viesť spoločnosť, ktorá mala byť na oveľa vyššom vývinovom stupni, ako boli oni sami. V tejto situácii uspokojoval elementárnu potrebu typ človeka, ktorý jednak po faktickom páde spoločenskej moci Rímskej ríše jediný uchovával jej historickú autoritu, jednak disponoval presne tým, čo nové barbarské kráľovstvá najzúfalejšie postrádali: vzdelanostnou kultúrou. Biskup, zákonník a klerik sa v tejto situácii ocitli pred celkom novou funkciou: spoločenskú kritiku, ktorej sa doteraz venovali na výlučne morálnej a teoretickej rovine, očakávali od nich mocní predstavitelia spoločnosti v podobe funkcie, usmerňovania, takže sa dostali do situácie, v ktorej sa mohli stať archetypmi tých postojov a postupov, ktorých úlohou bolo usporiadanie života spoločnosti a riešenie jej problémov. Politická a morálna kultúra tejto inteligencie nachádzajúcej sa v ojedinelej situácii, bola založená na ideovom systéme, ktorý svedčil o dedičnej zaťaženosti moci závažnými morálnymi nedostatkami. V tom spočíva obrovský význam Svätého Augustína, a preto sa odvolávame na jeho teóriu štátu vždy, keď opakujeme, že politický vývin Európy je históriou ustavičného sebaotvrdzovania a moralizovania moci. Nech už je akokoľvek pravda, že po každom moralizovaní nasleduje prehĺbenie pretvárk, perspektívne sa na tejto ceste pohne vývin, ktorý jediný bude schopný vymaniť sa z tesných rámcov hrubej moci. Kresťanstvo a Svätý Augustín upierali zrak na teologickú myšlienku zhršenia, keď štát pochopil ako plod a dôsledok hriechu, pričom však, mohli by sme povedať, objavili, nie na principiálnej, a nie na teoretickej rovine, ale na rovine reálnych spoločenských faktov niečo, čo už nezávisle od akejkoľvek teológie predstavuje spoločný klenot politického vedomia európskeho ľudstva: nevyhnutnosť zdôvodnenia praktickej moci, jej demoralizujúcej podstaty odkázanej na morálne ospravedlnenie len prostredníctvom morálnych cieľov.

V Európe sa tým začína proces premeny praktickej moci, ktorý typické situácie vládnutia, najmä situácie monarchistického panovníka a šľachtica naplnia čoraz bohatším obsahom; utvárajú sa vzory správania kresťanského panovníka a kresťanského rytiera. Paralelne, za aktívnej spolupráce reholí a neskôr laických vzdelancov formuje sa feudálny systém, ktorý anarchiu spoločnosti rozčleňuje na konkrétne, prelínajúce sa a humanizované systémy vzájomných služieb. Spoločnosť v každej súvislosti pospája a potvrdzuje všetky mocenské systémy, ktoré

súčasne humanizuje nejakým konkrétnym výkonom, funkciou, úlohou. Završenie tohto vývinu obsahuje teória štátu Svätého Augustína s nezanedbateľnou tézou, že pozemský zákon je konkretizáciou Božieho zákona uskutočneného na konkrétnejšom, nižšom stupni⁸. Ostrie Augustínovej myšlienky sa tým zmiernuje, ale súčasne sa sprísňuje povinnosť morálnej kritiky voči praktickej moci: mocenská situácia sa z faktického stavu mení na úlohu, funkciu, čoho významným dôsledkom je, že nespravodlivosť, zloba už nie sú iba čírymi negatívnymi prívlastkami pri mene toho-ktorého panovníka, ale sú okolnosťou, ktorá úlohu, spoločenskú funkciu, a spolu s nimi aj ich morálne opodstatnenie prestáva uznávať. Chýba už len jeden krok, a ocitneme sa pri poučke o vražde tyrana⁹, podľa ktorej tyrania zničí nielen morálne opodstatnenie, ale aj samotnú podstatu panovníctva, takže tyran možno beztriestne zabiť, veď nie je panovník, ale vzbúrenek. Myšlienka Svätého Tomáša, podľa ktorej je pozemská moc hierarchicky podriadená nadpozemskej moci, zahŕňa logickým spôsobom i to, že mocnosti tohto sveta sú aj medzi sebou – adekvátne svojmu morálnemu postaveniu – v hierarchickej podriadenosti a sú povinné nad metódami podriadenej moci vysloviť morálny úsudok. Táto myšlienka takisto nepôsobila len v rovine ideí, ale cez konkrétne prostredie, ktoré charakterizovalo teóriu štátu v stredoveku: cez množstvo vzájomne sa krížiacich, preplietajúcich, vyvažujúcich feudálnych vzťahov, vďaka ktorým sa uskutočňoval rozvetvený jurisdikčný systém. Najvyšší stupeň súdnej hierarchie – po eliminovaní podobných požiadaviek cisárstva – chcela mať v rukách cirkev. Paralelne s vývinom, v priebehu ktorého stále silnejúca monarchia tento nárok cirkvi úspešne odmietala, dostala cirkev cez rozličné pokusy realizácie sa v súdnictve nový dôkaz o sile augustínskej myšlienky: ak si cirkev nárokuje nadradenosť nad svetskými mocnosťami, sama sa stane najvyššou mocou, a kresťanské učenie o demoralizujúcej podstate moci sa prejaví aj v jej radoch. Pokus cirkvi teda, ktorým sa usilovala o najvyššiu pozíciu v hierarchii európskych štátov, nevyšiel. Monarchia úspešne odmieta jednak cisárske a pápežské nároky, jednak v rámci štátu – za účinnej pomoci cirkvi a buržoázie – aj nároky vysokých feudálov a zemepánov na osamostatnenie, a zdá sa, že sama sa stáva predstaviteľkou koncentrácie moci, ktorá likviduje všetky podobné aspirácie.

V tomto vývine prináša rozhodujúci obrat reformácia. Nie preto, že by zabránila bola ďalšej expanzii monarchie, naopak, v určitej miere tento proces – znižovaním autority cirkvi – upevňovala. Ale uprednostňo-

vaním osobného a priameho úsilia človeka bojujúceho za vykúpenie a znížovaním vážnosti pápežských a dogmatických autorít podporila proces individualizmu a kritiky, ktorých vplyv, aj voči autorite štátu, začal sa čoskoro uplatňovať aj mimo hraníc teológie a organizácie cirkvi. Konkrétnou situáciou, prostredníctvom ktorej sa toto udialo, bol anglický a francúzsky náboženský zápas v 16. storočí, počas ktorého sa v oboch krajinách ocitli voči sebe katolícki a protestantskí kandidáti trónu. V dôsledku toho učenie o zavraždení tyrana, presnejšie o detronizácii panovníka a možnosti jeho odsúdenia, ktoré je v *teoretickej* podobe ešte výraznejšie ako u Kalvína¹⁰ prítomné aj u Svätého Tomáša, stáva sa účinnou a vplyvnou silou: celé desaťročia sa rodí okolo otázky rozsiahla literatúra a v jej mene sa odohrávajú zápasy o trón, atentáty a občianske vojny. A medzitým, čo sa protivníci označujú vzájomne za despotov, nezabohov a ľudí bez práv, pre generácie, ktoré spoznali dôstojnosť osobného náboženského presvedčenia, stáva sa *praktickou* skúsenosťou, že poddaní môžu zaujať postoj v otázke panovníckych kvalít vládcu. Vývin vrcholí v anglickej puritánskej revolúcii, kde nad monarchiou a aristokraciou triumfuje puritánska, buržoázna armáda, ktorá má odvahu panovníka súdiť.¹¹

Učenie o demoralizujúcej podstate moci sa osvedčilo ako pravdivé aj v súvislosti s ľudom, s ďalším činiteľom, ktorý si právo súdiť panovníka nárokoval úspešnejšie ako cirkev. Hobbesova teória odráža vplyv anglickej revolúcie, ktorá odsúdila kráľa na smrť a súčasne zaviedla neobmedzenú diktátorskú moc.¹² Hobbes poznamenáva, že nad najvyššou suverénnou mocou, či už je to kráľ, oligarchia alebo parlament, nemôže byť žiadne vyššie fórum, ktoré by malo právo posúdiť spravodlivosť praktickej moci, pretože keby podobné fórum existovalo, samé by sa stalo suverénnou, najvyššou mocou. V tejto chvíli sa zdalo, že paralelne s vývinom moderného, sekularizovaného absolútneho štátu, ktorý oslabuje silu miestnych feudálnych činiteľov, bez ohľadu na to, či má na čele kráľa alebo diktátora dosadeného ľudovým hnutím, zanikne úplne prostredie pre uplatňovanie sa augustiánskej myšlienky v systéme, ktorý charakterizuje pokles vplyvu cirkevných a nadpozemských sankcií a súčasne i postupný zánik stredovekých rozvetvených a vzájomne sa vyvažujúcich spoločenských a politických síl? V akom prostredí môže pôsobiť princíp, podľa ktorého nespravodlivá moc sa v ničom neodlišuje od násillia zbojníkov? Vari nemusí táto téza nevyhnutne poklesnúť na úroveň teoretického moralizovania filozofa presne tak, ako

poklesla neúčinná, prázdna, konkrétne spoločenské prostredie postrádajúca kritika toho-ktorého starovekého filozofa voči starovekému despotizmu alebo byzantskej ríši?

Situácia sa vyvinula ináč, pretože daromne sa politická moc – okrem Anglicka – koncentrovala po celej Európe do rúk absolútneho vládcu, celok západnej spoločnosti, ktorú stredoveké organizovanie spoločenského života naplňalo vedomím poslania, ktorej buržoázny vývin prepožičal masovú silu, ktorú reformácia posmeľovala ku kritike autorít a ktorú náboženské vojny oboznamovali s relativitou moci, uchovávala si ďalej a rozvíjala už takmer tisícročnú tradíciu moralizovania a humanizácie moci, jej reinterpretáciu v podobe funkcie. V tomto období sa zrodil moderný princíp rozdelenia moci, ktorý už predstavuje čosi viac a čosi iné, ako bol aristotelovský pokus kategorizácie hlavných funkcií štátu, lebo je v ňom obsiahnutá myšlienka, že rozdelením, vnútorným organickým rozčlenením suverenity a koncentrácie moci treba moc prinútiť, aby sa *sama dala* podrobiť súdu.

Historická, politická situácia, z ktorej mohol tento princíp vzniknúť, sa vytvorila v Anglicku, v rámci druhej, opatrnej slávnej revolúcie¹³, ktorá definitívne zabezpečila prevahu parlamentu nad kráľovskou mocou, a bez toho, že by bola podľa spôsobu prvej revolúcie nastolila novú, despotickú vládu, utvorila istý stav vyváženosti. Vyváženosť medzi kráľom, parlamentom a v rámci neho medzi hornou a dolnou snemovňou, bola zmodernizovanou formou rovnováhy, ktorá existovala počas celého stredoveku v celej Európe medzi monarchiou a jednotlivými stavmi. Táto – v podstate stredoveká – vyváženosť sa po slávnej revolúcii stáva objektom z puritanizmu vyrastajúcej, ale už celkom modernej a sekularizovanej publicistiky, vďaka ktorej sa ocitá v súvislosti so zásadami osobnej slobody a dôstojnosti človeka. Najvýznamnejším publicistom tejto politicko-ideologickej konštelácie je *Locke*.

Lockeho východiskovým bodom je moderná definícia starej, až po Aristotela siahajúcej mocenskoprávnej myšlienky, ktorá mala mimoriadne tradície v Anglicku.¹⁴ Podľa Aristotela znie prvá otázka takto: čo je lepšie, moc ľudí, alebo moc zákona? Po argumentoch za i proti, odpovedá Aristoteles v prospech zákona, avšak bez najmenšieho morálneho páťasu. Locke nastojuje a rieši túto otázku nie ako problém účelnosti, ale ako problém ľudskej dôstojnosti v tom prirodzenom význame, že človek nemá podliehať moci človeka, ale moci zákona. Dokázať to možno iba vtedy, ak ten, čo je povelaný zákony uskutočňovať, nemôže tieto

zákony zmeniť, pretože keby ich zmeniť mohol, vznikla by moc človeka, despotizmus a tyrania. Z toho Locke ešte nevyvodzuje dôsledok rozdelenia moci, iba jej viazanosť na zákony. Avšak na inom mieste jeho základného diela, kde zoskupuje druhy štátnej moci, objavuje sa už takto chápaná konfrontácia zákonodarnej a výkonnej moci. Pri rozdeľovaní a kategorizácii štátnomocenských funkcií Locke nesleduje aristotelovský príklad. Postupuje evidentne pod vplyvom logickej úvahy, že zákonodarstvo a výkonná moc predstavujú základné protiklady zasahujúce všetky riadiace funkcie štátu, popri ktorých je súdnictvo iba jedným z odvetví týchto funkcií. Trojité členenie však zachováva aj Locke, pretože rozoznáva tri odvetvia štátnej moci: zákonodarnú moc, výkonnú moc a výkonnú moc pre zahraničné vzťahy štátu, ktorú nazýva federálnou mocou.

Celý problém sa na tomto bode – podľa vzoru Aristotela- dostáva do logického protirečenia všeobecného (zákonodarná moc) a zvláštneho (výkonná moc), ktorého sa dodnes nezbavil. Ide o typický príklad toho, že kým abstrakcie politického myslenia vznikajú vždy na pôde nejakej konkrétnej politickej a spoločenskej situácie, úsilie dospieť k všeobecne platným pravdám je späté s budovaním schém, ktoré čím frapantnejšie zodpovedajú momentálnej situácii, tým ľahšie sa menia na dogmy, a keď ich neskôr treba použiť v odlišne štruktúrovanej skutočnosti, zaťažujú konkrétne úlohy veľmi vážnym spôsobom. Locke musel potvrdiť konkrétny politický vývin, ktorý anglickú monarchiu – vyžadujúcu úplnosť alebo prevahu politickej moci – prinútil, aby svoju moc rozdelila, a všeobecné pravidlá praktickej moci umožnila rozvíjať za spolupráce a prevahy ďalšieho orgánu, ktorým bol parlament. Túto konkrétnu situáciu vsadil Locke do schémy, ktorá potvrdzuje, že nie je dobré, ak sa všeobecná tvorba zákonov a konkrétna aplikácia práva sústreďujú v jedných rukách. Pravdivá je z toho iba skutočnosť, že koncentrácia moci vedie k zvoli, ale ak utvorí a súčasne aj uskutoční všeobecný zákon taký orgán, ktorý – či už z hľadiska svojho zloženia, odborného charakteru alebo z hľadiska svojej kontrolovateľnosti nejakým spoločenstvom – nie je orgánom koncentrovanej moci, z číreho faktu, že je súčasne tvorcom i vykonávateľom zákona, nemôže zvoľa vzniknúť.

Montesquieu vypracoval svoju dodnes platnú definíciu rozdelenia moci podľa Lockeho a podľa príkladov anglickej ústavy. Jeho novátorstvo je dvojaké: jednak, na rozdiel od Lockeho, ktorý kladie dôraz

na to, aby sa zákonodarná a výkonná moc nesústredovali v jedných rukách, vyjadruje presvedčenie, že *štátnu moc treba rozdeliť vôbec*. Jednak, namiesto federálnej moci – podľa Aristotela – znova kodifikuje sudcovskú moc. Hoci na istom mieste spomína Lockeho zákonodarnú, výkonnú a *federálnu* moc, tam, kde podrobne rozoberá anglický príklad, hovorí jasne o trojitosti zákonodarnej, výkonnej a *sudcovskej* moci. Vďaka tomu prenikol spomínaný princíp do európskeho politického vedomia, a to tým viac, že na rozdiel do Lockeho federálnej moci, ktorá je na tento cieľ nepoužiteľná, je sudcovská funkcia podľa svojej prirodzenosti až príliš odkázaná na ochranu pred vplyvom koncentrácie moci. Montesquieu to ilustruje na príklade anglickej ústavy.¹⁵ Dvesto rokov sa nestačíme čudovať, ako mohol Montesquieu tak nesprávne pochopiť anglickú ústavu, že v nej našiel takýto princíp rozdelenia moci, hoci podľa anglickej ústavy zákonodarný orgán vplýval na výkonnú moc cez zvrhnutie vlády, ale kráľ stojaci na čele výkonnej moci – vďaka posvätenému právu – je súčasťou zákonodarnej moci, nehovoriac o tom, že súdnictvo a verejná správa neboli v tom čase ešte rozdelené a časť zákonodarného zboru v určitých otázkach ešte aj dnes predstavuje zároveň aj najvyšší súd. To však neznamenal, že Montesquieu pochopil problém zle, iba to, že sformuloval nesprávne definíciu, ktorá mala problém riešiť. Problém spočíval v znížení nebezpečenstva koncentrácie moci, a Montesquieu – na príklade anglickej ústavy – veľmi podrobne a správne rozvinul otázku nezávislosti zákonodarného zboru od kráľa a širokej, nezávislej kompetencie súdov. To všetko bolo a je v Anglicku naozaj tak, čo znamená, že dve podstatné funkcie, korporatívno-kontrolno-zákonodarná funkcia a sudcovská funkcia sú vyňaté z kompetencie najsilnejšieho aparátu koncentrovanej moci, z kompetencie kráľa a jeho vlády. Anglická sloboda teda funguje nie preto, lebo jednotlivé druhy moci sú *rozdelené*, ale preto, lebo proti sebe stojí *niekoľko* druhov moci, a je mimoriadne opevnená samostatnosť činiteľov, ktoré stoja *proti* výkonnej moci predstavujúcej najväčšie nebezpečenstvo koncentrovanej moci. Problém teda nie je v tom, že uskutočnime kategorizáciu funkcií štátnej moci a potom vyhlásime, že tieto treba od seba za každú cenu oddeliť, ale v tom, že kompetencie treba rozdeliť, oddiľovať, zorganizovať konkurenčnú moc – proti všetkým organickým javom koncentrovanej moci. Presvedčíme sa, v akej miere viedlo zastieranie tejto základnej myšlienky a povýšenie rozdelenia moci na dogmu, k množstvu pseudoprávnych a pseudoriešení.

Dalšou rozhodujúcou udalosťou v dejinách princípu rozdeľovania moci je *americká ústava*.¹⁶ Naučili sme sa, že táto ústava s dogmatickou nepružnosťou aplikuje a sleduje Montesquieuov princíp, čo mnohí pokladajú za cnosť, mnohí za nedostatok. Menej sa však dostalo do povedomia, že autori severoamerickej ústavy sledujú Montesquieuov princíp dogmaticky nie preto, lebo dodržiavanie jeho predpisov pokladali za svoju demokratickú povinnosť. Sledovali ho preto, lebo historickým tradíciám ich politickej organizácie, technike ich existujúcich inštitúcií zodpovedala táto schéma viac, ako napr. inštitúcie Anglicka alebo Francúzska. Opäť typický príklad, ktorý demonštruje, že istý princíp, istá idea nikdy nepôsobia osebe, ale vždy cez nejaké konkrétne politické, spoločenské prostredie. Čo charakterizovalo politickú organizáciu severoamerických kolónií obývaných beloškým obyvateľstvom? Bola to skutočnosť, že mali výkonnú moc, regenta vymenovaného anglickou korunou, ktorý bol podstatne nezávislejší a mocnejší ako anglická vláda na vlastnom území, lebo nezávisel od koloniálnej zákonodarnej moci, ale od vzdialenejšej anglickej koruny. Z tejto štruktúry teda chýbali dva typické anglické a európske prvky: chýbala – lebo bola veľmi vzdialená – inštitúcia symbolickej hlavy štátu oddelená od nesymbolického regenta, a chýbalo právo kontroly zákonodarného zboru nad výkonnou mocou. V tejto situácii mohlo byť zárukou slobody iba to, že sa zákonodarnému zboru a súdnictvu zabezpečilo čoraz viac kompetencií, ktoré sa úzkostlivo *chránili* pred regentom predstavujúcim vzdialenú anglickú korunu. Po skončení boja o nezávislosť nebolo potrebné v záujme demokratizácie celej štruktúry urobiť nič, ako podľa vzoru regentov – a nie podľa vzoru vzdialeného a neviditeľného kráľa – zmeniť inštitucionálnu prezidentskú funkciu na dočasnú a závislú od voľby ľudu, a už máme pred sebou *americkú prezidentskú demokratickú ústavu*, v ktorej sa funkcia hlavy štátu a ministerského predsedu spája, a v ktorej zákonodarný zbor nemôže zvrhnúť vládu, no ak chce, môže zákonodarstvo praktizovať spôsobom namiereným proti vláde. Celkom prirodzene zapadá do tohto systému rovnako nezávislá tretia moc: súdnictvo predstavuje medzi zákonodarnou a výkonnou mocou také fórum, ktoré bdie nad tým, aby ani jedna moc neprekročila svoje kompetencie. Americká ústava mala rozhodujúci vplyv na európsky politický vývin: bola to prvá, na principiálnej báze utvorená, moderná demokratická ústava, ktorá veľmi presne zodpovedala zásadným požiadavkám Montesquieua, a ktorá od svojho vzniku fungovala bez väčších problémov. Pravda, v sku-

točnosti fungovala nie preto, lebo zodpovedala Montesquieuovej schéme, ale preto, lebo sa zakladala na dlhšej politickej praxi oslobovania koncentrácie moci.

Počas francúzskej revolúcie dochádza k uskutočneniu Montesquieuovej schémy – ktorej severoamerický úspech zabezpečil medzitým niekoľkonásobne vyššiu autoritu – v Európe. Montesquieuovské rozdelenie štátnej moci však narazilo v Európe v najrozličnejších oblastiach na vážne ťažkosti.

Prvou prekážkou, na ktorú princíp rozdelenia moci narazil, bola stáročná inštitúcia európskej *monarchie* stelesňujúca božské právo. Kým v Amerike bol viditeľnou postavou moci koloniálny regent, ktorý predstavoval božské právo iba nepriamo, a problém spočíval v tom, ako ho nahradíť regentom zvoleným ľuďom, v Európe – v dôsledku božskej autority monarchie – sa ústavné boje celé jedno tisícročie upriamovali na to, aby panovnícku funkciu bez viditeľného naštrbenia autority panovníka čoraz viac spiritualizovali a odosobili, a aby spoločnosť mohla mať vplyv na zloženie vlády, ktorá mala prakticky v rukách moc. Monarchia sa teda nehodila do rámcov montesquieuovskej teórie, lebo bola takým silným, centrálnym javom štátnej organizácie, ktorý jednoducho prekonal možnosť, aby mohol byť jednoducho nazývaný „hlavou výkonnej moci“, a jeho úloha bola skôr úlohou najvýznamnejšieho prameňa suverénnej, čiže zákonnej moci, aj z hľadiska výkonnej, aj z hľadiska súdnej moci. Čiže keď monarchia predstavovala rukolapnú koncentráciu vládnej moci, spĺňala súčasne aj úlohu, ktorú v americkej ústave plnil *ľud* ako reprezentant všetkých troch druhov štátnej moci. Takáto mohutná politická mocnosť nechcela pripustiť, aby v mene rozdelenia moci prišla o svoju zákonodarnú úlohu, a európske ústavné hnutia zas neboli ochotné vzdať sa podľa anglického vzoru ustanovenej parlamentnej kontroly vlády. Správne totiž cítili, že úplná nezávislosť výkonnej moci amerického typu neohrozuje politickú slobodu len preto, lebo hlavu výkonnej moci volí na isté krátke obdobia ľud; naproti tomu dedičný panovník má v rovnakej situácii z hľadiska politickej slobody prevažujúcu moc aj vtedy, ak ho v zákonodarstve odsunú do úzadia. Takže v Európe sa celé jedno storočie každá polemika o ústave, ktorá prebiehala medzi monarchickými a demokratickými činiteľmi pomocou montesquieuovských kategórií, odohrávala vždy v takej protirečivej forme, že demokratické sily na základe princípu rozdelenia moci spochybňovali zákonodarnú moc a právo veta panovníka, kým panov-

ník, takisto na základe princípu rozdelenia moci, chcel obmedziť možnosť zasahovania do kompetencie zákonodarstva a výkonnej moci.

Avšak montesquieuovský princíp spôsobil ťažkosti aj v prípadoch, keď panovník, sledujúc anglický vývin, prejavil ochotu zredukovať význam svojej osobnosti na symbolickú, reprezentatívnu úlohu, na akú sa zredukovala úloha anglického kráľa. Vzhľadom na to, že prax európskeho ústavného života videla záruku slobody vždy v možnosti zvrhnutia vlády, v jej labilitate, nevyhnutnou súčasťou tohto pohľadu bola nezvrhnutelná, alebo nie na zvrhnutie určená symbolická hlava štátu, či už dedičný monarcha, alebo niekto iný, kto mal – na rozdiel od vlády – predstavovať kontinuitu. Preto aj európske štáty, ktoré sa stali republikami, skôr-neskôr zahrnuli do svojej ústavy aj funkciu hlavy štátu, prezidenta, ktorá plnila úlohu kráľa. Tejto hlave štátu sa nemohla pripísať ani jedna z montesquieuovských funkcií: jej zákonodarná úloha, podobne ako v prípade anglického kráľa, bola z každej stránky minimalizovaná; napriek tomu sa nestala predstaviteľkou výkonnej moci, lebo až príliš zreteľne sa odlišovala od vlády. Vykonávala však istú symbolickú, regulatívnu, intermystickú funkciu, ktorá spočívala aj v povinnosti preklenúť rozličné krízy. V úmysle prekonať všetky spomínané ťažkosti doplnil Benjamin Constant¹⁷ montesquieuovskú teóriu moci o predpoklad štvrtej, *regulatívnej* moci. Skutočnosť, že aj taká *musí* byť, nie je požiadavkou teórie a večne platného utilitarizmu, ale vžitej európskej praxe riadenia štátu. Constant zakúsil hŕdzavosť monarchického princípu a monarchie v kontinentálnej Európe na vlastnej politickej dráhe a súčasne na základe vlastných ústavoprávných projektov dospel k presvedčeniu, že riadiť štát po vychodených cestách európskej politickej praxe bez reprezentatívnej a regulatívnej hlavy štátu je ťažké ešte aj v prípade potlačenia monarchie. Zavedenie regulatívnej, dozornej moci hlavy štátu sa potom uskutočnilo aj zo strany monarchistov, aj zo strany zástancov ústavnosti. Sčasti sa to totiž veľmi dobre hodilo vodcom štátov, ktorí chceli riadenie krajiny modernizovať bez likvidovania rozhodujúcej úlohy monarchie, bez potlačenia jej mocienských požiadaviek. Také boli najmä nemecké štáty, v ktorých si monarchia až do prvej svetovej vojny uchovala tú istú rozhodujúcu úlohu, ktorú si v dejinách francúzskej ústavnosti vedela zabezpečiť reštauračná monarchia Ludovíta XVIII.¹⁸ – presne v tom období, v ktorom vznikla teória Benjamina Constanta. Uznanie moci hlavy štátu konštitucionalistami slúžila na druhej strane tomu, aby z titulu spo-

mínanej moci odrazili požiadavky monarchie zasahovať do zákonodarnej i do výkonnej kompetencie.

Druhý problém, ktorý európske uplatňovanie montesquieuovského princípu rozdelenia moci skôr falšovalo ako sťažovalo, bol značný tlak európskeho úradníckeho zboru. Medzitým, čo bojovníci za ústavnosť v znamení osobitného postavenia zákonodarnej moci chceli odmietnuť zásahy kráľa do zákonodarstva i jeho právo veta, výkonná moc, čiže v skutočnosti za ňou stojaci úradnícky zbor – s odvolaním sa na montesquieuovský princíp –, chcel odmietnuť zásahy zákonodarnej, najmä však ústavnej moci. Oddelenie sudcovskej moci od verejnej správy chcel v opačnom význame využiť vo vlastný prospech, pričom zdôrazňoval, že akty verejnej správy nemôžu podliehať súdnictvu, pretože to by bolo v rozpore s princípom rozdelenia moci. Ide tu o typický príklad samozákonnej interpretácie dogmy, ktorá je v rozpore s vlastnými cieľmi a ktorá dala príležitosť na to, aby moderná organizácia koncentrácie moci využila princíp rozdelenia verejnej správy a moci – ktorého podstatou je boj proti koncentrácii moci – v záujme vlastnej nekontrolovateľnosti vo vlastný prospech. Preto súdnicstvo vo verejnej správe treba i dnes vo väčšine európskych štátov prepašovať cez zadné dvere vo forme komplikovaných, osobitných orgánov, lebo jednoduchá sudcovská kontrola verejnej správy naráža na dogmy. Prirodzene, za silou dogiem stojí aj tu istá reálna spoločenskoorganizačná sila, moderný aparát verejnej správy, ktorý tento dogmatický odpor upevňuje.

Tretí problém, ktorý sa vynoril počas aplikácie montesquieuovského princípu spočíva v tom, že politická publicistika – podľa Lockeho – pochopila rozpor medzi zákonodarnou a medzi výkonnou mocou ako rozpor medzi všeobecným a medzi zvláštnym. Z toho vyplynulo, že každá *všeobecná* tvorba zákonov, aj keď nesúvisela s vecou slobody a s nebezpečenstvami koncentrácie moci, sa prejavila nevyhnutne ako otázka zákonodarstva, kým každé konkrétne uplatnenie zákona, aj keď sa vzťahovalo na najdelikátnejšie problémy, sa prejavilo ako otázka výkonnej moci. Stalo sa to vážnym problémom najmä v súvislosti s dovtedy nevídaným rastom moderného, odborného riadenia verejnej správy v 19. storočí. V dôsledku neho totiž, aj v takých odborných otázkach, v ktorých boli celkom nekompetentné aj početné volené zákonodarné zbory, si zákonodarstvo vyhradilo právo konečného rozhodnutia, najmä však modifikácie na najvyššom stupni, čo viedlo v praxi často k tomu, že projekty odborných orgánov pripravené v znamení starostlivej

a prehľbenej európskej erudovanosti, boli vystavené malicherným mocenským a politickým úpravám. Táto skutočnosť poskytla množstvo dôkazov na ilustráciu modernej expanzie diletantstva. Bolo to tým závažnejšie, že z hľadiska potlačenia koncentrácie moci nedošlo k zneužitiu zákonodarstva odbornosťou; išlo skôr o ilustráciu ničivého vplyvu koncentrácie moci, ktorý sa v zákonodarstve prejavuje takýmto spôsobom.

A nakoniec osobitné ťažkosti spôsobovalo zladenie montesquieuovského princípu rozdelenia moci s rousseauovským princípom *suverenity ľudu*. V úvahách Rousseaua¹⁹ rozdelenie moci nemá miesta: miesto suverénneho panovníka tu zaujíma suverénny ľud. Vo francúzskej revolúcii sa na základe toho nenastolilo iba rozdelenie moci, ale – podľa suverenity národa – aj totálne odmietnutie princípu, na ktorom sa vybudovala omnipotencia *konventu*.²⁰ Skúsenosti z fungovania konventu však znova upevnili starú skúsenosť demoralizujúceho vplyvu neobmedzenej koncentrácie moci. A tak obidva princípy bolo treba v nejakej forme udržať popri sebe, čo znamenalo, že princíp suverenity ľudu, presnejšie: abstrakcia aktívneho ľudu jedinej vôle sa zachovala pre princíp rozdelenia moci vo forme rušivého momentu. Z troch druhov montesquieuovskej moci sa nad zákonodarstvom ustavične vznášala výhoda, že je nielen jednou z troch druhov moci, ale ako zastupiteľský orgán je v oveľa väčšej miere uchovávatelom suverenity ľudu ako moc výkonná a federálna. Keďže tým došlo k narušeniu rovnováhy medzi jednotlivými druhmi moci, teória našla východisko v osobitnom prijatí princípu *ústavotvornej* moci, ktorej úlohou, nezávisle od moci zákonodarnej, je rozdelenie kompetencií medzi ostatné druhy moci. Bol to však násilný pokus, lebo vo väčšine krajín nie je ústavotvorný orgán v podstate ničím iným ako špecificky kvalifikovaným zákonodarným orgánom alebo jednoduchým zákonodarstvom, ibaže pri iných spôsoboch hlasovania a rokovania. Dokonca boli krajiny, ktoré ústavný zákon a obyčajný zákon utvorili podľa celkom rovnakých pravidiel bez akýchkoľvek vážnejších problémov. Za takýchto okolností bolo ťažké osobitnú ústavotvornú moc predstaviť ako nevyhnutnú požiadavku správneho života štátu či logiky; išlo skôr o nevyjasnenú teóriu vychádzajúcu z nesprávneho zovšeobecnenia, ktoré pochádzalo z toho, že suverenitu ľudu chceli vsadiť do celého systému ako jednu z mocí. Toto úsilie odhaľuje súčasne aj pôvodnú chybu celej ideológie suverenity ľudu, totiž tú, že zo suverenity ľudu robí abstrakciu a nepredstavuje si ju ako ustavične živú a pôsobiacu silu. Iba táto abstrakcia môže vyžadovať, aby z nej urobili

„ústavotvornú moc“, čiže faktor obmedzujúci sa na utvorenie a modifikáciu jediného základného pravidla.

Spomínané ťažkosti viedli k tomu, že princíp rozdelenia štátnej moci sa od druhej polovice 19. storočia v európskom myslení už nerozvíjal. Isté jeho požiadavky, ktorých praktický význam jestvoval aj nezávisle od princípu, sa stali spoločným klenotom vývinu európskych štátov: ide o rozdelenie verejnej správy a súdnictva, o samostatnosť sudcovskej nezávislosti, zákonodarnej moci voči monarchii. Princíp ako celok sa však vo svojej klasickej a v Amerike uskutočnenej forme v Európe nikdy nemohol udomáčniť, no utvorili sa konštantné a zvyčajné spôsoby jeho prieniku: zasahovanie parlamentu do činnosti vlády, skrytá ale rozhodujúca úloha úradníckeho zboru v oblasti vytvárania všeobecných pravidiel, taká či onaká forma sudcovskej kontroly verejnej správy. V politickej teórii sa na zdôvodnenie a vysvetlenie toho všetkého utvorili obvyklé pozície a potenciálne riešenia, ktoré všetky vyústili do tej istej slepej uličky, a na pravé východisko, logický súlad nepoukázali. Zdalo sa, že problém je v niekoľkých súvislostiach prekonaný. Kritika nahľadala celú montesquieuovskú teóriu, a to súčasne zo strany idealizmu i historického materializmu.

Idealistická kritika útočila na logický obsah montesquieuovskej teórie, a celú otázku položila tak, či členenie Montesquieua zodpovedá vedeckým požiadavkám systematizácie rozličných funkcií štátnej moci. Na základe toho kritik skonštatoval najprv to, že osobitné účinkovanie súdnickej moci je chybné, lebo sudcovská funkcia používa v konkrétnych prípadoch všeobecné pravidlá práve tak, ako ich používa výkonná moc, od ktorej sa odlišuje iba predmetom, čiže v skutočnosti je iba jedným z odvetví výkonnej moci.

Princíp rozdelenia štátnej moci sme priviedli k jeho východiskovému bodu, t.j. k Lockeho téze, že existuje všeobecné zákonodarstvo a konkrétna výkonná moc. Avšak pre Lockeho to bolo dôležité iba preto, aby mohol povedať, že nie je správne, ak tí, čo zákony uskutočňujú, môžu ich aj meniť; ak zákonodarstvo a exekutíva nie je politická smernica iba vedecká systematizácia, potom ako taká je celkom nezaujímavá; lebo to, že fungovanie štátnej moci pozostáva zo všeobecného zákonodarstva a konkrétnej exekutívy, nie je takým mimoriadnym konštatovaním, že by sme na nej mali budovať osobitné „princípy“ a „moci“. Aby sa mohol zastrieť tento chabý výsledok vedeckej systematizácie, vedecký zámer systematizácie sa „vrhol“ na dozornú moc (hlavy štátu) Benjamina

Constanta, ktorej zložitost poskytla kategorizačnej zvoli viac príležitostí ako jasná a priehľadná sudcovská moc. Logická vedecká analýza však ani tu nevedla k pravému vyjasneniu otázky, lebo moc hlavy štátu, ako sme videli, takisto nie je nevyhnutne logickou, ale historicky praktickou politickou kategóriou.

Typickým príkladom celej, údajne na vedeckej systematizácii postavenej logickej a idealistickej kritiky, je teória Győzőa Conchu²¹, ktorý rozlišuje zákonodarnú, výkonnú a dozornú moc podľa toho, či sa tieto zhodujú s členením vnútorného vôľového procesu tak, ako zodpovedá zákonodarstvo vnútornej vôli rozhodovania, výkonná moc vonkajšiemu konaniu a dozorná moc konečnému rozhodovaniu, v ktorom sa obe predchádzajúce spájajú. Táto neprirodená, v plnej miere trápna vedecká kategorizácia však nemá žiadne opodstatnenie, lebo Concha nie je schopný dokázať ani to, že funkcia štátnej moci by mohla byť analogická s funkciou ľudskej vôle, ani to, že vnútorný proces ľudskej vôle by sa členil rovnakým spôsobom na tri časti. Ponúka teda členenie, ktoré úplne zastiera pravý politicko-morálny význam a ciele rozdelenia moci, členenie bez vedeckej hodnoty.

Ďalšia kritika postihla princíp rozdelenia štátnej moci zo strany socializmu triedneho boja, ktorý za rozdelením štátnej moci videl boj antagonistických tried, z čoho vyvodil zdanlivo logický dôsledok, že po zániku tried, keď v beztriednej spoločnosti nebude triedny boj, aj rozdelenie štátnej moci stratí význam, pretože všetka štátna moc bude v rukách beztriedneho ľudu. Ide o tie isté úvahy, ktoré vo francúzskej revolúcii hlásali prísni zástancovia suverenity ľudu, a neskôr, v polovici 19. storočia ich viac teoreticky ako prakticky vyznával József Eötvös²²: po prevzatí moci ľuďom bude rozdelenie moci bezpredmetné, pretože tá sa celá ocitne v rukách ľudu. Socializmus prevzal túto tézu, len ju naplnil väčším a spoločenskejším obsahom. Toto chápanie sa uskutočňuje v sovietskej ústave,²³ ktorá, i keď je členenou a rozvinutou ústavnou formou, rozdelenie štátnej moci, vzájomnú nezávislosť jednotlivých jej druhov ako princíp neprijíma.

Za marxistickou interpretáciou štátnej moci je prítomná pravda, že za historickým napätím výkonnej moci a zákonnej moci bol ukrytý, dokonca ani nie príliš ukrytý, vzájomný boj monarchie a jej opozičných spoločenských síl. Ale už sudcovská moc je ťažko stotožniteľná s akoukoľvek osobitou triednou silou. Z celej interpretácie vyplýva iba také poučenie, že pri vývine náuky o rozdelení štátnej moci bolo rozhodujú-

ce, že v Európe, najmä v Anglicku, sa počas stáročí tvorila historická rovnováha medzi feudálnymi spoločenskými silami a demokratickými spoločenskými silami, a mocenská premena oboch týchto činiteľov trvala relatívne dlho. Dlhšie obdobie rovnováhy poskytlo príležitosť na spoznanie a technické vypracovanie všeobecného politicko-etického princípu, že znova a znova sa prejavujúce demoralizujúce vplyvy koncentrácie moci možno úspešne vyvážiť rozdelením moci a vzájomnou rovnováhou medzi jej jednotlivými druhmi. O toto poznanie prejavila záujem aj beztriedna spoločnosť. Príčina, že myšlienka rozdelenia moci a v nej skrytá morálna a praktická pravda nenašli v Sovietskom zväze doteraz ohlas, nespočíva v tom, že by beztriedna spoločnosť bola vynasla nejaký druh koncentrácie moci, ktorý nedemoralizuje, alebo takú techniku organizácie moci, ktorá zabezpečuje proti nebezpečenstvu despotizmu účinnú ochranu aj bez rozdelenia štátnej moci. Spočíva v tom, že v Sovietskom zväze bol prechod od totálneho monarchického absolutizmu k totálnej vláde ľudu taký rýchly, že pri rozdelení moci nemala jej prax žiadne konkrétne prostredie: počas cárskej vlády jej chýbal priestor, a potom sa na prvé miesto dostali problémy celkom iného druhu. Som však presvedčený, že v priebehu ďalšieho vývinu sovietskej štátnej organizácie dôjde k uznaniu tohto princípu, ktorý sa bude môcť použiť aj mimo triedneho boja.

Ani idealistická, ani historickomaterialistická kritika teda neuviedla rozhodujúci argument, ktorý by bol požiadavku princípu rozdelenia moci zmenil na bezpredmetnú. Keďže však princíp rozdelenia moci, ako sme o tom vyššie uvažovali, ustrnul vo svojom vývoji, dvojstranná teoretická kritika dosiahla, že princíp sa ocitol mimo záujmu teórie. A to v takej miere, že bez ohľadu na tento myšlienkový okruh sa rozvinul jemu veľmi príbuzný politický pluralizmus, jeden z najvýznamnejších smerov modernej teórie štátu, ktorý jednak počas analýzy javov života štátu poukázal na to, že za predpokladanou jednotou a suverenitou štátu je množstvo mocenských zoskupení, najmä vo forme veľkých záujmových organizácií hospodárskeho života, jednak v rovine politického smerovania naznačujúceho správny vývin štátu navrhol, aby sa tieto javy, ktoré boli doposiaľ mimo práva, zabudovali do verejnoprávneho systému budúceho štátu. Vo všetkých týchto úvahách sa znova a znova vynára obava, že byrokratický aparát v čoraz väčšej miere sa socializujúcej štátnej moci, ktorý sa rozrastá najmä v hospodárskej oblasti, otvorí také mocenské možnosti, voči ktorým sa doterajšie verejnoprávne

formy slobody ukážu ako nedostatočné. Napriek tomu sa doteraz neuskutočnil pokus zahrnúť doposiaľ najúčinnější prostriedok proti koncentrácii moci – princíp rozdelenia moci – do súčasných projektov zameraných na odstránenie moderných nebezpečenstiev jej koncentrácie.

Situácia sa však vyvinie celkom ináč, ak princíp rozdelenia moci vyzdvihneme zo „skladiska haraburdia“, kam ho uvrhli politické intencie a nepružnosť ťažkopádneho teoretizovania, a postavíme ho do kontextu poldruhatisícročnej tradície európskeho spoločenského vývinu, v ktorej sa racionálny, ľudský a spravodlivý cieľ praktickej moci skonfrontuje s koncentráciou moci, a v ktorej sa ospravedlnenie moci umožní len v znamení týchto cieľov; ďalej ak z princípu moci vyzdvihneme skutočnosť, že redukciu moci na morálne ospravedlnenie možno najúspešnejšie dosiahnuť technickým rozčlenením koncentrácie moci, rozdelením jej funkcií a vybudovaním proti sebe stojacich mocenských centier formujúcich osobitne sebavedomie. Iba takto môžeme odhadnúť, do akej miery je v súčasnosti platný a kde možno v budúcnosti ešte uplatniť princíp rozdelenia moci.

Bez zmeny je platný princíp nezávislosti sudcovskej moci: všetky novšie skúsenosti iba potvrdili, že funkcia sudcovstva sa aj po najmenšom dotyku koncentrácie moci nechtiac naruší. Opačne to však neplatí: sudcovská kontrola, keďže nevychádza zo strany koncentrácie moci, nie je pre verejnú správu vôbec nebezpečná, nanajvýš na takých bodoch, kde má rýchlosť mimoriadny význam: tu teda musíme proti tyranii použiť iný, praktickejší prostriedok.

Rozdelenie zákonodarstva a výkonnej moci je už podstatne komplexnejšia otázka. Tu platí aj to, že nezávislosť zákonodarstva od mocenského aparátu, ktorý má v rukách exekutívu, je rozhodujúca, naproti tomu závislosť exekutívy od zákonodarstva, resp. od ľudového zastupiteľstva, ktoré zákonodarstvo uskutočňuje, je doslova nevyhnutná. Stotožnenie zákonodarstva s akoukoľvek tvorbou všeobecných pravidiel prináša veľa nedorozumení a chaosu. Funkciu, ktorú môže v spoločnosti slobodných ľudí najvhodnejšie vykonávať ľudové zastupiteľstvo, ktorú treba zriadiť nezávisle od exekutívy, a treba ju dokonca poveriť kontrolou exekutívy, nepredstavuje každá tvorba všeobecných pravidiel, ale úloha najvyššieho riadenia a kontroly. Nemala by sa teda volať zákonodarným orgánom, ale podľa Aristotela „poradnou inštanciou o veciach verejných, čiže radou“. Otázka, čo si táto rada z tvorby všeobecných zákonov a pravidiel vyhradí a čo prepustí iným orgánom, je z hľadiska

nebezpečenstiev koncentrácie moci menej podstatný detail. Možno si v tejto súvislosti predstaviť množstvo rozličných technických riešení počnúc výraznejším rozvíjaním odborných komisií zákonodarného orgánu a končiac zriadením odborného zákonotvorného orgánu – spätého prípadne so sudcovskou mocou. Ak pripustíme, že orgán ľudového zastupiteľstva sa aj sám môže stať subjektom koncentrácie moci (i keď nebezpečenstvo tejto eventuality je menšie ako v prípade aparátu verejnej správy), potom môžeme zriadenie osobitného, do istej miery nezávislého odborného zákonotvorného a zmierovacieho orgánu pokladať priamo za potrebné.

Oveľa zaujímavejšou otázkou je, aký moderný obsah môžeme dať princípu rozdelenia štátnej moci, a pri vyriešení akých problémov života moderného štátu ho môžeme použiť. Aby sme mohli odpovedať, musíme sa spýtať, v ktorých oblastiach života moderného štátu hrozia nové javy, nové centrá koncentrácie moci.

Prvé takéto centrum vyrástlo z ekonomickej expanzie štátnej moci. Štátna moc uskutočňuje v dôsledku moderného hospodárskeho vývinu oveľa rozsiahlejšiu činnosť ako kedykoľvek predtým. Táto hospodárska aktivita, celkom nezávisle od svetonázoru, vyvoláva materiálne skorumpovanie ekonomickepolitických orgánov štátnej moci. Ďalej, a čo je asi závažnejší problém, prináša so sebou byrokratické a imperatívne organizovanie hospodárskeho života. Nemá veľký význam, ak si napriek týmto nebezpečenstvám želáme návrat systémov, v ktorých tieto nebezpečenstvá ešte nejstvovali. Prakticky je tento vývin smerom do minulosti nemožný, a v priebehu ďalšieho vývinu bude čoraz nepravdepodobnejší. Vynára sa však otázka, aké organizácie existujú, alebo aké možno zriadiť na vyváženie finančnej a mocenskej korupcie. Takéto organizácie vyrástli pred našimi očami preto, lebo ekonomická činnosť štátnej moci nemôže postrádať aktívnu, spontánnu spoluprácu jednotlivých výrobcov a skupín výrobcov. Vybuodovali sa sčasti samosprávne, sčasti odborné orgány, odbory, záujmové zastupiteľstvá, komory, profesijné samosprávy, závodné samosprávy, družstvá, družstevné centrá. Koncentrujú sa čoraz väčšmi do podoby celoštátnych orgánov, čo vcelku načrtáva niečo, čo by sme mohli pokojne nazvať „hospodárskou štátnou mocou“. Ak sme to urobili, môžeme sa ihneď zamýšľať nad tým, pomocou akých verejnoprávnych foriem možno túto moc „oddeliť“ od politických centier koncentrácie moci, a ako by bolo možné obe spojené moci uchrániť od vzájomne pôsobiaceho vplyvu korupcie.

skutočnosť, že aristokraciou tejto novej koncentrácie moci bude aristokracia odbornosti a kvalifikácie, otázku nevyrieši, ba ešte len sťaží vzburu slobodumilovnosti proti nej.

Svoje úvahy by som chcel zakončiť takýmto nastolením problému, čím by som rád naznačil, že v centre nášho záujmu nie je abstraktná otázka kategorizácie fungovania a prejavov štátnej moci, ale večná aktuálnosť princípu rozdelenia štátnej moci v kontexte novších a novších problémov, toho princípu, ktorý má korene v najplodnejšom úsilí európskeho myslenia, v šľachetnom úsilí premeniť štátnu moc na službu a morálnu úlohu.

Kritiky a apológia princípu samourčenia

5. PRINCÍP SAMOURČENIA AKO POHNÚTKA NACIONALIZMU

a) NÁROD, VLASTĽ A NÁRODNÉ VEDOMIE

Prvou tézou kritiky samourčovacieho princípu je, že samourčenie vyjadruje v podstate právo skupín ľudí stať sa *národom*, právo na utvorenie *národného štátu*, že podnecuje s tým súvisiace nároky a požiadavky, čím dáva impulz a živnú pôdu pre agresívne, utláčateľské a vojnové ideológie *nacionalizmu*, ktorý bráni pokroku a ktorý treba v každej jeho forme premôcť a prekonať.

Proti tejto téze stojí prekvapujúcim spôsobom ľahko overiteľný a všeobecne známy fakt, že všade na svete, medzi západnými politickými ideami – dokonca najmä medzi nimi – sa šíri *idea národa*, požiadavka *konštituovania sa národa*, a nielen oslobodenie národov tretieho sveta sa uskutočňuje v znamení formovania *národného štátu*, ale podľa všetkého aj v ostatných častiach sveta sú na programe, ostanú na programe a znova a znova budú na programe problémy a polemiky súvisiace s existenciou, konštituovaním a vzájomným ohraničovaním národov; bezpodmienečné marenie týchto prejavov je vo väčšine prípadov možné len menej rozsiahlym, rozsiahlejším alebo maximálnym nasadením prostriedkov na *obmedzovanie slobody*.

Máme tu teda živý a úzky, s demokratickou ideou slobody od samého začiatku až po dnešok spätý vzťah samourčovacieho princípu a národa, podľa ktorého *demokratická sloboda* sa rovná *samourčeniu*, *samourčenie* sa rovná *národnému štátu*, no na druhej strane *národný štát* sa rovná *nacionalizmu* a *nacionalizmus* sa rovná *fašizmu* a *vojne*. V týchto rovniciach musia byť niekde chyby, ktoré sa pokúsime nájsť.

Nemám v úmysle v podobe definície, podrobnou enumeráciou, zdôvodnením a prerokovaním rozličných kritérií ohraničiť, ani objasniť historický vývin termínov „národ“ a „vlasť“, ktorých staršie významy – v porovnaní so súčasným – sú sčasti totožné, sčasti odlišné. Na niektoré súvislosti sme poukázali, a ešte poukážeme na miestach, kde to bude z hľadiska nášho myšlienkového postupu dôležité. Tu a teraz stačí sa odvolať iba na to, že národ je nesporne *spoločenský kolektív*, a síce ko-

lektív politickej intencie, ktorého miera presahuje mieru elementárnych, základných spoločností, kolektív, ktorý má alebo si želá mať *určité územie, vlasť* a jej politickú podobu: *štát*, a to všetko tak, že na tomto vedomí, na *národnom vedomí participuje* značné percento spoločenstva, prípadne takmer celé spoločenstvo. Ako kritérium národa sa zvykne uvádzať ešte historická spolupatričnosť, jazyková totožnosť a ekonomická životaschopnosť: o nich stačí teraz povedať, že nepochybne každý národ je formovaný akousi dlhšie či kratšie trvajúcou históriou, no to nemusí znamenať, že historický rámec je súčasne aj dobrý národný rámec, hoci – ak sa tak bez všetkého stane – je to najjednoduchší a najšťastnejší prípad; jazyk sa na mnohých miestach sveta ukázal ako rozhodujúci národnostný činiteľ, a jeho význam sa – paralelne s rastom masovej komunikácie – na celom svete zvyšuje bez toho, že by bol v každom prípade nevyhnutným činiteľom vzniku národa; v súvislosti s ekonomickou životaschopnosťou treba konštatovať, že je nepochybne oporou existencie štátu alebo úmyslu utvorenia štátu, no nie je isté, že ekonomická životaschopnosť niektorej jednotky zmení na životaschopný aj jej národný vývin, no za šťastných okolností, v šťastne vyváženej situácii môžu sa v podobe národa a štátu zachovať aj ekonomicky neživotaschopné alebo slabé jednotky. Na otázku, ktoré sú „priaznivé“ podmienky alebo „správne“ smery národného vývinu, a že medzi úsiliami o konštituovanie národa (ktoré si prípadne navzájom konkurujú) ktoré majú „pravdu“, nemožno dať všeobecne platnú zásadnú odpoveď. Nie je isté, že väčšia, komplexnejšia jednotka je zárukou zdravšieho vývinu národa, a rovnako to nezaručuje ani menšia, kompaktnější, homogénnejšia jednotka; nie je isté, že historický rámec je lepší ako etnický, jazykový rámec, alebo opačne: a priori nemožno rozhodnúť ani to, či vhodnými rámcami novovyvinutých národov sú staré historické a administratívne hranice rozkladajúcich sa ríš alebo koloniálnych ríš, alebo kmeňové, jazykové či etnické hranice. V danom prípade o skutočnom smere národného vývinu rozhodne komplikovaný spoločný vplyv množstva činiteľov: no predstavu o smere národného vývinu si v konkrétnej situácii a podľa radu symptómov dokáže takmer vždy a hodne dopredu utvoriť každý pozorovateľ disponujúci dobrým postrehom a vecnosťou.

Je nesporné, že takto chápaný *národ* nie je kategória s *večnou platnosťou*, nie je nevyhnutným fenoménom ani minulosti, ani budúcnosti, a nie je kolektívna forma, ktorá by nevyhnutne vyplývala z biologickej, psychologickkej a spoločenskej podstaty človeka. Mnohí už poukázali

na to, že v uplynulých obdobiach sa pominuli stáročia a svetové ríše bez toho, že by v nich žijúci ľudia mali o národe čo len akú-takú potuchu. V súvislosti s tým nesmieme zabudnúť, že značná časť ľudstva po prekonaní najprimitívnejších pomerov prežila svoj doterajší život v prevažnej miere pod sústavnou nadvládou na seba nadväzujúcich tyraníí alebo oligarchií. A práve spoločnosti, ktoré štátnu moc pokladali za kozmickú danosť a nie za vlastný výtvar, boli tie, ktoré nemali ani potuchy o národe, a to tým menej, čím väčšie a neprehľadnejšie boli ich politické organizácie založené na neobmedzenej moci. Naproti tomu spoločenstvá – nielen malé, ale aj relatívne veľké –, ktoré disponovali významnou vnútornou samosprávou, vonkajšou samostatnosťou a politickou aktivizovanosťou vzťahujúcou sa na pomerne veľký počet ľudí, t.j. staroveké mestské štáty, kmeňové kniežatstvá, stredoveké mestské a väčšie republiky, sedliacke kantóny, feudálno-stavovské kráľovstvá – a to už dávno pred novovekými revolúciami –, charakterizovalo už dávnejšie kolektívne vedomie, ktorého ráz i frazeológia sú podobné súčasnému národnému vedomiu. Čiže súvislosť medzi určitým stupňom slobody politického vývinu spoločenstva a vznikom vedomia národa a vlasti nie je nová. Ibaže v týchto starších „národoch“ bola prevažne prítomná nie moderná idea slobody, ktorá sa vzťahovala na všetkých ľudí a vyplývala z ľudských vlastností, ale akási užšia, na privilegovaných obmedzená, aristokratická alebo obmedzovane demokratická idea slobody a národné vedomie. Okrem toho staršie druhy národného vedomia postrádali aj v dnešnom význame modernú požiadavku prvotnosti, ideológiu a účinnosť vysokého stupňa: znamenali iba formu kolektívneho vedomia, ktorá v konkurencii s mnohými ďalšími kolektívnymi lojalitnými požiadavkami, s rodinou, rodom, kmeňom, mestom, náboženstvom – raz v predstihu, raz za nimi, inokedy spolu s nimi – sa snažila vzbudiť a použiť lojalitu k nej patriaciach, predovšetkým politicky aktivizovaných členov spoločnosti, v záujme čoho vypracovala alebo ďalej pestovala prastarý klasický morálny arzenál príkladov demonštrujúcich službu vlasti, boj a sebaobetovanie, ako si to každý môže overiť o Plutarcha.

To všetko sa netýka pravdivosti všeobecnej a v podstate správnej tézy, podľa ktorej *moderný pojem národa* vznikol vo frazeológii novovekých, proti monarchii a aristokracii bojujúcich masových hnutí, predovšetkým *francúzskej revolúcie*, a znamenal a znamená vedomie späté s politickým spoločenstvom, ktoré bolo odňaté kráľom a veľmožom

a bolo alebo chcelo byť privlastnené masami. Ibaže kolektívne fenomény národa a národného vedomia nevznikajú prvý raz v spomínanom čase a pomocou spomínaných prostriedkov, ale – na rozdiel od aristokratického alebo obmedzene demokratického národného vedomia starších období – teraz sa spájajú s modernou *ideou slobody* zahrnujúcou všetkých ľudí a hlásajúcou rovnakú ľudskú dôstojnosť pre všetkých ľudí, v dôsledku čoho sa teraz stávajú *masovými* fenoménmi rozšírenými na veľké masy, zásadne na každého. V znamení toho sa nositeľ revolúcie: ľud, ktorý priviedol revolúciu k víťazstvu ako národ, a ním privlastnený alebo želaný rámec ako vlast postavili do centra kolektívneho vedomia, kolektívnej lojality a kolektívnych symbolov ako také, ktoré sú povolať zaplniť vákuum, ktoré v živote spoločenstva zanechala lojalita voči panovníkom a veľmožom so stratenou mocou a autoritou.

To súčasne znamená, že moderné národné vedomie upriamené na privlastnenie politického spoločenstva – ešte i tam, kde bolo v tejto forme *novým* fenoménom – nepostrádalo iné, až príliš významné kolektívne príčiny a príčiny súvisiace s vedomím. Naopak, národné vedomie v jedinom veľkom prúde zjednocovalo v sebe prastaré, v dejinách ľudstva tisícročia a všade veľmi rozhodujúce formy lojality: zjednotila sa s ním *národnosť*, na kmeňovej spolupatričnosti založená lojalita, buržoázna lojalita späť sa spoločenstvom usadeným na určitom mieste, späť takisto s *rodnou zemou a mestom*, lojalita poddaných spojená so *sakrálnym a bojovým* vodcom, neskôr s *panovníkom*. Neraz sa stalo a stane i to, že aj *náboženská, spoločenská* lojalita alebo lojalita voči politickým hnutiam, stranám sa stala činiteľom národného vývinu a zložkou formovania sa národnej lojality.

Mnohoraké dedičstvo ako i demokratizácia a masové rozšírenie politického kolektívneho vedomia v najnovšom veku robia zo *súčasného národného vedomia kolektívne puto obrovskej sily*, ktorého dohľadné uvoľnenie, najmä však likvidácia nie je pravdepodobná. Dnes pre veľmi veľké percento ľudí, a v krajinách disponujúcich modernou masovou verejnou mienkou pre rozhodujúce množstvo ľudí, predstavuje národná príslušnosť – okrem rodiny – také spoločenské puto, ktoré – odhliadnuc od jeho mocenských prostriedkov – je schopné najúspešnejšie apelovať na lojalitu svojich členov, a v konečnom prípade je schopné úspešne uplatniť aj požiadavku sebaobetovania. To všetko platí a *vzniká* aj nezávisle od mocenských, spoločenských a individuálnych záujmov, mocenských požiadaviek, agresívnych emócií a zdeformovaných ná-

rodných ideológií vybudovaných na pojme národa, ktorých sa dotkneme v nasledujúcich úvahách. Všetky významné sociologické fakty národa a národného vedomia, prirodzene, vôbec *nepotvrdujú* ktorúkoľvek ideológiu nacionalizmu, ale súčasne, práve preto, že sú *fakty*, nezbavujú ich účinnosti ani *popretie* ktorejkoľvek ideológie nacionalizmu.

Otázkou teda je, v dôsledku akých príčin sa v národnom spoločenstve a národnom vedomí rozvíjajúcich sa v súvislosti s existenciou slobodného politického spoločenstva prejavujú tie mocenské a agresívne prvky, ktorými zvykneme ilustrovať nebezpečenstvo nacionalizmu.

b) MOCENSKÉ SITUÁCIE A SITUÁCIE PODRIADENOSTI V ŽIVOTE NÁRODNÝCH SPOLOČENSTIEV

Typickým prvkom formovania sa národného spoločenstva je úsilie zacielené na zriadenie a zachovanie politického rámca, politickej organizácie, *štátu*, v súvislosti s ktorým aj národ a národný štát nevyhnutne prijímú organizačné situácie a situácie súvisiace s vedomím charakteristické pre všetky druhy spoločenstiev, najmä pre aktívne a politické spoločenstvá každého druhu: ide o problémy, ciele, plány, aktivity, úspechy a fiaská spoločenstiev; v ich členoch sa prebudí lojalita voči spoločenstvu, pocit solidarity s ostatnými členmi spoločenstva, ktorý sa stane súčasťou príslušnosti k spoločenstvu či už v pozitívnom alebo negatívnom zmysle sebahodnotenia členov; vznikajú záujmy, kolektívne záujmy, protichodné záujmy spoločenstva, jeho bytie, bezpečnosť môžu byť ohrozené, môžu ho postihnúť nespravodlivosti, krivdy, môže mať požiadavky a nároky, a to isté môže očakávať aj od iných. V súvislosti s tým všetkým môžu sa prejavovať aj rozličné problémy *moci*, národné spoločenstvá a ich štáty sa ako *celok* môžu ocitnúť zoči-voči situáciám presily alebo slabosti, prevahy alebo pocitu menejcennosti, agresívnych emócií, existenciálnych obáv, a najmä voči situáciám *moci a podriadenosti*.

Tu nadobudne rozhodujúci význam rozdiel, ktorý existuje medzi v modernom význame chápanými slobodnými národmi usilujúcimi sa organizovať na základe ľudskej slobody a rovnakej ľudskej dôstojnosti a medzi staršími národmi, ktoré sa takisto hrdo hlásia k „slobode“, ale ich spoločenstvá, otrokárske mestské štáty, kmeňové kniežatstvá, aristokratické republiky, feudálno-stavovské kráľovstvá *nie* sú založené na slobode a rovnakej ľudskej dôstojnosti všetkých ľudí. Ich „vlasteneckému“ a „národnému“ vedomiu neodporujú rozličné situácie násillia, moci, podriadenosti, boja na život a na smrť, otázky hierarchizácie štátov

moderný prostredníctvom toho, že sa demokratizuje, čiže stane sa vedomým vlastníkom politického rámca národa. V strede spomínanej škály však stáli a stoja národy takých krajín, v ktorých úsilie zamerané na národnú aktivizáciu ešte relatívne pasívnych má a úsilie naplniť ich láskou k slobodnej vlasti, nevychádza z hnutí predstavujúcich široké a vedomé požiadavky slobody na to zreých más, ale z užších, aristokratických, oligarchických, privilegovaných alebo intelektuálnych vrstiev, ktoré sú podnecované príkladom rozvinutejších krajín a ktoré chcú dohnať svoju zaostalosť a dosiahnúť úroveň týchto štátov: bolo to tak na konci 18. a na začiatku 19. storočia v strednej a východnej Európe, a odvtedy na mnohých ďalších miestach sveta. Na konci škály stoja krajiny, v ktorých je pasivita más takmer stopercentná, a kde iniciátorom „vzbudenia vlastenectva“ je absolútny panovník: pokúšali sa už o to európski panovníci vystupujúci proti Napoleonovi a v súčasnosti panovníci tretieho sveta. V akej miere sa v tejto oblasti dostane úloha iniciátora rozličným privilegovaným vrstvám či vodcom, a v akej miere vidia títo vodcovia výhodu rozvinutejších krajín skôr v ich väčšej *moci* ako vo väčšej *slobode* svojich národov, v takej miere sa medzi prejavmi národného vedomia hlásia o slovo *mocenské, bojové* prejavy starších, nemoderných, aristokratických druhov národného vedomia, a v takej miere sa kladie väčší dôraz na uzatvárajúce sa prvky národného vedomia a menší dôraz na otvorený, recipujúci charakter idey slobody.

Nemenej podstatnými činiteľmi hrozby mocenského a bojového postoja – okrem stupňa preniknutosti ideou slobody – sú skutočné *mocenské a ekonomické vzťahy*, ktoré sprevádzajú problémy dôsledného uskutočňovania slobody, ďalej veľkosť obetí, ktoré je potrebné v záujme prijatej idey slobody priniesť: ide o zrieknutie sa mocenských situácií, stabilizovaných ekonomických záujmov, osvedčených územných rámcov, vžitých pocitov nadradenosti. Neprimeraná mocenská prevaha a zdanlivo veľká obeť uviedli do pokušenia už aj rozvinuté, seba za slobodmilovné pokladajúce národy, aby pokorili menšie spoločenstvá, ktoré sa im ocitli v ceste a disponovali nepatrnou silou, aby ich držali v porobe, prípadne ich pohltili alebo zlikvidovali, takže kým sa na miesto činu dostavili apoštoli slobody a ľudomilstva, nenašli po nich ani stopu. Predstaviť dôsledné uplatňovanie princípov slobody ako „neuskutočniteľné“ alebo aspoň ho „dočasne“ posunúť hoci aj o ďalšie generácie nebolo ťažké najmä vtedy, ak spomínanú prevahu podporili aj veľké rasové, kultúrne alebo hospodárske rozdiely. Tak sa mohlo napríklad stať,

že americký národnooslobodzovací boj, ktorý bol príkladom pre svet, sa odohral bez toho, že by si bol vytýčil odstránenie najťažšej formy útlaku, otroctvo černocho; a tak sa mohlo stať i to, že dlhšie ako sto rokov po deklarovaní ľudských práv pokladali najrozvinutejšie národy Európy udržanie svojich koloniálnych mocenských pozícií za prirodzené. Medzi príčinami procesu oslobodenia kolónií, ku ktorému napriek tomu došlo, nemožno ani podceňovať, ani preceňovať ani silu idey slobody, ani úlohu mocenských a ekonomických vzťahov: bez istého stavu mocenských vzťahov sa celý proces nemôže ani začať, ale po naplnení podmienok sa zo strany držiteľskej krajiny stáva rozhodujúci stupeň preniknutosti ideou slobody, ako sme na to už v súvislosti s procesom oslobodenia kolónií poukázali konfrontáciou postoja rozvinutejších západných krajín a Portugalska.

Podstatným činiteľom bolo i to, zážitkami akých *politických* konfliktov, krivd a príkorí sa naplnilo vedomie formujúcich sa národných spoločenstiev. Vo francúzskej revolúcii napr. útok reakcie vyvolal revolučný teror, ktorého spätný vplyv poriadne otriasol optimizmom idey slobody vo Francúzsku a dôveryhodnosťou revolúcie v Európe: a to bola aj príčina, že defenzíva francúzskej revolúcie sa premenila na dobyvačné vojny, počas ktorých emócie vyvolané bojom o bytie a existenciálnym strachom vyústili do kolektívneho dobyvačného opojenia, ktoré zas v napadnutých a porobených spoločenstvách vyvolalo protiúčinnok opačného smeru, a národné vedomie spojilo s mocenskými a bojovými zážitkami, pocitmi podriadenosti a krivdy. Na množstve ďalších príkladov možno ilustrovať skutočnosť, že – popri totožnej politickej rozvinutosti – čím *menej* hrozných zážitkov má tá-ktorá skupina ľudí, ten-ktorý národ z krivd, nespravodlivosti, poníženia, bojov na život a na smrť, nebezpečenstva zániku, tým ľahšie prináša obeť vyplývajúce z dôsledného uskutočňovania idey slobody, a čím *viacej* takýchto zážitkov má, tým viac je aj sám ochotný, aby svoju bezpečnosť hľadal v netrepezlivosti a mocenskom postoji.

V procese osvojovania si mocenských ambícií mali pre národný štát nemalý význam aj spomínané vzájomné komplikácie národných spoločenstiev súvisiace s *ohraničením*, v rámci ktorých šťastie vedľa seba žijúce a formujúce sa národy súťažili o príslušnosť svojich hraničných území a o lojalitu ich obyvateľstva, šťastie *seba* vybudované štátne útvary a národné formácie, štátne spoločenstvá a členské štáty súťažili o to, ktorý z nich sa stane „národom“, nositeľom veľkého masového hnutia

usilujúceho o konštituovanie národa. Každý z nich chcel byť prvoradým objektom vystupňovanej lojality prislúchajúcej národu: väčšie formácie sa nechceli ani rozpadnúť, ani uspokojiť so statusom „supernároda“ (ešte len alebo už len) vznášajúceho sa nad ostatnými, skutočnejšími národmi; menšie sa nechceli ani asimilovať, ani zredukovať na „mikronárody“ žijúce v tieni skutočnejších národov. Tak napr. od začiatku 19. storočia aj tri národovtorné úsilia súťažili o to, k akému národu majú patriť ľudia so slovenským materinským jazykom žijúci v uhorskom kráľovstve rakúskeho cisára: aj preto sa cisár František, riadiaci svoju mnohotvárnu ríšu, už na začiatku minulého storočia – keď pred ním chválili „vlastenectvo“ istého jeho poddaného – mierne rozpačito opýtal, „voči komu“ je dotýčný človek vlastenec. Habsburská ríša, ktorá chcela byť dedičkou stáročnej autority nemecko-rímskeho dynastickeho cisárstva, sa chcela modernizovať v podobe rakúskeho národa, čo by nebolo ťažké, keby bola takou 500-600 rokov centralizovanou krajinou, ako jej veľký vzor, Francúzsko. Ibaže seriózne rakúske centralizačné tendencie nemali ešte ani sto rokov, a aj meno dostala ríša až v polovici 19. storočia; vedľa nej chcelo vyše osemstoročné uhorské kráľovstvo s mimoriadne silným spoločenským vedomím na svojom historickom území utvoriť moderný uhorský národ, čo by tiež nebolo bývalo ťažké, keby mnohorejazyčné uhorské kráľovstvo bolo ostalo nezávislé, bolo by sa načas demokratizovalo, a v záujme znovuzískania nezávislosti by nebolo rovnocennosť maďarského jazyka s nemeckým dokazovalo tým, že celú krajinu – takisto podľa francúzskeho vzoru – chcelo zmeniť na jednojazyčnú; aj národný vývin Slovákov mohol byť jednoduchý, keby boli mali historicky utvorený politický rámec – ktorý ale nemali, čo kompenzovali tým, že si v širokom okruhu uvedomovali príslušnosť k slovanským národom a skutočnosť, o koľko je Slovanstvo mohutnejšie ako rakúska ríša alebo uhorské kráľovstvo. Takže medzi tromi druhmi národovtorných úsilí sa rozpútal dlhotrvajúci boj, v ktorom najprv víťazilo rakúske stanovisko nad Maďarmi a Slovákmi, potom maďarské stanovisko nad Rakúšanmi a Slovákmi, napokon pomocou Čechov slovenské stanovisko nad Rakúšanmi a Maďarmi, ale v ktorom ohľadne tejto otázky vznikol ešte osobitný boj s Čechmi. Všetky tieto otázky sťažil aj rad problémov horizontálneho ohraničenia, ktoré osobitne i spolu dali množstvo príležitostí, aby sa príslušné národné organizmy, rámce a hnutia naplnili mocenským, vládnym a bojovým duchom.

Spoločný vplyv všetkých spomínaných činiteľov rozhodne o tom, v akej miere sa počas procesu národného vývinu zrodeneho z modernej idey slobody prejavia agresívno-mocenské postoje. Kým na jednej strane nachádzame prípady, že národy hlboko preniknuté ideou slobody, disponujúce relatívne vyváženými vzájomnými mocenskými vzťahmi, nezaťažované príznakom zániku a nebojujúce s množstvom problémov ohraničenia vedia svoje sporné problémy riešiť tak elegantne ako Švédsko a Nórsko alebo Dánsko a Island, na druhej strane politická zaostalosť, nevyvážené mocenské vzťahy, zážitky vzbudzujúce strach alebo priamo kolektívnu duševnú deformáciu a komplikované existenciálne alebo hraničné problémy môžu rozpory medzi národmi vystupňovať často až po hranicu genocídy.

No nech už máme v najnovšom veku hocikolko príkladov na hnutia so zníženým obsahom slobody, dokonca na „národné“ hnutia zamerané vyslovene proti slobode, tento vývin udalostí predstavuje vždy paradox, nikdy nie je „prirodzený“, ešte menej nevyhnutný: nie je výsledkom spontánneho a priamočiareho vývinu, ale vývinu poznačeného úskaliaми a okľukami. Ťažkosti národného vývinu budú môcť zaniknúť iba vtedy, ak príslušný národ po menších či väčších okľukách bude schopný zaradiť sa medzi skutočne slobodné národy. V čase medzi tým sme však nepochybne často svedkami fázového posunu, v ktorom sa národovtorné úsilie šíri oveľa rýchlejšie a výraznejšie ako úsilie o spoločenskú organizovanosť založené na slobode a rovnakej ľudskej dôstojnosti, a tak sa zdá, akoby sa chcelo od tohto druhého úsilia „osamostatniť“. Agresívno-mocenské postoje, ktoré v tejto súvislosti vznikajú, zahŕňame pod spoločné meno *nacionalizmu*, ktorý však nepokladáme iba za súhrn skutočných postojov, ale aj za akýsi systém ideí, *ideológiu*.

d) ODBOČENIE O POLITICKÝCH IDEOLÓGIÁCH NAŠICH ČIAS
Za charakteristickú črtu súčasnosti pokladáme fakt, že v nej ideové a programové systémy vzťahujúce sa na organizmus, premenu a premieňanie štátu, alebo ako ich nazývame, *ideológie*, stoja proti sebe prudkosťou náboženských vojen, fanatizmov a neomylností: v znamení tejto myšlienky ich porovnávajú s náboženstvami, alebo ich – ako Raymond Aron či Arnold Toynbee – nazývajú svetskými náhradami náboženstva. Nie je našou úlohou, aby sme podstatu ideológie, presnejšie politickej ideológie podrobne definovali, alebo aby sme robili sudcu medzi ná-

zormi, ktoré na jednej strane tým chápu systém plnohodnotných ideí, na druhej strane zas akési neplnohodnotné náhradné idey, dokonca systém falošných, mylných ideí: prakticky jedna ideológia sa hodí skôr do jednej, druhá do druhej schémy, presnejšie každá sa umiestnila niekde medzi dvoma krajnosťami: ani jedna nie je systémom výlučne platných ideí, ale každá má niečo spoločné s nejakou platnou – alebo kedysi platnou – ideou, ktorú súčasne viac-menej aj deformuje, lebo nevyhlasuje iba ideu, ale aj jej uskutočnenie, stratégiu, taktiku a politiku.

No nech už poskytujete porovnávanie vládnucej politickej ideológie našej súčasnosti s viac alebo menej trpezlivými náboženstvami akékoľvek množstvo zaujímavých hľadísk, analógií a poučení, z hľadiska bezprostredných problémov a povinností dospejeme k významnejším poučeniam, ak si budeme všimáť najmä spoločenské obsahy späté bezprostredne s ideológiami súčasného obdobia. S nimi spojenú prudkosť masových emócií a občasnú netrpezlivosť adekvátnych hnutí dostatočne objasňujú vystupňované očakávania a historicky ojedinelé náročné ciele, ktoré sa tak v myslí filozofov, ako aj v myslí elít a más spájali s organizovaním spoločnosti na základe *novovekej idey slobody*: ide o očakávania, ktoré ľudstvu načrtli víziu slobodnej, na rovnosti a dohode založenej, spravodlivej, racionálnej spoločnosti, ktorá odstraňuje každú tyranu a vykorisťovanie a zabezpečuje národom vnútornú suverenitu a vonkajšie samourčenie. Politické ideológie našej súčasnosti ponúkajú návrhy predovšetkým na splnenie týchto ideí a očakávaní takým spôsobom, že jednu ale niekoľko takýchto *ideí* domyslia do konca z hľadiska praktického uskutočnenia, *povinností* a politiky, a tomu adekvátne ich doplnia myšlienkami a predpismi, ktoré sa vzťahujú na metódu a prostriedky, na stratégiu a taktiku uskutočnenia; súčasne poukážu na spoločenské, politické a ekonomické sily zodpovedné za marenie vytýčených cieľov, prípadne za falšovanie alebo zneužívanie ideí; v súvislosti s tým všetkým vytýčia bližšie a vzdialenejšie ciele, a načrtnú cestu víťazstva. Podľa toho, v akej miere pocitujú zainteresované masy sklamanie, že boli olúpené o právoplatné dedičstvo, v takej miere možno očakávať aj prudký a eventuálne netrpezlivý emocionálny ohlas ideológií.

Za dominantné ideológie našej súčasnosti – ktoré podľa neho plnia úlohu svetskej náhrady – označuje Toynbee *individualizmus, komunizmus* a *nacionalizmus*. K tomu dodáva – na prvý pohľad zdanlivo prekvapujúce a v priebehu našich ďalších úvah bližšie preskúmané – konšta-

tovanie, že doteraz, nech už došlo medzi nimi k zrážke kdekolvek, *vyhral* vždy najnebezpečnejší – *nacionalizmus*.

Trojaká kategorizácia dominantnej ideológie súčasnosti je na prvý pohľad presvedčivá; nanajvýš dodajme, že okrem týchto troch ideológií súvisiacich s ideou slobody viac alebo menej, ale v istej miere určite, existuje ešte takisto v podobe ideológie, do defenzívy zatlačený, v Európe kedysi s univerzálnou platnosťou dominujúci, v podstate už zaniknutý, ale v mnohých súvislostiach ešte vždy tvrdo sa brániaci *autoritatívno-aristokratický* princíp; niekedy sa prejavuje v agresívnej forme Svätej aliance ako otvorená *reakcia*, častejšie vo formách viac-menej modernizovaných úsilí. Vystúpiť vo forme masovej sily však toto stanovisko už nie je schopné, nanajvýš, ak nájde spoločnú platformu s nacionalizmom, ktorého jednotlivé skreslenejšie formy, napr. fašizmus, pohltili aj niektoré – pôvodnú tradíciu uchovávaliace, aristokratických súvislostí a univerzálnej platnosti pozbavené – zlomky autoritatívno-aristokratického princípu. Treba poznamenať, že *individualizmus* nie je celkom vhodným označením komplexu, ktorý sa nazýva aj *liberalizmom*, buržoáznou demokraciou, kapitalistickou ideológiou, americkou životnou formou atď., ďalej to, že ku *kunizmu* si musíme prímysliť iné, sčasti kompromisnejšie, sčasti dogmatickejšie druhy *socializmu*.

Našou hlavnou otázkou predovšetkým je, ako sa medzi týmito ideológiami umiestňuje *nacionalizmus*. Je prirodzené, že všetko, čo sme povedali o ideológiách a ich deformáciách prostredníctvom činiteľov moci, vlády a násilia, vzťahuje sa rovnako tak na *individualizmus-liberalizmus* ako na *socializmus-kunizmus*. Súčasne o oboch môžeme konštatovať, že ide o súvislé ideologické konštrukcie predstavujúce vážny ideový a spoločenskopolitický systém. Obe ideológie, aj keď po určitej redukcii a zdanlivo s vzájomne opačnými znamienkami, vyrástli z idey slobody, z okruhu ideí a hnutia hlásajúceho slobodu a rovnakú dôstojnosť každého človeka, a ešte i dnes obe čerpajú presvedčivú silu, ktorou disponujú, z týchto prameňov. Ani individualizmus-liberalizmus, ani socializmus-kunizmus sa zásadne a frontálne nepostavili proti demokratickej myšlienke slobody predstavujúcej ich definitívne východisko, a nech už z času na čas ukazujú akékoľvek príznaky deformujúceho vplyvu moci, boja a záujmov ako i zmeravenia a dogmatizmu, v oboch ostali živé tie sily, ktoré aplikujú konečnú mieru idey slobody podnietili korigujúce a očistné hnutia znútra. Obe ideológie

aj naďalej znamenajú kolektívne programy s vážnou požiadavkou celosvetovej platnosti schopné pôsobiť na danom mieste a v danom čase, ich vzťah s významnými prúdmi ľudského myslenia sa neprerušil, ich sila, ktorá sugeruje platnosť ideí a podnecuje k polemike sa zachovala bez ohľadu na to, či sú pri moci, dokonca niekedy je silnejšia tam, kde pri moci nie sú.

b) NACIONALIZMUS A PATRIOTIZMUS

Ktovie, či môžeme konštatovať hocičo podobné o tom, čo označujeme menom *nacionalizmus*, *nacionalistický postoj*, *nacionalistická ideológia*? Vari môžeme o nich povedať, že aj napriek mylným cestám ostali programom upriameným na uskutočnenie demokratickej myšlienky slobody, že sú schopné pôsobiť, že si nárokujú akceptovateľnú celosvetovú platnosť a disponujú vážnym myšlienkovým obsahom? Na prvý pohľad zdá sa pravdepodobné, že na všetky otázky musíme odpovedať záporne, no k tomu je najprv potrebné objasniť s nacionalizmom spojenú, nie celkom jednotnú terminológiu.

Pod nacionalizmom, nacionalistickým postojom väčšinou chápeme rozličné, vzájomne súvisiace, ale nie celkom totožné veci. Stane sa, že takto označia jednoduché národné cítenie, národné vedomie alebo ich prudkú, silnú, vystupňovanú formu. Častejšie nazývajú nacionalizmom úsilia zamerané na zriadenie národného štátu, na jeho zachovanie, tendencie sledujúce osamostatnenie sa od iných mocenských činiteľov, ešte častejšie výrazné uplatňovanie národného záujmu. K týmto slovám však obyčajne pripájame aj agresívne, mocenské postoje a ciele, ktoré si národy, ako sme videli, utvorili v dôsledku politickej zaostalosti, v záujme vyvolávania nevyvážených mocenských vzťahov, pod vplyvom hrozného historického útlaku alebo na vyriešenie existenciálnych či hraničných problémov. Slová nacionalista a nacionalizmus znamenajú napokon aj ideový, zásadný postoj, svetonázor, nejaký systém ideí, ideológiu, v centre ktorých je národ.

Všetky tieto termíny majú prevažne jednu spoločnú črtu: je v nich vo zvýšenej miere prítomný – s ideológiami sa často spájajúci – odsudzujúci, *pejoratívny* charakter. O nacionalistickej ideológii hovoríme väčšinou ako o ideológii nebezpečnej, škodlivej, nesprávnej, deformujúcej, a s agresívno-mocenským charakterom nacionalizmu sa automaticky spája odsúdenie. Aj výrazné uplatňovanie národného záujmu nazývame nacionalizmom vtedy, ak tento postoj vnímame ako

úzkoprsý, malicherný. Podobne aj úsilia o utvorenie alebo zachovanie národného štátu nazývajú nacionalizmom vtedy (a tí), keď (a ktorí) ho chcú pre nejakú príčinu či všeobecne, alebo hoci i v konkrétnom prípade označiť sa škodlivý, intrigánsky, neopodstatnený, neprirodzený. Preto nazýva takto napr. niektorá väčšia jednotka – usilujúca sa o politickú organizovanosť – znaky menšej jednotky o osamostatnenie alebo zachovanie samostatnosti úzkoprsým nacionalizmom vyplývajúcim s malicherného pluralizmu, kým prívrženci menšej jednotky nazývajú zjednocujúce tendencie agresívnym nacionalizmom, ktorý vyplýva z veľmocenského imperializmu. (O tom, kto z nich má v danom prípade „pravdu“, rozhodne vždy otázka, ktorá požiadavka sa zhoduje so *skutočným* smerom národného vývinu – prípadne vývinu supernároda –, a ktorý chce na ňom uplatniť násilie.) Takisto aj elementárne, celkom jednoduché prejavy národného cítenia a národného vedomia nazývajú nacionalizmom vtedy, ak pre nejakú príčinu – môže ísť rovnako o sebavedomý internacionalizmus ako o vlastnú nacionalistickú zaujatosť! – vyvolajú v niekom averziu, ak ich niekto pokladá za škodlivé, úzkoprsé, malicherné. Preto je také časté, že protivníci z vlastného presvedčenia vyznávajú lojalitu, solidaritu vzájomne označia za prirodzený, spontánný, zdravý, kolektívny cit, kým národné vedomie, ktoré je s ich národným vedomím pre akúkoľvek príčinu v rozpore, označia za umelú, strojenú, zlými agitátormi roznečovanú škodlivú formu vedomia, za nacionalizmus. Ešte aj tí, ktorí z nejakého dôvodu dajú rozhodný súhlas, aby ich nazývali nacionalistami, chcú si tým buď ostentatívne osvojiť agresívne a mocenské prvky národného vedomia, alebo ak nie, potom na opodstatnené či neopodstatnené obvinenia z nacionalizmu odpovedajú: „a just“: je veľmi časté, že národy alebo národné skupiny, ktorých oprávnené požiadavky odmietajú pre „nacionalizmus“, vo svojej odpovedi podráždené a ostentatívne prijímú toto označenie s vedomím, že prijímajú odsudzujúce, *pejoratívne* označenie.

Z konštatovaného vyplýva, že z terminologickej stránky žiada sa zohľadniť zazlievajúci, odsudzujúci, pejoratívny charakter, ktorý sa k označeniam „nacionalista“, „nacionalizmus“ znova a znova pripojí, alebo sa cez ne prejaví. Nie je teda vhodné nazývať nacionalizmom elementárne kolektívne prejavy národného cítenia alebo národného vedomia, ani úsilie o národný štát samé osebe, dokonca ani úzkoprsé uplatňovanie národného záujmu, ale len agresívne a mocenské prejavy

národného kolektívneho vedomia alebo s národom súvisiace zdeformované ideové stanoviská. Je teda opodstatnené pripojiť sa k všeobecne prijatej – Janom *Huizingom* a klasikmi marxizmu-leninizmu rovnako uznávanej – diferenciacii, ktorá rozlišuje medzi vlastenectvom, *patriotizmom*, obsahujúcim prirodzené, kohézne prvky národného kolektívneho vedomia, a medzi *nacionalizmom* obsahujúcim aj škodlivé, agresívne a mocenské prvky.

Aký je však ideový, ideologický obsah týchto „izmov“? Zdá sa nám prirodzené, že tak, ako pokladáme individualizmus-liberalizmus predovšetkým za ideológiu *slobody* a socializmus-komunizmus predovšetkým za ideológiu *rovnosti a spoločenskej spravodlivosti*, tak aj patriotizmus a nacionalizmus možno pokladať predovšetkým za ideológiu *národa*. Ibaže kým v záujme uskutočnenia slobody, rovnosti, spoločenskej spravodlivosti sa usporiadanie ideí a programov do istého systému zdá pomerne opodstatnené, vypracovanie nejakej osobitnej ideológie v záujme národa sa zdá podstatne menej potrebné. Na toto vlastne stačí principiálne stanovisko, podľa ktorého na základe práva slobody a rovnakej ľudskej dôstojnosti vec spoločstva je vecou každého, teda v konečnom dôsledku súhrn ľudí tvoriacich spoločenstvo je oprávnený určiť tie politické a spoločenské formy a tie ľudové a územné hranice, v rámci ktorých chce žiť svoj politický život. A to už nie je viac, ako všeobecná, demokratická idea slobody a z nej vyplývajúca *suverenita ľudu a princíp samourčenia*. Osobitnú ideológiu si nevyžaduje ani skutočnosť, že na ich základe vznikajú *národné štáty*, lebo ich vývin nevyplýva z ideovej nevyhnutnosti, ale z faktu, že vôľa národov, ich samourčenie sa v momentálnej etape vývinu sústreďuje najmä na utvorenie národných štátov a na zriadenie menej vysokých alebo univerzálnych politických organizácií. Osobitnou ideológiou nie je ani to – hoci ľudia sa často nazývajú v tomto zmysle nacionalistami – ak si niekto národné vedomie, národnú lojalitu, národnú solidaritu osvojuje výraznejšie, s väčším citovým nábojom ako je všeobecne zvykom a pokladá to pre seba za prvradú kolektívnu väzbu, podobne ako ten, kto má veľmi rád svojich rodičov, no zato sa ešte nemusí pripojiť k ideológii „familiarizmu“, alebo ten, kto má rád svoje mesto, no pritom nemusí byť vyznavačom ideológie „urbanizmu“. Je nepochybné, že v čase, keď národný štát preberá nie nejaký existujúci národný a územný rámec, ale sa usiluje o nový vývin, územnú reorganizáciu, rozbitie alebo zjednotenie starých jednotiek, vynorí sa potreba istého potvrdzovania, istej ideologizácie, pro-

gramu upriameného na „existenciu“, „realizáciu“ národa, čo v porovnaní s postojom stabilných národov prudkejšie, naliehavejšie vyžaduje stanovisko na podporu národa, národnej samostatnosti, národného zjednotenia. V rámci tohto stanoviska sa obyčajne vytyčuje povinnosť vlasteneckej obete v záujme starostlivejšieho udržiavania národných *svojrádzností*, ďalej v záujme programu osamostatnenia, resp. zjednotenia, čo samé osebe neobsahuje *nevyhnutne* agresívno-mocenské tendencie. To všetko teda obsiahne pojem, ktorý väčšinou nazývame *vlastenectvom*, patriotizmom, a ktorý – hoci je myšlienke slobody oveľa bližší ako nacionalizmus – napriek tomu alebo skôr *práve preto*, môžeme pokladať za ideológiu veľmi jednoduchej štruktúry obsahujúcu málo *špecifických* „ideových“ prvkov.

f) NACIONALIZMUS AKO AGRESÍVNO-MOCENSKÝ POSTOJ A AKO IDEOLÓGIA

V čom potom môže spočívať príčina, že *nacionalizmy* zahrnujúce *agresívno-mocenské* postoje, ciele a politiky národov obsahujú oveľa viac „ideových“ prvkov, ako patriotizmus poznačený vznešenými ideami? Ideové postoje sú väčšinou oveľa častejšie zamerané proti agresii a moci ako opačne, ale agresívny a mocenský postoj – aj bez ideového ospravedlnenia – bol tisícročia prirodzenou vlastnosťou mocných a všetkých, čo sa o moc usilovali. Takýmto prirodzeným spôsobom boli militantné a dobyvačné nielen väčšie krutovlády a oligarchie, ale – ako sme už na to poukázali – aj republiky a kniežatstvá disponujúce starým aristokratickým alebo obmedzene demokratickým slobodným národným vedomím; ich militantnosť a dobyvačnosť sa pritom takisto nespájala s nejakým zvláštnejším „nacionalistickým“ ideovým systémom. Nevyhnutnosť *potvrdzovania* usilujúceho sa o charakter rozšírenejšieho „ideového systému“, sa v súvislosti s *národom* vynorí vo chvíli, keď agresívno-mocenský postoj štátu už nepôsobí ako *samozrejmy*, ale ako neprirodzený a preto si žiada potvrdenie. Takéto potvrdenie sa v súvislosti s národným štátom založeným na modernej myšlienke slobody vynorí v čase, keď už vyššie spomínané politické vývinové činitele, mocenské vzťahy, otrasné zážitky alebo hraničné, existenciálne problémy podnikli jednotlivé národy, aby si osvojili mocenské a agresívne postoje, politické ciele, ktoré sú v rozpore s demokratickou ideou národa. Keďže sa však súčasne a vo väčšine prípadov nechcú vzdať idey slobody, ktorá má v ich starých tradíciách, prítomnom oslobodení alebo budúcich nádejách aj

nadalej centrálny význam, vzniká napätie medzi nimi aj nadalej vyznávanou ideou slobody a medzi mocensko-bojovou situáciou, ktorá je pre nich životne dôležitá. Práve túto situáciu treba nejakým spôsobom aj na *ideovej* rovine „vysvetliť“, „zladit“ s ideou slobody, ideu slobody zas „doplniť“ o militantné a mocenské programy zaodeté do rúcha hodnôt iných rozličných ideí. Medzi takéto patrila aj idea „belošského bremena“ na potvrdenie koloniálnej moci, ďalej „šírenie“ ideí Veľkej francúzskej revolúcie alebo demokracie na podporu výbojov francúzskej revolúcie, rozličné historické, majetkové, expanzívne právne tituly a „pan...izmy“, historické alebo národné poslanie jednotlivých dynastií, „osobitná štátotvorná schopnosť“, rasová alebo kultúrna „nadradenosť“ alebo demokratické cnosti niektorých národov atď. V akom pomere sa tieto – z hľadiska idey slobody viac-menej falošné konštrukcie – upevňovali, v takom pomere do moderného národného vedomia (vyklíčeného z idey slobody) pridávali – alebo z neho uberali – autokraticko-oligarchické ideové zlomky, a v takom pomere sa deformedovala vec národa spôsobom, že sa obrátila proti „nepriateľom“ predovšetkým takto pochopenej národnej myšlienky, v prvom rade proti *iným národom* spochybňujúcim mocenské požiadavky, a nie proti prekonaným a nefunkčným monarchicko-aristokratickým prvkom starého sveta: monarchicko-aristokratické prvky si dokonca zabezpečili aj istú ochranu alebo svätôžiaru, pokiaľ sa stotožnili s národnou vecou nachádzajúcou sa v stave moci alebo strachu, alebo boli pre národnú vec zdanlivo užitočné.

V najkrajnejších prípadoch tieto ideové zlomky – potvrdzujúce agresívno-mocenské postoje – dospeli až po úplné zavrnutie a zamietnutie idey slobody, čo v ich prípade znamenalo totálne „popretie“ idey slobody, a v záujme toho stotožnenie sa s otvorenými aristokraticko-oligarchickými vykorisťovateľskými postojmi. Takéto postoje nachádzajú ohlas väčšinou v prípade, ak konštituované alebo konštitujúce sa národy alebo národné skupiny – ako spoločenstvá – v mene idey slobody a s odvolávaním sa na ňu, postihne nejaká veľká, zdanlivo nenapraviteľná kolektívna *krivda*, *existenciálne ohrozenie*, *kolektívne poníženie*. Medzi formami ponížovania nainfikovanými najprv mocenským duchom a neskôr mocenskou situáciou sú osobitne nebezpečné krivdy niekdajších vládnicich národov alebo národných skupín: také boli krivdy Južanov v Spojených štátoch po občianskej vojne, krivdy Nemcov po Versailles, krivdy Francúzov nútených vystáť sa z Alžírsku a iných vysídlených národov atď. Patologický strach pred podobnými situácia-

mi alebo pred ich zopakovaním či pred úplným zničením nie je o nič menej vážny: taký je strach juhoafrických belochov alebo belochov na juhu Spojených štátov, ktorí si časť mocenských pozícií po občianskej vojne postupne znova vydobyli, čo často podnecuje k politike, ktorá vyvolá práve také nebezpečenstvo, poníženie alebo ničenie, ktorému sa chce vyhnúť. Napokon takisto k extrémnym deformáciám a ku konfliktu s ideou slobody vedie situácia, v ktorej nejaký silnejší, na svoju slobodu hrdý národ drží príslušníkov nejakého slabšieho národa v situácii bezperspektívneho, bezvýhodiskového útlaku a ponížovania, akou je napr. situácia černochoch žijúcich pod tlakom rasovej diskriminácie. Zo všetkých takýchto situácií sa rodia najzdeformovanejšie zlomky ideí, ktoré už nie sú jednoduché sebaklamy, kamufláže alebo priehladné klamstvá, ale regulárne monštruozity: fašizmus, rasová teória, rasové prenasledovanie, kult vodcu, kult násilia, hnutie Čiernych moslimov atď. To znamená, že ich prostredníctvom v mene strachu zo slobody alebo oklamania ideou slobody sa pomocou sily masových hnutí dostáva k slovu ukrutná nenávisť, dokonca vyslovené šialenstvo najneobmedzenejších tyranov. Prirodzene, zmeniť tento patologický stav na trvalý nie je možné, no na istý čas sa to môže podariť v takej miere, v akej bol (alebo sa môže stať) strach, krivda, poníženie, útlak vecou širokých mas.

V konečnom dôsledku však všetky agresívno-mocenské ideové systémy a ideové zlomky, ktoré si vytvorili rozličné nacionalistické hnutia alebo nacionalistická politika, charakterizuje nenapraviteľný vnútorný rozpor. „Doplnenie“ idey slobody o agresívno-mocenské postoje je nezmysel: ide o pokus, ako by sa dalo konať súčasne aj v mene idey slobody, aj proti nej. No toto protirečenie sa nevyrieši ani v prípade otvoreného popretia idey slobody, lebo ani najextrémnejšie stanoviská a hnutia sa nevzdajú nároku ponechať si najväčšiu silu slobody a národných hnutí, charakter masových hnutí; trvajú na požiadavke očakávania a rozvíjania charakteristických cností slobodného človeka, spontánneho nadšenia, zodpovednej aktivity a vedomého sebaobetovania za také kolektívne konštrukcie, ktoré likvidujú základné podmienky rozvoja slobodného človeka.

Spomínané protirečenia nemohli ostať bez následkov: v tieni americkej ústavy deklarujúcej ľudské práva a rovnosť pôsobil absurdne postoj plantážnika z juhu, podľa ktorého „som slobodný americký občan, so svojím černochochom si robím čo chcem“; táto absurdnosť mala po čase veľmi citeľné následky. Takisto neostala bez následkov ani skutočnosť,

že vlastníci pôdy a kapitálu chápali vlastnú *slobodu* ako úplnú *bezmocnosť* iných; aj „bremeno belocha” – pôvodne veľmi výhodné – zdôrazňoval beloch dovtedy, kým toto bremeno nezačalo byť čoraz ťažšie a neznesiteľnejšie; bez spätných vplyvov neostalo ani to, že v mene šírenia ideí francúzskej *revolúcie* prostredníctvom dobytých vojen sa pokúsili hranice francúzskeho štátu posunúť ďaleko za francúzske národné rámce; bol absurdný a neskončil sa dobre protirečivý postoj maďarského verejného života pred prvou svetovou vojnou – a odvtedy verejného života toľkých ďalších krajín disponujúcich menšinami –, pomocou ktorého občana krajiny *bez ohľadu* na jeho *materinský jazyk* označili za rovnoprávneho člena univerzálneho národa, a súčasne pokladali za mimoriadne dobrého vlastenca každého, kto svoj *materinský jazyk* vymenil za *jazyk štátu*, alebo sa na to všetkými prostriedkami usiloval nahovoriť iných. Príklady sú svedectvom, že národné hnutia a druhy národnej politiky, ktoré sfaľujú alebo popúru ideu slobody, sa vo väčšine prípadov skôr-neskôr v nejakej forme vypomstili, a viedli buď k bombastickému pádu, alebo k ústupu, alebo k nanútenému vyrovnaniu, alebo k úplnej korupcii demokracie. To však neznamená, že by násilie a šťastné okolnosti nepomohli občas k víťazstvu aj podobným cieľom a politickým hnutiam. Ibaže to neznamená viac, ako prípadnú úspešnosť číreho násillia – postrádajúceho akékoľvek principiálne stanovisko – a číreho šťastia v takom svete, v ktorom význam zásadných stanovísk a hrozba používania násillia prudkým tempom narastajú.

g) **TOTÁLNA NEPLATNOSŤ NACIONALISTICKÝCH IDEOLÓGIÍ**
 Po predchádzajúcich konštatovaniach už ťažko možno predpokladať, že zo všetkých ideových prvkov agresívno-mocenského charakteru, ktoré vypracovali národné hnutia ocitajúce sa na rozličných nesprávnych cestách a v slepých uličkách, môže vzísť niečo, čo by sa dalo nazvať jednotnou alebo aspoň súvislou *ideológiou nacionalizmu*. Domnievam sa, že týmto hodnotením by sme priveľmi precenili vzájomne príbuzné ideové konglomeráty a ideové zlomky, ktoré postrádajú vážne ideové centrum, lebo sa nezrodili z totožných *ideí*, lež z totožných zavádzajúcich alebo bezvýchodiskových *situácií*, ktorým ponúkajú pseudorišenia. Preto sme svedkami, že „učenia” rozličných nacionalizmov glorifikujúce moc, rasovú alebo inú dedičnú prevahu, výboje a vojny – i keď majú v mocenskej, dobyvačnej a vojenskej *praxi* štátu množstvo pred-

chádzajúcich príkladov – v okruhu pozoruhodných *myšlienok* novoveku významnými príkladmi takmer nedisponujú. Ak nerátame niekoľko extravagantných druhotriednych mysliteľov, Nietzsche je jediný významný, hoci takisto extravagantný mysliteľ, na ktorého – nesporne nebezpečné a diskutabilné – myšlienky sa nacionalizmy zvyknú odvolávať. Nietzsche sám však počas celého života neprejavil ani najmenšiu ochotu, aby si nacionalistické ideové zlomky a hnutia – ktoré už v jeho časoch nádejne rozkvitli – adoptoval, dokonca voči nim uplatňoval suverénne pohrdanie aristokratického stanoviska požadujúceho univerzálnu platnosť. A nie bez príčiny, lebo spomínané ideové zlomky preberajú z kedysi platného autoritatívno-aristokratického princípu iba útržky, a zbavujú ho ambícií na všeobecnú platnosť tým, že ho dávajú do služieb veci vždy jediného národa proti ostatným: nie je nacionalizmus, sú iba nacionalizmy, ktoré sa ideovo navzájom likvidujú, lebo každý z nich v nejakej forme nazýva *Übermenschom* svoje plemeno, a to bez akejkolvek akceptovateľnej kvalifikácie. Preto všetko, čo nacionalizmy doposiaľ „ideovo” vyprodukovali: zaniknuté ríše alebo neprimerané preceňovanie zašlej slávy politických či kultúrnych výkonov do úzadia zatlačených rás, teória nadradenosti, mocenské, dokonca svetomocenské požiadavky, siahajú od dojemnej naivity cez evidentne nezmocny po hrozu masového vraždenia, a ich platnosť a schopnosť byť predmetom diskusie nikdy ani minútu neprežili mocenskú situáciu, vládny systém, politické slepé uličky alebo kolektívnu hystériu, ktoré si niečo z toho prisvojili.

Vo všeobecnom presvedčení národov ešte aj dnes existujú tri ideológie odvodené z pevne podloženej idey slobody, ktoré participujú na platnosti idey slobody: *liberalizmus*, *socializmus* a *patriotizmus* (patriotizmus s najmenším svojským ideovým obsahom). Výraz *nacionalizmus* bude účelnejšie vyhradiť pre agresívno-mocenské postoje späté s národom a pre ich ideológie alebo ideologické zlomky ako deformačné produkty. Musíme si však uvedomiť, že ak túto terminológiu prijmeme, nebude správne nazývať nacionalizmom jednoduché a prirodzené spoločenské fenomény alebo fenomény vedomia vyplývajúce zo sociologického faktu národa.

h) **FAKT NÁRODA ZA „ÚSPECHMI” NACIONALIZMU**

Ako máme po tom všetkom chápať Toynbeeho tézu, podľa ktorej ak doteraz hocikedy a hocikde došlo k zrážke troch veľkých ideológií, *indi-*

vidualizmu, komunizmu a nacionalizmu, zakaždým bez výnimky zväčšil *nacionalizmus*? Na prvý pohľad cítime, že v tomto konštatovaní je skutočne ukrytá podstatná pravda, no cítime i to, že v podobe tejto formulácie je celkom zavádzajúca. Priam sa ponúka replika, že práve pred dvadsiatimi a niekoľkými rokmi zožali spojené sily individualizmu a komunizmu nie celkom bezvýznamné víťazstvo nad najväčším predstaviteľom nacionalizmu vtedajšieho sveta. Na toto konštatovanie by bolo samozrejme odpovedať, že nacionalizmus aj odvtedy žije, rozmáha sa, a ním vyvolaný počet krvavých konfliktov znova narastá. Toynbee však ide ešte hlbšie, a víťazstvá nacionalizmu nevidí ani tak v hmýrení a konfliktoch malých nacionalizmov, ako skôr v tom, že veľké krajiny stesňujúce individualizmus a komunizmus prijímajú charakteristické a nebezpečné črty nacionalizmov práve vo vzájomných ostrých konfrontáciách. Aj v tomto konštatovaní je kus – ani nie bezvýznamnej – pravdy. Neplatí iba to, že v boji ideológií víťazí, „ukáže sa ako silnejší“ – nacionalizmus. Skutočný proces je oveľa jednoduchší: ak totiž hocikeď jeden alebo niekoľko konkrétnych štátov v akejkoľvek forme prijme či už individualizmus-liberalizmus, či socializmus-komunizmus, národ tohto štátu ešte neprestane byť *národom*, jeho organizačný útvar neprestane byť *štátom*, jeho územie neprestane byť *vlastou*, dokonca sa ňou stane vo vystupňovanej miere. V súvislosti s ním teda ostáva v platnosti všetko, čo sme povedali o národe, vlasti, národnom vedomí, národnom štáte a nacionalizme. Tieto národy teda môžu byť slávne, a môžu sa správať hanebne, môžu byť v bezpečí a môžu sa ocitnúť v ohrození, môžu napádať a môžu byť napadnuté, môžu byť utláčané a môžu utláčať, na potvrdenie svojich mocenských situácií alebo vyváženie svojej neutešenej situácie môžu vymyslieť pseudoidey, ktoré často nadobúdajú deformované podoby individualizmu-liberalizmu alebo socializmu-komunizmu, prakticky však majú celkom totožnú funkciu s nacionalistickými pseudoideami alebo nimi samé sú. Všetkým tým nie nacionalizmus – ako systém ideí a programov alebo ako svetská náhrada náboženstva – „víťazí“ nad systémami ideí individualizmu-liberalizmu a socializmu-komunizmu, ale *národ ako kolektívny fakt* sa ukáže silnejší ako jeden či druhý spoločenský program, ideológia alebo v ich mene vystupujúca moc či záujem. Mohli by sme to povedať aj tak, že individualizmus-liberalizmus, socializmus-komunizmus a moderný *národ* pochádzajú rovnako z ústrednej myšlienky demokratickej slobody, ale ako sme už na to poukázali, z týchto ideových a spoločenských následkov

ideológie slobody sa s miestom, časom a skupinou ľudí späté *kolektívne vedomie meniace sa na masové, národ* – skôr stali reálnymi spoločenskými skutočnosťami ako povedzme osobná a politická sloboda či rovnaká ľudská dôstojnosť a spoločenská spravodlivosť, ktoré sa už síce sčasti stelesnili vo veľmi podstatných spoločenských inštitúciách liberalizmu a socializmu, ale sčasti sú ešte vždy len programy a ideológie. Preto môžeme konštatovať, že medzi všetkými politickými ideológiami ideológia národa, patriotizmus má *najmenej* svojský *ideový* obsah, a súčasne najsilnejší opravdivý kolektívny akcent. Pravda obsiahnutá v Toynbeeho téze teda znie tak, že *národ ako hotový fakt* sa často ukázal a ešte ukáže „silnejší“ ako iné kolektívne súdržné činitele a programy. *Nacionalizmy* však, ako ideológie, ani na jedinom bojisku ideí či praxe nikdy výrazne netriumfovali. Naopak, len čo voči nim začnú seriózne uplatňovať princíp idey slobodného národa – princíp samourčenia – všetky údajné „idey“ nacionalizmu sa dokonale rozplynú, zmiznú, či už ide o „bremeno belocha“, alebo o šírenie slobody vo forme moci či dobývania, alebo o rasovú nadradenosť plavovlasých Severanov, alebo o súdržnú silu svätoštetfanskej koruny.

I) DEFINITÍVNA KONCEPCIA SÚVISLOSTÍ NACIONALIZMU, NÁRODA A SAMOURČENIA

Teraz sa už môžeme pokúsiť odpovedať na otázku, kde je chyba v radoch rovníc, na začiatku ktorých je samourčenie zrodené z idey slobody, a na konci najničivejšie formy nacionalizmu. Súvislosť musíme vyjadriť presne tak, že nacionalizmy – s ďalším množstvom krízových javov – sú naozaj súčasťou krízového prechodného obdobia, ktoré sa nachádza *medzi vznikom modernej idey slobody a medzi jej uplatňovaním sa* v podobe skutočne fungujúcej spoločenskej formy. Podotýkame, že aj v najlepšom prípade sme len v polovici tohto prechodného obdobia. K chybe v radoch rovníc, ktoré zodpovednosť za národný štát pripisujú samourčeniu a zodpovednosť za nacionalizmus pripisujú národnému štátu dospejeme s poznaním, že národný štát práve vtedy a tým podnecuje rozličné nacionalizmy, keď sa sčasti alebo úplne odtrhne od princípu samourčenia, od princípu, ktorý stelesňuje ideu slobody ako základ bytia národov ako spoločenstiev. Princíp samourčenia teda nielen že nie je príčinou nacionalizmu, ale – pri serióznom chápaní a skutočnom uplatňovaní – je jediným reálnym protielikom na tie mocenské situácie a stavy podriadenosti a strachu, z ktorých sa rodia nacionalizmy:

ten istý samourčovací princíp, ktorý utvoril národné štáty, môže zároveň bez väčších ťažkostí vyriešiť aj ich konflikty – ak ho uplatnia. Dostali sme sa späť k už naznačenej pravde, podľa ktorej vznik demokratickej idey slobody so všetkými jej následkami, si vyžaduje jej serióznu akceptáciu bez akýchkoľvek deformácií mocenskými alebo inými záujmami, lebo ak sa to nestane, v mysliteľoch, elitných skupinách a masách nastane taký extrémny stav vypätia, ktorý staré metódy praktizovania moci jednoducho nezvládnu.

6. PRINCÍP SAMOURČENIA AKO PREKÁŽKA VYŠŠEJ MEDZINÁRODNEJ INTEGRÁCIE

a) PROGRAMY ÚSTREDNEJ MOCI SVETOVÉHO ROZSAHU A MOCI ELITY

Druhým rozhodujúcim argumentom kritiky princípu samourčenia, ktorý odsudzuje nacionalizmus a ohľadne vonkajšej orientácie v určitom zmysle súvisí s prvým argumentom a opakuje ho, je tvrdenie, podľa ktorého samourčenie tým, že dáva právo a podnet na utvorenie a zachovanie národných štátov, vedie spoločenstvo štátov smerom k rozkúskovaniu, rozdrobeniu, „balkanizácii“, čím sa ocitá voči nevyhnutnosti zriadenia vyšších integrácií, federácií, veľkých kontinentálnych, subkontinentálnych alebo iných integrujúcich jednotiek alebo vzniku univerzálnej svetovej integrácie, svetového štátu, čo imperatívne vyplýva zo súčasného zjednocovacieho procesu sveta a technického vývinu. Nevyhnutnosť týchto formácií je podľa argumentácie oveľa súrnejšia ako uplatnenie vôle národov, samourčenia: ak teda táto vôľa – ktorá by sa prirodzene mohla, ale sa neupriamuje alebo len *nedostatočne upriamuje* na obšiahlejšie alebo svetové integrácie – nie je schopná vývinovú nevyhnutnosť rozpoznať včas, potom treba tieto akútne potrebné vyššie integrácie uskutočniť aj bez ohľadu na vôľu a samourčovacie právo máš neschopných včas si uvedomiť vlastný prospech. Najmä v súvislosti so *svetovým* integračným procesom sa zvykne poukazovať na alarmujúci fakt, že politická a spoločenská organizovanosť ľudstva prekvapujúco zaostala za stavom vývinu techniky a jej ničivých prostriedkov, a preto so svetovou integráciou nemožno čakať dovtedy, kým na ňu spoločná vôľa ľudstva postupne dozreje.

Tí však, ktorí jediný liek proti sebazničeniu ľudstva vidia v *rýchlom*

uriadení *centrálnej moci so svetovou kompetenciou*, musia domyslieť aj podmienky vzniku a zachovania takejto moci.

Rýchle, bez dobrovoľného súhlasu uskutočnené *vybudovanie* spomínaných mocenských centier si – aj podľa historického svedectva, ale aj na danom vývinovom stupni našej spoločnosti – možno najpravdepodobnejšie predstaviť v podobe *boja, dobývania* alebo aspoň *strhujúcej mocenskej prevahy*. V súčasnej situácii musíme formu *boja a dobývania* vylúčiť, lebo tá by podľa všetkej pravdepodobnosti asociovala s predstavou, že centrálnu moc svetovej kompetencie utvára presne katastrofa – ak ju vôbec niekto prežije –, ktorej sa chceme prostredníctvom vyššej integrovanej formácie vyhnúť. *Mocenská prevaha* ako druhá eventualita schopná utvoriť mocenské centrum takisto nie je pravdepodobná, keďže na svete nie je iba jediná jadrová veľmoc.

Avšak za predpokladu najšťastnejšej eventuality, ktorou je mierový vznik svetovej moci, nebude pre jej zachovanie stačiť, aby naraz vznikla a aby si mocenskú situáciu zrodenú v istom okamihu udržiavala odjakživa vratkými prostriedkami moci; bude musieť utvoriť a udržať aj podmienky nepretržitého, univerzálneho, konkrétneho a úspešného *fungovania*. Na to je predovšetkým potrebný *administratívny aparát* disponujúci jednotným duchom a vedomím služobného poslania a v rámci neho bezpodmienečne lojálna, silná a účinná *ozbrojená moc svetového rozsahu*. Skutočnosť, aký ťažký problém predstavuje len zostavenie podobného aparátu a ozbrojenej moci, navyše zabezpečenie jeho úspešnosti, lojality a univerzálneho ducha, môže potvrdiť každý, kto len trochu skúsil, akú labilnú oporu už aj dnes činných orgánov so svetovou kompetenciou predstavuje ich vlastný personál poznačený lojalitou k rodnej vlasti. Mimoriadne kritická je táto otázka v súvislosti so svetovou ozbrojenou mocou, ktorá sa proti každému lojálnemu odporu musí postaviť s plnou rozhodnosťou a úspešnosťou, a nijakým spôsobom nesmie podporiť pokusy, spoluprácu a možnosti, ktoré vedú k súťaženiu o svetovú moc alebo dokonca k svetovej občianskej vojne. Všetci, ktorí tak ľahko a nádejne hovoria o svetovej vláde a svetovej ozbrojenej moci, si obyčajne nedomyšlia, výsledkom akého dlhotrvajúceho procesu výchovy a utvárania tradícií je korektná, občianskym orgánom ochotne sa podriaďujúca armáda, a ako málo stačí na skorumpovanie aj takéhto citlivého aparátu. Ak toto všetko zo svetovlády nebude môcť relatívne rýchlo vzniknúť, potom ústredná moc svetového rozsahu sotva bude znamenať viac, ako ďalšie – konfliktami alebo rozpadom hroziace

– ohnisko násilia, ktoré je od všetkých ostatných nebezpečnejšie. Možno očakávať, že v tejto súvislosti sa rozbehne pravdepodobne doteraz najväčšie mocenské súťaženie, ktorého výsledok bude na nerozoznanie od známych javov vojnového napätia a vojny, a nebude garanciou ani proti svetovej jadrovej občianskej vojne.

Proti všetkým spomínaným hrozbám sa vynára myšlienka, že cesta ku vzniku lojálneho administratívneho aparátu a ozbrojenej moci disponujúcej jednotným spoločenským duchom vedie cez nastolenie moci vysokej, uzavretej svetovej elity, ktorú si podaktorí predstavujú ako odbornovo-technokratickú, iní by jej zas radšej pripísali ideologický, svetovo-politický charakter. Čiže toto stanovisko nastoľuje tendenciu svetovej moci elity, ktorá sa aj vnútri národných a štátnych rámcov na mnohých miestach sveta prejavuje v najrozličnejších formách. V skutočnosti ani nemožno pochybovať, že za veľkej spoločenskej premeny, ktorá od moci elít disponujúcich tradičnou rodovou a majetkovou prestížou prechádza k spoločenskej selekcii založenej na objektívnom výkone, sa nevyhnutne utvorí elita s vyššou schopnosťou objektívnych výkonov, a tento proces sa na celom svete v najrozličnejších formách aj začal, sčasti na rovine politického, sčasti štátoprávneho a sčasti ekonomického riadenia. V tomto procese sa však vývin skutočnej produktívnej elity nerozuzliteľne preplietajú jednak so sebeobrannými a modernizačnými úsiliami rodových a majetkových elít, ktoré už stratili funkciu a autoritu, ale odhodlane bránia svoje pozície, jednak s mocenskými, politickými a ideologickými hnutiami. Dôsledkom toho je, že program utvárania elity sa naplňa radom mocenských požiadaviek, hoci skutočnú výkonnú elitu charakterizuje práve nedostatok mocenských ambícií, lebo ich – v dôsledku objektívnych hodnôt svojich výkonov – potrebujú podstatne menej ako niekdajší privilegovaní. Nemienime sa zaoberať všetkými ideologickými, politickými a svetovými ekonomickými rozpormi, ktoré by sa pred vznikom svetovej elity mali vyjasniť a urovnať, čo v blízkej budúcnosti nemožno očakávať. Nastolíme iba jedinú predbežnú požiadavku, bez existencie ktorej ani jeden program organizovania sveta nemá perspektívu: ide o to, že centrálna moc a vláda svetovej elity môže fungovať len v prípade, ak jestvuje jednoznačná zhoda v otázke, aké pravidlá a postupy sa vzťahujú na kompetentných vodcov svetovej centrálnej moci, na jej najvyššie orgány, na spôsob ich nástupu, uplatňovania a odovzdávania moci, ako aj na kritériá príslušnosti k svetovej elite a na jej dorast. Čiže ani v prípade otázky nastolenej v súvislosti so sve-

tuovou vládou a mocou elity nemožno obísť problém *legitimity* moci ako problém jediného možného trvalého prameňa *lojality*, ktorá sa očakáva od funkcionárov a podriadených.

b) POTENCIÁLNE ZDROJE SVETOVEJ CENTRÁLNEJ MOCI A LEGITIMITY VLÁDY ELITY

Konečným predpokladom legitimacy, zákonnosti moci je vždy verejné presvedčenie, ktoré sa na ňu vzťahuje aj v prípade, že ide o monarchickú alebo aristokratickú moc, ktorá nepripúšťa ani inštitucionálny ani organizačný zásah más do verejných vecí. Aj takáto moc – ak chce dosiahnuť pevný a pokojný charakter riadenia, ktorý je vlastný iba legitímnym mociam – musí mať korene vo verejnom presvedčení, ak nie v inom, tak v úmyselne pasívnom postoji más, ktoré zapodievanie sa verejnými vecami uznávajú vedome a vyslovene ako výlučnú úlohu nejakej centrálnej moci alebo vyvolenej vrstvy. Programy svetovej moci a moci elity nestačí teda koncipovať ako správne a účelné *návrhy* alebo *požiadavky*: okrem nich je potrebné položiť otázku, či existuje, alebo či v dohľadnom čase možno sformovať také verejné presvedčenie, v zmysle ktorého sa nejaká svetová alebo iná centrálna moc musí podriaďovať a musí nasledovať nejakú svetovú alebo inú vládnucu elitu. Stanoviská, ktoré na otázku odpovedajú kladne, väčšinou poukazujú na fakt, že medzi podmienkami moderných masovokomunikačných prostriedkov a techniky sa aj mienka, chápanie a presvedčenie verejnosti stávajú *technicky ovládateľnými, manipulovateľnými* činiteľmi, ktorých kontrolu má v rukách vyššia moc a privilegované elity; tomu zodpovedá i fakt, že *masy* sú politicky čoraz pasívnejšie: množstvo príznakov signalizuje, že už aj krajiny s dlhou demokratickou praxou sa unavili čoraz neprehľadnejšou politikou (do ktorej menej rozvinuté krajiny ešte nestačili ani preniknúť) a riadením v podstate zhora manipulovaných inštitúcií formálnej demokracie, a pre seba si v skutočnosti želajú nie demokraciu a vôbec nie politiku, ale mier a blahobyt, a v politike najmä pevné riadenie poskytujúce istotu a výkonnú elitu.

Tento náčrt situácie obsahuje množstvo pravdivých prvkov, ale skutočný kolektívny a psychologický stav más chápe v celej úplnosti nesprávne. Vôbec nejde o to, že by v súčasnosti masy, ktoré z času na čas pôsobia pasívne – popri väčších-menších zlepšeniach svojej materiálnej situácie – so súhlasom alebo hoci so zmierením prijímali postupné zhoršovanie svojej osobnostnej a kolektívnej situácie: čoraz výraznejšie

odstavovanie od *zmyslu vlastnej činnosti*, stupňujúce manipulovanie ich *postojov a mocenských* nároky centrálnych orgánov a elit. Súčasná situácia ľudstva sa výrazne líši od situácie niekdajších ríš, ktoré disponovali poslušnými masami, nepoznali „jed“ hnutí bojujúcich za slobodu, ani „jed“ nacionalizmu, a boli organizátormi mieru. Pravda, aj politicky najvyspelejším masám sa ľahko zunujú komercializované alebo prehnane propagované formy politiky, a želajú si – ako si vždy želali a budú želať – pevnú vládnú moc, ktorá je schopná udržať verejný poriadok a výkonnú elitu, pokiaľ je táto elita skutočnosti výkonná, a nie do rúcha výkonnej elity odetá privilegovaná, mocenskými ambíciami poznačená vrstva. Politická aktivita má však napriek tomu presahuje všetky z dejín známe miery, ustavične rastie a v súvislosti so slobodou, rovnosťou, spravodlivosťou, blahobytom, zákonnosťou a pravdovravnosťou predkladá vládnemu mocoraz väčšie požiadavky. Treba si uvedomiť, že národy, medzitým, čo ich určité súvislosti politiky nebavia, a v tej či onej otázke ich možno oklamať či zmanipulovať, nevzdali sa spomínaných požiadaviek sa nevzdali ani na chvíľu, a vo veci, či existujú alebo chýbajú, ich možno podvieť len na krátky čas. Podľa všetkého aj politická pasivita tretieho sveta klesá a bude klesať presne v takej miere, v akej bude prekonávať chudobu a zaostalosť. Ale masy, ktoré sú nútené žiť v deformovaných, falšovaných alebo manipulovaných formách života, vôbec nežijú tento život v podobe poslušnej pasivity obyvateľstva starých svetových ríš, ale na všetky nedostatčnosti a lži, ako sme už na to poukázali, reagujú revolučnými hnutiami, politickou hystériou alebo rastúcou nespokojnosťou. *Moc a vládnuca elita* musí rátať so spomínanými prejavmi, teda musí s nimi rátať aj svetová centrálna moc a elita, ktorá ako taká nestačí alebo nie je schopná získať aktívny politický súhlas mas.

Právom teda môžeme predpokladať, že programy *svetovej diktatúry a moci elity* napriek všetkej zdanlivej modernosti a s aspektom poukazujúcim na budúcnosť, nepredstavujú budúcnosť, ale v mnohých súvislostiach – takisto ako niektoré podobné prvky *nacionalistických ideológií* – novú obdobu iba navonok modernizovaných, zašlých mocenských sociálno-organizačných princípov *monarchizmu a aristokratizmu*.

Najväčší nedostatok myslenia v reláciách svetového štátu alebo svetovej elity nespočíva v jeho utopickosti a nerealizovateľnosti, lebo to samé o sebe nie je isté a pre rozhodnutie celej otázky nám chýba historický odstup. Najväčším nedostatkom je, že umiestnenie svetového štátu

a množstva štátov, elitnej alebo masovej moci do centra, kladie dôraz na moc, vládnutie, na ich rozsah a vonkajšie techniky a nie na spoločenské a psychologické podmienky fungovania moci. Tento pohľad je zaslepený faktom, že pri dnešnej rozvinutej doprave a technike by naozaj nebolo nemožné administrovať svetový štát zhora, ak by šlo len o otázku *administračnej techniky*, no nejde len o ňu. Nech už sú teda Toynbeeho úvahy o úsiliach starých kultúr vybudovať *svetový štát* akokoľvek sugestívne a inšpiratívne, ozajstnými špičkovými výkonmi veľkých kultúr nie sú veľké štáty s ambíciami stať sa svetovým štátom, ale veľké *legitimity* svetového rozsahu, či už boli jednotné štáty alebo množstvo štátov. V kolobehu, v ktorom sa striedal vznik štátov s katastrofami ich zániku, obdobie pokoja – podľa doterajších poznatkov – nastalo v dôsledku zvyšovania miery alebo intenzity moci, ale v dôsledku politických systémov, či to už boli svetové ríše (napr. Rímska ríša), skupiny štátov (napr. Európa 17.–18. storočia), monarchie, aristokracie alebo aj demokracie, ktoré vedeli vybudovať nejakú relatívne stabilnú formu legitimacy. V našom období zas všetko svedčí o tom, že legitimita má len jednu platnú formu, ktorá spočíva na suverenite ľudu a na samourčení.

e) NEPLODNOSŤ KONFRONTÁCIE SAMOURČENIA A VYŠŠEJ INTEGRÁCIE A POSTUPNÝ VÝVIN VYŠŠEJ INTEGRÁCIE

Naše konštatovania nič neuberajú z pravdivosti argumentácie, podľa ktorej vyššie integrácie, o ktorých sme hovorili v predchádzajúcej kapitole – medzi nimi aj integrácia svetového rozmeru –, aj v nesmierne členitom stave ľudstva a popri výraznom uplatňovaní sa národného štátu, znamenajú v súčasnosti už reálny cieľ, predpokladané vývinové štádium a nevyhnutnosť, ktorú možno označiť za akútnu. Nemá však veľký význam, aby sme túto perspektívu konfrontovali s princípom samourčenia.

Vyššej integrácii nezabraňuje princíp samourčenia, ktorý dáva právo národom disponovať s vlastnými politickými rámcami, a jeho výsledkom môže byť takisto národný štát ako vznik svetového štátu, podľa toho, ako sa v tejto otázke rozhodnú národy s právom samourčenia: prekážkou nie je princíp samourčenia, ale súčasný opravdivý smer a obsah samourčenia, vôľa národov, t.j. *fakt*, že v momentálnom stave kolektívneho vedomia sa samourčenie upriamuje najmä na utvorenie národných štátov, a len v podstate skromnejšej miere na nadnárodné integrácie, a v ešte menšej miere na univerzálne integrácie svetového rozsahu.

Pri tom všetkom optimizmus veľkých revolúcií hlásaný ohľadne možnosti harmónie medzi ľudstvom a vecou národov, je aj napriek všetkým okľukám a ustrnutiam naďalej platný: platí, že seriózne chápané uplatňovanie zásadných požiadaviek a následkov slobody je schopné rozhodujúcim spôsobom potlačiť všetky sily, ktoré obracajú národy proti sebe. Potvrzuje to aj výsledok porovnania krajín v štádiu oslobodzovania a rozvinutejších krajín, ktorý ukazuje, že cesta integrácie nevedie cez preskočenie fázy národného štátu, ale cez vonkajšiu stabilizáciu národného rámca a cez rast jeho vnútorného obsahu slobody. Smerom k nadnárodnej integrácii sa najdynamickejšie nepohne vôľa, samourčenie tých národov, ktoré by ju – vzhľadom na svoju hospodársku a kultúrnu zaostalosť – najviac potrebovali, ale tých, v ktorých sa – v dôsledku stabilizovaných národných rámcov a zabezpečenej národnej existencie – uchovala alebo sa mohla obnoviť harmónia demokratizmu a národného vedomia. Namiesto nie veľmi perspektívneho zápasu proti národnému vedomiu a národným rámcom oveľa súrnejší a praktickejší cieľ predstavuje hľadanie spôsobu, ako by sa dal na mnohých bodoch veľmi bolestný proces národného vývinu v prípade formujúcich sa národov uľahčiť, optimalizovať, a ako by sa, v prípade už konštituovaných národov, mohlo urýchliť završenie procesu a vybudovanie stavu istoty. Môžu sa tak vyriešiť na národnom vedomí a národnom záujme postavené mocenské záujmy, imperiálne požiadavky, agresívne vášne a nacionalistické ideológie a môže sa zosúladiť národný záujem a záujem vyššej integrácie. Teda vykročiť k vyššej integrácii možno skôr drobnou prácou ako dramatickým zvratom, skôr stávaním na národných rámcoch ako ostrou konfrontáciou s nimi. A je pravdepodobné, že prvé kroky nepovedú priamo k svetovému štátu, ale k veľkým politickým formáciám – integrujúcim kontinenty alebo subkontinenty, spoločné veľké politické projekty alebo kultúrne okruhy – ktoré už vzhľadom na svoje rozmery a súvislé ciele majú bližšie k veci ľudstva ako národné štáty. Podobné tendencie, ako aj úsilie o svetovú integráciu istého stupňa s voľnejšou štruktúrou majú vo vôli národov, v ich *samourčení* už aj dnes množstvo náznakov.

d) SAMOURČENIE A FEDERÁCIA

V znamení týchto myšlienok sa môžeme pokúsiť o objasnenie vzťahu princípu samourčenia k princípu *federácie* ako k princípu vyššej integrácie, čo sa dnes takisto často chápe ako protirečenie. Princíp federácie –

takisto ako princíp samourčenia – je pôvodne jednou z vetiev demokratickej idey slobody, ktorá znamenala, že osobitne stojace jednotky sa majú na základe dobrovoľnosti spojiť do federácie, alebo že nejaký existujúci centralizovaný štátny útvar má prostredníctvom federalizácie zabezpečiť svojim častiam väčšiu samosprávu, samourčenie a samostatnosť, alebo že v rámci istej už utvorenej federácie sa má – napriek centralizujúcim tendenciám – zachovať samostatnosť, samourčenie a samospráva. V poslednom čase však pri hodnotení federácie dochádza k istému posunu dôrazu: v popredí sa ocitlo chápanie, ktoré nalieha na utváranie, zachovanie federácií, na ich ochranu pred odstredivými tendenciami; nalieha nie predovšetkým pre ich obsah slobody, ale preto, aby takýmto spôsobom vznikli jednotky smerujúce k *väčšej*, životaschopnejšej, vyššej integrácii, a za prostriedok tohto cieľa pokladá aj obsah slobody federácie, ktorý je schopný podnieť ochotu členov k zjednoteniu. Podľa tohto predpokladu by každá federácia, ktorá svojím vznikom utvára od dovtedajšieho väčší štátny rámec, je hodnotná už aj pre toto, no každá tendencia, ktorá zabráňuje vzniku federácií, alebo rozdeľuje existujúce, je na škodu natoľko potrebnej vyššej integrácii.

Podobné, samoučelné hodnotenie federácie vedie k zmätenosti pojmov a je veľmi zavádzajúce. O vnútornej špecifickej hodnote federácie podľa povahy veci môže rozhodnúť len jej *obsah slobody*: jedná o otázku, koľko *slobody*, spravodlivosti, skutočného samourčenia, mierového spoluzitia sa uskutočňuje prostredníctvom formy príslušnej federácie, jednak to, koľko *dohôd*, spoločnej vôle, spoločných rozhodnutí týkajúcich sa národného vývinu alebo nadnárodných integračných úmyslov, vnútornej homogenity alebo príbuznosti, vyjasnených spoločných základných princípov, spoločných plánov a spoločných záujmov ju drží pokope. Z tých posledných možno vyčítať, v akej miere sa tendencie utvárania, upevňovania, uvoľňovania alebo rozkladu federácie zhodujú so skutočnými vývinovými líniami národa alebo nadnárodného zjednotenia, s vývinom supernároda. Princíp federácie teda, keďže nie je hodnotou samou osebe, ale hodnotou odvodenou z idey slobody, nám neposkytuje kľúč, pomocou ktorého môžeme všetko, čo znamená federalizáciu existujúcich jednotiek alebo utváranie federácií posudzovať kladne; a nemôžeme povedať ani to, že hociktorý z týchto vývinových stupňov by bol sám osebe moderný alebo retrográdny. „Modernou“ tendenciou je napredovanie svetových alebo nadnárodných federácií so supernárodom, no ich násilné preferovanie môže byť aj retrográdne; mo-

dernou tendenciou je rast samospráv jednotlivých častí, no v istej súvislosti, ak je upriamená na nerušený útlak ešte menších častí, môže byť aj retrográdna. Vo forme procesov najnovšieho veku sme popri stále rovnakej alebo vystupňovanej blízkosti spojeneckého vzťahu videli konštituovanie sa federácií, súčasne sme videli procesy uvoľňovania federácií, ktoré sa v jednom prípade na určitom bode stabilizovali, v inom postupovali k úplnému rozkladu. V konkrétnom prípade môžeme k hodnoteniu takýchto vývinových štádií zaujať postoj len na základe výskumu obsahu slobody a skutočných tendencií vývinu národných a nadnárodných spoločenstiev. Na základe toho s veľkou pravdepodobnosťou môžeme tvrdiť, že transformácia Britskej ríše do uvoľnenejšieho Britského spoločenstva národov bola pozitívnym procesom, no jeho úplný rozpad by obsahoval aj prvky negatívnej hodnoty. V súvislosti so Spojenými štátmi zas môžeme konštatovať, že ich federálna štruktúra obsahuje množstvo významných prvkov slobody, ale v istých prípadoch odvolávanie sa na práva členských štátov kamufluje retrográdne tendencie zamerané na zakonzervovanie vnútorných utláčateľských situácií v rámci štátov; súčasne môžeme konštatovať, že rast federálnej moci Spojených štátov je proces paralelný s vývinom čoraz väčšími sa integrujúceho amerického národa.

Po takomto vyjasnení pojmov treba pokladať za pochybnú tú horlivosť, ktorá sa usiluje o utvorenie federácie medzi dvoma subjektmi, ktoré nemajú vážny úmysel navzájom sa spojiť, alebo ktorá národným skupinám rozdrobeným v dôsledku nacionálnych rozporov navrhuje, aby *namiesto* vyjasnenia sporných otázok utvorili spoločnú federáciu, alebo chce rozpadajúce sa federácie silou-mocou udržať pokope. Federácia takisto nie je zázračný liek ako manželstvo v poslednom dejstve divadelnej hry alebo v poslednej kapitole románu: nevymaže problémy, ale nastolí množstvo nových problémov, teda nemožno s ňou súhlasiť s polovičnou vôľou alebo s nevyriešenými problémami, ani ju za každú cenu samoúčelne zachovávať. Nie je isté, že od veľkého k ešte väčšiemu vedie priamejšia cesta ako od malého: veľa vecí naznačuje, že na to, aby sa národy mohli spojiť do životaschopných nadnárodných integrácií, musia sa najprv jasne konštituovať, a na to, aby sa konštituovali, musia najprv často rozbiť alebo odmietnuť či už staré, či nové nefunkčné federácie, ktoré im nie sú schopné poskytnúť spoločnú perspektívu národného vývinu a spoločenského pokroku. Spolu s rozkladom alebo postupným zánikom kolektívnych ríš pred našimi očami rad-radom vzni-

kali útvary na spôsob federácie, ktorých úmorná história poznačená skôr fiaskami ako úspechom dokazuje, že úspech týchto federácií môžu zabezpečiť len garancie slobody, samosprávy a dobrovoľnosti, vyjasnenie spoločných cieľov, zhoda so skutočným smerom národného vývinu alebo nadnárodného zjednotenia a jednoznačné ohraničenie národných rámcov.

e) KRITIKA SAMOURČENIA A NÁRODNÉHO ŠTÁTU ZO STRANY NIMI ROZBITÝCH STARŠÍCH A VÄČŠÍCH JEDNOTIEK

Naše konštatovania o federácií sa ešte väčšími vzťahujú na kritiku, ktorá voči samourčeniu a národnému štátu argumentuje zo strany minulosti, a oživuje – a v dôsledku vývoja disharmónii oslobodenia spod kolonializmu bude oživovať ešte väčšími – niekdajšie, v dôsledku princípu samourčenia rozbité väčšie jednotky, napr. Habsburskú ríšu alebo koloniálne mocnosti a ich konsolidačné a integračné cnosti, ktorých pevnosť, veľkorysosť, vyššiu kultúrnu úroveň si s určitou nostalgiou pripomínajú nielen bývalé privilegované vrstvy, ale aj „jednoduchí“ ľudia. Treba si však uvedomiť, že vyzdvihovanie konsolidačných a integračných cností týchto zašlých ríš zahrnuje v sebe aj hodnotenie monarchicko-aristokratického princípu, resp. rasovej nadradenosti. Je naozaj nesporné, že každá ríša, ktorá bola založená na monarchicko-aristokratickom princípe alebo rasovej nadradenosti vyznávanej značným percentom obyvateľstva a pasívne trpenej ďalším rozhodujúcim percentom obyvateľstva, teda prijatej väčšinou obyvateľstva, mohla vybudovať pevnejšiu autoritu a vedela relatívne hladkejšie, bez ťažkostí a lacnejšie spravovať, ako nové štáty, ktoré viac-menej medzi zaostalými, miestami kmeňovými podmienkami, na základe nedostatkových predpokladov alebo priamo z ničoho sa pokúsili alebo sa pokúšajú vytvoriť národný štát, národnú inteligenciu a národný štátny organizmus.

Týmito konštatovaniami sa však nedostaneme ďaleko. Ako sme už niekoľko ráz spomenuli, ani tu nejednotvuje možnosť výberu medzi formáciami spočívajúcimi na starých základných princípoch – ktoré už stratili hodnovernosť – a medzi tendenciou utvárania národných štátov: o tom, čím možno vymedzenie moci alebo mocenských kruhov v danej chvíli vysvetliť, nerozhodnú sympatie alebo antipatie, ale výlučne platné verejné presvedčenie. Skúsenosť ukazuje, že kde sa raz požiadavka potvrdenia moci vynorila vo forme masového hnutia, nijaké relatívne

bezproblémové spravovanie nemôže pomôcť takým mocenským organizáciám, v trpiacich objektoch ktorých – a obyčajne aj v samotných nositeľoch moci – sa otriasla dôvera voči základným princípom, ktoré dovtedy moc potvrdzovali; a kde sa raz v podobe masového hnutia vynorí požiadavka národného štátu, tam nijaká konsolidácia nemôže pomôcť takým väčším integráciám, ktorých živnou pôdou nie je kolektívne vedomie založené na výrazných masových emóciách. Spomínané zaniknuté ríše predstavovali integráciu určitého stupňa len s ohľadom na číry fakt svojej zložitosti, ale tomu, aby *potrebnú* integráciu reprezentovali alebo aby jej pripravovali cestu, prekážal práve prekonaný princíp – monarchicko-feudálna legitimita, resp. rasová nadradenosť – ktorý bol základom ich existencie. Práve preto tie z nich, ktoré sa nakoniec mohli relatívne pokojne rozpadnúť, uvoľnili cestu potrebným integráciám tak, že sa vzdali svojho prekonaného základného princípu, a dali voľný priechod uplatňovaniu samourčovacieho princípu. Prirodzene, čas a šťastie môžu udržať pri živote aj zahŕňajúce konštrukcie, takže zo spomínaných ríš by nejedna mohla existovať ešte i dnes; no ich definitívnou alternatívou by aj tak boli len dve možnosti: prvá, že sa pri prvej vážnej búrke rozsypú, druhá, že ich viac-menej múdro a viac-menej načas demontujú. Väčšinou aj tí, ktorí si želajú ich obnovenie, si želajú iba návrat istoty a poriadku samých osebe, bez toho, že by sa vrátili aj prejavy útlaku, povýšenectva, vykorisťovania a ignorovania národných požiadaviek, ktoré viedli k pádu spomínaných formácií.

Prirodzene, rozpad starých integrácií sám osebe je len predpokladom, ale nie garanciou novej, zdravšej integrácie; ak sa v nových jednotkách pre rozličné príčiny nezačne smerom von proces stabilizácie a jasného vymedzovania, smerom dovnútra proces vývinu k slobode a medzi sebou navzájom proces dobrovoľnej integrácie adekvátnej skutočným požiadavkám, vyvstanú „balkanizačné“ fenomény, ktoré dodatočne potvrdzujú spomínané zaniknuté väčšie jednotky. V poslednom čase čoraz častejšie prejavovaná lútosť, že „bolo škoda s likvidáciou koloniálnych ríš sa tak ponáhľať“, je rovnako škodlivá a zbytočná: namiesto nej môžeme nanajvýš skonštatovať, že likvidácia koloniálnych ríš sa mohla a mala uskutočniť nie neskôr, ale omnoho premyslenejšie, jednotnejšie a principiálnejšie; no i toto konštatovanie má význam len vo vzťahu k budúcnosti a nie v súvislosti s pripomínaním minulosti.

f) NEVYHNUTNOSŤ PRINCÍPU SUVERENITY LUDU A SAMOURČENIA NA CESTE K MEDZINÁRODNEJ INTEGRÁCII

Zdá sa, že na požiadavky základných princípov organizovania spoločnosti založeného na slobode a rovnakej ľudskej dôstojnosti, t.j. na požiadavky suverenity ľudu a samourčenia – aj keď sa im chceme v mene rozličných životne dôležitých záujmov a rozličných presvedčivých dôvodov vyhnúť – narážame vždy znova a znova. Svet podľa všetkého v kritických otázkach a kritických chvíľach okrem princípu suverenity ľudu, základných ľudských práv a samourčenia ani dnes nedisponuje žiadnym iným, vo verejnom presvedčení zakotveným princípom, ktorý by bol schopný zabezpečiť spoločenské a psychologické podmienky legitimity, a nič nenaznačuje, že by v dohľadnej budúcnosti chcel alebo mohol tieto princípy niekto vymeniť za iné. V súčasnosti je *na celom svete v podstate nedotknute platné všeobecné presvedčenie, ktoré v kritických vnútro- a zahraničnopolitických otázkach v primeranej forme zaznievajúci hlas ľudu uzná za „hlas Boží“, kým slovo kráľov, mocnárov, diktátorov, vládnúcich elit a technokratov neuznáva*. Kritiky namierené proti princípu samourčenia teda pripomínajú takmer 300 rokov periodicky sa opakujúce kritické teórie a ovzdušie dezilúzie, ktoré znova a znova hlásali neaktuálnosť princípu vnútorného organizovania štátu na základe samourčenia, a o ktorých doteraz vždy vyšlo najavo, že namiesto odparentovanej suverenity ľudu, ktorá v zregenerovanej forme vždy znova povstala, chceli zaviesť alebo vrátiť niečo horšie. Približne taká je situácia aj v súvislosti s medzištátnym princípom zodpovedajúcim suverinite ľudu, s princípom samourčenia a aj s kritikami a dezilúziami, ktoré sa ich dotýkajú. Veľa príznakov svedčí o tom, že nezdeformovaná aplikácia princípov odvodených z demokratickej idey slobody, t.j. suverenity ľudu a samourčenia je schopná – ešte aj pri zachovaní množstva štátov – minimalizovať aj nebezpečenstvo vojny oveľa viac, ako vystupňovanie moci na maximum samé osebe. Máme teda príčinu predpokladať, že je omnoho *účinnnejšie* – aj keď menej efektné – rozmyšľať nad otázkou, akými spoločenskými technikami možno na základe princípu samourčenia – aj pri pluralite štátov – vybudovať stabilnú rovnováhu, ktorá by garantovala možnosť mierovej koexistencie. Prirodzene, to vôbec neznižuje význam eventuálnych podnetných a konštruktívnych plánov, ktoré sa týkajú svetového štátu, svetovej elity alebo vyšších integrácií. No nech už ústredná svetová moc vznikne ako-

koľvek rýchlo, od akéhokoľvek očakávania rýchlejšie alebo hoci aj celkom neočakávané, je isté, že *nebezpečenstvo hroziacej jadrovej katastrofy je potrebné odstrániť ešte predtým, v podmienkach súčasného medzinárodného spoločenstva štátov, ktoré tvoria národné štáty*. Vyjasnenie problémov súvisiacich s princípom samourčenia ako so základným princípom usporiadania súčasného medzinárodného spoločenstva štátov je teda nevyhnutné, a žiadna perspektíva medzinárodnej integrácie nás nezabavuje povinnosti sa ním zaoberať.

Zdeformovaná maďarská mentalita, bezvýchodiskové maďarské dejiny

OTÁZKA MENTÁLNEJ KRÍZY

Od prelomu storočia, ale najmä v posledných dvoch desaťročiach jednou z centrálnych otázok maďarského kolektívneho života je: aká je maďarská mentalita, akí sú Maďari? Nebolo by na tejto otázke nič zvláštne, keby šlo len o to, že sa pokúšame nájsť črty charakteristickej ľudovej mentality na širokej škále dôveryhodnosti, ktorá siaha od momentálneho nápadu po široké umelecké videnie; alebo o to, že by sme s osobitnou starostlivosťou skúmali, chránili a uchovávali každý charakteristický ľudový prejav; alebo hoci priamo o to, že odkrývaním maďarskej ľudovosti chceme podporiť všeobecnú požiadavku osobitosti, samostatnosti. Oprávnené môžeme predpokladať, že takéto pochopenie otázky nie je vždy plodné, a že mimoriadne prehnané sú najmä očakávania, ktoré od odkrývania ľudovosti a jej oficiálnej smerodajnosti očakávajú obnovenie maďarskej kultúry alebo upevnenie politických požiadaviek. Nejde však výlučne o maďarský fenomén: v istej miere ho možno nájsť u každého národa na východ od Rýna. Hľadanie maďarskej mentality, maďarského charakteru však v posledných desaťročiach nadobudlo okrem iného aj istú vyslovene tragickú črtu: v našom prípade ide už o to, že zodpovednosť za sériu katastrof posledných sto rokov maďarskej histórie, za nevyvážený maďarský politický vývin, za hŕčevnato a znova a znova sa prejavujúce nezdravé črty maďarskej spoločenskej hierarchie hodnôt a duchovného vývinu pripisujeme akejsi vnútornej kríze, skaze maďarskej mentality, maďarského charakteru. Ako kladie otázku László Németh, musíme nájsť „kde sa v Maďaroví stratil Maďar“.

Podľa takto položenej otázky treba korene ťažkostí hľadať v tom, že Maďarstvo nastúpilo na cestu, prijalo také formy a vplyvy, ktoré sú v rozpore s vnútornými svojráznosťami jeho mentality; čiže Maďar sa v Maďaroví stratil pod vplyvom niečoho nemaďarského. To „niečo nemaďarské“ sa mohlo z nie bezprostrednej maďarskej blízkosti uplatniť trojakým spôsobom: prostredníctvom cudzej *moci*, cudzej *asimilácie* a cudzieho vplyvu. Na to, že konečnou príčinou všetkých vymenovaných chorobných fenoménov bola tak či onak štyristoročná cudzia nadvláda, príde každý, kto sa len trocha pokúsi prejsť všetkými predchádzajú-

júcimi udalosťami. S týmto konštatovaním však nebude a nemôže byť spokojný nikto, lebo od roku 1918 sme neboli pod cudzou nadvládou, dokonca od roku 1867 sa cudzia moc prejavovala menej bezprostredne; no symptómy krízy kolektívnej mentality sa množia práve v polovici 19. storočia a po roku 1918 stávajú sa celkom osudnými. Nastolenie otázky mentality však vedie nevyhnutne ďalej k otázkam cudzej asimilácie a cudzieho vplyvu. A tak vzniká situácia, že napríklad László Németh – medzitým, čo pátra po príčinách vnútorného rozkladu maďarského kolektívneho vývinu a maďarského ducha¹ – má pocit, že je potrebné urobiť aj presnú bilanciu úspešného či neúspešného charakteru švábskej a židovskej asimilácie v 19. storočí; v dôsledku toho sa celý jeho myšlienkový postup – ktorý sa vyznačuje hlboko pravdivým a vierohodným vnímaním krízy – aj vtedy, aj dnes beznádejne ocitol medzi podráždenými polemikami okolo asimilácie, od ktorých sa sotva bude dať odlíšiť. Iný variant nastolenia tej istej otázky ponúka Sándor Karácsony, ktorý kladie otázku prevažne v nemecko-maďarskom kontexte: východiskovým bodom je cudzia moc, koloniálny vzťah, avšak rozhodujúce príznaky problému sú hodnotené podľa cudzieho nemeckého *myslenia* (ktoré je maďarskému mysleniu vzdialené), dokonca podľa deformujúceho vplyvu západného myslenia.² Príklady, na ktorých to demonštruje, sú veľmi výstižné, ale v maďarskej histórii vari nezohral úlohu taký koloniálny vzťah, taký spoločenský útlak, v ktorom vykorisťujúci postupoval náhodou podľa maďarského, teda podobného alebo totožného „myslenia“? Pritom obaja si jasne uvedomujú, že myslenie, mentalita nepredstavujú nič nehybné, čo sa nahaňuje kľúčom, ale že ide o vyvíjajúci sa a široko rozvetvený jav. Čo povedať o analytikoch, ktorí v porovnaní s nami analyzujú maďarskú mentalitu v menšom rozsahu a v malých skupinách uchovávajú svoje tézy na vyriešenie záhady maďarského charakteru a maďarského osudu, ktoré sa zhodujú jedine v tom, že súčasný stav národnej mentality pokladajú za tragicky narušený, ale národnú mentalitu ako takú považujú za nesmierne hodnotnú alebo aspoň sa originálnu a zaujímavú.

Ak chceme zísť z týchto slepých koľají bez toho, že by sme sa stali hluchými voči skutočne existujúcim problémom, musíme najprv zblízka poukázať na všetko, čo chápeme ako problém. Na základe akých skúseností môže niekto tvrdiť, že toto spoločenstvo stratilo samé seba? Áno, vieme, že väčšia časť mládeže krajiny tancuje na medzinárodnú hudbu medzinárodné tance, že hovorená a písaná maďarská reč v mno-

hých súvislostiach stratila chuť i farbu, že používame oveľa viac vedľajších viet ako naši predkovia, že kolektívne formy maďarskej spoločnosti sa schaotizovali a destabilizovali. Ide však viac-menej o európske a svetové fenomény, nie o maďarské špecifiká, aj keď podaktoré domáce symptómy sú v porovnaní s priemerom vážnejšie. Špecifickým maďarským fenoménom však je, že táto krajina v najnovšom období svojich dejín, najmä od konca 19. storočia, v rozhodujúcich historických chvíľach, najmä v rokoch 1914–1920 a 1938–1944 prejavila osudovú neschopnosť pochopiť skutočné danosti vlastnej situácie a úlohy, ktoré z nej vyplývajú. Okrem toho, že v dvoch vojnách sa „postavila na zlú stranu“, čo urobili aj iní, maďarský národ v rozhodujúcich chvíľach, rovnako v politickej, spoločenskej a duchovnej sfére, nevedel nájsť, alebo nevedel pomôcť k moci tým vedúcim, alebo takým vedúcim ľuďom, ktorí by boli správne vyjadřili a správne našli jeho potreby, záujmy a cestu. Vodcom a jednotlivým členom spoločenstva v rozhodujúcich chvíľach osudovo chýbal alebo sa narušil normálny inštinkt upriamený na poznanie kolektívnych záujmov – čo nie je akýsi mystický jav, lebo je zložený zo zdravej súdnosti jednotlivých členov spoločenstva – a zdalo sa, že iné národy v rovnakom čase, ale v podobných kritických situáciách sa správali „inštinktívne“ správnejšie, pravdivejšie a primeranejšie vlastným kolektívnym záujmom. Podstatné v tejto veci nie je skutočnosť, že iné národy – na rozdiel od „nejednotného“ maďarského – žijú v zázračnej jednote a porozumení, ale fakt, že v maďarskom národnom spoločenstve sa otázky, ktoré zaujímajú a polarizujú celé spoločenstvo, nastolili znova a znova takým spôsobom, v dôsledku ktorého sa spoločenstvo zaplietlo do neplodných, nikam nevedúcich zápasov, a ostalo slepé voči skutočným úlohám a skutočným problémom. Aj javy narušenej maďarskej mentality, sú zarážajúce najmä v týchto súvislostiach, keď náš národ, ktorý si o sebe či už správne alebo nesprávne myslel, že je rytiersky odvážny, že sa ľahko dokáže nadchnúť, že v pasívnej rezistencii je silný, sebavedomý atď., pred niekoľkými rokmi sa pred našimi očami a pred celým svetom prejavil celkom odlišnými črtami.

Všetky tieto javy vyskytujúce sa v historických situáciách poukazujú na to, že ak hľadáme príčiny krízy maďarskej mentality, treba sa rozhladať najprv v histórii. Preto chceme poskytnúť stručný prehľad podmienok a udalostí, ktoré počas dejín determinovali orientáciu maďarského národa alebo spoločenstva.

CESTA MAĎARSKÉHO VÝVINU DO REVOLÚCIE

Domnievame sa, že proces chaotizácie maďarského politického a spoločenského vývinu sa datuje od začiatku 16. storočia. V Uhorsku po potlačení Dózsovhovho povstania nadobudla rovnováha spoločenských síl a vzťahov prvý raz trvalú podobu vo Werbőczyho diele³; stredná a drobná šľachta sa striktne izoluje od roľníctva a v rozhodujúcich chvíľach – napriek všetkým spoločenským nezhodám s vyššou šľachtou – tvorí s ňou spoločný šľachtický front. V tomto období sa rodí najškodlivejší fenomén novovekého maďarského spoločenského vývinu, od roľníka sa takmer neodlišujúci, no napriek tomu po mocenskom duchu a spoločenských privilégiách túžiaci *zeman*, ktorý sa vyznačuje *nenávisťou voči roľníkom*.

Po potlačení Dózsovhovho povstania a v dôsledku moháčskej katastrofy sa zo života krajiny ako potenciálny protivník maďarskej vyššej šľachty a feudálnych stavov vylučuje aj kráľovská moc. Od tých čias Uhorsko definitívne nadobudlo črty východoeurópskej spoločenskej štruktúry založenej na útlaku nevoľníkov a chladnej stavovskej hierarchii, súčasne sa ako politická jednotka rozpadáva, a jej politické ťažisko sa ocitá v zahraničí, nakoniec vo Viedni. Napriek týmto katastrofám v nasledujúcich storočiach prejavuje krajina v duchovnej oblasti výraznú mobilitu a výkonnú schopnosť, dokonca práve v tomto čase sa s väčšou dynamikou a masovou silou zapája do európskych duchovných prúdov. To znamená, že stredoveké prípravné a prispôsobujúce sa tendencie po veľkom politickom rozmachu 14.–15. storočia približne do 16.–17. storočia dospeli, resp. boli by pri lepších podmienkach dospeli k tomu, aby z Uhorska urobili samostatnú a samostatných výkonov schopnú politickú a kultúrnu jednotku európskeho spoločenstva. Na politickej rovine je samostatná uhorská politika 16. a 17. storočia poznačená čoraz ťažšími a iluzórnymi úsiliami. Na spoločenskej rovine pre stagnáciu alebo nevýraznosť buržoázneho vývinu sa veľkým duchovným prúdom nepodarilo vážnejšie ohroziť nehybné rámce stavovskej hierarchie, ale ku koncu obdobia, v Rákócziovskom⁴ povstaní sa vo veľkom úsilí o národnú samostatnosť objavia na krátky čas aj spoločenské revolučné prvky. Po páde Rákócziho povstania osobitná maďarská politika dočasne opúšťa javisko európskej politiky, krajina sa zmieruje so skutočnosťou, že sa stala jednou z provincií Habsburskej ríše, a adekvátne tomuto faktu sa v uzavretých, provinciálne politických, spoločenských a duchovných rámcach psychicky i materiálne usiluje spamätať z utrpanej straty krvi.

Do druhej polovice 18. storočia sa už prejavujú celkom vážne príznaky ochoty zapadnúť do istého nadnárodného, jazykove zmiešaného, ale nemecky orientovaného dynastického rámca, na čo sa v súčasnosti už dostatočne nepamätáme, lebo dokumenty tohto vývinu, keďže nemali pokračovanie, neregistruje ani maďarský, ani rakúsko-nemecký svet. Úsilie o obnovenie uhorskej samostatnosti je aj naďalej živé, no snaha o politickú samostatnosť ostáva predbežne len v stavovských rámcoch, pričom sily spoločenského a duchovného pokroku nestoja na strane stavovského nacionalizmu. Vychádza to najavo počas vlády Jozefa II., ktorý – trocha oneskorene – aj z ríše Habsburgovcov chcel vytvoriť centristickú, protistavovskú, administratívne dobre fungujúcu, jednojazyčnú krajinu, v ktorej by cirkev podliehala štátu a štát by podporoval buržoáziu a priemysel, skrátka ríšu, akou sa stalo Francúzsko pod vplyvom stáročného kráľovského absolutizmu. Túto politiku Habsburgovcov v skutočnosti nezmaril odpor stavov a smrť Jozefa II., ale o niekoľko rokov neskôr spätný vplyv francúzskej revolúcie, ktorá vzala dynastii chuť od reforiem. Zo spomínaného spätného vplyvu sa rodí reakčná politika Františka I. a Metternicha, konzervatívna politika Svätej aliance, ktorá sa vyrovnala so stavmi.

V období Svätej aliance, keď sa pod vplyvom francúzskej revolúcie po celej Európe nastoľoval problém utvorenia demokratického politického spoločenstva, spoločnou vecou našej krajiny stáva sa vec politickej a spoločenskej samostatnosti. *Dynastické* úsilia Habsburgovcov o utvorenie spoločenstva boli príliš čerstvé a málo zakorenené na to, aby nové tendencie demokratického vývinu spoločenstva prijali pre seba záväzne rámec, ktorý prostredníctvom Habsburgovcov bol iba v počiatočnom štádiu budovania. Všetky úsilia o demokratický vývin spoločnosti si rámce tu žijúcich, už skôr utvorených národov osvojili predovšetkým na jazykovom základe, a týmto smerom strhli so sebou aj celý spoločenský, politický a duchovný život. V znamení cieľa demokratického vývinu spoločnosti sa vec národnej nezávislosti aj v Uhorsku spojila s vecou politického a spoločenského vývinu. Zapojenie sa – v 18. storočí nahromadených – maďarských síl do veľkých európskych hnutí tak utvorilo v maďarskej histórii dovedy a odvtedy nezopakovaný rad politických a duchovných výkonov, ktorý poznáme pod menom maďarské *reformné* obdobie. Vec politickej a vec spoločenskej samostatnosti sa vzájomne posilňujú, a jedna druhej získava prívržencov: program národnej samostatnosti úspešne paralyzuje odpor stavovského

nacionalizmu voči spoločenským reformám, a dynamika spoločenského reformného programu pôsobí prítlačivo aj mimo maďarského okruhu. V tom čase sa utvára aj čoraz expanzívnejší maďarský radikalizmus, ktorý sa okrem opatrných cieľov politických vodcov pokúša o rozbitie celkom zmeravenej spoločenskej hierarchie Uhorska a o zapojenie spoločenského vývinu krajiny do veľkého demokratického a revolučného procesu Európy. Tento radikalizmus – spôsobom zatienujúcim všetkých ostatných – predstavuje pre nás už len životné dielo Petőfiho, ktoré však svojho času nebolo ani neorganickým, ani izolovaným javom; ibaže na ostatné prejavy spomínaného radikalizmu sa dostatočne nepamätáme, lebo nemali pokračovanie: ich pravá úloha by sa bola začala po úspešnom vybojovaní samostatnosti.

Je nesporné, že spoločenský, politický a duchovný proces, ktorý viedol k rokom 1848–49, vykazuje pri pohľade zblízka aj množstvo rozličných disharmonií. Chýbala zreteľná diferenciácia hľadísk a požiadaviek stavovského, mocenského nacionalizmu na jednej strane a demokratického nacionalizmu na stranej druhej, čo viedlo k osudným následkom v národnostnej otázke. Nositeľ rozhodujúcej úlohy, zemianstvo, ktoré prežívalo najlepšie, najplodnejšie obdobie svojej histórie, bolo predsa len stavovskou hierarchiou, čiže hierarchickým spoločenským chápaním preniknutou spoločenskou formáciou, ktorá mohla jej pridelenú „buržoáznú“ úlohu brať len napoly. Oživený buržoázný a intelektuálny vývin bol aj napriek celému úsiliu a sľubnému začiatku veľmi povrchný a postrádal tradície. Chýbali masy remeselníkov a roľníkov ochotné zapojiť sa do politických akcií. Celé podujatie nestavalo vždy na dobre pripravených a ďalej budovaných výkonoch, ale pozostávalo z množstva náhle rozhodnutých chcených a zámerných úsilí. Také isté disharmonické prvky skonštatoval László Németh na literárnej rovine o tom, čo znamenala a čomu uškodila jazyková reforma ako problém, ako program a ako metóda v maďarskom duchovnom živote (*Kisebbségben* – V menšine, s. 8–11) a v dôsledku toho v celom vývine reformného obdobia; najmä na základe analýzy literárnych prejavov už vidí začiatok úpadku, ktorý sa dovŕšil v druhej polovici storočia. Zovšeobecnenie tohto a nasledujúceho obdobia je však zavádzajúce. Až do roku 1849 patrilo celý proces – napriek všetkým príznakom rozkladu – k veľmi plodným odstredivým javom, ktoré sú typické pre spoločenstvá aktivizujúce sa v nových politických, spoločenských alebo duchovných podujatiach, a ktoré v prípade úspešnosti môžu príslušným spoločen-

stvom zabezpečiť novými prvkami obohatený, ale súčasne ešte charakteristickejší a rozhodnejší profil. Napríklad je nepochybné, že stupeň optimizmu a racionalizmu, ktorý predstavuje Petőfi, prejavil sa v mentalite, ktorú po súhrne dovtedajších a odvtedajších prejavov maďarského historického vývinu poznáme ako maďarskú mentalitu. Optimizmus a racionalizmus však predstavujú rozhodujúce prvky moderného európskeho vývinu, a každý národ, ktorý chce na ňom participovať, musí svoju mentalitu obohatiť týmito črtami výraznejšie ako doteraz. Teda Petőfi ako celok bol symptómom zdravia a nie krízy maďarského vývinu; bol ním čistotou svojho politického a spoločenského postoja, ale bol ním – odvážme sa na chvíľu vstúpiť do literárnej sféry – aj vo svojej krištáľovej próze, ktorú po nečitateľnej próze jazykovej reformy možno čítať aj ako moderný text.

Silami nahromadenými takýmto spôsobom sa Maďari v rokoch 1848–49 ako prví pokúsili o rozbitie Habsburskej ríše, ktorá z hľadiska demokratického vývinu spoločnosti už stála v ceste každého národa. Ukázalo sa, že pokus bol nad ich sily, sčasti pre prevahu síl, ktoré nemali záujem o zmenu európskej situácie, sčasti preto, lebo Maďari v zápase o samostatnosť nenašli cestu spoločnej akcie s národnými hnutiami inojazyčných obyvateľov historického Uhorska. Maďarský boj o nezávislosť teda stroskotáva v dôsledku zomknutosti európskej reakcie a odporu národností, a na jeho troskách začína budovať rakúsky absolutizmus.

OD REVOLÚCIE PO VYROVNANIE

Rakúsky absolutizmus v rokoch 1849–1860 bol posledným pokusom dynastie sformovať z jej heterogénnej ríše jednotný štátny útvar. Mnohí poukázali na protistavovské, ľudu naklonené, modernizujúce črty tohto pokusu absolutizmu takým spôsobom, že v určitej súvislosti chceli ho predstaviť ako systém, ktorý je v porovnaní s maďarskou revolúciou a s jej stavovsko-nacionálnou orientáciou pokrokovejší. Šlo naozaj o radikálny pokus, ktorý chcel celkom zrušiť historickú samostatnosť súčastí monarchie; napriek tomu predstavoval číry anachronizmus, lebo každý jeho krok poznačili obavy z národov, a každá jeho reforma, ktorá sa dotýkala odbúrania stavov, chtiac-nechtiac posunula dopredu nie vec dynastie, ale vec národov. Tento zneistený absolutizmus bol iba chabým, byrokratickým a klerikálnym tieňom protistavovského, reformného a osvieteného absolutizmu Jozefa II.: uskutočnil zrušenie *nevoľníctva*, ale bez najmenšieho úmyslu pokračovať v procese oslobodenia *spoločnosti*, modernizoval

a od jednotlivých stavovských prežitkov očistil štátne vedenie, ale bez dotknutia sa stavovských hierarchií *spoločnosti*, utišil *národné* trenice, ale bez najmenšieho uznania *národných* požiadaviek.

Za desať rokov sa dokázala nerealizovateľnosť pokusu: vyšlo najavo, že v takej relatívne pokrokovej krajine, akou bola Habsburská ríša, sa v 19. storočí nedá vládnúť bez ústavnosti. V októbri 1860 teda panovník vydáva diplom⁵, ktorým ruší „revolučný“ systém absolutizmu, a v záujme striktného zachovania prevahy dynastie zavádza veľmi opatrný ústavný systém. Táto konštitúcia sa opiera o rámce historických – t.j. aristokraciou disponujúcich – krajín, o obnovenie historických inštitúcií a o konzervatívne politické sily; v každej krajine má stavovské alebo úzkym volebným právom disponujúce zhromaždenie, ktorému vládne viedenská ríšska rada. Dynastia teda, pričom dáva svojim národom ústavu, sa súčasne pokúša o vyrovnanie so stavovskými, feudálnymi spoločenskými silami jednotlivých krajín, t.j. robí aspoň toľko krokov dozadu ako dopredu, a v podstate sa v modernizovanej podobe vracia k politike Františka I. a Metternicha. Keďže podstata celého zámeru spočíva vo vyrovnaní sa s historickými právami jednotlivých krajín, v znamení tohto úmyslu začína sa vyjednávanie Habsburgovcov s národnými požiadavkami historických národov, najmä maďarského. Na tomto bode však vyvstáva prekážka: maďarská stavovská ústava sa roku 1848 zákonným spôsobom zmenila na modernú parlamentnú ústavu, navyše na parlamentnú ústavu nezávislého štátu, čiže pre Maďarsko je problematické predstaviť v podobe vážneho ústavného výsledku taký ústupok, ktorý ponúka ešte menej. Maďarsko teda neposiela poslancov do ríšskej rady, a Ferenc Deák si ako podmienku vyrovnania kladie uznanie zákonov z meruôsmych rokov. Lenže dynastia sa chce vyhnúť práve pokračovaniu alebo obnoveniu procesu štyridsiateho ôsmeho roku, a tak sa prvý pokus o vyrovnanie končí neúspešne: po niekoľkých rokoch konzervatívnej vlády dochádza k ďalšiemu rokovaniu, počas ktorého sa dynastia – po ďalšej prehranej vojne – stáva ústupčivejšou.

Čo sa odohralo medzitým v Uhorsku? Počas absolutizmu bola politická situácia národa jednoznačná záležitosť. Národ trpel pod tyraniou, navyše pod cudzojazyčnou, byrokratickou a malichernou tyraniou, a tak začal vyvíjať pasívnu rezistenciu. Ku koncu desaťročnej pasívnej rezistencie sa však na rovine maďarského spoločenského vývinu začína rozvíjať osudný proces stagnácie národnej inteligencie a pokrokového zemianstva.

Počnúc týmto bodom treba symptómom narušenia maďarského vývinu venovať osobitnú pozornosť. Doteraz totiž ani v stavovskom, ani v absolutistickom období, neboli o skutočnej situácii krajiny žiadne pochybnosti: príslušnosť k Habsburskej ríši, zmeravená stavovská štruktúra spoločnosti, obmedzený a provinčný charakter všetkých jej vzťahov predstavovali ťažké bremená, ale také, ktoré boli každému jasné; boli zorganizované otvoreným, inštitucionálnym, priznaným spôsobom, a mohli sa nazývať, dokonca aj samé sa nazývali pravým menom. Skutočne: boli otvorenými, jasnými, nepochybnými súčasťami *skutočnosti* determinujúcej politickú, spoločenskú a duchovnú situáciu krajiny. Chaos sa začína v šesťdesiatych rokoch, presnejšie v období, do ktorého László Németh lokalizuje ochromenie maďarského ducha: pochybovať môžeme iba o tom, či na vystihnutie podstaty katastrofy sú vhodné slepé uličky a ťažkosti literárnych časopisov šesťdesiatych rokov, z ktorých sa László Németh pokúša usudzovať na príznaky tejto neviditeľnej katastrofy maďarského ducha (*Kisebbségben*, s. 38–42). Chybu musíme hľadať niekde v zmene podmienok a orientácie celého spoločenstva.

Veľká trauma porážky maďarskej revolúcie v rokoch 1848–49 nevyvmazateľnou ostrosťou skúsenosti poznačila vedúce vrstvy maďarskej politiky, spoločnosti a inteligencie dvoma rozhodujúcimi a ihneď dodajme: aj zavádzajúcimi poučeniami. Jedným poučením bolo, že ríša Habsburgovcov je taká európska nevyhnutnosť, z mocenského okruhu ktorej sa nemôžeme vymaniť, lebo zbytočne by sme sa pokúšali rozbiť ju, celá Európa by ju spoločnými silami zložila znova. Toto konštatovanie nebolo pravdou už ani vtedy, a ešte menej bolo večnou pravdou. Druhým zavádzajúcim poučením bolo, že keby sa ríšu Habsburgovcov predsa len podarilo rozložiť, spolu s ňou by sa roztrieštilo aj historické Uhorsko, ktorého mnohohjazyčné národnosti v rokoch 1848–49 už jasne prejavili vôľu odtrhnúť sa. Toto konštatovanie však bolo v prevažnej miere pravdivé, no jeho pravdivosti v konečnom dôsledku nemohlo pomôcť ani zachovanie Habsburskej ríše. Maďarská národná inteligencia pod vplyvom oboch spomínaných poučení stratila iniciatívnosť, a myslela skôr na zabezpečenie zachrániteľného, ako na prípravu ďalšej odvážnej elity pre nejakú novú revolúciu. Tým prakticky zanikla aj možnosť, a by sa maďarské zemianstvo alebo aspoň jedna jeho časť spojená niekoľkonásobne s národnou inteligenciou, ešte raz seriózne a odhodlane postavila na stranu pokroku. Zemianstvo totiž prišlo medzitým na to, že zrušenie nevoľníctva ho priviedlo na mizinu, a že osožilo len veľko-

statkárom, ktorí sa reformám silou-mocou bránili. A keďže zemianstvo spoločenskú moc spolu s pozemkami stratilo alebo strácalo, zmobilizovalo sa na opätovné získanie bývalej politickej moci uplatňovanej v župných a štátnych úradoch, ktoré podľa medzitým osvojených byrokratických pravidiel zmenilo na platené miesta, čím si zabezpečilo materiálnu existenciu. Teda vyrovnanie bolo pre zemianstvo čoraz naliehavejšou potrebou, a ďalšie vyčkávanie, ktoré nastalo po neúspešnom krajinskom sneme⁶ v rokoch 1860–61 už bolo výrazne poznačené jeho netrepezlivosťou. Zvierajúci vplyv tejto netrepezlivosti výrazne prispel k tomu, že Ferenc Deák bol roku 1867 ústupčivejší ako roku 1861.

SLEPÁ ULIČKA VYROVNANIA

Vlastná situácia tlačila dynastiu i deákovcov v rovnakej miere k vyrovnaníu. Roku 1867 – ako na to výstižne poukázal aj László Németh (*Kisebbségben*, s. 42–44) – zmierujú sa dve strachom zmeravené, do defenzívnej pozície prinútené politické sily. Habsburgovci sa zmieria s maďarským národom lebo sa domnievajú, že z národov usilujúcich sa o samostatnosť sú Maďari najenergieknejší a najobávanejší, a nevidia, že ich iniciatívnosť je ťažko narušená. Maďari pristupujú na vyrovnanie, lebo sa domnievajú, že ríša Habsburgovcov je nevyhnutnou súčasťou európskeho štátneho systému, a nevidia, alebo nemajú odvahu vidieť, že práve dve prehrané vojny⁷, ktoré dynastiu prinútili k vyrovnaníu, potvrdzujú opodstatnenosť revolúcie a Kossuthovho názoru, že monarchia vôbec nie je nezraniteľná. Dynastia a vedúce vrstvy maďarskej politiky vzájomne precenili svoje sily, a v tom sa dopustili omylu; stalo sa tak preto, lebo obe strany cítili, že vlastnými silami nebudú schopné udržať svoju pozíciu, v čom sa nemýlili. Zmierili sa teda, aby si obaja zachránili a uchránili to, čo bolo pre nich dôležité: Habsburgovci svoju ríšu, Maďari svoj štát. Habsburská ríša a uhorský štát však aj naďalej ostali v diametrálnom rozpore; dokonca v 19. storočí, v prúde demokratického spoločenského vývinu sa nachádzali v ešte väčšom rozpore, ako kedykoľvek predtým. Základom zmodernizovanej metternichovskej politiky, ktorú dynastia uviedla do života- ale nedokázala uskutočniť – prostredníctvom Októbrového diplomu, bola myšlienka, aby všetky historické národy, krajiny a provincie monarchie pod vedením stavovskej samosprávy a pri požívaní primeranej ochrany ríše „splynuli vo vernosti voči dynastií“. Základom deákovcami vyznávanej politiky štyridsiateho ôsmeho roku – ktorú nedokázali uskutočniť – bola maďarská

nezávislosť a liberálna konštitúcia, nanajvýš v personálnej únii s ostatnými krajinami panovníka. Spoločnú formulu sa len preto podarilo nakoniec nájsť, lebo po roku 1866 sa zdalo, že na krátky čas, v nevýraznej, slabej a neškodnej forme sa opakuje situácia roku 1848: v Rakúsku sa po prehranej prusko-rakúskej vojne konzervatívci ocitli v ústraní, na istý čas sa vlády ujali veľkonemeckí liberáli⁸, ktorí dúfali, že liberálnou politikou obnovia nemeckú situáciu Rakúska, a vzali na vedomie relatívne veľkú samostatnosť Uhorska nachádzajúceho sa mimo nemeckého politického rámca. Vyrovnanie sa teda z formálnej stránky javilo ako víťazstvo liberálov na oboch stranách Litavy. Vláda liberálov v rakúskej politike bola v skutočnosti krátkou medzihrou; čoskoro ju znova a definitívne vystriedala konzervatívna vláda; maďarskí liberáli zas žili v takých obavách, ktoré im v plánovaní vážnych reforiem čoraz väčšími bránili. Vyrovnanie bolo nefalšovaným konzervatívnym činom, a práve preto bolo možné aj napriek množstvu vnútorných protirečení: strany sa zišli nie v záujme spoločných plánov, ale v dôsledku strachu a obáv. Liberáli boli potrební len pre nájdenie formuly, pristupovať k vzniknutej štruktúre bolo možné len na konzervatívnom základe, aj to iba dočasne.

Taktický ťah, ktorým vyrovnanie preklenulo antagonizmus protikladných postojov, bol rafinovaným „riešením“ otázok „spoločných vecí“. Spoločné veci, zahraničné otázky a vojenské záležitosti vybavujú osobitné výbory ríšskej rady a uhorského snemu zvané delegácie, ktoré boli striktné zorganizované tak, aby ich nikto nemohol pokladať za nejaký spoločný parlament. Ale to, že delegácie nemohli spolu rokovať, iba hlasovať, prakticky neznamenovalo, že by o otázkach zahraničných vecí a obrany rozhodoval prostredníctvom delegácií rakúsky a uhorský parlament. Adekvátne pravému cieľu to však znamenalo, že zahraničné veci a vojenské záležitosti – rudimentárnym náhradným parlamentom takmer nedotknuté – ostali výsostnými oblasťami dynastie.⁹ Takéto riešenie spoločných vecí sa potom – celkom odlišným spôsobom, prostredníctvom vzájomne si protirečiacich konštrukcií a od seba vzájomne sa odlišujúcich textov – stalo súčasťou verejného práva oboch krajín. Rakúsky zákon o vyrovnaní je koncipovaný tak, akoby len modifikoval Októbrový diplom z roku 1860 (ktorý je jednotnou ústavou celej ríše) v tom zmysle, že krajinám uhorskej svätej koruny udeľuje osobitné privilégium, ktoré im umožňuje, aby v ríšskej rade nemali svoje zastúpenie.¹⁰ Rakúsky zákon o vyrovnaní aj naďalej hovorí o ríši, ktorá má po

vyrovnaní dve časti: prvá sa nachádza pred Litavou a predstavujú ju „kráľovstvá a krajiny zastúpené v ríšskej rade“, druhá časť je za Litavou a predstavujú ju krajiny uhorskej svätej koruny. Naproti tomu uhorské vyrovnanie hovorí o samostatnom uhorskom štáte, nezávislom od všetkých ríšskych rámcov, ktorý má určité spoločné záležitosti s druhým štátom zvaným Rakúsko. Tento postoj potvrdil aj fakt, že celá monarchia sa od vyrovnania volala Rakúsko-Uhorsko. Ale daromne ju tak volali, a daromne sme volali my svoju polovicu krajinami uhorskej koruny, keď krajinu na druhej strane Litavy *tam* nikdy nevolali Rakúskom, ale iba „kráľovstvami a krajinami zastúpenými v ríšskej rade“, alebo stručne Predlitavskom, a názov Rakúsko – adekvátne zákonu o vyrovnaní – aj naďalej vzťahovali na *celú* monarchiu. *Tam* to vzbudzovalo ilúziu, že staré Rakúsko ostalo nedotknuté, hoci pri pohľade zblízka sa dalo zapochybovať aj o tom, či vôbec existuje; ilúziu maďarského národa zas bolo, že Rakúsko je jednou zo susedných krajín; hoci *pravou* realitou v pozadí tohto slova bola medzinárodná a vojenská moc dynastie, ktorá vôbec neexistovala iba v susedstve, ale práve tak aj v Uhorsku. Celá konštrukcia bola z právnej stránky silnejšia na uhorskej strane, v skutočnosti však bola silnejšia na strane dynastie, no na oboch stranách bola predovšetkým *lživá*. Dynastiu vyrovnanie *lživo* presviedčalo, že jej ríše ostala zachovaná, lebo medzinárodnú a vojenskú plnú moc si udržala bez vážneho obmedzenia. Na to však, aby sa nejaká monarchia mohla nazývať štátom, musí okrem zahraničných a vojenských vecí – prostredníctvom ktorých panovník svoj štát skôr „udržiava“ – disponovať aj množstvom iných vecí, cez ktoré panovník môže svojim národom „robiť dobre“. Tieto však boli v maďarských súvislostiach v rukách oddeleného maďarského štátu, v dôsledku čoho sa uprostred monarchie utvorila politická jednotka, v ktorej dynastická lojalita prestávala byť čoraz viac spoločensktvotvorným činiteľom. Spomínaná skutočnosť spätne vplývala aj na druhú polovicu monarchie s nevysloviteľným názvom. Pre rakúskych Nemcov vyrovnanie znamenalo, že v *celej* monarchii prestali byť vodcovským národom, a onedlho, roku 1871 sa rozplynula aj ich nádej, že Rakúsko si svoje niekdajšie vedúce miesto získa znova v nemeckej ríši. Pre ostatné národy, predovšetkým pre Čechov bolo čoraz menej zdôvodniteľné, že keď sa Maďari – s množstvom zdanlivých a s nie malým množstvom podstatných rekvizít – môžu hrať na slobodnú samostatnú krajinu, prečo oni nemôžu dostať to isté alebo niečo podobné. Mimoriadne ostro sa toto protireče-

nie prejavilo štyri roky po vyrovnaní roku 1871, keď sa dynastia vo forme logického pokračovania politiky začatej Októbrovým diplomom chcela vyrovnat s historickým právom ďalšieho, podľa „pozície“ nasledujúceho historického národa, ktorým boli Česi. Zabránil tomu maďarský ministerský predseda Gyula Andrassy, ktorý v mene samostatnej maďarskej štátnosti vetoval požiadavku uplatňovania českých verejnoprávných úsilí.¹¹ Tento protirečivý zásah, ktorý dal zaúcho aj solidarite medzi „historickými“ národmi, možno pochopiť len tak, ak pochopíme štruktúru rafinovanej a *lživej* konštrukcie dualizmu: kým okrem rakúskeho existuje iba maďarské verejné právo, možno uveriť fikcii, že Budapešť je rovnocenná s Viedňou, ale keď už existuje české verejné právo a za ním aj verejné právo ostatných národov, odrazu vyjde najavo, že situácia Budapešti sa oveľa viac podobá situácii Prahy, a je od nej nanajvýš o čosi lepšia. Zmarené rakúsko-české vyrovnanie znamenalo pre dynastiu toľko, že sa po strate dôvery po nemecky cítiacich rakúskych Nemcov ocitla v rozpore aj so slovanskou väčšinou svojej ríše. Nemekej osudné to bolo i pre maďarský národ, ktorý zo všetkých národov na smrť odsúdenej monarchie ostal v tomto záujmovom zväzku ako jediný, navyše robil prestížnu otázku z toho, aby v ňom ostal sám.

Maďarov oklamalo vyrovnanie tvrdením, že samostatný maďarský štát existuje, samostatnosť mu chýba práve v oblasti zahraničných a vojenských záležitostí, čiže tam, kde sa otázka samostatnosti v kritických chvíľach rozhodne. Ferenc Deák v odpovedi adresovanej Kossuthovi¹² a po ňom o pol storočia neskôr Gyula Szekfű sa všetkými zbraňami argumentácie usilovali dokázať, že ideu štyridsiateho ôsmeho roku uskutočnil rok šesťdesiaty siedmy, a v šesťdesiatom siedmom došlo len k usporiadaniu spoločných záležitostí, ktoré zákony štyridsiateho ôsmeho nevyriešili.¹³ V skutočnosti práve tento myšlienkový postup bol základnou konštrukciou vnútornej *lži* celého vyrovnania; uvidíme ešte, prečo mohol byť obnovený práve roku 1920. Prečo nechal štyridsiaty ôsmy rok otvorenú otázku zahraničia, a prečo hovoril jasne, bez najmenšieho náznaku „otvorenia“ o záležitosti *maďarskej* národnej obrany? Práve preto, lebo chcel nanajvýš personálnu úniu, podľa ďalšieho úmyslu úplnú nezávislosť. Čo znamená, že vyrovnanie tieto šťastie otvorené, šťastie ani neotvorené otázky „vyriešilo“ v smere úzkej únie? Vari to, že medzitým bola otázka osemnásť rokov „nevyriešená“, teda boli pochybnosti, kto má vybavovať zahraničné a branné veci Maďarska? Aní zďaleka! O tejto otázke dávno rozhodla porážka revolúcie a úpa-

dok revolučnej iniciatívy národa. Bolo ľžou a sebaklamom, že napriek tomu roku 1867 a odvtedy každý hovoril a diskutoval o otázke verejného práva tak, akoby v šesťdesiatom siedmom bolo v znamení liberalizmu čosi pokračovalo tam, kde sa v štyridsiatom ôsmom prerušilo, akoby obdobie medzi rokmi 1848 a 1867 bolo z maďarského vývinu vypadlo a *nebolo nejakým spôsobom platné*. V skutočnosti toto obdobie z maďarského vývinu vôbec nevypadlo. Vyrovnanie pokračovalo tam, kde rakúske provizórium¹⁴ prestalo, a to zas pokračovalo tam, kde prestal Metternichov vládny systém, ale tak, že niekoľko poučení z revolúcie a z medzihry absolutizmu pojali do Októbrového diplomu z roku 1860. Obsahom vyrovnania vlastne je, že maďarský národ v rafinovane dvojsmyselnom skonštruovaní dostane úľavy, za ktoré potom môže priať... *Októbrový diplom*. V maďarskom verejnom práve nie je ani slovo O októbrovom diplome, o jeho opatrnej ústavnosti založenej na kompromise dynastických a stavovských síl, hoci v maďarskej ústavnosti po vyrovnaní predstavoval vnútorne bližší, neviditeľný *základný dokument* práve spomínaný diplom.¹⁵ A tento fakt neznamenal iba to, že neexistujú maďarské zahraničné a vojenské záležitosti, ale i skutočnosť, že prostredníctvom diplomu sa stal iluzórnym aj najvýznamnejší výdobytok štyridsiateho ôsmeho roku, zachovanie parlamentného spravovania. Maďarsko síce dostalo zodpovednú parlamentnú vládu, ale s podmienkou, aby jej parlament disponoval vždy takou väčšinou, ktorá vyrovnanie prijme ako záväznú. Čo sa stane, ak nebude takáto väčšina? Potom príde na rad vojenská sila dynastie, ako sa to jednoznačne dokázalo pri kríze z roku 1905!

Čo podnietilo také osobnosti, ako boli Ferenc Deák, Zsigmond Kemény a József Eötvös, aby súhlasili s vyrovnaním, ba aby ho oslavovali a dali národu oslavovať ako splnenie jeho túžob?¹⁶ Nedostaneme sa ďaleko, ak povieme, že sa stali žoldnieri reakcie, alebo eufemisticky skonštatujeme, že podľahli reakcii. Naozaj sa s nimi niečo také udialo, no to nie je príčina, ale dôsledok hlbšej traumy, ktorá postihla nielen ich, ale aj širšie vrstvy, a o ktorej sme už hovorili. No ako bolo možné, že oni a im podobní vynikajúci myslitelia si v rámci vyrovnania nevšimli protirečenia, ktoré boli v tom čase rovnako pochopiteľné ako dnes? V záujme pochopenia tejto situácie by nám malo byť jasné, vo forme akých otázok sa im spomínaný problém javil.

Prvou otázkou pre nich všetkých – podobne ako roku 1848 – bolo, či chcú nezávislé, konštitučné, slobodne riadené Uhorsko. Je nesporné,

že na ňu roku 1867 odpovedali s plným a úprimným presvedčením kladne. Druhá otázka znela vzápätí tak, či sú prívržencami konštitučnej monarchie alebo republikánmi? Všetkým bolo jednoznačné, že sú prívržencami konštitučnej monarchie a nie republiky. I keď sa Habsburgovcami nenadchýnali, celej ich politickej a spoločenskej orientácii a temperamentu vyhovovala konštitučná monarchia; vieme, že ani sám Kossuth nebol bezpodmienečne republikánom. Tretia otázka, na ktorú museli odpovedať, znela tak, či chcú zachovanie územnej celistvosti historického Uhorska. Aj na túto otázku odpovedali kladne. Lenže posledné dve pozitívne odpovede, ktoré teoreticky zodpovedali modernej politickej orientácii Európy – orientácii, ktorá znamenala v revolučnom vývine relatívne dlhú prestávku – boli v prípade Uhorska v antagonistickom rozpore s prvou kladnou odpoveďou. Čo sa monarchie týka, predpokladom fungovania konštitučnej monarchie 19. storočia bolo, aby prejavila ochotu stotožniť sa s *jedným* národom, s *jedným* spoločenstvom. Pre Uhorsko však monarchia existovala vo forme Habsburskej ríše, ktorá sa skladala z *piatich* historických národov a okrem nich zo *šiestich* národov usilujúcich sa o samostatnosť, teda transformovať ju úspešne na konštitučnú, národnú monarchiu nebolo možné.¹⁷ Požiadavka nezávislého, ústavného Uhorska teda bola aj požiadavkou rozbitia monarchie, hoci Deák, Eötvös a Kemény, ktorí s celým národom boli pod dojemom pádu revolúcie a zbytočného krviprelievania, no nemali odvahu túto požiadavku nastoliť. Odvahu na ňu mal iba Kossuth, ktorý sa v emigrácii na celý život stotožnil so spravodlivým cieľom porazenej revolúcie. A čo sa týka veci historického Uhorska, vodcovia národa sa mali usilovať, aby demokratická sloboda obsiahla súčasne aj samourčovacie právo národov, z čoho však vyplýva väčšie či menšie okyptenie (alebo riziko okyptenia) historického Uhorska. Na otvorené a rozhodné vyrovnanie sa s touto konzekvenciou takisto nemali odvahu. Raz sa jej v podobe plánu dunajskej konfederácie¹⁸ priblížil Kossuth, no vyvolal taký ohlas, že sa k nemu viacej nevracal, hoci sa ho nevzdal. Prevažná časť maďarskej vedúcej vrstvy sa však nevedela, neodvážila zmieriť s antagonistickými protirečeniami troch požiadaviek, t.j. nezávislej, slobodnej krajiny, konštitučnej monarchie a historických hraníc Uhorska, lebo sa príliš bála moci Habsburgovcov, a príliš sa obávala separatistických úsilí národností. Každý, kto tieto obavy prijal ako východiskovú bázu, musel bezchybnou logikou dospieť k tomu, aby konštrukciu uskutočnenú prostredníctvom vyrovnania uznal za konštitúciu (hoci ňou nebola), za

nezávislosť (hoci ňou nebola) a za bezpečnú existenciu historického Uhorska (hoci ňou nebola). Ide o klasický príklad víťazstva mechanizmu strachu nad mechanizmom rozumu v politickej oblasti.

Ak toto vidíme, vieme viac, akoby sme vedeli iba toľko, že vyrovnanie je reakčný akt; potom pochopíme aj to, ako mohlo reakčné dielo postaviť do svojich služieb aj nereakčné sily. Vyrovnanie znamenalo, že jeho prostredníctvom sa za pol storočia všetky sily – ktoré roku 1848–49 u nás a vo všetkých krajinách so zdravým vývinom predstavovali pokrokové činitele – vyčerpali v naprázdno melúcom mlyne vyrovnaní, v prázdnom súkolí, ktoré bolo vybudované z protirečivých cieľov, politických fikcií, lživých formúl a falošných nevyhnutností. Keďže celá táto slepá ulička vznikla okolo spôsobu verejnoprávneho a politického organizovania krajiny, bolo potrebné venovať podrobnú pozornosť konštrukcii *verejnoprávneho* a *politického* charakteru, v ktorej slepá ulička nadobudla viditeľnú podobu. Oblasť politiky síce nemá natoľko bezprostredný materiálny charakter, aby sa v nej každá lož priamo a rýchlo vypomstila – ako napr. oblasť techniky či výroby – ale má až príliš centrálny význam, aby sa jej klamstvá nezmenili časom na osudné. Na rozdiel od všeobecne rozšíreného opačného názoru musíme konštatovať, že v *politike sa nedá klamať*. Presnejšie: z času na čas možno *povedať* niečo lživé, ale politické konštrukcie, politický program nemožno vybudovať na lži. Ďalší osud vyrovnaní jasne dokazuje, ako sa môže lož v politike vypomstíť.

OD VYROVNANIA PO ROZPAD MONARCHIE

Rakúsko-uhorské vyrovnanie roku 1867, ktoré bolo založené na vzájomných klamstvách, presnejšie na vzájomnom sebaklame, zaviedlo celý vývin do slepej uličky predovšetkým na *politickú* rovine. V priebehu päťdesiatich rokov úlohou každého právnika bolo, aby všetkými prostriedkami práva interpretoval v prospech vlastnej krajiny taký spoločenský základný dokument, o ktorom sa pred každou interpretáciou malo skonštatovať, že je v podstate falošný a protirečivý. Za päťdesiat rokov investoval maďarský národ obrovskú energiu do zápasov, ktorými chcel rozvíjať národné výdobytky vyrovnaní, hoci celá dohoda bola za vlasy pritiahnutým, *konzervatívnym* kompromisom, ktorý bolo možné do písma dodržať a *bolo možné* nabúrať, len nebolo možné ho rozvíjať. Za päťdesiat rokov sa politická múdrosť v Rakúsku a Maďarsku vyčerpávala v tom, ako možno nájsť také politické opatrenia, ktoré

vo vzťahu k Rakúsku možno predstaviť ako striktné rešpektovanie vyrovnaní, a vo vzťahu k Uhorsku ako bombastické národné výdobytky, ktoré prekonávajú požiadavky obsiahnuté v dohode. Celá situácia vyvolala postupné zhoršenie politickej triezvosti vedúcich vrstiev, a o úpadok politickej triezvosti ľudu sa postaral fenomén maďarskej politiky, ktorý sa práve v tom čase začal rozvíjať a stabilizovať, fenomén najdemoralizujúcejší: marenie volieb. Kto už totiž prijal vyrovnanie a všetko, čo znamenalo, musel už aj z troch príčin súhlasiť s narušením čistoty volieb v Uhorsku a s ovplyvňovaním voličov; musel, lebo v duchu vyrovnaní ani prívrženci úplnej nezávislosti, ani spoločenskej revolúcie, ani práva národnostného samourčenia *nesmeli* získať väčšinu. Všetky ústavné inštitúcie teda, ktoré podľa ideí roku 1848 mali byť školami politického vychovávaní, stali sa ústavnými prostriedkami ohlupovania ľudu.

Celkom paralelná so slepou uličkou politiky a verejného práva bola aj stagnácia *spoločenského* vývinu. Isté poruchy spoločenského vývinu – ako sme sa presvedčili – majú podiel na vzniku vyrovnaní, no zmeravenie konštrukcie celého vyrovnaní samé osebe podporilo stagnáciu spoločenského vývinu. Tak, ako vyrovnanie nepokračovalo z politickej stránky v myšlienkach štyridsiateho ôsmeho, ale šesťdesiateho siedmeho roku, tak aj v spoločenskej oblasti je podstatou spoločenského vývinu po vyrovnaní skutočnosť, že formálnym nadviazaním na výdobytky štyridsiateho ôsmeho roku, ale úplnou negáciou dynamiky revolučného roku naďalej uchovávalo stáročnú nehybnosť spoločenských vzťahov v Uhorsku. Vratký a pohyblivý charakter spoločenských relácií, ktorý pred rokom 1848 svedčil o tom, že pokroková časť zemianstva, ktorá spolu s mešťanstvom bola schopná transformovať sa do podoby v európskom význame chápanej, protifeudálne orientovanej buržoáznej triedy, a že zo zemianstva pochádzajúca inteligencia spolu s inteligenciou nešľachtického pôvodu je schopná transformovať sa do podoby slobodnej, modernej inteligencie, ktorá sa dáva k dispozícii v záujme spoločenských reforiem, celkom zanikol. Proces splyvania pokračoval, ale v opačnom význame: zastrašená inteligencia a od nás maďarského ľudu izolovaná buržoázia prevažne nemeckého pôvodu sa asimilovala so zemianstvom, ktoré sa stiahlo späť medzi rámce svojho starého spoločenského prostredia. A tak vznikol typ *gentleman*, ktorý bol smerom hore požadovačný, smerom dolu si zakladal na svojom stave, a ktorý sa nepodobal nijakému príslušníkovi v európskom význame chápanej

buržoázie, ešte menej príslušníkovi nejakej vzdelanej – z hľadiska spoločenských reforiem významnej – vrstvy, no tým viac pripomínal werbőczyovské uhorské zemianstvo. Táto spoločenská vrstva sa už nie v podobe nositeľky buržoázneho vývinu a spoločenského pohybu, ale – po zdedení pozície werbőczyovského zemianstva – ako uzavreté a nehybné teleso vkladilo medzi feudálne riadenie štátu a medzi maloburžoázne, proletárske a roľnícke masy, ktoré sa chceli pozdvihnúť.

Vnútrotná stagnácia obdobia po vyrovaní sa však nikde neprejavila natoľko výrazne, ako v oblasti, z ktorej sa zrodil strach skrytý v pozadí celej slepej uličky: v oblasti *národnostnej politiky a národnostnej asimilácie*. Vedúce historické a intelektuálne vrstvy Uhorska, ktoré nechali defilovať celý morálny a ideologický arzenál demokratického vývinu spoločnosti len preto, aby dokázali opodstatnenosť samostatného Uhorska, súčasne odopierajú právo demokratického formovania spoločnosti národnostiam Uhorska z toho chabého titulu, že uhorský štát má nepretržité historické inštitúcie, teda má historické právo na existenciu, kým národnosti ho nemajú. Národnostiam teda neprináleží politické, verejnoprávne samourčovacie právo, iba individuálne a kultúrne práva: sú „inojazyčnými“ príslušníkmi jednotného uhorského politického národa, ako to vyjadril Ferenc Deák vo svojom peknom zákone a v politickej konštrukcii vybudovanej na tomto zákone. Viacjazyčný, ale jednotne cítiaci uhorský národ mohol byť presvedčivý pred rokom 1848, ale od revolučných udalostí každý vedel, že historické územie Uhorska by bolo proti všetkým ohrozeniam zabezpečené iba vtedy, ak by bolo jednojazyčné. Ten istý strach, ktorý vedúcu vrstvu krajiny podnietil, aby súhlasila s vyrovaním a ustrnula v istote očakávanej od vyrovnania, inšpiroval ju aj k tomu, aby – bez ohľadu na národnostný zákon – spomínanú prechodnú a falošnú istotu využila v záujme utvorenia jednojazyčnej krajiny: na asimiláciu národností. A tu sa začínajú klamstvá asimilácie. Uhorská spoločnosť bola tak, ako roku 1867 v každej oblasti znehybnela, základným charakterom svojej štruktúry – s výnimkou právnych inštitúcií – feudálnou, presnejšie stavovskou spoločnosťou. Stavovská spoločnosť, ako vieme, sa väčšinou neasimiluje, presnejšie: neasimiluje sa s celým spoločenstvom, ale s jednotlivými kastami, skupinami. Asimilácia s celým spoločenstvom sa začína až v buržoáznej spoločnosti, a v plnej šírke prebieha len v beztriednej spoločnosti. Nechcem tým povedať, že asimilácia je *len* spoločenská otázka, a že vyriešením spoločenských otázok sa asimilácia stáva bezproblé-

movou. Je však isté, že prvá otázka asimilácie znie vždy takto: čo je vlastne to spoločenské prostredie, ktoré asimiluje? Uhorská spoločnosť druhej polovice 19. storočia sa nachádzala práve v štádiu prekonávania feudalizmu; na tomto stupni ustrnula, bola teda úzko a parciálne asimilujúcou spoločnosťou. Inde, ako v chatrných centrách uhorskej buržoáziacie, v kruhu nemeckého a židovského obyvateľstva, k asimilácii ani nedošlo. Jazyková a emocionálna asimilácia spomínaných vrstiev bola úspešná, tento úspech sa však ihneď stal súčasťou maďarských politických ilúzií: v asimilácii nemeckého a židovského obyvateľstva (ktoré pre svoju roztrúsenosť územný status historického Uhorska neohrozovali) sa mohla ďalej pestovať ilúzia asimilácie naozaj nebezpečných – a v skutočnosti sa neasimilujúcich – ostatných národností. Kto by bol chcel aj tieto národnosti vážne asimilovať, mohol to skúsiť iba jediným spôsobom: v prúde dynamického, ani revolúcie sa neobávajúceho buržoázneho a demokratického vývinu, v súťaži pokrokových, do budúcnosti smerujúcich výkonov. Šlo o spôsob, ktorý v rovnakej miere mohol znamenať možnosť asimilácie, ako vyvolanie hrozby odtrhnutia, a túto hrozbu v strachu žijúca vrstva neuniesla. Takže aj tí ktorí sa nevzdali cieľa demokratického vývinu maďarskej spoločnosti, ale súčasne žili v strachu pred rozpadom historického Uhorska, plánovali usmerňovanie maďarských mäs na ceste k slobodnému spoločenskému vývinu, ľudskému pozdvihnutiu sa, ekonomickému rozmachu tak, aby sa toto všetko nedotýkalo národnostných mäs. Ďalším spoločenským silám však, ktorých cieľom bolo zachovanie stavovskej spoločenskej štruktúry, neostávalo nič iné, ako nehybne čakať, až vyššie spomínané úsilia stroskotajú na vlastných protirečeniach. Predstavitelia moci nevedeli v tejto situácii robiť nič múdrejšie ako to, že svoj nacionalizmus a asimilujúcu horlivosť prejavovali v protinárodnostných policajných, politických a kultúrpolitických akciách demonštratívneho charakteru, pričom ak sa demokratizácie maďarskej spoločnosti nezľakli a priori pre svoje spoločenské predsudky, zľakli sa jej pre národnostné dôsledky. Odtiaľ pochádza zvláštne protirečenie, že toto obdobie žije v maďarskom historickom vedomí tak, akoby sa v ňom pre posilnenie Maďarstva – ešte ani v rámci hraníc, ktoré by bola určila najčistejšia demokracia a plné uznanie slobody národností – neurobilo nič; v pamäti národností sa toto isté obdobie zachovalo tak, že sa v ňom urobilo všetko, čo bolo potrebné na zmarenie politického a kultúrneho rozmachu národností. Obe položky sú pravdivé, a sú pravdivé popri sebe: definitívny výsle-

dok bol ten, že Maďari žili naďalej v podstate vo feudálnych, nevoľníckych podmienkach, vo veľkých národnostných masách žijúcich takisto vo feudálnej roľníckej nehybnosti sa neuskutočnila žiadna asimilácia, vnútorné jazykové hranice historického Uhorska ostali nezmenené, no postoj národností voči uhorskému štátu bol podstatne sebavedomejší a nepriateľskejší.

Vnútorné protirečenie a vnútorný rozklad vyrovnania sa výrazne prejavili najmä počas veľkej ústavnej krízy roku 1905 a po nej. Spojená opozícia, ktorá vyhrala volebný boj heslom nezávislej uhorskej štátnosti, sa mohla dostať k moci len za cenu, že súhlasila s vyrovnaním, a v podstatných otázkach celkom podľahla panovníkovi, ktorý po vymenovaní drabantskej vlády ukázal, že posledné esá moci drží v rukách on.¹⁹ Slabým zadostučinením koalície, ktorá sa dostala k moci týmto spôsobom bolo, že osoby a úradníkov oddaných drabantskej vláde mohla zbilagovať a odstaviť, čo však svedčilo o slabosti dynastie. Aby bol chaos úplný, robotníctvo demonštruje *proti* stranám presadzujúcim nezávislosť a za všeobecné volebné právo, ktoré sľubuje drabantská vláda. Na národnostnej rovine sa maďarská koalícia približuje najprv k srbsko-chorvátskej koalícii²⁰, ktorá je takmer otvorene separatistická; neskôr však – prostredníctvom istého za vlasy pritiahnutého železničného jazykového nariadenia²¹, ktoré v záujme zakamuflovania domáceho neúspechu chcela predstaviť ako veľký národný výdobytok – vyvolala obrovskú chorvátsku krízu; s tým istým cieľom presadzuje apponiovský zákon o ľudových školách²², ktorým spôsobí definitívne odvrátenie sa národností. Prostredníctvom takých a podobných neúspešných národných výdobytkov sa koalícia kompromituje a odovzdáva miesto opäť vládam Istvána Tiszu, vládam fungujúcim prísne v duchu šesťdesiateho siedmeho roku.

Päťdesiatročná bilancia vyrovnania teda skonštatovala, že po rozličných beznádejných pokusoch o ďalší vývin sme nepostúpili ani o krok, lebo vyrovnanie sme nemohli prekročiť, ale hodnovernosť vyrovnania morálne i politicky klesla na nulu. V okamihu vypuknutia svetovej vojny ani na jednom brehu Litavy nebolo nenávidenejšie heslo ako vyrovnanie. Mohutné stĺpy lži, na ktorých vyrovnanie spočívalo, boli už znútra celkom prehnité, červami nahľodané haraburdy, a nezávisle od svetovej vojny stáli proti sebe veľmi výrazne dve stanoviská: dynastic-
ká všerišská koncepcia Františka Ferdinanda založená na rovnosti národov²³ a koncepcia nezávislosti odmietajúca dynastiu Habsburgovcov

so všetkým čo k nim patrí. Konfrontačný postoj verejnoprávnych stanovísk nebol ani zďaleka bezproblémovo paralelný so spoločensko-politickými rozpormi, s rozporom reakcie a politického radikalizmu, lebo existovali reakční prívrženci nezávislosti a prívrženci ríše koketujúci s demokraciou. Spisovatelia a publicisti politického radikalizmu na prelome storočí sa ani medzi sebou definitívne nerozhodli, či si majú proces demokratizácie predstaviť vo všerišskom rámci, rakúsko-uhorskom rámci, historickom uhorskom rámci alebo v celkom nových ľudových rámcoch. Tým však, že otázky nastoľovali na rovine masového hnutia, na spoločenskej a ekonomickej rovine, a nie na rovine verejnoprávnej, textologickej a historickej, aj sami podstatne prispeli k vyjasneniu stanovísk. Pred svetovou vojnou už bolo jasné, že či sa dostane k moci František Ferdinand, či sa rozpadne Monarchia, maďarský národ bude nútený vyrovnat sa s otázkou ďalšieho bytia historického Uhorska. Smrť následníka trónu a svetová vojna najprv oddialili a potom zmenili na bezpredmetnú jednu alternatívu, ktorá predstavovala konfrontačný postoj dynastie voči historickému Uhorsku. Vážne následky tejto situácie dozreli neskôr, a tak sa po rozdelení historického Uhorska mohla zrodiť nová legenda dynastie, Monarchie a vyrovnania.

SLEPÁ ULÍČKA MAĎARSKÉHO KONTRAREVOLUČNÉHO VEDENIA

Roku 1918 nadišiel okamih maďarskej nezávislosti a demokratickej revolúcie. Zdalo sa, že víťazná revolúcia vyrieši otvorené otázky a kolektívny život krajiny zbaví siete fascinujúcich lží. V nasledujúcich dvadsiatich piatich rokoch sme sa síce naučili pokladať túto revolúciu – ako revolúciu – za malú a bezvýznamnú, ale keď jej prejavy po dôkladnejšom preskúmaní porovnáme s odvtedy uskutočnenými fašistickými pseudorevolúciami, musíme si všimnúť, koľko uvoľnenej, zdravej, spon-tánnej sily sa v nej realizovalo päťdesiat rokov po rozbití falošnej konštrukcie. Tieto sily však na dva mesiace celkom ochromil hrozný otras rozpadu historického Uhorska. Presne kvôli tomu, kvôli čomu sa maďarská vedúca vrstva pol storočia najkrčovitejšie obávala a robila politiku, prostredníctvom ktorej sa nemusela vyrovnávať s týmto nebezpečenstvom, presne kvôli tomu postihol spomínanú vedúcu vrstvu pri pohľade na rozpad historického Uhorska taký veľký otras. Tento otras podnietil vodcov októbrovej revolúcie – ktorí pravdepodobnú mierovú zmluvu nechceli podpísať – aby odovzdali moc predstaviteľom prole-

társkeho socializmu, ktorí sa pokúsili o ozbrojený odpor. Ich rozhodnutie prinieslo maďarskej panskej vrstve a v jej rámci aj nesamostatnej inteligencii a buržoázii – po veľkom otrase politickej nepripravenosti – aj veľký otras spoločenskej nepripravenosti. Keď v lete roku 1919 došlo zásahom Dohody k páde Republiky rád, bolo už všetko pokope, aby v Maďarsku – okrem malého počtu ľudí, ktorí riskovali život za vec demokracie a socializmu – o demokraciu a socializmus, ale ani o nezávislosť, nikto nemal záujem. Predovšetkým aby nemala záujem definitívne zmätená inteligencia a buržoázia, ktorej príslušníci sa stiahli späť do svojich panských ulít. Dedukcia bola natoľko jasná a jednoduchá, že sa jej takmer nedalo odolať: demokratický základný princíp samourčenia národov rozbil historické Uhorsko na márne kúsky, teda ho treba odmietnuť, a možno ho odmietnuť o to ľahšie, lebo celé je humbug a podvod, veď v mene tohto princípu ocitli sa tri milióny Maďarov pod cudzou vládou; demokratická vnútorná revolúcia zas viedla rovno k proletárskej revolúcii, ktorá sa chystala vykynožiť inteligenciu a buržoáziu, musíme sa jej teda báť, a môžeme ju o to pokojnejšie odmietnuť, lebo je takisto len humbug a podvod, veď začala slobodou a končila diktatúrou. Že pri pohľade z diaľky sú to všetko mylné kroky alebo provizórne stavy, ktoré sa netýkajú platnosti základných princípov a veľkých vývinových tendencií, bolo ťažké vysvetliť tým, ktorí ich zažili ako detailné javy.

Táto interpretácia skúseností z rokov 1918–19 neznamena iné ako politické nanebovstúpenie, úplné potvrdenie typu človeka, ktorý robil šesťdesiaty siedmy rok a ktorý takou istotou lavíroval medzi klamstvami tohto roku. Dynastia už nejestvovala, Habsburská ríša už nejestvovala, ale aj bez nich sa podarilo – ako to majstrovsky opísal László Németh²⁴ – po páde šesťdesiateho siedmeho zariadiť taký svet v duchu šesťdesiateho siedmeho, v ktorom mala celá ideová a politická konštrukcia vyrovnania väčšiu úctu ako kedykoľvek predtým v čase svojej skutočnej platnosti. Preto sa mohol Gyula Szekfű roku 1920 pokúsiť o dodatočné potvrdenie²⁵ vyrovnania, práve v čase, keď pri pohľade zvonka všetko, čo sa stalo, aj spätne potvrdzovalo neužitočnosť, dokonca škodlivosť vyrovnania; keď sa od slova do slova splnili prorocké slová Lajosa Kossutha, ktorý predpovedal, že najosudnejším následkom vyrovnania bude, že keď národy povstanú proti Habsburskej ríši aby ju zlikvidovali, budú medzi nimi české, poľské, rumunské, srbské, chorvátske légie, iba maďarská légia bude chýbať.²⁶ Zmysel udalostí potvrdil túto predpo-

veď, ale *strach* zo „skúseností“ z roku 1918–19 potvrdil pred maďarskou panskou vrstvou strach z roku 1867: po rozpade Rakúsko-Uhorska *naozaj* došlo k tomu, čoho sa maďarské vedúce vrstvy, medzi nimi aj demokratické sily obávali a v tejto obave napokon pristúpili na vyrovnanie, k rozkúskovaniu historického Uhorska. Tak bolo možné postaviť tézu, že za rozdelenie Uhorska je zodpovedná revolúcia, ktorá sa podieľala na rozbití Rakúsko-uhorskej monarchie, resp. svoj podiel na rozbití priznala. Konštrukcia – podľa logiky strachu – bola taká úplná a uzavretá, že mohla pokojne obísť fakty; napríklad, že práve Mihály Károlyi postavený ako obetný baránok Trianonu bol ten, kto odovzdal moc Republike rád, aby tá predpokladané podmienky mierovej zmluvy – ktoré Károlyi nebol ochotný podpísať – skorigovala zbraňami, a Republika rád padla predovšetkým preto, že sa o to naozaj pokúsila; naproti tomu horthyovcom pomohla Dohoda k moci preto a s tou podmienkou, že prijímú a podpíšu trianonskú mierovú zmluvu. Kontrarevolučné vedenie vyrovnalo túto vážnu organickú chybu pestovaním iredntizmu vyplývajúceho z krivdy, ktorý dokonale zapadol do celej konštrukcie.

Na spoločenskej rovine panská vrstva na základe spoločnej platformy strachu z proletárskej revolúcie asimilovala pod spoločným názvom „kresťanská stredná trieda“ ďalšie buržoázne prvky: tento názov znie meštianskejšie ako panská vrstva, ale v skutočnosti – v dôsledku zážitku proletárskej revolúcie – sa nehybné, hierarchické spoločenské postoje niekdajšieho zemanstva prejavujú oveľa odhodlanejšie a otvorenejšie ako predtým. Nezniesiteľnosť spoločenskej nehybnosti začína vyvažovať radikalizmus *protipokrokových* síl, absurdnosť fašizmu. Z toho, že podstatná nehybnosť celej kontrarevolučnej konštrukcie ostala nepovšimnutá, vzniklo množstvo nedorozumení a zmarených dobrých úmyslov. Reakčné i fašistické krídlo kontrarevolučnej garnitúry, dokonca i jej chatrné európsky orientované krídlo boli s touto nehybnosťou nerozlučne späté, rozdiel medzi nimi bol iba v tom, že prvé ju do dôsledkov realizovalo, kým druhé ho poprestýkalo pseudoreformami a pseudorevolúciami. No demokratické *rozvíjanie* politickej platformy kontrarevolúcie bolo rovnako nemožné ako demokratické rozvíjanie politickej platformy vyrovnania; podstata oboch totiž spočívala v tom, aby sa nedali rozvíjať.

Len po dôkladnom oboznámení sa s touto nehybnosťou môžeme pochopiť, ako bola schopná vedúca vrstva maďarskej spoločnosti počas dvadsaťročného trianonského revizionizmu uchovať aj *národnostnú fi-*

lozofiu vyrovnania v celej jej zakonzerovanosti. Tomu adekvátne v čase, keď svetová politická situácia otvorila možnosti prinavrátení, jej prvou reakciou bolo, že z titulu nápravy nespravodlivosti vrhla sa na túto možnosť bez toho, že by bola – ako sa na bojovníka za spravodlivosť patrí – zisťovala, aký vzťah majú k veci spravodlivosti všetky podmienky, okolnosti a sily, ktoré navrátenie umožňujú. Po druhú, bez výberu prijala možnosť pripojenia hociktorého územia historického Uhorska až po rieku Mur bez ohľadu na to, akú nenávisť a antipatie vyvolá v kruhu tamojšieho obyvateľstva a v susednej krajine. Nakoniec, voči takto pripojeným národnostiam, ktoré medzitým zakúsili výhody samostatného štátu, presne rovnako, dokonca podstatne hrubšie zopakovala všetky protirečenia, lapsusy a brutality: na jednej strane svätoštefanskou štátnou ideou, ktorá už vtedy znamenala málo, keď ju volali národnostným zákonom Ferenc Deáka; na druhej strane všelijakými nejasnými maďarizačnými pokusmi (dosahujúcimi opačný účinok) a osudnými mocenskými zásahmi, ktoré uskutočňovali bez ohľadu na svätoštefanskú a deákovskú ideu štátu. Živá existencia mocenského ducha a vedomia privilegovanosti werbőczyovského zemianstva sa postarala o to, aby na uskutočnenie všetkých spomínaných nezmyslov bolo k dispozícii dostatočné množstvo malých ľudí predchnutých pocitom nadradenosti.

Kým kontrarevolučná politika ďalej naháňala príznak obnovenia Veľkého Uhorska a pomadžarčenia v ňom žijúcich národnostných roľníckych mas, vec asimilácie sa ocitá vo vážnej kríze vnútri maďarskej spoločnosti. Popri kontrarevolučnom antisemitizme, ktorý sa začal prejavovať po revolúciách r rokoch 1918-19, formuje sa širšia, ani nemeckú asimiláciu nešetriaca koncepcia ochrany rasy, podľa ktorej príčina problémov spočíva v reálnom posune zloženia maďarskej politickej, spoločenskej a duchovnej vedúcej vrstvy, ku ktorému došlo následkom asimilácie. Tento posun pomerného počtu je pri porovnávaní naozaj nápadný, no poznajúc stagnáciu maďarského spoločenského vývinu, nevidíme v ňom nič tajomného. Vieme, že maďarská spoločnosť, najmä jej prevažná časť: roľníctvo, žilo aj naďalej v stavovských alebo feudálnych rámcach. Naproti tomu osobitná spoločnosť maďarských Nemcov a Židov predstavuje spoločnosť v podstate buržoázneho charakteru, ktorá je stavovských prvkov prevažne zbavená. A tak časť nemeckého roľníctva a Židovstva žijúca ďalej v uzavrenom spoločenstve, ktorá sa prirodzene, takisto neasimilovala ako ostatné národnosti, relatívne slobodne komunikovala so svojou asimilujúcou sa hornou a mestskou vrstvou,

pričom využívala neúplné, ale v porovnaní so stavovským svetom až príliš slobodné komunikačné možnosti, ktoré sú pre buržoáznu spoločnosť všeobecne charakteristické. To znamenalo, že spomínaným masám v ich úsilí o dosiahnutie úrovne vlastnej asimilujúcej sa hornej vrstvy okrem materiálnych prekážok, ktoré sa dali prelomiť istým nadaním, silnou vôľou a prechodnou biedou, nestáli v ceste žiadne iné prekážky či vnútorné zábrany. Iná bola situácia v stavovskej maďarskej spoločnosti, kde v otázkach ambícií, vzdelávania, podnikania boli materiálne ťažkosti už iba posledným momentom ľudských a spoločenských prekážok a zábran existujúcich aj mimo materiálnych problémov. Z veľmi jednoduchého rozdielu medzi stavovskou maďarskou spoločnosťou a buržoázne orientovanou nemeckou a židovskou spoločnosťou vznikol fenomén, ktorý v ekonomickej, mocenskej a oficiálnej oblasti poznáme ako švabsku a židovskú *expanziu*. Poznajúc spoločenské pozadie je však osudné a zavádzajúce pripisovať v tejto súvislosti mimoriadny význam energii, svornosti „expanzistov“, a ďalej sa nedostaneme ani analýzou a hodnotením rozdielnosti medzi maďarskou, nemeckou, židovskou a slovanskou mentalitou. O otázke vôbec nerozhoduje stupeň mentálnej rozdielnosti. Môžeme napríklad predpokladať, že mentalita maďarského gentlemana pochádzajúceho zo zemianstva – aj keď vezmeme do úvahy, že spoločenský rozdiel je dôležitým činiteľom mentality – je bližšia mentalite maďarského roľníka ako mentalite švabskeho úradníka alebo židovského obchodníka. To však vôbec nič nemení na skutočnosti, že maďarského roľníka *preto* iritovali úradníci nemeckého pôvodu, ktorých veľmi vysoké percento sa od neho z mentálnej stránky odlišovalo, a jeho pšenicu preto kupovali od neho mentálne viac-menej *odlišní* židovskí obchodníci, lebo maďarskí páni, ktorí mu boli mentálne *bližší*, a *nimi usporiadaná spoločnosť* bola taká, aká bola. Všetky národné obavy, ktoré v celom procese pokladali za podstatné utlačanie maďarskej rasy, ale súčasne nedomysleli spoločenský obsah úplného oslobodenia maďarského ľudu, viedli neodvratne k tomu, že sa bolo treba tešiť z každej mocenskej zmeny a z každej zmeny pomerného počtu, ktorá na rozdiel od obyvateľov nemeckého alebo židovského pôvodu uprednostňovala obyvateľov maďarského pôvodu. Užívateľmi takýchto zmien sa však v dôsledku nehybnosti maďarského spoločenského vývinu nestali maďarské masy, ale väčšinou iba maďarské panské vrstvy. Odhliadnime teraz od zlomyseľnej, nemecky orientovanej rasovej ochrany kontrarevolúcie, a pozrime sa na dôslednejšiu a nepochybné úprim-

nejšiu maďarskú rasovú ochranu, ktorá chcela krajinu v rovnakej miere uchrániť pred židovskou a nemeckou expanziou; ak si dôkladnejšie všimneme spoločenské činitele a kolektívne tradície tejto rasovej ochrany, za roľníckou romantikou (ktorá ani nemusí byť zakaždým prítomná) nachádzame opäť iba „irečiteľ“ rasove maďarský typ maďarského gentlemana, ktorý naďalej uchováva známe mocenské požiadavky a vedomie podráždenej nadradenosti werbőczyovského zemanstva.

Novšia slepá ulička politickej, spoločenskej a národnej koncepcie kontrarevolúcie definitívne podkopala triezvosť a morálnu súdnosť našej vedúcej vrstvy. Dôsledky sa prejavili roku 1944; v súčasnosti odkryté údaje vzťahujúce sa na obdobie ešte pred rokom 1944 však čoraz jednoznačnejšie objasňujú, že už od tridsiatych rokov – keď sa na obzore ukázali možnosti územných zmien – vynášali zdanlivo múdri, preffkaní a energickí vodcovia krajiny svoje najosudnejšie rozhodnutia so zarážajúcou ľahostajnosťou a nepredvídanosťou. V dôsledku toho sa stalo, že lož celej kontrarevolučnej konštrukcie opäť vyvolala nebezpečenstvo, ktoré vzniklo zo strachu pred ním samým: v záujme územných zmien a uchovania spoločenskej nehybnosti sa krajina vmanévrovala do vojny, ktorej výsledkom bola úplná anulácia územných zmien a rozpad stáročnej spoločenskej hierarchie.

STOROČNÁ OBRÁTENÁ VOLBA MAĎARSKÉHO VEREJNÉHO ŽIVOTA:

FALOŠNÍ REALISTI A PREPIATI POZOROVATELIA PODSTATY
Sériou týchto politických a spoločenských slepých uličiek potkýnal sa maďarský národ od pádu svojej revolúcie až do konca druhej svetovej vojny, keď sa medzi troskami svojho štátneho útvaru vybudovaného z fikcií, predpokladov, požiadaviek a túžob, znova ocitol zoči-voči skutočnosti. Za tých takmer sto rokov žil maďarský národ v takých politických a spoločenských konštrukciách, v ktorých nazvať veci pravým menom nie že nebolo možné, ale nebolo ani dovolené, v ktorých fakty bolo treba vysvetľovať nie v jednoduchom reťazení príčin a následkov, ale v znamení predpokladov a očakávaní stojacich mimo tohto reťazenia, kde dobré sily bolo treba mrhať na pseudoproblémy a skutočné problémy sa liečili zaklínadlami, kde sa mohlo a muselo konať mimo a bez ohľadu na skutočné povinnosti, kde chýbala objektívna miera správnosti konania a namiesto nej v podobe kritérií morálnych hodnôt figuroval systém obáv a krívd. Každú deformáciu, ktorá sa prejavila za toto

obdobie v rozličných oblastiach maďarského verejného života, možno nejakým spôsobom priviesť späť k falošnému charakteru základnej politickej a spoločenskej konštrukcie. Je možné, mohol by niekto položiť otázku, aby sa profil celého jedného spoločenstva zmenil v dôsledku toho, akú dohodu uzavreli roku 1867 medzi sebou kráľ a národ? Je to možné veľmi jednoducho: istá falošná konštrukcia, nech už je vybudovaná v akejkoľvek, či už verejnoprávnej, politickej, ideologickej, spoločenskej alebo ekonomickej oblasti, ak sa raz pre nejakú nešťastnú príčinu zabuduje do štruktúry príslušného spoločenstva, podnieti v ňom opačnú selekciu, ako na to v rámci práce venovanej tejto otázke, správne poukázal aj László Németh. V maďarskom verejnom živote po vyrovnaní a neskôr v čase kontrarevolúcie nemohol byť ani minister, ani obecný notár, ani prezident banky, ani predseda priemyselnej korporácie, ani predseda akadémie, ani školský inšpektor taký človek, ktorý v rozhodujúcej chvíli nebol ochotný alebo schopný v podobe nariadenia, disciplinárneho uznesenia alebo prípitku osvojiť si systém kolektívnej lži, na ktorom bol vybudovaný celý verejný život. Možno, že k tomu bol potrebný iba malý ústupok, ale už i ten podnietil proces obrátenej selekcie, lebo najpravdivejším, najzapálenejším a najjasnejšie vidiacim ľuďom už aj malý ústupok znemožnil, aby venovali pravé sily v prospech klamstva. Dlhodobo vymenila táto obrátená selekcia vedúcu vrstvu celého spoločenstva a viedla logicky k morálnemu a racionálnemu úpadku celej našej vedúcej vrstvy. Vedenie a riadenie spoločenstva, ako každá tvorba vôbec, vyžaduje si dve veci: praktický realizmus, ktorý berie do úvahy skutočne realizovateľné veci a schopnosť dobrého rozoznávanie vnútorných zákonov úloh. Ak sa isté spoločenstvo ocitá v slepej uličke lži, prvým dôsledkom tejto situácie je, že nenachádza ľudí so zmyslom pre realitu a podstatu, ktorým by mohlo zveriť svoje riadenie. Nachádza množstvo praktických ľudí, pre ktorých je prvoradá praktická práca alebo možnosť uplatnenia sa, a v záujme toho sú ochotní byť „realistami“ v tom zmysle, že platnú a uplatňovanú konštrukciu lži prijímajú ako skutočnosť. Ich realizmus sa takýmto spôsobom vyčerpáva podporovaním a upevňovaním od základov lživej konštrukcie, a jej posúvaním medzi falošnými schopnosťou uvidieť podstatu buď hľadajú inú výrazovú formu, alebo sa utiahu do užších, menších spoločenstiev; neskôr sa v čoraz väčšej miere izolujú, ocitajú sa v stave vzdoru, urazenosti, čudáctva alebo zaniateného prorokovania; súčasne

sa čudáci a zanietení proroci stávajú vhodnými na to, aby prijali úlohu vyslovenia podstaty. Z radu maďarských vodcov a publicistov zaoberajúcich sa maďarskými problémami venujme pozornosť jednak prívržencom vyrovnania a kontrarevolúcie, jednak ich protivníkom. Na jednej strane sú stúpenci Ferenc Deáka ako prívrženca vyrovnania: Ferenc Salamon²⁷, dvaja Andrásyovci,²⁸ Albert Apponyi²⁹, István Tisza, Sándor Pethő³⁰, Gyula Szekfű, aby som spomenul najlepších; je tu rad publicistov vyznačujúcich sa povzneseným duchom, triezvym videním možností a miernosťou: z ich tiež vyslovených o vtedajších problémoch maďarského spoločenstva dnes už nie je takpovediac *nič, ale vôbec nič platné*. Akoby boli na Mesiaci a obyvateľom Mesiaca povedali všetko, čo s touľkou striedmosťou a v peknom národnom duchu konštatovali o dynastii, Rakúsku, vyrovnaní, národnostiach, pomaďarčovaní, revízií, svätoštefanskej ideí štátu, demokracii, pozemkovej reforme. Nie preto, lebo boli konzervatívni a prekonaní časom; aj z úplne zastaraného, ale pravého, jadného konzervativizmu sa zachová spôsob, akým sa pristupovalo k veciam a otázkam, ak sa k nim pristúpilo *naozaj* dobre. Ale všetko, čo povedali oni, bolo vybudované na presvedčení, že nehybné a falošné politické konštrukcie ich doby, ktoré sa v *skutočnosti* uplatňovali dosť dlho, rovnajú sa samotnej politickej a spoločenskej *realite*. Len čo sa tieto konštrukcie zrútili, všetko, čo sa o nich povedalo, stratilo platnosť. Na druhej strane sú stúpenci alebo vnútorní spoludisidenti emigranta Kossutha: Mihály Táncsics, János Vajda, Lajos Tolnai,³¹ Endre Ady, Dezső Szabó. Ide o rad ľudí, ktorých diela a tézy so zúfalým zanietím, dodnes platnou silou vplyvu a postupom času s čoraz sa stupňujúcou dôveryhodnosťou zobrazujú a vyjadrujú lživost a nezniesiteľnosť bývalých konštrukcií; ich si však ťažko možno predstaviť v úlohe politických vodcov, usmerňovateľov, mužov rozhodujúcich o praktických otázkach a znalcov „premií“. Na oboch stranách sme sa zmienili len o najlepších: kde sú ešte všetci, čo idú s prúdom, kde sú karieristi, hlásatelia prázdnych fráz, štváči, vystatovační Maďari, mystifikátori, melancholickí Maďari, fanatici, sektári, sprisahanci! Takýto obojsmerný, obrátený výber osobností, ktoré vedú spoločenstvo alebo sa ujímajú jeho problémov, masove ponúka a posúva do popredia jednak hmlisté, nevýrazné a chatrné, jednak křčovité a zdeformované ľudské mentality, a cez nich v čoraz väčšej miere predkladá obraz zmätenej, zdeformovanej *kolektívnej* mentality. Prívlastky Lászlóa Németha – o *plytkosti, o hĺbke* – súvisiace s takto pochopenou zmätenosťou ma-

ďarskej mentality, zaslúžia si akúkoľvek kritiku, iba tú nie, že sú nejasné. Javy, ktoré v týchto obrazoch oživuje, sú až príliš reálne, a za žiadnych okolností ich nemožno pokladať za hmlisté. Je však možné s jeho obrazmi *polemizovať*, najmä s tézou, akoby zanietené osobnosti vidiačo podstatu vecí – vrátane najväčšieho z nich, Adyho –, ukazovali aj črty pravejšej charakteristickejšej, hlbšej maďarskej mentality. K tomu, že sú *pravdivejší* Maďari, nepatrí, že musia byť aj *pravejší* Maďari: v množstve rozličných možností, ktorých súhrn môžeme nazvať maďarskou mentalitou, určite nestelesňujú celistvé, dokončené typy, ktoré možno odporúčať ako príklad a povýšiť na pravidlo, ale *jednu*, nesporné sympatickejšiu, hlbšiu, pravejšiu stranu tej istej deformácie. V tom teda, že oni a ich druhovia čoraz väčšmi odpadávajú od všetkých možností riadenia krajiny, nie je podstatný fakt, že v *menšine* sa po šesťdesiatom siedmom ocitá postupne ich *maďarskosť*, ale to, že voči falošnému realizmu ľudí, ktorí sa v skutočnosti uplatňujú a viditeľne účinkujú, sa vo všeobecnosti a na každej čiare ocitá v menšine zdravá súdnosť, zdravá morálna zanietenosť a zdravé kolektívne cítenie. To všetko však organicky nesúvisí s procesom asimilácie a s expanziou asimilovaných, lebo asimilovaní vstupujúci do maďarského verejného života našli – čistými Maďarmi vypracované – základné lži maďarského verejného života už hotové. Spomínané lži však boli dobré na to, aby narušili aj proces asimilácie, veď hladký priebeh asimilácie závisí predovšetkým od zdravého charakteru foriem asimilujúceho spoločenstva; v Uhorsku od šesťdesiateho siedmeho roku postupne, od devätnásteho roku rapidne, došlo podľa jednotlivých vrstiev osobitne a v celej krajine spoločne k všeobecnej *strate foriem* – od foriem oslovenia po formy verejného života –, alebo k *vzniku pseudoforiem* – od zabávania sa pri cigánskej hudbe po vyrovnanie roku šesťdesiatšedem –, alebo k zhubnému prebujneniu foriem – od mezőkövesdského ľudového kroja po slávnostné odhalenie Emericany dominus³². Teda aj v rozličných disharmonických prejavoch súčasne prebiehajúcej asimilácie je rozhodujúcim, príčinným momentom vnútorná slepá ulička *asimilujúceho* spoločenstva.

V podobných bezvýchodiskových situáciách histórie, uprostred krajnosti rozhodujúcich a smerodajných charakterov, deformácie kolektívnych foriem a všeobecného zneistenia hodnotových kritérií, bolo zachovanie bezprostredného vnímania skutočností, nebojácneho zhodnotenia ťažkostí a nebezpečenstiev, čistoty morálnych kritérií a dynamiky správneho konania oveľa ťažšou a namáhavejšou úlohou. O takéto oži-

venie ustrnutého maďarského vývinu sa rad radom pokúšali radikáli, nezávislí, socialisti, komunisti, etnografi, odbojáři – za oveľa ťažších podmienok, za oveľa väčšieho množstva rušivých momentov a pri oveľa menších nádejách na úspech ako v iných krajinách s priamočiarejším vývinom. Aj týmto iniciatívam hrozilo raz jedno, raz druhé úskalie: ak odkrývanie pravej skutočnosti a uplatňovanie realistických hľadísk chápali príliš chladne, príliš racionálne a príliš dogmaticky, hrozilo im, že budú doktrinárskou, dogmatickou skupinou, ktorej tézy sa bez účinku odrazia od citových väzieb ľudí žijúcich v uzavretom kruhu obáv a fikcií, takže spomínaný kruh otvoriť nedokážu, ba naopak, podráždia ho a upevnia; no ak sa príliš vžijú do strachu ostatných, do ich falošných túžob, ak si príliš osvoja emocionálnu a pojmovú rétoriku všetkého, potom racionálna sila ich útoku poklesne natoľko, že bude neúčinná. Práca, ktorú vykonali, je večnou hodnotou vývinu maďarského politického myslenia, ale rozhodujúci impulz musela dať napokon história, ktorá cez mimoriadne hanebný pád maďarskej kontrarevolučnej moci a krvavý rozpad ilúzií o zväčšovaní krajiny ukázala národu, že jeho páni nie sú pánmi a jeho ideály nie sú ideálmi.

SÚČASNÉ PROBLÉMY

Po oslobodení Maďarsko radikálne a definitívne vypadlo z falošných konštrukcií, v ktorých si zariadilo svoj dovtedajší život. Po ich rozpade zanikli dve veci, ktorých existencia už takmer sto rokov bránila každému pokroku: zachovanie sveta maďarskej stavovskej spoločnosti a úsilie upriamené na zachovanie ilúzie historického Uhorska. Pád mocenskej, ekonomickej a psychologickej štruktúry stavovského sveta znamená nesmiernu úľavu pre státisíce a milióny ľudských životov a životných podmienok. A táto úľava je niekedy viditeľná, ba aj pod rúškom vzdoru a nespokojnosti niekde prítomná vo všetkom, čo sa od oslobodenia v Maďarsku prejavuje v dynamizme, optimizme a rekonštrukcii. Nie je však isté, že spoločnosť poznačené toľkými negatívnymi zážitkami ako je naše, si z veľkých otrasov zrážky so skutočnosťou vyberie bezpodmienečne dobré a inšpiratívne poučenia. Spýtajme sa teda, či zo strany otrasov nedávnej minulosti nehrozia ďalšie krče a slepé uličky vývinu.

Nedávna minulosť obsahuje pre rozličné skupiny Maďarov dva veľké otrasy s celkom opačným významom. Poučenia oboch sú už na najlepšej ceste, aby po pripojení sa k starším poučeniam, spôsobili nové,

ťažko uvoľniteľné krče. Jeden, neskorší otras vyvolala skutočnosť, že pád kontrarevolučného vedenia a stavovského sveta sa odohral v dôsledku prehranej vojny, vo forme vojenskej okupácie krajiny zmenenej na bojisko. Tento otras nebol iba vecou strednej vrstvy a inteligencie, ale vecou každého, kto v okamihu oslobodenia nebol bezpodmienečný ľavičiar. Bola to vhodná príležitosť, aby kontrarevolúcia oživila typický, strednými vrstvami utvorený sovietsko-komunisticko-židovský prízrak, ba aby mu zabezpečila širšiu masovú bázu ako doteraz. Odpojenie sa a emigrovanie pravého krídla koalície tento strach skôr upevnilo ako rozptýlilo, aj keď jeho viditeľné a demonštratívne príznaky neboli také časté. Dnes môžeme konštatovať, že v emigrácii viditeľne, doma menej viditeľne sa znovuzrodila a obnovila forma celého kontrarevolučného ideového sveta šesťdesiateho siedmeho roku. Táto nová vonkajšia a vnútorná emigrácia – svojím formálnym demokratizmom a v jeho pozadí so spoločensko-politickou nehybnosťou, ktorú štýlove dopĺňa občasný náznak možnosti legitimistickej orientácie – je poznačená skôr duchom šesťdesiateho siedmeho roku; jej praktická aktivita však vynáša a vynášala by na povrch najmä kontrarevolučné črty, a síce črty nielen kresťansko-národné kontrarevolučné, ale aj fašistické kontrarevolučné; napokon, aby bol obraz úplný, absencia politickej moci, stav vonkajšej a vnútornej emigrácie podfarbuje tento Dezső Szabóom natoľko nenávidený a teraz znova oživovaný kontrarevolučný ideový svet šesťdesiateho siedmeho roku tragickými, maďarsko-melancholickými gestami pripomínajúcimi gestá Dezsőa Szabóa.

Treba mimochodom poznamenať, že prežívanie starého sveta nehrozí len zo strany jeho vedomých prívržencov, ale aj zo strany jeho patologických vžitostí. Ide predovšetkým o hierarchické videnie spoločnosti, túžbu po pozíciách, v praktickej moci o prevládanie mocenského ducha nad duchom služby, o v „kvalifikácii“ a „postavení“ ukryté sebavedomie dané pozíciou a privilégiami: to všetko preniklo našou spoločnosťou natoľko, že politické zvraty a výmeny osôb samé osebe ich nemôžu z jej vedomia vymazať, a spomínané vlastnosti v mnohých súvislostiach zabraňujú, a súčasne aj kompromitujú proces veľkej transformácie našej spoločnosti.

Druhým otrasom je veľký otras maďarskej ľavice roku 1944: predstavuje ho skutočnosť, že krajina sa ukázala neschopná odporu, bez kolektívneho ducha, obmedzená, reakčná a pravicová. Videli sme, že situáciu sme schopní vysvetliť množstvom príčin, aj keď celkový obraz,

ktorý sa z nej dovnútra i navonok utvoril, nemôžeme ospravedlniť ani si odpustiť. Toto poučenie, ktoré vzbudzuje strach a ktoré občasnú prejav reakcie a fašizmu iba potvrdilo, vrylo sa do nervovej sústavy každého predstaviteľa ľavice. Hrozí, že v dôsledku neho ľavica nadobudne nevyslovené všeobecné presvedčenie, že väčšina krajiny je vedomo a rozhodne pravicová. Podobne, ako keď po Republike rád počas dvadsiatich piatich rokov kontrarevolúcie bol každý maďarský pán v hĺbke duše presvedčený, že väčšina krajiny je komunistická, alebo ako ešte dávnejšie, keď po revolúcii bola dynastia presvedčená, že väčšina krajiny je radikálne kossuthistická; hoci v oboch prípadoch šlo o pre nich naozaj desivý a nesporné skutočný, ale jednostrannými a zavádzajúcimi skúsenosťami vyvolaný optický klam. Aj dnes ide o toto: nie je pravda, že väčšina krajiny by si želala návrat spojenectva Veľkostatkov, Veľkokapitálu a Veľkoadministratívy; nanajvýš v prípade, ak by sa ju podarilo trvalo presvedčiť, že svojich rozličných obáv sa môže zbaviť iba vtedy, ak znova prijme moc retrográdnych síl. Táto možnosť by však najviac hrozila, keby pamiatka roku 1944 vyvolala v maďarskej ľavici trvalý křčovitý strach zo širokej mobilizácie spontánnych síl krajiny. Mobilizácia je totiž základnou podmienkou, aby proces oslobodenia – ktorý sa začal roku 1945 – dosiahol maximálne naplnenie v politicko-samosprávnej, ekonomickej i kultúrnej oblasti. V tejto súvislosti popri množstve úspechov a výsledkov nechýbajú ani znepokojujúce symptómy. Čo sa týka politicko-samosprávneho oslobodenia, bezhlavý, ale nesmierne čulý samosprávny život rokov 1945–46 vystriedal teraz relatívne prítlmený a zhora organizovaný samosprávny život; a nášmu štátnemu vedeniu, ktoré hľadá cesty a spôsoby upevnenia centrálnej moci – v prípade, že by so spontánnymi spoločenskými silami naozaj nemohlo rátať – sú k dispozícii jedine historické vzory keresztesovsko-fischerovskej *byrokratickej* centralizácie. V našom hospodárskom živote sa vďaka pozemkovej reforme vybudovali alebo obnovili ústredné orgány organizovania, zásobovania, peňažníctva, úveru, ale v porovnaní s nimi v relatívnej malej miere vznikali orgány miestnych, spontánnych hospodárskych úsílí; v dôsledku toho ústredné orgány začínajú neverejne pripomínať Hangyu³³, Futuru³⁴, Metesza³⁵ a spoločníkov, ktoré v obdivuhodnej syntéze spájali ľahostajnú ťažkopádnosť byrokracie s ľahostajnou náchylnosťou veľkoobchodu upriamenou na vykorisťovanie ľudu. Napokon v oblasti kultúrneho oslobodenia môžeme spomenúť čoraz väčšími sa rozrastajúcu sieť ľudových kolégii³⁶, no dodajme, že táto

sieť sa už dnes nejaví ako podstatná aktivizácia a úplné rozšírenie spoločenského pozadia celého nášho školského systému a vzdelávania, ale skôr ako bojová organizácia vychovávajúca istú elitnú gardu.

Všetky tieto nedostatky sú všeobecne známe, v záujme ich nápravy udialo sa a deje sa veľmi mnoho a na premoženie problémov je pripravené množstvo dobrej energie. Zakaždým však, keď sa pýtame, prečo nemožno spontánne sily krajiny vo všetkých spomínaných súvislostiach mobilizovať širšie a odvážnejšie, odpoveď – v znamení temných spomienok na rok 1944 – znie vždy tak, že nie je ešte dostatok spoľahlivých ľudí, a voľne ponechané spontánne sily by sa mohli mobilizovať opačným smerom. Faktom je, že voči politickým zápasom masy neprejavujú jednoznačné spontánne nadšenie. Ale práve mobilizácia samosprávneho, ekonomickeho a kultúrneho života predstavuje silu, ktorá smeruje dopredu i vtedy, ak je politická, ideologická orientácia máš zúčasnených na pohybe váhavá. Proces oslobodenia, ktorý sa roku 1945 iba začal ale neskončil, možno naplniť iba mobilizáciou spomínaných síl. Je potrebné naplniť politické oslobodenie aktívnym samosprávnym životom horúčkovite sústredeným na vybavovanie verejných vecí, životom, počas ktorého sa masy nielen prostredníctvom úvodníkov, ale i z priamych skúseností presvedčia, že verejná vec je aj ich vecou. Ekonomické oslobodenie krajiny je potrebné naplniť tak, aby sa pozemok, ktorý roľníctvo dostalo a závod, ktorý si spoločnosť vyvlastnilo, stali existenčným základom robotníctva a roľníctva, ktoré sa už dokážu bezprostredne hospodársky orientovať a nedajú sa vykorisťovať nielen veľkostatkármi a žandármi, ale ani byrokratmi a sprostredkovateľmi. Napokon spoločenské a kultúrne oslobodenie krajiny treba naplniť systémom výchovy, ktorý úspešne oddelí hodnotovú hierarchiu typov škôl od rozličných spoločenských rebríčkov a vedomia privilegovanosti, a odteraz od šiesteho po tridsiaty piaty rok života každému umožní slobodnú voľbu povolania a v rámci nej možnosť rozvinutia každej latentnej schopnosti.

INDIVIDUÁLNA MENTALITA A KOLEKTÍVNA MENTALITA

V súvislosti s maďarským historickým vývinom a deformáciou maďarskej mentality sme uviedli dostatok údajov, aby sme už so všeobecnou platnosťou mohli nastoliť principiálne otázky súvislosti mentality a schopnosti, mentality a vplyvu, mentality a vývinu. Predtým však treba objasniť otázku, ktorá znie: ako súvisia, v čom sa zhodujú a v čom sa

z tohto hľadiska odlišujú otázky *individuálnej* mentality a *kolektívnej* mentality.

Doteraz sme vo vzťahu k jednotlivcovi i kolektívu používali výrazy *psychologických* javov celkom totožným spôsobom, a opísali sme iba také procesy, ktoré boli zdanlivo totožné alebo aspoň paralelné. Je dôležité vedieť a je dôležité konštatovať, v čom spočíva táto paralela, pokiaľ môžeme ísť, ak nechceme zablúdiť do nejakej kolektívnej mystiky. Hranice sú veľmi jednoduché. Dušu, vedomie, strach, schopnosť konať má iba jednotlivec. Vedomie kolektívu, strach kolektívu, reakciu kolektívu, mentalitu kolektívu predstavuje iba spôsob zloženia týchto individuálnych schopností, či už v podobe jednoduchého súhrnu, alebo vo forme zoskupení podľa nejakých pravidiel. Kolektívne procesy, ktoré vznikli takýmto spôsobom, sú niekedy prekvapujúco paralelné s individuálnymi psychologickými procesmi. Skutočnosť, že sa niekto zľakne, v strachu nemá odvahu pustiť sa do nejakej úlohy, ale začne vykrikovať a iným smerom začne byť zbytočne agresívny, sa môže prihodiť presne takto a v opísanom poradí aj s celými kolektívmi. Iba toľko musíme vedieť, že to všetko sa nedeje preto, že by kolektív mal takú dušu ako jednotlivec; a že sa to nedeje ani podľa tých istých zákonitostí. Kolektívny proces sa okrem reakcie jednotlivcov musí aj zrezumovať alebo usúvzťažniť, čo znamená jednak to, že môže vzniknúť oveľa viacej a rozmanitejších možností a kombinácií, jednak zas to, že uvedomenosť, zámernosť, kolektívne vysvetlenia, koncepcie a ciele majú oveľa väčšiu úlohu. Za totožných psychologických predpokladov sa teda kolektívny proces môže odohrať celkom odlišne; napríklad kolektív alebo jeho väčšia časť utrpí nejaký otras, no nebude ho vysvetľovať či chápať tak, aby sa v ňom rozmožhol a stal sa súčasťou jeho sveta predstáv; vďaka tomu v kolektívnom procese strach za krátky čas bez stopy zanikne. Preto sme pokladali za dôležité mať ustavične na zreteli politické a ideologické konštrukcie, v ktorých sa rozličné historické otras, situácie, požiadavky v danom spoločenskom prostredí sformovali, interpretovali a objektivizovali. Ak nebudeme dbať o ustavičné zohľadňovanie otázky, či sa individuálne procesy zovšeobecňujú a ako sa prostredníctvom zovšeobecnovania stávajú kolektívnym procesom, dostaneme sa s obrazmi individuálnej duše neodvratne do oblasti nejakej kolektívnej mystiky. No nemôžeme sa tomu vyhnúť ani vtedy, ak pri interpretácii kolektívnych procesov upustíme od všetkých druhov psychologických prvkov alebo obrazov psychologického pôvodu. V takomto prípade sa

totož dostaneme na scestie opačným smerom, lebo predpokladáme, že kolektív je čosi celkom iné ako jednotlivec. Je to taká istá kolektívna mystika, akoby sme povedali, že kolektív je veľký jednotlivec. Kolektív nie je jednotlivec, ale skladá sa z jednotlivcov, teda nemôže byť celkom totožný, ani celkom odlišný, ako sú jednotlivci.

MENTALITA A VÝVIN, MENTALITA A SCHOPNOSŤ REAKCIE
Keď hovoríme o *mentalite*, myslíme väčšinou na súhrn ohraničiteľných, pomenovateľných, rozhodných vlastností existujúcich v nejakom človekovi alebo v nejakých ľuďoch, na súhrn *determinovaný* existenciou istých fyzických a duchovných daností, schopností súvisiacich s temperamentom a talentom alebo pomerným počtom a kombináciou týchto daností, teda na súhrn, ktorý na základe spomínaných daností niektorí mylné, iní správne, ďalší zas výstižne, pokladajú za večne platný. V skutočnosti predstavuje mentalita niečo podstatne menej a niečo podstatne viacej. Podstatne menej preto, že je oveľa menej ohraničená, jasná a definovateľná, a podstatne viacej preto, že je oveľa bohatšia a premenlivejšia. Všetky fyzické, duševné črty i črty súvisiace s temperamentom a nadaním, ktoré sú pre každého jednotlivca alebo každý kolektív základné danosti, nedeterminujú to, čo *bude* alebo čo *má byť* z jednotlivca alebo spoločnosti, ale to, čo všetko z neho *môže byť*. O tom, čo z neho pri toľkých rozmanitých a bohatých možnostiach naozaj *bude*, už nerozhodnú a priori existujúce danosti, ale spoločenské prostredie, výchova, osobný vývin, zážitky, skúsenosti, práce a výkony. Medzi nimi a ich prostredníctvom utvára sa, formuje a stáva rozhodným špecifikum, ktoré sa navonok prejavuje ako mentalita istého človeka, istého kolektívu, a ktoré v zdravom stave nie je vecou nehybnou, ale vecou, ktorá je v pohybe a vyvíja sa. Takže ani zdravý charakter mentality nepozostáva zo zachovávaní určených daností, ale predovšetkým zo zdravej schopnosti reakcie. Ak sa nejaký jednotlivec alebo kolektív ocitne vo vnútornej kríze, ak stratí seba samého, neudeje sa to tak, že jedného dňa niekde stratí svoj malý katechizmus, do ktorého má zapísané, aký má byť. Ale tak, že pre nejakú príčinu, v dôsledku nejakého otrasu, nejakej zbabelosti, nejakého zmätku stratí zdravú schopnosť reagovať, stratí schopnosť triezveho posúdenia situácie, na základe čoho nebude vedieť, čo je potrebné a čo je možné vykonať, čiže sa do toho konania ani nepustí. Všetky podstatné symptómy narušenia maďarskej mentality svedčia o poruchách schopnosti reakcie chápaných v takomto zmysle.

Vzťah mentality a schopnosti reakcie nespočíva teda v tom, že analýzou večných vlastností svojej mentality dospejeme k princípom správneho konania, ale v tom, že zdravá mentalita sa formuje počas aktívneho fungovania zdravej schopnosti reagovať. Prirodzene, zdravý charakter reakcie neprejavuje sa v prudkosti konania, nútenom úsilí a efektom výsledku, ale v správnom výbere a prijímaní úloh založenom na vnímaní skutočnosti, a v tom, že „sa dívame na vec samotnú“ a že „k svojej veci pristupujeme energicky“, ako to jednoducho povedali Bocskai a Zrínyi.

Tieto konštatovania vzťahujú sa ešte väčšmi na kolektívy ako na jednotlivcov. Podstata istého kolektívu nie je v tom, že jeho členovia nosia spoločný charakter, spoločné znaky na čele, ale účasť na aktivite kolektívu ako na spoločnej aktivite. Namiesto uvedomenia si mentálnych čŕt, národných svojrázností je omnoho dôležitejšie uvedomiť si, čo všetko môže urobiť z kolektívu správne vnímanie skutočnosti, prelomenie uzavretého okruhu bezmocnosti, klamstva a obáv, prijímanie úloh, stáť si za úlohami, spoločné úsilie a kolektívny výsledok. Preto je daromné, dokonca poľutovaniahodné všeobecne rozšírené chápanie, v rámci ktorého ľútosť nad rozličnými prekážkami maďarských tvorivých síl prejavujú slovami: „nesmierna škoda, veď aký je tento národ nadaný, originálny a geniálny“. Povedzme už raz konečne, že takto to nemá žiadny význam, dokonca to *jednoducho nie je pravda*. O nadaní, originalite, genialite sa oplatí a možno hovoriť len v súvislosti s rozvíjajúcimi sa danosťami: o tom, aké zázraky by sa boli mohli stať alebo aké by boli, môže hovoriť kto chce, a uveriť takisto kto chce, lenže to nie je nadanie, nie je originalita, nie je genialita. Nič nie je neplodnejšie, ako keď sa sami robíme zaujímavými, keď sa správame na spôsob „zakliateho princa“, čo je jednak sebaokladzajúce zakrývanie neschopností, jednak pozostatok maďarského a panského vedomia nadradenosti šitého na mieru starého Veľkého Uhorska. Pre túto vnútornú orientáciu znamená vždy otras, ak sa ocitá zoči-voči faktu, že byť Maďarom pri pohľade z určitej vzdialenosti nie je o nič zaujímavejšie, ako byť povedzme Lotyšom alebo Albáncom. A to vlastne vôbec nie je hrozné, lebo keby sme boli Lotyši alebo Albánci, ani vtedy by sme nemali inú úlohu, iba si dobre všimnúť skutočnosť, pustiť sa do práce, a ak to dokážeme urobiť, potom sme nadaní, potom sme zaujímaví, a potom sa rozvíja naša pravá mentalita.

Po takomto pohľade na veci bude každý *vplyv*, každá asimilácia v porovnaní s poruchami mentality druhoradým, symptomatickým fe-

noméom. Mentalita – presne podľa toho – ako reaguje, ako koná, ako tvorí, tak súčasne aj asimiluje: cudzí vplyv, cudziu asimiláciu, všetko. V Maďarsku je otázka asimilácie práve preto posunutá do emocionálnej a iracionálnej roviny, preto sa hovorí toľko o tom, prečo si cudzinec zamilováva, prečo *si oblúbi* tento zázračný, zaujímavý, príťažlivý, očarujúci a ktovie akými cnosťami obdarený národ, lebo najsilnejšia asimilácia u nás, ako sme už povedali, prebiehala práve v období rozpadu kolektívnych foriem. Maďarský národ sa teda asimiloval so všelijakým balastom sveta, iba s jedným nie, s tým, ktorý predstavuje jediné pravé a univerzálne asimilujúce prostredie: s prúdom jeho kolektívneho života. Asimilácia môže byť únavná a bolestná, ale ani zďaleka nie je takým tajuplným a iracionálnym procesom, akým si ho u nás predstavujú. Spoločnosť s ostrým, rozhodným profilom, s výraznou mentalitou neasimilujú tak, že v srdci cudzieho vzbudzujú tajomné porvy, ktoré ho čoraz väčšmi dojmajú, až napokon hladko splynie, ale tak, že majú jasné, jednoznačné zvyky a tézy o tom, ako treba slová vyslovovať, ako sa má zdravieť, dvoriť, predsedáť, prijať satisfakciu, viesť schôdzu, súťažiť, a cudzí živel alebo bude očarený, alebo dostane drsne po hlavu, no v každom prípade sa ocitne v prúde kolektívneho života.

Na demonštráciu skutočnosti, že nie hľadanie národnej pôvodnosti, národného charakteru je rozhodujúce a plodné, stačí poukázať na to, že dva najvýraznejšie národy Európy, anglický a francúzsky, svoju známu mentalitu utvárali presne takým spôsobom, že v istej historickej chvíli sa napriek svojej dovtedajšej mentalite, dovtedajšej kolektívnej orientácii pustili do celkom veľkých kolektívnych podujatí. Obratom pre Angličanov bolo prijatie reformácie a následné formovanie sa puritanizmu, pre Francúzov to bola francúzska revolúcia a už pred ňou, a potom paralelne s ňou sa rodiaci francúzsky racionalizmus. Obe podujatia vo svojom historickom okamihu znamenali vo veľkej miere aj zanechanie alebo zmenu starého, známeho národného charakteru: poreformačné Anglicko, porevolučné Francúzsko boli v očiach súčasníka o množstvo fariieb chudobnejšie ako predtým. A predsa, vďaka spomínaným javom stali sa Angličania a Francúzi tým, čím sú dnes, a na tejto ceste sa v nich rozvinuli možnosti, ktoré sa v pôvodnom stredoveku, farbistejšom stave nemohli rozvinúť. Novším, ale z hľadiska významu takým istým obrovským kolektívnym podujatím je dianie v Rusku od roku 1917, ktoré takisto znamená, že množstvo vecí, ktoré pokladali za nedeliteľnú súčasť „ruskej ľudovej duše“, prestáva byť jej vlastnosťou.

Prirodzene, v súvislosti s podobnými príkladmi individuálneho alebo kolektívneho vývinu môžeme z času na čas cítiť i to, že v celom vývine – okrem obrovských mentálnych zmien, ktoré počas uskutočňovania tej-ktorej novej úlohy a po jej dokončení poznačia profil jednotlivcov i spoločností – prejaví sa občas aj nejaká hlbšia pravidelnosť, opakovanie, stotožnenie so sebou samým, mentálna svojráznosť, ktorá vyvoláva nesmierne silné spätné vplyvy u tých, ktorí sa mu neprispôsobujú, nepochopia alebo sa nenaučia jeho utvorené formy postoja a požiadavky. Potom sme ochotní predpokladať, že mentalita je nielen viac ako osobnosť rozvinutá len z hromady daností, možností a štatistických čísiel, ale že je navyše aj vnútorne usmerňujúcou a regulujúcou *zákonitosťou*, ktorá všetko zhŕňa a rekapituluje. Podobné podozrenia môžu existovať, ale beda tomu, kto sa rozhodne a chce konkretizovať, zhrnúť do téz, povýšiť na záväznosť to, čo pokladá za zákonitosť. K týmto veciam musíme mať podobný vzťah, aký má prírodovedec k Bohu: nie preto, akoby prírodovedec nemohol veriť v Boha – dokonca jeho viera môže byť založená aj na akomsi chápaní komplexu prírodných vied – ale preto, lebo do svojich prírodovedných pracovných hypotéz, do systému svojich predpokladov, medzi motívy svojho videnia problému nesmie zamiešať Boha; ak niečo nevie vysvetliť, nemôže argumentovať Bohom, a ak niečo chce vysvetliť tak či onak, takisto sa nemôže odvolávať na Boha. Podobne aj odvolávanie sa na zákonitosť individuálnej alebo kolektívnej mentality je vždy podozrivé, ak sa používa na ospravedlnenie nejakého skutku alebo zanedbaného skutku. V prípade, že sa už minuli všetky argumenty, nepočúva sa nám dobre, že ten či onen politický systém, to či ono politické riešenie nie je dobré preto, lebo je v rozpore s maďarskou dušou, alebo je dobré, lebo je s ňou v súlade. Ak je niečo naozaj dobré alebo naozaj zlé, treba to zdôvodniť aj bez odvolávania sa na maďarskú dušu. Nikdy nemôžeme vedieť, či fenomén, ktorý dnes pokladáme za hlboko charakteristický, neprejaví sa zajtra ako prekážka, po zamietnutí ktorej by sa rozvinuli ešte hlbšie, bohatšie a väčšie možnosti. Prirodzene, zlo môže vzniknúť i z toho, ak v jednotlivcovi alebo v spoločnosti klesne inštinkt stálosti, a na racionálnom, dogmatickom základe si predstaví každú zmenu ako možnú. Chyba však ani teraz nebude v tom, že sa ocitol voči „pradávnemu rázu“, lebo aj v tomto prípade ide o druhú, opačnú poruchu vnímania *skutočnosti*. Zdravý zmysel pre skutočnosť a zdravá schopnosť reakcie vždy nájdu rovnováhu medzi „pradávnym“ a „novým“, stálosťou a novátor-

stvom, úctou k tradíciám a revolučnosťou – bez toho, že by určovali tendenčné pravidlá vlastnej mentality.

MENTALITA A POLITIKA

Musíme rozhodne konštatovať, že medzi úsilím sústredeným na *poznávanie* maďarského špecifika a medzi úsilím o obnovenie maďarského národa ako spoločnosti nejestvuje samozrejmy, jednoznačný vzájomný vplyv. Výskumom môžeme dospieť k množstvu rozličných maďarských špecifik bez toho, že by ich zachovávanie a pestovanie znamenalo súčasne aj bezpodmienečné obnovenie a upevnenie maďarského spoločnosti. K odpovedi na otázku, čo znamená obrodenie maďarského spoločnosti, musíme dospieť inými metódami, pričom v tomto procese musíme všetky javy – staré i nové – zhodnotiť nie z hľadiska ľudovosti, ale zo spoločenských a politických hľadísk. Ak je pravda, že mentalita je niečo, čo sa prejavuje najmä v reakciách, vo vnímaní skutočnosti, v podujímaní sa na úlohy a v podobe uskutočnených úloh, potom po aplikácii na život spoločnosti to môžeme povedať i tak, že charakter mentality, zdravosť mentality, regenerácia mentality sa prejavuje predovšetkým v *politike*. Prirodzene, ako politiku nechápeme činnosť politikov samú osebe, ale celý proces riešenia kolektívnych otázok.

Ak podľa našich úvah v súvislosti s dnešnou situáciou niekto usúdi, že proti vnútornej kríze maďarskej duše bude pozemková reforma alebo ľudové kolégium účinnnejším liekom ako hocijaké rozjímanie o charaktere maďarskej duše, možno s jeho konečnou dedukciou iba súhlasiť. No upokojujúce konštatovanie, že mylné cesty predchádzajúcich období sme už opustili, nás nezabavuje povinnosti ostro sledovať aj symptómy novších otrasov a stagnácií, na ktoré sme v rámci tohto zamyslenia už poukázali.

1948

*Židovská otázka
v Maďarsku
po roku 1944*

Od roku 1941 do konca roku 1945 zahynulo v dôsledku pracovných služieb, mocenských perzekúcií, pri deportáciách, v koncentračných táboroch a počas nyilašskej hrôzovlády viac ako pol milióna maďarských Židov.¹ Okolo tých, čo ostali nažive a vrátili sa domov, po oslobodení a po vyprchaní prvého citového pohnutia sa čoraz citeľnejšie znova vytvoril antisemitizmus. Zo strany oficiálnych, polooficiálnych, spoločenských a morálnych korporácií zazneli ohľadne tejto otázky rozličné prejavy, ktorých obsah možno zhrnúť do dvoch jednoduchých téz. Prvú tézu predstavuje vyhlásenie, že väčšine maďarského ľudu boli hrozné skutky Nemcov a ich prisluhovačov vzdialené, a lepší členovia národa urobili všetko, aby sa tieto veci neuskutočnili. Druhou tézou je odsúdenie znova oživajúceho antisemitizmu a vyslovenie názoru, že proti nemu treba zo všetkých síl bojovať. Keď sa kdekoľvek zide akákoľvek korporácia dobrej vôle, a pokúsi sa v tejto otázke povedať niečo morálne vzletné, ľudské a uspokojujúce, nech už obmieňa svoje myšlienky akokoľvek, nemôže vysloviť nič iné, iba dve spomínané tézy: a kde si v hĺbke duše každý cíti, že ani jedna, ani druhá nepovie nič, presnejšie, že niečo nepovie. Každý pokus však, ktorý sa upriamoval na vyslovenie doteraz nevy povedaného, skončil sa fiaskom a vyvolal otvorené alebo skryté nepriateľstvo, ktoré znemožnilo všetky ďalšie debaty a pokračovania. Prejavy, ktoré hovorili o určitej zodpovednosti a priznaní zodpovednosti maďarského ľudu ako celku za prenasledovanie a vraždenie Židov, sa oficiálne i zo strany verejnej mienky odmietali tým, že nie je potrebné, aby sme sa nadmieru očierňovali. A keď sa neoficiálne zhromaždenie cirkevných predstaviteľov v mene maďarského ľudu a vlastnej cirkvi Židovstvu priamo *ospravednilo*², táto pokora – kvalifikovaná ako prehnaná – bola odmietnutá vo forme výrazne podráždenej reakcie. Oficiálne miesta a verejná mienka prijímajú aj odhalenie a podrobný opis hrôz s citeľnou nechufou, hoci toľko uznávajú, že tomuto prirodzenému a ľudskému spôsobu čiastočného spracovania hrozných zážitkov nemôžu zabrániť.

Z inej strany zazneli aj prejavy, ktoré *voči* Židom zdôrazňovali, že právo utrpenia si nemôžu nárokovať iba oni, prípadne, v miernejšej forme ich varovali, aby pri požadovaní odplaty nestratili mieru, alebo ich

upozorňovali, nech už odpustia a zabudnú na minulosť. Tieto prejavy prijímalo Židovstvo s výraznou podráždenosťou, takže potom ich bolo možné iba odvolávať alebo vysvetľovať. Zdá sa, akoby sa boli všetci zaprisahali, že v tejto veci sa budú viesť len nič nevraviace reči. Otváranie rán naozaj veľa nepomôže, ale ututľovanie problémov a neschopnosť vyrovnáť sa so skutočnou situáciou je škodlivejšie ako všetky otváranie rán dokopy. Položme si teda otvorene otázku, či dve konvenčné tézy, ktoré doteraz v súvislosti s týmto problémom každý vyjadril a vyjadruje, stačia na to, aby slúžili ako orientačný a direktívny princíp: či nám stačí povedať, že *väčšina* maďarského ľudu neprenasledovala a nevráždila Židov, a či vyriešime ktorúkoľvek otázku odsúdením, prípadne potrestaním *prejavov* antisemitizmu?

1. NAŠA ZODPOVEDNOSŤ ZA TO, ČO SA STALO

PROTIŽIDOVSKÉ ZÁKONY

Zopakujme si najprv, čo sa stalo. V Maďarsku bola od roku 1919 pri moci feudálno-konzervatívna vládna forma, ktorá sa zrodila uprostred protižidovských výchyliet³ a ktorá sa zakladala na potláčaní politických a verejnosprávnych možností Židov, no súčasne ponechala, dokonca prostredníctvom monopolného kapitalizmu upevňovala ich ekonomické pozície. Obojaká politika súhlasu s politickým antisemitizmom a podpory kapitalizmu v rukách značného percenta Židov vytvárala od samého začiatku napätie, v ktorom sa „židovská otázka“ a jej „vyriešenie“ stotožňovali s otázkou likvidácie ekonomickej moci Židov, a ako taká sa prejavovala v podobe prvoradej sociálnej otázky krajiny. A hoci konzervatívno-feudálny systém bol principiálne proti nastoleniu akejkoľvek spoločenskej otázky, keď sa už nedalo ináč, radšej vyhovelo nastoleniu otázky súvisiacej so Židmi ako nastoleniu pravej sociálnej otázky v celej jej šírke. Spomínané napätie vzrástlo najmä počas hospodárskej krízy v tridsiatych rokoch a zvyšovalo sa počnúc nástupom hitlerizmu v Nemecku. Po Anschlusse Rakúska mimo spomínaného napätia aj susedstvo s hitlerovským Nemeckom a fakt, že uplatnenie územných požiadaviek krajiny očakávali vedúci predstavitelia štátu a nacionalistická verejná mienka od politiky paralelnej s nemeckými politickými akciami, prispeli k tomu, aby aj maďarská vláda pristúpila na zákonodarstvo, ktoré Židov podľa pôvodu nevyhodne diskriminuje.⁴ Nevyhnutnosť tohto

zákonodarstva odôvodňovali súčasné európskejšie prvky konzervatívneho vedenia tým, že ďalší osud hitlerizmu treba vyčakať bez totálnej konfrontácie s Nemcami, a že požiadavky domácej antisemitskej pravice treba uspokojiť takými zákonnými nariadeniami, čo je aj pre Židov menšie zlo ako nejaká priama nyilašská moc, alebo stopercentná konfrontácia s Nemcami. Celý tento myšlienkový pochod – ak nevychádzame z povinnosti totálnej konfrontácie s fašizmom, ale priamo z hľadiska záchrany maďarských Židov – *mohol byť* za istých podmienok pravdivý. Ako bol pravdivý z hľadiska záchrany rumunských Židov v Rumunsku, kde približne takáto politika ušetrila život väčšiny rumunských Židov pred osudom, ktorý postihol Židov jednak tých krajín, ktoré s Nemcami stopercentne spolupracovali, jednak tých krajín, ktoré ich politiku stopercentne odmietali.⁵ Avšak takáto politika môže mať pravdu iba vtedy, ak si celkom jasne a celkom určite uvedomuje, že *to* chce; teda ak sa na úseku protižidovského zákonodarstva obmedzí na ešte zdôvodniteľné minimum a súčasne celkom rozhodne a prostredníctvom ostrých nariadení zmaří možnosť politického uplatnenia sa krajnej pravice, a vo vhodnej chvíli využije príležitosť a vystúpi z nemeckého spojenectva. V Maďarsku sa odohral presný opak všetkého. Základný zákon celého maďarského protižidovského zákonodarstva, druhý protižidovský zákon⁶ prekročil spomínané minimum v mnohých bodoch; v tom však, aby sa stal prostriedkom záchrany Židov, mu nebránil ani tak obsah, ako skôr okolnosti jeho vzniku, t.j. skutočnosť, že zákon odhlasovali na základe povzbudzovania krajnej pravice a v znamení súťaženia a vyjednávania s krajnou pravcou, ďalej že strpeli, aby zákon, ktorý mal byť posledným ústupkom, pokladala druhá strana len za východiskový bod a začiatok. Keďže po protižidovskom zákone nenásledovala úplná a energická porážka krajnej pravice, ale verejná agitácia a publicistické štvanie maďarských nyilašovcov a imrédyovcov a ich podkladanie sa Nemcom, museli každý rok po základnom protižidovskom zákone pribúdať novšie a novšie protižidovské zákony, ktoré čoraz rozhodnejšie vychádzali z rasových teórií a z potreby prenasledovania Židov. Medzitým však feudálno-konzervatívne prvky vo vedení relatívne úspešne zabezpečovali, aby sa protižidovské zákonodarstvo podľa možnosti vyhlo židovskému veľkokapitalizmu a aby postihovalo skôr židovské stredné vrstvy, maloburžoáziu a proletariát; celá sociálna sila teda, ktorá akokoľvek zdeformovane, ale bola prítomná v masovej atmosfére podporujúcej protižidovské zákonodarstvo, vnímala „otáz-

ku" aj naďalej ako nevyriešenú. Takže zákonodarstvo proti Židom ešte len pridalo vietor do plachát pravice, t.j. neodstránilo nebezpečenstvo krutého prenasledovania Židov, ale v rámci „legálnych" foriem privykalo maďarskú spoločnosť na vylúčenie Židov zo spoločných predpokladov ľudskej dôstojnosti. Po protižidovských zákonoch – v znamení súťaženia s pravicom – teda nasledovali aj také nariadenia, ktoré pre Židov znamenali v každej oblasti ľudského života najprv degradáciu ľudskej dôstojnosti a potom stále rapídnejšie zánik fyzickej a existenčnej istoty.

PRENASLEDOVANIE ŽIDOV A VYVRAŽĎOVANIE ŽIDOV

Začalo sa to tým, že na pripojených územiach možnosť vojenskej správy použila prevažná časť vyšších a nižších vojenských veliteľov od samého začiatku a v čoraz väčšej miere na to, aby vo vlastnom okruhu kompetencie dostala Židov viac-menej do mimozákonnej situácie, a aby s nimi zaobchádzala tak, ako podľa jej predstáv musí nefalšovaná nacionalistická verejná správa so Židmi zaobchádzať. Onedlho sa začalo aj väčšie využívanie Židov na branné práce, ktoré pre nich znamenali čím ďalej tým väčšiu bezmocnosť, poskytovali priležitosti na množstvo hrubosti a týrania, a ktoré v oblasti vojnových operácií nadobudli formu regulárneho kynoženia ľudí, ktoré niektorí vyšší velitelia vyslovene podporovali.⁷ Roku 1941, nie dlho po našom vstupe do vojny, maďarská poriadková polícia z titulu neusporiadaného štátneho občianstva deportovala do Haliča dvadsaťtisíc Židov, kde ich tamojšia vojenská správa prevzala a krátkou cestou zlikvidovala.⁸ Podobné akcie sa potom zastavili. Medzitým však raz na jednom, raz na inom mieste pochytila horlivosť nejakú vyššiu či nižšiu postavenú úradnú osobu, ktorá neváhala dať Židov pozbierať, inzultovať a odstrániť hoci aj vo vlaku, na korze alebo na dunajskom nábřeží. Tieto akcie znova a znova zastavili, ale nikdy nie tak, aby všetkým prešla chuť v nich pokračovať. Dokonca vrchol nezodpovedných akcií nasledoval až potom: šlo o krvavý kúpeľ v Novom Sade, keď z titulu protipartizánskej razie domáce, nebojujúce, regulárne vojenské útvary obsadili jedno mesto a niekoľko obcí, kde na povzbudzovanie a príkaz podaktorých vyšších veliteľov usporiadali riadny krvavý kúpeľ a drancovanie, pred ktorým neušetrili ani deti a ženy, a ktorých mestskými obetami boli prevažne Židia.⁹ Táto udalosť, hoci hlavní vinníci mohli beztriestne utiecť do Nemecka, vyvolala ďalšie zdesenie a úžas, no prešlo ďalších šesť mesiacov, kým kompetentní vôbec boli ochotní uveriť, čo sa stalo. Od leta 1942, v čase keď bol ministrom

obrany Vilmos Nagy¹⁰, vyšlo však najavo, že nezodpovedné vyčíňanie niektorých vojakov – aj keď nie ľahko – ale možno pribrzdíť, a aj pracovnú službu možno zmeniť na relatívne usporiadanú vojenskú prevádzku. Hoci medzitým – v záujme uspokojenia antisemitskej verejnej mienky – vznikli ďalšie protižidovské zákony¹¹, už-úž sa zdalo, že krajine sa pomaly podarí vymknúť z nemeckého spojenectva, a napriek všetkým neľudským javom bude možné aj Židov zachrániť pred osudom Židov, ktorí sa ocitli pod bezprostrednou nemeckou mocou.

Dňa 19. marca 1944 začala sa však nemecká okupácia Maďarska, a po trojdňovom váhaní regent ustúpil a vymenoval Sztójajho vládu. Okupanti čoskoro rozhodli o deportácii a likvidovaní maďarských Židov. Onedlho po okupácii vyšlo nariadenie o nosení diskriminačného znaku, po ňom nasledovalo sústreďovanie Židov do giet.¹² Deportácie uskutočňovali pod vedením nyilašovcov jednotky maďarskej poriadkovej polície najmä s pomocou žandárstva. Deportácie sa prakticky uskutočňovali tak, že ich spôsob a "cestovný poriadok" určili Nemci: Židov – veľmi drasticky – sústreďovali a do vagónov nakladali žandári, súpravy preberali a odvážali Nemci; maďarská armáda a maďarská verejná správa zas ochotne alebo neochotne, ľudsky alebo neľudsky vykonala všetky druhoradé úlohy, ktoré vyplývali z deportácií: šlo o výstavbu táborov, stravovanie, vydávanie a kontrolu spisov, posúdenie výnimiek, usmerňovanie súprav atď. Samotné sústreďovanie ľudí, ich prípadné vypočúvanie ohľadne ukrytých cenností, naloženie do vagónov a odvoz sa na väčšine miest konali za hrozných podmienok, ktoré množstvo ťarchavých a rodiacich žien, chorých, detí a starcov neprežilo, a z ktorých množstvo fyzicky silnejších ľudí zošalelo. Prevažná väčšina deportovaných sa dostala do nemeckých koncentračných táborov do takých podmienok znevažovania ľudskej dôstojnosti, ktoré v dejinách, vrátane starovekého a orientálneho otroctva a gladiátorských hier, nemali obdobu: ľudí bez ohľadu na vek a pohlavie dávali ostriať, vyzliecť do naha, potom urobili selekciu a za nepredstaviteľných hygienických a stravovacích podmienok, cez plynové komory, kameňolomy, prepchané baraky, dlhotrvajúce pochody, koncentračné bordely a laboratória, v ktorých sa robili pokusy na ľuďoch, usmerňovali ich k zvyčajným druhom smrti ako skon v plynovej komore, upálenie, zastrelenie, ubitíe, umučenie, upracovanie a smrť v dôsledku lekárskeho experimentov. Počet deportovaných z celého zväčšeného Maďarska bol asi sedemstotísíc; prevažná väčšina zahynula v nemeckých koncentračných táboroch;

vyše stotisíc z tých, ktorí všetko prežili (ocitli sa buď v solídnejších táboroch alebo vykonávali poľnohospodárske práce), sa vrátilo, ostatní sa roztrúsili po Nemecku a odtiaľ sa dostali do ďalších krajín¹³.

Do leta 1944 sa o týchto udalostiach načrtoval pred maďarskými úradmi i pred maďarskou verejnou mienkou pomerne jasný obraz, a približne v rovnakom čase obdržala vláda od švédskeho kráľa, pápeža a maďarských cirkví¹⁴ intervencie v záujme zastavenia deportácií, ako i prejavov spojeneckých mocností, v ktorých vyjadrili hlboký odpor a vážne hrozby o následných retorziách. Súčasne v tejto súvislosti došlo k potlačeniu nyilašských prvkov Sztójajho vlády, zatiaľ čo imrédyovci sa z iných príčin už predtým od nich dištancovali. Dôsledkom toho všetkého sa deportácie prerušili a deportácia budapeštianskych Židov sa zastavila. Židov z okolia Pešti však odviezli do vidieckeho tábora, ktorý Nemci potom obsadili a takisto deportovali.

Nasledujúcich niekoľko mesiacov poznačili polovičaté a protirečivé pokusy o oslobodenie Židov a z rozličných príčin a smerom k Nemcom predstieranie protizidovskej horlivosti, čo trvalo až do 15. októbra 1944, keď regent oznámil vystúpenie z vojny, no súčasne bez najmenšieho odporu a príkazu na odboj odovzdal moc nyilašovcom. Dovtedajšiu prestávku v prenasledovaní Židov vystriedala ďalšia, ale teraz už takmer bezhlavá akcia. Budapeštianskych Židov sústredili do jediného veľkého geta, a po meste chodili nyilašské oddiely, ktoré vyhľadávali a likvidovali deti ukryté v detských domovoch, chorých v nemocnici, schovávajúcich sa a z geta náhodne vybraných ľudí. V dôsledku chaotickosti počas obliehania sa nakoniec plány likvidácie geta oddialili až po oslobodenie, ktorého sa doma dožilo asi stotisíc maďarských Židov, prevažne v Budapešti¹⁵.

Počet židovských obetí vrátane deportovaných, odvečených do pracovných táborov, ako aj obetí z Nového Sadu a ďalších miest bol viac ako pol milióna, čo prakticky znamená čiastočnú alebo úplnú likvidáciu vidieckeho, podkarpatského a sedmohradského Židovstva.

MAĎARSKÁ SPOLOČNOSŤ A PROTIZIDOVSKÉ ZÁKONY

Ak skúmame, ako prijal všetky tieto akcie maďarský ľud, musíme diferencovať medzi tým, kto všetko a akým spôsobom sa podvoľoval sugescii verejnej mienky, ktorá ekonomické zatlačenie Židov chápala ako centrálnu národnú otázku, a medzi tým, kto všetko a akým spôsobom asistoval pri akciách degradácie ľudskej dôstojnosti a odvečenia ľudí

na smrť. Akcie upriamené na ekonomické zatlačenie Židov do úzadia mali svojho času relatívne silnú podporu más. Ak nastolíme otázku, či za touto podporou más bola alebo nebola prítomná väčšina maďarského ľudu, musíme dávať pozor najmä na to, aby sme takými výrazmi ako „väčšina maďarského ľudu“ zbytočne nezavádzali. Väčšinu maďarského ľudu tvorí maďarská maloroľnícka vrstva žijúca v uzavretosti roľníckej spoločenskej situácie, ktorá ako celok nikdy nebola ani proti, ani za tie veci a rozpory, ktoré proti sebe postavili obyvateľov „ďalekých miest“, a tak to bolo aj s protizidovskými zákonmi. Ak však odhliadneme od pasívnej ľahostajnosti maďarského maloroľníctva, môžeme skonštatovať, že za protizidovské zákony sa postavila aj keď nie jednoznačne viditeľná väčšina, ale v každom prípade väčšia sila más ako proti nim, a v čase volieb roku 1939 sa nepochybne zdalo, že sympatie, ktoré v Maďarsku vždy patrili najaktívnejšej a najútočnejšej *opozícnej* strane, patrili teraz najviac nyilaške a iným pravicovým stranám.¹⁶ Bolo síce nesporné, že jediná, naozaj organizovaná masová sila krajiny, politické hnutie organizovaného robotníctva bolo proti protizidovským zákonom; ale keby túto masu bol niekto – ak by to v tom čase bol vôbec dokázal – chcel s plným nasadením mobilizovať protizidovskému zákonodarstvu, potom by bol mohol rátať len s najuvedomejšími a najorganizovanejšími členmi hnutia, no v žiadnom prípade nie s množstvom pripojených sympatizantov, ktoré okolo uvedomelého a organizovaného jadra utvára *masu*.

Masová podpora protizidovskej legislatívy predstavovala nepochybne vážny symptóm slepej uličky maďarského politického vývinu, absenciu politickej zrelosti vedúcich vrstiev a más, a svedčí o nedostatočnej zakorenenosti európskych ideí vyznávajúcich politickú rovnosť a rovnakú ľudskú dôstojnosť všetkých ľudí. Keď však zohľadníme takmer bezvýchodiskovú slepú uličku, v ktorej sa ocitol maďarský politický vývin za posledných sto rokov, najmä však za dvadsaťpäť rokov kontrarevolúcie, potom sa nemôžeme nijako zvlášť čudovať, že názor, podľa ktorého centrálnym javom nedostatočnosti maďarského verejného a hospodárskeho života je výnimočná situácia Židov v štruktúre maďarského kapitalizmu – hoci v skutočnosti šlo iba o vedľajší symptóm faktu, že buržoázny vývin maďarských más uviazol vo feudálno-hierarchických štruktúrach, a bezprostredná možnosť prelomenia týchto štruktúr sa ocitla v úplnom závoze – mohol pôsobiť tak presvedčivo a vo všeobecnosti. Vďaka tomu sa mohla stať fráza, že „židovskú otáz-

ky treba nejako vyriešiť" jednou z tých fráz, ktoré bolo takmer bežné priamo poprieť a ich podrobné a dôkladné popieranie ľuďa jednoducho nechceli počuť. Pod „vyriešením" židovskej otázky chápala väčšina ľudí naivne jednoduchú záležitosť, v rámci ktorej by niekoľko zákonných vyhlášok „nariadilo", aby Židia zarábali menej a Nežidia viac, bez toho, že by sa podstatne narušila celá štruktúra ekonomiky a spoločnosti. Skutočnosť, že rozduchávaná alebo netlmená protizidovská atmosféra vznikajúca z titulu vyrovnania určitých disproporcií v rozdelení dôchodku, a diskriminácie vyplývajúce zo zohľadnenia pôvodu, ktoré túto atmosféru podporovali, sa veľmi ľahko zmenila na prenasledovanie aj likvidáciu Židov, predstavovala historickú skúsenosť, ktorou v tridsiatych rokoch disponovali iba Židia, pre ostatných ľudí nemala nijakú presvedčivú silu, čomu sa naozaj nemôžeme čudovať. Bolo by ireálne predstavovať si, že by sa krajina, ktorej vedúca vrstva nikdy nebrala vážne princíp občianskej rovnosti ani v súvislosti s vlastným ľudom ocitla v záujme presadenia občianskej rovnosti Židov v konfrontácii s vlastnou inteligenciou, buržoáziou a strednými vrstvami – kresťanskými a židovskými – ktoré viac-menej sto rokov prevažne pasívnym spôsobom asistovali takým vládnym systémom, ktoré občiansku rovnosť teoreticky hlásali, ale nikdy ju nebrali vážne.

Morálne vyhodnotenie protizidovských zákonov má však okrem otázky súhlasu so židovskou legislatívou aj ďalšiu, oveľa závažnejšiu otázku: je to morálny úpadok spoločnosti, ktorý nastal počas uskutočňovania protizidovských zákonov. Tieto zákony znamenali totiž pre široké stredné, maloburžoázne triedy ako i pre rodiacu sa buržoáziu možnosť, aby si bez vyvinutia osobného úsilia, vďaka štátu, na úkor vybudovanej existencie iných, založili novú, oveľa výhodnejšiu existenciu bez toho, že by ju bol vážnejšie potvrdil nejaký opravdivý a univerzálny cieľ. Daromne sa celá akcia predstavovala v znamení sociálnej spravodlivosti, spravodlivejšieho rozdelenia statkov, v skutočnosti nič podobné nemohla dosiahnuť, pretože celou jej podstatou bolo, aby nedošlo k ozajstnej spoločenskej reforme; keď sociálna frazeológia alebo demagógia prekročila isté hranice, bezhlavá kontrarevolučná moc štátu ukázala hneď svoje päste. Sociálna frazeológia bola dobrá len na to, aby rozptýlila morálny odpor mnohých vážavých ľudí, nehovoriac o tých, ktorí na celom procese participovali iba sprostredkovane, prostredníctvom zamestnaneckých miest a možností, a neocitli sa priamo zoči-voči tým, ktorých doterajšiu existenciu narušili. Základná lož celej politi-

ky mala prakticky taký výsledok, že – nakoľko sa nemohla opierať o pravé a čisté reformné úmysly – bola nútená apelovať na emócie nižšieho druhu. Od tejto chvíle si široké vrstvy maďarskej spoločnosti zvykli, že existenciu si možno založiť nielen prácou a podnikaním, ale i tak, že niekto si vyhladne už vybudovanú existenciu druhého, toho potom udá, vypátra jeho predkov, dá vyhodiť zo zamestnania, zažiada o pridelenie jeho obchodu, pôvodného majiteľa dá prípadne internovať a privlastní si jeho existenciu. Tieto možnosti jednak odhalili, jednak ďalej sťažovali proces morálneho úpadku maďarskej spoločnosti, a poskytli taký zárážajúci obraz o chamtivosti, pokryteckej bezškrupulóznosti alebo v najlepšom prípade o chladnom karierizme značného percenta spoločnosti, ktorý bol nezabudnuteľným otrasom nielen pre Židov, ale aj pre všetkých hlbšie citiacich Maďarov.

MAĎARSKÁ SPOLOČNOSŤ A PRENASLEDOVANIE ŽIDOV

Po oboznámení sa s príčinami, ktoré „vyriešenie" židovskej otázky vo forme protizidovského zákona pred širokými vrstvami krajiny tak úspešne predstavovali ako spoločenskú reformu, bolo by veľmi márne očakávať, že krajina v tejto situácii so živelným pobúrením odmietne diskriminačné židovské zákony a spolu s nimi aj nariadenia upriamené na ekonomické odstavenie Židov, na zníženie ich pomerného počtu, na rozdelenie ich pozemkov atď. No nebolo by ireálne očakávať, že keď tento zákon prejde do zneváženia ľudskej dôstojnosti a fyzického prenasledovania, tá istá spoločnosť súcne a postaví sa proti akcii. Boli isté príznaky, že sa tak stane, a tvár, ktorú ukázala v tejto situácii maďarská spoločnosť, má nepochybne aj pozitívnu stránku. Množstvo ľudí, medzi nimi takí, ktorí predtým neprejavovali nijaké osobitné sympatie voči Židom, a neboli ani vyslovenými demokratmi či antifasistami, začala sa venovať záchrane Židov: iniciovali rozličné akcie, behali po úradoch, apelovali na svedomie mocných, písali žiadosti, ukrývali ľudí na zahraničných zastupiteľstvách, v kláštoroch, na farských úradoch, v robotníckych organizáciách, súkromných bytoch, pivniciach, dedinských domoch, ujali sa deti, vystavovali falošné doklady, posielali ľudí na bezpečnejšie miesta, a niekedy sa z hmly neznáma alebo zabudnutia vynoril taký pomáhajúci úmysel, s akým nerátal nikto. Nájdu sa určite tisíce ľudí, ktorí môžu za svoj život ďakovať raz individuálnym, raz organizovanejším úsiliam.

To všetko však bola kvapka v mori, a dokonca ani nie v mori nepria-

telstva, ale čo je oveľa horšie, v mori chaosu, váhania, malej odvahy pomôcť a vyhybania sa pomoci. Nezabudnime, že z dvestotisíc maďarských Židov, ktorí prežili¹⁷, stotisíc prežilo obliehanie v budapešťianskom gete, kde ostali nažive ani nie vďaka tým, čo intervenovali v prospech geta a ešte menej vďaka úsiliu maďarskej spoločnosti, ale vďaka tomu, že katani už nemali čas a odhodlanie ich likvidovať: väčšia časť ostatného Židovstva sa vrátila z deportácií. Je optický klam, ak rátame, koľko našich známych sa zachránilo pomocou iných; totiž tí, ktorým niekto pomohol, boli z veľkej časti prekrstení, príslušníci určitej spoločnosti, z miešaných manželstiev, boli členmi maďarských odborných alebo intelektuálnych spoločenstiev alebo príslušníkmi organizovaného robotníckeho hnutia, čiže boli to ľudia, ktorým možnosť záchrany a kontaktov poskytovala príslušnosť k nejakému uzavretejšiemu, užšiemu spoločenstvu. Židia, ktorí bez takýchto osobitných vzťahov skúsili len priemernú, náhodnú ochotu pomôcť a obetovať sa z lásky k blížnemu, sú nesporne vo výraznej menšine. Nech už bolo v tejto krajine na jej rozličných miestach hocikolko súcitu a ochoty pomáhať, prenasledovaní necítili a nemohli cítiť, že krajina, jej spoločenstvo je s nimi a solidarizuje sa s nimi ako celok. O domácich hrdinoch solidarity a ochoty pomáhať môžeme porozprávať toľko pravdivých príbehov, koľko chceme; avšak namýšľať si čo i len na chvíľu, že *celok* prenasledovaného Židovstva má mať voči *celku* Maďarstva pocit *vďačnosti*, a že počas prenasledovania Židia v dôsledku správania sa domáceho obyvateľstva *zrástli* s Maďarmi viacej ako predtým – tak ako dokázateľne zrástli s Dánmi, Holanďanmi, Juhoslovanmi, Francúzmi, ba i Talianmi – nemôže vážne tvrdiť nikto. A toto je rozhodujúce, ostatné sú len taľafatky. Ak sa povedzme v Dánsku – aby sme nehovorili o bojujúcej krajine – prenasledovaný dostal do situácie, že bol nútený vbehnúť pod prvú bránu, požiadať o pomoc v prvom dome, ktorý mu padol do cesty, pravdepodobne mohol rátať s tým, že pomoc aj dostane, a keď aj nenájde v každom dome ochotu úplnej sebaobety, určite nájde takých, ktorí budú jeho tragédiu pokladať za svoju a budú sa usilovať pomôcť; s ľahostajnosťou, odmietnutím alebo opatrným dištancovaním sa, mohol rátať iba v menšej miere; a so skutočnosťou, že ho udajú, mohol rátať len vo výnimočne nešťastných prípadoch. Naproti tomu v Maďarsku, ak vôbec mal odvalu zaklopať na dvere neznámeho domu, s ľahostajnosťou, odmietnutím a opatrnosťou mohol rátať ako s normálnou pravdepodobnosťou, s udaním ako s relatívne menšou, ale vždy reálnou pravdepodob-

nosťou, a s pomocou ako s nečakaným šťastím, v ktoré takmer nedúfal. V týchto číslach pravdepodobnosti je obsiahnutý celý obraz, ktorý si prenasledovaní utvorili o Maďaroch ako celku, o ich kolektívnom správaní: a napriek tomu, že prevažná väčšina prenasledovaných tragédiu neprežila, ešte aj medzi tými, čo prežili, je viacej takých, ktorí sa pamätajú na odmietnutie, opustenie, štvanie a bezmocnosť, ako takých, ktorí spomínajú na pomoc a solidaritu. V týchto skúsenostiach predstavuje najzávažnejší moment nie správanie ľudí nenávidiacich Židov, alebo presnejšie: správanie bezcitných či zbabelých ľudí. Veď Židia si oddávna uvedomujú, že ich mnoho ľudí na svete, i u nás, nenávidí; a že medzi ľuďmi je veľa bezcitných, nevďačných, pohodlných a zbabelých, to zažije každý človek, ktorý sa ocitol v núdzi a potrebuje pomoc. Nie toto je najťažšie zabudnúť, ale nechápavé, polovičaté správanie slušných ľudí, ktorí sa so Židmi naďalej sýtajú, ľutujú ich, prípadne im ani pomoc neodmietnu, správanie týchto ľudí voči definitívnej bezmocnosti, prenasledovaniu a smrteľnému strachu Židov v porovnaní s divou krvilačnosťou, neľudskosťou a morálnym nihilizmom ich prenasledovateľov: nie je možné zabudnúť na známeho, ktorý jednoducho nebol ochotný uveriť tomu, čoho sa oni oprávnené a opodstatnene obávali; na toho, kto pri vyjadrení svojho absolútneho súcitu vysvetlil, že napriek všetkému si ako maďarský vlastenec alebo presvedčený antiboľševik aj naďalej želá víťazstvo Nemcov; alebo na solidarizujúcich, ktorí svoj prejav ľútosti doplnili lekciami o tom, že „kým bolo dobre, nemuseli ste byť takí či onakí“, alebo o tom „akí ste ešte aj teraz bezočiví a nároční“; alebo tých, čo vyhlásili, že sú ochotní pomôcť alebo intervenovať v záujme všetkých, „ktorí si to zaslúžia“; alebo na kňaza, ktorý ochotne a úslužne prijal ich ochotu konvertovať, ale podráždene im vyčítal, že sa nenaučili dobre katechizmus a že konvertujú bez presvedčenia, „zo záujmu“; alebo na úradníka, ktorý im ochotne vystavil nejaký doklad, ale keď Židia povzbudení touto ochotou poprosili o nejakú malú úpravu dokladu, pobúrene ich odmietol a povedal alebo dal pocítiť, že „hľa, takí ste: nehanbite sa pre sebecké »záujmy« nahovoríť bezúhonného úradníka na priestupok“. Tieto zážitky podnietili v Židoch neznesiteľný pocit, že v Maďarsku existuje okrem nenávisťi a zbabelosti aj múr slepej nechápanosti a cudzoty, ktorý nie je možné prelomiť.

STANOVISKO VEREJNEJ SPRÁVY A CIRKVI

Ako nedostatočné sa ukázali aj organizovanejšie centrá európskosti a ľudskosti, od ktorých sa ešte aj v maďarskej situácii zafaženej závažnými predchádzajúcimi udalosťami dalo očakávať, že vyvinú úspešný odpor proti zneváženiu európskych metód a ľudskej dôstojnosti. Medzi také patrila kultúra, európsky orientovaná polovica maďarskej verejnej správy, ktorá mala v úcte právo, a maďarské kresťanské cirkvi. Dnes často počujeme zdôrazňovať, že spomínané inštitúcie sa veru dištancovali od prenasledovania – počujeme to v podobe popierania takých obvinení, ktoré ich na základe jednotlivých nečistých prípadov predstavujú priamo ako spolupáchateľov perzekúcií. Neverím, že by bolo rozumné spochybníť, že sa celkom dištancovali od prenasledovania – chyba bola v tom, že vo svojej prevažnej väčšine sa od hrozných faktov *dištancovali* až príliš.

Maďarská verejná správa, maďarský úradnícky zbor mal nepochybne aj európsky orientovanú polovicu, ktorej úcta práva, odbornosť a svedomitosť ostro a jasne kontrastovali s druhou polovicou verejnej správy vyznačujúcej sa mocichtivosťou, diletantizmom a znevažovaním ľudskej dôstojnosti. Lepšia časť maďarskej verejnej správy a úradníctva sa v čase židovských zákonov usilovala aplikáciu udržať židovských zákonov v medziach právneho poriadku a právnej istoty, a v tom čase to bolo najmúdrejšie a najsprávnejšie, čo mohla urobiť.

V určitých súvislostiach však (pri vybavovaní štátneho občianstva znamenajúceho život či smrť¹⁸, pri uplatňovaní zákonov hanobiacich rasu¹⁹, atď.), najmä od určitého času, od obdobia nemeckej okupácie, bolo by sa žiadalo viac: mal sa určiť čiastočný, neskôr komplexný zánik politickej, morálnej a právnej zákonnosti celej štátnej moci a ďalšie konanie malo zodpovedať tejto skutočnosti. No ešte aj ľudskejšia časť verejnej správy fungovala v takom duchu, že uskutočňuje zákonné nariadenia zákonnej vlády, ktoré len v rukách krutých a násilných výkonných orgánov viedli k rozličným hrôzám. Vedúci predstavitelia verejnej správy, administrácia táborov, matričné úrady, vykonávajúce povinnosti, ktoré súviseli s deportáciou Židov, aj keď to robili s nechufou, poslúchali svojich nadriadených v znamení riadneho plnenia povinností a bez rizika odporu. O tom, že by v maďarskej verejnej správe bolo došlo k súvislému a účinnému bojkotu spomínaných nariadení, ktorý by bol znížil riziko padajúce na určitú osobu, a bol by súčasne s nárastom vojnového chaosu spôsoboval činiteľom odhodlaným dokončiť deportácie sot-

va premožiteľné a čoraz menej premožiteľné ťažkosti, nebola vôbec reč. V relatívne malej miere došlo nielen k jednotnému odporu, ale aj odopretiu úradníckej poslušnosti a individuálnemu, príležitostnému odmietnutiu lojálnosti; veľká časť úradníkov sa aj naďalej dištancovala od všelijakých podvodov a falšovaní, nepozrela sa rovno do očí skutočnosti, že by šlo len o podvedenie vražedného a drancujúceho štátu, ale mala pocit, že morálne ostane bezúhonnejšia, ak si správnymi príčinami dokáže, že v konkrétnom prípade podvod a falšovanie nemá význam. Len málo z nich dospelo k presvedčeniu, že štátna moc je za bandou zločincov, jej nariadenia sú zdrapy papiera, a že neposlušnosť voči nim, obchádzanie a falšovanie ich príkazov je morálnou povinnosťou. Do tohto štádia poznania dospeli vo väčšom množstve iba neskoro, po 15. októbri, no neistota, ktorú najvyšší predstavitelia krajiny prejavili vo chvíli vystúpenia z vojny a prevzatia moci Szálasiom, ešte vždy stačila na zmätenie množstva ľudí.

Viera v zákonnosť štátnej moci a neschopnosť odporovať fašistickému morálnemu nihilizmu ochromili podobným spôsobom aj akcie cirkví. Nemám na mysli fakt, že existuje aj istý cirkevný antisemitizmus, ktorý v rámci teoretických a praktických princípov určených cirkvou neodsúdil ani diskrimináciu Židov, a na základe ktorého predstaviteľia cirkví dodnes udeľujú Židom morálne lekcie; nečudujem sa, že Židia to nemajú radi, no to ešte nie je dôvod, aby sme ho stotožnili s moderným, masy vraždiacim antisemitizmom, ktorého historickým predchodcom je cirkevný antisemitizmus, ten však nemôžeme bezo všetkého sociologicky ani morálne stotožniť s hitlerovským antisemitizmom. Chyba sa začína tam, že moderný masovo vraždiaci antisemitizmus v našom susedstve už vo veľkom vyčíňal, keď maďarské cirkvi pristupovali k celej otázke ešte vždy obvyklým spôsobom, lebo s radosťou videli, že doma existuje konzervatívna vláda, ktorá si zakladá na európskych formách a má v úcte hľadiská cirkví, teda zaoberať sa morálnym nihilizmom hitlerizmu a rasovej teórie nie je aktuálne a nie je potrebné zneprijemňovať situáciu statočnej vlády, ktorá zo zahraničnopolitických príčin musí v istej miere s hitlerizmom spolupracovať. Príčiny odhlasovania prvých dvoch protižidovských zákonov zo strany cirkví boli totožné s tými, ktoré podnietili k odhlasovaniu aj konzervatívne a európske prvky vlády²⁰; o týchto príčinách sme už hovorili. Prejavy zo strany cirkví odsudzujúce rasovú teóriu, hmlistú ľudovo-národnú metafyziku, zbožňovanie rasy, národa, krvi a násilia zazneli viac ráz aj na niekoľkých miestach;

zákon na ochranu rasy dal príležitosť na oficiálny protest proti znevažovaniu cirkevných hľadísk, krstu atď., deportácie zas dali príležitosť na čiastočne úspešné – intervencie a protesty proti pokračovaniu deportácií a násilnému odvlečeniu pokrstených do giet. Cirkvi však nepokladali za potrebné – a to ani v období medzi 19. marcom a 15. októbrom 1944 – aby odložili všetku úctu prechovávanú voči váženej maďarskej vláde a jej predstaviteľom, a vodcov štátu, ich nariadenia a výkonné orgány stotožnili so šialeným, pohanským a zločinným hitlerovským štátom, ktorý riadi z pozadia ich konanie. Preto sa stalo, že popri hrdinstve jednotlivých kňazov, reholí a kláštorov predstavitelia cirkví ako celok prejavovali tie isté ambivalentné varianty správania – od solidárnej pomoci cez nechápavosť dištancujúcu sa od pomoci až po podráždené nepriateľské cítenie – ako celá maďarská spoločnosť. A keď sa vynorila potreba utvoriť medzi krajnosťami nejaké jednotné stanovisko, zdalo sa im, že konajú správne, ak jednak voči pravici, ktorá hrozby striedala s lákavými ponukami, jednak voči Židom, ktorí výčitky striedali s očakávaniami, zaujmú pevné, cirkevné, teologické a cirkevnoprávne stanoviská. Chyba nebola v tom, že zaujali cirkevné, teologické stanovisko – aké iné mohli zaujať? – ale v tom, že sa dištancovali od skutočného politického a morálneho *stavu vecí*, a takto vyjadrili svoje stanovisko. Pokúsím sa to ilustrovať na jedinom symptóme: na stanovisku, ktoré cirkev zaujala k otázke vysluhovania krstu. Je známe, že v predstaviteľoch cirkvi sa už približne sto rokov kumuluje – celkom pochopiteľne – podráždenosť voči faktu, že prevažná časť pokrstených Židov nepokladá krst za vstup do kresťanskej viery a kresťanskeho náboženského spoločenstva, ale – takisto pochopiteľne – za opustenie židovského náboženského spoločenstva, za číry prostriedok vstupu do rítom nezafaženého občianskeho spoločenstva. Chyba bola iba v tom, že maďarské cirkvi si v štyridsiatych rokoch, dokonca sčasti ešte ani roku 1944 nevšimli, že problém už nespočíva v skutočnosti, že rastom počtu pokrstených bez presvedčenia je táto podráždenosť čoraz opodstatnenejšia, ale v tom, že celá situácia nachádzajúca sa v pozadí pokrstenia sa postupne, ale od základov mení. V protižidovských zákonoch totiž znova a znova nadobúdali význam včiasšie alebo neskoršie dátumy konverzie, ktoré až do poslednej chvíle sľubovali možnosť záchranu v rozličných hraničných prípadoch, ale aj pre miešancov, miešané manželstvá a pod.

Pri každej takej príležitosti konvertovali ďalšie a ďalšie masy, ktoré

obliehali cirkevné úrady kvôli vysluhovaniu krstu pokladaného za záruku konverzie. Štvrtá pravícová tlač a pravícové strany však s úpornou podráždenosťou vyčítali cirkvám ľahkomyselné vysluhovanie krstu a v ňom spočívajúcu možnosť záchranu. Cirkvi medzi týmito dvojakými požiadavkami dospeli k presvedčeniu, že v otázke vysluhovania krstu je najsprávnejšie – tak voči praviciarom ponevierajúcim sa v temnom bludisku vražednej rasovej teórie, ako aj voči Židom „majúcim v úmysle využiť sviatosti v podobe životného poistenia“ – zaujať jasné a neotrasiteľné teologické stanovisko: krst je sviatosť, ktorú nemožno použiť na iné ciele, teda vysluhovať sa smie až po toľkých a toľkých mesiachoch vyučovania, po adekvátnom a serióznom preskúmaní, či sa zainteresovaný naozaj obrátil. Je v poriadku, že toto presvedčenie vyhlásili ako oficiálne stanovisko. Do jari roku 1944, kým bola pri moci ako-tak konsolidovaná vláda, postupovali v praxi podľa tohto stanoviska, čo je viac-menej v poriadku; chyba sa začala tam, že na *mnohých miestach* pristupovali k otázke týmto spôsobom aj po 19. marci 1944, keď ľudia s pocitom bezprostredného smrteľného nebezpečenstva padali pred kňazom na kolena a prosili ho o krst bez toho, aby sa ich opýtal, či veria v nepoškvrnené počatie alebo v predestináciu. Dobromyseľní predstavitelia cirkvi, keď sa ocitli zoči-voči presvedčeniu Židov, že krst je pre nich otázkou života alebo smrti, pokúšali sa ospravedlniť svoju nechuť voči „ľahkomyselnému“ krstu a falšovaniu dokladov tým, že tu ide skôr o vzrastajúcu masovú hystériu, ktorá prepukáva na základe novších a novších správ ako o opravdivú možnosť záchranu, pretože krst pravícová štátna moc vo väčšine prípadov nezohľadnila, a opatrný treba byť už i preto, lebo devalváciou sviatosti krstu kazia situáciu dávnejšie pokrstených, pričom situáciu novšie pokrstených nezlepšia. Vzhľadom na tri štvrtiny prípadov to bola naozaj pravda, no nebola to pravda v súvislosti s množstvom hraničných prípadov. Avšak hovoriť o všetkých týchto veciach by sa bolo dalo až po nadobudnutí poznania, že v novej situácii sa zmenil aj teologický problém: totiž otázka po začatí vážneho prenasledovania Židov znela tak, či je dovolené vysluhovať krst, resp. vydať o ňom potvrdenie, *bez ohľadu na to, či je dostatok času a možnosti na presvedčovanie a obracanie*, výlučne preto, aby sme odstránili bezprostredné a opravdivé nebezpečenstvo života, ktoré niekoho ohrozuje. Lebo problém bol v spomínanom čase práve v tom, a neverím, že by sa malo pochybovať o odpovedi.

Skutočnosť, že masy zainteresovaných posúdia bezprostrednosť ži-

voľného nebezpečenstva a užitočnosť krstu prípadne nesprávne, a svojou nástojčivosťou sebe nepomôžu, ale iných ohrozia, je už druhá otázka, ktorej praktické direktívy a hľadiská možno vypracovať a adekvátne ich aplikovať až *po* jasnej odpovedi na prvú otázku. Vieme, že otázku mnohí nastolili a sami na ňu odpovedali; je možné, že v princípe zaujali stanovisko aj smerodajní činitelia; jednotné, uvedomené a rozhodné cirkevné stanovisko sa však v tejto otázke nezrodilo. Počas dlhšej nemeckej okupácie a dlhšej nyilašskej nadvlády by sa určite bolo zrodilo aj v tejto, aj v iných otázkach; avšak širšia príležitosť na obstarávanie v životnej skúške nebola daná ani cirkvi, ani celej krajine.

STANOVISKO MAĎARSKÉHO DUCHOVNÉHO ŽIVOTA

Z hľadiska morálneho hodnotenia krajiny predstavuje rozhodujúcu otázku aj stanovisko maďarského *duchovného života*. Tu sa však nemôžeme obmedziť na vec Židov a na im poskytnutú pomoc, ale vychádzajú zo súvislosti duchovných vecí treba hodnotiť postoj maďarského duchovného života voči hitlerizmu a fašizmu ako komplex. Nemôžeme povedať, že jeho postoje v tejto otázke – odhliadnuc od jednotlivých, známych výnimiek – by v nás mali vyvolať pocity hanby. Niekoľko vystúpení maďarskej vedy, maďarskej literatúry a ušľachtilejšej maďarskej publicistiky je dobre známych; kde to nebolo možné, utvorili rozličné formy skryte vyjadreného stanoviska, a kde ani to nebolo možné, väčšinou ostentatívne mlčali: ak z času na čas hľadala u nich útočisko kontrarevolučná alebo dvojtvárnu politiku vedúca štátna moc, radšej odišli, vypočuli si frázy a výzvy oficiálnych predstaviteľov, potom povedali niečo pravdivé a všeobecné, alebo mlčali, a pomoc, ktorú u nich vládne vedenie hľadalo, neposkytli. Bolo však treba vykonať viac: množstvo vznešených a všeobecných postojov na podporu vysokých a večných ideálov bolo treba očistiť od dvojzmyselností, ktoré v nich veľmi často nechávali úmyselne; mali sa rozptýliť všetky nedorozumenia súvisiace s tým, že európskosť spisovateľov nie je totožná s protibolševickou orientáciou zrodenu v záujme vládnucej feudálnej reakcie, a že ani radikalizmus spisovateľov nie je totožný s radikalizmom masovražedného fašizmu. Po vyjasnení spomínaných problémov bolo treba jasne a jednoznačne vysloviť program odboja a ľudskosti, ktorý by bol tak v židovskej, ako v celonárodnej otázke získal čo najviac váhajúcich, čo najviac ľudí dobrej vôle a čo najviac mladých. Zo strany maďarského duchovného života však nedošlo ani k rozptýleniu dvojzmy-

selností, ani k vyjadreniu programu odboja a ľudskosti tak jasne a jednotne, aby sa pri ňom všetky bludy stali vedľajšie a náhodné. Boli iba pokusy vyjadriť postoj spomínaných hodnôt, ktoré sa ukázali ako nedostatočné, falošné alebo príručky, a napokon sa ocitli na rovnakej slepej kolaji, ako celá maďarská politická opozícia.

Prvé, najneúspešnejšie stanovisko obsahovala koncepcia, ktorú vyznávali aj oficiálne židovské orgány a občianske ľavicové strany: protest proti likvidácii *občianskej rovnoprávnosti Židov*. Popri spoločenských napätiach krajiny a národných krivdách však muselo ostať beznádejne nepovšimnuté také stanovisko, ktoré súčasne s požiadavkou občianskej rovnoprávnosti Židov nezaujalo dostatočne radikálny postoj vo veci maďarského ľudu, maďarských más, a nekonfrontovalo s národnými krivdami unášajúcimi inteligenciu do nemeckého náručia pocit ohrozenia národa, ktorý mohol byť oprávnený aj nezávisle od pocitu ohrozenia Židov. Pre tento nedostatok nedokázali spomínané koncepcie prekonať frazeológiu milenárneho liberalizmu, ktorá dobre znášala útlak más a od prelomu storočia bola čoraz prázdnejšia, ani hľadiská veľkourbožného kapitalizmu oplakávajúceho bethlenskú konsolidáciu, a nedokázali rozptýliť dojem, že tu ide najmä o sebaobranu Židov.

Dalšia koncepcia vychádzala z konzervatívneho, európskeho krídla kontrarevolučného verejného života, ktorému vďačila za svoju relatívne vysokú imunitu a možnosti prejavu: zoči-voči protizidovskej legislatíve a prenasledovaniu Židov poukázala na väčšie a aktuálnejšie *nemecké nebezpečenstvo* a neuhladenosť pravicových hnutí, ich sociálnu a revolučnú frazeológiu zosmiešnila vo forme príbuznosti s bolševizmom. Zišli sa tu pozitívne duchovné sily, ale základná protimasová a protirevolučná východisková orientácia, protinemeckosť pošukujúca po legitimizme, reštaurácii a svätoštetfanskej ideji štátu a „kuruckosť“ vyvolali ostrú kritiku, a nepritiahli veľa dobrých radikálnych síl.

Koncepcia tretieho druhu kládla proti sebe súčasne nemeckú a židovskú expanziu na jednej strane a nevyhnutnosť *zachovania* a vzopretia sa *Maďarstva* na druhej strane. Táto koncepcia však, napriek odvážnemu vzopretiu sa proti Nemcom a ich prisluhovačom, vzala na seba obrovské morálne riziko, že pritom dá príležitosť na vyjadrenie nespokojnosti aj protizidovskej pravici, takže nebola vhodná na to, aby vyjasnila pojmy veľkej skúšky maďarského odporu proti nemeckej okupácii a maďarskej ľudskosti proti prenasledovaniu Židov roku 1944. Pozitívne maďarské sily, ktoré sa v dôsledku zadných úmyslov konzerva-

tívnej a legitimistickej protinemeckosti splašili, ocitli sa väčšinou v tejto pozícii; a v akej miere je nesprávne ich úprimný národný pesimizmus a romantizmus posudzovať súčasne s hmlistou, vražednou a ničivou nemeckou metafyzikou moci, v takej miere by bolo nesprávne pre úprimnosť tohto romantizmu a pesimizmu zabudnúť na ich idealizmus a neplodnosť. Poznamenajme, že práve Dezső Szabó, ktorý bol duchovným otcom celej tejto koncepcie, vzdával sa od začiatku vojny rovnakého prístupu k švábskej otázke a židovskej otázke, a miestami hodnotil situáciu prekvapujúco realisticky; pascám národného a roľníckeho romantizmu a vlastnej osobitnej frazeológie sa však nevyhol ani on.²¹

Koncepcia štvrtého druhu bola koncepcia vodcov socialistického hnutia, ktorí sociálnu otázku zredukovanú na židovskú otázku skonfrontovali s potrebou *odstrániť každé vykorisťovanie, oslobodiť maďarské masy*, a v záujme toho spojiť sa s *národným odporom* voči nemeckému fašizmu. Šlo o správnu a jasnú koncepciu, ale pri obmedzovaní a sčasti pri ilegalite, v ktorej udržiavalo kontrarevolučné Maďarsko socialistické hnutie, nemohla rátať s ohlasom všetkých národných síl, ktoré by bola potrebovala proti nemeckej expanzii a prenasledovaniu Židov. Preto robotnícke strany prejavovali výrazný záujem o spoluprácu s ostatnými národnými silami, ale tieto sily zotrúvali aj z duchovnej stránky do poslednej chvíle v rozdelenom alebo zmätenom stave.

Čo bolo teda potrebné urobiť? V podstate to, čo malo v úmysle aj robotnícke hnutie hlásajúce národný boj, no bolo to potrebné urobiť na takom mieste a podľa takej koncepcie, ktorá by garantovala, že ide o vec národa a záujem národa. Zo strany známych predstaviteľov maďarského duchovného života, ktorých nevtesnali do rodových alebo politických giet, javila sa potreba stanoviska, ktoré by sa ostro a jasne postavilo zoči-voči škodlivej zbytočnosti protizidovskej legislatívy a neľudskosti prenasledovania Židov, potom by proti nemeckému nebezpečenstvu prisahalo oddanosť veci slobody maďarského národa, a to bez legitimistických fráž o svätoštetfanskej vlasti, vzápätí by sa postavilo za úplné oslobodenie maďarského ľudu od každého – nielen židovského – vykorisťovania, a to bez akejkoľvek frazeológie triedneho boja, a nakoniec by ponúklo spojenectvo všetkým silám, ktoré by chceli to isté. Čiže šlo o stanovisko, ktoré by bolo na morálnej, vnútro politickej a zahraničnopolitickej rovine jediné schopné zachrániť krajinu, a ktoré bolo treba duchovne seriózne podporiť. Prirodzene, nemohlo by rátať s podporou alebo so zhovievavosťou takých síl a vlád, s akými rátať

ostatné dvojzmyselné, neškodné alebo neúčinné stanoviská. Napriek tomu v maďarskom duchovnom živote boli isté sľubné udalosti, ktoré predchádzali podobnému stanovisku, a boli by sa našli aj ľudia, ktorí disponovali možnosťou i schopnosťami, aby okolo tejto – v danej situácii najsprávnejšej koncepcie – utvorili centrá spojenectva a ohlasu. Sú zodpovední, spolu s autorom týchto riadkov, ktorý sa ráta k menej významným, že to nakoniec neurobili.

PRÍČINY MORÁLNEHO ÚPADKU MAĎARSKEJ SPOLOČNOSTI
Ak na základe doterajších faktov chceme zhrnúť skúsenosti, ktoré prenasledované Židovstvo nadobudlo v súvislosti s maďarskou spoločnosťou, treba skonštatovať, že najostrejšie a najtrpkéjšie zážitky pochádzajú zo zlomyseľnosti, bezcitnosti, obmedzenosti a zbabelosti. Zbytočne by sme to popierali, lebo spomínané skúsenosti sú v plnej miere pravdivé. Pritom však vieme a cítime, že táto spoločnosť, táto krajina, nie je v podstate zlomyseľná, nie je bezcitná, nie je nerozumná, ba napriek opačnému zdaniu nie je ani zbabelá. Ľudskosť, solidárnosť a odvaha však nie sú individuálne kvality existujúce osebe, ale predstavujú veci, ktoré sú vo veľkej miere závislé od spoločenskej situácie. Je čirou romantickou predstavou, že ľudskosť alebo odvaha istej krajiny, istej spoločnosti pozostáva z toho, akým veľkým počtom obetavých svätcov sa vie preukázať, a aké množstvo fyzicky zdatných a nebojácnych hrdinov vie poslať na bojisko. Prirodzene, k ľudskosti a odvaha sú potrebné i osobné črty, no možnosť ich rozvíjania závisí od kolektívnych podmienok, od toho, či fungujúce authority spoločenstva sú proti silám rozpadu alebo chaotickosti schopné vo viditeľných alebo neviditeľných organizáciách spoločenstva postaviť povinné a smerodajné direktívy plnohodnotného morálneho postoja, či sú schopné útočnej vôle fyzicky odvážnych poskytnúť rozlet morálnej vášne, či sú vo forme súhlasu, pomoci a solidarity spoločenstva schopné povzbudiť dobromyseľných, váhavých, bojzlivých a pohodlných.

Presne toto chýbalo u nás, dokonca došlo k postupnému rozpadu kolektívnej morálky, zdravých kolektívnych tradícií. Korene tohto rozpadu siahajú do dávnejších čias; konkrétnejšie, po porážke revolúcie rokov 1848–49 sa politické inštinkty a pocity ohrozenia vedúcich vrstiev a inteligencie krajiny sústredili na jediný bod, na obavy o rozpad historického Uhorska. Dôsledkom týchto obáv i sebaobrany majetných tried bola falošná a protirečivá politická konštrukcia vyrovnania, v kto-

rej sa celý kolektívny život a kolektívna aktivita krajiny ocitli v závoze a stali sa neplodné. Neskôr revolúcie rokov 1918–19 a trianonský mier tieto krčovitě obavy tak na spoločenskej, ako na národnej rovine iba posilnili, čo v protibolševickej politike presadzujúcej revíziu krívd viedlo k definitívnej stagnácii. V jej rámci sa v čoraz väčšej miere utvárala situácia, že v maďarských vedúcich vrstvách a skupinách – ktoré si uchovali množstvo foriem schopnosti politickej orientácie, uchovali si úroveň a rokovaciu schopnosť, skrátka politickú rutinu – vždy viac a viac upadal význam základných tradícií tvoriacich podstatu každej zdravej politiky: šlo o zdravý zmysel pre zhodnotenie situácie, pohotový zmysel pre vycítenie nebezpečenstva, bezpečnú schopnosť realistického posúdenia výhod, rizík, možností a nevyhnutností, schopnosť vnímania kolektívnych záujmov, slovom o všetko, čo možno nazvať politickým inštinktom. Na miesto politického inštinktu nastúpili politické utkvelé predstavy, ktoré boli čím ďalej, tým krčovitejšie a nereálnejšie: utkvelé predstavy o obnovení a udržateľnosti historického Uhorska a historickej spoločenskej hierarchie.

Osudné dôsledky toho všetkého sa prejavili vo veľkej európskej politickej kríze, ktorá sa začala pred druhou svetovou vojnou a v nej naplno prepukla. Kríza bola veľkou skúškou politickej morálky a politických inštinktov každého európskeho národa. Rutina maďarského politického vedenia istý čas zastierala osudný proces zhoršovania sa politických inštinktov. Spôsob, akým vedúci predstavitelia krajiny dosiahli dve viedenské rozhodnutia modifikujúce trianonskú zmluvu bez toho, aby sa so spojencami zaplietli do vojny, alebo spôsob, akým sa Kállayho vláda po vstupe do vojny postupne dištancovala od prehranej veci hitlerizmu, mohol sa z dialky zdať, aj sa zdal, vysokou školou politického šachu. Zblízka však, ako sme na to poukázali pri bilancovaní protizidovských zákonov, bolo za zdanlivými úspechmi vidieť iba samú nedomyslenosť a chvat. Trvale nevyvážená situácia sa menila vždy podľa toho, kto triumfoval v zápase rutínov a nositeľov utkvělých predstáv. Tak sa mohlo stať, že po úspešných politických šachových partiách došlo bez akéhokoľvek prechodu k najosudnejším a najnezodpovednejším krokom: najprv to bolo napadnutie Juhoslávie a nezodpovedný a nepochopiteľný vstup do vojny, neskôr, po nemecko-maďarskom zlome 19. marca 1944 to bol pád vlády a regentova rezignácia.

V tejto súvislosti má najväčšiu zodpovednosť politika bývalého regenta a Kállayho vlády, ktorá sa chcela dištancovať od Nemcov, no ne-

domyslela dôsledky a požiadavky tohto úsilia. Politika Kállayho vlády nevedela čo prečo robí, no to vysvitlo až vo chvíli, keď 19. marec 1944 prijala ako katastrofu, hoci tento deň – podľa každého triezveho úsudku – mal byť úspechom a oslávením Kállayho politiky, lebo ako na tácní ponúkol možnosť vystúpenia a konfrontácie, a síce tak, že aj prevažnú časť nacionalistickej verejnej mienky by bolo možné obrátiť proti Nemcom. Namiesto toho vláda bez jediného slova rezignovala, regent vymenoval Nemcami želanú novú vládu, po čom sa regent a Nemci, maďarská armáda a nyilashovci, ktorí tri dni predtým ešte stáli proti sebe, začali jednotne správať tak, akoby osudný zvrät chceli pokladať za incident, smrteľnú krivdu za nedorozumenie, konečné nebezpečenstvo za sľubnú spoluprácu a chystané masové vraždy za oblažujúcu národnú politiku. Politické ohlupovanie krajiny a mátenie jej zdravých zmyslov tým dosiahli vrchol; tento krok zabil sebaúctu maďarskej armády, preň sa stal nezmyselný – dokonca osudným spôsobom opačne vypálil – každý ústupok, ktorý od Nemcov sa dištancujúca Telekyho vláda a Kállayho vláda urobili v záujme získania času, vrátane všetkých protižidovských zákonov, a napokon tento krok udržal vo vedomí oficiálneho maďarského verejného života a celého úradníckeho zboru zdanie zákonnosti, a povzbudzoval ich, aby prostredníctvom nepretřžite fungujúcej verejnej správy podporili každé nariadenie vlády, hoci v danej etape vojny by už nielen aktívny odboj, ale i pasivita a sabotovanie zo strany verejnej správy mohli spôsobiť okupantom a ich bábkovej vláde vážne ťažkosti.

Maďarská verejná mienka teda začala tým, že svojou politikou chcela nájsť hojivý balzam na nenapadnuteľné národné krivdy, a postupne, bez toho, že by si to bola sama všimla, sa dopracovala tam, že ostala posledným spojencom najväčšieho, najšialenejšieho a najdiabolskejšieho lúpežného štátu na svete. Medzitým stal sa čas, v rámci ktorého politika upriamená na nápravu národných krívd a hospodárske zatlačenie Židov už nie je ničím iným ako avanturizmom a kynoznením ľudí, pre menej kritických ľudí celkom nepochopiteľný. Najväčšie židovské majetky boli ešte nedotknuté a židovský blahobyt bol ešte viditeľný, keď svedomie vlády už znepokojovalo niekoľko „menších“ protižidovských akcií; Židia boli vo vlaku alebo na ulici vystavovaní rozličným možnostiam inzultácií. Nikto nepoukázal na to, že len šikovnosť hochštaplerskej politiky balansujúcej na ostrí noža zadržíava hitlerovský aparát kynoznenia ľudí v tom, aby pohltil maďarský ostrov relatívnej – áno re-

latívnej! – bezpečnosti. Tak sa mohlo stať, že keď štátna moc vzala na vedomie nemeckú okupáciu, čím zakamuflovala pravý obsah obratu, mnohí si nevšimli, že usmerňovanie činov vlády je obmedzené, reakčné, no z rúk pánov predsa len dodržiavajúcich vlastné pravidlá a formy, dostala sa napokon moc do rúk šialencov a zločincov; a nevšimli si, čo je to, čo sa už teraz v súvislosti so Židmi začne. Prudký nárast inzultácií mohol vidieť každý, ale také už boli aj predtým, mysleli si ľudia, a *zákonná* štátna moc urobí poriadok. Výsledkom postupného navykania na tieto veci bolo, že spoločnosť bez najmenšieho viditeľného protestu vzala na vedomie zavedenie žltej hviezdy, čo všade inde, kde sa zmysel pre ľudskú dôstojnosť zachoval, bolo signálom na vznik a prejavenie univerzálneho pobúrenia. K vážnejšej zmene atmosféry došlo až v čase, keď sa začali deportácie vidieckych Židov a ľudia videli spôsoby deportácie na vlastné oči. Väčšina maďarského obyvateľstva ich sledovala so zdesením, odporom a hrôzou, no z toho sa pri demoralizovanom stave spoločnosti, jej zbabelosti a v dôsledku zachovania falošnej zákonnosti nezrodila organizovaná a uvedomelá pomoc: ak sa aj nejaká pomoc vyskytla, bola príležitostná a sporadická a oddiely SS i žandári urobili všetko, aby ľudí aj od toho mála odradila. Daromne bolo do leta 1944 jasné, že už dávno nejde o potlačenie ekonomickej expanzie Židov, daromne bolo jasné, čo znamená ich „vysídlenie“ a daromne bolo jasné, že krajina sa stala spojencom masových vrahov, možnosť rozličných ľudských a odvážnych prejavov váhavých, priemerných, ľudí v pozíciách stredu aj naďalej marila ich vlastná politická pseudovýchova a hanebne zavádzajúce správanie politických vodcov krajiny. Ľudia sa v dôsledku toho všetkého domnievali, že napriek celému odporu voči vraždeniu Židov musia aj naďalej poslúchať oficiálny maďarský štátny aparát, a že si ako dobrí Maďari, aj naďalej musia želať víťazstvo Nemcov; usilovali sa teda chápať veci tak, že aj tu ide o „degeneráciu“ v podstate dobromyseľnej akcie, ktorá sa začala dobre a spravodlivo. Ak Židov lutovali, alebo im dokonca pomáhali, robili to *napriek* tomu presvedčeniu, s rozdvojeným, váhavým svedomím.

No morálnemu optickému chaosu, ktorý ovládol maďarskú spoločnosť, padla za obeť nielen celá maďarská spoločnosť, ale aj maďarské Židovstvo. Veľmi veľa sme počuli o ukrývaných Židoch a falošných dokladoch, no pri pohľade zblízka bolo oveľa prekvapujúcejšie, že väčšina Židov sa neodhodlala skrývať a použiť falšované doklady, hoci nemohla mať pochybnosti o úmysloch prenasledovateľa; napriek tomu sa

masove podriaďovala obligátnym úradným orgánom obligátnej štátnej moci, i keď neposlúchnutie už nebolo príliš veľkým rizikom. Nápadné defekty v kolektívnom správaní prenasledovaných Židov skonštatovala – miestami so zadosťučinením! – aj maďarská spoločnosť: napríklad, že namiesto spoločnej obrany mnohí – často práve čelní predstavitelia – hľadali pochybné cesty individuálnych výnimiek, a ostatné prenasledovanie, pokiaľ sa netýkalo výnimiek, ich takmer nezaujímalo; ďalej že do poslednej chvíle viedli žabomyšie vojny alebo svojimi zbytočnými požiadavkami dostávali do ťažkej situácie tých, ktorí im pomáhali atď. Keď sa však spýtame, či sú to všetko obzvlášť „židovské“ vlastnosti, s prekvapením môžeme skonštatovať, že tu ide o čosi celkom iné. Ktorý národ to bol ktorý sa stádovite podriadil evidentne ničivým úmyslom a ktorý do poslednej chvíle chcel byť v súvislosti so žltou hviezdou výnimkou, hoci Nemci už viditeľne alebo neviditeľne pripli žltú hviezdu každému východoeurópskemu národu? Ktorá spoločnosť poskytovala počas obliehania, v pivniciach také nápadné príklady nedostatku kolektívneho cítenia, neochoty pomôcť, sebeckého využívania pomoci a zutekania pred starosťou o ľudí, ktorí jej boli zverení a dôverovali jej? Obávam sa, že namiesto židovských čŕt musíme skôr konštatovať zázrak prispôbenia sa k maďarskej spoločnosti, presnejšie fakt, že v každej vrstve a skupine maďarskej spoločnosti došlo k súčasnému rozpadu kolektívnych mravov, konvencií a návykov!

Jedine tak možno vysvetliť, že keď sa táto spoločnosť dozvedela o masovom trýznení a masových vraždách – ak sa už necítila sama zodpovedná, čo možno vysvetliť rozličnými príčinami – necítila aspoň vlastné *ohrozenie*. Necítila, že v nemeckom svete sa s Maďarmi môžu odohrať takmer tie isté veci, ktoré sa odohrali so Židmi; túto eventualitu maďarská spoločnosť podráždene alebo mávnutím ruky odmietala do poslednej chvíle ako evidentný nezmysel, a v celej veci videla iba naivné úsilie ohrozených Židov vydávať vlastné ohrozenie za spoločné ohrozenie. I keď vieme, že nech už boli hysterická nenávisť a strach, s ktorými hitlerovci pristupovali k Židom akokoľvek ojedinelé, napríklad s Poliakmi, najmä však s poľskou inteligenciou zaobchádzali presne tak, ako so Židmi. A kto len trocha bol schopný vnímať obraz sveta nemeckej rasovej teórie a nemeckého vedomia nadradenosti a jeho dôsledky, ľahko dospel k poznaniu, že to, čo dostávajú Poliaci, môžu takisto dostať i Maďari, a že všetko je len otázka poradia. Skutočnosť, že toto nebezpečenstvo sa napriek mnohým a mnohým upozorneniam moh-

lo pred maďarskými vedúcimi vrstvami a inteligenciou znova a znova bagatelizovať, má historické opodstatnenie: spomínané vrstvy si od vyrovnania roku 1867 zvykli na vysvetlenie, že Maďari mávajú verejnoprávne spory len s Rakúšanmi, zato Nemci sú skôr našimi spojencami; okrem toho Maďari sú na svojom historickom území povolani vybudovať tú istú vedúcu úlohu a vedomie zodpovednosti, na ktoré sú podľa veľkonemeckého obrazu sveta povolani Nemci na celom svete – čo potvrdilo nemecko-maďarské spojenectvo v dvoch svetových vojnách. Takto sa v značnej časti maďarských vedúcich vrstiev vytvoril reflex, že ak počuje o mocenských požiadavkách a supremácii Nemcov voči východoeurópskym národom, nemá myslieť predovšetkým na to, že ide aj o vládnutie *nad nami*, ale na to, že *máme* také isté vodcovské a mocenské požiadavky voči inojazyčným národnostiam historického Uhorska. Toto hlboko zakorenené samovražedné presvedčenie dokázalo potom maďarskú spoločnosť do poslednej chvíle ochrániť pred tým, aby v likvidácii Židov uvidela aj možnosť vlastného zániku.

ARGUMENTY PROTI UZNANIU ZODPOVEDNOSTI

Prešli sme všetky významnejšie fakty a na najzávažnejšie sme sa usilovali nájsť odpoveď. Úmyselne sme sa zdržali každej ostrejšej formulácie a usilovali sme sa nesplieť stupne morálnej zodpovednosti. Nie preto, že by sme chceli čokoľvek zmierniť a zatušovať, ale preto, aby sme vo chvíli, keď dôjde rad na otázku zodpovednosti, mohli vyjsť z nenapadnuteľne hodnoverného faktického stavu, a aby sme ako odpoveď nedostali obrannú solidaritu a prechod do protiútok, ktoré sú známym dôsledkom každého nespravodlivého alebo prepätého zovšeobecnenia. Opatrnosť bola na mieste, lebo počujeme rozličné argumenty a námietky, že z toho všetkého môže cudzinec alebo Maďar, kresťan alebo Žid vyvodit konzekvenciu, že maďarská spoločnosť participuje na zodpovednosti za to, čo sa stalo.

Prvou námietkou je, že masové vyvražďovanie Židov nemáme na svedomí my, ale Nemci, bolo by teda prehnané pociťovať a brať na seba zodpovednosť za ich zločiny. Je to pravda, no o toto nejde. Možno síce nastoliť otázku, či za to, že Nemci prišli, a za to ako prišli, nenesieme takisto nejakú zodpovednosť. No môžeme vec aj obrátiť, a môžeme uznať, že v celej telekyovsko-kállayovskej politike prežitia a protižidovských zákonov bola z hľadiska záchrany Židov aj istá pozitívna možnosť; a zodpovednosť za to, že tento pokus 19. marca stroskotal, prenechajme vedúcim predstaviteľom krajiny. Vylúčme teda zodpovednosť

za Nemcov – ani v predchádzajúcich úvahách sme nehovorili o tom – a obmedzme zodpovednosť na to, čo ostáva aj potom: na prenasledovanie Židov uskutočňované prostredníctvom vedomej spolupráce maďarských občianskych a vojenských úradov, ako i na to, ako sa maďarská spoločnosť a jej rozličné oficiálne a spoločenské orgány *pozerali* na prenasledovanie, deportáciu a vyvražďovanie Židov.

V podobe ďalšej námietky často počujeme, aby sme nehovorili o týchto alebo len o týchto veciach, ale aby sme hovorili o vojnových zajatcoch, vojnových utrpeniach, o internovaných, o vyčíňaní moci v mene demokracie; alebo v „lepšom“ prípade počujeme, aby sme – s ohľadom na toto všetko – nehovorili o ničom, ale aby sme urobili hrubú čiaru, a považovali utrpenie spôsobené Židmi a utrpenie z akýchkoľvek dôvodov spôsobené odvtedy Nežidmi za vzájomne vyrovnané. Je inou otázkou, aké chyby a previnenia sa zaznamenali po oslobodení. V tejto súvislosti a na tomto mieste musíme najprv veľmi výrazne konštatovať, že otázkou sa môžeme zaoberať len v súvislosti s vojenskými zajatcami, s nevinne odvedenými a bezprávnym prenasledovanými, pretože dúfam, že utrpenie, ktoré spôsobí potrestanie pravých vrahov a ich spolupáchateľov, nikto nechce – aj keď solidarizuje so *všetkými* trpiacimi – pokladať za už aj vyrovnané utrpenie v rámci zodpovednosti za masové vraždy a hrôzy štyridsiateho štvrtého roku. Musíme druhý raz konštatovať, že iba časť týchto utrpení možno kvalifikovať ako odvetu, v ďalšom ide o také udalosti, ktoré nemajú nijakú súvislosť so zodpovednosťou za prenasledovanie Židov. Po tretie musíme konštatovať, že ani zajatie, ani odvedenie, ani vyčíňanie politickej moci – ktoré sa, mimochodom, od seba veľmi aj výrazne odlišujú – nemožno porovnať (aj keď im padli za obeť ľudské životy) s tým, čo sa dialo so Židmi. Nehovorím to matkám, manželkám a deťom, ktorým sa nikto nevrátil, alebo sa vrátil zmrzačený, lebo nemám právo zvažovať poradie dôležitosti medzi ich smútkom a stratou a medzi smútkom a stratou židovských matiek, manželiek a detí; hoci vieme, že popri fakte smútku a straty nie sú celkom nepodstatné ani ich okolnosti, ktoré boli v prípade Židov nesporne horšie. Prihováram sa však tým, ktorí veria, že majú právo i možnosti v tejto otázke, či už ako svedkovia, nevinne odvedení do zajatia alebo ako obeť inzultácií, urobiť historickú bilanciu a dve položky vzájomne vyrovnáť. Zajatie, utrpenia a inzultácie, o ktoré sa opiera táto myšlienka, patria medzi druhy ľudského utrpenia, ktoré sa odjakživa vyskytujú vo svetových dejinách vo vojne, pri masovom

väznení ľudí a určovaní masovej politickej zodpovednosti v dôsledku tvrdosti historických situácií, nezodpovednosti, krutosti, megalománii ľudí a ich náklonnosti zneužívať veci. Máme všetky dôvody proti nim bojovať, no nestrácajme mieru: aj najmenšie úsilie seriózne porovnať hociktoré z týchto utrpení s masovým vyvražďovaním Židov možno hodnotiť len ako frivolnosť alebo zlomyseľnosť. Nielen počas storočí kresťanstva a civilizácie, ale aj počas tisícročí dejín ľudskej krutosti existovala istá hranica, ktorá sa teoreticky neprekročila takmer vôbec a v praxi len zriedkavo, a ktorá brala istý ohľad na život starcov, žien a detí; avšak pri masovom vyvražďovaní Židov – adekvátne rasovej teórii a úmyslu jej šíriteľov – sa starci, ženy a deti stali takými istými masovými obeťami ako muži. Pritom metódy výberu obetí a umučenia na smrť boli také, že medzi tými, čo ich prežili, sú – v klinickom význame slova – desatisíce choromyseľných. Medzi nami žijú ľudia, ktorí na vlastné oči videli, ako ich vlastnú matku alebo manželku s oholenou hlavou a obnaženým telom muštrovali, týrali a poslali na smrť, medzi nami žijú rodičia, ktorí videli, ako ich deti alebo novorodenca hodili do ohňa, či o stenu vagóna, alebo ktorí sa na hranici šialenstva umárajú mučivým a celkom neopodstatneným sebaobviňovaním, že neurobili všetko pre záchranu svojich milých. Medzi nimi takmer optimisticky a vyrovnane pôsobia ľudia, ktorých príbuzní zahynuli pri bombardovaní alebo v dôsledku náhlej choroby, a o stupeň ľahšie je i tým, ktorých rodinní príslušníci síce zomreli pre ľudskú krutosť, no nejakou známou a zvyčajnou formou smrti: títo ľudia majú dočinenia so starým a dôverným priateľom človeka, s abstraktnou, neosobnou Smrťou, a nie s umelo vytvorenými nahustenými obrazmi šialenstva, sadizmu a Hrózy, ktorých sa sotva možno zbaviť. Kto s dobrým alebo s menej dobrým zdôvodnením odmietne myšlienku, že by participoval na zodpovednosti, môže byť ešte vždy zhrozený, ak si v tej istej situácii predstaví vlastnú matku, ženu, deti; potom možno stratí chuť, aby sa opovážil tieto utrpenia spomenúť naraz s niekoľkoročným vojenským zajatím, s akoukoľvek vyhladzovacou internáciou alebo policajnou inzultáciou. Po štvrté musíme konštatovať, že ak by sme v podobe odvety boli prežili presne toľko utrpenia, mali by sme nanajvýš dôvod neospravedlniť sa, ale nie dôvod zbaviť sa sebaspytovania a zodpovednosti.

Zaznieva aj námietka, že maďarská spoločnosť väčšinou nevedela, čo sa dialo v koncentračných táboroch, a pokiaľ o hrôzach počula, zneli natoľko nepravdepodobne, že im ani neuverila. Je prirodzené, že po-

dobné veci človek na prvé slovo neuverí. No nie je podstatné, či sme ihneď uverili, alebo či sme pochybovali tak dlho, ako sa len dalo. Podstatné je, že vo chvíli, keď sa prvý raz spomenula čo i len vzdialená *možnosť* pravdepodobnosti spomínaných hrôz, nijaký človek so zdravým zmyslom pre mravnosť nemal ostať ľahostajný, ba naopak, mal sa zmobilizovať. Ale my sme koncentračným táborm začínali „neveriť“ práve v čase, keď sme o deportujúcich vagónoch vedeli už dosť, aby sme mohli uveriť i ostatnému: a nie preto sme neuverili, lebo sme nezlomne verili v ľudskú dobromyseľnosť, ale preto, aby sme sa neocitli zoči-voči vlastnej zodpovednosti.

Ďalšou námietkou je, aby sme prehnaným a ustavičným zdôrazňovaním vlastnej zodpovednosti nedali príležitosť doma i v zahraničí tým, ktorí neboli od nás ani lepší, ani horší, aby naše priznanie *využili* vo *vlastný* politický alebo morálny prospech, a aby z neho pre nás vyvodili politicky alebo ináč nevýhodné dôsledky, ktoré si nezasluhujeme. Bolo by už načase odvyknúť si, aby sme morálnu plnosť rozličných priznaní a priznania zodpovednosti zmierňovali tým, že budeme ustavične sledovať, ako naše priznania zapôsobia na iných, na Židov, Čechoslovákov, zahraničie a na celý veľký svet. Ak máme zodpovednosť, prijímame ju bez akéhokoľvek taktizovania, lebo iba tak sa môžeme stať dospelým národom a len takýmto spôsobom si môžeme skonsolidovať morálku. Pri pohľade z väčšej perspektívy si môžeme byť istí, že o uznaní sveta a prirovnaní k hocikomu inému nakoniec nerozhodne skutočnosť, koľko viny si priznáme, koľko odmietneme alebo dokážeme vysvetliť, ale to, s akou vážnosťou a rozhodnosťou uznáme vlastnú zodpovednosť, lebo iba v takomto prípade bude možné očakávať, že naša krajina ukáže pri nasledujúcej príležitosti inú, dôstojnejšiu tvár.

Vlastnú zodpovednosť redukujeme zvyčajne aj tvrdením, že ťažiská správania, ktoré robia Maďarom hanbu, sú predovšetkým v maďarských stredných vrstvách, stredných triedach a inteligencii, naproti tomu ľud, jednoduchí ľudia, proletári, roľníci boli všetkému veľmi vzdialení. Existuje aj istý menej zdôrazňovaný, ale v kruhoch stredných tried a inteligencie veľmi rozšírený opačný názor, podľa ktorého od všetkého vzdialené ostali práve vrstvy na európskej vzdelanostnej úrovni, a tí, ktorí sa vyžívali v mučení a drancovaní Židov, boli skôr drsní, polovzdelaní drobní zemaní, poloproletári a proletári. Poznáme napokon aj taký názor, že i maďarskí účastníci – z vedúcej vrstvy podobne ako z ľudu – boli v skutočnosti nemeckého pôvodu.

V súvislosti s prvou tézou podotýkame, že konštatovanie zodpovednosti vedúcich vrstiev a inteligencie v najväčšej miere obstoja, ak ich pokladáme skôr a predovšetkým za zodpovedných preto, lebo boli práve vedúci, vzdelanci, ktorí už nezodpovedajú iba za seba, ale aj za iných, za svoj vplyv na iných, za zlý alebo neposkytnutý dobrý príklad. V skutočnosti z akého titulu viedli, ak nechcú brať zodpovednosť ani za morálne usmerňovanie, a vo chvíli skladania účtov chcú, aby sa s nimi z ničoho nič zaobchádzalo ako s mierumilovným a prostým ľudom? Ak tým chceme povedať, že pri prenasledovaní Židov boli aktívni najmä páni, a ľud sa vedome dištancoval, stávame sa obeťami veľmi nebezpečného a falošného romantizmu: nebezpečného najmä preto, lebo vedie k ilúzii, že po zániku panského sveta, po prevzatí moci ľudom, je už automaticky vylúčená možnosť, aby sa ľud mohol v budúcnosti a v podobnej situácii prejavíť podobne nezodpovedne alebo bezcitne. Na to nestačí politická a spoločenská zmena, lebo zmena je iba predpoklad; to si vyžaduje aj zásadnú politickú a morálnu zrelosť. Prirodzene, ešte menej pravdivé je tvrdenie, že počas prenasledovania Židov boli nižšie triedy zlé a neludské. Pravdou je iba to, že z každej vrstvy sa dištancovali *naozaj* vzdelaní ľudia, čo je natoľko samozrejmé konštatovanie, že je zbytočné sa ním dlhšie zaoberať. A vyslovovať ho s osobitným dôrazom je priamo nebezpečné, lebo dávno vieme, že ak *vzdelanci* získali pre Maďarsko nejaké zásluhy, ich užívateľmi sa spravidla chcú stať *páni*, ktorí sa nazdávajú, že oni a vzdelanie sú totožné veci. Ak si všimneme zblízka triedne zloženie maďarských účastníkov prenasledovania Židov, z vedúcich vrstiev tam nachádzame prevažne predstaviteľov verejnej správy poznačenej mocenským duchom, zaušľuchujúcich vykorisťovateľov nevoľníkov a roľníkov, ale okrem nich poskytla príklady neľudskosti a lúpežných inštinktov aj časť mestskej, úradníckej a inej strednej vrstvy, o ktorej by sa to nepredpokladalo ani pri strate všetkých ilúzií. Ostatní okrem spomínaných spoločenských skupín a spravali sa podľa noriem európskych, vzdelaných vyšších, stredných a intelektuálnych vrstiev, no svojou veľkou pasivitou na rozhodné vylepšenie celkového obrazu maďarských vedúcich vrstiev neprispeli. Čo sa však týka ľudu, maloburžoázne a poloproletárske skupiny, ktoré reagovali na fašizmus bez zábran a uviazli v slepých uličkách spoločenského vývinu, podobne ako najnižšie proletárske vrstvy postrádajúce akékoľvek morálne zábrany, boli pri pohonoch na ľudí a drancovaní zastúpené v adekvátnom počte; ospravedlnením ostáva postoj proletárov, uvedo-

meých príslušníkov robotníckeho hnutia, ktorí predstavujú opäť iba časť veľkého proletariátu. *Relatívne* najďalej od všetkej hrôzy stálo maďarské roľníctvo, no tento fakt chápeme sčasti ako roľnícku zdržanlivosť, sčasti ako citlivosť a ochotu pomáhať, no vcelku nešlo o uvedomelý a spoločný morálny postoj. Čo sa týka úlohy nemeckej krvi, je nepochybné, že všetci, čo ju v sebe objavili pod vplyvom nemeckej rasovej teórie, cítili sa v porovnaní s priemernými Maďarmi oprávnenejší podieľať sa na všetkom, čo robili Nemci, a pokiaľ ich niečo z toho aj desilo, radšej prižmúriili oči, podľahli sebaklamu alebo sa dávali ešte viacej uniesť. No tvrdenie, že účasť a zodpovednosť Maďarov sa obmedzuje skôr na Maďarov nemeckého pôvodu, bolo by ilúziou a sebaklamom.

ZODPOVEDNOSŤ A PRIZNANIE ZODPOVEDNOSTI

Ako posledný argument proti nastoleniu otázky vlastnej zodpovednosti by sme mohli uviesť, že ak je možné tak dobre vysvetliť všetky politické a spoločenské komponenty, historické otrasy, zavádzajúce skúsenosti, kolektívne slepé uličky, zlé návyky, ktoré determinovali a usmerňovali správanie sa maďarskej spoločnosti až po túto hranicu, potom aký význam má hovoriť o vine alebo zodpovednosti, keď v skutočnosti tu ide o veľké historické procesy, ktoré treba predovšetkým pochopiť, a nie ich kategóriami hodiny náboženstva, ako je vina a zodpovednosť, podrobiť prehnanej moralizácii. Takéto chápanie problému znamená totálne nesprávne posúdenie otázky a podstaty viny a zodpovednosti. Konštatovanie viny a zodpovednosti sa nezakladá na fakte, že sme páchatelovi dokázali, že *nekonal* podľa spoločenských, kolektívnych, výchovných a osobných determinánt, ale že konaj zlo sa rozhodol nezávisle od nich a na základe slobodného rozhodnutia; keď však dokáže, že podľahol iba rozličným určujúcim príčinám a predchádzajúcim udalostiam, potom nie je vinný a nie je zodpovedný. Podstata zloby, podlosti, zbabelosti nespočíva v nejakom slobodnom a impozantnom diabolskom rozhodnutí, ale práve v tom, že biedne, bez vedomej vôle a slobodného rozhodnutia robíme to a iba to, k čomu nás pobádajú naše spoločenské, kolektívne, výchovné a osobné danosti, skreslené a skresľujúce skúsenosti, vžitie predsudky, prázdne frázy, pohodlné a hlúpe schémy. Pravdou je, že hovoriť s takýmto človekom o *priznaní* si zodpovednosti nemá význam, lebo zmysel slova „zodpovednosť“ nie je schopný ani pochopiť. Neznamená to však, že ho *nemožno brať* na zodpovednosť, t.j. že nezodpovedá za dôsledky svojich činov. Zrelosť a sloboda začínajú

sa vo chvíli, keď si všimneme nesprávny charakter svojich skutkov celkom determinovaných predchádzajúcimi udalosťami, keď začíname pociťovať zodpovednosť a začíname konať slobodne, zodpovedne. Po *kresťansky* to povedia tak, že človek koná v otroctve dedičného hriechu, a ešte aj jeho dobrý skutok sa rodí pod nátlakom zákonov, teda je bezcenný; vykúpený, slobodný človek koná však pomocou ducha a slobodne. To isté sa po *marxisticky* povie tak, že skutky človeka sú determinované jeho triednou situáciou, ak si však svoju triednu situáciu uvedomí, zaujme vedomý postoj, a ak ho triedna situácia nabáda k službe v prospech historického vývinu, robí to už vedome, no ak ho triedna situácia konfrontuje s vecou historického vývinu, postaví sa proti svojej triede.

V tomto zmysle treba nastoliť otázku vlastnej zodpovednosti, i zodpovednosti vlastného národa a spoločnosti. Ak je maďarský národ naozaj stádovitou spoločnosťou nevoľníckeho ducha, ktorá zodpovednosť zvaluje na pána a na svojich okupantov, potom sa nám o priznaní zodpovednosti neoplatí hovoriť, lebo ak otázku nastolíme, spoločnosť ju odmietne. Neverím však, že by Maďari boli – a že sú – na takomto najnižšom stupni stádovitosti a nevoľníctva. Hoci za posledných sto rokov neboli schopní nájsť pravú cestu svojho pozdvihnutia sa, ustavične a veľmi cieľavedome ju hľadali, a pri tomto hľadaní bol im na čele nemalý počet veľkých duchov. Nech už pociťujeme slepú uličku, v ktorej uviazol maďarský politický a spoločenský vývin v poslednom storočí, najmä v posledných desaťročiach, ale najviac počas druhej svetovej vojny akokoľvek trpkó, znova a znova sme čakali, že konečne sa vyskytne niečo, čo v ňom podnieti to pozitívnejšie, a čo nám dodá nádej, že celkom neuviazol. Pravda, napokon miera nezodpovednosti, neschopnosti rozpoznať situáciu a neschopnosti obstať, ktorú krajina prejavila roku 1944, predstihla aj najhoršie očakávania. Ak sme sa však väčším či menším právom mohli odvážiť čakať aj niečo lepšie, lebo národy – súdiac podľa vonkajších znakov nie lepšie – aj niečo lepšie ukázali, a odvtedy sa aj u Maďarov znova prejavilo všeličo nádejné, potom predsa len má význam hovoriť o priznaní si zodpovednosti a dúfať, že to neostane v krajine celkom bez ozveny.

Nemôžeme však tvrdiť, že priznanie si zodpovednosti v *mene* celého národa, celej spoločnosti, je dnes jednoduché a že určite vyvolá ohlas. Keby to bolo isté, už by sa to bolo dávno stalo; vieme však, že podobné pokusy zlyhali. Spomenuli sme, s akou podráždenosťou bolo prijaté

vyhlásenie, v ktorom sa niekto vo svojom mene, aj v mene iných, *ospravedlnil* Židom. Mohli by sme povedať, že ospravedlnenie azda nie je najľahostejšia formulácia, lebo ak je adresované inému človeku alebo iným ľuďom, vždy mu hrozí, že pre ospravedlňujúceho bude príležitosťou na preexponované sebaponižovanie a adresátovi dá príležitosť na morálnu spupnosť alebo milostivú blahosklonnosť. No spoločnosť, v ktorej výrazne žije duch zodpovednosti, nebola by sa pozastavila nad slovami či formami, ale po ich náležitej modifikácii bola by ďalej pokračovala k podstate, ku konštatovaniu, priznaniu zodpovednosti a k znášaniam dôsledkov. U nás k tomu nedošlo, došlo však k relatívne podráždenému odmietnutiu; je zrejmé, že naša spoločnosť sa len ťažko vzdá príčin alebo pseudopríčin, ktoré si skonštruovala proti priznaniu sa k zodpovednosti. Kto sa teda v spomínanej súvislosti znova pokúsi v mene maďarského národa, maďarskej spoločnosti deklarovať niečo jadrné a pravdivé, znova sa ocitne zoči-voči podráždenej otázke: kto vás tým poveril?

V podobnej situácii možno urobiť jedno: skonštatovať a vziať na seba *osobný* podiel zodpovednosti. Skonštatovať napríklad, že všetko, v čom autor týchto riadkov, či už podľa svedomia, alebo na základe požiadania pomohol alebo sa pokúsil pomôcť, je žalostne málo, a že celá jeho pomoc veľmi zaostáva za tým, čo bolo treba a čo sa mohlo urobiť; konštatovať, že bol príliš zaťažený zbytočnou opatrnosťou a pohodlnosťou konať dobro, že mu – okrem úsilia prejavit' dobrú vôľu – chýbala ochota vziať na seba všetky starosti toho druhého, chýbala mu ochota vziať do rúk jeho záchranu, a že aj do prípadných rizikových situácií sa dostal skôr náhodou ako vedome. Je potrebné, aby si každý urobil svoju bilanciu, a aby nekládol dôraz na zásluhy či na výhovorky a na to, ako spomínané zásluhy a výhovorky vyvažujú jeho viny či zanedbané povinnosti; ale aby kládol dôraz jednoducho iba na to, za čo všetko *zodpovedá*, alebo na čom má *podiel* zodpovednosti. Takto sa možno predsa len utvorí aj akási čistejšia a odvážnejšia spoločná bilancia národa, ktorá bude schopná vyrovnáť sa s otázkou zodpovednosti.

Keby sme všetko, čo sme doteraz konštovali, boli vyslovili v okamihu oslobodenia, naše úvahy by sa mohli aj skončiť. Neboli by sme objasnili celý problém, ale boli by sme povedali všetko, čo bolo po roku 1944 najdôležitejšie. Medzitým uplynuli tri roky, zrodil sa nový – alebo sa obrodil starý – antisemitizmus, a ako sme sa presvedčili, najčastejšou odpoveďou na otázku zodpovednosti za masové vyvražďovanie Židov je protiotázka: prečo nehovoríme aj o utrpení, ktorého obeťami sa

odvtedy nestali Židia. V súčasnosti sa teda nemôžeme vyhnúť otázkam ožívajúceho antisemitizmu a jeho príčin. Nie preto, že by sa tieto dva druhy utrpenia čo len na chvíľu mohli seriózne porovnať a pokladať za rovnocenné, ale preto, lebo ulity, ktoré si ľudia okolo seba vybudujú z utrpenia, krívd, zlého svedomia, možno prelomiť len silou celej pravdy.

2. ŽIDIA A ANTISEMITI

O antisemitizme, ktorý sa v súčasnosti rozrástol, už nemôžeme hovoriť len v súvislosti s maďarskou situáciou a maďarskými udalosťami; otázku jeho pôvodu a príčin musíme najprv nastoliť v plnej šírke a spolu s ňou treba skúmať aj otázku spoločenských a psychologických predpokladov, ktoré determinujú európske Židovstvo a jeho situáciu v okolí sveta. Naším cieľom nie je načrtnutie všetkých náboženských, psychologických a ekonomických súvislostí antisemitizmu, lebo by to bola náročná a zdĺhavá úloha. Antisemitizmus nás zaujíma predovšetkým ako patologický spoločenský fenomén, najmä v tej svojej forme, ktorá v poslednom čase nadobudla v strednej Európe politický význam. S rozličnými náboženskými, psychologickými a ekonomickými súvislosťami antisemitizmu musíme sa teda zaoberať v takej miere, v akej prichádzajú do úvahy medzi príčinami, predchádzajúcimi udalosťami a vysvetleniami týchto patologických spoločenských javov.

NÁZORY NA ŽIDOVSTVO A ANTISEMITIZMUS

Akou spoločenskou formáciou je európske Židovstvo? V maďarskom kontexte už celé desaťročia nastolujú otázku tak, či ide o rasu alebo náboženstvo. S touto formuláciou otázky súhlasia najzarytejší antisemiti a Židia, ktorí kladú osobitný dôraz na asimiláciu. Antisemita sa totiž rozhodne a hravo dokáže – čo je aj pravda – že kolektívny určujúci význam Židovstva ďaleko presahuje oblasť, kam bol zatlačený spoločensky určujúci vplyv európskych kresťanských náboženstiev od čias sekularizácie; vyvodí z toho dôsledok, že Židovstvo nie je náboženstvo, ale rasa. Odporcovia rasovej teórie však hravo dokážu – čo je aj pravda – že židovská rasa neexistuje, a že fyzické črty, ktoré sú známe ako typicky židovské, sú často aj vzájomne si odporujúce črty nie jedného, ale aspoň desiatich rozličných typov; môžeme z toho vyvodíť konzekvenciu, že Židovstvo nie je rasa, ale náboženstvo. Otázka je teda polo-

žená nesprávne. Podľa sionistov, čiže Židov s národným a politickým sebavedomím Židovstvo nie je ani rasa ani náboženstvo, ale osobitný národ alebo národná menšina. Toto chápanie sa však vzťahuje len na politicky uvedomelých Židov: sú naozaj národom alebo národnou menšinou. Celé Židovstvo však nepatrí k jednému národu, nemá spoločné národné povedomie, ani spoločný štát²² či štátotvorné ambície. Sionisti a iní môžu o ňom povedať nanajvýš toľko, že to všetko *by malo* mať, to všetko by si malo uvedomovať. Existujúce náznaky však dokazujú, že väčšia časť Židov nechce nastúpiť na túto cestu a že na ňu ani nenastúpi. Skrátka, jedinou formulou teda nemožno vystihnúť súčasnú spoločenskú situáciu Židovstva, ktorá sa nachádza v stave prechodu najrozličnejších smerov.

Budeme uvažovať o Židoch a Židovstve, no naše úvahy sa nevzťahujú a nemôžu vzťahovať na okruh vždy tých istých ľudí, ale na skupinu ľudí, ktorá svoju veľkosť mení podľa toho, v akej súvislosti o nej hovoríme: ak bude reč o pradávnom spoločenstve, budeme mať na mysli príslušníkov spoločenstva istého rítu, ak budeme hovoriť o židovskom náboženstve, naše úvahy budú patriť tým, čo sa k nemu hlásia, ak sa budeme venovať židovskému národu alebo národnej menšine, pozornosť upriamime na Židov disponujúcich národným povedomím, ak sa rozhodneme skúmať psychické reakcie a postoje Židov, budeme hovoriť o tých, ktorí ešte patria do nejakého židovského spoločenstva, ak budeme posudzovať reakcie okolia voči Židom, budeme mať na mysli tých, ktorých okolie pokladá za Židov, a ak bude reč o prenasledovaní Židov, pôjde o okruh určený prenasledovateľmi. Som presvedčený, že nemá význam, aby som namiesto „Žida, Židov“ použil iný výraz: kedysi sa mu vyhýbali, no dnes ho rovnako používajú Židia i Nežidia, a použitie slova „Izraelita“ znie už natoľko archaicky a oficiálne, akoby sme ich nazývali „spoluobčanmi Mojžišovho náboženstva“.

Kým v súvislosti s podstatou Židovstva nám stačí porovnať iba niekoľko názorov, v súvislosti s podstatou a príčinami antisemitizmu existuje veľa rozličných interpretácií, aj keď berieme do úvahy iba tie, ktoré sa prezentujú so serióznou požiadavkou objektívnej platnosti a dokazateľnosti. Podľa jednej z veľmi rozšírených interpretácií príčinou antisemitizmu je stredoveký fanatický *predsudok* voči Židom, ktorý – okrem toho, že im kladie za vinu ukrižovanie Ježiša – ich usviedčal z rozličných nezmyselných hriechov; teda antisemitizmus vo svojej súčasnej, svetskej forme pochádza zo spomínaného stredovekého predsudku, takže

boj proti nemu bol by bojom proti náboženskej neznášanlivosti, prenasledovaniu, poverčivosti a nevedomosti. Táto interpretácia dobre vystihuje východiskový bod, no neobjasňuje, ako sa antisemitizmus – ktorý bol pôvodne náboženským predsudkom – stal predsudkom ľudí, u ktorých už náboženské presvedčenie v tejto súvislosti nehrá žiadnu úlohu. Celá interpretácia je akosi poznačená *dejami ľudského ducha*: raz, niekde, zrodil sa pre čosi predsudok náboženského pôvodu, ktorý sám v sebe ožíva, začína sa šíriť, infikovať, neskôr sa odtrhne od svojich náboženských koreňov, stáva sa samostatným „izmom“, jeho intenzita narastá, no základná príčina ostáva rovnaká.

Podľa *historického materializmu* však príčiny antisemitizmu nie sú ideologické, ale ekonomické a spoločenské: proti Židovstvu, ktoré sa počas emancipácie oslobodilo a začalo bohatnúť, stáli feudálne vrstvy a v istej miere aj majetná buržoázia, ktoré boli od začiatku odporcami každej emancipácie; tieto vrstvy sa neskôr so Židovstvom ako-tak vyrovnali, keď však robotnícke hnutie začína ohrozovať moc feudalizmu a kapitálu, feudálne sily a nežidovský kapitál – v záujme odviesť pozornosť máš iným smerom – začínajú rozduchávať a podporovať antisemitizmus nevedomých maloburžoázných a najchudobnejších proletárskych máš a rozličných pseudorevolučných fašistických masových hnutí. Takto vzniká moderný antisemitizmus, ktorý nevyhnutne zanikne vo chvíli, keď padne fašizmus a kapitalistický hospodársky systém, a začne sa seriózne budovať beztriedna spoločnosť.²³ Táto interpretácia poukazuje len na súvislosti, ktoré nepochybne existujú, a existujú v tejto podobe, no i to je pravda, že v spoločnosti založenej na kvalitatívnej rovnosti a rovnoprávnosti ľudí musia zaniknúť hnutia, ktoré v akejkoľvek oblasti budujú na viere v základnú kvalitatívnu rozdielnosť ľudí. Spomínaná interpretácia napriek tomu nevysvetľuje, ako *možno* spoločenskú silu určitých máš odviesť práve smerom k antisemitizmu, ako možno množstvu ľudí nahovoriť evidentný a najjednoduchšími faktami vyvrátiteľný nezmysel, ktorý protirečí nielen skúsenosti, ale aj ich záujmom, a ktorý znova a znova nadobúda hodnovernosť, že totiž medzi židovským fabrikantom a židovským odborárskym predákom existuje tajná dohoda.

Tretia, v porovnaní s predchádzajúcimi málopravnejšia skupina interpretácií vychádza z jednotlivých *psychologických* reakcií. Jedna z nich pripisuje antisemitizmus *závisť*, ktorú vyvoláva bohatnutie Židov, ich šikovnosť zveľaďovať majetok, ich nadanie a iné úspechy; ďalšia interpretácia vysvetľuje vznik antisemitizmu skutočnosťou, že Židia sú v mno-

hých veciach *odlišní* a ich odlišnosť už sama osebe irituje okolie; ďalšia vidí príčiny v tom, že suroví a zlomyseľní ľudia väčšinou potrebujú niekym opovrhovať, niekoho prenasledovať a nenávidieť, a aby to mohli robiť, z času na čas si vyvolia nejakú vhodnú a slabšiu skupinu, odlúčia ju od seba a neopodstatnene ju z rozličných vecí obvinia, a takýmto spôsobom uspokojia svoje podľa agresívne inštinkty. Sú to všetko komponenty masových hystérií antisemitizmu, no opäť nie sú odpoveďou na otázku, prečo sa voči iným, relatívne tiež dosť bezbranným, dokonca bezbrannejším menšinovým skupinám prejavujú tie isté vášne menej intenzívne, a prečo možno napríklad pocit závisť z *nežidovských* bohatých a úspešných ľudí „preniesť“ na Židov, dokonca aj na rovnako chudobných a neúspešných Židov.

Je známa Freudova hlbinnopsychologická interpretácia vychádzajúca z *psychológie podvedomia*, podľa ktorej základom antisemitizmu je obvinenie, že Židia sú tí, čo zabili Boha, no nie sú ochotní priznať si vinu, na rozdiel od kresťanov, ktorí ju na seba berú, čím sa od viny očisťujú; a za všetkým je prapôvodný, v prípade spoločentiev pravěký, v prípade jednotlivca z detstva pochádzajúci pocit viny vyvolaný zabitím otca alebo úmyslom zabiť ho.²⁴ Freud ešte poznamenáva, že niektoré mladé, v podstate pohanské národy dávajú akciami proti Židovstvu – ktoré je predchodcom kresťanského náboženstva – najavo podráždenosť voči svojmu násilnému pokresťančeniu. Tvrdenie, že rozhodujúcim východiskovým bodom európskeho antisemitizmu je stredoveké obvinenie z ukrižovania Krista, je v plnej miere presvedčivé; zdôvodnenie antisemitizmu odvetou za násilné pokresťančenie, ktoré evidentne vychádza z paralelnej nenávisti nacizmu voči Židovstvu i kresťanstvu, je menej presvedčivé. A celkom pochybné je tvrdenie, že by sa pojmy individuálnej psychológie podvedomia, ako trauma, potlačenie, zábrana, pocit viny, komplex, kompenzácia, odreagovanie, uvoľnenie mohli bez akéhokoľvek obmedzenia používať v súvislosti s kolektívnymi fenoménmi a v ich vzájomnom vzťahu. Analógie môžu byť veľmi plodné, no v kolektívnom živote sa práve rozhodujúce momenty skrytosti a nevedomosti prejavujú celkom odlišne.

Podľa ďalšej, jednoduchšej hlbinnopsychologickej interpretácie sú za antisemitizmom podvedomé pocity viny a výčitky svedomia vyvolané nespravodlivosťami a krutosťami voči Židom. Takéto prvky sa v antisemitizme bezprostredne *po* väčšom prenasledovaní Židov naozaj objavujú, no inokedy sa nevyskytujú: kto pozná diabolský obraz Židov utvo-

rený antisemitami, vie, že predpoklad, podľa ktorého – či už medzi sebou, v hĺbke srdca alebo v podvedomí – vedia a cítia, že sú voči Židom nespravodliví, je celkom nesprávny.

Trocha povrchnejšia, ale veľmi rozšírená je predstava, že zdôrazňovanie, výskum alebo pripomínanie *diskriminácií*, všelijakých odlišností ľudí v akejkolvek súvislosti, ako i takto vybudované *zovšeobecnenia* s ohľadom na diskriminované skupiny už a priori ukrývajú v sebe nebezpečenstvo pohrdania, opovrhovania, prenasledovania a neopodstatneného obviňovania; a aj východiskový bod antisemitizmu tvoria podobné diskriminácie a zovšeobecnenia. Pamätáme sa, že po zavedení protizidovských zákonov²⁵ vychádzalo – najmä mimo Nemecka – množstvo ironických úvah, paródii a humoresiek, ktoré opisovali, čo bude, ak na rovnakom základe začnú diskriminovať, sústreďovať do giet, oddeľovať od seba manželskými zákonmi a zahrňovať obvineniami plavovlasých alebo zelenookých alebo ľudí s nohami do X. Pravdou je, že rámce a „logickú“ osnovu každého pohrdania a každého prenasledovania tvoria takéto diskriminácie a zovšeobecnenia. Ale fakt, že tieto hrajú medzi *príčinami* antisemitizmu a podobných javov významnú úlohu, presvedčí iba obeť, ktoré na základe nespravodlivých diskriminácií a mylných zovšeobecnení na vlastnej koži pocítili ich údajne „náležité“ dôsledky. V skutočnosti ľudia nie preto pohrdajú svojimi bližšími a nie preto ich prenasledujú, lebo ich nenaučili, že nemajú diskriminovať a mylne zovšeobecňovať, ale presne opačne, diskriminujú a zovšeobecňujú preto, aby uspokojili svoje agresívne vášne pochádzajúce z rozličných krívd a iritujúcich skúseností; človeku, ktorý hľadá zadosťučinenie, zriedkavo sa podarí dosiahnuť ho od toho, kto mu spôsobil krivdu, a aj vtedy je uspokojený iba v malej miere; hľadá si však iných, na ktorých môže prostredníctvom ich stotožnenia s páchatelom krivdy – čiže prostredníctvom *zovšeobecnenia* – preniesť svoje vášne.

So spomínanými interpretáciami antisemitizmu, ktoré vidia v ňom akúsi zvonka pôsobiacu protizidovskú silu, sú v rozpore vysvetlenia, ktoré chápu antisemitizmus ako istý druh spätného pôsobenia vyvolaného Židmi. Z ich radu vylučujem *teologické* chápanie nachádzajúce sa mimo hraníc vedeckého myslenia, podľa ktorého príčina celého problému spočíva v tom, že Židia neprijali kresťanstvo, ktoré sa hlásalo predovšetkým medzi nimi a pre nich. Pre spoločenské vedy z toho platí, že keby boli Židia na začiatku stredoveku prijali kresťanstvo, keby sa boli pomiešali s kresťanským svetom, nijaká ich údajná rasová vlastnosť by

nebola zabránila, aby sa všetky s nimi späté otázky po čase nestali bezpredmetnými. No posúdenie otázky, či by to bolo pre svet alebo pre nich znamenalo úžitok alebo stratu, bolo by v alternatíve postavenej do tisícročného rámca ireálne a nehistorické.

Na istý, z kontextu vytrhnutý *spoločenský* proces kladie dôraz interpretácia, ktorá vidí príčinu antisemitizmu v asimilujúcom sa a asimilantnom Židovstve, ktoré vystúpilo z uzavretého náboženského spoločenstva a v európskej spoločnosti smeruje k rapidnej a širokej expanzii upriamenej na verejný a hospodársky život, ako aj v spätnom pôsobení tejto expanzie. Zo spomínanej interpretácie za pravdivé pokladáme konštatovanie, že moderný antisemitizmus nie je jednoduchým – dejinami ľudského ducha poznačeným – pokračovaním stredovekého, nábožensky zafarbeného antisemitizmu, ale čerpá z nových, moderných impulzov, ktoré naozaj súvisia s emancipujúcim sa Židovstvom, ktoré vystúpilo z vlastného uzavretého spoločenstva a vstúpilo do spoločnosti a do okruhu rozličných povolání. Čírou expanziou však antisemitizmus vysvetliť nemožno, lebo novovek neemancipoval iba Židov, ale aj meštákov, nevoľníkov, robotníkov a ženy, ktorých emancipácia bola takisto spätá s expanziou a vyvolala takisto rozpory, dokonca z hľadiska spoločenského vývinu oveľa významnejšie rozpory, no nie také, že by svojou prudkosťou, ničivými alebo vražednými dôsledkami nadobudli rozmery antisemitizmu.

Poznáme aj interpretáciu, ktorá vychádzajúc z problémov *kolektívnej príslušnosti* vyzdvihuje najmä fakt, že jednou z rozhodujúcich príčin antisemitizmu je absencia úprimnosti *asimilantného* židovského stanoviska, ktoré zdôrazňuje asimiláciu; ide o to, že Židia popri zdôrazňovaní asimilácie s okolitými národmi a popri požiadavke rovnosti bez diskriminácie, si celým svojím správaním aj naďalej zachovali vedomie svojho osobitného spoločenstva a sledovali jeho záujmy, a iba preto toto v podstate osobitné národné alebo menšinové vedomie nepriznali, lebo potom by v univerzálnom národnom verejnom živote nemohli obsadiť významné a výhodné pozície. Pravdou z toho je, že asimilácia Židov je zafaržená množstvom všelijakých nesúrodostí, no tento fakt skôr naplňa averziou príslušníkov inteligencie, ktorí sa viacej zaujímajú o ideologické, morálne a praktické otázky kolektívneho cítienia, kolektívnej príslušnosti, ako antisemitské masy.

Nakoniec sa musíme zmieniť o všeobecne rozšírenej, ale dosť povrchovej interpretácii, ktorá určité charakteristické *židovské vlastnosti*,

židovské cnosti alebo nedostatky predpokladá buď na základe sociologických, alebo na základe historických či rasových premís, a antisemitizmus chápe ako ich spätné pôsobenie. Otázku, akú úlohu zohrávajú pri vyvolávaní antisemitizmu samotní Židia, nemôžeme pri objasňovaní antisemitizmu obísť. O tom však pochybujeme, že by sme počas objasňovania narazili na konštantnú, v tézach obsiahnutelnú a serióznymi metódami kontrolovateľnú židovskú mentalitu; môžeme však natrafiť na viac-menej trvalé individuálne a kolektívne formy postoja, oproti ktorým stoja podobné alebo aj protichodné formy postoja okolia.

Na rozdiel od všetkých spomínaných interpretácií, ktoré vychádzajú z jedinej schémy a vždy trochu poškľučujú po konečnom výsledku, musíme seriózne určiť systém hľadania odpovede, v ktorom sa rozličné potenciálne hľadiská ocitnú v istej hierarchii. Správnu hierarchiu vidím v tom, že najprv si musíme vyjasniť historický vývin Židovstva ako *kolektívneho spoločenstva* a jeho zmeny situácie spolu s ďalšími spoločenstvami, ďalej si musíme ujasniť podmienky jeho *prispôsobovania* sa okolitej spoločnosti a z toho vyplývajúce vzájomné pôsobenie individuálnych a kolektívnych postojov, a nakoniec to všetko musíme vsadiť do univerzálneho procesu *spoločenského vývinu*.

ŽIDOVSTVO V STREDOVEKEJ KRESŤANSKEJ SPOLOČNOSTI
Korene osobitného spôsobu, ktorým Židovstvo prejavuje vzťah k okoliu a jeho rozličným emóciám, siahajú podľa niektorých názorov do staroveku, podľa iných názorov do stredovekej spoločenskej situácie Židovstva, a podľa ďalších názorov len po predpoklady, ktoré Židovstvu určil novoveký, moderný kapitalizmus. Návrat do staroveku by bol vo veľkej miere protispoločenský, lebo situácia Židovstva zaznamenáva iba od stredoveku kolektívnu reláciu, ktorá sa po súčasnosť nepretržite vyvíjala a ktorú je možné skúmať. Vracat sa po staršie údaje sa oplatí len tým, ktorým nejde o skúmanie odhaliteľnej spoločenskej relácie, ale o hľadanie naozaj existujúcej kontinuity židovského náboženstva a metafyzického myslenia, alebo o hľadanie židovskej duše, židovského osudu, židovskej tragiky, židovskej misie, židovského hriechu alebo nejakej inej večne platnej židovskej Podstaty. Viem o názoroch, ktoré od čias prvého objavenia sa Židov až po ich súčasnú úlohu, vidia v židovskej duši akýsi jednotný obsah, základné, sústavné úsilie (Božie kráľovstvo na zemi atď.). Prirôdzené, sú aj antisemiti, ktorí sa pre doplnky k svojmu obrazu o Židoch vracajú až po Abraháma.²⁶ Každý, kto

skúma vnútorný svet Židovstva, musí zohľadniť momenty siahajúce až po starovek, ako napr. sebavedomie vyvoleného národa, morálna abstrakcia, hlbavosť atď. Som však pevne presvedčený, že tieto črty nemožno použiť pri vysvetľovaní žiadneho konkrétneho kolektívneho problému, a situácia Židov v určitom prostredí sa vo svojich rozhodujúcich elementoch utvorila počas stredoveku v Európe.

Východisko, podľa ktorého korene antisemitizmu siahajú len po premeny najnovšieho veku, narába so serióznymi a dobrými spoločenskými kategóriami, no vynecháva významný psychologický moment, morálne podceňovanie Židov, ktoré má rozhodujúci význam tak z hľadiska psychických utrpení, ako i z hľadiska antisemitizmu, a ktoré nemožno vysvetliť bez odkrytia stredovekej situácie.

Napriek tomu, že v súčasnosti sú zvyčajné európske typy kolektívneho ohraničenia pre Židovstvo málo vhodné, lokalizácia stredovekého židovského spoločenstva je veľmi jednoduchá. Odkedy Židovstvo zaniklo ako kmeňový štát, a po svojom následnom rozptýlení, predstavovalo národné, kmeňové, reminiscenciami sprevádzané *rítové spoločenstvo*. Rítové spoločenstvá mali v celej stredovekej Európe rozhodujúci význam, dokonca na Blízkom Východe – od Maroka po Indiu – existujú viac-menej ešte i dnes. Určujúci význam týchto spoločenstiev (predtým na celom svete a na mnohých miestach Blízkeho Východu ešte i dnes) bol dôležitejší ako rozličné národné a rasové deliace čiary, lebo spájal a organizoval oveľa viac súvislostí a prejavov ľudského života, ľudského emocionálneho a vôľového sveta, kolektívnej solidarity, ako štát, ktorý bol dlho iba mocenskou štruktúrou. Rítus v tejto súvislosti neznamená vierovyznanie, druh náboženstva v dnešnom európskom význame, ale také spoločenstvo, ktoré okrem náboženských vzťahov a konfesijného presvedčenia človeka determinoval celý jeho kolektívny a individuálny spôsob života, spoločenské mravy, všedné zvyky, dnešným slovom: celé jeho *etnikum*. Počnúc novovekom – na Blízkom Východe iba od najnovšieho veku – význam týchto spoločenstiev klesá; miesto uvoľňujú v európskom význame chápaným národným spoločenstvám, ktoré svoje štruktúry budujú okolo centrálnej otázky zachovania alebo založenia štátu a v čoraz väčšej miere začínajú vo vlastný prospech využívať kolektívne emócie más a ich kolektívnu solidaritu. Rítové spoločenstvá však mali a majú vo vývine týchto národov rozhodujúcu úlohu, najmä na Blízkom Východe, ale i na Balkáne natoľko, že pre rítové spoločenstvo alebo rítovú rozdielnosť dochádza ku vzniku

alebo rozpadu štátov: v dôsledku toho žilo národné povedomie balkánskych národov dlho v cirkevných organizáciách, preto sa islamský Pakistan oddelil od hinduistickej Indie, kresťanský Libanon od islamskej Sýrie, preto sa spája povedomie mnohých arabských štátov s islamským povedomím, a preto je židovsko-arabský národný rozpor paralelný s náboženskou odlišnosťou.

Židovstvo bolo pôvodne jedným z týchto stredovekých a blízko-východných rítových spoločenstiev: ako také, žilo roztrúsene od Anglicka po Perziu a od Maroka po Sibír, obklopené dvoma veľkými civilizáciami, kresťanskou a islamskou a bolo osobitne vkličené do spoločenskej organizácie, ktorú tvorili spomínané dve veľké civilizácie. Situácia Židovstva bola v tomto prostredí zvláštna preto, lebo v jeho prípade nešlo o hocijaké primitívne rítové spoločenstvo – ako také by sa sotva bolo zachovalo – ale o spoločenstvo na vysokej úrovni založené na rozvinutom náboženskom svetonázore, ktorý tak kresťanské, ako i mohamedánske náboženstvo uznalo za svojho predchodcu a za svoj základ.

Tento bod je pre osud Židovstva žijúceho v kresťanskom a mohamedánskom prostredí rozhodujúci. Mohamedánska civilizácia žila od začiatku po najnovší vek v pomerne jednoducho štrukturovaných štátnych a spoločenských organizáciách, ktoré napriek celej misijnej horlivosti islamu určovali život podriadeným rítovým spoločenstvám prostredníctvom jednoduchých a strohých mocenských a daňových podmienok. Za takýchto podmienok žilo Židovstvo nie vždy príjemný, ale dosť obyčajný život uzavretých spoločenstiev, ktorý sa zo strany okolitého sveta z času na čas vyznačoval útlakom, prenasledovaním alebo diskrimináciou. Komunikácia medzi Židovstvom a okolitým svetom bola prevažne obmedzená, ale regulovaná, zvyčajná a ľudská. Byť Židom na území mohamedánskej civilizácie preto nebolo horšie ako byť parsom²⁷, nestoriánom²⁸, koptom²⁹ alebo pravoslávny, dokonca kultúrne vzťahy medzi Židmi a mohamedánmi boli relatívne dobré. Averzia voči Židom chápaná v európskom zmysle je na tomto území nového dáta, súvisí s prístahovaním sa Židov do Palestíny a s ich úsilím o založenie štátu.

STREDOVEKÉ PROTIŽIDOVSKÉ PREDSUDBY

Naproti tomu situácia Židovstva na kresťanskom území bola ťažšia a súčasne komplikovanejšia, bolo to jednak v dôsledku náboženských predstáv súvisiacich so Židmi, jednak v dôsledku svojrázneho charakteru stredovekej kresťanskej spoločnosti.

Súčasnou náboženského povedomia stredovekej kresťanskej spoločnosti bola téza, že Spasiteľa kresťanov na základe stručného a jednoduchého rozhodnutia „ukrižovali Židia“. Spoločenskú psychologickú situáciu, ktorá determinovala situáciu stredovekého Židovstva a stredoveký antisemitizmus, ktorým bola obklopená, môžeme pochopiť len z tohto východiskového aspektu.

Na tomto mieste treba sa však zamyslieť. V súčasnosti, keď je veľmi aktuálne popieranie každého názoru, ktorý by mohol byť východiskovým bodom antisemitizmu, poukazujú často na to, že téza, podľa ktorej Židia ukrižovali Krista, vôbec nie je tézou teológie. Najprv skonštatujeme, že keď hovoríme o tejto téze, sme naozaj pri historických koreňoch antisemitizmu, no je celkom nepravdepodobné, že jej popretie by nejakým spôsobom ovplyvnilo zachovanie a šírenie antisemitizmu. Po druhé skonštatujeme, že je to symptóm zhoršenia situácie, ak niekoľko desaťročí po optimistickom období židovskej emancipácie, keď ešte nikto nepredpokladal, že pre situáciu Židov budú niekedy smerodajné teologické stanoviská, odrazu aj mimocirkevní publicisti pokladajú za dôležité a nevyhnutné vyjasniť, aký postoj zaujíma cirkev vo veci Kristovho ukrižovania. Cirkvi to môžu prijať s radosťou a s presvedčením, že do popredia sa dostali správne, teologické súvislosti otázky. V skutočnosti sa však vyjasnenie teologickej otázky nestalo aktuálnym preto, že by sa v popredí záujmu ocitla samotná teológia, ale jednoducho preto, lebo oslobodenie Židov a oslobodenie ľudí vôbec v strednej Európe ukázalo sa ako mimoriadne ťažké, a niekedy sa zdalo, že bude dobré, ak si dokážeme zachovať a upevniť užšie, menej náročné, ale pevnejšie záruky miernych metód a cenenia si ľudskej dôstojnosti, ktoré sa rozvinuli v stredovekej spoločnosti uprostred teologických kategórií. Teraz už naozaj môžeme skonštatovať, že téza, podľa ktorej Krista ukrižovali Židia, v takejto forme nie je tézou teológie, lebo je tu argument, že Ježiš Kristus sám, všetci jeho apoštoli a prví učeníci boli Židia. Zodpovednosť za ukrižovanie Krista, ak nerátame bezprostredných páchatelov, nesie v dôsledku dedičného hriechu každý človek; teologická výčitka adresovaná Židom neznie tak, že ukrižovali Krista, ale tak, že hoci evanjelium hlásal predovšetkým im, neuznali a neuznávajú ho ako Mesiáša.

Takto to chápali stredovekí teológovia a teologicky vzdelaní filozofi, a preto voči Židom nepredpisovali výčitky alebo pomstu za Kristovu smrť, ale misijnú horlivosť voči tým, ktorí sú ochotní konvertovať

a dištancovanie sa, prísny dozor a obmedzovanie spoločenských možností a komunikačných príležitostí voči tým, ktorí konverziu odmietajú. Spomínaný stredoveký postoj však ani predstaviteľom cirkví, ani laikom nezabránil, aby zodpovednosť Židov za ukrižovanie Ježiša Krista vulgárne aplikovali a aby ju na rovine emócií prehnane zdôrazňovali. V tejto súvislosti nesmieme zabudnúť na vášnivý a emocionálne prepiaty záujem stredoveku o rozličné detaily Kristovho umučenia, v rámci ktorých nemohla ostať v tajnosti ani úloha tých, čo sa na ukrižovaní priamo podieľali. Bolo nevyhnutné, aby v tomto príbehu Kristus a jeho učeníci vystupovali ako prenasledovaní kresťania, a jeho trýznitelia ako Židia, i keď to bolo akokoľvek anachronické, i keď boli paradoxným spôsobom všetci Židia. Taký je stredoveký antisemitizmus, pre ktorý je charakteristické, že obyčajný odstup, ktorý existoval voči uzavretému etnickému a rítovému spoločenstvu, podporila cirkev osobitnými náboženskými argumentami, k čomu až po hranicu hystérie prispieva predstava, že ide o spoločenstvo, ktorého predstaviteľa zavraždili zakladateľa kresťanského náboženstva, Božieho syna. Navyše, ide o príslušníkov náboženstva, ktorého tézy, sväté knihy, proroci patria súčasne aj kresťanstvu. Vďaka tomu náboženská prax Židov v stredovekom prostredí nevzbudzovala jednoducho len predstavu niečoho cudzieho, pohanstva, klaňania sa modlám, ale priamo predstavu hanobenia sviatostí; z podobných predstáv a obvinenia z Kristovho ukrižovania vzniklo v stredoveku v súvislosti s náboženskou pravdou Židov množstvo fantastických strašidelných príbehov.

Druhý moment, ktorý determinoval situáciu Židovstva, bola spoločenská organizácia stredovekej kresťanskej civilizácie. Šlo o spoločenskú organizáciu, najmä v západnej Európe, ktorá nebola vybudovaná na jednoduchých mocenských vzťahoch, ale – počnúc najskromnejšími aktivitami, ktoré sa vlastníkov moci takmer nedotýkali, po všetky morálne a praktické vzťahy – na podrobne vypracovaných, náboženstvom posvätných hierarchických, služby poskytujúcich, solidárnych a dedičných vzťahoch, na tradičných postupoch a existenčných zárukách, čo pre spoločenstvo v rámci systému znamenalo množstvo obmedzených, ale – tam, kde celý systém dobre fungoval – relatívne ľudských a bezpečných situácií, no súčasne znamenalo aj prehnané a detailné určenie a deskripciu kvalitatívnych rozdielov medzi človekom a človekom a ich morálnych dôsledkov. Výrazná moralizácia ľudských vzťahov zmiernila, humanizovala v mnohých bodoch drsné mocenské vzťahy, no sú-

časne ich aj potvrdila a upevnila. Bolo to spojené so skutočnosťou, že pre nižšie vrstvy, ale ešte väčšmi pre rozličné skupiny mimo systému znamenal celý režim okrem číreho útlaku aj veľmi silný psychologický tlak: spomeňme si napríklad na poddanskú pokoru rozličných európskych slúžiacich vrstiev, ktorá im prešla priamo do krvi! Na rozdiel od predchádzajúcich však tento systém každému niečo dal: existovali len dve ľudské kvality, ktoré pocítovali *iba* nevýhody a hrozný tlak morálneho odsúdenia systému: padlá žena a Žid. Možnosť vzdať sa týchto kvalít, možnosť pokánia a konverzie im bola takisto daná, ale v prípade ich zachovania pre nositeľov spomínaných kvalít neexistovala a nemohla existovať žiadna úľava, žiadna funkcia, žiadne požehnanie: praktické kategórie stredovekej spoločenskej morálky boli také, že ich prostredníctvom nebolo možné jednoznačne odlíšiť prostitútku od profesionálneho zbojníka, Žida od hanobiteľa sviatostí. V skutočnosti však, podľa povahy celej veci, nebolo možné k nim stále pristupovať ako k takým, no vždy bola otvorená možnosť, aby zaobchádzanie s nimi dospelo až po túto hranicu prísnosti: všetky prúdy morálnej kategorickosti sa predovšetkým usilovali, aby situácia nositeľov oboch kvalít bola neznesiteľná. V tom je príčina, že ľudská atmosféra prostitúcie dodnes nie je v žiadnej kultúre natolko odpudzujúca ako práve v európskej, a že okrem židovskej neexistuje iná menšinová skupina, ktorá musela znášať taký výrazný a trvalý spoločenský a spoločensko-psychologický tlak.

Náboženské predstavy a organizácia spoločnosti teda spoločne určovali podmienky, v ktorých žilo európske Židovstvo počas stredoveku a prevažne aj počas dlhých storočí novoveku: niekedy v územnej uzavretosti, izolovane, niekedy pri možnostiach slobodného pohybu, niekedy v obklopení vyslovenej zlomyseľnosti úradov a spoločnosti, niekedy v tradične usporiadaných a vypočítateľných vzťahoch s okolitým svetom, niekedy uprostred prísnych, malicherných a nevýhodných právnych obmedzení, niekedy len za určitých verejnoprávnych a funkčných obmedzení. Všetko spomínané však ostalo v rámci, ktoré určilo oficiálne stanovisko cirkvi a cirkvou posvätenej spoločnosti. Rozličné masové hystérie však vždy boli pripravené obrátiť sa proti Židom, a tak sa oficiálne stanovisko, ktoré predpisovalo odstup a morálne posúdenie, naplnilo nízkymi vášňami rozličných emocionálnych výkyvov, masových nálad, ekonomických bojov a mocenských zámerov, ktoré z času na čas vybuchovali ako krvavé alebo násilné akcie. Cirkev tieto výkyvy nepodporovala, no z času na čas, pod vplyvom spomínaných maso-

vých nálad, mocenských záujmov a prísnejších náboženských prúdov prejavila sa v kategorickej forme; spolupracovala napríklad pri násilnom pokresťančení španielskych Židov – a súčasne mohamedánov – a vzápätí pri ich vyhnaní z krajiny za zachovávanie starých zvykov a tajného náboženského života. Smerodajné hľadiská však aj tu ostávajú v rámci, ktoré určuje používanie kritérií náboženského charakteru, a neobjavujú sa sily, ktoré by antisemitizmus odtrhli od jeho vlastných náboženských východísk.

Na tomto mieste sa potvrdzuje pravdivosť tézy, že moderný antisemitizmus „pochádza“ zo stredovekého predsudku. Vyvodíť ho priamo z predsudku síce nemožno, je však isté, že podmienky vzniku a predpoklady antisemitizmu vytvoril – dokonca v dvoch smeroch – stredoveký predsudok. Vytvoril jednak ostré kolektívne a spoločenské ohraničenie Židovstva, čo znamenalo, že toto ohraničenie sa okrem spoločenských vzťahov výrazne prejavilo aj v podobe morálnych súdov, čiže v tom čase sa so situáciou Židov a s ich posúdením spojila možnosť ich ľudského a morálneho podceňovania. Jednak pod tlakom predsudku sa rodia zo strany Židov formy postoja, ktoré okolie registruje ako židovské „vlastnosti“, a ktoré si svoju úlohu v reakciách moderného antisemitizmu uchovávajú aj vtedy, keď sa už stredoveký náboženský predsudok voči Židom uplatňuje v menšej miere, alebo sa vôbec neuplatňuje.

EMANCIPÁCIA ŽIDOV

Situácia Židov v európskom kultúrnom okruhu sa od novoveku postupne mení. Problémy nastolené reformáciou a spätný vplyv náboženských vojen pôsobia pozitívne na dozrievanie zámerov náboženskej tolerancie a slobody svedomia, čo ovplyvní aj situáciu Židov. Malé, blízke, osobné jednotky a spoločenské relácie stredovekej spoločnosti, ktoré možno naplniť len ľudskými kvalitami úzko charakterizovanými iba výchovou a zvykmi, uvoľňujú miesto väčším jednotkám, všeobecnejšie určeným podmienkam, racionálnejším metódam, a síce v tom spoločenskom a hospodárskom poriadku, ktoré si tieto väčšie jednotky určili, a aj židovská podstata čoraz menej mohla znamenať uzavretý, izolovaný, s okolitým svetom nekomunikujúci alebo nie za totožných podmienok komunikujúci stav. Možnosti kapitalizmu sa v čoraz väčšej miere otvárali aj pred Židmi. Mnoho ráz sa síce poukázalo na fakt, že na vybudovanie západného kapitalizmu Židia nemajú ani prvoradú zásluhu, ani prvoradú zodpovednosť: napriek tomu obdobie kapitalizmu – ešte aj na

západe, kde bola silná nežidovská veľkoburžoázia – bolo obdobím relatívne výrazného bohatnutia Židov, a v strednej a východnej Európe im zabezpečilo významnú úlohu. Základné organizačné princípy buržoáznej spoločnosti, ktoré znamenali pokles významu feudálno-aristokratickej selekcie, ale zachovanie, ba upevnenie majetkovej selekcie, boli takisto priaznivé pre prispôsobenie sa Židovstva, ktoré žilo vo svojom uzavretom spoločenstve od európskeho buržoázneho vývinu a revolúcie relatívne nezávisle, ale v podobných podmienkach: bez vojensko-aristokratických prvkov, ale s výraznou funkciou majetkovej selekcie.

Paralelne s tým prebieha sekularizácia celého spoločenského myslenia, jeho osamostatnenie sa od náboženských kategórií, náboženských predsudkov, cirkevných autorít a cirkevného usmerňovania. Likvidáciu spoločenskej úlohy cirkvi a likvidáciu spoločenských kvalít spätých s pôvodom francúzska revolúcia realizovala aj na politickej rovine: dochádza k sekularizácii celého spoločenského a duchovného života; na programe je emancipácia všetkých vrstiev a skupín, ktorých nevýhodná situácia pramenila z hierarchického a členeného pohľadu spoločnosti, z predpokladu kvalitatívnych rozdielov medzi človekom a človekom. Programom bola aj emancipácia Židov, ich oslobodenia od každej právnej nevýhody a diskriminácie. Proces sekularizácie nahľadával aj židovské rítové spoločenstvo, ktoré sa muselo rozhodovať medzi dobrovoľným zachovaním alebo vzdaním sa uzatvoreného rítového a etnického kolektívu. Na druhú možnosť ich silne nahovárala aj osvietená inteligencia, ktorá koncipovala program emancipačných hnutí. V dôsledku toho sa už z kruhu ortodoxných Židov dodržiavajúcich pravidlá začali vytrácať všetky prvky etnika, za ktorými nebol vyslovene náboženský príkaz; navyše objavilo sa neologické židovské stanovisko, čiže úsilie o utvorenie takej cirkevnej organizácie alebo cirkevnej praxe, ktorá upustí od všetkých nie vyslovene bohoslužobných prvkov a vylúči rozličné pravidlá, ktoré súvisia s náboženstvom, so stravovaním, obliekaním a konaním. Ohraničenie Židovstva a prostredia stáva sa v rozličných bodoch vratkým, a na najrozličnejších miestach začína sa silnejšia alebo slabšia, povrchnejšia alebo prehĺbenejšia, individuálna alebo masová asimilácia Židov. Nakoniec sa v čoraz väčšom počte objavujú aj sporadické symptómy opúšťania spoločenstva: prestup do kresťanských cirkví a európske voľnomyšlienkarstvo, politická protináboženskosť a zapájanie sa do robotníckeho hnutia, do jeho rozličných organizácií a krídiel.

V dôsledku všetkých týchto zmien stredoveký protizidovský predsudok prestal byť všeobecným a uplatňovaným obsahom verejnej mienky spoločnosti, súčasne neprestal byť, alebo aspoň nie ihneď, obsahom názorov a emocionálnej orientácie značného počtu ľudí; spomínané názory a emócie boli natoľko výrazné, že v postojoch ľudí sa aj naďalej uplatňovali. Okrem tých, ktorí na náboženskom základe naďalej vedome zdieľali stredoveký protizidovský predsudok, väčšina ľudí si uchovala postoje osvojené počas stredovekej izolácie. Uchovala si pripravenosť na morálne podceňovanie Židov, vedomie vlastnej nadradenosti a nižšieho, nevýhodnejšieho stavu Židov, mnohí sa riadili vžitou predstavou, že stykať sa so Židmi ako s rovnocennými, priateľiť sa, sobášiť sa s nimi nie je potrebné a užitočné, že to nie je zvykom a nie je to dobré; mnohí si uchovali názor, že židovský pôvod, židovská filiácia je na škodu, je hanbou alebo čímisi neželateľným; uchovali si názor, že okolo Židov sa utvára isté ovzdušie odstupu, v dôsledku čoho hrozí z ich strany jednak nebezpečenstvo morálnej skazy a podvodu, jednak možnosť komiky a výsmechu.

Na druhej strane Židovstvo napriek všetkému úbytku a úspešnej či menej úspešnej asimilácii ostalo z veľkej časti osobitným, jasne ohraničiteľným spoločenstvom s vlastným vnútorným životom, ktoré aj po zbavení sa špecificky viditeľných črt rítu a etnika ostalo konštantným a nezmeneným prostredím prevažnej väčšiny svojich členov. Židovská a nežidovská inteligencia hlásajúca program židovskej emancipácie pokladala počiatku za samozrejmé, že vzdanie sa uzavretého židovského rítového spoločenstva znamená súčasne aj asimiláciu s okolitým národom; konzervatívnejšia, alebo militantnejším povedomím disponujúca časť Židovstva však túto eventualitu od začiatku odmietala a uchovala si svoje osobitné kolektívne vedomie. Táto kolektívna separácia, paralelne so skutočnosťou, že menej priateľské prostredie otriaslo vierou v možnosť emancipácie a asimilácie mnohých Židov, podporila vznik a vývin osobitného *židovského národného povedomia*, dokonca i hnutie upriamené na *založenie židovského štátu*, sionizmus.

Napriek všetkému, od čias židovskej emancipácie³⁰ sa protizidovské predsudky v Európe zredukovali, nepriateľský postoj voči Židom sa zmiernil, a Židovstvo ako spoločenstvo bolo – a v mnohých krajinách aj je – v stave rozkladu. Od polovice 19. storočia sa však tendencie zamerané proti židovskej emancipácii a židovskej asimilácii začínajú z roztrúsených a amorfných postojov meniť na stanoviská s výraznejšími kontúrami, na ideológiu a hnutie vo forme *moderného antisemitizmu*.

PROBLÉM ANTISEMITIZMU

Od začiatku 19. storočia sa vo väčšine európskych krajín začína objavovať moderný antisemitizmus. Protizidovské názory a nálady sú čoraz hlasnejšie, čoraz menej sa obávajú, že budú označené za staromódne alebo reakčné, a objavuje sa aj vyslovene protizidovská publicistika. Instrumentácia a frazeológia tohto moderného antisemitizmu nie je ani zďaleka jednotná. Jeden z jeho prúdov čerpá evidentne z podráždenosti stredovekého a cirkevného chápania spoločnosti, ktorú toto chápanie prejavovalo voči Židovstvu sčasti participujúcemu na procese modernizácie a sekularizácie spoločnosti, sčasti užívajúcemu výhody spomínaného procesu; tento prúd používa konzervatívnu, stredovekú, cirkevnú frazeológiu, uplatňuje diferenciácie určené cirkvou, rešpektuje pokrstenie, a vo veľkom a veľku ho možno pokladať za „potomka“ stredovekého protizidovského predsudku. Súčasne si možno všimnúť druhý, podľa všetkých príznakov silnejší a charakteristickejší prúd antisemitizmu, ktorý svoj protizidovský postoj vyslovuje bez akejkoľvek náboženskej a cirkevnej frazeológie, a protizidovské vášne odôvodňuje argumentami, ktoré sa síce vyskytovali už aj v stredoveku, no vždy v súvislosti s obvineniami náboženského charakteru alebo ako ich dodatky, totiž v súvislosti s ekonomickou expanziou Židov, ich politickou a mocenskou úlohou. Objavuje sa aj prúd, ktorý aristokraticko-stredoveké pohľadanie židovským pôvodom spája s frazeológiou moderného nacionalizmu, a v Židoch vidí ohrozenie národa, rasy; tento prúd až natoľko nenarába s náboženskými predstavami, že nenávisť voči Židom na mnohých miestach rozširuje aj na kresťanské náboženstvo židovského pôvodu „nadržiavajúce“ pokrsteným Židom. Moderné, od náboženských predstáv nezávislé koncepcie antisemitizmu nadobudli politický význam v rozličných krajinách Európy, a v 20. storočí vyústili do najhroznejšieho prenasledovania Židov vo svetovej histórii.

Ako sa však zo stredovekého predsudku a stredovekého prenasledovania stal moderný predsudok a moderné prenasledovanie? Každé seriózne vysvetlenie, ktoré chce viac, ako utrúsiť niekoľko všeobecností alebo originálnych myšlienok, kladie dôraz na dva rozhodujúce momenty: prvý z nich, stredoveký predsudok – ako sme videli – sa po tisícročnom pôsobení a tlaku hlboko zaryl do duševného sveta tak kresťanskej spoločnosti ako i Židov, a jeho rozličné formy prejavu sa zachovali dodnes; druhý moment predstavujú *poruchy moderného vývinu spoločnosti*, rozličné ťažkosti, uviaznutia a krízy, počas ktorých sa –

tako uvidíme – antisemitizmus, vystupňovaná aktivita spoločenských síl zainteresovaných do spomalenia spoločenského vývinu a zmätená politická a spoločenská orientácia veľkých mäs prejavovali vždy paralelne. A naozaj, či už kladieme dôraz na predsudok alebo na spoločenskú krízu, bez týchto momentov nejestvuje seriózne vysvetlenie. Napriek tomu, aj obidva momenty spolu nás v niečom nechávajú neuspokojených: akosi príliš jednoducho zobrazujú všetko ako výsledok ľudskej zloby a hlúposti, pričom celkom záhadná ostáva nemenej významná otázka, čo podnecuje ľudí, aby v súvislosti so Židmi ľahšie uverili a prijali nepravdivé tvrdenia, ktorým neuveria ani na základe iných, napríklad spoločenských predsudkov či viery v bosorky, ani na základe iných záujmov, napríklad protipanských či protikapitalistických. Obraz Antisemitu chápaný na základe predsudkov a vývinových porúch spoločnosti – podobne ako obraz Žida u antisemitov – je neživý a pôsobí ako príznak; Židom vyhovuje, no čo sa týka *ľudských* podmienok procesu premeny na antisemitu, necháva ich v úplnej tme; a spomedzi antisemitov povie najmenej práve tým, ktorí nie sú zvlčilí a ktorých ešte možno presvedčiť: nepoznávajú sa v ňom. Musíme konštatovať, že konzervatívny predsudok súvisiaci so Židmi je predovšetkým predsudok ľudí, ktorí mali so Židmi veľmi málo a väčšinou len konvenčných, feudálnych alebo patriarchálnych kontaktov, kým nositelia moderného, antisemitizmu sú ľudia, ktorí mali so Židmi viac-menej blízke ekonomické, mocenské a duchovné kontakty bez toho, že by patrili nevyhnutne ku skupine, ktorej hospodárske záujmy sú v rozpore najmä so Židmi.

Na tomto mieste je kritický bod vysvetlenia antisemitizmu. Kto len trochu pozná antisemitov, vie, že ich poučky o Židoch zakladajú sa na najosobnejších skúsenostiach prednesených s úprimným zánietením, a máme ich budeme presvedčať, že si ich vymýšľajú na základe predsudkov, záujmov a hmlistých ideológií, lebo mnoho znakov dosvedčuje, že situácia je presne opačná: práve emocionálna intenzita ich určitých skúseností predstavuje moment, ktorý ich presvedčí o pravdivosti nezmyselných predsudkov a hmlistých ideológií a ukáže ich v zdanlivo pravdivom svetle. Dokonca aj skúsenosti voči Židom indiferentnej alebo dobromyseľnej časti spoločnosti sú v takej miere pravdivé, že ich pomocou a spätným pôsobením si antisemitizmus – aj keď ho nezdieľa – vie úplne a dokonale vysvetliť, a zdá sa jej celkom neseriózne, ak Židia alebo hocikto iný začínajú antisemitizmus popierať totálnym spochybnením pravdivosti spomínaných skúseností, alebo ich označia za

také všeobecne ľudské zážitky, ktoré môže hocikto hocikde stretnúť, ak chce. Na druhej strane, ak niekto trochu pozná Židov, vie, že nič ich nevie tak hlboko a úprimne pobúriť, ako tvrdenie, že vo vyvolaní antisemitizmu a v jeho pôsobení môžu mať Židia *rozhodujúcu* úlohu. Pre nich je totiž evidentnou skúsenosťou, že vo vzťahu k prostrediu oni sú tou stranou, ktorá viacej trpí a oprávnene požaduje, takže každé vysvetlenie antisemitizmu v podobe „spätnej reakcie“ chápu ako priehladný trik; sú ochotní hovoriť nanajvýš o postojoch niektorých Židov, ktoré z času na čas poskytujú možnosť a príležitosť odvolávať sa na agresívne a utláčateľské zámery živené predsudkami, záujmami alebo hmlistou mystikou, ktoré však existujú aj nezávisle od spomínaných postojov. V dôsledku toho sa Židia a všetci, ktorí bojujú proti antisemitizmu domnievajú, že ich povinnosťou je poprieť alebo vyhlásiť za celkom druhoradý Židmi vyvolaný spätný vplyv, ktorý podnecuje zrod antisemitizmu, lebo v opačnom prípade by podporili antisemitizmus. Ale skutočnosť, že skúsenosti spoločnosti so Židmi zohrávajú úlohu pri zrode a existencii antisemitizmu je taká fráza, ktorá je rovnako známa Židom a Nežidom a ktorá sa nespočetne ráz znova a znova konštatuje a v konkrétnych situáciách zakaždým zohľadňuje. Tvrdenie, že medzi príčinami antisemitizmu figurujú i Židia, nie je antisemitské, no je antisemitský názor, podľa ktorého vášne a akcie antisemitizmu sú *oprávnenou a opodstatnenou* odpoveďou na skúsenosti so Židmi, ba ešte skôr aj na skúsenosti Židov s prostredím.

O KOLEKTÍVNYCH SKÚSENOSTIACH A KOLEKTÍVNYCH VLASTNOSTIACH

Prv ako sa pokúsime klbko rozmotať, prvou otázkou, ktorú musíme nevyhnutne vyjasniť, je otázka *skúseností*. Čo to znamená, že Židia majú skúsenosti s okolitým prostredím a že antisemiti majú skúsenosti so Židmi? Za ďalší prameň získavania ľudských poznatkov označuje filozofia – popri myslení – skúsenosť, pričom poukazuje na to, že spôsob získavania poznatkov myslením – ktorý je logicky uzavretý, sebaobjasňujúci a sebaopakujúci – sa len po doplnení spôsobom získavania poznatkov skúsenosťami – ktorý je plnokrvný, intuitívny a poznačený zážitkami – môže stať niečím takým, čo si zaslúži meno poznatok. V našom prípade však nejde o skúsenosť znamenajúcu živý vzťah s komplexnou skutočnosťou alebo s jej časťou, ale o skúsenosť, ktorá je vo veľkej miere poznačená a petrifikovaná vášňou, ktorá obsahuje krivdu a stala sa krčovite

nehybnou. Takýto druh získavania skúseností má z hľadiska poznania presne opačný vplyv ako obyčajná, užitočná praktická skúsenosť, lebo z nekonečného množstva skúsenostných možností vášnivou zaničatosťou vyzdvihuje jedinú, alebo jediný druh skúsenosti, a toto v najväčšej miere skutočné, ale zredukované a intenzívne získavanie skúseností súčasne aj uzatvára cestu ďalšiemu získavaniu skúseností zahrnujúce-mu celistvosť skutočnosti. Tieto zavádzajúce skúsenosti však nezískavajú kolektívny, spoločenský význam svojím príležitostným charakterom a izoláciou, ale tým, že na niektorom bode organizovania spoločnosti – takých bodov sa vždy nájde dostatok – sa ľudia v dôsledku nejakej organizačného protirečenia, skrytej lži a predsudku ocitajú vo vzájomnej organizačnej súvzťažnosti takým spôsobom, že jeden od druhého opakovane a sústavne získavajú spomínané zavádzajúce skúsenosti. V tomto okamihu môžem uviesť iba jediný, v najužšom význame slova kulinárny, čiže kuchynský príklad, ktorý však ilustruje celú kolektívnu situáciu pomerne zblízka. Príkladom je spôsob usúvzťažnenia a spoločná situácia, ktorá počas prechodu od feudálnej spoločenskej hierarchie po beztriednu spoločnosť spája v buržoáznej spoločnosti domácu *paniu* a *pomocnicu* v domácnosti. Nič nie je reálnejšie ako rad skúseností domácich paní, ktoré hovoria o lenivosti, tvrdohlavosti, nedostatku dobrej vôle, nespoľahlivosti pomocníč v domácnosti. Nič nie je reálnejšie, ako skúsenosti pomocníč v domácnosti, ktoré hovoria o rozmarnosti, nevypočítateľnosti, nefudskosti a chladnom odstupe milostivých paní. A predsa, popri takomto množstve *skutočných* skúseností ani jedna stránka nedisponuje pravdivým obrazom o celej skutočnosti tej druhej, lebo spoločensky sú vedľa seba usúvzťažnené tak, že jedna s druhou môže mať nevyhnutne a typicky zlé skúsenosti: zlé skúsenosti majú aj v prípade, ak náhodou sa ocitnú voči najlepším jednotlivcom druhého typu. Prečo? Pre falošný a protirečivý charakter tých spoločenskoorganizačných podmienok, v rámci ktorých stoja proti sebe. Celý vzťah sa nachádza v stave prechodu od stavu patriarchálnej prevahy po stav vecnej zmluvnosti, a obe strany, adekvátne vlastným záujmom, očakávajú od druhej strany to, čo za daných okolností nemôže dostať: obe strany si totiž súčasne chcú zabezpečiť výhody patriarchálneho vzťahu, i vzťahu založenom na zmluvnom princípe. V dôsledku toho sa obe strany stretávajú s chladným zmluvným princípom tam, kde by ich záujmom zodpovedala dobrá vôľa a ochota, no s požiadavkou chápanúcej benevolencie a s postulátmi spočívajúcimi na emocionálnych základoch sa stre-

távajú tam, kde by ich záujmom malo byť presné dodržanie zmlúv. Vzájomnosť – za falošných podmienok uskutočneného – usúvzťažnenia a skúseností, ktoré z neho vyplývajú, znamenajú prirodzene len rovnakú *realitu* a rovnako zavádzajúci charakter krivdy dvoch stránok a nie ich rovnocennosť: rovnaká realita dvojakaj krivdy nám nezabráni, aby sme počas historickej *satisfakcie* vyhlásili pravdu pomocníč v domácnosti za silnejšiu. Nič to však nemení na poznaní, aby sme celkový obraz, ktorý si zamestnávateľa a zamestnanci o sebe vzájomne vytvorili, uznali ako založený na protipanskej či protisluhovskej ideológii, a nie na skutočnej vzájomnej spoločenskej skúsenosti. Musíme sa takisto pokúsiť nájsť protirečivé a zavádzajúce podmienky, za ktorých sa Židovstvo s okolitou spoločnosťou a okolitá spoločnosť so Židmi usúvzťažnila a do dnešného dňa získava o sebe neprestávajúci rad zlých skúseností.

Druhou otázkou, ktorú musíme nevyhnutne vyjasniť, je otázka kolektívnych *vlastností*. Skonštatoval som už, že o ustrojení, mentálnych vlastnostiach, dedičných vlastnostiach istého spoločenstva, istej skupiny ľudí nemôžeme vysloviť úsudky zhrnuté do hodnoverných téz; spomínané skupiny napriek tomu môžu mať črty, vlastnosti, formy postoja, zvyky, ktoré ju v istej danej situácii, v istej danej chvíli charakterizujú, robia ju odlišnou, rozoznateľnou, a v okolí vyvolávajú zjednodušené zovšeobecnenia. Skutočnosť, že tá či oná črta, ten či onen postoj je „typický“, „charakteristický“, označuje pre kolektív, skupinu, viacej ľudí vždy len štatistické pomerné číslo. To, že Angličan je vysoký, chudý, fajčí fajku a je chladnokrvný, neznamená, že každý Angličan je taký, dokonca ani že väčšina Angličanov je taká, iba toľko, že medzi Angličanmi je percento vysokých, chudých, fajčiacich fajku a chladnokrvných vyššie ako medzi inými ľuďmi okolitého prostredia. Rovnaká je situácia s každým typom ľudského postoja, ktorý možno z hľadiska Židov pokladať alebo sa pokladať za typický: nejde o formy postoja každého Žida, ba ani nie väčšiny Židov, len jednoducho o také formy, ktoré sú u Židov častejšie ako u iných. A tie úplne stačia, aby ich okolitá spoločnosť pokladala za *židovské* črty. Z tejto skutočnosti samej osebe – aj keď ide o logicky nepresné tvrdenia – nevyplýva žiadny problém, lebo človek svoje opakujúce sa skúsenosti zhrňa a zovšeobecňuje v každej súvislosti takýmto spôsobom; problém sa vyskytne vo chvíli, ak sa objavia emocionálne prvky, a k tomu, čo označí za typické a diferencovateľné, chce pripojiť súčasne aj emócie, vášne, konzekvencie.

VZÁJOMNÉ SKÚSENOSTI ŽIDOV A PROSTREDIA VO VYUŽÍVANÍ SPOLOČENSKÝCH MOŽNOSTÍ

Vzájomné skúsenosti Židov a okolitého sveta sa začínajú bezpodmienečne *skúsenosťami Židov*, lebo podmienky, v ktorých Židia počas tisícročného stredoveku žili, určovala nepochybne okolitá spoločnosť a jej politické, spoločenské a ideologické štruktúry moci. Čo predstavovalo popri týchto podmienkach zásadnú skúsenosť Židov s okolitým svetom a aké boli ich rozhodujúce zaužívané reakcie na okolitý svet?

Prvou zásadnou skúsenosťou bol fakt, že Židia – nielen v dôsledku rítovvej a etnickej odlišnosti, ale ešte i v dôsledku morálneho počeňovania, ktoré ich postihlo navyše – boli vylúčení zo zvyčajných povolání a možností spoločnosti, výroby a existencie, z prevažnej väčšiny cechov, feudálnych spoločenstiev, obcí, výrobných, blahobytných, kultúrnych, náboženských spoločenstiev, ktoré mali v špecifickej organizovanosti európskej spoločnosti taký veľký význam. Vznikla situácia, v rámci ktorej boli Židia vytlačení na okraj hospodárskych, existenčných, ľudských možností: mali otvorené len také druhy možností existencie, ktoré im okolitá spoločnosť prepustila, alebo ktoré pre nejaké príčiny odmietla alebo si nevšimla. Keby etnická izolácia Židov bola znamenala iba toľko čo etnická izolácia Cigánov, aj z nich by sa boli stali hudobníci, korytári a vešci, ako jestvujú i židovské povolania analogického charakteru. Pre Židovstvo s oveľa silnejšou morálnou a intelektuálnou kultúrou však vytisnutie na okraj ľudských možností znamenalo morálnu a intelektuálnu výzvu. A tak sa v rámci Židovstva vytvoril a stal sa v relatívne veľkej miere typický istý postoj, ktorý vo vzťahu k všetkým otvoreným, nevyužitým a nepovšimnutým hospodárskym a ľudským možnostiam uplatňoval ustavičnú pohotovosť, rýchle, *racionálne* prispôbovanie sa možnostiam, „nevynechanie” otvorených alebo spoznaných možností a vedomý a zasvätený prístup k najracionálnejším formám ľudských možností, k peniazom, čo sa u Židov stalo vžitou tradíciou, takmer spoločenskomorálnou povinnosťou. Prirodzene, nejde o nejaký špeciálny židovský vynález, ale o jeden z potenciálnych a široko uplatňovaných spôsobov prístupu k ľudským možnostiam, voči ktorému stojí ďalší potenciálny spôsob, t.j. tradičný, zvyčajný prístup k možnostiam, prejavujúci sa v tom, že ľudia svoju existenciu zakladajú na určitých zvyčajných prameňoch, postupoch a formách a snosťami mimo nich – ak si ich vôbec všimnú – sa väčšinou neradi zaoberajú. Skutočnosť je vždy medzi dvoma spomínanými hraničnými prí-

padmi, lebo nemožno si predstaviť ani úctu voči tradíciám úplne bez racionalizmu, ani racionalizmus úplne bez skúseností, a jednotlivé formy postojov sa odlišujú v tom, v akej miere sa približujú alebo podľa akých princípov kombinujú obidva hraničné prípady. Pre stredovekú európsku spoločnosť je mimoriadne charakteristické striktné zvykové, tradičné a dedičné usúvzťažňovanie a prístup k ľudským možnostiam, existenciám a postupom, teda také organizovanie spoločnosti, ktoré prísne odmietalo každú racionálnu účelnosť, každé využitie možností nezávislých od úzko chápaných osobných kvalít. Naproti tomu od začiatku novoveku jednou zo svojráznych charakteristických črt kapitalizmu a rozvíjajúceho sa peňažného hospodárstva je práve racionálny prístup k možnostiam, ktorý sa mení čoraz väčšími na základný zákon spoločenského a ekonomického života. To všetko sa deje v oblasti kapitalizmu, nezávisle od Židov, čo dokazuje, že nejde o črtu vnútorného ustrojenia Židov, ale o spoločenskú vlastnosť schopnú prejavit sa aj v celkom inej situácii. Medzitým, čo ku kapitalizmu pristupujeme ako k rozhodujúceho základnému princípu organizovania spoločnosti najnovšieho veku, nesmieme zabudnúť, že organizačným princípom, ktorý zásadne prenikol celou spoločnosťou, stal sa kapitalizmus vlastne v Amerike; v Európe sa životný štýl a výrobné metódy širokých vrstiev spoločnosti – najmä úradníkov, stredných a malých obchodníkov a maloroľníckych vrstiev – prispôbovali kapitalizmu v nejednom ohľade iba uvedomením si podmienok, zapojením sa do určitých dopravných možností a využitím *hodnôt* modernej masovej výroby, ináč žili a rozvíjali aj naďalej tie formy ľudských existencií, ktoré sa utvorili už pred kapitalizmom. Typická črta kapitalizmu, ktorá za „prirodzené” pokladá racionálny prístup k ekonomickým možnostiam, znamenala v tejto situácii – na rozdiel od feudálneho hospodárskeho systému – výhodnejšiu situáciu pre Židov, ktorí podobnými spoločenskými črtami disponovali aj nezávisle od kapitalizmu. Tým možno vysvetliť nápadný, v západnej i vo východnej Európe rovnako prítomný fakt, že ľudia vystupujúci z totálnej uzavrenosti blízkovýchodnej rítovvej spoločnosti, takpovediac priamo zo stredoveku, dokázali neuveriteľnou rýchlosťou pochopiť a osvojiť si moderné, kapitalistické spôsoby života, a to práve v čase, keď európska spoločnosť, z ktorej kapitalizmus vyrástol, ostala voči základným princípom kapitalizmu v nemalej miere, dokonca na mnohých miestach, prevažne naďalej cudzia.

Tieto varianty štruktúry a vývinu okolitej európskej spoločnosti utvo-

rili pre Židov v oblasti existenčných možností – od biedy na samom okraji spoločnosti až po nesmierny blahobyt – škálu veľmi rozličných podmienok existencie. Príkladom na inými nepovšimnutú ostrú spodnú hranicu možností – v podobe groteskného, ale výrazne objasňujúceho doplnku k obrazu východoeurópskej masovej biedy Židov – je existencia haličského Žida, ktorého jediným prameňom príjmov bolo, že s vývrtkou v ruke chodil po krajinských jarmokoch a za niekoľko halierov otváral sedliakom fľaše; hornú hranicu znamenajú zas známe príklady nečakaného zbohatnutia založené na ekonomických finančných operáciách. O tom, ktorý z dvoch extrémov sa uskutoční, rozhodne otázka, v akej miere, kde a kedy je tradičný charakter postupov okolitej spoločnosti v uzavrenom, nehybnom alebo naopak, v prekonateľnom a uvoľňujúcom sa stave. V prvom prípade uzatvárajúca sa spoločnosť tvrdo odráža všetky pokusy o racionálne postupy, a odráža ich mimoriadne nepriateľsky vtedy, ak pokus uskutočnia Židia; ale tam, kde sú tradičné postupy v uvoľnenom a zvrhnutelnom stave, racionálne spôsoby postupujú v spoločnosti – ktorá im nie je prispôbená, no nebráni im – veľmi hladko a zabezpečujú neočakávané úspechy.

Za takýchto okolností sa v oblasti využívania ľudských možností vytvorili vzájomné skúsenosti Židov a prostredia. Prostredie aj v prípade, že nechová voči Židom žiadne osobitné antipatie, ihneď zbadá a zistí, že Židia pri nachádzaní zárobkových prameňov, obydli, výbere životnej dráhy, osvojení si jazykov, určení životného štýlu, prispôbení sa k zlepšeniu alebo k zhoršeniu životných podmienok, využití príležitostí, možností a konjunktúr pristupujú k možnostiam relatívne racionálnejším spôsobom, a čo sa na základe racionálneho zhodnotenia ukáže ako najvýhodnejšie, toho sa zmocnia, to presadia a menej ako iným im prekáža, či je to pre nich alebo pre iných zvyčajné alebo nezvyčajné. Spomínaný postup je pre Židov natoľko samozrejмый, natoľko rozumný a smerodajný, že len zriedkavo si všimnú, že iným sa – či už individuálne alebo kolektívne – javí ako nápadný, ako *charakteristický* postup. Pre nich je nápadné správanie prostredia; otázka, v akej miere sa správa prostredie neúčelne, v akej miere si nevšíma alebo nevyužíva ponúkajúce sa možnosti, v akej miere neurobí to, o čom sa jasne presvedčilo, že by bolo účelné to urobiť, v akej miere sa neprispôsobí rozšíreným alebo zredukovaným možnostiam, ale robí aj naďalej to, a chce žiť aj naďalej z toho a tak, ako mu to predpisujú zvyky, predsudky, od faktických možností užšie alebo reálnu situáciu preceňujúce požiadavky

vlastnej spoločenskej situácie. Pre Židov je nápadné, že prostredie neuskutoční reorganizáciu vtedy, keď uznalo nevyhnutnosť reorganizácie, ale vtedy, keď je prinútené reorganizáciu uskutočniť, a že najväčšiu energiu nevyvíja vtedy, keď má využiť nové možnosti, ale vtedy, keď musí zabezpečiť svoju zvyčajnú alebo požadovanú životnú úroveň či životnú formu.

Všetky tieto skutočnosti sa dokážu dlhý čas uchovať vo forme nerozhodných úsudkov a nie je nevyhnutné, aby z nich vznikli prudké emocionálne výbuchy alebo zrážky. Prostredie vyjadruje svoju základnú skúsenosť raz s určitým uznaním, raz s nepatrným pohrdaním, raz s istou závišťou, raz s rozhodnou averziou; alebo jednoducho len tak, že Židia sú vynachádzaví, alebo menej vlúdne tak, že sú schopní všetko využiť a že chcú všetko využiť; alebo ešte menej vlúdne, že podvádzajú a sú vypočítaví. Naproti tomu základná skúsenosť Židov je taká, že okolitý svet je v prevažnej miere čudne a neúčelne konzervatívny, povedane menej vlúdne: je neschopný, ešte menej vlúdne: je vyslovene hlúpy. Najrozhodujúcejší rozpor a najväčšia nechápavosť vzniká v tejto súvislosti pri hodnotení individuálnych alebo kolektívnych ekonomických a spoločenských úspechov Židov. Židia na základe nepochybné skutočných skúseností sú náchylní každý úspech, ktorý dosiahli v okolítom svete, pokladať za výsledok, ku ktorému dospeli v uzatvorenom, nepriateľskom svete za nerovnakých podmienok väčšími vedomosťami, schopnosťami použitými v záujme uplatnenia správnejšej veci. Naproti tomu okolie na základe vlastných skúseností je ochotné predpokladať, že úspechy Židov sú vždy ľahké úspechy založené na využití možností a metód, ktoré „poriadni“ ľudia „nemajú vo zvyku“ využívať; čo je, prirodzene, takisto len čiastočne pravda. Prostredie je vždy ochotné, aby rozdiel medzi vlastnými postupmi a postupmi Židov hodnotilo ako vlastnú morálnu kvalitu a ako morálny defekt Židov; súčasne ten istý rozdiel pokladajú Židia za vlastnú racionálnu kvalitu a racionálny defekt prostredia, hoci v skutočnosti nejde o morálne a racionálne kvality, ale o historicky podmienené spoločenské vlastnosti.

VZÁJOMNÉ SKÚSENOSTI ŽIDOV A PROSTREDIA VO VZŤAHU K SPOLOČENSKÉMU SYSTÉMU HODNÔT

Ďalšou skúsenosťou determinujúcou situáciu Židov v okolítom svete bola skutočnosť, že okolitý svet ich obviňuje z rozličných hriechov, vyslovuje nad nimi morálny rozsudok, morálne nimi opovrhuje, občas ich

vystaví hysterickým výbuchom a krivdám, hoci tieto obvinenia nemá seriózne podložené.

Táto základná skúsenosť vyvolala u prevažnej časti Židov empirické poučenie, že morálne kategórie okolitého sveta sú niekde vo svojej podstate falošné a nespravodlivé, že sa upriamujú na to, aby morálnymi pojmami, morálnymi úsudkami zahaľovali a kryli iné, morálne až príliš pochybné úmysly a vášne. Z toho vyplýva istá dezilúzia a podozrievavosť voči morálnym ideálom a spoločenským morálnym úsudkom okolitého sveta, najmä voči tým, ktoré sa uplatňujú voči Židom, alebo ktoré sa ich dotýkajú; a vyplýva z toho súčasne i presvedčenie, že všetci, ktorí odhalili lživú podstatu spomínaných ideálov a úsudkov, majú väčšie právo súdiť, že ich morálka je na vyššej úrovni, je poučená konzekvenciami, je poznačená dezilúziou, ale súčasne je na vyššom stupni ako morálka prostredia. Tomuto podozreniu poznačenému dezilúziou a sebavedomému presvedčeniu dodalo adekvátnu výzbroj židovské nábožensko-morálne myslenie vypracované na vysokej úrovni.

Ale v akom pomere je spomínaná dezilúzia a podozrenie s *objektívnou* bilanciou spoločenskej morálky sveta obklopujúceho Židov? Nespravodlivosti, ktoré s odvolávaním sa na náboženské a morálne kategórie postihovali Židov od začiatku stredoveku, patria k *hraničným prípadom* dobre alebo zle fungujúcej stredovekej európskej spoločenskej morálky: nepredstavujú *nevyhnutný* dôsledok vyplývajúci zo základných princípov spoločenského a morálneho systému kresťanstva, ale nie sú ani *eventuálnym* výsledkom večnej ľudskej hlúposti, pokrytectva a násilnosti, ktoré deformujú a zneužívajú každý morálny systém; predstavujú dôsledok, ktorý súvisí s už spomínanou disharmoniou a jednostrannosťou stredovekej kresťanskej morálky, s prehnanou vypracovanosťou kvalitatívnych rozdielov medzi človekom a človekom, s príliš tesným spojením týchto kvalít s dôsledkami pravej viery a so špecifickou situáciou, ktorú zaujíma Židovstvo v náboženskom myslení kresťanstva. Musíme si však uvedomiť, že tieto črty stredovekej kresťanskej mravnosti mali vo svojom čase svoje významné historické poslanie: spojenie mravnosti s poučkami viery predstavovalo podstatne vyšší stupeň racionálneho základu ako mravnosť založená na čarovaní, magickej povere alebo dodržiavaní ritu; detailné vypracovanie morálneho významu ľudských kvalít pripravovalo víťazstvo princípu hlásajúceho rovnakú ľudskú dôstojnosť každého človeka proti spoločenskému poriadku

vybudovanému na moci, ktorý uznával len ľudskú dôstojnosť slobodného človeka. Nech už teda prenasledovanie Židov *súviselo* so stredovekým kresťanským spoločenským systémom akokoľvek, táto súvislosť nestačí, aby sme vychádzajúc z *tohto pohľadu* mohli rozhodnúť o správnom alebo nesprávnom, pozitívnom alebo škodlivom, uchovaniachodnom alebo zavrhnutiahodnom charaktere celej stredovekej a novovekej spoločenskej morálky a spoločenského poriadku kresťanskej Európy. K rozpadu určitého spoločenského morálneho systému dochádza vtedy, keď sa jeho disharmonia a nespravodlivosť prejavia aj v jeho ústredných základných princípoch a charakteristických typických prípadoch, a rozsudok nad ním nadobudne vážnosť vtedy, ak nepramení zo skúsenosti s hraničnými prípadmi, ale z vnútorných úvah a vnútorných skúseností opierajúcich sa o jeho protirečenia, nespravodlivosti a následky.

Teda svet obklopujúci Židov mal oveľa menej príčin, aby v morálnom a spoločenskom poriadku, v ktorom existoval a ktorý poznal dlho ako veľku fungujúci, harmonický a spravodlivý, uznal protirečenie a odmietanie ako zdôvodnené a opodstatnené. A ak zakúsil tento postoj zo strany Židov, potom k svojej averzii voči kritike pridal aj averziu voči kritizujúcim. Takto sa zrodila základná skúsenosť prostredia so Židmi, podľa ktorej väčšina Židov má sklon podceňiť spoločenský systém hodnôt, je schopná podkopávať autoritu spoločnosti, za posvätnými a váženými inštitúciami je ochotná objaviť a odhaliť podľa záujmy a vášne, a s mimoriadnou obľubou používa známu formu humoru, ktorá nečakaným sarkastickým zvratom zosmiešni nejakú patetickú banalitu. Z vyššie konštatovaných skutočností i z racionálnejšieho prístupu k ekonomickým možnostiam vyplýva všeobecný názor prostredia, že väčšina Židov ignoruje pravidlá každodennej spoločenskej morálky, jednoduchšími slovami, že väčšina Židov *podvádza*, čo protižidovský predsudok vyjadruje tak, že podľa židovskej morálky oklamanie kresťanov nie je hriech. Odtiaľto pramení i presvedčenie, že všade, kde je protižidovský predsudok aj zo spoločenskej stránky oficiálne „v platnosti“, používanie výrazu „kresťanský“ v slovných spojeniach ako „kresťanský podnik“, „kresťanský podnájomník“, „kresťanská spoločnosť“ znamená vo vzťahu k Židom toľko, ako „korektný“, „solídny“, čiže ľudskú kvalitu, ktorá zaručuje spoločenský postoj „slušného človeka“.

Podstatný prvok vzájomných skúseností Židovstva a okolitého prostredia spočíva teda v skutočnosti, že obe strany nadobúdajú o sebe rozdielne skúsenosti súvisiace s kolektívnym postojom, ktoré pripisujú

vlastnej morálnej nadradenosti a menejcennosti druhej strany. Ignorovanie spoločenského systému morálnych hodnôt druhej strany sa potom prejavuje vo vulgárnej skúsenosti takým spôsobom, že kresťanská spoločenská morálka slúži Židom iba na to, aby ňou kryli násilné a lúpežné nespravodlivosti, kým židovská spoločenská morálka je kresťanom v skutočnosti dobrá na to, aby ňou potvrdzovali podvody a úskoky. Optický klam je vzájomný: *lojálnosť* voči spoločenskému morálnemu systému, ktorý je pre nás výhodný, zvyčajný a emocionálne blízky, neznamená morálnu nadradenosť práve tak, ako ju neznamená *kritickosť* voči morálnemu systému, ktorý je voči nám zameraný nepriateľsky, je nezvyčajný a je nám z emocionálnej stránky ľahostajný.

Tento vzťah Židovstva a prostredia bol aj v období spoločenskej uzavretosti významným komponentom z času na čas sa vyostrujúcich treníc, no stal sa významnejším po židovskej emancipácii, ktorá znásobila počet príležitostí na kritické vystúpenie Židov proti spoločenskému morálnemu systému okolitého sveta. Židovskú emancipáciu podporil a uskutočnil taký prúd európskeho spoločenského vývinu, ktorý sa postavil proti stredovekému spoločenskému systému hodnôt; súčasne – nezávisle od židovskej emancipácie – zaznamenávame v Európe ďalšie vážne útoky proti kresťanskej štruktúrovanej moci spoločenských ideálov hodnôt. Odrazu sa teda rozmnožili dôkazy, že systém spoločenského poriadku, ktorý Židia oddávna pokladali za disharmonický a nespravodlivý, je naozaj taký, alebo sa aspoň taký stal. A tak kritický postoj Židov, ktorý doposiaľ *vyplýval jednoducho z ich situácie*, stal sa odrazu aj *moderným*. Židia nepriniesli zo svojho osobitného spoločenstva takmer žiadne aristokraticko-nevoľnícke väzby, no za svoju emancipáciu mohli ďakovať práve oslabeniu feudálneho spoločenského poriadku; a čo sa týka ich vlastných tradičných väzieb, prerušilo ich v najväčšej miere práve emancipujúce sa Židovstvo, ktoré sa ocitlo v bližšom vzťahu s okolím. Naproti tomu v európskej spoločnosti obklopujúcej Židovstvo preniklo sociálne chápanie založené na kvalitatívnej rozdielnosti medzi človekom a človekom hlboko – až po najnižšie vrstvy – do vnútornej štruktúry najrozličnejších tried a povolání, a vo veľkej miere determinovalo relácie, vlastnosti, kolektívne a emocionálne väzby spoločnosti; jeho oslabenie a rozpad znamenali teda veľmi veľký otras, v rámci ktorého na ňom vybudované štruktúry veľmi ťažko, s výraznou podráždenosťou a so sklonom k spätnému úderu znášali proces vlastného zániku a vzdávali sa len krok za krokom, po húževnatom odpore. Keď

sa teda tá či oná spoločenská alebo morálna inštitúcia – sprevádzaná Židmi oddávna trpezlivou kritikou – začala pod vplyvom univerzálnej modernej spoločenskej kritiky naozaj rúcať, vyostrieli sa aj protichodné spoločenskokritické názory Židovstva a konzervatívnejšej časti prostredia: Židia boli presvedčení, že sa potvrdzuje predvídavý charakter ich kritiky a ostrosť ich morálnych súdov; dokonca časť Židov, ktorá sa nezbavila svojho židovského sebavedomia to formulovala aj tak, že misia a úloha Židovstva ako *celku* je postaviť sa na čelo úsilia, ktoré v duchovne a morálnejšie ťažkopádnejšom svete povedie k pokroku, modernosti a novým morálnym hodnotám. Konzervatívnejšia alebo otrasom spoločenského hodnotového systému zmätená časť protizidovsky orientovaného prostredia však v demokratickom a pokrokovom duchu Židov nechcela vidieť zásluhu alebo príklad hodný nasledovania; ba naopak, skutočnosť, že pre Židov znamená rozpad starého sveta podľa všetkého viac dobrého alebo aspoň menej problémov ako pre Nežidov v podobnej situácii, vysvetľuje prostredie ochotne tak, že zmeny sa dejú predovšetkým v záujme Židov a na ich podnet, teda celé dianie chápe ako množstvo prekvapujúcich dôkazov o deštruktívnom pôsobení Židov. Na potvrdenie pravdivosti tohto názoru registruje nielen účasť Židov na popularizácii modernej spoločenskej kritiky a ich účasť v spoločenských hnutiach, ale i fakt, že sú to práve Židia, ktorí sú iniciatívni v oblasti najordinárnejších zvykov a mravov v opúšťaní starých a v uvádzaní nových spôsobov; na tento dojem nezabúda prostredie ani vtedy, keď už samo prijalo nové spôsoby, voči ktorým pocítovalo spočiatku averziu.

Židovská emancipácia mala teda vo vzťahu Židovstva a prostredia aj taký dôsledok, v rámci ktorého sa teraz odlišný vzťah k spoločenskému systému hodnôt – ktorý sa vďaka stredovekej uzavretosti prejavoval najmä v reláciách každodennej morálky a bezprostredného ľudského kontaktu v podobe vzájomných obviňovaní z násilia a podvodu – vo veľkej miere rozšíril aj na všeobecnú spoločenskokritickú a politickú rovinu.

VZÁJOMNÉ SKÚSENOSTI ŽIDOV A PROSTREDIA V OBLASTI HLADANIA KRÍVD A SATISFAKCIÍ

Tretou základnou skúsenosťou Židovstva sú všetky naozaj prežitú nespravodlivosti, nevýhody, poníženia, útrapy a životné nebezpečenstvá, ktoré skutočne pretrpelo a trpí vytlačené na okraj ľudských možností a v tie-

ni morálneho podceňovania čo nadobúda závažný charakter nielen v dôsledku ozajstného utrpenia, ale aspoň v takej miere i v dôsledku jeho morálneho znevažovania. Množstvo ľudí, ktorí sú sväto-sväte presvedčení, že vedia, čo je útlak, ponižovanie, ohrozenie, strach, v skutočnosti nemajú ani potuchy o psychologickvej záťaži židovskej situácie: o tom, čo znamenali celé stáročia bezmocnosti voči presile, emocionálnym výbuchom iných, voči zneváženiu alebo zlomyseľnej náchylnosti ubližovať; dokonca aj v menej vážnych situáciách, v jednoduchých, ľudských a ani nie nepriateľských vzťahoch pôsobí zarážajúco, koľko drobných nespravodlivostí, nerovností, diskriminácií musia zo strany okolitej spoločnosti vytrpieť znášannejši Židia len preto, že sú väčšinou zvyknutí na ešte horšie veci.

Odpoveďou na to všetko vo väčšine prípadov môže byť len ľudský postoj *hľadania pravdy*, ktorý má v židovskom etickom myslení i tak silné tradície. Nás však oveľa väčšmi zaujíma, že u všetkých ľudí, ktorí neprekročili subjektívne a egocentrické chápanie vecí sveta a vlastných skúseností – čiže u väčšiny Židov i Nežidov – objektívne hľadanie pravdy prechádza ľahko a jednoducho do subjektívneho *hľadania satisfakcie*; do duševného stavu, v ktorom sa utrpená krivda fixuje, stáva sa hybnou pákou v pozadí každého postoja, izoluje sa od krivd a pravdy iných, vystupuje voči iným ako privilegium a právny titul, a satisfakcia sa stáva dôležitejšou ako pravda. Nie je potrebné osobitne opakovať tie poučky modernej psychológie, ktoré o veľkom počte ľudských postojov dokázali, že slúžia na kompenzáciu utrpených krivd. Nepatria sem iba urážajúce a agresívne postoje, ale od vyhľadávania nápadnosti po prehnatú citlivosť a sebaopohrdanie aj rozličné druhy náhradných, kompenzujúcich postojov.

Na druhej strane aj spoločnosť obklopujúca Židov zaznamenáva určité množstvo krivd zo strany Židov. Aj keď možnosť, aby Židia páchali krivdy na členoch od nich podstatne mocnejšieho prostredia bola – najmä v stredoveku – obmedzená, nebola vylúčená, a nech už sú obvinenia tohto druhu, ktoré sa voči Židom znova a znova vynárajú akokoľvek prehnaté a miestami až priehľadne hrôzostrašné, medzi pravdepodobnejšími a konkrétnejšími je nemožné nerozoznať niekoľko známych giest racionálnych ekonomických metód, rozčarovanej kritiky a hľadania satisfakcie. Postoj k Židom si teda aj z okolitého prostredia vytriedi istú menšiu či väčšiu skupinu ľudí, medzi skúsenosťami ktorých hrajú rozhodujúcu úlohu krivdy a príkoria utrpené zo strany Židov alebo pripisované Židom.

Prírodnene, neprichádza do úvahy, že by krivdy páchané okolím na Židoch a krivdy páchané Židmi na okolí boli vzájomne vyrovnané, *rovnocenné*. Pri objektívnom posúdení všetky nespravodlivosti, ktorých sa Židia počas celej histórie alebo v jednotlivých jej etapách dopustili, sú s rozličnými skúsenosťami a príkormi prostredia jednoducho neporovnateľné. Pre tých však, ktorí žijú v nejakom uzavretom systéme osobných krivd, krivdy iných nikdy neprichádzajú do úvahy v ich objektívnom množstve a objektívnom význame, ale iba v takej miere, v akej potvrdzujú a upevňujú alebo narúšajú a oslabujú vlastné krivdy. Musíme si navyše uvedomiť, že všetci, ktorí vedome alebo podvedome vyznávajú predsudok o menejcennosti Židov, pokladajú príkoria z ich strany za ešte ponižujúcejšie, takpovediac ich „rátajú dvakrát“, no krivdy páchané na Židoch považujú za menej závažné s tým, že si na ne už „mohli zvyknúť“. Dokonca ešte aj vo vedomí dobromyseľnejšej časti prostredia je prítomné – skôr podvedome sa uplatňujúce – podozrenie, že utrpenia Židov, resp. ich sťažnosti v súvislosti s utrpeniami sú nejakým spôsobom menej hodnoverné, že sú prehnaté. Súvisí to so skutočnosťou, že Židovstvo a jeho okolie sa oddávna a sčasti ešte aj dnes relatívne zriedkavo ocitajú v ozajstných osobných kontaktoch, a často aj v osobnej komunikácii a osobných konfliktoch stoja voči sebe predovšetkým alebo výlučne ako Židia a Nežidia. Preto ich vzťahy ostávajú prevažne neosobné, nefudské a *dehumanizované*. Preto sú ľudia v židovsko-kresťanskom vzťahu pri posudzovaní vzájomných záväzkov a požiadaviek ochotní vylúčiť osobné prvky a robiť bilanciu na úkor celej druhej skupiny; takto vždy nájdu toľko krivd a príkoria, prostredníctvom ktorých sa môžu zbaviť vlastných podlžností. A keďže súčasne voči sebe očakávajú úplné a osobné splnenie požiadaviek a vďačnosť, vzniká množstvo „špinavého nevďaku“, ktoré sa v kritickom čase medzi Židmi a Nežidmi nahromadí a registruje. Situácia je teda *vzájomná* v tom zmysle, že – adekvátne odlišnému množstvu krivd – *hľadanie satisfakcie* stalo sa zo strany *veľkej* časti Židovstva a zo strany *istej* časti okolitej spoločnosti spôsobom *vzájomného* vzťahu.

Bolo to tak už aj v čase stredovekej izolácie; v dôsledku židovskej emancipácie síce počet krivd klesol, ale vzájomný vzťah hľadania satisfakcie sa rozšíril.

Pre Židov znamenala emancipácia predovšetkým zánik, alebo aspoň výrazné obmedzenie možností beztretného ubližovania. Súčasne však počet krivd a ich možnosť neklesli v želateľnej miere, a najmä v ob-

lasti menej bezprostredných a nefyzických príkorí nevzrástol ich pocit bezpečnosti v takej miere, v akej sa zmenila ich právna a zásadná situácia vo svete. V starej situácii žili Židia v teple izolovanej a vnútorne autonómnej spoločnosti, kde sa možnosť krivd obmedzovala na odvážne výstupy do okolitého sveta alebo na čas jednotných útokov okolitého sveta. Teraz vystúpili z rozkladajúceho sa starého židovského spoločstva a v okolitom prostredí sa pohybovali slobodne ako principiálne rovnocenní členovia spoločnosti; krivdy im však hrozili naďalej, ibaže boli nevypočítateľnejšie a nemali také jednotné a ostro ohraničené príležitosti a dôvody ako počas platnosti protižidovského predsudku. Pochádzať mohli z pretrvávania starého predsudku a z náchylnosti ubližovať, ktorá z neho vyplývala; mohli pochádzať zo vzájomných skúseností a zovšeobecnení, ktoré sme už charakterizovali; ale mohli pochádzať jednoducho z toho, že ľudia pri príležitosti náhodných zrážok alebo konfliktov útočia na protivníka nielen osobne, ale aj ako na nejakú nápadnejšiu či všeobecnejšiu podstatu: Cigánovi nadávajú do Cigánov, krivému do krivých, starému do starých, Židovi do Židov, a pridávajú mu prívlastky, ktoré sú práve adekvátne ich zlosti, bez toho, že by za nimi nevyhnutne bol aj predsudok. Antisemitizmus nie je človek, ktorý slovo „Žid“ používa v sprievode negatívnych prívlastkov, ale ten, ktorý samotné slovo „Žid“ používa na hanobenie. Historické skúsenosti Židov im však znemožňujú túto hraničnú čiaru vnímať: každá krivda bez výnimky im rovnako pripomína starú situáciu, v ktorej boli vydaní na pospas krivdám, lebo skúsenosť im hovorila a hovorí, že aj závažné príkoria, krvavé prenasledovania sa vždy začali nadávaním do Židov a neopodstatnenými zovšeobecneniami, v ktorých sú potenciálne – v podobe skrytej možnosti – obsiahnuté všetky poníženia, prenasledovania i vraždy. Táto skutočnosť, aj keď je pochopiteľná, predstavuje objektívne také isté „neopodstatnené zovšeobecnenia“, aké si utvára okolitý svet v súvislosti so správaním sa Židov; spomínané zovšeobecnenia viac-menej narušajú tak nepriateľské ako i priateľské situácie ich komunikácie s prostredím. Prevažná časť Židov preto chce úplnosť židovskej emancipácie chápať tak, že jej súčasťou bude aj obrana proti všetkým neopodstatneným zovšeobecneniam vzťahujúcim sa na Židov, proti všetkým nepriateľským protižidovským prejavom a nadávaniam „do Židov“. Preto sú náchylní páchatelov spomínaných skutkov označovať a dávať označovať za spoluvinníkov každého prenasledovania Židov, za nepriateľov emancipácie, oslobodenia, pokroku a ľudskosti, a rovna-

ky prístup očakávajú od každého slušného, citlivého a pokrokového človeka, nehovoriac už o tom, že sami sa ničoho podobného nemajú dopustiť. Ich požiadavka je však v tejto podobe nereálna a neuskutočniteľná: ide o krivdy, ktoré sa bez prestania dotýkajú každej skupiny na svete, a aj Židia sami ustavične utvárajú voči rozličným javom okolitého sveta neopodstatnené zovšeobecnenia. Aj väčšina ľudí, ktorá je voči Židom dobromyseľne indiferentná alebo vyslovene priateľská, sa za ich chrbtom dištancuje od Židov v tom zmysle, že registruje, spomína, sypuje sa na židovský pôvod ľudí, o jednotlivcoch alebo o celku uchováva viac-menej správne skúsenosti, zaznamenáva ich typické „židovské“ vlastnosti, neraz „nespravodlivo zovšeobecňuje“, a pri eventuálnych zrážkach alebo konfliktoch nadáva na príslušného Žida nielen ako na človeka, ale aj ako na Žida. Tomu všetkému sa zásadne vyhne iba človek, ktorý je ustavične lojálny aj voči citlivosti neprítomných Židov, alebo si jednoducho uvedomuje, že protižidovské emocionálne prejavy a zovšeobecnenia mávajú vcelku iné a vážnejšie následky ako citové prejavy a neopodstatnené zovšeobecnenia namierené proti Portugalcom, hrbáčom alebo starcom. K tomu však treba byť prísny moralistom, ktorých počet je malý, navyše aj najprísnejší moralisti z času na čas zlyhávajú. Ak Židia pocítia alebo na základe nejakého „preieknutia sa“ objavia, že s nimi priateľsky kontaktujúci ľudia sa od nich nedištancujú nie z *princípu*, ale iba z *taktu*, zrodí sa v nich vedomý alebo podvedomý nepríjemný pocit, že za ich chrbtom sa prevažná časť prostredia, nedajbože azda všetci, od Židov dištancujú, čiže sú *antisemiti*. Takto sa u väčšiny Židov – okrem reálneho vzťahu ku skutočnej averzii – utvára viac-menej ireálny vzťah voči predpokladateľnej *averzii* okolitej spoločnosti, čo potom spôsobuje, že sa len veľmi ťažko uvoľňujú napätia, ktoré v rovnakej miere sprievádzajú útočný a obranný spôsob hľadania satisfakcie.

Pre spoločnosť obklopujúcu Židov znamenala však židovská emancipácia rozšírenie možností, v rámci ktorej Židia ovládnu alebo môžu ovládať také pozície a mocenské situácie, z ktorých boli doposiaľ vylúčení. Tým sa rozmnožili príležitosti umožňujúce krivdy zo strany Židov a nedobudli väčší význam; lebo pre ľudí, ktorí i naďalej žili vo svete hierarchizovaných ľudských kvalít, bolo neodpušiteľnou krivdou, neobyčajným ponížením, ak sa im určité príkoria – ktoré od zvyčajných vyšších predstaviteľov moci tradičnej ľudskej hierarchie bez všetkého zniesli – ušli od Židov, ktorí sa dostali k moci, alebo pre iné príčiny od ľudskej „nižšie“ postavených, „emancipovaných“ Židov.

Prirodzene, to všetko znamenalo a znamená len prechodný problém, dočasné pretrvávajúce starej situácie všade *tam*, kde proces židovskej emancipácie bol ako celok procesom *skutočným* a *progresívnym*. Ale *tam*, kde židovská emancipácia ostala povrchná a formálna, kde antisemitizmus nadobudol vážnejšie a agresívnejšie formy, ba stal sa aj politickým faktorom a bol schopný vyprovokovať aj prípadné prenasledovanie Židov, začína sa novým prenasledovaním Židov viac-menej znova začarovaný kruh príkory a hľadania satisfakcie a po zániku prenasledovania Židov psychologický proces emancipácie. A tak sa všetky vyššie spomínané javy, ktoré sú podľa svojej prirodzenosti sprievodnými javmi prechodnej situácie, natoľko stabilizujú, že pôsobia ako neodmysliteľné súčasti vzťahu Židovstva a okolia.

ŽIDOVSKÝ OBRAZ SVETA A ANTISEMITSKÝ OBRAZ SVETA
Máme pred sebou všetky podmienky, za ktorých sa v oblasti využívania spoločenských možností, v oblasti vzťahu k spoločenskému systému hodnôt a v oblasti krívd a hľadania satisfakcií utvárajú vzájomné spoločenské skúsenosti Židovstva a prostredia. Pre falošný a neľudský charakter podmienok spoločenského usúvzťažňovania sa Židia a Nežidia relatívne viacej stýkajú s obskúrnejšími jednotlivcami druhej skupiny, ktorí sa vyznačujú horšou kolektívnou morálkou; táto skutočnosť len podporuje fakt, že skúsenosti o sebe, ktoré sa vzájomne zakladajú na skutočnosti, ale na čiastočnej skutočnosti, možno vyjadriť vo forme zovšeobecnení, ktorých významy sú vzájomne celkom protirečivé. Prevažnú časť sveta obklopujúceho Židov charakterizuje obchádzanie nezvyčajných spoločenských a ekonomických možností, bezproblémová viera v spoločenskomorálne pravidlá vlastného sveta a morálne znevažovanie Židov; zo strany spomínaného chápania to všetko pôsobí ako tradičná korektnosť vlastných postupov, ako lojalita voči hodnotám spoločnosti a ako sebavedomá oprávnenosť súdiť Židov; tie isté črty pôsobia zo strany Židov ako hlúpa neschopnosť, pokrytecká obmedzenosť a závistlivá, násilnícka nespravodlivosť voči Židom. Naproti tomu Židov podnecuje ich spoločenská a ľudská situácia k racionálnemu prístupu k ľudským a ekonomickým možnostiam, k podozrievavej a triezvej kritike základných spoločenskomorálnych princípov okolitého sveta a k hľadaniu satisfakcie za sústavne trpené krivdy; tieto formy postoja možno zo strany žijúcich v izolácii židovskej skúsenosti idealizovať bez ťažkostí ako praktickú múdrosť, morálnu náročnosť a oprávnené hľada-

nie spravodlivosti, no pre väčšinu okolia ich možno označiť ako dychtivé využívanie možností, cynické deštruovanie posvätných hodnôt a pomstychtivú túžbu po moci. Tieto zovšeobecnenia s protichodným obsahom nenadobudli v čase stredovekej izolácie osobitný význam, lebo boli prirodzeným spôsobom prítomné v obsahu protižidovského predsudku stredovekého prostredia a vo vnútornom vedomí uzavretého židovského rítového spoločenstva, a zhodovali sa s oficiálnym a faktickým vzájomným vzťahom Židovstva a prostredia. Po židovskej emancipácii sa však za týmito skúsenosťami a za zovšeobecneniami, ktoré z nich vyplývajú, objavilo jednoznačné svetonázorové pozadie, vo verejnej mienke došlo k prekonaniu protižidovského predsudku, ale v skutočnosti vzájomné neblahé skúsenosti pokračovali na širokej báze aj naďalej, ba v istej miere, ako sme povedali, sa upevnili i vyostрили. V dôsledku toho vzniká situácia, v ktorej už neexistuje oficiálny antisemitizmus charakteristický pre celú spoločnosť, no z jej prostredia sa formuje istá skupina s narušenou rovnováhou, *antisemiti*, ktorým sa skúsenosti so Židmi javia s takou ostrosťou a jednostrannosťou, že z nich pochádzajúce zovšeobecnenia naplňujú celé ich chápanie a znemožňujú im vnímať skutočnosť ako komplex. Za antisemitu nemusíme pokladať každého, kto nemá rád Židov, no nestačí pokladať tých, ktorí proti Židom štvú, alebo Židov prenasledujú, ale musíme pokladať tých, v ktorých sa utvoril a ustálil súvislý obraz o rozličných nebezpečných vlastnostiach Židov, o ich dychtivom a podvodníckom získavaní majetku, o ich morálne a politicky deštruktívnom charaktere a náchylnosti k pomste a moci. Antisemita v tomto zmysle môže byť rovnako čestný a podlý, solídny a krutý, nevinný a vinný: jeho podstatou je, že predstavuje takého človeka a takú skupinu ľudí, ktorá *v sebe nosí* krčovité zafixovaný *zdeformovaný* obraz istej časti spoločenskej skutočnosti.

Prirodzene, zo Židovstva sa v ešte väčšej miere vyčlenila skupina, ktorá pre trpkosť a nespravodlivosť židovských skúseností nevidí žiadnu inú skúsenosť a ľudskú skutočnosť. V stredovekej uzavretosti to bolo stanovisko väčšiny Židov; závisí od súladu okolitého spoločenstva, od ľudského alebo menej ľudského charakteru vzájomného vzťahu prostredia a Židov, v akej miere klesne ich počet počas židovskej emancipácie.

A preto úsilie priblížiť Židom psychologickú skutočnosť antisemitizmu a priblížiť členom ich okolia realitu židovskej situácie a životnej skúsenosti pôsobí ako beznádejná alebo nadľudská úloha. Časť Židov, ktorá sa vyznačuje uzavretejším pohľadom, jednoducho neuverí, že

vážne antisemitov – nezávisle od ich temných predsudkov a mylných zovšeobecnení – sa zakladajú na skutočných skúsenostiach a skutočných emóciách, naopak, je svätosväte presvedčená, že antisemiti si medzi sebou ale i v hĺbke srdca uvedomujú, akí sú podlí a nespravodliví. Podobne aj antisemiti sú pevne presvedčení, že Židia medzi sebou a v hĺbke duše veľmi dobre vedia, že všetky alebo väčšina tvrdení antisemitov o nich je pravdivá.

PROTIŽIDOVSKÝ PREDSDOK A PROTIŽIDOVSKÁ SKÚSENOŠŤ

Najvážnejšou námietkou, ktorou možno proti takejto konfrontácii dvoch obrazov sveta argumentovať, je skutočnosť, že *dvojaké skúsenosti posudzované objektívnou mierou nie sú rovnocenné*, lebo na jednej strane – na strane Židov – sú také skúsenosti, ktorých pravdivosť nemožno za žiadnych okolností spochybniť, zatiaľ čo tzv. skúsenosti antisemitov predstavujú prostredníctvom predsudku umelo utvorené alebo jednostranne vybrané údajné skúsenosti; teda paralelné posudzovanie dvoch druhov skúseností je celkom zavádzajúce a aj nebezpečné, lebo je vhodné na to, aby každý kto chce, vyvodil z neho morálnu rovnocennosť postojov a svetonázorov oboch skúseností. Tento názor býva neraz vyjadrený i tak, že židovská otázka neexistuje, existuje iba antisemitizmus; každý, kto preratkuje židovskú otázku – vedome alebo podvedome – ženie vodu na mlyn antisemitizmu.

Dospeli sme k najkritickejšiemu bodu celej židovskej otázky a antisemitizmu, ku ktorému sa teraz – po bližšom a podrobnejšom preskúmaní celej oblasti príslušnej skúsenosti – musíme znova vrátiť. Ako východisko musíme bezpodmienečne prijať fakt, že *konečné príčiny* neľudského vzťahu medzi Židovstvom a prostredím spočívajú v postojoch okolia, a aj jeho *dôsledky* sú na strane prostredia nepomerne vážnejšie.

Po prvé je nesporné – a každý čiastkový výskum to znova a znova potvrdzuje –, že vo vzťahu Židovstva a prostredia bol východiskovou *príčinou* každej skazy stredoveký, na náboženstve založený protižidovský *predsudok*. Tento predsudok podnietil vznik apriórnej averzie prostredia voči Židom a jeho náchylnosť ubližovať im; utvoril neľudské – nie vždy kruté, ale vždy ne- „ľudské“, dehumanizované – podmienky a atmosféru, z ktorých vyrástli postoje Židovstva voči okolitej spoločnosti; napokon predsudok – podobne ako ostrá izolácia osobitného židovského spoločenstva – má rozhodujúcu úlohu v tom, že skúsenosti

so Židmi dospeli rýchlo a ľahko do štádia rozhodnej a vyostrenej koncepcie. *Ale predsudok sám osebe* – nech už akokoľvek ovplyvňuje hodnotenie skúseností – nikdy *neutvorí skúsenosť*: predsudok, principiálny antisemitizmus ľudí, ktorí sa so Židmi skúsenostne nestýkajú, môže byť urážlivý a nepríjemný, ale v konečnom dôsledku nikdy nie je nebezpečný. Naproti tomu spomínané formy postoja charakterizujúce Židov v relatívne väčšej miere vyvolávajú aj pri absencii predsudku alebo nezávisle od neho dojmy a adekvátne zovšeobecnenia, ibaže bez predsudku by sa tieto zovšeobecnenia vyjadrili menej ostro a s menšou morálnou prevahou, a nespájali by sa s rasou či náboženstvom, ale s menej určitými rozlišovacími znakmi, ako napr. so zamestnaním, miestom pôvodu, miestom bydliska, no svojim vnútorným obsahom by boli totožné. Predstava, že protižidovské skúsenosti sú utvárané alebo vyvolané výlučne a svojvoľne predsudkami, a tieto skúsenosti bez predsudku nemajú v jednotlivých relatívne typickejších postojoch Židov o nič väčšie samostatné reálne pozadie ako v postojoch hociktorej inej skupiny, má rozhodujúci podiel na tom, že Židia takmer vôbec nevedia, aký obraz si o nich prostredie utvorilo. Preto pripisujú význam takej forme boja proti antisemitizmu, ktorá popiera najprehnanejšie zovšeobecnenia a hrôzostrašné príbehy o Židoch, a nazdáva sa, že po dokázaní ich lživých, zlomyseľnej a protirečivej podstaty je ďalšie zaoberanie sa tvrdeniami a obsahom antisemitizmu zbytočné. Nevedia, že skúsenosti celého prostredia – antisemitov a neantisemitov – so Židmi sú *homogénne*: *strašidelné obrazy* antisemitov pochádzajú zo skresleného a deformovaného hodnotenia *skúseností*, ktoré majú spoločné s neantisemitami, no ich obsah je totožný. Preto väčšia časť okolitej spoločnosti pokladá z tvrdení a obvinení antisemitizmu všeličo za pravdivé a výstižné aj vtedy, ak ich komplexne neprijíma. Židia to pociťujú veľmi bolestne, z čoho pramení ich pocit, že celé prostredie je „nakazené“ antisemitizmom.

Nespornou pravdou je i fakt, že ak porovnáme *následky*, zisťujeme, že antisemitizmus bol príčinou rozličných udalostí oveľa častejšie ako židovský irealizmus, a tomu adekvátne v neporovnateľne väčšej miere spôsoboval krv a slzy. Bolo to tak aj pred Osvienčimom – a Osvienčim dlho nedovolí poprieť túto pravdu. Avšak na dokázanie skutočnosti, že vo svojej podstate a kvalite má veľa príbuzných črt s antisemitizmom, dostal občasnú historickú príležitosť aj židovský irealizmus. Navyše nezabúdajme, že je sebaklam, ak v tom či onom deformovanom obraze

sveta nevidíme iné, ako zlomyseľnosť a sadizmus, ktoré sa stávajú skutočnosťou v dôsledku tohto obrazu a s odvolaním sa naň. Na akciách antisemitizmu, na prenasledovaní Židov – ako na každom prenasledovaní – sa vo veľkom počte zúčastňujú tí, ktorí to robia nie v záujme ideológie potvrdzujúcej prenasledovanie alebo pod vplyvom masových emócií, ale jednoducho sú všade tam, kde je príležitosť ubližovať, prenasledovať, lúpiť a vraždiť. Nie je náhoda, že antisemitizmus produkuje takých ľudí, no produkuje ich aj všeličo iné, a o podstate antisemitizmu niekedy viac prezradia tie jeho prvky, ktoré nie sú vzdialené ani slušným, nie sadistickým a nie zlým ľuďom.

Príčinný charakter protižidovského predsudku a *väčšie množstvo utrpenia* pochádzajúceho z protižidovského zaujatia vyzdvihuje po morálnom vyhodnotení Židovstva a prostredia práve Židovstvo ako stránku, ktorá trpela a stratila neporovnateľne viacej, má teda väčšie právo i požadovať; to však neznamená, že vo vzťahu, ktorý sa po tom všetkom medzi Židmi a prostredím tvorí, bola by zaujatosť Židov menej zaujatou, ich skreslený obraz sveta bol by menej skreslený a že by irealizmus Židov bol bližšie ku skutočnosti ako irealizmus antisemitov. Nie preto som uvažoval natoľko paralelne o skúsenostiach Židov a antisemitov, aby som im našiel spoločného menovateľa, urobil z oboch vyváženú bilanciu, a aby som antisemitom a Židom striedavo udeľoval morálne lekcie. Konal som tak preto, aby som – predovšetkým Židom – naznačil, že skúsenosti, ktoré s nimi prostredie má, nech už sú založené na akejkoľvek jednostrannej a čiastkovej skutočnosti, a nech už sú zovšeobecnené akokoľvek prehnane, je zbytočné podceňiť alebo pokladať za prázdny príznak utvorený jednoducho predsudkami. Podceňiť spomínané skúsenosti je zbytočné najmä preto, lebo hoci skúsenosti Židov sú tvrdšie a rozsahom univerzálnejšie, rozhodujúcejšie sú skúsenosti okolitej, väčšinovej spoločnosti so Židmi, ktoré svojím charakterom definitívne určujú celú situáciu a jej podmienky. Úplnou pravdou teda je, že *protižidovské predsudky a protižidovské skúsenosti spoločne tvoria podmienky moderného antisemitizmu*, ktorý je bez oboch týchto fenoménov nepredstaviteľný.

Na to však, aby sa z antisemitizmu stala ústredná spoločenská otázka, nestačia ani protižidovské predsudky, ani protižidovské skúsenosti dokopy. Prirodzene, predsudky, podobne ako skúsenosti pretrvávajú istý čas aj po židovskej emancipácii, keďže tá nie je schopná zo dňa na deň likvidovať tradičné situácie starej izolácie, ktoré vyvolávajú pretrvávajú-

nie alebo obnovenie starých vzájomných foriem postojov, ktoré však znova formujú, rekonštruujú starú situáciu. Vplyv tohto začarovaného kruhu však v zdravom prostredí ustavične klesá: antisemita je čoraz viacej patologický, výnimočný jav. Normálne spoločstvo pozostáva prevažne z takých členov, ktorí si neosvojujú ani antisemitské, ani židovské chápanie vyplývajúce z izolovaného charakteru skúsenosti. Iba bezmocná spoločnosť bez vlastnej reálnej hodnoty môže pripustiť, aby v nej zavládli tieto javy a aby sa každý problém jej života niesol v znamení židovsko-antisemitského rozporu. Ani prítomnosť protižidovského predsudku, ani prítomnosť protižidovskej skúsenosti v spoločnosti nestačia teda na to, aby v istom spoločensktve urobili z antisemitizmu rozhodujúci spoločenský a politický faktor: na to je potrebná *porucha*, chorobný stav celého spoločenského vývinu.

SÚVISLOSTI ANTISEMITIZMU S PORUCHAMI SPOLOČENSKÉHO VÝVINU

Skúsenosti prostredia so Židmi sa v európskej spoločnosti neprejavovali osobitne, izolovane, ale naraz so všeobecnou spoločenskou skúsenosťou, ktorú predstavoval veľký spoločenský zvrät najnovšieho veku, rozpad a transformácia stredovekej európskej spoločnosti vybudovanej na kvalitatívnych rozdielnostiach medzi človekom a človekom. Kým európska spoločnosť pokladala pre Židov za typický relatívne racionálnejší prístup k spoločenským možnostiam, celú európsku spoločnosť, najmä však západnú Európu poznačila zmena, ktorá namiesto tradičného a zvyčajného prístupu zaviedla v súvislosti so spoločenskými možnosťami prístup účelný a racionálny. Medzitým, čo okolitá spoločnosť pokladala triezvu a podozrievavú kritiku spoločenského systému hodnôt za typickú pre Židov, začalo sa – raz postupne, raz uprostred revolučných otrasov – spochybňovanie spoločenského systému hodnôt celej Európy. Napokon medzitým, čo okolitá spoločnosť pokladala rozličné prejavy hľadania satisfakcie za utrpené krivdy za typické pre Židov, prešli všetky mocenské situácie európskej spoločnosti veľmi rozsiahlou transformáciou, ktorá ponúkala množstvo príležitostí na rozličné prejavy hľadania ľudskej satisfakcie. Viditeľná zainteresovanosť Židov v spomínaných aktivitách urobila antisemitov predovšetkým z ľudí, ktorým moderný hospodársky a spoločenský vývin priniesol krízové situácie, straty alebo komplikácie: antisemitizmus všade tam, kde sa stáva problémom, súvisí so spomínanými javmi spoločenského vývinu

a svedčí o nejakej poruche alebo ustrnutí. V dôsledku toho sa však spoločnosť s akým-takým normálnym vývinom nestala a nemohla stať antisemitskou, lebo si jasne uvedomuje, že všetky premeny riadili od Židov väčšie a od Židov nezávislé sily a záujmy.

Celkom inak to prebehlo východne od Rýna, v európskych krajinách s nerovnomerným alebo ustrnutým vývinom, kde ani moderný kapitalizmus, ani buržoázna revolúcia nestavali na vnútorných potrebách vývinu, ale na hospodárskom, politickom a intelektuálnom pôsobení už rozvinutého západoeurópskeho kapitalizmu a úspešnej západoeurópskej demokratickej revolúcie. Feudálno-aristokratická štruktúra spoločnosti ostala v týchto krajinách pomerne veľmi pevná, takže prebudovanie spoločnosti smerom k modernému kapitalizmu a modernej buržoáznej demokracii sa uskutočnilo len povrchne a formálne. Buržoázia bola po niekoľkých neúspešných alebo napoly úspešných pokusoch zastrašená, a v čoraz väčšej miere sa vzdávala cieľa premôcť feudálno-aristokratické spoločenské faktory, takže kapitalizmus na východ od Rýna sa nebudoval na páde – dokonca ani nie na oslabení – feudalizmu, ale na kapitalistickej *exploatacii* feudálnych vzťahov spoločnosti, ktoré ďalej zhoršoval v duchu najsurvejšieho koloniálneho vykorisťovania. Moderná spoločenská kritika síce napadla a podkopávala feudálno-aristokratické authority, tradície a zakorenené domnienky, ale – s výnimkou Ruska – po neúspešnom úsilí zvrhnúť feudálno-aristokratické štruktúry spoločnosti, menila sa postupne na vnútorne sa rozkladajúci proces, ktorý necharakterizovali činy, ale dogmatizmus, iracionalizmus a hlásanie falošných politických formúl.

To všetko sa vyostrilo najmä v stredo európskych krajinách, ktoré sa okrem spomínaných vývinových porúch spoločnosti alebo v súvislosti s nimi ocitli v nejakej slepej uličke politického a národného vývinu, alebo museli dlhší čas zápasíť s neistotou národného bytia. V týchto krajinách sa vec národa dostala do súvislosti so vzájomne proti sebe namierenou politikou rozličných dynastií, aristokratických skupín a vojenských klík, a tendencie, ktoré uprostred predchádzajúcich dávali prednosť otázke spoločenského vývinu, sa čoraz väčšmi javili ako prvky narúšajúce národné zápasy. V dôsledku toho sa moderné národné cítenie a moderný demokratizmus – ktoré vo francúzskej revolúcii a odvtedy v každom zdravom politickom hnutí a v každej zdravo sa rozvíjajúcej krajine ostali súvislými prúdmi – postavili proti sebe, čoho výsledkom bol zdeformovaný útvar *antidemokratického nacionalizmu* naplnený feudál-

ným, aristokratickým a mocenským duchom. Európa sa tak stala mimoriadne vhodnou živnou pôdou pre falošné politické formuly, nikam nevedúce spoločenské a politické situácie a protirečivé, príznakmi zatažené politické svetonázory. Stala sa ňou tým viac, čím väčšia a rozsiahlejšia bola v tej-ktorej krajine stagnácia spoločenského vývinu, čím väčšia bola porucha alebo neistota národného vývinu. Prvou medzi týmito krajinami bolo Nemecko, ktorého demokratické hnutia usilujúce o jednotu zaznamenali roku 1848 krach; preto roku 1871 súhlasilo s pseudojednotou hohenzollernovského Nemecka, ktoré sa navonok javilo ako moderný národný štát s prekypujúcim národným potenciálom a s mobilizovanými ľudovými masami, ale zvnútra predstavovalo bezcieľne sa rozkladajúce, bezmocné teleso rozčlenené na malé štátiky alebo malé aristokratické kruhy, ktoré sa zamotalo do stredovekej spoločenskej hierarchie; z tohto protirečenia zrodila sa vystatovačná nemecká politika prelomu storočia, ďalej prehraná svetová vojna a Versaillská zmluva, ktorú spoločensky zaostala a politicky nezrelé Nemectvo nebolo schopné stráviť. Takou krajinou bolo Rakúsko, ktoré v 19. storočí zorganizovali ako moderný štát, ktoré však ani jeden jeho národ, vrátane rakúsko-nemeckého národa, nemohol pokladať za vlastnú krajinu, naopak, každý z nich chcel patriť inam. Žiaľ, takou krajinou bolo aj Uhorsko, ktoré po neúspešnom pokuse o demokratickú premenu a národnú nezávislosť v rokoch 1848–49 súhlasilo s pseudoústavnosťou a pseudonezávislosťou vyrovnania, po páde monarchie a po Trianone sa zas urazene domáhalo spravodlivosti len preto, aby si mohlo uchovať ilúziu zachovateľnosti historického Uhorska a maďarskej vlády nad národnosťami.

Za takýchto okolností vyvolali vzťahy a trenice medzi Židovstvom a prostredím celkom iný spätný vplyv. Pre spoločnosť s feudálno-aristokratickými tradíciami je škandalózna a psychologicky nepochopiteľná skutočnosť, že prostredníctvom kapitalizmu sa relatívne málopočetná, ale veľmi vplyvná židovská vrstva vyšvihla na vrcholy ekonomickej moci; prameňom osobitnej podráždenosti stáva sa súčasne fakt, že prevažná časť emancipujúceho sa Židovstva bez väčších problémov dokázala zaujať stanovisko na podporu tak demokratického, ako sociálneho odvetvia modernej spoločenskej kritiky hýbajúcej emancipáciou, že to dokázala práve v čase, keď spoločenská kritika v širokých vrstvách zaostalej spoločnosti – nielen vo vyšších triedach – naráža na feudálno-aristokratické tradície a zvyklosti; nakoniec tu bola skutočnosť, že väčšina ešte aj úplne asimilovaného Židovstva, v dôsledku celkom odliš-

ných zážitkov a prvoradej zainteresovanosti na likvidácii alebo uľahčení židovskej situácie, len s ťažkosťami dokázala sledovať tzv. národnú inteligenciu po jej cestách cez rozličné národné hystérie, národné krivdy, národné vidiny a národné príznaky až po úplný odklon od demokracie. Tieto tri iritácie rozličného pôvodu, vyvolané v strednej Európe rovnakou krízou, prejavili sa súčasne; v dôsledku toho všetky otrasy, obavy a hľadanie vinníka vyvolané nielen chronickou krízou podkopaného, no napriek tomu nezanikajúceho feudálno-aristokratického sveta, ale i nevyriešenými otázkami národného bytia nachádzali takmer prirodzeným spôsobom v antisemitizme spoločného menovateľa pre vlastné protirečivé ideologické prvky a rozporné spoločenské tendencie. Pred všetkými jednotlivcami, skupinami a vrstvami, od veľkostatkárov po príslušníkov maloburžoázie, od dôstojníkov po profesorov histórie, pre ktorých v dôsledku slepej uličiky spoločenského a národného vývinu platný obsah a platné kategórie európskeho spoločenského vývinu stratili zmysel a dôveryhodnosť, sa systém antidemokratického a antisemitského nacionalizmu javil ako taký, ktorý dôkáže všetky doterajšie problémy jasne vysvetliť, je schopný každú iritujúcu skúsenosť interpretovať v rámci súhrnného systému, a vie prirodzeným spôsobom nájsť každé riešenie. Preto mohol v tejto oblasti medzi širokými vrstvami získať dôveru evidentný nezmysel, že medzi židovským bankárom (ktorý racionálnym prístupom k spoločenským a ekonomickým možnostiam nadobudol veľký majetok, ale súčasne nažíva s feudálno-aristokratickými predstaviteľmi moci v maximálnej zhode a prejavuje im najhlbšiu lojalitu) a medzi odborovým tajomníkom (ktorý používaním najostrejších a najrazantnejších foriem modernej spoločenskej kritiky znevažuje autoritu spoločenského systému hodnôt, no súčasne sa ostro stavia proti každému prejavu kapitalizmu) jestvuje akási tajná dohoda, ktorej konečným cieľom je zlikvidovať všetky národné úsilie a podporiť moc, najmä svetovú moc Židovstva ako celku.

Je teda pravda, že na to, aby sa židovská otázka a antisemitizmus mohli stať ústrednými otázkami spoločnosti, je okrem stredovekého *predsudku* a okrem iritujúcich *skúseností* Židovstva a okolitej spoločnosti, ktoré v modernom svete pretrvávajú, potrebný mimoriadne *patologický stav* celého *spoločenského vývinu*. V tom je pravdivosť socialistickej tézy, že židovská otázka zanikne po vyriešení spoločenskej otázky, po vzniku beztriednej spoločnosti. Neverím, že Židia a ich prostredie by nemali v takejto spoločnosti aj naďalej – ako Židia a Nežidia

– vzájomné skúsenosti a konflikty; je však isté, že v pevnom hodnotovom systéme spoločnosti, ktorá dôsledne presadzuje kvalitatívnu rovnocennosť každého človeka, emancipáciu všetkých utláčaných a skutočnú slobodu každého národa, by stratil intenzitu tak židovský predsudok, ako i antisemitská interpretácia spoločenskej krízy, a bolo by nemožné, aby židovská otázka a antisemitizmus nadobudli formu ústredných spoločenských problémov.

KOMPONENTY ANTISEMITIZMU A BOJ PROTI ANTISEMITIZMU

Moderný antisemitizmus sa teda skladá z troch prvkov. Prvým je *stredoveký protižidovský predsudok*, ktorý na základe náboženských predstáv spájal so Židmi odsúdenie, morálnu menejcennosť; tento prvok poskytoval, a z času na čas ešte i dnes poskytuje modernému antisemitizmu hotový rámec zvyklosti a formy uzatvárania sa pred Židmi, nedôvery voči nim a ich morálneho znevažovania. Druhým komponentom antisemitizmu je *množstvo vzájomných skúseností Židov a prostredia*, ktoré pretrváva aj potom, čo antisemitizmus založený na náboženskom základe stratil hodnovernosť, a ktoré vyprázdnený, vysychajúci rámec stredovekého protižidovského predsudku zaplňa novým a novým obsahom: ide o komponent, ktorý je takpovediac mäsom a krvou antisemitizmu. Trefou zložkou antisemitizmu sú poruchy *moderného spoločenského vývinu*, počas ktorých také spoločenské procesy, hnutia a krízy, ktoré nie sú schopné prebehnúť svojou normálnou, priamou cestou, vyúsťia a sú zavedené do protižidovských hnutí; tieto poruchy spôsobujú, že v jednotlivých krajinách sa zvyčajné zovšeobecnenia súvisiace so Židmi menia na skutočné príznaky, a židovská otázka a antisemitizmus stávajú sa ústredným spoločenským a politickým problémom.

V boji proti antisemitizmu, ak chceme, aby náš boj nebol márný, treba zohľadniť všetky tri činitele. Z troch činiteľov však majú prvý a tretí – protižidovský predsudok a porucha spoločenského vývinu – taký charakter, že nemožno proti nim bojovať výlučne iba v židovských súvislostiach. Boj proti predsudku, od ktorého – poznajúc ostatné zložky moderného antisemitizmu – nemôžeme očakávať rozhodujúci vplyv, musí sa komplexne zamerať proti každej nenávisti, prenasledovaniu, predsudku, poverou motivovanému obvineniu a proti predpokladu a hlásaniu osudom predurčených rozdielov medzi človekom a človekom. Podobne ani proti nastolovaniu židovskej otázky a antisemitizmu, ak sa

tak deje v záujme odvedenia pozornosti od spoločenských otázok nemožno bojovať ináč ako komplexným riešením spoločenských otázok. Každé úsilie, ktoré chce v týchto súvislostiach osobitne a osebe pokračovať v boji proti antisemitizmu, vedie k veľmi častej, hoci nevyslovene domnienke, že nenávisť voči Židom by mala byť *zakázanejšia* vec ako nenávisť voči iným a boj za práva Židov by mal byť *pokrokovejšou* vecou ako boj za práva iných. Židia s citlivým svedomím by si z toho mali všimnúť toľko, že svojimi dôsledkami je nenávisť voči Židom – podľa skúsenosti – naozaj nebezpečnejšia ako iné druhy nenávisti; ale okrem toho medzi veľkými vecami ľudskej dôstojnosti, medzi veľkými emancipáciami nepatrí židovskej veci nejaké principiálne prvenstvo. Situácia počas druhej svetovej vojny, v ktorej sa vec Židov pred každou inou vecou stala záležitosťou celého pokrokového ľudstva, predstavovala spätný obraz hrôz nemeckého prenasledovania Židov; keď sa prenasledovanie skončilo, spomínaná situácia zanikla. (Množstvo sklamaní a podráždenosti pochádza práve z toho, že zanikla veľmi náhle a dosť chladne). V dôsledku toho veľa pokrokovito zmýšľajúcich ľudí nerado počúva o *osobitnom* boji proti antisemitizmu. Vzťah Židovstva a prostredia však má také bezprostredné problémy, ktorých analýza nemôže byť závislá od ukončenia všeobecných a dlhodobých procesov, ako je zánik predsudkov a vyriešenie spoločenských otázok. Každý cíti, že práve oblasť bezprostrednej spoločenskej skúsenosti je tou oblasťou, ktorá si vyžaduje osobitný prístup k židovskej veci, najmä na úseku individuálnych postojov si žiada správnejšie príklady, ľudské zblíženie a určité uvoľnenie, ktoré boj proti predsudkom a za spoločenský pokrok sám osebe nenahrádza.

Pravou oblasťou v úzkom význame chápaného boja proti antisemitizmu je práve oblasť spoločenských skúseností. Ak v skutočnosti prebieha nejaký boj, prebieha práve v tejto oblasti; ale keďže tí, čo tento boj individuálne alebo organizovane vedú, si len zriedkakedy uvedomujú, z akej spoločenskej skúsenosti sa rodí antisemitizmus, je to oblasť, kde dochádza k najväčšiemu množstvu najosudnejších chýb.

Najvšeobecnejšou chybou je, keď boj proti antisemitizmu vedú v duchu, v akom sa antisemitizmus prejavuje v skúsenosti Židov. Nežidovskí bojovníci tohto druhu zápasu proti antisemitizmu obyčajne nemajú dostatok odvahy alebo jasného videnia, aby poukázali na bezperspektívnosť svojho boja. Preto ostávajú alarmujúco a desivo nepôsobivé všetky zobrazovania antisemitizmu, ktoré so zámerom prebudia svedomie Nežidov predstavujú antisemitizmus ako fenomén, ktorý sa nerodí z ničoho

iného ako z uverenia zlomyseľným a celkom neopodstatneným lžiam a vedie k prenasledovaniu a vražde celkom nevinných ľudí. Takémuto zobrazovaniu skutočnosti a masových udalostí však v každodenných skúsenostiach Nežidov nezodpovedá takmer nič. Muselo prísť najhoršie prenasledovanie Židov a masové vraždy hitlerizmu, aby sa tento obraz ako pravdivý jav ukázal na istý čas aj väčšiemu počtu Nežidov; stopu však zanechal len v jednotlivcoch s veľmi citlivým svedomím a v kolektívoch nesmierne citlivých voči krivdám páchaným na ľudskej dôstojnosti; vo všeobecnosti však, tak ako sa prenasledovanie a vraždy časovo vzdalujú, ich miesto znova a čoraz väčšmi zaujíma každodenná skúsenosť, ktorá medzi príčinami antisemitizmu pripisuje rozhodujúci význam spätnému vplyvu vyvolanému Židmi. A preto spomínaná forma boja proti antisemitizmu, ktorá vychádza zo židovskej skúsenosti, ostáva celkom bez ohlasu, resp. ohlas vyvolá len v kruhu Židov, a napokon vyznie ako príhovor Židov k Židom, z čoho nikto nemá nijaký úžitok.

K osudnému zvratu tohto druhu boja proti antisemitizmu dochádza vo chvíli, keď z oblasti vplyvania na svedomie prejde do oblasti trestno-právneho stíhania, kde z viacznačnosti slova „antisemita“ vzniká ihneď nejaká nepríjemnosť. Potrestať možno a treba takého antisemitu, ktorý roznečuje nenávisť voči Židom. Konštatovať takýto trestný čin a určiť jeho objektívne kritéria, však nemožno podľa miery židovskej skúsenosti, lebo pre ňu je každá krivda nedeliteľná, v rámci i mimo hraníc trestného činu, a za antisemitu pokladá každého, kto nemá rád Židov. Na takomto základe sa začínajú fatálne pokusy, ktoré chcú rozličné prejavy vcelku ľahostajného postoja voči Židom stíhať podľa trestného zákona. Spomínané prejavy môžu byť v danej situácii naozaj veľmi bezohľadné a urážlivé, ale o tom, či sú trestné, nemôže rozhodnúť otázka, v akej miere niekoho urazili. K rozhodnutiu, či je niečo urážkou, či ide o odhodlanú nenávisť voči Židom alebo o časť obyčajných zovšeobecnení prostredia, prípadne o výsledok príležitostnej zrážky, musíme celý prípad preniesť, povedzme, do portugalského kontextu; keď sa ukáže, že príslušný čin týkajúci sa Portugalcov a oznamovaný Portugalcom je rovnako trestný, až potom môžeme byť spokojní, že sme prenasledovali existujúci a trestný antisemitizmus, a že sme nevypestovali ďalší.

Rovnako opačne zvykne vypáliť na druhej strane aj dobrý úmysel Nežidov „vyriešiť“ židovskú otázku, alebo ich úmysel zhumanizovať zblíženie sa so Židmi pomocou „úprimnosti“ tak, že za úplnú skutočnosť

prijímajú bez všetkého skúsenosti Nežidov so Židmi; na tomto základe určujú Židom morálne direktívy o tom, ako sa „majú správať“, aby nevyvolávali antisemitizmus: majú byť menej dychtiví, menej požadovavčí, menej kritickí, menej deštruktívni, menej cynickí, menej citliví, menej nezmieriteľní, menej pomstychtiví atď. Najmä kňazi sa domnievali, že z titulu svojho povolania môžu bez všetkého úspešne hovoriť o hriechoch iných, teda aj o „židovskom hriechu“. Tieto lekcie však odovzdane počúvajú iba Židia so sklonom k sebaopodceňovaniu; ostatných skôr rozčuľujú a odrádzajú od prijatia názoru, že na vzniku antisemitizmu mal podiel aj postoj Židov a následná spätná reakcia na tento postoj. Spomínané rady totiž znamenajú pre Židov prevažne len kopu nepriateľsky zameraných zovšeobecnení a kopu neuskutočniteľných výziev, s ktorými si ani Žid náchylný k najkrutejšiemu sebaopoznaniu nevie rady, pretože pre neho sa „zlé vlastnosti“ Židov javia väčšinou v iných súvislostiach. Nehovoriac už o tom, že za spomínanými radami je ukrytý typický a naivný príznak, podľa ktorého Židia majú svoj tajný sanhedrín, najvyššiu radu, v ktorej židovský hlavný bankár, židovský hlavný revolucionár a židovský hlavný žurnalista sedia spolu pod vedením bradatého židovského hlavného rabína a z času na čas vyznačia pravidlá, ako sa majú Židia „správať“. Keďže nič také neexistuje, spomínané výzvy, aj keď sa prihovárajú Židom, ozajstný ohlas nenachádzajú v kruhu Židov; čiže sú to príhovory Nežidov k Nežidom, z čoho takisto nemá nikto úžitok.

Ak to všetko je nevyhovujúce, čo sa dá vôbec robiť? Keďže na oboch stranách sú vášňami zdeformované a nesprávne pochopené skúsenosti, oveľa väčší význam má jednoduchý oznam a akceptácia ako udeľovanie vratkých a nepresvedčivých lekcií alebo uzatváranie paktov za každú cenu. Naša otázka nech znie tak, kto komu a čo môže povedať v znamení boja proti antisemitizmu.

Čo môže o tom povedať Nežid Nežidovi? Po prvé, aby nikdy, nijakým gestom nepotvrdoval svojim druhom jednostrannosti nežidovskej skúsenosti a z nej vyplývajúce skreslené abstrakcie, ale aby sa pokúsil v sebe i v druhých ustavične oživovať bezprostredný konkrétny ľudský obsah každej židovskej veci a jej podstatnú totožnosť s každou inou ľudskou vecou. Má si položiť otázku, či za precenením krívd zo strany Židov nie je často popretie ich ľudskej rovnocennosti. V individuálnych krívdách a spoločenských problémoch pripisovaných Židom má poukazať na kauzálnu úlohu morálnej pohodlnosti, sebaopodceňovania a ne-

zodpovednosti Nežidov. Ustavične a neúnavne má oznamovať a opakovať všetky fakty, ktoré pozná o nesmiernom množstve židovského utrpenia, a má hovoriť o množstve ľudských krívd, ktorými zvyčajné morálne súdy a morálne znevažovania ešte stupňujú fyzické útrapy a ľudské straty Židov. Má hovoriť o zodpovednosti a účasti, ktoré za utrpenie Židov zafažujú celý okolitý svet a ktoré preto aj sám pociťuje a berie na seba; má to však robiť bez toho, aby pokánie a pocit zodpovednosti vnucoval ľuďom, ktorí na to nedozreli.

Čo môže povedať Nežid Židovi? Bez akéhokoľvek zovšeobecnenia, vysvetľovania morálneho vyvodzovania dôsledkov môže hovoriť o faktoch nežidovskej skúsenosti: jednoducho o tom, ako sa javí Žid vo svete Nežidov, aké má nežidovský svet skúsenosti, čo pokladá za charakteristické, čo uznáva, čo závidí, čo pokladá za nezvyčajné, čo za urážlivé a čo nechápe v súvislosti so Židmi. Má hovoriť bez toho, aby sa pokúsil Židom vyčítať „tvrdé pravdy“, alebo aby čo i len v najmenšej miere chcel predpisovať, čo majú a čo nemajú Židia robiť, ako sa majú správať, alebo aby utváral teórie o tom, akí sú Židia a v čom je ich problém. Má svedčiť o zodpovednosti, ktorú pociťuje za minulé i súčasné krivdy na Židoch, a nemá za to chcieť nič, najmä nie to, aby Židia zabudli na všetky utrpenia a odpustili. Môže od nich žiadať nanajvýš to, aby svoju vec neizolovali od vecí iných, ale aby svoje utrpenie, ponížovanie a hľadanie spravodlivosti stotožnili s utrpením, ponížovaním a hľadaním spravodlivosti iných.

Čo môže povedať Žid Nežidovi? Môže hovoriť o realite a bezprostrednom ľudskom obsahu židovskej skúsenosti, a po ignorovaní všetkých opačných výziev a chlácholení má hovoriť o hrozných faktoch židovského utrpenia v minulosti a nedávnej minulosti a aj o tom, že tieto utrpenia sa ešte vo všetkých súvislostiach a všade dodnes neskončili. Nech sa nepokúša nahovoriť Nežidom svoje predstavy o príčinách antisemitizmu, ktoré ukazujú Židov v príliš priaznivom a Nežidov v príliš nepriaznivom svetle; a nech neuplatňuje voči Nežidom kolektívnu zodpovednosť, lebo to nemajú radi ani tí, čo sú inak ochotní participovať na kolektívnej zodpovednosti.

Napokon čo užitočné môže v znamení boja proti antisemitizmu povedať Žid inému Židovi? Otázku, aké morálne a praktické ponaučenia vyplývajú pre Židov zo vzájomného vzťahu Židovstva a prostredia, musia sformulovať predovšetkým Židia, ja sa k nej podnetne vyjadriť nemôžem. Toľko však tuším, že pre židovské sebaopoznanie nemajú veľký

význam podobné tézy, akú vyslovil aj nebohý Károly Papp³¹, podľa ktorého sú Židia „samovražedný národ“: domnievam sa, že podobné existenciálne formuly sú viac škodlivé ako užitočné, lebo naznačením akejsi pseudofatálnosti ochromia zdravý zmysel pre realitu a plodnú aktivitu, a medzi človeka a skutočnosť vsunú istú formulu. Mám podozrenie, že ani židovský kazateľ morálky nemôže začať iným, iba tým, čo je začiatok a koniec každého podnetného vplyvania: vystúpte z izolácie svojich subjektívnych skúseností a nepomýľte si produkty vlastného myslenia so skutočnosťou. Tieto základné tézy však môžu pre Židov konkretizovať iba Židia.

3. ŽIDOVSKÁ ASIMILÁCIA A ŽIDOVSKÉ SEBAVEDOMIE

Je načase nastoliť otázku, akým smerom sa po takejto minulosti a za takýchto podmienok uberá budúci kolektívny osud Židov a osud židovského spoločenstva: čiže musíme nastoliť aj otázku židovskej asimilácie, židovského menšinového alebo národného vedomia a sionizmu. V súvislosti s položenými otázkami takisto „koluje“ niekoľko jednoduchých téz, ktoré chcú z vlastných čiastkových právd vyvodiť všeobecnosti univerzálnej platnosti.

NÁZORY O ŽIDOVskej ASIMILÁCII A ŽIDOVskom SEBAVEDOMÍ

Prvou zo spomínaných téz je, že po zániku stredovekého predsudku a tým, že Židia sa vzdajú najnápadnejších prvkov rítu, že sa emancipujú, naučia jazyk okolitej krajiny, uplatnia sa v jednotlivých povolaniach, sa ich asimilácia s okolitou krajinou už aj uskutočnila. Podľa názorov socialistov to samé osebe nestačí, no bude stačiť skutočnosť, ak po vzniku beztriednej spoločnosti definitívne zaniknú aj príčiny, ktoré vyvolali umelé odlúčenie Židov, ich nezdravú lokalizáciu v pracovných a spoločenských súvislostiach, a nepokojné sily spoločenskej transformácie odpúťali smerom od antisemitizmu. Preto sa domnievajú, že s asimiláciou, ktorá prebieha alebo prebiehala vo vyšších alebo stredných vrstvách sa neoplatí zaoberať, lebo jednak celý proces sa odohráva v triednom rámci, ktorý je vývinom odsúdený na zánik, jednak nejde o pravú asimiláciu, lebo sa zakladá skôr na spoločných triednych záujmoch

a snobizme ako na skutočnom splynutí; v súčasnosti môže pravá asimilácia prebiehať nanajvýš v predvoji beztriednej spoločnosti, v proletariáte a v jeho politickom hnutí. Proti tejto téze stojí vo vyšších a stredných vrstvách veľmi rozšírený názor, že skutočnú asimiláciu možno zaznamenať práve v ich kruhoch, a že s asimilovanými „panskými“ Židmi by nebol žiadny problém, keby nebolo nevzdelaných, špinavých „východných“ Židov bez morálnych zábran. Existuje aj názor, podľa ktorého asimilácia je síce možná, ale len prostredníctvom vzdania sa všetkých súvislostí spojených s príslušnosťou k židovskému spoločenstvu, čoho východiskovou podmienkou je krst. V podstate ten istý názor s náboženským podtextom vyznávajú aj kresťanské cirkvi, ktoré chcú v jednotlivých krajinách plniť aj národnú úlohu, t.j. hodlajú zasahovať do otázky spoločenskej asimilácie.

Zjednodušené tézy s protichodným významom vyzdvihujú príčiny neuskutočniteľnosti alebo sotva premožiteľných ťažkostí asimilácie. Jedným z často zdôrazňovaných dôvodov je nemennosť židovských črt a ich výrazná odlišnosť od svojrázností okolitých národov, čo zvyknú zdôvodňovať nielen na základe rasovej teórie, ale aj spoločenskými či morálnospoločenskými súvislosťami. Ďalšie zdôvodnenie sa odvoláva na dominantnú silu židovského *sebavedomia a solidarity*, ktorá sa v tisícich malých a veľkých súvislostiach prejavuje aj po údajnej asimilácii a znemožňuje úplné splynutie. Spomeňme napokon spoločný názor sionistov a mnohých židovských a nežidovských ideológov pre národné otázky, že židovský *osud* predstavuje taký determinujúci moment, ktorý či už chápeme tragicky, či jednoducho realisticky, či ako poslanie, či ako kliatbu alebo dôsledok neprekonateľnej averzie okolitého sveta, nedovoľuje takpovediac nikomu, aby pred ním ušiel, aby sa mu vyhol, a preto sú máme pokusy alebo ilúzie asimilácie vyplývajúce z úniku, nedostatku *sebavedomia* alebo zo snobizmu odsúdené a priori na neúspech.

PROBLÉM ASIMILÁCIE

Ak sa chceme vyznať medzi čiastkovými pravdami všetkých spomínaných téz, musíme si predovšetkým ujasniť, čo chápeme ako asimiláciu. Asimilácia je spoločenský proces, počas ktorého sa jednotlivci alebo skupiny stanú členmi nového spoločenstva, ku ktorému doteraz nepatrili, splynú s ním, prispôbia sa mu, stanú sa mu podobnými. Keďže každý človek sa – nielen podľa jedného, ale podľa rozličných druhov súvislostí – nachádza vo vzťahu príslušnosti, splynutia alebo rozchodu s mnoho-

rakými spoločenstvami, skutočný problém asimilácie by bolo správnejšie obmedziť na prípad, keď jednotlivci alebo skupiny vystupujú z takého spoločenstva, ktoré sa dovtedy *rozhodujúcou* mierou podieľalo na ich spoločenských podmienkach, a vstupujú do kolektívneho života spoločenstva, ktorého určujúca sila je rovnako intenzívna. Najznámejšie takéto spoločenstvá s najvýraznejšou určujúcou silou sú národy, kmeňe, mestské štáty, náboženské a rítové spoločenstvá, rehole a triedy. Medzi nimi sa najčastejšie spomína asimilácia s moderným *národom*, ktorý je v súčasnosti spoločenstvom s výraznou určujúcou silou. Súčasne však o ňom musíme vedieť, že – spolu s náboženstvom a s triedou – patrí k abstraktnému druhu spoločenstiev, príslušnosť ku ktorým nie je natoľko konkrétna, založená na každodenných skúsenostiach a taká samozrejماً, ako napr. príslušnosť ku kmeňu, rítu alebo mestskému štátu, ale sa nachádza v spoločenstve oveľa komplikovanejších, vzdialenejších, abstraktnejších vecí, akými sú historické vedomie, politická a ekonomická organizovanosť, spoločenský systém noriem a škôl, životný štýl a ideály spoločenskej morálky. Asimilácia s takýmito abstraktnejšími spoločenstvami vzdialenými od bezprostrednej skúsenosti nemôže prebiehať len cez abstrakcie, v ktorých sa spoločenstvo zobrazuje, ale musí – dokonca nevyhnutne – participovať na kolektívnom živote konkrétneho prostredia, na skutočnom živote nejakej jeho menšej jednotky.

I keď sú rozličné druhy asimilácie procesmi totožného obsahu, všimnime si rozdiel medzi osobitnou, osobnou, *individuálnou asimiláciou* a medzi globálnou *spoločnou asimiláciou* celého spoločenstva. V prípade individuálnej asimilácie je dôraz na *opustenie* istého spoločenstva alebo na *zániku* jeho určujúcej a spájajúcej sily a na *pripojenie* sa k niečomu inému, novému. Pre jednotlivca – ak sa len neocitne v nejakej dynamickej spoločnosti disponujúcej vnútorným elánom a rýchlou asimilačnou silou – to nie je ľahký proces, ktorý sa končíva často len po jednej–dvoch generáciách; problémy, bolesti a ťažkosti asimilácie spomínajú sa a analyzujú prevažne v súvislosti s takouto individuálnou asimiláciou. Pri ďalšej, spoločnej, globálnej asimilácii nie je dôraz na individuálnom opustení spoločenstva, ale na *splynutí* celého spoločenstva, na postupnom klesaní jej určujúcej sily, popri ďalších determinantách kolektívnej príslušnosti na jej zatlačení do úzadia. Spoločná, globálna asimilácia v podstate nie je iné a nemôže byť iné ako proces, ktorý neprebieha o nič jednoduchšie a ľahšie ako individuálna asimilácia, pretože

sa skladá z množstva individuálnych asimilácií; relatívne menej nápadná a súčasne pomalšia je nanajvýš preto, že zainteresovaní ňou neprechádzajú jednotlivo, ale kolektívne. Nevyhnutné však je, aby aj globálna asimilácia bola skutočným kolektívnym procesom, ktorý prebieha v rozličných prostrediach, v menších jednotkách kolektívneho života; nemôže pozostávať iba z toho, že o rozličnej príslušnosti istých skupín ľudí, o ich asimilácii alebo asimilovanosti utvoríme nejakú všeobecnú tézu alebo požiadavku, alebo že jednotlivé skupiny podľa určitých štatistických kritérií jednoducho zaradíme inam alebo nazveme inakšie.

Proces asimilácie môžu skomplikovať alebo uľahčiť najrozličnejšie činitele: predovšetkým stupeň určujúcej sily starého spoločenstva, miera vzdialenosti medzi dvoma spoločenstvami, sila príťažlivosti, vnútorný poriadok a rovnováha nového spoločenstva a jeho správanie sa voči asimilovaným atď. Je teda všeobecne známe, že v procese asimilácie ľahšie sa stane z Bulhara Srb ako z Gréka Holanďan, že ľahšie sa stane chudobný roľník gazdom alebo maloobchodník bankárom ako roľnícky chlapec hlavným stoličným sudcom alebo ako obchodník zemanom. V týchto súvislostiach však treba okolo otázky asimilácie bližšie objasniť niekoľko hľadísk.

Ak hovoríme o charakteristických črtách, o svojráznostiach asimilovaných a asimilujúcich, o ich zmenách, o opúšťaní a prijímaní svojráznosti, používame tieto pojmy v dvoch splyvujúcich, ale napriek tomu jasne sa odlišujúcich významoch. Na jednej strane je určitá elementárna, základná skupina spoločných svojrázností, ktorých pôvod je sčasti rodový, mentálny, sčasti etnický, kultúrny a výchovný, každopádne však ide o svojráznosti, ktorých prejavy sú *inštinktívne* alebo sa stali inštinktívne. Z nich sa skladá časť profilu toho-ktorého národa alebo iného spoločenstva, časť profilu s neurčitou, ale predsa sa črtajúcou hraničnou čiarou, ktorá sa prejavuje v podobe fyzických typov – nie v podobe jedného fyzického typu! –, t.j. v temperamente, životnom tempe, gestách, náladách, humore, muzikálnosti, ozdobnom a chufovom inštinkte, invenciách, pracovnom tempe. Inú skupinu kolektívnych svojrázností však tvoria kolektívne *formy postoja*, postupy, jazyk, konvencie, pravidlá hry, cti a komunikácie, nepísané podmienky a požiadavky, solidarita, vzory, ako aj – v prípade aktívnejších, činných, bojových kolektívov – kolektívne ciele, ideály a disciplína. Prirodzene, tieto sú vo viacnásobnom vzájomnom vzťahu a pôsobení s inštinktívnymi prvkami mentality, no vôbec nejde o to, že by čerpali iba z nich, lebo rovna-

ko, alebo ešte väčšmi na nich participujú výchovné, náboženské, politické systémy, školy, historické skúsenosti, otrasy, poučenia, spoločenský vodcovia a vzory, skrátka množstvo vecí, ktoré znamenajú sčasti aj vplyvy iného typu, sčasti – navyše – aj univerzálne ľudské vplyvy. Hranica medzi dvoma skupinami spomínaných kolektívnych svojrázností je – prirodzene – vratká, je však isté, že množstvo svojrázností, s ktorými sa možno a treba asimilovať, tvoria svojráznosti druhej skupiny. Asimilácia neznamená zbaviť sa všetkých charakteristických alebo typických vlastností a stať sa neodlíšiteľným, „frečtým“; nie je to podstata, najvyšší pozdný a prípadne sprievodný jav asimilácie. Asimilácia znamená žiť v procese života nejakého skutočného, živého spoločenstva, znamená poznanie, praktizovanie a prijímanie jeho foriem postoja, konvencií a požiadaviek. Asimilovaný zato ešte môže mať typický nos, typickú kuchyňu, typické životné tempo, typický spôsob reči, cudzie slová, čiže môže mať naďalej všetky fyzické a etnické danosti, ktoré nemajú – alebo majú len v nepatrnnej miere – spoločenskoorganizačný význam. Vlastnosti, ktoré sú naozaj rodové alebo etnické danosti, sa relatívne málo prejavujú ako prekážky asimilácie v duševnom svete toho, čo sa chce asimilovať; oveľa väčšmi sa prejavujú ako oporné body averzie, predsudkov a izolácie prostredia, ako ohraničenia a obmedzenia vhodné na presadenie izolácie. Prekážkami asimilácie sa stávajú predovšetkým tak, že *po* zrážke kolektívnych záujmov alebo foriem postoja a v jej dôsledku utvorí prostredie z niektoej z týchto daností akúsi deliacu čiaru alebo hranicu, ako napr. z farby pleti černocho alebo zo židovskej babičky. Ťažkosti zo strany asimilanta sa nemajú natoľko formy rodových a etnických črt, ako skôr formy utvorené v oblasti kolektívneho spoluzitia, kolektívnej kooperácie a v oblasti prístupu ku kolektívnym možnostiam, ktoré sme opísali v kapitole o vzťahu Židovstva a prostredia, a ktorých pôvod nie je rodový, rasový, ale až príliš spoločenský, historický. To im prirodzene, nezabrání, aby sa v určitom prípade – na rozdiel od rodových alebo etnických črt – stali zdrojom väčších konfliktov. Ide o spoločenské formy postoja, ktoré, ak sú náhodou zamerané proti formám postoja prostredia, môžu vyvolávať zrážky ustavične narúšajúce asimiláciu, i keby nešlo o statické črty, ktoré charakterizujú len jednu skupinu ľudí a ktoré od začiatku znemožňujú asimiláciu.

Medzi formami postoja a konvenciami osvojenými počas asimilácie je na prvom mieste – okrem najelementárnejších zvykov – osvoje-

nie *jazyka*, čo pri asimilácii inojazyčných, najmä národných spoločenstiev býva prvým a východiskovým krokom.

Lenže prijatie jazyka a najelementárnejších zvykov samé osebe asimiluje iba vtedy, ak v iných kolektívnych súvislostiach už existuje väčšia miera totožnosti alebo stotožnenia sa. V ojedinelých prípadoch je asimilácia možná aj bez osvojenia si jazyka; ide najmä o asimiláciu spoločenstiev, ktoré sú založené a usporiadané na základe viacjazyčnosti.

Spomínali sme už význam zapojenia sa do *solidarity* nového spoločenstva. Nechápme to znova tak, že podstatou asimilácie je skutočnosť, že asimilovaný „drží spolu“ len s členmi nového spoločenstva, že im nadržiava, a voči príslušníkom svojho starého spoločenstva je zaujatý. Otázka solidarity nestáva sa praktickou v takýchto abstraktných konfrontáciách, ale v celkom iných, konkrétnych kolektívnych štruktúrach. Asimilácii samej osebe nemôže zabrániť skutočnosť, že asimilovaní jednotlivci alebo skupiny uchovávajú si aj cez dlhé generácie nielen istý stupeň vedomia osobitosti, ale aj súdržnosť, ochotu vzájomne sa podporovať, morálne i materiálne si pomáhať, zvýšený záujem o vzájomné problémy, ako to vidíme u Škótov, Korzičanov, Sikulov a okrem iných aj u Židov. Zapojenie sa do solidarity nového spoločenstva je však závislé od toho, či si asimilovaní v menších, opravdivých kolektívoch nového spoločenstva, ktorých sa stali súčasťou, osvoja zmysel a ciele ich postupov, plánov, bojov a pravidiel, alebo sa ich len naučia a budú ich pokladať výlučne za prostriedok používaný v záujme vlastnej solidarity iného druhu; t.j. či tieto ciele a postupy sfaľujú. Súdržnosť, zaujatosť, sledovanie vlastného prospechu nestávajú sa osudnými a nebránia asimilácii tým, že prekračujú rámec objektívnosti – prevažná väčšina ľudí prežije celý život mimo hraníc objektívnosti – ale tým, že deformujú, zbavia cieľa i významu kolektívne štruktúry, vnútri ktorých sa uplatňujú.

Z činiteľov sťažujúcich a uľahčujúcich asimiláciu by som však chcel vyzdvihnúť jeden, o ktorom sa úvahy venované vždy len kolektívnym a psychologickým procesom v duši *asimilovaného* zmieňujú relatívne málo. Najrozhodujúcejším, najvýznamnejším, najviac uľahčujúcim a v danom prípade najviac sťažujúcim činiteľom asimilácie je vnútorný poriadok a rovnováha *asimilujúceho* spoločenstva, lebo celý asimilačný proces sa odohráva v rámci jeho prostredia a za jeho určujúcich podmienok. Každé spoločenstvo otvorene alebo potichu určí podmienky asimilácie, ktoré nie sú vždy ľahké, dokonca v prípade uzavretejších a už-

ších spoločenstiev môžu byť malicherné a zámerne sťažené; spôsob, akým na základe týchto podmienok niekoho medzi seba prijímú alebo neprijímú, nie je vždy príjemný, ba niekedy je priamo bezohľadný; možno, že asimilujúca spoločnosť má pre asimilovaného pripravených množstvo krívd za to, že sa nepozdraví, neakcentuje, nepolemizuje, nevybavuje svoje obchodné alebo iné záležitosti tak, ako to od neho očakávajú. Ale vo vyváženom spoločenstve so serióznym vnútorným životom sú podmienky asimilácie vždy jasné a rozhodné, a seriózne spoločenstvo ochráni každého, koho raz prijalo, slovom: seriózne spoločenstvo v ničom a teda ani v tomto nepodvádza. Úprimný, usporiadaný, harmonický alebo falošný, protirečivý, disharmonický ráz kolektívneho života a spoločenských foriem asimilujúceho spoločenstva je azda najrozhodujúcejším činiteľom v otázke, či bude proces asimilácie priamy a čistý alebo protirečivý a neistý.

CESTY A PROBLÉMY INDIVIDUÁLNEJ ASIMILÁCIE ŽIDOV

Asimilácia Židov, či je individuálna alebo kolektívna, nemôže byť a ani nie je iný proces, ako ktorákoľvek asimilácia. Individuálna asimilácia Židov aj pred ich emancipáciou, ale najmä odvtedy prebehla a prebieha na najrozličnejších bodoch, prirodzene nie sama osebe a nie vo vzduchoprázdne, ale ako každá asimilácia, cez nejaké skutočné, konkrétne spoločenské prostredie. Existovalo a existuje množstvo takýchto bližších asimilačných prostredí, menších, konkrétnych spoločenstiev: krst, vstup do kresťanských náboženských spoločenstiev, činnosť v spoločstvách a kruhoch európskeho voľnomyšlienkarstva, príslušnosť k výrobným, odborným, profesionálnym, intelektuálnym a pracovným spoločествám s výrazným a intenzívnym vnútorným životom, podiel na tvorivej práci literárnych, vedeckých a umeleckých spoločenstiev nejakej krajiny, účasť na politických a spoločenských hnutiach, štátna služba, spoločenský život, školy, vidiecky život, sobáš, priateľstvo, osobné vzťahy atď. Najsilnejšími asimilačnými prostriedkami v celej Európe boli: krst, škola, tzv. spoločenský život (pokiaľ má alebo mal význam), účasť na odborných aktivitách, najmä na duchovnom živote a – naposledy, ale svojím významom nie v poslednom rade – robotnícke hnutie.

Asimilácia Židov sa prostredníctvom týchto kanálov uskutočňovala a uskutočňuje bez prerušenia. Fakt, že židovská asimilácia patrí medzi ťažšie prípady asimilácie, je všeobecne známy. Sťažujúcim činiteľom asimilácie je výrazný charakter integrujúcej sily starého židovského

ho spoločenstva, silné náboženské, národné, intelektuálne a morálne sebavedomie a kultúra, ktoré v Židovstve udržiavali pocit a vedomie nadradenosti a vyvolenosti aj napriek meniacej sa ideovej báze. V určitom zmysle sťažujúcim činiteľom je aj psychologická záťaž židovskej situácie spôsobená morálnym znevažovaním, ktorá istý čas sprevádza aj tých, ktorých už súdržná sila a sebavedomie spoločenstva opustili, ba niekedy práve tých sprevádza najvytrvalejšie; spomínaný činiteľ síce podporuje úmysel asimilovať sa, no súčasne zafažuje asimilačný proces tým, že motívom opustenia starého spoločenstva a orientácie sa na nové spoločenstvo je v mnohých prípadoch nie natoľko alebo nie len príťažlivosť nového spoločenstva, ale aj blok starého spoločenstva zafažovaného morálnou menejcennosťou, rodovým handicapom a kolektívnou izoláciou.

Popri týchto ťažkostiach, ktoré sa prejavujú najmä v duševnom svete Židov, vyskytujú sa obyčajne oveľa závažnejšie problémy, ktoré kladie pred asimiláciu správanie sa okolitých spoločenstiev. Okolité spoločenstvá totiž, či už sú viac, či menej izolované, sa v dôsledku protižidovského predsudku a vzájomného vzťahu Židovstva a prostredia, pred Židmi uzatvárajú o jeden či niekoľko stupňov viac ako pred ostatnými.

Ťažkosť asimilácie však tak na strane Židov, ako na strane prostredia, nespočívajú iba v spôsobe, akým sa ktorýkoľvek z nich chtiac či nechtiac vyjadruje k otázke asimilácie a spoločenskej príslušnosti. Menším problémom asimilácie nie je ani už opísaná relatívna rozdielnosť ľudských a kolektívnych foriem postoja v oblasti využívania kolektívnych možností, v oblasti zaujatia stanoviska voči spoločenskému systému hodnôt a v oblasti giest upriamených na hľadanie satisfakcie, ktoré pochádzajú z napätia nadradenosti a podriadenosti. Tieto formy postoja aj v relatívne priateľskom prostredí ľahko a rýchlo budia dojem rozdielnosti a zdržanlivosti, a známy charakter predstáv protižidovských predsudkov dáva vždy príležitosť a možnosť, aby konkrétne trenice a odchýlky nadobudli – ihneď a rýchlejšie ako im podobné – *principiálny* a *všeobecný* význam a výklad.

Na základe toho sa potom často hovorí o viac-menej nevyhnutnom *židovskom osude* a v súvislosti s ním o bezperspektívnosti asimilácie a potrebe židovského sebavedomia. Relatívne podrobne sme si všimli miestami tragický proces, počas ktorého zachovanie židovských situácií zapríčiňuje zachovanie židovských foriem postoja, avšak zachovanie židovských foriem postoja vyvoláva na základe protižidovského

predsudku v prostredí neúmerne záporné reakcie, čím spôsobuje pokračovanie židovského osudu, alebo sa na ňom aspoň podieľa. Zachovanie židovských foriem postoja – popri nešťastných spoločenských danostiach a danostiach prostredia – v podobe začarovaného kruhu stabilizuje situácie, ktoré, ak chceme, naozaj môžeme nazvať židovským *osudom*, ale iba v prípade, ak tomuto slovu nepridáme význam nevyhnutnosti, ani na mystickom, ani na spoločenskom základe. Bolo by totiž veľmi zavádzajúce, keby sme kolektívnu situáciu, na ktorej má veľký podiel predsudok prostredia, definovali ako nejakú v nej samej ukrytú nevyhnutnosť, aj keby sme odmietli, že to je jej jediná príčina. Je vyslovenou zlomyseľnosťou, keď ako dôkaz pre nevyhnutnosť židovského osudu použijeme argument, že v 20. storočí sa vyskytla šialená politická ideológia, ktorá židovský pôvod ľudí zisťovala až po starú a prastarú matku, a týmto spôsobom všetkým, čo sa ocitli na jednej lodi, nanútila kolektívny osud utrpenia, spoločného životného ohrozenia a spoločnej smrti. Všetci, ktorí prešli spomínanými útrapami, sa v určitom zmysle naozaj stali jedným spoločenstvom, a ako pri každom prenasledovaní, aj tu existuje množstvo príkladov, že pod vplyvom útrap sa ľahostajní zmenia na uvedomelých, napoly asimilovaní sa vrátia z načatej cesty, dokonca aj iným smerom asimilovaní sa disimilujú a vrátia do pôvodného spoločenstva. Nejde však o osud predurčený židovským pôvodom, ale o vplyv takej konkrétnej historickej skúšky alebo skúšok, ktorý môžu iné životné skúšky, iné spoločenstvá, iné procesy rovnako aj skrížiť a vyvážiť. Práve preto v zovšeobecnení a vo vyvodení dôsledkov idú príliš ďaleko tí sionisti a humánne založení karhatelia Židov, ktorí s odvolaním sa na prenasledovanie alebo na iný dôvod bezperspektívnosti asimilácie pokladajú za jediné stanovisko dôstojné človeka otvorené hlásenie sa k židovskému a národnému kolektívnemu vedomiu. Predstavitelia tohto tvrdenia nezohľadňujú, že otvorené hlásenie sa k židovskému vedomiu a spoločenstvu nie je hlásením sa k nejakej jednoduchej, samozrejmej, *faktickej* kolektívnej príslušnosti, ale je povýšením historickej situácie utvorenej pod mnohonásobným tlakom, historickej situácie, ktorá bola z mnohých strán obmedzovaná a morálne znevažovaná, je teda vyslovene *patetickým*, vášnivým zaujatím postoja, s ktorým sa niekto môže i nemusí stotožňovať. Upevnené sebavedomie je iba jedným z viditeľných a výrazných dôsledkov prenasledovania: súčasne však, v miere o nič menšej, dochádza aj k narastaniu inštinktu úniku zo spoločenstva. Okrem toho, nech už pripravuje prostredie pre

asimilovaných hocikolko krívd, ich prevažná väčšina zapustila korene do vlastného prostredia veľmi silne, ale od židovského spoločenstva sa výrazne oddelila aj tá časť asimilantov, ktorej korene neboli natoľko pevné. Nie je teda pravda, že stačí len objaviť v sebe nikdy nevyhasnuté židovské povedomie, a už je o všetkom rozhodnuté. V skutočnosti je cesta vedúca späť do židovského spoločenstva – pre asimilovaných, napoly asimilovaných, ba i disimilovaných – taká ťažká a dlhá, alebo ešte ťažšia a dlhšia, ako v smere pokračovania a dokončenia asimilácie alebo v smere začatia inak orientovanej asimilácie.

ŽIDOVSTVO NA POLCESTE MEDZI ASIMILÁCIOU A SEBAUVEDOMOVANÍM

Po celej Európe však existuje veľmi úctyhodná, ba neprímerane veľká časť Židovstva, ktorá si osvojila jazyk okolitého spoločenstva a zanechala nápadnejšie zvyky rítu, uplatnila sa v jednotlivých – nie vo všetkých – zamestnaniach okolitej spoločnosti, najmä v obchodnom živote svetových veľkomiest, pričom však ani čo len čiastočne neopustila svoje dovtedajšie ľudské a spoločenské prostredie, a neprenikla do života nejakého bližšie asimilujúceho konkrétneho spoločenstva. Bolo to tak najmä v strednej Európe, kde sa rozmach kapitalizmu uskutočnil koloniálnym spôsobom, náhle, bez dostatočne silných vnútorných skúseností; teda v tých hospodárskych a priemyselných odvetviach, v ktorých sa uplatnili Židia, nebolo asimilujúce prostredie, ktoré by bolo existovalo už aj predtým, ale práve naopak, umiestnenie Židov sa uskutočňovalo po rozpade a za cenu rozpadu starých spoločenstiev spomínaných odvetví, ktoré boli na rozdiel od novej situácie primitívne. Vznikla tak relatívne početná židovská spoločnosť, ktorú okrem voľných obchodných vzťahov ani osobné kontakty, ani vyššie štúdiá, ani odborný rámec, ani mimoriadne silné kolektívne spoločenské zážitky nepodniekli k radikálnejšiemu zanechaniu dovtedajšieho ľudského, spoločenského a kolektívneho prostredia; jej život plynul v európskych veľkomestách aj naďalej v starom prostredí, bez akejkolvek väčšej zmeny konkrétnych skúseností kolektívnej príslušnosti. Zvnútra nebola táto spoločnosť ani zďaleka jednotná, bola dokonca úzko členená; od aristokratov starej židovskej spoločnosti po novozbohatlíkov a anonymných, od bohatých mešťanov po vrstvy žijúce na dne večnej chudoby, od solídnych existencií po najobskúrnejšie existencie žijúce a hľadajúce na hranici ľudských a morálnych možností, od tých, čo sa v okolitých krajinách pev-

ne udomácnili po tých, čo asimiláciu dôrazne dokumentovali – po *asimilantov*, ktorých antisemiti i sionisti spomínali s rovnakým pohrdaním – boli v nej všelijakí, t.j. z hľadiska životnej formy, vkusu, morálky obsiahla táto spoločnosť najkrajnejšie extrémny. Napriek celej heterogénnosti bol však jej život ako celok príliš izolovaný, než aby sa bez všetkého mohol stať súčasťou adekvátnych skupín okolitej spoločnosti, takže pre väčšiu časť prostredia bola táto spoločnosť jednotná. V nej sa dal prakticky nájsť skúsenostný dôkaz nielen o všetkom, ale aj o opaku všetkého; bolo o nej rovnako pravdivé i nepravdivé tvrdenie, že blahobyť a prosperita prichádzajú do krajiny jej prostredníctvom, alebo že krajinu vyciacia ako nejaký parazit; bola naozaj nositeľkou veľmi významného množstva hospodárskych možností a schopností kapitalizmu, no súčasne – aj v európskych súvislostiach – pojmala ireálne množstvo špekulujúcich, zbytočných a nepotrebných existencií. Celú masu spájalo popri množstve drobných typických črt niekoľko veľkých negatívnych vlastností: napríklad, že zo židovskej situácie gravitovala smerom von, ale pritom nechcela ju celkom ani opustiť; ďalej, že za svoje predemancipačné nevýhodné postavenie hľadala satisfakciu, ktorú nachádzala v rovine bohatstva, podľa sklonov buď v buržoáznom blahobyte, alebo v húževnatom, únavnom zarábaní peňazí, či v náhlom zbohatnutí; ďalej, že bola zástankyňou voľnomyšlienkarstva hoci výraznejšie neparticipovala na vývine, ktorý smeroval k rýchlemu alebo postupnému oslobodeniu európskych mäs; a napokon, že lipla na krajinu, v ktorej žila, ale nezdieľala jej kolektívne vedomie, problémy, život a ciele. Podstata celej masy, jej súdržné sily, vnútorné kritériá hodnôt, talenty, cnosti a nedostatky nenadobudli nikdy ani v nej, ani pred prostredím rozhodnú a súčasne reálnu formu, ale ešte aj v strednej Európe vyznačujúcej sa množstvom amorfných spoločenských útvarov bola jednou z najamorfnejších skupín s najneurčitejšími obrysami.

Nie je od vecí spomenúť vzťah tejto medznej skupiny k vývinu *neologického* smeru židovského náboženstva. Nie som vôbec kompetentný, aby som komentoval *náboženský* význam tohto neologického smeru a charakter náboženských zážitkov, ktoré z neho vyplývajú. Nejde o to, že by neologický smer – vzhľadom na svoj vnútorný obsah – bol nevyhnutne prechodným, polovičatým stavom, lebo pre mnohých predstavuje až príliš uvedomenú, jednoznačne prijatú a premyslenú situáciu: takou je sčasti pre tých, ktorí v nej hľadajú a nachádzajú nie ľahšiu, ale očistenejšiu formu židovského náboženstva, sčasti pre tých, ktorí si

pestovanie židovskej náboženskej, morálnej alebo intelektuálnej tradície vytyčujú tak, že pritom chcú žiť v plnosti okolitého kultúrneho a kolektívneho života Európy, a neželajú si ani pre celé Židovstvo, ale najmä nie pre seba, aby sa Židovstvo opäť stalo nejakým spoločenským, politickým a bojovým spoločenstvom so všetkými vášňami a protivnosťami. Sú to možné a jasné postoje, ale najmä pre tých, ktorí žijú nejakým spôsobom v životnej forme „duchovnej elity“. Vzhľadom na väčšie masy však prechod k neologickému smeru znamenal predovšetkým potieranie mimoriadne nápadných a diskriminujúcich črt príslušnosti k Židovstvu ale bez úplného rozchodu so židovským spoločenstvom. Čiže práve tak ako krst, slúžil najmä na prejavenie sa spoločenských procesov pomocou náboženských postupov a náboženských kategórií: krst slúžil na úplné opustenie židovského spoločenstva, neologický smer slúžil na jeho polovičné opustenie.

O tejto mase nachádzajúcej sa v polovičatej situácii (v takom prostredí a v takých historických chvíľach, v ktorých sa situácia Židov nejavi-la osobitne problematická a kritická) by sa bolo ťažko konštatovať, či ide o Židov s vlašným povedomím, alebo o masy občanov židovského náboženstva, ktoré sa práve vydali na cestu kolektívnej asimilácie s prostredím. Nikde nie je napísané, že ak nejaká skupina ľudí nepatrí výrazne a s veľkou emocionálnou zanietenosťou k nejakému národnému spoločenstvu, mala by byť už sama osebe zdrojom problémov. Značná časť sveta, napríklad Blízky Východ, ešte ani dnes nežije v národných rámcach, ale s vedomím kolektívnej príslušnosti inklinuje k menším alebo iným rámcom, pričom emocionálne je relatívne indiferentná voči štátnej moci, ku ktorej bez zvláštnieho odporovania patrí. Dokonca nielen na Východe, ale aj v západoeurópskych krajinách s pokojnejším vývinom žijú skupiny, ktorých vedomie kolektívnej príslušnosti dosť postráda vysoký stupeň politickosti charakterizujúci národnú príslušnosť, napr. Ženevcania, Neuchâtelčania,³² Wallisania,³³ obyvatelia Normanských ostrovov³⁴, Walesania, obyvatelia ostrova Feröer³⁵, ktorí žijú v dosť optimistickej a dôverčivej citovej vzdialenosti od švajčiarskeho, britského alebo dánskeho národa, ku ktorým politicky patria.

Situácia Židov však ešte ani v najpokojnejších časoch nebola taká pevná, optimistická a dôveryhodná ako situácia vyššie spomínaných skupín; navyše, uprostred vyostrujúcich sa rozporov a slepých uličiek stredo-európskych národov ostával čoraz menší priestor na takéto polovičaté stavy; situácia spomínanej vrstvy bola čoraz kritickejšia a čoraz

rozhodujúcejšia bola otázka, kam ju možno zaradiť, kam sa pripojí, resp. kam ju zaradia. Povedali o nej všeličo dobré i všeličo zlé, podľa toho, kto čo sledoval: podľa programových hlásateľov asimilácie je nerozbornou falangou nezlomných vlastencov, ktorí striktné a so vzdorom odmietajú sťažnosti na protizidovské nariadenia pred každým medzinárodným, najmä však židovským fórom; podľa hlásateľov formálnej liberálnej demokracie ide o demokratickú masu s pravovernou a uvedomenou ideológiou, ktorej poslanie spočíva v tom, aby v buržoáznom vývine zaostalej strednej a východnej Európy plnila veľkú úlohu západoeurópskej buržoázie, alebo aby na tejto úlohe rozhodujúcou mierou participovala; podľa antisemitov je diabolskou mafiou, ktorá sa s vedomou vypočítavosťou podrobuje súčasne pseudoasimilácii i židovskej jednote, aby mohla krajinu, v ktorej žije, čo najviac vykorisťovať; nakoniec sionisti sa obrátili k tej istej – vieru otcov nezavrhujucej – mase, aby objavila v sebe neprebudené židovské povedomie, a aby podporila židovské národné vedomie a veľkú vec založenia židovského štátu. V skutočnosti táto masa nebola schopná uniesť a uskutočniť ani desiatinu všetkých požiadaviek, ktoré vyslovili jej nepriatelia a priaznivci. V rozčlenených stredoeurópskych spoločnostiach postrádajúcich kolektívne vedomie žila príliš izolovane, než aby okrem fráz a lipnutí na bezprostrednom okolí malo pre ňu nejaké štátne, národné kolektívne vedomie príliš veľký význam; mala málo sebadôvery, ľudského sebauvedomia a spoločenskej autority na to, aby úlohu buržoázie mohla zahrať nielen na rovine životnej formy a životnej úrovne, ale aj na rovine spoločenskej funkcie; bola príliš rozpadávajúcou sa, bezperspektívnou a nevýraznou spoločnosťou, než aby mohla mať opravdivý plán a aby mohla uskutočniť opravdivú akciu; ešte menej bola schopná zahrať dvojakú diaboliskú hru, ktorú jej pripisovali antisemiti; a napokon bola príliš opatrná, prehnane si ctíla autority, prehnane hľadala blahobyť a z času na čas bola priveľmi snobská, aby sa pripojila k niečomu natoľko patetickému ako je sionizmus.

PROBLÉM KOLEKTÍVNEJ ASIMILÁCIE ŽIDOVSTVA

Problém asimilácie a židovského povedomia sa s plnou vážnosťou natíska v súvislosti s touto masou, ktorá sa nachádza v polovičatej situácii. Zvyčajná otázka, či je možná asimilácia, či môže existovať osobitné židovské národné povedomie, je hlúpa a nezmyselná, ak ju chceme nastoliť v súvislosti s celým Židovstvom, zahrnujúcim individuálne sa

asimilujúcich i sebavedomých Židov, lebo prečo by nemohlo hoci jedno, hoci druhé existovať? Otázka sa však stane rozumnou a možnou, ak ju nastolíme v súvislosti s touto masou nachádzajúcou sa v polovičatej situácii, lebo táto situácia poukáže odrazu aj na možnosti, aj na sotva prekonateľné ťažkosti oboch eventualít. Množstvo daromných argumentov, ktoré zvyknú používať proti možnosti asimilácie alebo možnosti židovského národného povedomia, čerpá svoje príklady z disharmónie tejto amorfnej masy nachádzajúcej sa v polovičatej situácii; obrovské percento slovného, ideového a argumentačného arzenálu vzťahujúceho sa na situáciu Židovstva, je „šité“ na problém masy, ktorá žije v nevyjasnenej situácii.

Prvým problémom tejto masy je, či v súvislosti s ňou môže dôjsť, došlo, dochádza a bude dochádzať ku kolektívnej, *globálnej asimilácii*, či možno očakávať, aby sa Židovstvo, ktoré ovláda jazyk prostredia a zanechalo prísny rítus asimilovalo tak, že ako spoločenstvo ostane spolu, ale jeho význam sa obmedzí na zachovávanie určitých náboženských, pôvodných a rituálnych tradícií. Poznáme niekoľko takýchto príkladov: v Európe existovalo množstvo rítových spoločenstiev s pôvodne celkom izolovaným životom, ktorých význam sa počas moderného procesu sekularizácie obmedzil výlučne na náboženskú oblasť. Katolíci v Anglicku a Holandsku, protestanti vo Francúzsku a Maďarsku, mohamedáni v Juhoslávii sa len v poslednom storočí stali alebo sa pred našimi očami stávajú z etnicky uzavretých spoločenstiev spoločenstvami náboženského charakteru s určitým rozdielnym životným štýlom; alebo spomeňme príklad etnicky celkom odlišných sedmohradských Arménov, ktorých izolácia od Maďarov sa za dvesto rokov zredukovala na bohoslužobnú a cirkevnú odlišnosť³⁶. Príslušnosť k židovskému náboženstvu bola už aj v tom čase – v porovnaní s už uvedenými príkladmi – výraznejším činiteľom, ktorý ovplyvňoval silnejšiu izoláciu všade, kde sa náboženské a etnické prvky pevnejšie spájali a súčasne sa od iných ostrejšie izolovali; hoci spoločenská, kolektívna, rodová tradícia spolupatričnosti hrá popri výlučne náboženských súvislostiach rozhodujúcu, stmelujúcu úlohu aj v iných náboženských spoločenstvách, v židovskom náboženstve – už i v dôsledku samotného principiálneho a historického obsahu náboženstva – sa vzájomný pomer výlučne náboženských prvkov a kolektívnych stmelujúcich prvkov posunul v prospech kolektívnych prvkov natoľko, že židovské náboženské vedomie je bez židovského kolektívneho (rítového, menšinového, národného) vedomia

takpovediac nepredstaviteľné. Prirodzene, tento fakt spomaľuje proces kolektívnej asimilácie, ktorý vo veľkej miere závisí od masovej rozptýlenosti Židovstva, od spoločenských, politických a duchovných prúdov Židovstva a prostredia a všelijakých historických problémov. Proces asimilácie však neznemožňuje, ako to vidíme v krajinách s pokojnejším vývinom alebo na vidieku alebo všade, kde Židovstvo žije v stabilizovaných podmienkach a pokojnom prostredí. Moderný antisemitizmus, moderné prenasledovanie Židov, moderné židovské vedomie však vplyvajú tým smerom, aby spoločenstvo Židov, bolo ešte aj v neologickom prúde čímsi podstatne viac, aby bolo emocionálne a kolektívne pevnejším útvarom, ako je v našom sekularizovanom storočí náboženská príslušnosť. Rovnaké činitele vyvolávajú i situáciu, v ktorej sa – najmä po antisemitských výchyľkách a prenasledovaní Židov – objaví typ *disimilovaného* Žida, ktorého po viac-menej úspešnej asimilácii postihnú inzultácie, tie narušia jeho ochotu ďalej sa asimilovať a spochybnia zmysel asimilácie, no nepodnietia ho vrátiť sa k židovskému vedomiu. Tak vzniká situácia, že za nešťastných podmienok sa prechodný stav medzi príslušnosťou k pôvodnému spoločenstvu a asimiláciou – ktorý je prirodzeným sprievodným javom každej asimilácie – nielen predĺži, ale zmení sa na trvalejší.

Nemôžeme teda povedať, že sa kolektívna asimilácia Židov všade prekazila, alebo sa skôr-neskôr prekazí; klesla iba jej pravdepodobnosť a za určitých okolností, najmä v strednej Európe, otvorene alebo skryte, v Židoch i v prostredí, sa narušil asimilačný optimizmus. Musíme teda povedať, že masa Židovstva nachádzajúca sa v tomto polovičatom stave nie je v súčasnosti ani zvonka, ani zvnútra vystavená impulzom, ktoré by ju pri udržaní spomínaného stavu naplnili nádejou na pomalé a postupné prispôsobenie sa prostrediu. Oveľa väčšmi je však vystavená podnetom, ktoré ju bez ohľadu na židovské spoločenstvo vystavujú rýchlejšej asimilácii, alebo ju stavajú pred alternatívu otvoreného hlásenia sa k židovskému národnému či menšinovému vedomiu. Teraz už chápeme, čo znamená téza, podľa ktorej asimilácia Židov môže byť úplná len prostredníctvom krstu. Predovšetkým skonštatujme, že krokom, ktorý sa rovná krstu, je i to, ak niekto „konvertuje“ na voľnomyšlienčára bez vyznania alebo na komunistu, dôraz teda nie je na krste, ale na opustení židovského náboženského spoločenstva. Téza *nie je pravdivá* ešte ani v tejto forme; pravdou však je, že ostať v židovskom náboženskom prostredí v danom stredo európskom prostredí znamená bezpodmienečne toľko, ako byť vy-

stavený takým kolektívnym vplyvom, požiadavkám solidárnosti a súčasne zo strany nežidovskej spoločnosti byť vystavený možnosti takých odmietnutí, ktoré príslušnosť k židovstvu označujú za konkrétnu a zážitkovú, a príslušnosť k okolitému národu pokladajú takmer za vágnu a fiktívnu. Z tohto hľadiska je podstatný rozdiel, či je niekto členom židovského spoločenstva ako príslušník náboženskej organizácie, alebo či si niekto svoj židovský pôvod uvedomuje bez tohto členstva len ako rodový údaj. Počas dlhej vlády rasovej teórie, ktorá celkom stotožňovala ľudí židovského pôvodu a ľudí židovského vyznania (čím ich dostala do rovnakej situácie) sme si odvykli od adekvátneho hodnotenia tohto rozdielu. Môžu byť tisícky Maďarov, Rumunov alebo aj iných, ktorí trvajú na svojom židovskom náboženstve, ale čo sa týka ich potomkov, v konfrontačnom a nepokojnom ovzduší našich končín sa v každej generácii znova rozpútava boj o dušu každého mladého človeka, a každý z nich sa skôr-neskôr ocitne pred alternatívou, či bude za prvoradé pokladať spoločenstvo okolitého národa, alebo spoločenstvo židovskej menšiny. To neznamená, že masa, ktorá je v prechodnom stave, sa v blízkej budúcnosti rýchlym tempom rozptýli v smere dvoch ďalších možností; ešte menej to znamená, že jej rozptýlenie sa možno nejakou akciou posúriť, násilím urýchliť alebo vynútiť. Možno predpokladať, že proces rozptyľovania bude pomalý, a že fenomény polovičatého stavu sa opäť a opäť vynoria, je však pravdepodobné, že charakteristickými sprievodnými javmi kolektívnej situácie Židovstva budú čoraz menej.

MOŽNOSŤ A PROBLÉMY ŽIDOVSKÉHO VEDOMIA

Tak ako nemožno spochybniť, že asimilácia je možná a že existuje, tak nie je sporné ani to, že je možné a že existuje aj židovské národné alebo menšinové vedomie. Východné Židovstvo hovoriace jazykom jidiš³⁷ a Židovstvo, ktoré ostalo v izolácii rítového spoločenstva, v prevažnej miere takto pochopilo svoju situáciu, a po modernom národnostnom rozčlenení vystupovalo a vystupuje jednoducho ako národná menšina. Okrem toho sionisti – podobne ako Íri, ktorí takisto hovoria cudzím jazykom, ale majú osobitné národné vedomie – usilujú sa oživiť aj hebrejčinu, mŕtvu jazyk Židovstva, čo má aj v Palestíne svoju budúcnosť; nie preto, akoby osobitný jazyk bol nevyhnutnou podmienkou národného vedomia a spoločenstva, ale pre mnohorejazyčnosť imigrujúcich Židov. Ale aj Židovstvo, ktoré sa naučilo jazyk okolitých národov, má pre vývin samostatného národného menšinového vedomia – často okrem ja-

zyka – všetky predpoklady. Židovské náboženské vedomie bolo vždy mnohonásobne späté s národnými prvkami; vo všetkých teda, v ktorých tieto prvky silne žijú, sa – oslabením spoločenskej stmelujúcej sily náboženských činiteľov – môže vytvoriť národné vedomie, ktoré zaujme miesto tejto spoločenskej sily. Spomeňme napokon aj tých, v ktorých vedomie príslušnosti k židovskému spoločenstvu vyvolali diskriminácie, krivdy a prenasledovania: pri zrode židovského vedomia a sionizmu hrali tieto prvky rozhodujúcu úlohu od samého začiatku, a nedávne prenasledovania Židov počas hitlerizmu pôsobili v tomto smere vo vystupňovanej miere. Na otázku, či by sa židovské národné vedomie a sionizmus boli utvorili aj bez moderného antisemitizmu a prenasledovania Židov, možno odpovedať ťažko a ani nie je nevyhnutné hľadať na ňu odpoveď; myslím si, že by sa boli utvorili, lebo v židovskom spoločenstve pôsobia – na koho už pôsobia – také kolektívne stmelujúce sily, ktoré sa ťažko môžu premeniť na nevýrazné bohoslužobné a vieroučné prvky. No nech už sa židovské tradície a židovské utrpenie podieľali na formovaní židovského vedomia ako koľvek, v súčasnosti je židovské národné vedomie nesporne prítomné v Izraeli a okrem neho v širokých masách. Osobitnému židovskému vedomiu nezabraňuje ani nerovnaká spoločenská či zamestnanecká pozícia Židovstva: tá bráni iba tomu, aby sa Židovstvo vyvinulo v komplexnú spoločnosť, štát, ale nie tomu, aby bolo nositeľom osobitného národného menšinového vedomia.

Nepredpokladám, že by sa vývin smerujúci k beztriednej spoločnosti dotkol rozhodujúcim spôsobom možnosti osobitného židovského vedomia, a že asimiláciu samú osebe by určil za výlučnú a samozrejmu vývinovú cestu. Je isté, že vo vyváženej beztriednej spoločnosti zaniknú všetky patologické javy, ktoré židovskú otázku a otázku antisemitizmu zdeformovali do podoby ústrednej spoločenskej otázky, a že v mnohých bodoch sa budú môcť usporiadať aj nevyvážené zamestnanecké pozície Židov. Rovnováha tohto druhu je nepochybne priaznivejšou podmienkou asimilácie ako zavádzajúco vyostrený svet nikam nevedúcich slepých uličiek. V akej miere je pravdivé tvrdenie, že antisemitizmus je chorobný sprievodný jav slepých uličiek spoločenského vývinu, v takej miere je mylné tvrdiť, že aj židovské vedomie je chorobný jav, ktorý po utvorení beztriednej spoločnosti bude nezmyselný a bezpredmetný. Vnútoraná rovnováha beztriednej spoločnosti pravdepodobne odstráni nebezpečenstvo, aby niekoho proti jeho vôli urobili

Židom, a znižuje pravdepodobnosť, aby niekto dospel k židovskému vedomiu pod vplyvom prenasledovania, no dobrovoľne a spontánne prijaté židovské vedomie nezmení ani na bezpredmetné, ani na nezmyselné, ale podľa individuálnej náchylnosti ponechá možnosť voľby medzi asimiláciou a židovským vedomím.

Židovské vedomie neznamená bezpodmienečne úmysel vystahovať sa do Palestíny, neznamená dokonca ani výrazne sionistický postoj a ani z diaľky vyslovenú požiadavku židovského štátu. Židovské menšinové spoločenstvo si možno predstaviť aj bez židovského štátu, práve tak, ako ani vznik židovského štátu nepredpisuje všetkým Židom, aby sa stali národnými menšinami. Je však isté, že v procese zrodu osobitného židovského vedomia a pri premene židovského spoločenstva na národné spoločenstvo má úmysel založenia židovského štátu rozhodujúcu úlohu a podnetnú silu: bez neho by židovskému sebavedomiu chýbala veľká dávka kolektívneho elánu a kolektívneho pátosu. Z tohto hľadiska znamená rozhodujúci obrat – a síce obrat, ku ktorému došlo vo veľmi ťažkej situácii – vznik izraelského štátu: židovský štát sa tak z ideálu ožiareneho lúčmi neuskutočniteľnosti stal nádejnou alebo stratenou skutočnosťou. V tejto súvislosti čaká zveľaďovanie všetkých schopností, tradícií a cností založenia a udržania štátu – so všetkými útrapami a „školným“ – na Židovstvo; je evidentné, že celý proces nebude prebiehať v trepezlivom a dobromyselnom prostredí, a že okrem nepriateľsky zameraného bezprostredného arabského okolia bude treba rátať aj s väčšími či menšími protichodnými záujmami a prejavmi nevôle zo strany prevažnej časti veľmocí usmerňujúcich osud nového štátu.³⁸ Svetová verejná mienka zatiaľ ešte cíti svoju morálnu podlžnosť voči Židom, ale proti židovskému štátu hovorí práve dosť ťažkostí a záujmov, ktoré postačia, aby ten istý svet s radosťou prijal dôkazy, že založenie štátu nevyzerá sľubne. Na strane Židovstva je takisto dosť negatív, ktoré môžu skomplikovať založenie štátu: od nedostatočnej „zohranosti“ obyvateľstva cez jednostrannosť profesií a počiatkový charakter spoločných tradícií na udržanie štátu, až po psychický stav, ktorý by po nesmiernom utrpení Židovstva bol ochotný pripustiť, že mu je dlžný celý svet, ktorý môže mať voči nemu iba podlžnosť, nie požiadavky. V dôsledku toho všetkého je pravdepodobné, že vec založenia židovského štátu sa v nasledujúcom období dožije niekoľkých krízových chvíľ, ktoré budú spätne vplývať aj na intenzitu židovského vedomia po celom svete. Perspektívne však ani krízy nič nezmenia na pravdepodobnosti, ba takmer na istote, že

židovský štát sa v nejakej forme upevní, a že aj židovské národné vedomie si po celom svete uchová alebo utvorí svoje rozhodné kontúry.

To všetko neznamená, že Židovstvo s menšinovým sebavedomím sa od verejného života krajiny bude izolovať v takej miere, v akej sa izolujúvajú násilne pripojené alebo pre iný dôvod nepriateľské menšiny. Neznamená to najmä, že väčšina krajiny bude smieť židovské menšinové vedomie hocikomu nanútiť, alebo že na jeho základe bude môcť účasť hocikoho na verejnom živote krajiny odmietat, alebo obmedziť ako menšinová záležitosť. Znamená však, že židovské vedomie sa bude prejavovať v menej zaujatej forme a otvorenejšie, že bude svoje záujmy a požiadavky vyslovovať jasnejšie, že ich nazve a dovoľí nazvať židovskou vecou, a že preukáže svoju odlišnosť od tých, čo sa chcú asimilovať a od tých, čo chcú na verejnom živote krajiny participovať ako asimilovaní. Na základe toho aj zo strany prostredia možno menej predpokladať hovoriť a rokovať o židovskej menšine, židovských záujmoch, židovských požiadavkách, židovskom vedomí, na rozdiel od situácie, v ktorej sa vzhľadom na Židov nachádzajúcich sa v polovičatej situácii mohli o týchto veciach hovoriť len v antisemitskom duchu, alebo ich bolo treba trápne opisovať.

Po vyjasnení týchto otázok sa ukazuje ako relatívne neplodná aj diskusia, ktorú v záujme obhájenia „správnosti“ svojich stanovísk vedú medzi sebou Židia hlásajúci programovú asimiláciu a Židia-sionisti alebo vyznávajúci menšinové národné vedomie. Polemiku vedú v presvedčení, že asimiláciu, resp. židovské vedomie hlásajúce Židovstvo môže svoju cestu úspešne skončiť iba vtedy, ak opačnú časť získa do svojho tábora a za každú cenu ju presvedčí o vlastnom omyle. Najmä prívrženci asimilácie sa domnievajú, že celý sionizmus a hlásanie židovského vedomia je dobré iba na to, aby narušilo hladkú asimiláciu, a dalo prostrediu o jednu príčinu viac na obmedzovanie možností Židov. Tento názor je úplne a dokonale mylný. Rušivé momenty, ktoré postihli Židov rozhodnutých sa asimilovať zo strany ostatných Židov, či už pred sionizmom, či po upevnení sionizmu, nevyplývali z fenoménov židovského vedomia, ale zo strany nás nachádzajúcich sa a uviaznutých v polovičatej situácii asimilácie: každý argument, ktorý vyvolá vážny ohlas a ktorý spochybní možnosť a serióznosť asimilácie, čerpá svoje dôkazy odtiaľto. Tým, že sionizmus a židovské národné vedomie čoraz väčšmi núti túto polovičatú masu zaujať stanovisko, podmienky, možnosti a cesty asimilácie nie že sťažuje, ale ich vyjasňuje a podporu-

je. Konfrontácia dvoch rozličných stanovísk je teda neplodná, o ich „správnosti“ nemožno rozhodnúť nijakou polemikou, pretože to nie je otázka správnosti, ale otázka citovej väzby, náchylnosti, úmyslu a konkrétnej možnosti. Časť Židov sa asimilovala alebo sa bude asimilovať, iná časť dospela alebo dospeje k rozhodnému národnému alebo národnostnému vedomiu: v pokojnom prostredí bude pre väčšiu časť Židovstva čistejšou a jednoduchšou prvá možnosť, v extrémnom prostredí bude čistejšou a jednoduchšou možnosť druhá; pritom sa zachová množstvo rozličných javov medziľahlej situácie. Skôr či neskôr teda aj Židia, aj okolitý svet musia uvidieť a uznať, že ani jednu alternatívu nemožno predpísať ani len morálnym nátlakom a ani jednu alternatívu nemožno pokladať za jedinú možnosť.

LŽIVÝ CHARAKTER A PROTIREČENIA PODMIENOK ŽIDOVskej ASIMILÁCIE V MAĎARSKU

Dejiny židovskej asimilácie v Maďarsku nado všetko dobre ilustrujú, že nech už má židovská asimilácia hocikolko ťažkostí vyplývajúcich z psychologickkej a spoločenskej situácie Židov a zo vzájomného vzťahu Židovstva a prostredia, najrozhodujúcejším uľahčujúcim alebo sťažujúcim činiteľom asimilácie je vnútorný systém a rovnováha *asimilujúceho spoločenstva*. Vývinové poruchy spoločnosti obklopujúcej Židov hrali najmä v strednej Európe vážnu úlohu a rozhodne pôsobili aj v tom smere, že v otázke asimilácie sa utvoril neúprimný, protirečivý kolektívny postoj a spoločenská prax. Konečnou príčinou všetkých týchto protirečení a lží bolo to isté, čo bolo aj príčinou vnútornej lži stredoeurópskej demokratizácie, buržoáziacie a liberalizmu: t.j. skutočnosť, že všetky spomínané otázky nastolili tak, akoby sa stredoeurópsky spoločenský vývin – ktorý zaujal miesto porazených ústavných zápasov a inštitucionálnych reforiem – naozaj pohol na ceste európskeho vývinu; a vôbec nebrali na vedomie, že ostala v plnej a nezmenenej platnosti spoločenská štruktúra založená na kvalitatívnom rozdieli medzi ľuďmi, že ostalo v platnosti spoločenské chápanie a spoločenská prax, ktorých zvrhnutie je predpokladom každej buržoáziacie, každej demokratizácie, každej spoločenskej satisfakcie a napokon každej ozajstnej židovskej emancipácie a zároveň každej možnosti emancipácie.

Možno v ani jednej stredo- a východoeurópskej krajine nebol vnútorný svet asimilujúceho spoločenstva taký nesúrodý a vec židovskej asimilácie nebola zaťažaná toľkými klamstvami a rozpormi, ako práve

v Maďarsku. Mohli by sme to povedať i tak, že maďarská spoločnosť asimilovala alebo sľubovala asimilačnú možnosť od samého začiatku za nepoctivých, nečestných podmienok: rovnako podviedla seba i asimilovaných. Podviedla seba, lebo celú vec židovskej asimilácie zakomponovala do veľkej ilúzie maďarskej politiky 19. storočia, do vysnívaného obrazu jazykového pomaďarčenia celého historického Uhorska. Vďaka tomu sa ťažisko celej otázky zo skutočného spoločenského procesu asimilácie presunulo do roviny ostentatívneho zrieknutia sa jazykovej izolácie a politického separatizmu: od tých čias sa asimilácia chápala jednoznačne tak, aby sa asimilovaný naučil po maďarsky, alebo ani to nie, len nech sa pri sčítaní ľudu hlási za Maďara. Miléniová maďarská spoločnosť oslavovala preto prehnane takto pochopené javy asimilácie, najmä asimiláciu Nemcov a Židov, ktorá prebiehala v mestách, lebo nimi si posilňovala klamné nádeje, že pomaďarčenie krajiny bude procesom niekoľkých desaťročí. Hoci v skutočnosti, v prípade roľníckych más národností – ktorých územné rozmiestnenie sa rozhodujúcim spôsobom dotýkalo možnosti zachovania historického Uhorska – bola jazyková asimilácia aj naďalej beznádejná a bezperspektívna, a asimilácia mestských Nemcov a Židov nemala z hľadiska zachovania historického štátu nijaký význam. Oslavovanie asimilácie však pôsobilo na mestských Židov a Nemcov – i tak ochotných sa asimilovať – nezabudnuteľne príťažlivo a sľubne, a podporilo v nich presvedčenie (ktoré je v prípade asimilácie serióznemu a vyváženému spoločenstvu nepredstaviteľné), že asimilácia nie je iba istý *skutkový* proces, ktorý zaujíma najmä asimilujúcich sa, ale že je nejakým veľavýznamným chvály- a uznaniahodným morálnym a národným činom. Preto sa stali mestskí Nemci a Židia v Maďarsku *programovo* asimilantmi, dokonca vrátane tých, ktorí boli celkom v počiatočnom štádiu asimilácie; preto sa stala asimilácia – celkom nezávisle od svojho skutočného procesu – jediným možným a povinným programom všetkých náboženských, spoločenských, kultúrnych a iných organizácií v takej miere, v akej nebola nikde inde. Preto hovorili Veľkonemci podráždeno o Maďarsku ako o cintoríne Nemectva, a preto pokladali sionisti maďarských Židov za najtvrdošijnejších a najnenapraviteľnejších asimilantov sveta.

Skôr či neskôr však muselo vyjsť najavo, že hypotézy a predpoklady takhto chápanej asimilácie sú falošné, a že jej podvedenými obetami – okrem krajiny samotnej, ktorá oklamala seba – sú v nemeňšej miere aj asimilovaní. Bolo to tak najmä v prípade Židovstva, ktoré, nech už

prebiehala jeho asimilácia v akomkoľvek širokom okruhu, aj po osvojení si maďarského jazyka a po oduševnených oslavách hlásenia sa za Maďarov pri sčítaní ľudu, ostalo prevažne v tom istom relatívne izolovanom spoločenskom prostredí, v tom istom polovičatom stave ako predtým, a pred jeho opravdivou asimiláciou hromadilo sa presne toľko vnútorných a vonkajších zábran, ťažkostí a predsudkov, ako hocikde na svete. Dokonca v niektorých súvislostiach ešte aj viac. Po uvedení si tejto skutočnosti, budeme považovať za veľmi povrchné tézy, ktoré medzi príčinami neuspokojivého charakteru asimilácie Židov v Maďarsku s väčšou či menšou uštipačnosťou uvádzajú, že: svojrázne vlastnosti údajne asimilovaných Židov sa veľmi odlišujú od svojráznych vlastností Maďarov, že popri hlasnom popieraní existencie osobitného židovského spoločenstva si Židia aj naďalej zachovali svoju súdržnosť a osobitné záujmové vedomie, a napokon, že sa vrhli s mimoriadnou energiou do procesu expanzie zasahujúceho hospodársky, politický a duchovný život krajiny.

Čo sa týka prispôsobenia sa *národným svojráznostiam*, spomenuli sme už, že v tejto súvislosti musíme rozlišovať jednak medzi inštinktívnymi, neuvedomenými alebo fyzickými, mentálnymi a etnickými danosťami a činiteľmi (ktoré sa zmenili takisto na neuvedomené), jednak medzi formami postoja kolektívneho života a ich hodnotovými kritériami; a poukázali sme na to, že otázka asimilácie sa nerozhodne v oblasti inštinktívnych vlastností, ale v oblasti kolektívnych foriem postojov a hodnotových kritérií. Pritom Maďari majú dosť výrazné svojráznosti najmä v oblasti sveta inštinktov a etnika, ktoré, čo sa týka fyzických typov, temperamentu, životného tempa, giest a hudby načrtli istý profil maďarskosti, ktorý je – prirodzene – zložitý a ťažko ohraničený, no ešte vždy je podstatne jednoduchší, ako napr. oveľa komplikovanejší francúzsky alebo anglický profil. Existencia týchto črt sa neraz spochybňuje s odôvodnením, že Maďari sú pôvodne národ miešancov; ale komponenty Maďarstva, ktoré prišlo na územie Maďarska sa už pri príchode alebo onedlho po ňom stali pre bezprostrednú etnickú skúsenosť a spoločenské vedomie nerozlišiteľné, a iba veda ich začala dodatočne zaznamenávať; naproti tomu odlišnosti odvtedy uskutočnených slovanských, nemeckých, židovských asimilácií sú z hľadiska typov, temperamentu, giest v bezprostrednej etnickej skúsenosti a spoločenskom vedomí dosť známe. V nich ukryté „neopodstatnené zovšeobecnenia“ sú celkom a dokonale neškodné, kým nezabudneme, že nemajú

spoločenskopolitický význam. Chybou však je, že v oblasti kolektívnych foriem postoja, zvykov a disciplíny, kde asimilácia v skutočnosti prebieha, predstavuje Maďarsko v súčasnosti jedno z najmenej výrazných spoločenstiev Európy, resp. je jedným z jej spoločenstiev, ktoré stratili formu v posledných sto rokoch; pokiaľ malo spoločenské a duchovné formy a hodnotové kritériá, neosvedčili sa voči otrasom moderných spoločenských premien ako trvácne, takže v posledných generáciách celkom a dokonale podľahli chaosu. Nie preto, lebo Maďarstvo zaznamenalo príliš veľa a príliš veľkých asimilácií, ale presne naopak: tieto asimilácie boli preto – ako takmer všetko za posledných sto rokov v Maďarsku – chaotické, bombastické a protirečivé, lebo neexistoval kolektívny postup, hodnotiaci systém a systém foriem, s ktorým by sa vôbec bolo dalo asimilovať. Práve preto maďarská spoločnosť asimilovala oveľa viac svojou bombastickosťou a vonkajšími prejavmi ako celým kolektívnym, morálnym, duchovným postojom a životnou formou, a všetky asimilácie, ktoré sa v Maďarsku uskutočnili, neboli v prevažnej miere asimiláciami s celým Maďarstvom – ktoré v tomto význame v skutočnosti neexistovalo –, ale s jeho rozličnými triedami, inštitúciami, skupinami, hnutiami, ideálmi. Jeden z najzávažnejších symptómov zmätenosti je práve skutočnosť, že po rozpade uvedomenej, organizovanej časti kolektívneho profilu začali v ostatných desaťročiach mnohí hľadať hodnotové kritériá a asimilačné meradlá na uzdravenie chronickej krízy, nevyváženosti a nekonceptčnosti nášho kolektívneho života v inštinktívnej vrstve národnej mentality, medzi typickými črtami maďarského temperamentu, životného tempa, hudobnosti, vyjadrovania, reči, a ich pomocou chceli rozhodnúť o maďarskej alebo nemaďarskej podstate diel, osôb a programov. Život spoločenstva sa tým neusporiada, no asimilovaní a kandidáti asimilácie pochodia zle, lebo nie sú schopní produkovať spomínané svojráznosti temperamentu a giest, a je aj zbytočné, aby ich produkovali. V dôsledku toho ešte nebudú menej asimilovaní, no proces ich asimilácie sa pod vplyvom tejto skreslenej tendencie do určitej miery predsa len naruší a vyvolá aj v nich rozličné zdeformované gestá. V optimistickom období asimilácie podnieti časť tých, čo sa chcú asimilovať, aby sa usilovali dosiahnuť kvetnatý charakter írečitosti, ktorého prejavy sú skôr optimistické. V defenzívnom, problematickom období asimilácie však vyvoláva tak psychický stav, ktorý pod vplyvom každej zvýraznenej národnej špecifickosti, pri spomínaní „pravých Maďarov“ alebo hoci aj pri pohľade na kabát so šujtášmi, podľahne nepri-

meranej a náhlej podráždenosti, a všetko chápe ako zlomyseľný pokus upriamený na diskrimináciu, urážanie, exkomunikáciu a prenasledovanie asimilovaných, a detinským spôsobom sa nazdáva, že proti takým sa najlepšie ubráni, ak dokáže, že Maďari sú pôvodne národom miešancov, a maďarské svojráznosti v podstate ani neexistujú. Prirodzene, že tento postoj nevyvolá zo strany prostredia menej záporný vplyv. Prejavu podobného druhu dali svojho času Dezsővi Szabóovi príležitosť, aby písal vôbec nie chápané, ale ostré a duchaplné úvahy o tom, ako bude odteraz – v záujme nedotknúť sa židovskej citlivosti – zakázané „rozlišovanie“ pinčlíka a daxlíka, a ako budeme namiesto nich používať výlučne univerzálny pojem „pes“.³⁹

Čo sa týka židovskej súdržnosti nachádzajúcej sa v pozadí asimilácie, konštatovali sme, že takáto súdržnosť, prirodzene, existuje a že sama osebe vôbec nebráni asimilácii. Naozaj rozhodujúce je, že rozloženie všetkých foriem a hodnotových kritérií maďarskej spoločnosti bola výbornou úrodnou pôdou na to, aby spoločenské relácie, politické programy, zápasy, duchovné postoje nevystupovali iba s vlastným skutočným a principiálnym obsahom, ale aby vždy mali aj nejaký nevyslovený, ale každým ovládaný vedľajší zmysel, ktorý toto všetko v najrozličnejších obdobiach deformuje raz ako vec Židov, inokedy ako vec tých, čo nemajú radi Židov. Voči súdržnosti Židov funguje v tejto súvislosti aj súdržnosť opačného významu – obe strany sa domnievajú alebo hlásajú, že súdržnosť druhej je záračne organizovaná, no jej vlastná nefunguje ani tam, kde by nevyhnutne mala; v skutočnosti ani jedna nie je veľmi organizovaná, ale pri vlastných príležitostiach fungujú obe dosť účinne. Naozaj rozhodujúcou nie je otázka existencie, sily a úspešnosti takej či onakej súdržnosti, ale bezmocnosť a rozvrátenosť celého spoločenstva, ktoré pripúšťa, aby sa otázky, ktoré neobyčajne zaujímajú celú spoločnosť, ako národná súdržnosť a univerzálna ľudskosť, úcta voči tradíciám a radikálna premena, stali závislými od otázky – ktorá je z hľadiska celého spoločenstva predsa len druhoradá – čo z toho počúvajú Židia radi, a čo je milé ušiam tých, ktorí Židov radi nemajú. Spoločenstvo s vážnym vnútorným životom takýto prístup k vlastným životným otázkam nestrpí zo strany žiadnej skupiny.

Musíme ešte poukázať na to, že v množstve postojov, v ktorom sa podľa svätého presvedčenia prostredia „vyklúva“, „hovori vo vlastný prospech“ a „odpláca“ židovský záujem a židovská súdržnosť, sa väčšinou vôbec neprejavuje záujem a súdržnosť Židovstva, ale prirodzená obrana

asimilácie a asimilovaných, ktorá sa musí prejavíť tým viac, čím diskutabilnejšia a ohrozenejšia je situácia asimilovaných, čím menej sú vyjasnené podmienky asimilácie a bezpečnosti asimilovaných, čím viac zo strany antisemitského prostredia hrozí, že registruje židovský pôvod asimilovaných, že spochybňuje platnosť ich asimilácie, a že ich slovami alebo skutkami pošle späť do židovského spoločenstva. Každý, koho sa antisemitizmus takto dotkne, aj vtedy, ak už nie je Žid, je nevyhnutne „zaujaty“, nie v tom zmysle, že je súčasťou židovského záujmového spoločenstva, ale tak, že nemôže byť v tejto veci bez podozrenia, bez záujmu a bez problému. Často sme sa o tom mohli presvedčiť v nedávnej minulosti, keď protižidovské zákony v čoraz širšom okruhu vtiahli späť do spoločného židovského utrpenia úplne asimilovaných, polovičných a štvrtinových Židov, a vyvolali u nich so Židmi totožné reakcie, totožnú pohotovosť a totožnú citlivosť. Okolité maďarské spoločnosť – ešte aj jej nehitlerovská časť – bola často natoľko slepá, že spomínané prejavy „zainteresovanosti“ a „obhajovania vlastných záujmov“, ktoré vyplývali zo *situácii* spôsobených protižidovským zákonodarstvom a prenasledovaním Židov, zhodnotila ako prekvapujúce potvrdenie „odhaľujúcich sa“ rasových vlastností a rasovej teórie.

Rozpínanosť Židov v hospodárskom, politickom a duchovnom živote krajiny možno chápať ako priamy dôsledok uviaznutého vývinu maďarskej spoločnosti, ktorý zapríčinil, že nižšie vrstvy Maďarstva, najmä väčšina roľníctva uviazla vo feudálno-aristokratických rámcoch, kým Nemci a Židia vo svojom vnútornom svete tvorili v Maďarsku v podstate buržoázu, feudálnych prvkov zbavenú spoločnosť. V ich rámci narážal rozvoj roľníkov a proletárov najmä na materiálne prekážky, ktoré mu kládla do cesty buržoázna spoločnosť, kým rozvoju nižších tried maďarskej spoločnosti bránili – okrem materiálnych ťažkostí a nezávisle od nich – všetky ľudské, spoločenské a psychické bariéry, ktoré predstavovala aristokratická spoločnosť a jej mravy. Z tohto rozdielu sa zrodil fenomén, ktorý zaznamenali ako nemeckú a židovskú expanziu, v ktorej je energia expanzionistov popri jestvujúcej kríze prostredia zasiahnutého expanziou, kríze maďarskej spoločnosti úplne nezávislej od expanzie, celkom druhoradá otázka.

Celý vnútorný lživý charakter podmienok židovskej asimilácie v Maďarsku začal vychádzať najavo približne na prelome storočia. Problémom politickej slepej uličky, v ktorej sa Maďarsko ocitlo po vyrovnaní – po cirkevno-politických zákonoch⁴⁰ a židovskej emancipácii – sa za-

čala vyčerpávať životná sila maďarského liberalizmu a demokratizmu opierajúceho sa o tradície meruňsmých rokov. Uprostred maďarskej spoločnosti, ktorá sa desila rozpadu historickej krajiny, stáli sa demokraticizmus a asimilačné hľadisko Židov čoraz izolovanejšími; po rozklade spôsobenom prvou svetovou vojnou, po októbrovej revolúcii, proletárskej diktatúre a Trianonskej mierovej zmluve sa celý pakt – uzavretý medzi národnou spoločnosťou a židovskou asimiláciou za celkom lživých podmienok – definitívne rozpadol; vznikla politická konštrukcia kontrarevolúcie, ktorá už s plnou vyhranenosťou hlásala jednak súvislosť nacionalizmu, antidemokratizmu a antisemitizmu, jednak súvislosť demokratizmu, a nacionalizmu a Židovstva. Teraz vyšlo odrazu najavo, že prevažná časť Židovstva, ktorá sa naučila po maďarsky a ktorá sa pri sčítaní ľudu hlásila k maďarskej národnosti, postráda bližšie spoločenstvo, ktoré by ho asimilovalo, prijalo a ochraňovalo, a príslušnosť ku ktorej ostane jednoznačne zachovaná aj vtedy, ak sa dovedajšia moc princípov a abstrakcií vzťahujúca sa na asimiláciu a uplatňovaná v súvislosti s asimiláciou, otrasie. Oficiálni predstavitelia Židovstva síce platformu starého paktu neopustili, no veľké masy Židov – na rozdiel od miléniovej situácie – zakúsili celkom otvorené a hrubé prejavy exkomunikácie, čo prakticky spoločenské prostredie asimilácie veľmi zredukovalo. Celé úsilie oficiálnych židovských organizácií a židovských vedúcich sa upriamovalo na cieľ, aby sa táto sotva utajená exkomunikácia nestala otvorená, aby sa oficiálne nevyslovovalo slovo „Žid“. Došlo k tomu v prvom protižidovskom zákone.

Falošný a nečestný charakter asimilačných podmienok v Maďarsku v plnej ostrosti odhaľuje groteskne rozporný posledný moment židovskej tragédie: pri sčítaní ľudu roku 1941, keď Židia v Maďarsku neboli vystavení už len diskriminácii a ponižovaniu, ale – najmä na prinavrátenejších územiach – aj ozajstnému prenasledovaniu a ohrozeniu života, maďarská vláda povzbudzovala podkarpatských Židov, ktorých väčšina disponovala židovským vedomím a hovorila jazykom jidiš, aby sa v záujme vylepšenia pomerného počtu podkarpatských Maďarov hlásili za obyvateľov s maďarskou materinskou rečou a za Maďarov; o tri roky neskôr takmer tá istá exekutíva bez protestu odovzdala do posledného doččata vražednému hitlerovskému aparátu tých, ktorí sa jej pri sčítaní ľudu zišli dobrí ako Maďari.

4. SÚČASNÁ SITUÁCIA

Po prehľade o kolektívnych reláciách Židovstva a okolitej spoločnosti, najmä o činiteľoch a komponentoch zameraných proti Židovstvu, venujme pozornosť situácii, ktorá vznikla v Maďarsku po oslobodení. Prvou otázkou je spätný účinok prenasledovania vo vnútornom svete postihnutých a spôsob, akým sa potom zaradili do spoločenstva maďarskej spoločnosti.

ŽIDOVSKÁ ASIMILÁCIA, ŽIDOVSKÉ SEBAVEDOMIE, ŽIDOVSKÁ VNÚTORNÁ KRÍZA PO ROKU 1944

Prevažná väčšina Židovstva má v súvislosti s maďarskou spoločnosťou, maďarským národom a jeho príslušníkmi také skúsenosti, ktoré v značnej miere determinujú jeho vzťah k tomuto spoločenstvu. V súčasnosti pri charakterizovaní kolektívnej situácie Židov – okrem toho, v akej spoločenskej a v akej asimilačnej situácii boli alebo sú – hrá rozhodujúcu úlohu otázka, akými skúsenosťami príslušnosti alebo opustenosti prešli počas prenasledovania, ktoré zatievajú všetky ostatné zážitky nedávnej minulosti.

Adekvátne tomu existuje značná časť Židov a ľudí židovského pôvodu, ktorá – či už v dôsledku úplnej asimilácie, alebo aktívnej účasti v odboji, alebo šťastného prežitia prenasledovania bez fyzickej a duševnej ujmy, alebo vnútornej vyrovnanosti nadobudnutej práve cez utrpenie – vie žiť s okolitým národným spoločenstvom aj naďalej bez vnútorného konfliktu. Spomedzi nich vynikajú tí, ktorí čas prenasledovania prežili ďaleko od krajiny, no neodtrhli sa od nej; čím skôr odišli, tým bola ich asimilovanosť v porovnaní s utrápenosťou a citovým napätím veľkej časti domácich menej zaujatá. Ale aj mnohí z tých, čo ostali doma, obnovili svoj normálny vzťah k spoločenstvu krátko nato, ako sa prenasledovanie pominulo, čím sa pominula ich zainteresovanosť a obranná pohotovosť, ktorá im bola nanútená. Patria sem ďalej dávnejší príslušníci hnutia a z radu novších sympatizantov ľudia s čistým elánom, ktorí v robotníckom hnutí – v najsilnejšom asimilujúcom prostredí, ktoré jediné ostalo v účinnom a fungujúcom stave –, a pod jeho vedením vo veľkej taviacej peci spoločenských premien s vážnym zánietením pracujú na vybudovaní novej spoločnosti. Počet všetkých, ktorých asimilovanosť ostala takýmto spôsobom nezmenená, alebo sa

obnovila či naplnila, je väčší, ako by sa bolo počas prenasledovania vôbec predpokladalo, no podľa všetkých príznakov, nie je to väčšina.

Druhá, podľa všetkého väčšia časť Židov, v dôsledku opustenosti, v ktorej prežila prenasledovanie, i v dôsledku prenasledovaním zapríčineného utrpenia a strát vcelku spochybnila alebo odmietla predstavu, že by táto krajina bola jej domovom, jej vlasťou; a tento pocit sa v najťažších prípadoch stupňuje až po úplné odcudzenie krajine a väčšine. Podobné odmietanie však nevedlo vždy k takému upevneniu židovského sebavedomia, ako to po prenasledovaní očakávali sionisti a mnohí ďalší, ale skôr ku skutočnosti, že už aj predtým existujúce kolektívne situácie sa naplnili kolektívnymi a emocionálnymi napätiami, ktorých intenzita bola väčšia ako kedykoľvek predtým. Adekvátne tomu istá úctyhodná časť nielen že nezdieľa stanovisko židovského sebavedomia, ale sionistické výzvy tohto druhu doslova podráždene odmieta, ešte viac odmieta podobné povzbudzovanie zo strany Nežidov, ba vyprosuje si aj spomínanie slova „Žid“, a pokiaľ je použitie tohto pojmu predsa potrebné, ochotne ho nahrádza výrazmi, ako deportovaný, bývalý rasove prenasledovaný atď. Dôraz však, na rozdiel od minulosti, nie je na tom, že sa chcú vyhnúť spomínaní svojej židovskej podstaty, pretože po hitlerovskom pátraní po predkoch môžu sa v súkromí pokladať za Židov a za občanov židovského pôvodu všetci, ktorí sa predtým tomu vyhýbali, v súčasnosti zvyčajné obchádzanie slova Žid nemá veľa spoločného ani s optimistickým asimilačným postojom miléniových čias, lebo spomínaná časť Židovstva nemenej podráždene alebo mávnutím ruky odmieta aj to, ak niekto chce voči nej obvyklými formami uplatniť príslušnosť k maďarskému národu. Nejde teda o to, že kto nechce byť osobitnou židovskou menšinou, chce byť Maďarom, a naopak, ale o to, že tisíce a tisíce ľudí o svojej zdôrazňovanej príslušnosti k maďarskému národu nechcú počuť preto, lebo táto krajina – podľa prevažnej väčšiny vlastných skúseností – ich prenasledovala alebo ich prenasledovaniu vystavila, a o príslušnosti k židovskému národu nechcú počuť preto, lebo ich prenasledovali a mučili práve na tomto základe; pamätajú si, že ak sa začína spomínať slovo Žid, vzápätí nasleduje aj ich diskriminácia a prenasledovanie.

Spomínané skupiny sa teda nenachádzajú na polceste, v prechodnom, medznom stave medzi asimiláciou a židovským sebavedomím, ale v krízovom stave kolektívnej príslušnosti, ktorý je vo vnútornom

rozpore s obidvoma. Pre tieto skupiny sa stal niekdajší apolitický vzťah k prostrediu a krajine nemožný, a každá kolektívna otázka nadobúda pre nich osobitný význam podľa toho, aký má vzťah k nedávnemu prenasledovaniu a v akej miere pripomína jeho heslá, udalosti, akcie a súvislosti. Čiže celé napätie si hľadá cestu uvoľnenia tým, že asimilácii dáva politický a podmienený charakter v závislosti od politického systému, ktorý by zaručil, že prenasledovanie sa nebude opakovať. V tejto súvislosti sú veľmi príťažlivé dva politické systémy. Prvým je ľavicové robotnícke hnutie, ktoré prirahuje svojim odporom voči každej rasovej diskriminácii a národnej izolácii, druhým je o čosi užší konzervatívny buržoázny liberalizmus, ktorý prirahuje sľubom bezpodmienečnej majetkovej istoty. Čo sa týka židovských súvislostí, obidva systémy ponúkajú svojim sympatizantom ešte aj iné: napr. robotnícke hnutie požaduje adekvátne zohľadnenie antisemitských, ale protikapitalistických prúdov a ľahostajnosť voči nebezpečenstvám židovského majetku; majetok ochraňujúci konzervatívny liberalizmus zas v súčasnom maďarskom kontexte vstupuje – chciac nechtiac – do vzťahov s takými kontrarevolučnými silami, ktoré sú zároveň aj dosť antisemitské.

Všetci, o ktorých sme doteraz hovorili, aj keď sa nevedeli s krajinou vnútorne celkom zmieriť hľadajú napriek tomu, riešenie svojich individuálnych a spoločných problémov v rámci Maďarska a maďarskej spoločnosti; okrem nich sú tu ďalší, ktorí aj keď neboli predtým zvlášť uvedomelými členmi židovského spoločenstva, sa teraz, pod vplyvom prenasledovania, celkom odcudzili maďarskému spoločenstvu. Táto cesta uviaznutia alebo vypovedania asimilácie, t.j. *disimilácia*, však takisto nevedie jedným smerom. Istá časť sa pripojila k *sionizmu*, alebo sa vo svojom sionizme posilnila, dôsledkom čoho je od roku 1945 rozsiahla emigrácia – najmä mladých ľudí – do Palestíny⁴¹, ale židovským národným alebo národnomenšinovým povedomím disponujú i tí, ktorí nechcú emigrovať, a ako takí chápu svoju situáciu voči krajine ako relatívne jasnú. Ďalšia časť *chce* takisto *emigrovať*, ale nie predovšetkým do Palestíny, ale – prípadne pre ľahšiu možnosť emigrácie cez Palestínu – do nejakej inej pokojnejšej krajiny; čiže z dvoch neželaných možností si chce vyvoliť tretí národ, s ktorým sa pokúsi asimilovať. Nechcú ostať tu – vravia –, kde im všetko pripomína prežité hrôzy. Tušíme, že toto „všetko“ sa nevzťahuje ani tak na domy, izby, pivnice, dokonca ani na cesty a tehelne, ale na oveľa ťažšie zabudnuteľné ľudské postoje a nepriateľstvo, ktoré sú podľa mnohých príznakov ešte i dnes vo vzduchu.

Emigračnej tendencii dala najnovšie ďalší impulz redukcia kapitalistických možností; som si však istý, že menším existenciám, ktoré tvoria väčšinu potenciálnych emigrantov, by tieto obmedzené možnosti kapitalizmu ani napriek všetkým ťažkostiam prispôsobovania sa neprišli na um, keby ich úmysel nepodporovala spomienka na prenasledovanie, ktoré podstúpili ako Židia a pocit, že prostredie je voči nim zamerané nepriateľsky.

Maďarský verejný život a maďarské politické myslenie si dodnes dôkladnejšie nevyjasnili rôznorodý a kritický charakter zaradenia sa Židov do spoločnosti, ku ktorému došlo po skončení prenasledovania. Pravda, v tejto otázke odznelo veľmi veľa slov, medzi nimi celkom rozhodných a každú ďalšiu polemiku vylučujúcich slov, no každé vyzdvihlo jediný typ prípadu a jediný spôsob riešenia.

Oficiálne stanovisko je, že obeť prenasledovania sa môžu odcudzit' a dostať do rozporu len voči starému, reakčnému, fašistickému Maďarsku, s ktorým nové Maďarsko nie je v ničom podstatnom totožné; morálny účet starého Maďarska je zatažený nielen prenasledovaním Židov, ale aj hriechmi proti celému maďarskému národu, takže s celou otázkou ako so židovskou záležitosťou – okrem nevyhnutného určenia zodpovednosti a satisfakcie – sa netreba a ani nie je správne veľa zaoberať; tým menej, že dynamika politického a spoločenského vývinu v plnom rozsahu pripraví a obnoví podmienky asimilácie. Toto oficiálne stanovisko je však prispôbené psychickému stavu asimilovaných alebo oduševnene sa asimilujúcich; pritom trpké skúsenosti veľkej časti zainteresovaných – odhliadnuc od osobitného židovského povedomia – sú príliš osobné a rozsiahle na to, aby sa mohli pripísať jednoducho na účet bývalej reakcie a fašizmu. Je pravda, že spoločenská transformácia bude môcť perspektívne – najmä prostredníctvom školského systému – vyvinúť väčšiu asimilačnú silu, ako vie voči Židom výrazne postihnutým utrpením a stratami vyvinúť dnes. Avšak preto, že predpokladáme a podporujeme dlhodobý vývin, nesmieme sa tváriť, akoby sa už bol aj skončil, a nechať bez povšimnutia vplyvy rozličných akútnych a krízových situácií.

Sionisti naproti tomu tvrdia, že najlepšie – podľa nich jediné – riešenie je utvorenie *židovského národného* alebo *národnomenšinového povedomia* a otvorené hlásenie sa k nemu. Oficiálne stanovisko, ktoré sa opiera o asimiláciu k demokratickému Maďarsku, však toto riešenie neprijalo ani ako možnosť, a už bezprostredne po oslobodení rozhodne

odmietlo niekoľko – vôbec nie agresívnych – vyhlásení, ktoré zdôrazňovali židovské národnomenšinové sebavedomie a výhrady vyslovilo aj voči demonštrácii ukrytej v týchto deklaráciách, že židovská školská mládež chodila po oslobodení po peštianskych uliciach a spievala hebrejské piesne. Medzi dôvodmi rozhodného nesúhlasu a odmietnutia židovského sebavedomia zohrala okrem spomínaného principiálneho stanoviska úlohu aj koncepcia, ktorá mala pravdepodobnú protizidovskú atmosféru v prehnanej úcte, a podľa ktorej židovské národnomenšinové organizovanie sa zapôsobí negatívne na väčšinu krajiny, ktorá bola ešte aj počas prenasledovania Židov zvyknutá, že Židia sa v každej spojitosti hlásili za Maďarov. V dôsledku toho všetkého boli sionizmus a židovské menšinové vedomie zatlačené späť za cirkevnoorganizačné rámce. V skutočnosti však osobitné kolektívne vedomie Židov ostáva aj popri rozličných opačných vplyvoch podstatne silnejším kolektívnym činiteľom ako je náboženská a organizačná stránka života, činiteľom, ktorého utvorenie a organizovanie, ako sme povedali, sa vôbec nemusí dotýkať možnosti asimilácie, ba práve naopak, namiesto fikcie všeobecnej asimilácie oveľa jasnejšie ukazuje cesty skutočného asimilačného procesu. Výlučným alebo prevažne sa uplatňujúcim riešením však nemôže byť ani osobitné židovské vedomie; na svojej ceste trvajú nielen asimilovaní a tí, čo sa chcú asimilovať, ale aj v kruhu nerozhodných a odcudzených je situácia taká, že zážitok z prenasledovania nevedie nevyhnutne k osobitnému židovskému spoločenstvu, ale presne opačným smerom.

Na základe toho všetkého sa určite nájdú i takí, ktorí si zvolia tretiu možnosť, t.j. emigráciu, no ani tak nemôžeme s objektívnou *platnosťou* tvrdiť, že *vyriešením* ich problému by bola emigrácia. Nemôžeme to tvrdiť z dvoch príčin, z ktorých jedna je *vecná* a jedna *morálna*. Z *vecnej* príčiny preto nie, lebo objektívna možnosť emigrácie bude pravdepodobne menšia, t.j. dovolí emigrovať podstatne menšiemu počtu ľudí, než koľko bude chcieť emigrovať; mnohí si zas v rozhodujúcej chvíli uvedomia, že ani nechcú tak veľmi emigrovať, ako sa pôvodne domnievali. Z *morálnych* dôvodov preto nemôžeme pokladať emigráciu za „riešenie“ pre tých, ktorí sa s týmto národom ocitli vo vnútornom rozpore, lebo by bol zlý žart, keby sme my (ktorí máme dôvod zamyslieť sa nad hroznou smrťou pol milióna Židov), s ohľadom na tých, čo hrôzy prežili, vyhlásili, že v dôsledku psychického stavu vyvolaného nedávnymi zážitkami jediným „riešením“ ich problému je emigrácia. História nám

zadala úlohu, aby sme spolu s trištvrte miliónom Židov vytvorili v tejto krajine ľudský svet; keďže sme z úlohy prepadli, nevyhovárajte sa, že ani so zvyšnými dvestotisícami Židmi nemôžeme urobiť to, čo sme mali a mohli urobiť s trištvrte miliónom.

Museli sme si teda uvedomiť, že problém nespočíva v tom, ako si možno na základe principiálnych a teoretických úvah a úsudkov „vybrať“ medzi „riešením“, ktoré predpisuje asimiláciu, „riešením“, ktoré zdôrazňuje židovské sebavedomie a napokon medzi „riešením“, ktoré obe tieto eventuality odmieta. Nie je správne, keď spoločenské problémy nastolujeme podľa spôsobu vojenských „úloh“, lebo aj „riešenie“ sa bude formovať podľa spôsobu vojen a bitiek. Dosť veľkým nešťastím bol pre svet typ človeka, ktorý si myslí, že vyriešenie istej otázky – ktorú pomáhal vyostriť a zaviesť do slepej uličky aj on sám – znamená toľko, ako ohňom a mečom vytvoriť podmienky, v ktorých otázka prestane byť otázkou. Existujú problémy, pri ktorých najrozhodujúcejšie nie je hľadanie „kľúča“ na ich vyriešenie, ale predovšetkým úsilie správne tieto problémy pochopiť a vytvoriť pre všetky potenciálne cesty jasné a čoraz jasnejšie faktické podmienky a atmosféry. Ak krízový charakter kolektívnej situácie maďarských Židov pochopíme správne, môže sa stať, že v záujme „riešenia“ budeme nielen aktívnejší, ale sa toľkému množstvu nahovárania, nanucovania, vyzývania, poučovania, takému či onakému zaangažovaniu radšej vyhneme; napr. vyslovíme menej fráz o nemennom vlastenectve maďarských Židov, tým, čo majú v úmysle emigrovať, budeme menej citovať verš „tu musíš žiť i umrieť“, Židovstvu ako k celku budeme adresovať menej výziev na zmierenie, odpustenie a prispôsobovanie, a menej budeme zdôrazňovať aj myšlienku, že demokratická transformácia ako taká pokladá za bezpredmetné spomínať a registrovať všetky krivdy, ktoré spôsobilo reakčné a fašistické Maďarsko. Budeme klásť väčší dôraz na očistenie a poľudštenie všeobecných a univerzálnych podmienok, hodnotových kritérií, prostredí a inštitúcií, v rámci ktorých prebieha individuálny a verejný život Židov, a vnútri ktorých sa rozličné problémy a ich *rozličným* smerom sa rozbiehajúce riešenia nastolujú a uskutočňujú. V tejto súvislosti je predovšetkým potrebné, aby dynamika celého národného a spoločenského vývinu ďalej podporovala skutočné prostredie a procesy *asimilácie*. Súčasne však musíme rátať aj s vyjasňujúcim vplyvom toho, ak sa na prijatie a zorganizovanie *osobitného židovského vedomia* utvoria jasné a slobodné možnosti. Menej dôležité nie je ani to, aby sme nikomu nevnucovali

jeden či druhý spôsob riešenia, dokonca ani voľbu medzi obidvoma riešeniami. Nevyhnutnosť voľby sa bude v každom mladom alebo informujúcom sa človeku prejavovať čoraz výraznejšie; no pre množstvo ľudí nachádzajúcich sa v rozpornom alebo prechodnom stave je namiesto nastolenia problému kolektívnej príslušnosti oveľa dôležitejšia požiadavka, aby sme vytvorením miernejšej, solidárnejšej, menej křčovitej a menej ostrej atmosféry celej krajiny pripravili aj v nich spoločenské a psychologické podmienky na obnovenie lojality voči krajine.

Vznik takejto atmosféry – i to, že doteraz nevznikla – podstatne ovplyvňuje východisková otázka, za akých podmienok sa uskutočňovala a uskutočňuje zúčtovanie za hrôzy prenasledovania, za akých podmienok sa uskutočňovalo a uskutočňuje opätovné zaradenie sa Židov do života krajiny, a napokon otázka, ako na to všetko reagovala a reaguje celá krajina.

PROBLÉMY ZADOSTUČINENIA ZA PRENASLEDOVANIE ŽIDOV: ŽIADNA KOLEKTÍVNA ZODPOVEDNOSŤ A NEDOSTATOK MIERY A HRANÍC

Zadosťučinenie za prenasledovanie Židov v Maďarsku a náprava krívd prebiehali od prvej chvíle za nevyjasnených a neúprímných podmienok. Je nesporné, že prevažnú časť zadosťučinení, ku ktorým po páde kontrarevolučného Maďarska muselo dôjsť, tvorili zadosťučinenia za prenasledovanie Židov: počet súdnych sporov vedených proti politikom, vojakom a úradníkom, ktorí odovzdali krajinu do rúk hitlerovskej presile a nesprávali sa kruto voči Židom, predstavoval zlomok medzi procesmi, ktoré sa viedli proti vrahom, trýzniteľom, drancovateľom Židov, proti tým, čo ich vydali napospas osudu a ubližovali⁴² im. Odhliadnuc aj od kvantitatívnej disproporcie, utrpenie Židov, krivdy, ktoré ich postihli a ich hľadanie spravodlivosti predstavuje čosi oveľa hroznejšie ako všetko ostatné, čo sa nehodilo do rámca zadosťučinenia, ktoré žiadal maďarský národ proti vlastným poblúdeným vodcom a príslušníkom. Lebo vo veci Židov, okrem konkrétnych vinníkov bol ustavične prítomný jednak problém oveľa vyššieho stupňa zneváženia ľudskej dôstojnosti, jednak problém celej maďarskej spoločnosti riadenej *strednými vrstvami*, ktorá, okrem toho, že aj sama bola obeťou a mrzákom fašizmu, skôr ako sa nimi stala, prenechala Židov svojmu osudu. Napriek tomu vec Židov sa podľa možnosti málo spomínala osobitne; splynula s univerzálnymi akciami zúčtovania s fašizmom, akoby Židia

boli iba jednou z mnohých ďalších obetí fašizmu, akoby ich utrpenie bolo iba jedným z rôznorodých ale rovnocenných utrpení. Tak si to želel celý oficiálny verejný život, ktorý aj teraz akcentoval obchádzanie osobitného prístupu k Židom; koalíčná ľavicová preto, lebo mala pocit, že prílišné zdôrazňovanie židovských súvislostí odvádza pri zadosťučineniach pozornosť od naozaj významnej veci, od akcií namierených proti fašizmu a proti triedam, ktoré stoja v ceste vývinu; pravcová koalícia sa vyhýbala osobitnému spomínaniu zadosťučinenia za prenasledovanie Židov preto, lebo bola presvedčená, že je zbytočné dávať Židom ešte viac možností požadovať. V určitej miere sa tomuto problému vyhýbali aj samotní Židia; je možné, že šťastí tiež preto, lebo ani sami nechceli byť často spomínaní, neverím však, že väčšina Židov by bola toto – povedané neaktuálnym slovom: *asimilantné* – stanovisko vyhýbajúce so židovským súvislostiam z vlastných radov v takejto miere prijala, keby ich štátna moc sledujúca politické hľadiská neprinútila naučiť sa, že ak vystupujú výlučne z titulu satisfakcie v prospech Židov, narazia na množstvo prekážok a neochoty, ale keď prijímú všeobecnú frazeológiu zúčtovania s fašizmom, narazia na podstatne menší odpor.

Za spomínaných okolností sa nestalo, že by boli tí, čo sú prostredníctvom vážnej dôveryhodnosti a príkladnosti povolaní reprezentovať krajinu politicky i duchovne, nastolili v súvislosti s celou krajinou otázky sebaspytovania, zamyslenia sa nad sebou a zodpovednosti za prenasledovanie Židov; ak k vyjadreniu podobného stanoviska predsa došlo, hovorilo sa v ňom väčšinou o hriechoch *druhých*; ak sa toto pravidlo porušilo, potom pre príčiny spočívajúce v osobe deklarantov alebo v obsahu deklarácie, nevyvolalo stanovisko žiadny, alebo len skreslený ohlas; neexistovalo teda nič, čo by bolo Židov zbavilo ustavičného a narastajúceho pocitu, že hrôzy, ktoré sa s nimi udiali, zrazu nemajú pôvodcu, a zodpovednosť za ne chce celá krajina a celá spoločnosť po tichej dohode utuľtať, zamlčať a prišísť niekoľkým politikom a hrdlo rezom. Mnohí možno pokladajú za detinskosť, že neuskutočnenému uznaniu zodpovednosti za prenasledovanie Židov zo strany celej krajiny pripisujem taký význam a predstavujem si, že slová a deklarácie takéto rozpory nevyriešia. Veľmi dobre si uvedomujem, že deklarácie nikoho nevzkriesia, ľudia nepôjdu dobrovoľne do väzenia, nevrátia nadobudnutý majetok, a nie sú ochotní vzdať sa ani svojich pocitov krivdy alebo hnevu. No zaujatie všeobecných morálnych postojov, určenie principiálnych kritérií a hľadísk má rozhodujúci podiel na tom, že v súvislosti s akýmkoľvek

hodnotiacim, bilancujúcim, účtujúcim postupom utvárajú sa v niektorých jednotlivcoch také hodnotiace postoje, ktoré sú *paralelné* s postojmi formálneho postupu, v takom rámci *ich chápu a domýšľajú do konca*.

Všetky tieto úvahy znejú asi čudne tým, ktorým sa zdá, že v krajine sa už tri roky okrem satisfakcií poskytovaných Židom, nedeje nič iné, a ktorí nechcú vidieť, čo možno v tejto oblasti ešte postrádať. No všetko, čo oni *pokladajú za veľa*, súvisí veľmi úzko s tým, čo sme doteraz *postrádali*. Úspech a vierohodnosť každého brania na zodpovednosť závisí od toho, či dokáže nájsť, dodržať a presvedčiť o správnosti deliaticich čiार, diferencujúcich hľadísk, ktoré oddeľujú trestateľné od toho, čo treba stíhať miernejším postupom, čin stíhateľný súdnou cestou od činu, ktorý možno vybaviť pokarhaním, skutok hodný verejného pokarhania od toho, ktorý patrí len pred fórum svedomia. U nás nedošlo k vyjasneniu hraníc ani celoštátnej zodpovednosti ani individuálnej satisfakcie, dôsledkom čoho je jednak hľadanie satisfakcie neschopné dodržať najvyhnutnejšie hranice, jednak prehnaná morálna samolúboosť.

Krivdy, príkoria a hľadanie spravodlivosti pre Židov sa vždy vyznačovali tým, že k objektívne zaznamenateľnej krivde sa vždy pripojila pripravenosť celého prostredia na príkoria, ponížovania a morálne znevažovania, a množstvo krívd nadobudlo trpkú príchuť nie pre vlastný obsah, ale v dôsledku pripojených ideových asociácií a skúseností. A teraz všetky ich nároky na zadosťučinenie a náhrady, ktorých zvláštny a ničím neporovnateľný charakter krajina nebola ochotná uznať, zaplavili celý legálny a právnický aparát, postupy slúžiace na prenasledovanie a potrestanie jednotlivých vinníkov alebo podozrivých povýšili na úroveň celoštátnej satisfakcie, a atmosféru celého účtovania sformovali tak, že obe prenasledovania pripravali ku každému pochybnému a hraničnému skutkovému stavu aj bezcitnosť a zlomyseľnosť, ktoré im pripomenulo správanie ostatných ľudí, čo sa neocitli na lavici obžalovaných. Nepriзнание zodpovednosti celej krajiny za spáchané zlo na druhej strane spôsobilo, že ľudia začali pojem zodpovednosti chápať príliš úzko, zľahčujúco a formálne: všetci, ktorí sa nezúčastnili na vraždení, mučení, zneužívaní a drancovaní ľudí, začali mať pocit, že už v dôsledku tohto faktu sú v celej veci morálne vynikajúcim a hodnotovým živlom, a domnievali sa, že ich postihuje veľká nespravodlivosť, ak im niekto vyčíta zlomyseľnosť, bezcitnosť alebo škodoradosť.

Narušenie miery priznania zodpovednosti a možnosti brania na zodpovednosť vyvolalo okolo celého účtovania vážne a dodnes neuvoľne-

né napätie, ktoré, žiaľ, neexistuje len medzi protivníkmi, ale – i keď sa z istého odstupe ukazuje, že celý účtovací aparát sa veľmi usiloval udržať rovnováhu medzi objektívnou spravodlivosťou na jednej strane a porušením práva, účinnosťou a hľadaním spravodlivosti na druhej strane – veľmi vážne podkopalo aj vierohodnosť všetkých satisfakčných inštitúcií. Kým totiž na jednej strane regulárne rámce postupov určených na objektívne dokazovanie sú jednoducho zaplavené vášňami utrpenia a hľadania satisfakcie, na druhej strane sa v predstaviteľoch objektívnej realizácie rodí zámer vplývať opačne, ku ktorému sa vzápätí pripája buď už dávno existujúca, alebo len pod dojmom udalosti vzniknutá protizidovská averzia, a pripája sa aj obrana a súdržnosť tých, čo majú zlé svedomie. Čoskoro sa utvorí také množstvo žalujúcich a obranných vášní a vzťahov, že v dôsledku neopodstatnených udaní, a priori predpojatých svedkov, falošných svedectiev alebo nedosvedčení, podozrivých záchranných výpovedí, a v zmätku súdnych siení, kde žiadajú obesenie alebo kde k obžalovaným pristupujú ako k mučeníkom, sa aj spočiatku najčistejšia vec za niekoľko minút zmení na vec tajomnú. Jednotlivé fronty sa potom aj vnútri oficiálnej inštitúcie postavia tak, že sa proti sebe ocitnú tí, čo sú v záujme energického zúčtovania ochotní pre istotu potrestať aj nevinných, a tí, čo sú v záujme miernejšej tendencie ochotní pre istotu prepustiť aj vinníkov; o hraničných prípadoch rozhoduje zvyčajne vzájomný pomer síl medzi oboma tendenciami. V dôsledku toho sa časť Židovstva dodnes nezbavila presvedčenia, že potrestanie vinníkov za spáchané krivdy sa deje úmyselne pomaly, a že tieto procesy – tak na rovine trestného ako na rovine súkromného práva – prebiehajú pomaly, byrokraticky, mierne, miestami predpojato, niekedy zas priamo do neba volajúco nespravodlivo. V nežidovskom prostredí sa voči postupom účtujúcim s fašizmom veľmi rozšírilo presvedčenie, že tieto postupy sa stali pohonmi na ľudí, pred ktorými sa ani nevinní nemôžu cítiť celkom v bezpečí.

Absencia správnej miery, hraníc a diferenciácií sa prejavila ešte závažnejšie tam, kde do vecí účtovania, previerok zasiahli aj protichodné existenčné záujmy. Najmä v jednotlivých odborných prípadoch nadobudlo preverovanie neraz také formy boja o chlieb, zamestnanie a pozície, akým poskytovalo svojho času príležitosť uplatňovanie protizidovských zákonov. Nestrácam zo zreteľa ani na minútu rozdiel: je úplne jasné, aký je podľa principiálneho obsahu rozdiel medzi postupom, ktorý na základe pôvodu vylučuje skupiny ľudí zo životných povolanií

a existenčných možností, a medzi postupom, ktorý robí to isté v dôsledku ľahostajnosti a krívd spáchaných proti národu a ľudstvu. Čím bola istá profesia vzdialenejšia verejnej pozornosti, a čím silnejší boj o chlieb prebiehal v jej kruhoch, tým ľahšie sa zdeformovalo tak v časti obžaloby ako i obhajoby aj celé konanie.

Ten istý rozpor sa prejavuje aj v jednoduchých účtovaniach so súkromnými osobami: častou skúsenosťou správcov židovských majetkov a uchovávateľov židovských cenných predmetov je, že Židia s nesmiernou podozrievavosťou, neodmietajúc žiadne policajné a súdne nariadenia, zabúdajú na priateľstvo a dôveru, niekedy až s nápadnou nevďačnosťou požadujú od nich také cennosti a účty, ktorých uchovanie alebo udržiavanie v poriadku bez ich vlastného pričinenia znemožnili vojnové udalosti; obeť protižidovských zákonov však majú takú – pomerne častú – skúsenosť, že tí, ktorým odovzdali nejaký cenný predmet na uchovanie, alebo ktorým sa ich majetok dostal do rúk, zaobchádzali s ich vlastníctvom väčšinou ako zlodeji alebo nesvedomite, alebo ho premárnili. Prirodzene, tieto vzájomné skúsenosti sú nielen skutočné, ale aj jednostranné; sú tisíce prípadov, že zverené veci sa kompletne zachovali, no takisto sa vyskytlo množstvo prípadov, keď zdôvodnenia tých, ktorí nevedeli vyúčtovať, boli bez slova prijaté; o nich sa však takmer nehovorí, pretože ľudia radšej hovoria o neseříóznosti ako o korektnosti druhých ľudí.

Vzájomné nepochopenie vysokého stupňa sa preto prejavovalo aj čo sa týka hodnotenia *vďačnosti* a *zásluhy*. Prevažná väčšina Židov sa – plným právom – domnieva, že po *celkovej bilancii* nemá byť prostrediu za čo vďačná. Keď však túto *celkovú* bilanciu uplatnia voči tým, voči ktorým individuálne majú byť za čo vďační, potom ide o ďalšie nespravodlivé zovšeobecnenie – teraz zo strany Židov – ktoré pomôže naďalej vzájomný vzťah Židov a Nežidov dehumanizovať, odludšťovať. Na nežidovskej strane sú ľudia náchylní na to, aby svoje morálne zásluhy súvisiace s prenasledovaním Židov porovnávali nie s vnútornou hodnotou svojich skutkov, ale s ich domácim priemerom, dôsledkom čoho sú veľmi nízke kritériá hodnôt: stalo sa, že rozhovor so Židmi pokladali už za pomoc, za ktorú patrí vďačnosť, skutočnosť, že ich nechali na pokoji, chápali ako záchranu života, bežné vybavovanie drobných vecí ako smrteľné riziko, a rozhodnutie, že ich po istom váhaní neudali, chceli okoliu predstaviť ako odvážny postoj.

Osobitne musíme spomenúť a súhrnne vyhodnotiť postupy alebo po-

kusy o zúčtovanie, ktoré prebiehali alebo prebiehajú medzi predstaviteľmi maďarského duchovného života. Maďarský duchovný život v najväčšej miere potreboval a potrebuje, aby sa hodnoverne a starostlivo pripravila bilancia jeho správnych alebo nesprávnych postojov, činov alebo previnení, aby sa v nej otázky morálnych a charakterových pohlúdení jasne diferencovali od otázok rozličných ideových a principiálnych protikladov. Nesporne hodnoverná bilancia však zo strany jednotného – a na túto úlohu kompetentného – fóra nevznikla. Vznikol však istý zoznam „fašizmom kompromitovaných vzdelancov“ a istá frazeológia používaná pri ich spomínaní, vylučovaní (z rozličných miest), neprijímaní, bojkotovaní, resp. pri zaobchádzaní s nimi a právnom konaní proti nim alebo pri vyhrázaní sa právnym konaním. Spomínaný zoznam je nádherným dôkazom výrazného zhoršenia nášho verejného myslenia: siaha od velebitelov okupantov, šíritelov rasovej nenávisť, fanaticov, účastníkov pohonu na ľudí a odhodlaných karieristov cez množstvo medzných prípadov až po takých, ktorých charakter, hodnota a správanie sú nesporné, ale pri rozličných príležitostiach nepodporili stanovisko, že židovský problém neexistuje a zaujímali sa o otázku pomerného počtu Židov v Maďarsku; ide tu o naozaj veľmi nebezpečnú pascu nastoľovania problému, no jeho čisto a úprimne mienené nastolenie a prerokovanie nemožno ani zakázať, ani morálne pranierovať. Na všetkých príslušných spisovateľov dopadajú úlohy a ťažkosti s úplne rovnakou instrumentáciou, a na to, aby sa aj skutočný prístup k nim nestal celkom rovnaký, boli z času na čas potrebné veľké politické zásahy. Vážnym dôsledkom toho všetkého bol vznik protikladnej koncepcie, ktorá sa s heslom „spisovatelia prenasledovaní a perzekvovaní Židmi“ spoločne stavia na ich obranu. Čiže jednota útokov bez rozlišovania vedie k opačnému výsledku: nepodporuje duchovný boj proti fašizmu, ale zahŕňa do okruhu istého národného martyria aj takých, ktorí si to nezasluhujú. Je to hlúpe už i preto, lebo v duchovnom živote sa ešte väčšmi a bezprostrednejšie uplatňuje pravidlo, že úlohu arbitra si nemôže nikto privlastniť, a že aj samotní arbitri sú stále preverovaní a podrobojú sa súdom. Za celkom neodôvodnené však pokladám pobúrenie voči tým, v ktorých došlo k takému zmäteniu morálnych kritérií následkom osobného prenasledovania a utrpenia a navyše celkom opodstatneného trpkého pocitu, že ide o ututlanie otázky zodpovednosti; nepohoršujme sa nad nedostatkom miernosti iných, ale hanbime sa za vlastné príliš horlivé pritakávanie alebo tichú morálnu pohodlnosť. V duchovnom živote spo-

ločenstva disponujúcom vnútorne vyrovnanými, stabilnými meradlami hodnôť by sa bol isto utvoril ak už nie regulovaný postup, tak aspoň zdravo ohraničený verejný duch, ktorý by bol, po prvé, schopný nájsť spôsob spoločného priznania zodpovednosti, nájsť adekvátnu príležitost a vhodnú atmosféru pre sebakúmanie ako i dobrovoľné a osobné priznanie zodpovednosti, po druhé, bol by schopný rozlíšiť „očisťovania“ a rozličné útoky uviesť rovnako na ich pravú mieru, rozdeliť primeranú zodpovednosť za skutky a za zanedbané skutky a obrániť nevinných pred nespravodlivými následkami; počas toho mal by vedieť citlivo vyjadriť isté druhy úsudkov, napr. že: o ideách X.-a možno polemizovať, ale jeho charakter je príkladný, idey Y.-a sú konfúzne, ale jeho cítenie je čisté, talent Z.-a je nesporný, ale jeho morálka je zlá, A. nemá rád Židov, ale nemá ich rád spolu s rozličnými pánmí, B. sa nesprávval veľmi pekne, ale nespáchal nič zlého, C. sa správval veľmi zle, zaslúži si isté následky, ale umlčaf ho nie je potrebné, D.-a treba uväzniť, ale potom ho treba nechať písať básne, E. sa správval perfektné, ale bol príliš opatrný, F. sa v súvislosti s prenasledovaním Židov správval dobre, ale ináč je veľmi konzervatívny a pre svoju feudálnu duchovnosť nemôže byť príkladom, G. sa dopustil ťažkého omylu, ale pošmykol sa na ceste nesprávne pochopeného sociálneho radikalizmu, v bezúhonnosti H.-a bola aj istá vypočítavosť, a I.-a treba nielen uväzniť, ale maďarská duchovná spoločnosť nestratí nič ani vtedy, ak ho celkom umlčí. Zdravé duchovné spoločenstvo môže po vyslovení diferencovaných a podrobných záverov zhruba skonštatovať, kto je ten, proti komu nemožno viesť žiadne konanie, koho netreba po odpykaní určitých následkov ďalej trestať, kto si môže nárokovať členstvo aj v inštitúciách s morálnou autoritou, kto má právo len na tvorivé a zárobkové možnosti a v dôsledku toho len na členstvo v zárobkových a dobročinných organizáciách, a kto je ten, kto musí raz a navždy znášať ťarchu úsudkov o svojej duchovnej bezcennosti a morálnej škodlivosti.

Nedostatok správnych kritérií zaviedol pri účtovaní na mylnú koľaj ešte aj také malichernosti, ako je nadávanie do Židov, ba možno tie najviac. V tejto súvislosti treba veľmi citlivo vyznačiť hranice medzi tým, čo treba prenasledovať ako rozširovanie morálneho chaosu a kolektívneho nebezpečenstva skrytého v antisemitskom fašizme, a medzi tým, čo je iba obyčajné zovšeobecnenie, predsudok alebo averzia prostredia voči Židom začo nemožno brať na zodpovednosť. Na zodpovednosť možno brať človeka vtedy, ak prenasledovanie a vraždenie Židov schva-

luje a želá si ho, no nikoho nemožno brať na zodpovednosť, ak druhému v nepríjemnej forme pripomenie, že je Žid; každý, kto šťve proti Židom, je za to zodpovedný, no nie je zodpovedný za to, ak sa im v zlosti vyhráza čertom; zodpovednosť je na mieste, ak niekto rozšíri zavádzajúcu informáciu, že príčinou každého spoločenského zla sú Židia, no nie je na mieste, ak utrúsi poznámku o úlohe a blahobyte Židov; zodpovednosť je na mieste, ak niekto hlása morálne negatívny vplyv Židov, no nie je na mieste, ak vyjadrí prosté presvedčenie o čestnejšom charaktere kresťanov. Aby nedošlo k omylu: ani zďaleka nechcem povedať, že by to neboli nefudské a urážlivé slová, že by za nimi často neboli oveľa horšie, nevyslovené myšlienky, a že by si autori takýchto výrokov nezaslúžili zopár vážnych slov; no rovnako je možné, že je za nimi menej vášní ako naznačujú hlasné slová; každopádne však z nich pochádza to, čo možno a čo je rozumné úradnou cestou stíhať. Je prirodzené i pochopiteľné, ak človek, ktorý bol prenasledovaný a veľa trpel, si k tomu primyslí a pripočuje všetko, čo v ňom vyvoláva nepríjemné asociácie a ak to s horlivosťou pristihujúceho rozpovie policajtovi; pokladám však za veľmi škodlivé, ak sa našiel orgán, ktorý bol na základe toho ochotný skonštatovať skutkovú podstatu. Veľmi sa obávam, že za množstvom málopravnych zdôvodnení, ktoré sa týkajú internácie a rozličných potvrdení, a ktoré dosvedčujú, že obvinený „hlásal fašistické heslá“, sú veľmi často takéto prípady.

Pri pohľade na celú túto disharmóniu treba povedať: aká škoda, že riadnemu a riadenému postupu pri braní na zodpovednosť nepredchádzal nejaký jeho explozívny a bezhlavý spôsob; v tom prípade by sa totiž úžitok a hranice regulárneho konania boli celej našej spoločnosti aj zainteresovaným ukázali v oveľa jasnejšom svetle, a na druhej strane by sa bolo vybillo množstvo vášní, ktoré ani teraz nenachádzajú iné východisko ako realizovať sa v procesoch ľudového súdu.

Za takýchto okolností sa stala vážnym problémom oficiálna úloha Židov v celom procese brania na zodpovednosť. V tejto oblasti sa medzi sudcami prípadov v rozličných etapách vyšetrovania a súdenia vyskytovalo toľko Židov alebo židovskými zákonmi stíhaných osôb, takže celkom opodstatnene nadobudla empirický oporný bod – a môže rátať s vážnym ohlasom – koncepcia, že podstatou celého účtovania je vlastne to, že v podobe odplaty za minulosť, keď Maďari súdili Židov, súdia teraz Židia Maďarov. Nebezpečný charakter tejto koncepcie čoskoro mnohí spoznali a odvtedy často oficiálne i neoficiálne skonšta-

tovali, že cieľom previerok a ľudového súdництва nie je dať príležitosť Židom, aby súdili Nežidov, ale to, aby získali satisfakciu za znevažovanú ľudskú dôstojnosť a zmarené životy, za podlosť a zlomyseľnosť; vo vládných kruhoch sa takisto veľmi skoro zrodila tendencia, že na spomínané posty treba nájsť čo najviac Nežidov. Nikto však nemal odvahu povedať, že vo chvíli, keď začne hroziť čo i len náznak nebezpečenstva takej koncepcie, treba v tejto súvislosti vo forme základného princípu vysloviť ihneď nie požiadavku, aby v rámci spomínaných konaní figurovalo *podľa možnosti* čo najmenej Židov, ale priamo a pokojne to, aby v osobitnom súdnictve súvisiacom s prenasledovaním Židov sa ako sudcovia prípadov – či už v počiatočnom, alebo v záverečnom štádiu – *vôbec* nezúčastňovali Židia alebo židovskými zákonmi postihnutí ľudia. Prirodzene, možno na to odpovedať, že robiť takýto rozdiel medzi Maďarom a Maďarom je už samo osebe fašizmom, že Židia neexistujú, existujú len Maďari rôzneho pôvodu a náboženstva, ktorí sú rovnako kvalifikovaní pre každý „postoj“. Vezmime si však prípad predtým možno nepolitizujúceho človeka buržoázneho alebo maloburžoázneho pôvodu, ktorý po návrate z pracovného tábora zistil, že mu celú rodinu vyvraždili a ktorý potom začal pôsobiť v súdnickom aparáte ako vyšetrovateľ a sudca; tvrdí, že pri plnení týchto úloh je jeho židovské poníženie a utrpenie celkom nepodstatné, a že je jedným z mnohých maďarských demokratov, ktorí sa podľa svojich schopností podieľajú na boji proti fašizmu, bolo by prinajmenšom fikciou. Sám som síce zažil ne jeden príklad podobnej sublimácie osobných momentov, a po skončení prenasledovania Židov som s dojatím konštatoval, že počet prenasledovaných, ktorí chcú a vedia zachovať v konkrétnych prípadoch účtovania objektivitu je oveľa vyšší ako som očakával; neviem však o tom, že by to bola bývala všeobecne prevládajúca tendencia. Mimochodom, nejde tu o „životné dráhy“, z ktorých by chcel niekto Židov podľa spôsobu protižidovského zákona vylúčiť, ale o jednorazovú akciu, ktorej cieľom je, aby maďarský národ – nakoľko je to prostredníctvom trestov vôbec možné – obnovil svoju česť, aby potrestal a odsúdil všetkých, ktorí pošpinili jeho česť: je teda nadovšetko dôležité, aby morálna platnosť rozsudku vyneseného v tomto procese nebola neskôr v žiadnych súvislostiach zrušiteľná a spochybniteľná. Je starým dobrým pravidlom, že poškodený nemá byť zároveň aj sudcom, no v tomto prípade vystupujú v úlohe poškodeného i žalobcu evidentne maďarskí Židia. V procese Židov a ich prenasledovateľov teda – ak Židia nepoža-

dujú medzinárodný súd, ale zdôrazňujú, že sú súčasťou maďarského národa – so serióznou nádejou na vierohodnosť a zmierenie musí a má – že súdiť lepšia časť nežidovských Maďarov.

Domnievam sa, že by nebolo zaškodilo pokojne to povedať pred tromi rokmi. Mnohí sú presvedčení, že to mala byť úloha „dobromyseľnejších“ Židov. Nepokladám však za opodstatnené, aby sme voči Židom vystupovali s podobnými morálnymi požiadavkami a aby sme si sami túto nepríjemnosť ušetrili: nech by to už bolo bývalo akokoľvek nepohodlné, nech by to bolo zo strany – na všetky podobné veci mimoriadne citlivých – Židov vyvolalo akékoľvek množstvo podráždených reakcií, nesprávneho chápania a obvinení, verím, že to mali povedať ľudia, ktorí sa ako Nežidia správali *relatívne* tak slušne, že majú morálne právo o tejto veci sa vôbec vyjadriť. Boli sme všetci zbabelí a pohodlní, že sme to neurobili vtedy, a že medzi sebou sme nariekali na „nedostatok miernosti“ Židov v takých veciach, v ktorých rozhodujúcim činiteľom je opäť celá krajina a v nej naša vlastná kolektívna bezmocnosť. Prirodzene, vtedy i teraz je vždy ľahšie toto všetko povedať, ako – popri čiastočnej skompromitovanosti a ťažkej politickej zmatečnosti maďarskej spoločnosti riadenej strednými vrstvami – uskutočniť. Lebo v čase, keď šlo o zostavenie účtovacieho aparátu a podieľaní sa množstva ľudí na procese účtovania, nadarmo mnohí nahlas i otvorene upozorňovali, že skutočnosť, že bol niekto rasove prenasledovaný, ešte neznamená, že je aj demokrat; napokon všetci kompetentní dospeli prakticky k presvedčeniu, že v prípade Židov a osôb prenasledovaných protižidovskými zákonmi hrozilo a hrozí predsa len menšie nebezpečenstvo, že sudcovia budú neskôr odhalení ako funkcionári maďarského nacistického hnutia. V praxi teda aj v tejto oblasti došlo k stotožneniu Židovstva a demokratickosti. Väčšou demokratickou otvorenosťou a bdelosťou by sa však bolo dalo mnohému pomôcť, a bolo by sa dalo vyhnúť novej protižidovskej atmosfére, ktorá sa okolo procesu účtovania utvárala takým citeľným spôsobom. Spomínaný problém sa však už neobmedzuje na oblasť zúčtovania za prenasledovanie Židov, ktoré sa z veľkej časti blíži k záveru, ale na celý verejný život nového Maďarska, a preto sa o ňom musíme osobitne zmieniť.

OŽÍVANIE ANTISEMITIZMU PO ROKU 1944:
STARÝ ANTISEMITIZMUS A NOVÝ ANTISEMITIZMUS
Vo chvíli oslobodenia bol antisemitizmus takmer na úrovni
návratom na prvý stupeň.

Tí, čo nemali radi Židov, neoblúbili si ich ani potom, ale v dôsledku hrozných udalostí sa všetky zvyčajné výhrady voči nim zminimalizovali a nahlas nevyslovovali. Počas rokov, ktoré odvtedy uplynuli, tieto zábrany celkom a dokonale padli. Dnes znova existuje určitý „normálny“ antisemitizmus, ktorý svoje dôvody a dôkazy čerpá takmer výlučne z rozličných okolností vývinu od roku 1945. Len čo sa prejavili jeho prvé symptómy, prebieha diskusia o príčinách nového antisemitizmu: podľa jedného názoru ide jednoducho o obnovenie fašizmu, druhý názor odráža presvedčenie, že proti Židom je namierená najmä podráždenosť vrstiev deklasovaných prostredníctvom pozemkovej reformy, prepúšťania z práce a iných príčin; ďalší zase tvrdia, že ide o zlé svedomie bývalých prenasledovateľov, ale trochu aj celej krajiny, s ktorým sa chcú vysporiadať obvineniami proti Židom. Na druhej strane však z času na čas odznievajú dobromyseľné alebo zlomyseľné narážky na neúnosnú mieru účtujúcich procesov, na inflačný blahobyt v rámci mocenských pozícií, ktoré sú väčšinou ostro odmietané. Oživanie antisemitizmu nazývajú občas *neo*-antisemitizmom, no podaktorí – práve naopak – pochybujú, či sa smie o niečom takom vôbec hovoriť, a zdôrazňujú, že ide o oživanie starého antisemitizmu, ktorý je už veľmi dobre známy z čias masových vražd, a že dochádza k novému osmelovaniu sa starých antisemitov.

Je nesporné, že starí antisemiti sú výrazným činiteľom nového antisemitizmu. Ide predovšetkým o tých, ktorých svedomie zafažuje nejaká vina, za ktorú ich môžu brať alebo už aj brali na zodpovednosť; potom o tých, ktorí nič vážnejšieho nespáchali, ale menšie zlomyseľnosti, neludskosť a odmietnutie pomoci zafažujú ich svedomie natolko, že ak počujú o zodpovednosti za prenasledovanie Židov, začínajú sa cítiť zle, a svoj zlý pocit kompenzujú oduševnenou podporou protižidovskej atmosféry. Ďalej sú tu tí, ktorí počas prenasledovania úprimne ľutovali Židov za nezaslúžené utrpenia, no súčasne v duchu určitej starej spoločenskej hierarchie radi videli Židov na mieste „kam patria“, čiže obmedzovaných, prinútených ku skromnosti a pokore, a dnes pokladajú za židovskú prepiatosť i to, ak sa niekomu z tváre nezračí taká istá smrteľná úzkosť ako v čase, keď žiadal o pomoc. Z duchovnej stránky takú istú skupinu predstavujú i ľudia, ktorí Židov odsúdených na smrť úprimne ľutovali a možno za nimi aj smútili, ale súčasne celú vec chápali ako hrozné, ale predsa len konečné riešenie židovskej otázky v Maďarsku alebo svojich špeciálnych židovských otázok. Preto teraz so zvýšenou podráždenosťou berú na vedomie, že istá časť Židov sa napokon predsa

vrátila, najmä však to, že najčastejšie vystupujúca časť maďarských Židov – budapeštianski Židia – ostala nažive, aj keď ostatné časti väčšinou zahynuli. V tejto súvislosti sa dostávame do rozporu s ľuďmi, ktorí chcú pol milióna mŕtvych oddišputovať na základe faktu, že do ich ulice sa vrátilo všetkých desať židovských obchodníkov, ba pribudli aj dvaja ďalší. Rovnako v tejto súvislosti zaznievajú morálne založeným ľuďom neprijateľné žarty, ktoré chcú tábory smrti a masové vraždy predstaviť v zábavnej a neškodnej forme.

Bolo by však falošnou ilúziou a zo strany Židov sebaklamom, keby sme podstatu obnoveného antisemitizmu nevideli v inom ako v osmelení sa starých antisemitov. Je evidentné, že svojimi vlastnosťami a základnou štruktúrou ani dnešný antisemitizmus nemôže byť iný, ako bol starý. To však neznamená, že je antisemitizmom presne tých istých, ktorí toto vyznanie od začiatku štyridsiatych rokov s čoraz príšernejšími výsledkami praktizovali, ale že sa skladá takisto z predsudkov, treníc so Židmi a vplyvu spoločenských predsudkov, ako každý antisemitizmus. Keďže je nesporné, že od roku 1944 sa množstvo ľudí ocitlo vo vzťahu k Židom v novej situácii, môžeme si byť istí, že v mnohých ľuďoch sa podmienky antisemitizmu utvorili teraz nanovo. *Neexistuje neoantisemitizmus, ale existujú neoantisemiti*. Najviditeľnejšie sa to prejavuje v dvoch bodoch: prvým je, že existuje značný počet ľudí, ktorí pred oslobodením vyslovene neboli antisemiti, a teraz sú, dokonca sa za nich aj hlásia; druhým zas je, že v súčasnom Maďarsku, hoci roľníctvo sa nestalo antisemitským, existuje roľnícky antisemitizmus v oveľa väčšej miere ako kedysi. Zdôrazňujem, že ako roľníkov chápem striktne iba vlastnými rukami pracujúcich stredných a drobných roľníkov, lebo vieme, že v kruhu bohatých gazdovských vrstiev, ktoré sa stali rovnocenné s panskými triedami, antisemitizmus nebol – ako to dosvedčili krivdy na Dolnej zemi roku 1919⁴³ – ani predtým neznámy.

Analýza spoločenského pozadia troch miestnych protižidovských výbuchov po roku 1944 takisto dokazuje, že nešlo jednoducho o nové oživanie starých antisemitov. V prvom prípade sa v súvislosti s roľníckou akciou jasne črtá úloha nacionalistických stredných vrstiev, ktoré žijú v presvedčení, že národ je pod útlakom Židov.⁴⁴ Druhý prípad však bol čistou protikapitalistickou proletárskou vecou, ktorý sa stal pogromom antisemitského charakteru nie v dôsledku toho, že dvaja kapitalisti, proti ktorým bol namierený hnev ľudu, boli Židia, ale preto, že tretieho, ktorý nebol Žid, nechali s ohľadom na tento fakt za cenu nie-

kolných kopnutí bežať.⁴⁵ Napokon tretí prípad si zasluhuje názov pogrom najmenej, lebo okná pánov, ktorí vzbudili hnev ľudu, vytýkli bez rozdielu náboženstva, a bolo jasné, že páchatelkou bola radikálne revolučná roľnícka masa nezávislá od rozličných panských vodcov alebo navádzaní.⁴⁶

Keď sa teraz opýtame, aké vplyvy a situácie môžu najnovšie urobiť z ľudí antisemitov, je nesporné, že na prvom mieste nachádzame *porazených veľkej spoločenskej premeny*: veľkostatkárov, ľudí a vrstvy, ktorí prišli o majetkové a úradné pozície, ktorí si predtým – vďaka spoločenskej situácii – mohli dovoliť, aby odhliadnuc od istého vedomia dedičnej rodovej prevahy, neprechovávali podráždenosť voči Židom, ktorých nepokladajú za nebezpečných; no teraz sa pre nich stotožnenie demokracie, komunizmu a Židov stalo aktuálne a potvrdil ho aj istý skúsenostný arzenál.

Pod ohromujúcim vplyvom spoločenských premien sa však mohli stať antisemitskými aj také vrstvy, ktorých záujmov sa spoločenská transformácia nedotkla, ba bola pre ne doslova výhodná. V súvislosti s výmenou osôb, ku ktorej došlo v rámci výmeny moci sa takisto uplatňuje staré pravidlo, že ľudia poznačení feudálno-nevoľníckym duchom oveľa ľahšie znášajú riadenie, nadvládu a prípadnú prevahu či panovačnosť tried a osôb s historickou autoritou, ako tried a osôb, ktoré prevzali moc prvý raz, a to i v prípade, ak sú to ľudia z ich radov, no ešte väčšmi, ak sa od nich výrazne odlišujú.

Ďalšia skupina antisemitov vznikla v dôsledku sporov súvisiacich so *zúčtovaním*. Daromne hovoríme, že len ľudia so zlým svedomím majú *dôvod*, aby sa báli udaní, zúčtovaní, previerok, čistiek; naše konštatovanie nič nezmení na skutočnosti, že *stav*, ktorý charakterizovalo očakávanie udania, zúčtovania, previerok, čistiek, nevýhodných posúdení sa rozšíril na celú krajinu; a keď zohľadníme duševný stav Židov po prenasledovaní a ich všeobecnú nedôveru, môžeme si byť istí, že noví antisemiti sa zrodili z takýchto situácií. Najvýraznejšie prípady spomínanej skupiny predstavujú tí, ktorí sa teraz jednoznačne postavili proti prenasledovaným, hoci svojho času boli na ich strane. Sám pokladám za neodpušiteľné a vidím v tom nedostatok morálneho ctenia, ak niekto, bez ohľadu na veľkosť krivdy, ktorá ho postihla, vyhlási, že: „olutoval som, že som Židom pomohol”; neraz som sa presvedčil, že autormi podobných výrokov sú ľudia, ktorí ku svojej krivde dodatočne pridávajú malú alebo nijakú pomoc, ktorú svojho času poskytli, alebo si len

myslia, že ju poskytli. Podstatný však nie je počet takýchto prípadov, ani otázka, v akej miere sú vierohodné a či sa na nich zakladá väčšia časť antisemitizmu – čo naozaj nie je ani pravdepodobné – podstatné je, že takéto prípady sú nezanedbateľnými činiteľmi *morálneho* zdôvodňovania a upevňovania antisemitizmu akéhokoľvek pôvodu.

Mohli by sme ešte hľadať a nájsť ďalšie spoločenské a individuálne situácie z ktorých pochádzajú spory slúžiace na novšie upevňovanie antisemitizmu. Všetky však majú spoločného menovateľa, ktorým je podľa všetkých viditeľných znakov zmena spoločenskomočenskej situácie a situácie Židovstva.

ŽIDOVSTVO A PROBLÉMY MOCI

A NEEEXISTUJÚCA ŽIDOVSKÁ MOC PO ROKU 1944

Pád kontrarevolučného vládneho systému v Maďarsku vo veľkom rozsahu vymenil predstaviteľov spoločenskomočenských, spoločenských a majetkových možností, ako i výhod a predností – nastupujúcich v nejednej súvislosti na miesto majetkového blahobytu – a tých, ktorí participujú na všetkých druhoch hodnotenia a výberu ľudí, čiže na rozdeľovaní spoločenských možností. Antisemiti a citlivejší Židia uverejňujú z času na čas fantastické údaje, ktoré dosvedčujú, v akej miere sa spomínaná výmena udiala v prospech Židov, v prospech prenasledovaných bývalými protizidovskými zákonmi. Nemalo by význam tento problém obísť, lebo tak nežidovská ako židovská časť krajiny stratila v tejto otázke na dlhý čas svoju nevinnosť a dôverčivosť; nech je spomienka na úradný výskum pomerného počtu Židov a Nežidov v tejto súvislosti akokoľvek živá, kompetentné osoby si pri vybavovaní záležitostí ešte i dnes neoficiálne overujú údaje. My si však nemusíme overovať, či sa skutočnosť k spomínaným ľudovým štatistikám približuje menej alebo viacej, lebo komponenty výmeny máme k dispozícii aj bez overovania. Bezprostredne po oslobodení došlo k odstaveniu vrstvy veľkostatkárov, úradníckeho zboru kontrarevolučnej vlády a pravicou skompromitovaných predstaviteľov ekonomického života; súčasne došlo k prevzatíu riadiacej a politickej moci bývalou ľavou opozíciou a stranami robotníckeho hnutia. Na čelo štátnej a poštátnej časti ekonomického života boli dosadení noví, pravicou neskompromitovaní vedúci činitelia; takisto došlo k dočasnému obnoveniu veľkokapitálu, k zrušeniu právnych a faktických nariadení obmedzujúcich ekonomické a spoločenské uplatnenie sa Židov⁴⁷ a uskutočnila sa čiastočná satisfakcia za ich stra-

ty. K tomu všetkému sa ako celkom prechodný jav pripojila krátka konjunktúra špekulantov, ktorým vlna inflácie umožnila čierny obchod a ľahké zárobky. Velkokapitál bol neskorším poštátnením priemyslu podstatne zredukovaný, no paralelne s tým sa v čoraz väčšej miere zvyšoval význam vedúcich predstaviteľov poštátneného priemyslu. Na základe viac-menej známych údajov rozličných spomínaných skupín o pomernom zastúpení Židov a Nežidov si môžeme byť istí, že proces výmeny, resp. čiastočného obnovenia starého stavu sa odohral v dosť širokom okruhu v prospech Židov a v prospech postihnutých protizidovskými zákonmi. Avšak tvrdeniu, že by táto výmena mala nejakú spoločnú hybnú páku, protirečí značne posilnená politika namierená sčasti proti židovským kapitalistickým vrstvám a kapitalistickým existenciám, v dôsledku ktorej sa v ich kruhu zdvihla taká vlna vysťahovalectva, ktorá antisemitami predpokladanú účinnosť židovskej moci veľmi spochybnila; túto pochybnosť nemôže celkom kompenzovať ani výskum pomerného počtu štátom vymenovaných vedúcich predstaviteľov ekonomického života. Pravdou je, že celá výmena sa skladá sčasti z vlastných situácií a pozícií založených na starých alebo obnovených spoločenskoekonomických štruktúrach, sčasti z nového, socialistického rozdeľovania možností a významných výhod a sčasti z celkom prechodných konjunktúr, a že sa nachádza v plnom rozsahu v neskonsolidovanom stave; v židovských súvislostiach jediným jej spoločným zmyslom a menovateľom je, že ku všetkým čiastkovým procesom došlo tak po skončení prenasledovania Židov ako po odstavení ich prenasledovateľov. Ťažisko problému však, bez ohľadu na to, či sú pomerné čísla konštantné alebo variabilné, nespočíva v problematike pomerného počtu, aj keď sa o ňu istá časť ľudí podľa všetkého dosť zaujíma. Musíme si uvedomiť, že kým nebudú v plnej šírke zabezpečené vzdelávacie možnosti, možnosti voľby povolania a duchovného pozdvihnutia celého maďarského ľudu, ani najradikálnejšia reorganizácia rozdeľovania maďarských ekonomických, spoločenských a politických možností nezmôže viac ako to, že posúva hore-dolu pomerné čísla maďarských pánov, kresťanských stredných vrstiev, občanov nemeckého a občanov židovského pôvodu; cesta občianskej realizácie bola totiž v Maďarsku naplno otvorená týmito štyrom skupinám, a len *tým*, že začneme rozličnými smermi posúvať a meniť ich pomerné čísla, nedôjde ani k ozdraveniu organizmu maďarskej spoločnosti, ani k jej vyrovnanejšiemu vývinu či psychickému upokojeniu.

Napriek tomu je potrebné poukázať na vzťah určitých nevyjasnených hodnotiacich a selekčných hľadísk a nejasne hodnotených masových tendencií, dostredivých a odpudivých síl k posunu pomerného zastúpenia Židov a Nežidov. Nie *preto*, lebo spôsobili posun pomerného počtu, a nie *kvôli* „vylepšeniu“ týchto čísel, ale *preto*, lebo poskytli falošné kritériá hodnôt, a správne rozdelenie maďarských spoločenských a politických možností sa môže uskutočniť len po ich vyjasnení. Dôležité sú dve súvislosti: prvá sa utvorila medzi Židovstvom a antifašistickou, druhá vznikla medzi Židovstvom a komunistickou.

Stotožnenie alebo usúvzťažňovanie Židovstva a demokratickosti hrozilo vždy v každej krajine, kde demokratický vývin nebol plynulý, kde treba viesť boj s veľmi silnými a masovými feudálno-aristokraticko-nevoľníckymi tradíciami a kde treba likvidovať veľmi silné sociálne a emocionálne väzby na to, aby mohla vzniknúť koncepcia spoločnosti založená na kvalitatívnej rovnosti a rovnocennosti všetkých ľudí. V takomto prostredí bolo pre emancipovaných Židov – ktorí nemuseli premáhať feudálne zábrany a ktorí sa v prevažnej miere zbavili väzieb na svoje staré spoločenstvo – vždy jednoduchšie a prirodzenejšie postaviť sa na stranu demokracie, ako pre iné vrstvy. V dôsledku odlišného charakteru historických udalostí a pre izoláciu Židovstva od ostatných častí spoločnosti bolo vždy ilúziou pripisovať tejto demokratickosti osobitnejší, príkladný, propagačný vplyv; naopak, spojenie Židovstva a demokratickosti stalo sa čoskoro obsahom protidemokratických prúdov. S tým súvisiace ťažkosti sa v strednej Európe – v Maďarsku od prelomu storočia – prejavili všade; po úpadku spôsobenom prvou svetovou vojnou, po októbrovej revolúcii, rozpade historického Uhorska a páde Republiky rád sa stotožnenie Židovstva a demokracie stalo súčasťou aj oficiálnej ideológie kontrarevolúcie.

Plný rozvoj fašizmu znamenal v tejto súvislosti podstatnú zmenu v takom zmysle, že usúvzťažnenie Židovstva a demokratickosti urobilo z jednoduchej reakčnej mylnej predstavy hrozivý princíp politickej selekcie. Fašizmus v celej Európe zapríčinil rozklad tých inštitúcií a tradícií kolektívnej disciplíny, ktoré obmedzovali surovú túžbu po moci, mocenské výchylky, ľudskú krutosť a - na rozdiel od principiálnych cieľov, ideí a myšlienkových systémov – bezcitný egoizmus; fašizmus si po celej Európe a v každej krajine vybral typ fašistického človeka s fašistickou morálkou, ktorý je v záujme uplatnenia vlastného násillia ochotný rozvrátiť nepríjemnú kontrolu princípov podriaďujúcich

spoločnosť objektívnym cieľom. Maďarsko bolo, spolu s celou strednou Európou, pre spoločenské sily, emócie a slepé uličky ukryté v pozadí fašizmu, ako i pre stredoeurópsku situáciu Židov a priori odsúdené na to, aby prežilo jednu z antisemitských období fašizmu; navyše, nemecké susedstvo a presila zohrali osobitnú úlohu v tom, že nenávisť voči Židom a prenasledovanie Židov boli intenzívnejšie, ako by ich bol vyprodukoval maďarský fašizmus sám od seba. Znamenalo to toľko, že skúšobným kameňom celého fašistického výberu sa stal prevažne práve vzťah k Židom alebo ľuďom židovského pôvodu, ktorých prenasledovanie izolovalo v takej miere, ako nikdy nič predtým. Teda fašizmus upriamil svoj politický a morálny výber výlučne na nežidovskú maďarskú spoločnosť, pričom výberu takeého rozsahu nebola maďarská spoločnosť – vrátane revolúcie roku 1848 – podrobená už celé stáročia. Počas dlhého obdobia od prvého protižidovského zákona po krvavý pád kontrarevolučného vládneho vedenia dostal každý, koho sa protižidovské zákony netýkali, v najväčšej možnej miere a množstve príležitostí, aby upadol do megalománie, stal sa neľudským a krutým, nevďačným a podlým, aby sa mohol násilne alebo amorálne uplatniť, dostať sa k moci a blahobytu, a aby mohol blahobyť nezodpovedne užívať. Tieto možnosti si z ľudí, ktorých sa netýkali protižidovské zákony, vybrali do posledného nielen všetkých podlých a zákerných, ale ešte aj z priemerne slušných dostali na povrch všetko zlé, čo v nich bolo iba skryté.

Odtiaľto pochádza moment, prostredníctvom ktorého situácia Židov narušila demokratický výber morálne založených vedúcich predstaviteľov Maďarov: ide o to, že selekčný vplyv fašizmu sa voči Židom a ľuďom prenasledovaným protižidovskými zákonmi – medzi ktorými je prirodzeným spôsobom práve toľko alebo nie podstatne menej fašisticky orientovaných jednotlivcov – neuplatnil. V čase pádu fašizmu stála teda popri sebe nežidovská a židovská časť maďarskej spoločnosti; jedna povyberaná a v hojnej miere kompromitovaná, druhá s bremenom obrovského množstva nespravodlivého utrpenia a fašizmom neskompromitovaná. Daromne sa konštatovalo aj hlasne, aj oficiálne, že fakt prenasledovania protižidovskými zákonmi ešte nikoho neurobí demokratom, prakticky, pre nedostatočný počet demokratov predsa len nadobudla význam skutočnosť, že Židia splňajú aspoň negatívnu podmienku demokratického výberu, t.j. že pravdepodobne nie sú kompromitovaní fašizmom. Žiaľ, nestalo sa, že by niekto z dôveryhodných – na túto úlohu povolaných – osôb bol vyslovene v židovských súvislostiach po-

ukázal na rozdiel medzi starými aktívnymi lavičiarimi, antifašistami a príslušníkmi robotníckeho hnutia a medzi tými, ktorí sa proti fašizmu postavili v dôsledku prenasledovania Židov; nie preto, aby tých druhých ukázal v nepriaznivom svetle, ale preto, aby právo účasti na poskytovaní demokratického príkladu a učenia vyhradil tým prvým. Keďže na tento rozdiel nikto nepoukázal, všeobecná nepoškodená povest Židov mala za následok dva závažne fenomény so spätným vplyvom: prvým bola požiadavka demokratického učenia, udeľovania lekcii a napravní, druhým vystupovanie v podstate fašisticky orientovaných ľudí v mene demokracie. Učenie a udeľovanie lekcii začali byť nebezpečné najmä vtedy, keď ich predstavitelia vystupovali aj ako osoby, ktoré počas celého fašistického panstva jasne videli pravé záujmy maďarského ľudu, jasne rozoznávajú iluzórny a nebezpečný charakter šovinistickej politiky upriamenej na obnovenie historického Uhorska; pre tieto zásluhy teda majú aj dnes právo napomenúť ako šovinizistov všetkých, ktorí si poníženie z prehranej vojny a osud zahraničných Maďarov berú príliš k srdcu, hovoria o nich v rozličných situáciách a požadujú národnú hrdosť a obranu národných záujmov. Dôveryhodné zhodnotenie takýchto otázok treba naozaj prenechať ľuďom, ktorých odpor voči rozličným druhom fašizmu a národnému iluzionizmu sa zrodil skôr ako začalo prenasledovanie Židov.

Vystupovanie fašisticky orientovaných ľudí v mene demokracie sa stalo nebezpečným najmä v situáciách *revolučného násillia*. Je veľmi dôležité, aby sme vedeli jasne rozlíšiť revolučnosť a fašistické násillie; k ich stotožneniu inklinujú najmä konzervatívne prvky, pre ktoré obe znamenajú elimináciu získaných práv, formálnych právnych postupov a miernych metód. No nie každá odhodlanosť, bezohľadnosť a mocenská ambícia znamená fašizmus alebo príbuznosť s fašizmom; dokonca fašizmus neznemá ani *principiálna* odhodlanosť, bezohľadnosť a mocenská ambícia, v súvislosti s ktorými sa už vynárajú vážne problémy. Medzi revolučnou mentalitou a fašistickou mentalitou ešte vždy ostáva celkom jasne a ľahko označiteľná hranica: revolučná mentalita je v záujme nejakého *principiálneho cieľa* a pod prísnu vládu tohto cieľa ochotná eliminovať každú ohľaduplnosť a citlivosť; fašistická mentalita v záujme svojho bezohľadného a necitlivého postupu je ochotná vykonať akékoľvek služby, osvojiť si akúkoľvek skutočnú alebo pseudoideológiu a je ochotná jej slúžiť, pričom – sledujúc zákony vlastnej samoučelnej *zvlčlosti* – každú chvíľu prekračuje jej ciele. Keďže dnes má revo-

lučnosť prakticky totožný rozsah s komunizmom, dospeli sme k bodu, kde treba objasniť otázku stotožnenia komunizmu a Židovstva.

Stotožnenie komunizmu s mocenskými úsiliami Židov sú starým heslom európskeho konzervativizmu i množstva prúdov európskeho fašizmu. V Maďarsku sa najmä po prvej republike rád stalo toto stotožnenie frázou kontrarevolučného verejného života, až natoľko, že v kruhoch maďarských stredných vrstiev sa celkom udomácnila predstava, že v riadení komunizmu a v jeho všeobecných smerniciach sa uplatňujú jednoducho židovské záujmy a ciele, a konexie so Židmi úplne stačia, aby mal niekto kontakty s komunistami. Veľkosť pojmového chaosu ilustruje poznámka, ktorú som nedávno počul: „Čo majú komunisti proti N. N., veď ten bol vždy liberál!“ Túto zázračne nezmyselnú vetu môžeme pochopiť len tak, ak vieme, že v reči maďarských stredných vrstiev liberál znamená *priateľa komunistov*, kým komunista znamená účastníka *židovskej moci*. Zoštátnenie veľkopriemyslu, ktoré nemilosrdne postihlo i Židov, bolo vari prvým krokom, ktorý otriasol stabilitou tohto chápania. Vo väčšej perspektíve je najlepším príkladom vývinu situácie Židov v Rusku, ktorý jasne ukazuje, že vývinom komunizmu, bez toho, že by bol na začiatku „inklinoval k Židom“ a neskôr sa stal „protižidovský“, hýbu celkom iné sily ako je vzťah k Židom.

Je však pravdou, že židovské intelektuálne a židovské remeselnícke vrstvy relatívne ľahšie a rýchlejšie reagovali na komunizmus, čo možno ľahko vysvetlíť odlišným vzťahom Židovstva k feudalizmu a kapitalizmu, ako i väčšou náchylnosťou k spoločenskej kritike. Významným predpokladom prijatia socializmu, najmä marxistického socializmu je totiž domyslenie vnútornej logiky kapitalizmu až po jej definitívne dôsledky: takže ľudia poznačení aristokraticko-feudálnym duchom ťažko môžu dospieť čo len k číremu pochopeniu marxizmu. Teda cez túto skutočnosť a nie cez tajné spojenectvo židovského kapitalistu a židovského socialistu súvisí kapitalizmus Židov so socializmom Židov. Spomínaná súvislosť nemá masový charakter; jej výsledkom je elitný výber z komplexne buržoáznodemokratickej židovskej spoločnosti, ktorý sa ocitne vo veľkom taviacom a asimilujúcom prostredí robotníckeho, najmä revolučného robotníckeho hnutia. V takom pomere, v akom postupuje vývin celej spoločnosti, utvárajú sa aj predpoklady na to, aby sa zloženie všetkých, čo sa zapájajú do hnutí a akcií socializmu, primerane vyrovnalo.

V Maďarsku po roku 1944 neznamenal v tejto súvislosti problém

starí príslušníci hnutia, ani na základe seriózneho výberu s hnutím asimilovaní noví členovia, ale *masa* nových sympatizantov, ktorých do hnutia priviedol a privádza spätný vplyv nedávneho prenasledovania Židov. Ich veľký počet okrem číreho faktu prenasledovania súvisí so špecifickými maďarskými okolnosťami. Po rozsiahlej európskej expanzii hitlerovského prenasledovania Židov sa totiž po celej Európe utvorila situácia, v ktorej sa proti prenasledovaniu Židov postavili dva vážne činitele: bojovná ľavica a v jej rámci predovšetkým komunizmus, a rozličné serióznejšie bašty európskej tradície, ako cirkvi, konzervatívna byrokracia, konzervatívne stredné vrstvy. Je nesporné, že v Európe bol dynamickejší prvý činiteľ, lež druhý, nie natoľko v oblasti svetonázorového boja, ale skôr v oblasti bezprostrednej fyzickej obrany a záchrany Židov, prejavil nezanedbateľnú silu. V Maďarsku však v tejto otázke sily európskeho konzervativizmu – ako sme videli – napriek každému príležitostnému úsiliu *vcelku* zlyhali; zlyhali, lebo ich vzťah ku kontrarevolučnosti – nainfikovanej už predtým fašizmom – im v rozhodujúcich chvíľach nedal dostatok istoty. Dôsledkom toho bolo, že v podstate apolitická *masa* maďarského Židovstva, ktorá dovtedy relatívne pasívne nasledovala isté *vcelku* konzervatívne liberálno-kapitalistické vedenie, v otázke prenasledovania Židov – tak v oblasti zaujatia morálneho postoja, ako v oblasti fyzickej obrany – teraz nevidela nič iné, ako komunistickú stranu. To však neznamená, že spomínaná *masa* sa stala prevažne komunistickou, veď nasledovať komunistickú stranu po jej rozličných protikapitalistických akciách dokáže ešte menej; znamená to iba toľko, že isté vedenie obnovujúce v Maďarsku kapitalizmus znamenalo by súčasne aj kontrarevolučné, antisemitské akcie. Nikto nemá právo namietat voči takémuto chápaniu otázky, lenže ide o masový fenomén, ktorý prináša so sebou určité problémy.

Zaoberať sa istou časťou tohto problému pokladá za aktuálnu úlohu aj robotnícke hnutie: ide totiž o to, že v prípade značnej časti sympatizujúcej *masy* prežívajú ohľadne životného štýlu, životných ideálov a foriem myslenia základné buržoázne tradície. Bolo by zbytočné vec dlhšie vysvetľovať, lebo ráznosť a tvrdosť, ktorými strana tieto buržoázne tendencie sama v sebe prenasleduje a v prípade potreby úplne vylučuje, a jej všeobecný postup v smere obmedzovania možností kapitalistických a obchodných existencií je skôr tvrdší ako miernejší než to môže považovať za nevyhnutné vonkajší pozorovateľ.

Ďalšia skupina sympatizantov však už nie je natoľko rozoznateľná,

hoci problém, ktorý vyvoláva je takisto dostatočne verejný a dostatočne jasný: ide o tých, ktorých do hnutia a v jeho rámci k stopercentnej spoľahlivosti vedie presvedčenie, že komunisti požadujú a uskutočňujú najenergickejšie útočné a trestné akcie proti nepriateľom, najmä proti fašizmu a dávajú svojim prívržencom silné a účinné mocenské pozície. V záujme toho, ak je treba, vzdáva sa tento psychický stav ochotne, bez ťažkostí a úplne aj svojich buržoáznych zvyklostí a tendencií. Spomínaný psychický stav sa skladá z dvoch komponentov, ktoré možno posudzovať z veľmi rozdielnych morálnych hľadísk. Prvý, zriedkavejší je hľadaním satisfakcie, ktoré po utrpených krivdách nie je schopné nájsť vnútorný pokoj, druhý, častejší, sú mocenské výchylky, samoúčelná záľuba v násilí a moci, čiže to, čo sme nazvali fašistickou mentalitou. Uskutočniť selekciu proti takýmto tendenciám nie je ľahká a rýchlo realizovateľná vec, lebo ak sa bude klásť dôraz na čelenie tvrdým metódami, ohrozí sa revolučnosť, ale ak sa zdôrazní eliminácia Židov, dôjde namiesto redukcie fašistických prvkov k ich posilneniu.

Vyplyva z toho množstvo rozličných vecí, ktoré jednotlivé akcie strany zavedú miestami prakticky na scestie alebo sa dotknú popularity strany. Môžeme vari po tom všetkom povedať, že v mocenskom aparáte maďarského komunizmu sa utvorili také súvislosti a väzby, ktoré dohromady znamenajú pre Židovstvo mocenské možnosti?

Mnohým bude znieť čudne, ak povieme, že v Maďarsku – po zohľadnení celej reálnej situácie a všetkých vývinových možností – je momentálne židovská moc menšia ako v najnovšom veku kedykoľvek predtým; a ak povieme, že dnes je celý maďarský spoločenský a politický vývin na takom stupni, že čoskoro zaniknú všetky problémy pomerného počtu Židov a Nežidov.

Čo znamená *židovská moc*? Používanie takého pojmu treba veľmi jasne ohraničiť, ak nechceme sklznúť do zavádzajúcich banalít, ktoré s ním súvisia. Osobnú pozíciu, mocenské možnosti niekoľkých, mnohých ľudí môžeme nazvať spoločnou mocou, ak tieto osobné pozície, funkčné okruhy a možnosti v štruktúre spoločnosti nejakým spôsobom trvale kooperujú, a v tejto spolupráci má istý spoločný moment – v danom prípade ten, že vlastníci spomínaných pozícií sú Židia – rozhodujúcu, koordinujúcu a usmerňujúcu úlohu. Podľa toho nám musí byť jasné, že v danom zmysle ani všetci Židia, ani špeciálne maďarskí Židia – v dôsledku svojich spoločenských pozícií, svetonázorovej orientácie, rozmanitosti a roztrieštenosti národnej a kolektívnej príslušnosti – netvo-

ria spolu akúsi jednotnú židovskú moc. Nemôžeme povedať ani to, že by vyslovene náboženské a iné organizácie Židovstva mali v Maďarsku významnú politickú moc. O židovskej moci môžeme hovoriť len v tom zmysle, že môžeme hľadať v spoločnosti také, vcelku nežidovské mocenské organizácie, vo fungovaní a pôsobení ktorých majú v určitých pozíciách a kompetenciách rozhodujúcu, koordinujúcu a usmerňujúcu úlohu Židia. V tomto zmysle židovskou mocou bola kedysi židovská polovica maďarského kapitálu: šlo o organizáciu, ktorá bola pospájaná široko rozvetvenými osobnými a materiálmi väzbami spoločnosti, známosťami, vzájomnými službami, spoločnými akciami a záujmami, úsilím o založenie a udržanie existencie, a celou touto sieťou bolo možné v adekvátnej chvíli v záujme nejakej veci, potreby, ťažkosti, krivdy, požiadavky „Židov“ a podaktorých Židov ako Židov pohnúť, mohla sa použiť vo forme prostriedku, mohli ju primäť k obetavosti; a bola to organizácia, ktorá v rámci vlastných širokých a voľných záujmových relácií bola ochotná podobné veci svojou vážnosťou podporiť, a v tých istých rámcoch bola ochotná riadiť vlastné akcie, koncipovať vlastné deklarácie takým spôsobom, aby v nich zohľadnila jednotlivé spoločné alebo židovské aspekty. V menšej miere rovnaké možnosti obsahovala istá časť tlačového a kultúrneho aparátu, ako i niektoré ľavicové politické organizácie. Pri pohľade zblízka vôbec nefungovali tak, ako si to mnohí – na základe príslušných antisemitských hrôzostrašných príbehov – predstavujú, a ak sa náhodou za dôveryhodnosť udalosti zarúčil Žid, ktorý sa obrátil na ktorúkoľvek z týchto mocí, mohol zažiť trpkú skúsenosť z nefungovania „židovskej súdržnosti“ alebo z jej ovplyvniteľnosti z iných hľadísk. No každý, kto sa k nim približoval so skromnejšími požiadavkami, mohol sa presvedčiť, že hoci nedisponovali po židovsky orientovaným súvislým plánom a účinným kolektívnym vedomím, boli to jednoducho židovského hľadiska „požiteľné“ organizácie.

V tomto význame dnes v Maďarsku solídna, fundovaná židovská moc neexistuje. Situácia je predovšetkým taká, že – odhliadnuc od poštátnenia veľkokapitálu – židovské existencie sa nevedeli spamätať zo spustošenia a rozptýlenia, ktoré utrpeli počas platnosti protizidovských zákonov a prenasledovania, a nevedeli sa zapojiť do hospodárskeho života tak, ako boli do neho zapojení predtým; navyše, ich perspektívy sa budú iba zmenšovať. V oblasti veľkých organizácií spájajúcich jednotlivé existencie je situácia taká, že v súčasnom Maďarsku organizácie a recipujúce prostredia, ktoré sa kedysi naozaj uplatňovali, t.j. kapita-

lizmus práve tak ako ľavicové politické organizácie, sa spolu so svojou nežidovskou polovicou buď roztrieštili, alebo splynuli, alebo sa ocitli vo vzťahu totálnej závislosti.

Je všeobecne známe, že v dôsledku takto charakterizovanej situácie vzrástol počet zamestnaných Židov vo verejných službách, poštátnom hospodárskom živote a v straníckej organizácii, no otázka, či týmto spôsobom formované existencie znamenajú takú istú súvislú spoločenskú, mocenskú sieť, akú predstavoval bývalý „židovský kapitál“, je viac ako pochybná. Daromne sa na niektorých miestach umiestnilo vo významných pozíciách toľko a toľko ľudí židovského pôvodu: či tieto situácie v danom prípade znamenajú niečo aj vo veci židovských záujmov, židovskej súdržnosti, židovských krívd, je celkom neisté. Množstvo Židov, ľudí postihnutých protižidovskými zákonmi, židovských organizácií a židovských záujmových spoločenstiev má z času na čas aj v súvislosti s oprávnenými alebo prirodzenými požiadavkami trpké, alebo prinajmenšom trpkasté skúsenosti, keď za Židov považovaní vlastníci pozícií neprejavujú priveľkú ochotu vziať na plecia židovské veci ako vlastné, najmä ak spomínané veci nemajú nič spoločné s politickou líniou a cieľmi usmerňujúcimi štátnu moc, hoci nie sú s nimi ani v rozpore.

Takže medzitým čo masy kresťanských stredných a maloburžoázných vrstiev sú skalopevne presvedčené, že v Maďarsku je Židom tak dobre a majú toľko moci, ako ešte nikdy, každý, kto vníma situáciu Židov ako celku z pozície Žida musí vidieť, že v pozadí celej mocenskej situácie, všetkých pozícií a možností kritiky je postavenie Židov kdesi labilné, krehké a ohrozené. Stav ohrozenia je zvonka viditeľný len v prejavoch spoločenských síl, ktoré rátajú s víťazstvom kontrarevolúcie a reštaurácie; preto sa spája pocit ohrozenia aj v prípade nekomunistických Židov s hrozbami kontrarevolučnej reštaurácie a so strachom z týchto hrozieb. Ich strach je opodstatnený iba potiaľ, že explozívne a netlmené antisemitské akcie by hrozili len v rámci kontrarevolučnej reštaurácie. Krehkosť židovskej situácie je však aj nezávisle od toho hlboko aktuálna. Je aktuálna, lebo situácia Židov sa v posledných desaťročiach – počas kontrarevolučnej averzie proti Židom, v rokoch konsolidácie, protižidovských zákonov a napokon počas radu si protirečiacich výchyliek po oslobodení – vždy viac a viac vyostrovala, až dospela k takým silným a ostrým stotožneniam, v rámci ktorých vec Židov prišla o všetku svoju samostatnosť. Obrovský židovský veľkokapitál a židovská veľkoburžoázia by už ani v najúspešnejšej reštaurácii nemohli

byť ničím iným ako dosť skromným spoločenstvom závislým od konzervatívnych spoločenských a politických mocí; a židovský demokraticizmus a radikalizmus, ktoré sa počas histórie stotožňovali s rozličnými organizáciami, a spolu s nimi sa prevažne ocitli v slepej uličke, sú v súčasnosti prakticky závislé od niečoho, čo sa *s nimi* nikdy vážne nestotožní: od revolučnej strany robotníckeho hnutia. Ide totiž o politickú organizáciu, ktorú možno len v minimálnej miere použiť na to, aby mohla byť vo vážnych a širokých súvislostiach užitočná v záujme cieľov spadajúcich mimo okruhu jej vlastnej disciplíny, vnútorných zákonov a cieľov. Medzi ľuďmi, ktorí sa nachádzajú v menších mocenských pozíciách strany môže byť a je veľa takých, v ktorých je spomienka na židovské kolektívne vedomie, židovskú súdržnosť a utrpenie Židov stále živá; tento fakt môže zohrať úlohu pri vybavovaní vecí, posudzovaní ľudí, pochopení otázok, no jeho výsledkom sú iba príležitostné, krehké a neisté možnosti. Iba organizácie rozvetvené do širokej spoločnosti sú vhodné na to, aby sa v nich udomácnili rozličné relácie a spleti spoločenskej solidarity; strana komunizmu má takú disciplínu a celú vnútornú štruktúru, že jednak smerom hore, k vlastnému vyššiemu vedeniu, jednak smerom dolu, k masám a vo vzťahu k nim je vybudovaná na pevných a napätých väzbách, v rámci ktorých jednotlivé pozície nemajú vlastnú oporu a rovnováhu, ale sú závislé od straníckych síl uplatňovaných zhora i zdola a od ich stanoviska a vnútorných prúdov závisí, dokedy budú trvať. Neexistuje teda možnosť, aby niekto postavil stranu – bez ohrozenia svojej pozície – trvale a systematicky do služieb inštitucionálne odlišných záujmových súvislostí, ktoré zasahujú spoločnosť v celej šírke. Kým v minulosti potrebovala otvorene antisemitská kontrarevolučná štátna moc na odstránenie Židov z ich ekonomických pozícií a štátnych zamestnaní osobitný zákon, ktorý vnútri krajiny spôsobil skutočný otras a v zahraničí vyvolal voči Maďarsku vážne odsúdenie, dnes, ak riadiace sily strany prídu na to, že z hľadiska ďalšieho vývinu strany je nevyhnutné, aby toľko a toľko pozícií nebolo obsadených Židmi, nepotrebuje žiadny zákon, môžu sa rozhodnúť bez toho, že by čo len raz vyslovili slovo: Žid.

Prirodzene všetci, ktorí sú poznačení skúsenosťami z totožnosti židovskej moci a komunistickej moci a skúsenosťami z totožnosti krívd, ktoré utrpeli od Židov a komunistov, vôbec nechápu, čo by podnecovalo komunistov, aby sa zaoberali škodlivými následkami židovsko-komunistického stotožnenia. Vidí sa im, že tieto následky sú v maximálnej

miere prítomné, a pokiaľ si ich komunisti nevšimnú a nič proti nim neurobia, príčinou tohto ich postoja môže byť len jedno: takto to pokladajú za správne, a preto ani nemienia nič urobiť. Pre komunistickú stranu však aktuálny charakter problému neurčuje duševný stav rozličných, sčasti proti sebe stojacich skupín spoločnosti, ale vnútorné zákony vlastných akcií a vývinu. Na ich rovine však má požiadavka, aby sa komunistická strana s týmto problémom zaoberala, dve podmienky: prvou je, aby sa na vnútornom vývine, rozvoji, úspechu alebo neúspechu vlastných akcií strany ukázalo, že židovsko-komunistické stotožnenie je už aktuálnym nebezpečenstvom, s ktorým je potrebné rátať. Druhou podmienkou je, aby stranícky dorast odrážal rozšírenie spoločenského pozadia strany, ku ktorému došlo po oslobodení, a ktoré po istom čase bezpodmienečne zmení všetky staršie alebo novšie štrukturálne jednostrannosti, o ktorých sme už hovorili. Prirodzene, neuskutoční sa to podľa fantazijných predstáv stredných vrstiev, t.j., že v rámci strany prebieha boj medzi jej židovským a protizidovským krídlom, že protizidovské krídlo nejakým spôsobom sympatizuje s národnými antikomunistami a chce im komunizmus spríjemniť. Rozšírenie spoločenského pozadia dorastu, podobne ako výchova takýmto spôsobom povyberaných nových vodcov uskutočňuje sa v rámci vzájomnej a nadšenej spolupráce vedúcich vrstiev nežidovského a židovského pôvodu, a nová vedúca vrstva – podľa evidentných príznakov – nebude brať o nič väčší ohľad ako staršia vrstva na tých, ktorí do nej vkladajú nádeje na nejakom národnom či antisemitskom základe. Na úrovni nižších vedúcich garnitúr a straníckych más si však naozaj možno predstaviť, že v priebehu tohto procesu sa objavia disonantné a s antisemitizmom hraničiace fenomény; ale požiadavka, aby strana mohla byť využitá ako prostriedok síl nachádzajúcich sa mimo jej vlastnej cesty a vlastných cieľov, je podobne ako v iných, aj v týchto súvislostiach nepredstaviteľná.

CESTY RIEŠENIA

Čo naznačuje celkový obraz univerzálneho prenasledovania Židov a najnovšej situácie v Maďarsku? Naznačuje, že ide o taký neľudský dehumanizovaný vzťah, o taký začarovaný kruh predsudkov, obáv, spoločenských konfliktov, vážnych krívd a prenasledovaní, ktorý má vo vášniach, pohyboch a myšlienkach ľudí množstvo kanálov a ciest, a preto aj po prípadných odmäkoch bude treba len veľmi málo na to, aby neľudské situácie ďalej pokračovali, aby sa rekonštruovali alebo začali odznova.

Konštatovali sme, že proti tomu všetkému je neperspektívne hľadať jediné „riešenie“, jediný zázračný prostriedok či čarovné heslo; nevyhnutnosťou je spomalenie trvajúceho obehu, ďalej zmena podmienok v jeho pozadí a poľudštenie atmosféry, ktorá ho obklopuje. V maďarských súvislostiach predstavuje najdôležitejšiu úlohu vytvorenie a šírenie ducha priznanej *zodpovednosti za prenasledovanie Židov* a súčasne vybudovanie všeobecnej koncepcie, v rámci ktorej sa otázka zodpovednosti alebo viny v procese právneho či morálneho účtovania bude brať veľmi vážne, pričom budú vyjasnené aj podmienky, miery a hranice účtovania; nie menej dôležitou úlohou je súčasne seriózne uznanie skutočnosti a možnosti *asimilácie* a *osobitného židovského povedomia* i vytvorenie primeraných podmienok a žičlivého prostredia pre jedno aj druhé, ako aj očistenie otázky celej kolektívnej príslušnosti od všetkých všeobecných schém, pretvárok a požiadaviek; a napokon je tu úloha bdelosti voči novým prejavom *antisemitizmu*, najmä voči koncepcii, ktorá chce stotožnením *demokracie* a *Židovstva* vyvolať medzi oboma vzájomnú nenávisť, čo súčasne znamená bdelosť a odpor voči tým falšným hodnotiacim a výberovým hľadiskám, ktoré pre spomínané stotožnenie ponúkajú príležitosť. V záujme veci musí každý vo svojom okolí vystúpiť proti tým, ktorí či ako Židia, či ako antisemiti, žijú a konajú v predstave mylného stotožnenia demokracie a Židov, nech už je to v danom prípade akokoľvek nepohodlná a nevďačná obojsmerná úloha. To však v žiadnom prípade nemôže znamenať požadovanie politiky, ktorá sa krúti vyslovene okolo židovskej otázky a antisemitizmu, alebo chce „vylepšiť“ pomerné čísla, ale môže sa uskutočňovať len v mene politiky, ktorá komplexne presahuje a prekračuje všetky doterajšie neduhy maďarskej spoločenskej selekcie, ktorých jedným a nie jediným symptómom sú tzv. pomerné čísla Židov. Najkonkrétnejším problémom politiky, ktorá je totožná s úsilím o uskutočnenie beztriednej spoločnosti, je jednak transformácia celého výchovného systému, jednak vyzdvihnutie ešte vždy najzaostalejšej časti maďarskej spoločnosti – maďarskej roľníckej chudoby – z tej pasivity a mimospoločenskej situácie, ktorá je konečnou a ešte i dnes najhlavnejšou príčinou rozličných jednostranností maďarskej spoločenskej selekcie.

Všetky spomínané úlohy – odhliadnuc od momentálnych problémov maďarskej situácie – môžeme so všeobecnou platnosťou zhrnúť s konštatovaním, že sú potrebné dve veci: prvou je židovskú otázku presahujúci všeobecný zápas *proti predsudkom*, ktoré hlásajú fatálne

kvalitatívne rozdiely medzi ľuďmi, a za *spoločenský poriadok* založený na kvalitatívnej rovnocennosti ľudí, čiže za nový poriadok a rovnováhu prostredia obklopujúceho Židov; druhou – v židovsko-nežidovskom vzťahu chápanom v úzkom význame – je spätná humanizácia, pofudšenie, zrealnenie ciest ľudskej komunikácie, giest a tónov označovania, stýkania sa, kladenia otázok, odpovedania, vyčítania, vysvetľovania, účtovania, brania na zodpovednosť. Pofudšenie neznamená, že slová a otázky nenazveme menom a zahalíme ich do *všeobecnych* formlí, ale znamená, že dáme priestor na uplatnenie ľudskeho *obsahu* ukrytého v židovsko-nežidovských vzťahoch zafažených predsudkami a zmeravených do schém.

ZÁVER

Proti celému môjmu myšlienkovému postupu zaznie určite množstvo námietok a kritických pripomienok, čo je napokon v poriadku. Dopredu by som chcel odpovedať len na niekoľko najvýznamnejších poznámok, ktoré určite odznejú.

Prvou z nich bude, že celý postup myšlienok obchádza spoločenské jadro otázky v sprievode príliš veľkého množstva morálnych princípov, psychologických momentov a analýz individuálnych postojov, pričom jadro otázky sa stručne a jednoducho redukuje predsa len na pravdu, že vyhrotenie židovskej otázky súvisí s poruchami a ťažkosťami spoločenského vývinu, a po očistení cesty spoločenského rozvoja, na ceste smerujúcej k beztriednej spoločnosti prakticky zanikne. Neraz som túto tézu potvrdil, čo je najpodstatnejšou a najrozhodujúcejšou časťou pravdy súvisiacej s naším problémom. V oblastiach, kde sa nachádzajú kolektívne hystérie, fašizmus, antisemitizmus a podobné javy, nájdeme však ďalšie morálne a psychologické problémy, bez povšimnutia ktorých nemôžeme uspokojivo vysvetliť vyostrenie protikladov, a nemôžeme sa vyzbrojiť proti neočakávaným prevrpeniam.

Druhú námietkou bude, že práve v dôsledku prekonaného úsilia o objektivitu stáva sa celý myšlienkový postup nespravodlivým, lebo natolko paralelne pristupuje ku krivdám a skúsenostiam Židov a prostredia, že napokon, bez ohľadu na to, koľko ráz zdôrazňuje rozdiel, utvára pre analýzu otázky takú atmosféru, v ktorej sa krivdy spáchané na prostredí a záporné skúsenosti prostredia zdajú byť rovnocenné s nesmiernym množstvom židovského utrpenia; a je mimoriadne nebezpečné objektívnym myšlienkovým postupom podporiť názor, že na vzniku anti-

semitizmu sa podieľajú Židia, a analýzou rozličných verejných prejavov antisemitizmu, častým opakovaním ich tvrdení dať im právo na existenciu. Paralelný prístup a vyslovenie protižidovských názorov však nesleduje zámer dať za pravdu obidvom stranám a urobiť medzi Židovstvom a antisemitizmom akúsi bilanciu strednej cesty. Paralelný prístup je potrebný, lebo bránu vedúcu k spoločenskej a spoločensko-psychologickej skutočnosti nemožno nikde a za žiadnu cenu uzamknúť; a práve myšlienkový postup, ktorý chce ovplyvniť morálny postoj ľudí je prostriedkom, ktorý pomocou vyslovenia a zhodnotenia *všetkých* vecí patriacich ku skutočnosti môže urobiť pokus, aby rozličných a proti sebe stojacich ľudí vylákal z ulít, ktoré okolo seba postavili z utrpenia, krívd, zlého svedomia, falošných skúseností a prerušeného vzťahu ku skutočnosti.

Napokon bude aj tretia námietka, ktorá práve naopak, bude tvrdiť, že môj postup úvah nie že by vyrovnal ťarchu otázok vzájomného nepriateľstva Židov a antisemitov, ale naopak, k týmto predsa len paralelným a vzájomne sa doplňujúcim veciam pristupuje s maximálnou predpojatou a nerovnomernou: tvrdé a odsudzujúce slová neadresuje Židom, a ustavičným zdôrazňovaním zodpovednosti za prenasledovanie Židov ďalej podporuje úsilie Židov o dosiahnutie satisfakcie, no o nemiernosti Židov sa nezmieňuje, iba veľmi opatrne hovorí o tom, ako pôsobia postoje Židov na prostredie. Tento postup však nie je náhodný. Každý, kto chce o skutočnosti Židov povedať čo i len minimum tak, aby to počuli aj Židia, musí sa najprv vo svojom vnútri vyrovnat s dvoma vecami: jednak sa musí zbaviť všetkých veľkých alebo malých vášní, hnevu, nepriateľstva alebo zlosti, ktoré v ňom voči Židom kedysi existovali alebo povstali, a jednak sa musí zriecť akejkoľvek náchylnosti k morálnemu súdu alebo len k udeľovaniu morálnych lekcii či poučovaniu. Najmenšie prejavy podráždenosti prostredia sa počas tisícročnej historickej skúsenosti Židov spájali s najväčšími a najnespravodlivejšími krivdami a bezmocnosťou proti nim a aj najmenšie moralizovanie sa spájalo s predstavami úplného morálneho znevažovania a podceňovania. Odhliadnuc od toho: prejavenie morálnych vášní a tvrdých súdov, ktoré sa takou istou intenzitou nevzťahujú aj na toho, kto ich vyslovuje, nebyva v žiadnych súvislostiach úspešné. Prenechajme to teda ľuďom, ktorí sa *im* môžu prihovoriť v *mene* Židov. Voči vlastným, nežidovským súkmeňovcom som však nemal dôvod na podobnú zdržanlivosť, lebo vo všetkých predsudkoch, podráždenosti, povýšenectve, odmeranosti,

skutkoch a ľahostajnosti v súvislosti s ktorými som napísal tvrdé slová, nebolo nič, čo by som sám nebol prežil, alebo za čo by som čiastočne priamo či nepriamo nepocítoval zodpovednosť. Preto prosím čitateľa, aby sa nezastavoval pri slovách, ktoré sa mu páčia, lebo sú adresované iným o iných, ale aby sa zastavil skôr pri tom, čo sa vzťahuje na neho. A bol by som rád, keby každý, kto nemôže súhlasiť s tézami autora, prijal ako spoločný východiskový základ jeho *dobry úmysel*.

Niekoľko doplnkov k židovskej otázke

V súvislosti s kritikou Sebestyéna Molnára¹ pokladám za potrebné vysvetliť niekoľko nedorozumení, alebo – kde nejde o nedorozumenia – objasniť rozdielnosť našich východísk.

OTÁZKA PRIZNANIA ZODPOVEDNOSTI

V otázke priznania národnej zodpovednosti musím v záujme vyhnutia sa nedorozumeniam skonštatovať, že hlavnou myšlienkou mojej štúdie ani v najmenšom nie je otázka *zodpovednosti* maďarského ľudu. Dnes už ani preto nie, lebo z nej by okrem iného vyplývalo, že by sme maďarský ľud *urobili* zodpovedným a vzápätí by sme ho *brali* na zodpovednosť. Naopak, bol som práve proti tým zovšeobecňujúcim, abstraktným a skutočne bezobsažným formulám, ktoré na základe takého či onakého výpočtu väčšiny pripisujú maďarskému ľudu alebo jeho jednotlivým *triedam* také či onaké ostro ohraničené stanoviská, z ktorých potom vyvodzujú raz ich zodpovednosť, raz ich oslobodenie spod zodpovednosti. Na rozdiel od toho pokladal som a pokladám za potrebné vzbudiť ducha priznania zodpovednosti v celonárodnom rozsahu tak, aby každý príslušník maďarského ľudu a každej jeho triedy nastolil otázku zodpovednosti predovšetkým v súvislosti so sebou. Po pripomienkach Sebestyéna Molnára, ktoré sa vracajú práve k formulám, s ktorými nesúhlasím, ešte dôraznejšie opakujem, aby sme z analýzy takého či onakého stanoviska maďarského ľudu alebo väčšiny jeho jednotlivých tried nevyrábali pre niektorých ľudí ani kyjaky, ani formuly na odmietanie zodpovednosti. Spomínané zovšeobecnenia sú totiž mimoriadne pružné, možno ich ľubovoľne zoskupovať, a ich výsledky sú celkom závislé od toho, ako si vyberieme reprezentatívne skupiny jednotlivých väčších triednych rámcov. Takže na jednej strane môžeme spolu so Sebestyénom Molnárom konštatovať, že organizované robotníctvo bolo proti prenasledovaniu Židov, drobnému roľníctvu bol problém vzdialený, a keďže robotníctvo a roľníctvo tvoria spoločne väčšinu maďarského ľudu, môžeme skonštatovať: väčšina maďarského ľudu bola proti prenasledovaniu Židov; no ak budeme vychádzať z faktu, ktorý je rovnako pravdivý, že nie malá časť vyšších vrstiev, deklarujúce sa stredné vrst-

vy, široké masy maloburžoázie a najnižšie proletárske vrstvy – čiže známe spoločenské zložky fašizmu – boli za prenasledovanie Židov, nepotrebuje iné, len široké chápanie deklasovaných skupín, maloburžoázie a lumpenproletariátu, ktoré sa vo veľkej miere prekrývajú s kategóriami roľníctva a robotníctva, a rovnako môžeme tvrdiť, že spoločenské vrstvy schvaľujúce prenasledovanie Židov tvoria spolu väčšinu maďarského ľudu. Tým, že z účasti na zodpovednosti nevynímame príslušníkov ani jednej skupiny maďarského ľudu, neznižili sme ani v najmenšej miere zodpovednosť riadiacich a usmerňujúcich vrstiev, ktorá vyplýva z charakteru ich situácie. A práve vo chvíli, keď v dôsledku zlyhania bývalej riadiacej vrstvy pokladáme za potrebné jej výmenu, nie je pre novú riadiacu vrstvu ani trocha dobrým štartom, ak jej chystáme formuly vhodné na elimináciu priznania zodpovednosti.

OTÁZKA ASIMILÁCIE

K otázke asimilácie by som nemal veľa pripomienok. Citáty, ktoré uviedol Sebestyén Molnár, aj keď nie sú vo všetkom presvedčivé, sú mimoriadne zaujímavé a poučné, nazdávam sa však, že neilustrujú to, čo autor chce ilustrovať. Keď som totiž veľmi ostro zdôraznil ľživý charakter hypotéz asimilácie v Maďarsku, vôbec som tým netvrdil, že masová asimilácia Židov prebiehala v iných krajinách nerušená a bez problémov. Naopak, poukázal som na známe fakty (na ktoré poukázal aj Sebestyén Molnár a ním citovaní autori), že nádeje spojené s emancipáciou a s masovou spoločnou asimiláciou sa na celom svete splnili len v menšej miere, a že vo väčšej miere vysvitla skôr skutočnosť, že Židovstvo vo vzťahu k svojmu prostrediu žije aj naďalej v takých situáciách a je vystavené takým krivdám, ktoré v zmenenej forme znamenajú zachovanie podstaty jeho pôvodnej situácie. V súvislosti s maďarskou situáciou som vyzdvihol iba fakt, že v Maďarsku sa vzájomne stretli sebaklamné stanovisko vyznávajúce hladký a jednoduchý charakter masovej asimilácie a sebaklam prostredia, ktoré si vynucovalo vonkajšie príznaky asimilácie. Podobné javy sa mohli vyskytnúť a vyskytli aj inde, kde bol vývin vzťahu okolitého prostredia k Židom okrem väčších-menších konfliktov sám osebe nezdravý; neverím však, že v hociktovej inej krajine by boli asimiláciu Židov chápali v takej miere za čin národného významu, a že vynucovanie a prehnane oslavovanie jej vonkajších znakov by bolo nadobudlo také rozmery ako v Maďarsku.

PRÍČINY ANTISEMITIZMU A BOJ PROTI NEMU

V súvislosti s mojim chápaním vývinu situácie Židov, príčin antisemitizmu a boja proti nemu kritik nechápe, ako môžem požiadavku priznania zodpovednosti, seriózneho a súčasného uznania asimilácie a osobitného židovského vedomia a bdelosti voči vzkrieseniu antisemitizmu stotožniť s úsilím o beztriednu spoločnosť. Určite som niekde nesprávne zoskupoval, alebo som nesprávne vyzdvihol podstatu svojho myšlienkového postupu, ak tento – naozaj nezrozumiteľný – úsudok mohol niekto pokladať za moje stanovisko.

Vo vývine situácie Židovstva a pri analýze príčin antisemitizmu som chcel rozlíšiť tri činitele:

1. stredoveký prožidovský *predsudok* náboženského pôvodu, ktorý viedol k degradácii ľudskej podstaty Židov, a to v miere, ktorá presahovala bežné normy xenofóbie a útlaku menšín;

2. dehumanizáciu, *odľudštenie* ľudských a skúsenostných vzájomných vzťahov Židov a prostredia (ktoré vznikli ako následok predsudku, ale predsudok prežili), v dôsledku čoho Židia a príslušníci prostredia ustavične a opakovane získavajú o sebe zavádzajúce, ale zato nie neskutočné a zlé skúsenosti;

3. *poruchy a slepé uličky spoločenského vývinu* okolitej spoločnosti, ktoré riešenie a možnosť explózie hľadajú a nachádzajú práve v antisemitizme;

Adekvátne tomu aj boj proti antisemitizmu má tri oblasti:

1. zápas s predsudkami a s nezmyselnými obvineniami, čo je predovšetkým *kultúrna* úloha;

2. úsilie upriamené na humanizáciu a uvoľnenie nefudských vzťahov Židovstva a prostredia, ktoré sa skladá zo stanovísk *objasňujúcich pojmy*, i z postojov *dotýkajúcich sa správania a morálky*;

3. prekonanie mŕtvych bodov a slepých uličiek spoločenského vývinu, čo je *spoločenskopolitická* úloha.

Všetko, čo som povedal o duchu priznania zodpovednosti, o uznání možnosti židovskej emancipácie a židovského sebavedomia, o potenciálnych vzájomných posolstvách Židov a Nežidov, patrí k druhému okruhu úloh; boj za uskutočnenie beztriednej spoločnosti nie je s nimi za žiadnych okolností totožný, ale patrí k tretiemu okruhu spoločenskopolitických úloh. Sebestyén Molnár, podobne ako väčšina diskutujúcich, pokladá za vážne povinnosti iba tie, ktoré sa nachádzajú v prvom a treťom okruhu úloh, t.j. *kultúrne* zápas proti predsudkom a *spoločenskopolitické* zápasenie.

čenskopolitický zápas o uskutočnenie beztriednej spoločnosti bez vykorisťovania. Sám som presvedčený, že obe úlohy sú predpokladom vývinu židovskej situácie a boja proti antisemitizmu; najpodstatnejším cieľom druhej, analytickej časti môjho príspevku bolo, aby som na rozdiel od všeobecne známych interpretácií a riešení – alebo aspoň popri nich – poukázal na ťažkosti ukryté v skutočných a bezprostredných ľudských vzťahoch. Preto som sa pokúsil detailne rozoberať všetky zavádzajúce, ale nie celkom neskutočné, bezprostredné skúsenosti, ktorými sa Židia a príslušníci prostredia – v oblasti používania spoločenských možností, vzťahu k spoločenským hodnotám a hľadania satisfakcie vyplývajúceho z mocenskej prevahy alebo nevýhody – navzájom ustavične dotýkajú, vzájomne urážajú svoju citlivosť, miešajú sa alebo násilím zasahujú do okruhu činnosti druhého.

NELUDSKOSŤ VZŤAHU ŽIDOVSTVA A PROSTREDIA

Chcel by som pri tejto príležitosti bližšie objasniť otázku konkrétnych vzťahov, aby nevzniklo falošné zdanie, že ide o podrobnosti takých osobných a náhodných vzťahov a individuálnych morálnych postojov, ktoré ani tak nemožno zahrnúť do okruhu všeobecne platného poznania a pomoci. Predovšetkým by som chcel upozorniť, že prevažná časť osobných ľudských relácií nepozostáva z individuálnych, jednorazových postojov, ale spočíva na vopred utvorených formách ľudských postojov, postupuje po určených koľajách a uskutočňuje sa podľa zjednodušených vzorov. Toto samo osebe by nebolo chybou: ľudstvo tým ušetrí množstvo energie, hoci je v tom ukryté množstvo nebezpečenstiev znehybnenia, spoločenského formalizmu. No všeobecný boj proti formám je beznádejný boj: môžeme urobiť len to, že budeme hľadať lepšie, skutočnejšie, pružnejšie a spravodlivejšie formy, a že existujúce budeme ustavične zlepšovať. Vzájomný vzťah Židovstva a prostredia mimoriadne strpčuje skutočnosť, že všeobecne rozšírené vzory, typy konkrétnych, vzájomných ľudských vzťahov sú maximálne *neludské*, *dehumanizované*. Rád by som to niekoľkými príkladmi a obrazmi demonštroval.

Áké by mali byť potenciálne *ľudské* formy postoja istého prostredia voči istej menšine? Sú to zhruba tri relatívne jednoduché formy. Prvou je postoj, ktorý *prijíma* menšinu *bez výhrad*, a celý menšinový stav pokladá skôr za akúsi kuriozitu, ako za podstatnú kolektívnu situáciu; jeho sprievodným javom je obyčajne prechovávanie *priateľských* emócií voči príslušnej menšine ako celku. Druhú formu predstavuje *ko-*

rektný a vyčkávací postoj, ktorý registruje odlišné črty menšiny, pokladá ich za fakty kolektívneho významu, pritom rovnaké možnosti ani teoreticky ani prakticky nevylučuje; obyčajne ho sprevádza *normálny* alebo *indiferentný* citový vzťah k menšine ako celku. Tretí je *separatistický* postoj, ktorý pristupuje k menšine vedome ako k osobitnému spoločenstvu; voči menšine sa prejavuje *averziou* alebo emocionálnou zdržanlivosťou. V prípade Židov môže byť tento postoj aj nespravodlivý a nie vždy bez nebezpečenstva, no i tak je jednou z potenciálnych, nevylučiteľných foriem postoja. Ktoré sú, v porovnaní s nimi, najčastejšie ľudské formy postoja zo strany prostredia? Po prvé je to *antisemitický* postoj, ktorý sa vyznačuje nenávisťou voči Židom a uchovávaním a živením rozličných hrôzostrašných skúseností a strašidelných obrazov, po druhé je to nežidovský postoj, ktorý sa voči Židom prejavuje vedomým *povýšenectvom a odstupom*, a napokon je to *meravý filosemitický* postoj, ktorý registruje rozdielnosť príčin a k Židom má *blahosklonne priateľský* vzťah. Zastavme sa pri poslednom postoji a vysvetlíme, prečo ho zaraďujeme medzi *neludské* formy správania. Je evidentné, že nejde o človeka, ktorý má Židov rád, ale o človeka, ktorý voči psychickým stavom a historickým skúsenostiam Židov prejavuje nielen empatický a chápaný postoj, ale jednoducho sa stotožňuje s nerez až ireálnym obrazom sveta, ktorý sa na základe spomínaných skúseností v prevažnej časti Židov vytvoril. Pôsobenie Meravého Filosemitu je teda škodlivé, lebo pomáha Židom zachovať si tento ireálny obraz sveta, a poskytuje im ilúziu, že komunikujú s predstaviteľmi okolitého sveta, hoci v skutočnosti komunikujú s takými, ktorí ich nekontaktujú s realitou okolitého sveta, ale len zakrývajú pred nimi vzdialenosť, ktorá ich od reality viac-menej aj naďalej oddeľuje. (V tejto súvislosti mám práve vo vzťahu k Maďarsku nie nezaujímavú poznámku. V súčasnosti je už verejne známou tézou a v rozličných súvislostiach otvorene diskutovanou otázkou, aký osudný význam malo v politickom vývine Maďarska, že rozličné historické formy lavičiarstva a pokrokového svetonázoru sa vo všeobecnosti – prirodzene, za plného súhlasu a spolupráce protipokrokových síl – vo väčšej či menšej miere stotožňovali so Židmi. Rád by som upozornil, že na tom všetkom mohol participovať taký či onaký pomerný počet Židov alebo ľudí židovského pôvodu zúčastňujúcich sa v týchto hnutiach, ale to pravdepodobne nezohralo až takú rozhodujúcu úlohu, akú zohral postoj *meravého antisemitu* zo strany nemalaj časti Nežidov zúčastňujúcich sa v týchto hnutiach,

ktorý spolupracoval pri formovaní rozličných otázok pokroku v takom význame, v akom sa javia predovšetkým Židom. Spomínaný postoj vzbudil práve u tých, ktorí sa chceli pripojiť – alebo mali k tomu blízko – psychologický dojem, že prostredníctvom pripojenia sa aj sami stanú účastníkmi židovskej situácie.

Aké by mali byť potenciálne ľudské formy postoja menšiny voči väčšine? Zhruba by mali byť tiež tri: po prvé situácia *asimilovanej menšiny*, ktorá sa úplne prispôsobila väčšine, po druhé situácia *sebavedomej menšiny*, ktorá sa väčšine v mnohom prispôsobuje, no zachováva si vlastné osobitné spoločenstvo, napokon situácia *izolovanej menšiny*, ktorá popri väčšine žije osobitným vnútorným životom. Aké sú v porovnaní s nimi faktické relačné formy Židov utvorené v ich vzťahu k prostrediu? Najzriedkavejšie je to jeden z troch vyššie spomínaných typov, oveľa častejšie sú však nasledujúce: *podozrievavý a agresívne sa správajúci Žid*, ktorý zachováva spomienky na utrpené krivdy a prenasledovanie; po druhé *Žid*, ktorý svoju *izoláciu* od prostredia v dôsledku nejakého praktického či politického dôvodu *osobitne neakcentuje*, ale v každej konkrétnej situácii ju živo registruje; po tretie *asimilant*, ktorý svoje *prispôsobenie* sa prostrediu zdôrazňuje *prehnánym* spôsobom; po štvrté človek, ktorý sa celkom prispôobil prostrediu, no vo svojom vnútri sa *ťažko alebo vôbec nedokáže zbaviť psychologického bremena* židovstva alebo židovského pôvodu.

Spomínané formy postoja sú na oboch stranách totálne neľudské a dehumanizované, lebo sa zakladajú buď na strašidelných obrazoch, alebo na utrpených príkoriach, alebo na neopodstatnenom vedomí pozície, alebo na neodôvodnenom pociťovaní menejcennosti. Tieto formy nie sú nevyhnutným sprievodným javom každej menšinovej situácie; prirodzene, v rozličných oblastiach spoločenského života nájdeme množstvo príkladov takýchto foriem postojov a relácií; situáciu Židov však zatažili tak, ako málokto iných. Vo väčšej časti skutočných situácií sa tieto formy postoja uplatňujú mimoriadne silne, a aj najindividuálnejší, najosobnejší a najmorálnejší postoj sa ľahko ocitne v nebezpečenstve, že splynie s jednou z nich. Ich osudnou vlastnosťou je, že vyvolajú a utvoria im primeraný protikladný postoj v protifaľej strane aj vtedy, ak tento postoj v nej pôvodne neexistoval. Ani v často pertraktovanej otázke asimilácie nie je najväčším problémom *prispôsobovanie* (ono nie je o nič ťažšie tu, ako v inom prípade), ale vystúpenie z neľudských relácií a foriem postojov.

Preto je potrebné s výhradami prijať často zdôrazňovanú všeobecnú tézu, že židovská otázka neexistuje, existuje len antisemitizmus. Zrejme by sme ju mali pochopiť tak, že všetky problémy a ohrozenia situácie Židov pochádzajú výlučne z postojov a stanovísk prostredia. Pravdou z toho je iba toľko, že predsudok pochádza z prostredia, a že v prostredí vzniká porucha spoločenského vývinu, v dôsledku ktorej sa antisemitizmus stáva ústredným spoločenským problémom a patologickým masovým fenoménom. Rovnako je nesporné, že rozličné neľudské, dehumanizované relácie a formy postoja vznikajú v dôsledku protižidovských náboženských predsudkov a porúch spoločenského vývinu. Ale keď už sú na svete, stávajú sa vzájomnými, s mimoriadnou húževnatosťou sa konzervujú, nezanimujú samé osebe ani po zlepšení kultúrneho a spoločenského vývinu, prežívajú vývin, a ich prostredníctvom sa uchováva – aj v čase ústupu predsudkov, aj v menej problematických obdobiach spoločenského vývinu – tie toxické látky, ktoré po nejakom zhoršení vonkajších podmienok aj po dlhšom čase môžu byť znova ľahko virulentné. Odhaľovanie tejto skutočnosti a boj proti nej je oveľa ťažší (a oveľa ťažšie ho možno riešiť jednoduchými schémami) ako povedzme kultúrny boj proti predsudkom, alebo politický zápas proti poruchám spoločenského vývinu, ktoré nech sú akokoľvek ťažké, predsa sú len prehľadné a je to jasne zhodnotiteľná úloha. Preto nemôžem súhlasiť so Sebestyénom Molnárom, ktorý ťažisko boja proti antisemitizmu kladie výlučne na kultúrny zápas proti predsudkom a politický boj proti poruchám spoločenského vývinu. Som i naďalej presvedčený, že pri pokračujúcom a nepodceňovanom kultúrnom a politickom zápase treba viesť osobitný boj za premenu neľudských foriem postoja zrodených špeciálne v židovsko-nežidovských vzťahoch, čo sa nemôže uskutočniť inak, len utvorením úprimných a reálnych foriem a vzorov postoja a pojmy očisťujúcimi, osobnými a morálnymi stanoviskami, ktoré sledujú tento cieľ.

Náčrt
27.–29. oktobra 1956

I. Vyjasnenie zásadných otázok

Po päťdňovej slávnej revolúcii maďarského národa, ktorý sa chopil zbrane a po poslednom pokuse tyranie udržať moc, možno dnes teoretické pravdy spoločnosti a štátu – ktoré včera vševediaci fanatici ideológie neboli schopní pochopiť ani po beznádejných a detailných diskusiách – vysloviť takmer celkom samozrejme, bez dlhotrvajúcich zdôvodnení.

Niekoľko takých právd:

1. Odsúdenie stalinizmu samo osebe je úplne nedostatočné. Nedosiahneme vôbec nič, ak odsúdime celkom zúžený nesamostatný myšlienkový svet Stalina a pritom budeme trvať na neomylnosti Marxa a Lenina a budeme ju presadzovať ako základ nového vývinu. Je pravda, že Lenin by sa bol zdesil nad tým, čo robil Stalin, a Marx by sa bol zdesil nad tým, čo robil Lenin, no pri tom všetkom leninizmus a Leninom v podobe strany vybudovaná privilegovaná a machiavellistická organizácia sily je logickým následkom samoučelného kultu triedneho boja a revolučného násillia, ktoré sú podstatou marxizmu; a stalinizmus, Stalinom zavedený totálny útlak a stranu morálne celkom rozkladajúci organizovaný teror sú logickým dôsledkom výlučnej moci strany, ktorú vybudoval Lenin. Teda otázka sa vzťahuje na celú ideológiu marxizmu-leninizmu.

2. Filozofia marxizmu-leninizmu je napriek svojmu často zdôrazňovanému antiidealizmu a realizmu v skutočnosti istým druhom najhoršieho filozofického idealizmu, ktorý berie skutočnosť na vedomie iba v takej miere, v akej sa zmestí do jeho schém. Jeho východiskom je dialektická metóda prevzatá z najvyhrotenejšieho systému nemeckého idealizmu – z hegelianizmu – ktorú na rozdiel od známej formuly Marx nepostavil na nohy, ale práve naopak, postavil ju na hlavu. Pretože podľa Hegla dialektika existuje vo svete ducha, myslenia, kde naozaj platí

pravda, že z každej tézy nevyhnutne vyplýva, resp. spolu s ňou existuje aj jej vlastná antitéza. Marx to preniesol do sveta skutočnosti, do sveta, v ktorom je aspoň toľko postupných a plynulých prechodov ako ostrých diferencií, a kde nikdy nič neprechádza do vlastného protikladu; ani často spomínané kvantitatívne zmeny meniace sa na zmeny kvalitatívne, veď pojem „protiklad“ je typický fenomén ľudského mozgu a ľudskej dispozície, a jeho transpozícia do sveta prírody je číry obraz, ktorý je scestný. V skutočnosti celý dialektický model bol dobrý iba na to, aby bezpodmienečne a nevyhnutnej ideológii boja na život a na smrť poslušil prázdny a nepresvedčivými filozofickými *podobnosťami*.

Súčasne je charakteristické, akú úlohu majú pri vysvetľovaní marxizmu tie obrazy, ktorých funkcia spočíva v tom, aby nejaké tvrdenie o skutočnosti – namiesto zobrazenia a potvrdenia skutočnosti – odbojili podobnosťou. Takýmto čírym obrazom je teória základne a nadstavby, obrazom refaze trhajúcej sa na najslabšom bode.

3. Historický materializmus, spoločenská teória marxizmu-leninizmu, ktorá pokladá výrobný spôsob za rozhodujúcu determinantu každého spoločenského vývinu, je jedným z najvýznamnejších faktorov zredukovania marxisticko-leninského chápania. Pravda, nikto nepopiera, že človek si musí najprv zaobstaráť potravu a dbať o svoj život, aby mohol vyvíjať iné kvalitatívne vyššie ľudské aktivity. Ale keď sa preniesieme cez túto banalitu, v súvislosti s ktorou sa historický materializmus pokladá za oveľa väčšieho znalca, ďalej už nič nepotvrďuje, že by spôsob výroby bol rozhodujúcejšou determinantou ako iné techniky, napr. vojenská technika alebo technika organizovania spoločnosti, nehovoriac o takých psychologických alebo sociálnopsychologických motívoch, ako sú túžba po moci, túžba po slobode, alebo o takých zložitejších činiteľoch, ako je náboženstvo, právny systém alebo ústavný systém, ktoré sa počas histórie stávajú rozhodujúcimi faktormi raz na jednom, raz na druhom mieste. Keď si položíme otázku, aký úžitok malo toto celkom zúžené a k obmedzenému mysleniu vychovávajúce chápanie histórie v prípade takého bystrého mysliteľa ako Marx, môžem spomenúť dve príčiny.

Prvou príčinou je, že presne v čase jeho života sa ekonomické činitele stali v Európe približne na celé jedno storočie takými rozhodujúcimi činiteľmi, akými neboli ani predtým, ani potom. Predpokladom tejto skutočnosti bol vznik monarchiu narúšajúceho liberálneho štátu, ktorý

moc štátu zredukoval na taký úzky priestor, na aký nebol ani predtým, ani potom odkázaný nijaký štát; a v rámci tohto voľného priestoru sa ekonomický činiteľ zdal taký ojedinelý a mocný, akoby bol časove starší a vo svojich súvislostiach hlbší ako je nastolenie moci kapitalistickej výrobného metódy.

Druhá príčina je psychologická: materialistické chápanie histórie je mimoriadne vhodné na to, aby mohlo s potešením a poriadne pobúriť predstaviteľov patetického a moralistického historického chápania, ktoré hlása úctu k historickému štátu a triedam, a Marx nepatrí k tým, čo by si takúto príležitosť nechali ujsť. Nedostatočnosť historického chápania historickým materializmom je v súčasnosti už takou banalitou, že úplne stačí na ňu poukázať: a odkedy sme sa dozvedeli, že posledné desaťročia Sovietskeho zväzu sa nestali peklom preto, lebo sovietske výrobné sily vybudovali stalinizmus, ale preto, lebo Stalin mal rád okiadať a trpel stihomamom, samotné najvyššie moskovské centrum neomylnosti nás splnomocnilo, aby sme si medzi rozhodujúcimi historickými faktormi všimli aj existenciu bezprostredných ľudských momentov.

4. Spoločenskopolitický cieľ, ktorý chcel marxizmus-leninizmus dobre alebo zle potvrdzovať svojou filozofiou a chápaním spoločnosti, treba zväziť celkom nezávisle od nedostatočného a obmedzeného charakteru *filozofických základov* marxizmu-leninizmu a jeho chápania spoločnosti a histórie. Konečným cieľom politického a spoločenského zápasu hlásaného marxizmom-leninizmom je sloboda, oslobodenie človeka od zotročenia prírodou, prácou a spoločenským útlakom. O oprávnenosti tohto cieľa a o možnostiach jeho uskutočnenia niet ani ďalej žiadnych pochybností. Pochybným sa sčasti – ako sme sa presvedčili – stal systém ideí, ktorý okolo tohto cieľa vybudoval marxizmus-leninizmus, sčasti systém prostriedkov, ktorý vybudoval na základe ideí, a ktorý nevedol k vytýčenému cieľu, ale sa mu vzdaloval, t.j. kult násilia, upevňovanie diktatúry a všetkých morálnych zábran zbavená samovláda taktického hľadiska. Politické prostriedky stalinizmu sa vo svojej podstate neodlišujú od fašistických prostriedkov, no fašizmus mal neľudské nielen prostriedky, ale i ciele; šlo o úplnú likvidáciu a podriadenie ľudskej osobnosti domnelým alebo skutočným hodnotám nejakého spoločenstva. Rozdielna hodnota cieľov spôsobila, že v kruhu mládeže vychovanej v duchu marxizmu-leninizmu sa zrodilo akési – vnútri fašizmu – nepredstaviteľné vrenie, ktoré vyvolalo neopísateľné protirečenie medzi

vytýčenými cieľmi a od základov sfalšovanými prostriedkami na ich dosiahnutie. Predovšetkým teda nie je pravdou, že cieľ posväčuje prostriedky. Každý akčný program, ktorý sa vyžíva v uskutočnení svojich cieľov „neľútostnou energickosťou“, „všetkými prostriedkami“, „za akúkoľvek cenu“ – je falošný; nemorálny prostriedok potupí aj dobré ciele.

5. Násilie a každá jeho forma prejavu, štátny nátlak, osobný zápas o život, revolúcia, vojna – pramení z nenávisť, ktorá má korene v ľudskom strachu a z túžby po moci; v žiadnej súvislosti nemôže byť samoúčel a samohodnota, ale podľa svojho charakteru iba zlo. Od základov sú škodlivé všetky ideológie, ktoré hociktorú formu nátlaku, použitie nátlaku, osobný boj na život a na smrť, triedny boj alebo ozbrojené vojny národov pokladajú za samoúčel, samohodnotu, vnútorný zmysel dejín, za jedinú cestu historického vývinu, a ktoré na základe toho všetkého zvelebujú násilie, žeravú nenávisť nepriateľa, bezohľadnú vôľu upriamenú na likvidáciu protivníka a na získanie moci. Uplatňovanie všetkých druhov násilia, boj na život a na smrť, revolúcia, vojna – aj keď nejakú situáciu vyrieši, je vždy len horším riešením namiesto potenciálne lepšieho, jeho hodnota je teda vždy len relatívna; je lepšie boj uskutočniť, ako ostať v situáciách nedôstojných človeka, ale každý smrteľný boj treba hodnotiť nie s neopodstatneným jasotom, lež s vážnou pokorou, uvedomujúc si, že k boju došlo preto, lebo lepšie riešenie sme buď my, alebo my a tí druhí spolu, nenašli. Doterajší vývin ľudstva poukazuje na možnosť dosiaľ nepredstaviteľného postupného likvidovania rozličných foriem násilia; samoúčelné zveľbovanie smrteľného boja – ešte aj tým, že tento boj bude posledný – je retrográdný a neľudský.

6. Ani revolúcia nemôže byť týmto spôsobom samoúčel, a ak sa stane permanentnou, potreba vlastný zmysel. Jediným významom revolúcie za vec slobody je, že pre absenciu lepšieho riešenia chvíľkovým násilím zvrhne mocenský aparát, ktorý sa už prežil a ktorý už natoľko stratil dôveru masám, že po zániku revolučného násilia sa už nedokáže spamätať. No v prípade, že nejaká revolúcia – povzbudená chvíľkovou silou – začne vo vedomí mas násilím presadzovať ešte nezrelé, ľubovoľné predstavy, ktoré možno udržať len ustáleným násilím, potreba vlastný zmysel, bude znamenať nie rozvíjanie, ale potlačenie slobody, so spätnou platnosťou potvrdí tú moc, ktorú zvrhla, a v nešťastnom prípade môže spôsobiť jej návrat. Slávnou revolúciou môže byť len revolúcia, ktorá sa

nepodpúť tejto chyby. V znamení tohto poznania bola francúzska revolúcia mimoriadne významná, no krátko po vypuknutí sa „vykoľajila“, seba i svojich protivníkov zvrhla do stavu zbytočnej hrôzy, napokon vyvolala kontrarevolučnú diktatúru, t.j. ako revolúcia dopadla nešťastne; boľševické revolúcie, ktoré začínali diktatúrou – a tú vystupňovali do maxima – sú revolúcie, ktoré minuli cieľ a zdiskreditovali vec slobody. My, Maďari, v tejto chvíli, ak nepodľahneme ošiaľu použiť násilie, máme v rukách možnosť úspešne zavŕšiť prvú pozitívnu, slávnou revolúciu 20. storočia.

7. Triedny boj – podľa doterajších konštatovaní – nemôže byť definitívnym zmyslom a morálnou mierou histórie, môže byť len jednou z mnohých historických zložiek. Téma, že dejiny sú dejinami triednych bojov, je len číra sentencia, ktorá má presne takú hodnotu ako jej opak, že totiž dejiny sú dejinami kompromisov: obe tvrdenia možno demonštrovať nekonečným radom príkladov, čím ani jedno nebude pravdivejšie ako druhé. Triedny boj nie je vnútorným zmyslom, ale iba vonkajším nositeľom veľkého procesu histórie; znamená to iba toľko, že počas dejín z času na čas tá či iná trieda väčšimi pocituje neúnosnosť určitej danej situácie, a má väčšie možnosti na urýchlenie aktuálnych zmien. Neľudskosť kapitalizmu najjasnejšie demonštruje situácia priemyselného robotníctva, neľudskosťou kapitalizmu môže najúčinnnejšie otriasť boj robotníctva – no to neznamená, že boj povedie k lepšej spoločnosti, ktorá bude slúžiť triednym záujmom robotníctva. Takisto by sme mohli povedať, že neľudskosť marxizmu-leninizmu možno najlepšie demonštrovať na situácii roľníctva.

8. Program proletárskej diktatúry je jedno z najskazonosnejších marxovských dedičstiev. Myšlienka sama, že v kritickkej situácii – podľa príkladu starovekej rímskej ústavy na určitý čas a s určeným okruhom úloh – môže byť diktatúra potrebná, je stará a známa politická múdrosť, a najrozvinutejšie demokracie v kritických chvíľach vždy vedeli adekvátnym ľuďom poskytnúť pre diktatúru plnú moc. Podľa moderného chápania pojmov však diktatúra znamená niečo iné, a síce tyraniiu poprestýkanú nebezpečným romantizmom vodcu, ktorého poslala priam prozreteľnosť. Program proletárskej diktatúry má u Marxa ešte charakter „dočasného teroru“, no vo chvíli, keď si víťazná revolúcia vytýči ciele, ktoré vo vedomí mas nedozreli, sa proletárska diktatúra stabilizuje. Celá frazeo-

lógia, podľa ktorej proletárska diktatúra je diktatúrou iba voči nepriateľom ľudu, a voči ľudu je najvyššou formou demokracie, je reč bez obsahu, pretože tyrania je jedna a nedeliteľná, a keď sa už prostriedky tyranie vybuďovali, terorizujú nevyhnutne celé obyvateľstvo.

Straníčka diktatúra-tyrania – ak sa len nezakladá na nejakej vážnej a všeobecne akceptovanej aristokracii – nemôže existovať bez určitého politicko-policačného teroru, a keď už takýto aparát existuje, znamená pre vedenie aparátu neodolateľné pokušenie, aby páky teroru neobracal len proti nepriateľom režimu, ale aj proti súperom v rámci vlastnej strany; ak takýto aparát neexistuje, celá straníčka diktatúra a výlučnosť je pochybná.

9. Vedúcu úlohu jedinej strany zaviedol Lenin, a toto nie je o nič menej skazonosné dedičstvo, ako marxovská diktatúra proletariátu. Strana v zásade – podobne ako „prechodná diktatúra“ – plní úlohu „dočasnej aristokracie“, no každá aristokracia, ktorá vo vedomí máš nemá kredit, sa nevyhnutne mení na oligarchiu. Boľševická strana – aj keď mala istú autoritu tam, kde získala moc vlastnými silami – sa nemohla stať pravou činnou aristokraciou, lebo bola vo vnútornom protiklade s ideálom slobody a rovnosti, ktorý hlásal socializmus. Zdôvodnenie, že systém jednej strany je nevyhnutný tam, kde triedy zanikajú, je prázdna schéma, lebo vôbec nie je pravda, že každá strana zodpovedala a môže zodpovedať len nejakej triede. A tvrdenie, že po víťazstve socializmu nebudú existovať rozdielne politické názory, ktoré v krajine so slobodnou ústavou podmieniajú organizovanie strán, je nezmyselný utopizmus a mesianizmus, prázdna schéma potvrdzujúca smutný fakt oligarchie. Politická sloboda nemôže existovať bez možnosti vyjadrenia protikladných názorov, a tieto sa nemôžu uplatniť bez nejakej organizácie, ktorou sú strany.

[II. Nedokončený sled myšlienok súbežný s Vyjasnením základných otázok]

6. *Štát* nepredstavuje výlučne aparát násilia, a moderný európsky štát je ním len z nepatrnej časti. Po poldruha tisícročnej grécko-rímskej príprave, na základe poldruha tisícročného kresťanského organizovania spoločnosti vývin tristoročného moderného novovekého ústavného štátu

urobil zo štátu v prevažnej miere morálnu osobnosť, ktorá sa teraz z podoby koncentrácie moci postupne pretvára na organizáciu vecných odborných služieb. Štyridsaťročnej marxisticko-leninsko-stalinskej praxi sa podarilo tento tritisícročný kultúrny vývin zvrátiť, a štát znova premeniť na zurvalca, ktorý nepozná ľudskosť, dané slovo, vzájomnosť. Najsúrnejšou úlohou je zlikvidovať prejavy tohto netvora-štátu. Dosť bolo nezmyselných tvrdení, ktoré historicky utvárané technické záruky slobody – výsledky dlhodobého historického vývinu, od ktorých doteraz nikto nevymyslel lepšie, napríklad ústavné zastúpenie ľudu v parlamente, slobodné voľby, sudcovskú kontrolu verejnej správy, rozdelenie štátnej moci, slobodu slova a tlače – označovali za buržoázne špeciality.

7. *Sloboda* nie je relatívny pojem, a sloboda jednej či druhej skupiny nie je na úkor nejakej ďalšej skupiny, ale je to absolútna hodnota. Sloboda jedného človeka a jednej skupiny neznižuje, ale zvyšuje slobodu ostatných: sloboda, ktorá spočíva na otroctve iných, nie je sloboda, ale obyčajná mocenská prevaha; tá spôsobila v mene slobody každé zneužitie; takouto slobodou je na úkor nevoľníkov uplatňovaná šľachtická sloboda, na úkor robotníkov sa uplatňujúca neobmedzená hospodárska sloboda a takou je aj tzv. suverenita tyranie, ktorá si sebavedomým tónom vyprosuje miešanie sa do vlastných vnútorných vecí. Proces ustavičného zdokonaľovania slobody a jej inštitucionálne upevnenie je najvnútornejším obsahom a najpozoruhodnejším výsledkom vývinu európskej spoločnosti a európskeho štátu. Jediným doteraz vymysleným účinným prostriedkom proti mocenskej prevaha jednotlivých skupín, proti jednostrannej koncentrácii moci je tzv. rozdelenie štátnej moci a na základe toho vybudovanie novovekých inštitúcií slobody.

8. *Súkromné vlastníctvo* ako každá iná dispozičná možnosť človeka, môže byť prostriedkom útlaku a vykorisťovania. Ak znamená nariadenie, kontrolu a príkaz vzťahujúci sa na iného človeka, potom je jednou z foriem útlaku a vykorisťovania. Ak otroctvo je jednou z najhorších foriem útlaku, v inej podobe však má podstatne menší význam a je menej nebezpečné, ako útlak vyplývajúci z neobmedzenej politickej moci a tyranie.

Kapitalizmus nie je najúhlavnejším a jediným nepriateľom vývinu modernej spoločnosti; je ním iba v takej miere, v akej umožňuje tyranii, útlak a vykorisťovanie. Najnebezpečnejšou formou útlaku však nie

je hospodársky, ale politický útlak, lebo proti hospodárskemu útlaku možno bojovať zbraňou politickej slobody, ale politická tyrania obsiahne v sebe aj hospodársku tyranu, pretože jednak bezprostrednými politickými prostriedkami môže obyvateľstvo neobmedzene okrádať, jednak nevyhnutne zavedie takú byrokráciu, ktorá je ťaživejším hospodárskym bremenom ako ktorékoľvek vykorisťovanie prostredníctvom súkromného majetku. Teda revolúcia, ktorá v záujme odstránenia vykorisťovania prostredníctvom súkromného majetku zavedie neobmedzenú politickú tyranu, podobá sa známemu hlupákovi z rozprávky, ktorý komára na čele spiaceho človeka zabil sekerou. Kapitalizmus v tej svojej časti, v ktorej znamená systém slobodného podnikania, je jednou z účinných hybných pák technického pokroku človeka, a dnes, po jeho toľko ráz avizovanom rozpade a zahnívaní prejavuje viac vitality, ako hociktorá tyrania majúca v programe spasenie sveta. Základným nedostatkom kapitalizmu nie je systém slobodného podnikania, ale nespravodlivosť vlastníckych vzťahov (v nemalej miere, napr. v súvislosti s veľkostatkami: nespravodlivosť pochádzajúca z predkapitalistického obdobia), čiže fakt, že možnosť slobodného podnikania existovala pôvodne len pre malú časť spoločnosti. Hlavnou úlohou protikapitalistickej revolúcie nie je odstránenie systému slobodného podnikania, ale odstránenie nespravodlivosti vo vlastníckych vzťahoch. Západné krajiny stoja na takom stupni politickej konsolidácie a ekonomiky, že odstraňovanie nespravodlivosti vo vlastníckych vzťahoch ustavične odkladajú, resp. môžu ho zmeniť na veľmi pomalý, postupný proces. Pritom vplyv západných krajín na koloniálne a polokoloniálne štáty je mimoriadne škodlivý, lebo stabilizuje tamojšie vlastnícke vzťahy a blahobyt mení na ešte väčší blahobyt a biedu na ešte väčšiu biedu. A preto slobodný vývin koloniálnych a polokoloniálnych krajín nemôže začať bez širokého vyvlastňovania veľkostatkov a veľkokapitálu. Toto vyvlastnenie bolševizmus uskutočnil. Cena, ktorú sme zaň zaplatili, nie je primeraná, ale keď sa už raz stalo, pokladajme to za dôležitý výdobytok, ktorý treba chrániť, resp. v súvislosti s priemyselnými podnikmi treba vyvlastnené veľkopodniky z byrokratického štátneho vlastníctva zmeniť na vlastníctvo robotníckeho spoločenstva. Súčasne pre každého človeka – a za rovnakých podmienok – treba vybudovať systém slobodného podnikania, ktorý je jediným účinným prostriedkom ekonomickej prosperity celého obyvateľstva a rýchleho zbohatnutia celej spoločnosti. Možnosť slobodného podnikania a vlastnenie veľkopodnikov robotníckym spo-

čerstvom – ktoré sa v dogmatickom protiklade kapitalizmu a socializmu vzájomne vylučujú, možno zosúladiť prostredníctvom dvoch inštitúcií: prvou je systém družstiev, ktorý môže odštartovať vo formách slobodného podnikania, druhou je individuálne slobodné podnikanie, ktoré sa stabilizuje v tej miere, v akej sa byrokratizuje, z osobného výkonu sa mení na kolektívny podnik, robotníci sa stanú jeho súčasťou takým spôsobom, že po istom čase, o 30 alebo o 50 rokov si osvoja podnikovú demokraciu, stanú sa podielníkmi podnikového zisku a nakoniec kolektívneho vlastníctva. Paralelne s tým sa zakladajúci majiteľ stane vedúcim podniku, a neskôr, prostredníctvom svojich nástupcov sa za určitý čas zmení na rentiera. Tieto formy vývinu postupujú pod rúchom kapitalizmu vlastne rovnako, a je najväčším nezmyslom nebrať ich na vedomie iba preto, že sa nespájajú s hlučnou revolučnosťou, odstránením politickej moci a svetaspasiteľnou tyraniou. Zo skúseností vyplývajúcich z týchto nových foriem môžu východoeurópske krajiny, ktoré už majú za sebou polokoloniálny ekonomický stav, najmä Poľsko, Československo a Maďarsko – patriace tisíc rokov do západného kultúrneho okruhu – poskytnúť príťažlivý príklad koloniálnym krajinám, na slobodný vývin ktorých má bezprostredné pôsobenie Západu a jeho vzor v mnohých súvislostiach škodlivý a negatívny vplyv.

9. *Socializmus* a komunizmus – čiže výrobné sily ako spoločenské vlastníctvo – nie sú na základe doteraz konštatovaných faktov nevyhnutnou formou dokonalej spoločnosti budúcnosti, ale jednou, lež nie jedinou formou ekonomickeho oslobodenia človeka, ktorá – ak ju presadzujeme ako výlučnú formu – ľahko a rýchlo prejde do tyranie. Viera a presvedčenie, že v konečnom dôsledku každý slobodný vývin vyústí do združovacích, kolektívnych, socialistických foriem, môže byť serióznym a pozoruhodným smerom alebo stranou slobodne sa rozvíjajúcej spoločnosti, no k potvrdeniu tohto predpokladu môže dôjsť až na konci historickospoločenského vývinového procesu; dovtedy má každý socialistický výdobytok a reforma význam a oprávnenie len v takej miere, v akej sa im vtedy, tam, ihneď a účinne darí stupňovať slobodu. Ešte menej je heslo socializmu vhodné na to, aby bolo mierou správnosti či už hodnoty duchovných diel, alebo morálnych skutkov: ich miera v znamení niekoľkotisícročného postupného ale istého vývinu smerom k slobode nemôže byť iná, ako vo svete duchovnej tvorby prechod tvorivej osobnosti cez filter spoločenskej akceptácie, a v morálnej oblasti pre-

chod osobnej zodpovednosti cez filter spoločenskej kontroly. Každé dielo a každá morálka sú pôvodom jednak individualistické, pretože ich nositeľom a tvorcom je len osobnosť, jednak kolektívne, lebo iba kolektív ich môže uchovať a potvrdiť. Bolo to tak už dávno pred socializmom, a bude to tak aj v čase, keď socializmus už dávno nebude ani problém, ani program. Hovoríť teda o osobitnom socialistickom umení, socialistickej tvorbe, literatúre a o osobitnej socialistickej morálke, je barbarstvo a nezmysel.

10. Podstata *kultúry*, či už ide o techniku ľudskej práce, o produkty ducha, alebo o techniku spolunažívania ľudských spoločností, sa nikdy nezakladá na uskutočnení nejakého ideologického programu, ale vždy na starostlivej detailnej práci upriamenej na niektorú etapu skutočnosti, na tradičnom nadväzovaní na doteraz dosiahnuté výsledky, na pokornom rešpektovaní a starostlivom preskúmaní spätného vplyvu skutočnosti a na technike pokusu a omylu. Obrovskou hodnotou najmä európskej kultúry je, že počas stáročí tvorila sebavedomé skupiny odborníkov, tvorcov, organizátorov a pedagógov, ktorí fortiele vlastného umenia, jeho vnútorných zákonitosti a nezávislosť svojej profesie žiarlivo strážia pred každým mocenským vplyvom a imperatívom. Toto hlboko realistické vedomie odbornosti, ktoré má v úcte skutočnosť a ktoré je rovnako vlastné roľníkovi majúcemu imanentný vzťah k pôde, šikovnému remeselníkovi, modernému kvalifikovanému robotníkovi, nezávislému sudcovi, oddanému pedagógovi, univerzitnej samospráve, tvorivému umelcovi, vedcovi a vynálezcovi, má dvoch úhlavných nepriateľov: mocenský ošial a ideovo pomätený dogmatizmus. Najstrašnejšie historické monštrá sa rodia z perverzného spojenia týchto dvoch fenoménov. Myšlienka, že produktívna práca, dielo ducha, súdnicstvo, vyučovanie na základnom a vyššom stupni nepredstavuje nič iné, ako „ostrú zbraň“ v takom či onakom boji záujmov, v plnej miere podryva techniku a tradície organizovaného odovzdávania vedomostí a v skutočnosti rúca základnú štruktúru ľudskej kultúry.

Vyostrenie protikladu medzi buržoáziou a proletariátom je zrejme jednou z najcharakteristickejších črt vývinu kapitalizmu. Marxizmus-leninizmus hodnotí tento vývin ako mimoriadne významný a pozitívny, a hoci súčasne akceptuje mimoriadnu neľudskosť celého procesu, nestačí zdôrazňovať, aký je to významný, pozitívny a vývin urýchľujúci

fakt, pretože vďaka nemu vzniká jednotná trieda proletariátu, ktorá je potom schopná zvrhnúť kapitalizmus.

Počas dejín spoločnosti existovalo veľa foriem vykorisťovania, no odhliadnuc od otrokárstva sa vlastníctvo výrobných prostriedkov a ich používanie – úžitok z nich a práca s nimi – len zriedka oddelili od seba takým výrazným spôsobom. V priebehu celej histórie tí, ktorí výrobné prostriedky používali a s nimi pracovali, ich viac či menej aj vlastnili, čo možno pokladať za normálny a ľudský poriadok vecí.

Z toho však vyplýva, že marxizmus-leninizmus s urputnou zlosťou odmieta každý pokus, ktorý sa odvažoval túto neľudskú situáciu – ešte pred jej konečným vyvrcholením, *pred* zúčtovaním – zmierniť. V znamení tohto vyhocovania marxizmus-leninizmus pokladá abnormálnu situáciu námedzného robotníka-proletára, nemajetného námedzného robotníka za normálnu a vrstvy spájajúce majetok so skutočnou prácou: roľníkov, živnostníkov, maloobchodníkov a družstvá za hybridné a polovičaté formácie nachádzajúce sa na nižšom stupni vývinu. Dôsledkom tohto na hlavu postaveného chápania je, že najdôležitejšou úlohou po proletárskej revolúcii je nevyhnutná premena celej spoločnosti, ktorá sa má uskutočniť podľa schémy neľudskej situácie námedzného proletariátu, no zmene treba podrobiť najväčší hybrid: roľníctvo, ktoré je súčasne vlastníkom a vykorisťovaným. V akej miere je teda námedzný proletariát vhodný na to, aby sme na základe jeho situácie posúdili neľudskosť kapitalizmu a pokladali ho za rozhodujúci faktor v boji proti kapitalizmu, v takej miere nie je vhodný na to, aby sme od neho očakávali vybudovanie životnej formy ako vzoru pre celú spoločnosť.

Otázka roľníctva má rozhodujúci charakter v koloniálnych krajinách, kde sú ekonomické podmienky roľníctva zdrojom ustavičného napätia. Súčasnne však na komplexnej situácii roľníctva možno najviac demonštrovať zlyhanie boľševického roľníckeho programu. Predovšetkým teda v súvislosti s roľníctvom treba vypracovať tie formy vykorisťovania zbavenej spoločenskej a právnej organizácie, ktoré sa nezakladajú výlučne ani na kolektivizácii, ani na voľnej hospodárskej súťaži.

Roľníctvo – ako trieda vlastníkov a súčasne vykorisťovaných, teda z hľadiska marxizmu-leninizmu ako „hybridný“, „polovičatý“ spoločenský

útvár – je ústredným, najväčším kameňom úrazu marxisticko-leninského spoločenského chápania a programu. Bolševizmus sa dopustil viac krutostí a nechal preliať viac krvi v boji proti roľníctvu ako v občianskej vojne proti kontrarevolúcii, a to len preto, aby ten typ človeka, ktorý mu bol čírou existenciou trňom v oku, a bol dôkazom nedostačného a ireálneho charakteru celej ideológie, násilím vtesnal do Prokrustovho lôžka vlastnej schémy. Tento program bol Leninovým najväčším taktickým činom, ktorého podstatou bolo najprv získanie si roľníctva prostredníctvom pozemkovej reformy, potom jeho rozčlenenie podľa marxisticko-leninskej triednej schémy, ktoré zavŕšil Stalinom uskutočnený kolektívizačný program.

Vzťah k revolučným roľnícko-radikálnym hnutiam je práve preto najcharakteristickejšou a najtragickejšou kapitolou ideológie a taktiky marxizmu-leninizmu-stalinizmu. Ťböhí polutovaniahodní, prchkí, idealistickí, detinskí, utopistickí „narodníci“, eserí, ľudoví spisovatelia, ktorí nemali taktiku a preto jej svoje ciele nemohli podriadiť a ktorí chceli vždy niečo ľudské: chceli kolektívizovať tam, kde bolo roľníctvo ochotné, a chceli voľné hospodárstvo tam, kde ho chceli roľníci, namiesto toho, aby robili to, čo predpisovala schéma – bez ohľadu na želanie roľníctva. Bolševizmus zožal najväčšie taktické úspechy vždy tým, že do svojich plachát oprel vždy vietor ich programu, a keď si týmto vetrom upevnil vlastnú moc, spolucestujúcich vyhodil z lode, strčil do podpalubia alebo utopil: zosmiešnil ich, prostituoval, obmedzil na plenie žoldnierskych úloh.

27.–29. októbra 1956

Memorandum

Situácia Maďarska a svetová situácia

Situácia Maďarska sa stala celosvetovým škandálom.

Maďarská situácia je škandálom západného sveta. Západný svet už pomaly desať rokov hlása, že východoeurópske štáty si pomocou Sovietskeho zväzu zavedenú vládnu formu systému jednej strany sami nezvolili a neželajú, a viac-menej desať rokov žijú v obyvateľoch týchto štátov nádej, že skôr či neskôr musia dospieť k inej vládnej forme, pre ktorú sa rozhodnú sami. Západ im nesľúbil, že kvôli nim začne atómovú vojnu, ani ich nevyzval, aby sa neuvážene chytili zbrane. Svojimi povzbudeniami však naznačil, že ak to raz situácia svetovej politiky a seriózna vôľa spomínaných národov umožnia, západný svet nasadí celý svoj ekonomický, politický a morálny potenciál, aby sa problém týchto štátov dostal na program dňa a aby sa vyriešil pre nich vyhovujúcim spôsobom. Maďarská revolúcia poskytla všetky podmienky a dôvody pre realizáciu politického kompromisu tohto druhu. Teraz dodatočne je módou sprava i zľava nariekať nad nerozumnou dynamikou, ktorou maďarská revolúcia prekonala napr. mieru poľskej akcie. Podobné lamentovanie nemá veľký význam už ani preto, lebo poľské udalosti a maďarské udalosti sú vzájomne podmienené, a práve úžas nad maďarskými udalosťami umožnil, aby sa poľská záležitosť dokázala zastaviť tam, kde sa zastavila. Ale aj ináč, entuziazmus maďarskej revolúcie nevyvolala jej vlastná neuváženosť, ale umiernenosť a krvavé násilie štátneho vedenia a ozbrojenej moci, a táto revolúcia – hoci bola nepripravená, nezorganizovaná a bola odpoveďou na nezmyselné krviprelievania – sa vyznačovala triezvosťou, ľudskosťou a miernosťou. Ak ju dodatočne predsa označili za a priori bezperspektívnu, stala sa takou nie pre vlastnú neuváženosť, ale v dôsledku faktu, že bola ponechaná vlastnému osudu. V Európe ešte môže vypuknúť väčšie povstanie, s väčším množstvom zbraní bojovníkov a obetí, ale nie je pravdepodobné, že by nejaká krajina ešte raz dokázala vyprodukovať podobne bezchybné právne, politické a morálne dôvody na prerokovanie svojej veci v rámci svetovej politiky tak, že zmetie nenávidenú, utláčateľskú a byrokratickú diktatúru, že zákonným spôsobom umožní prevzatie moci presvedčeným komunistom, ktorí po zohľadnení straty morálneho a politického kreditu ko-

munistickej strany Maďarska zavedú pluralitnú parlamentnú demokraciu a oznámia, že krajina chce byť nezávislá od vojenských zoskupení. Čo je potrebné, ak toto všetko nestačilo, aby sa zišla veľmocenská konferencia, ktorá by pri uspokojivých zárukách daných Sovietskemu zväzu vymohla Maďarsku nezávislosť a slobodu? Namiesto spomínanej konferencie prebiehalo a prebieha pred valným zhromaždením OSN dramatické prerokovanie maďarskej otázky, ktorého výsledkom – na nesmiernu škodu autority OSN – sú slávnostné a neúčinné rozhodnutia. Pritom každý dobre vedel a vie, že OSN (aj podľa presvedčenia jej zakladateľov) má ako mierový prostriedok takú cenu, akú majú úmysly a sila v nej zúčastnených veľmocí, a že bez nich sa z rokovaní OSN nemôže zrodiť nič, len efektne polemiky a efektne rozhodnutia. V takýchto prípadoch však nezlyháva OSN, ale politická zodpovednosť a morálny obsah veľmocí. Najdôležitejšou črtou a poučením politického vývinu ostatných stopäťdesiatich, ale najmä ostatných päťdesiatich rokov, poučením, ktoré sa pomaly rozmáha a je poznačené smutnými pádmi, recidívami, no ktoré potvrdil oheň dvoch svetových vojen je, že v období vlády demokracie a verejnej mienky jedinou možnou politikou – a súčasne aj najplodnejšou reálnou politikou – je zásadná a morálna politika. Najväznejším následkom porážky maďarskej revolúcie pre Západ bola skutočnosť, že politika a propaganda, ktoré sa desať rokov odvolávali na principiálne a morálne hľadiská, sa ocitli v situácii, ktorá spochybnila nielen ich zmysel a perspektívu, ale v očiach mnohých aj ich čestný úmysel.

Maďarské udalosti však znamenajú svetový škandál aj pre komunistický tábor. Najväčším a nie neúspešným úsilím vodcov Sovietskeho zväzu a ideológov komunizmu od roku 1953 bolo likvidovanie problému tzv. stalinizmu. V skutočnosti je správnejšie hovoriť o stalinskej politickej praxi, lebo nejde o nejakú novú ideológiu, ktorú by mohli predstavovať Stalinove teoretické alebo ekonomické diela, či o jednoduché taktické alebo technické chyby a omyly, ale o súvislý systém nevyberaných, bezškrupulózných, tvrdých, až krutých prostriedkov používaných v záujme uskutočnenia komunistickej spoločnosti. Myšlienka, že pre ľudské činy neexistujú absolútne kritériá hodnôt, vyskytuje sa už u Lenina a napokon aj u Marxa; obaja však predpokladali, že rovnaké kritériá sú dané *správne* pochopenými záujmovými vzťahmi, t.j. pochopenými podľa objektívnych meradiel. U Stalina a jeho prívržencov sa však

záujem robotníckej triedy a záujem uskutočnenia komunistickej spoločnosti zredukoval len na boj o moc, ktorý sa zúžil na obyčajné rozhodovanie vodcu alebo vodcov boja. Takže rozhodnutia vodcov – meniace sa podľa taktických hľadísk a podliehajúce rozličným vášňam a omylom – navonok spĺnali požiadavku morálnych kritérií a objektívnej zákonitosti. A tak proletárska diktatúra, ktorú Marx pokladal za krátky prechodný a Lenin za dlhší prechodný stav, namiesto toho, aby postupne uvoľnila miesto čoraz demokratickejšým metódam, nadobudla charakter stabilnej vládnej formy v podobe takého jednoduchého riešenia, že seba samú, bez najmenších zmien, *vyhlásila* na dlhý čas za najvyššiu formu demokracií. Táto skutočnosť – podľa odvekých zákonov neobmedzenej moci – narušila normálne fungovanie presne tých záujmových vzťahov, ktoré mali slúžiť ako kritériá správnych kolektívnych a individuálnych činov. Obrovský zastrážujúci aparát, ktorý vznikol v záujme odstránenia „nepriateľa“ podľa vlastných vnútorných zákonov, zredukoval počet nepriateľov, ale ich rozmnožoval, a čoskoro dosiahol, že strach a nepriateľský postoj sa zo skutočného nepriateľa rozšírili na celé obyvateľstvo. Ten istý aparát použili neskôr čo najpohodlnejším spôsobom na likvidáciu vnútrostraníckej opozície, potom jednoducho na odstránenie každého populárneho súpera, čím podkopali vnútrostranícku demokraciu a komunistickú morálku. Podriadenie hospodárskeho plánovania svojvoľným rozhodnutiam znemožnilo, aby výrobu usmerňovali reálne, kolektívne a individuálne záujmy spoločnosti, v dôsledku čoho došlo k ochromeniu výroby a zhoršeniu pracovnej morálky. V rovnakom duchu sa v stalinskom období formovali vzťahy komunistickej strany Sovietskeho zväzu – ako strany vedúcej komunistickej krajiny – a ostatných komunistických strán a neskôr krajín, čo viedlo k zneváženiu medzinárodnej solidarity komunizmu a v dôsledku spätného vplyvu k vzniku tzv. národného komunizmu, t.j. uplatňovaniu normálnych a reálnych národných záujmov proti vonkajšiemu svojvoľnému riadeniu. Napriek všetkým týmto ťažkým následkom bola situácia až po súčasnosť taká, že v kruhu komunistov ovládaných komunistickou mocou i medzi komunistami ostatných krajín existovala hlboko zakorenená lojalita voči Sovietskemu zväzu ako prvému a najväčšiemu komunistickému štátu na svete, ba aj nekomunistickí socialisti sveta sledovali sovietsky pokus s pozornosťou a rešpektom. Potom, čo po Stalinovej smrti začali jeho nástupcovia politickú prax stalinizmu uvoľňovať, potom, čo zmarili pokus o nastolenie ďalšej osobnej moci a na XX.

zjazde aj teoreticky skoncovali s niekoľkými charakteristickými stalin-skými tézami a podrobili kritike aj Stalina osobne, sa zrodila medzi komunistami nádej, že v komunizme, najmä v komunistickej strane Sovietskeho zväzu existujú sily, ktoré povedú budovanie socializmu po správnejšej ceste.

Táto nádej utrpela v dôsledku udalostí, ktoré sa odohrali v Maďarsku 4. novembra 1956 a odvtedy, takmer nevyliciteľnú ranu. Dôvod sovietskeho rozhodnutia – či šlo o triezve reálnopolitické zhodnotenie suezského problému, alebo o obavy z maďarskej situácie – nepoznáme. Je však isté, že toto rozhodnutie sa v podobe reálnej politiky neosvedčilo a v podobe obáv bolo prehnané: ďalší slobodný vývin maďarskej situácie by bol čoskoro ukázal, že nie je nebezpečný, ale že pre vec socializmu je priam podnetne poučný. Každý, kto to pokladá pre záchranu svojej duše za potrebné, môže vysvetľovať, že maďarská revolúcia tak či onak bola, alebo sa stala, alebo sa mohla stať kontrarevolúciou; pravda je, že najfantastickejším prekvapením bolo práve to, že zvrät, ktorý už takmer desať rokov každý považuje za kontrarevolučný a reštauračný, v skutočnosti taký nebol. Všetky sily bojujúce so zbraňou v ruke, mládež, robotníctvo a vojsko, ktoré sa postavilo na stranu revolúcie, boli prevažne nielen socialisti, ale disponovali aj marxistickoleninskou výchovou, aj keď sa ich celý dovtedajší obraz sveta ocitol v kríze. Skutočnosť, že pod vplyvom slobody sa začali prejavovať aj sily najkonzervatívnejšej reštaurácie (fašistické sily takmer nie!), bola desivá len pre tých, ktorí si zvykli, že ak sa niečo zakáže, tým aj prestane existovať, no ak niečo má možnosť vyjsť na povrch a prejavíť sa, to už je samo osebe desivé. V okamihu sovietskeho zásahu sa už situácia začala konsolidovať, ľudové súdy zanikli, v prospech výdobytkov socializmu sa ozývali rozhodné a autoritatívne hlasy, a utvorila sa vláda národnej jednoty, ktorá nemala dôvod prejavíť horlivé sympatie alebo slabosť voči pravici. Každý, kto sa čo len trocha ocitol vo vzťahu k realite maďarskej revolúcie a následnej rezistencie, musel chtiac-nechtiac pociťiť, že šlo o najvzrušujúcejší socialistický experiment dvadsiateho storočia, ktorý sovietske tanky rozstrieľali, aby namiesto neho zriadili niečo, čo sa podobá všetkému, len nie spoločnosti, ktorá sa usiluje o lepšiu budúcnosť. Doteraz bol každý perspektívny politický program namierený proti moci a predstaviteľom blahobytu a im slúžiacej byrokracii a ozbrojenej moci, opieral sa o mládež, robotníkov a tvorivú inteligenciu, pričom dôkazy pre svoje poslanie videl práve v ich presvedčení

a entuziazme. Súčasná maďarská situácia sa opiera presne o byrokraciu a moc, ktorá sa cíti v menšine, stratila pocit istoty, krčkovite bráni svoju pozíciu, a za svojich nepriateľov považuje práve mládež, robotníctvo a tvorivú inteligenciu. Dejiny už zaznamenali ne jeden režim, ktorý bojoval proti spisovateľom, robotníkom a školskej mládeži, no svoj cieľ nedosiahol ani jeden, a čo je najdôležitejšie, ani jeden z nich sa nenazýval revolučným a socialistickým. Nositeľkou toho všetkého je nová maďarská komunistická strana, taká komunistická strana, aká doteraz na svete ani nebola, ale akými sa môžu stať aj ostatné, ak nebudú dávať pozor. Doteraz mala každá komunistická strana nasledujúcu štruktúru: mala svoje najvnútornejšie jadro, ktoré pozostávalo z odhodlaných, uvedomelých a cieľavedomých, absolútne obetavých ľudí so železnou energiou; po nich nasledovala menej inteligentná, ale mimoriadne disciplinovaná skupina, ktorá sa majstrovsky prejavovala v oblasti tvrdého a rozhodného narábania s prostriedkami potrebnými na získanie a udržanie moci; po nej nasledovali prevažne robotnícke masy nadšencov, ktoré horlivo vykonávali čiastkové úlohy spojené s organizovaním a šírením ideológie; a na záver – po prevzatí moci – nasledovali v podobe najvonkajšieho okruhu oportunisti a byrokrati, pre ktorých strana znamenala predovšetkým možnosť uplatniť sa alebo zabezpečenú existenciu. Ťažiská súčasnej maďarskej komunistickej strany sa posunuli práve na poslednú kategóriu. Generálny štáb sa zredukoval na celkom malú skupinu, ktorá svoju činnosť charakterizuje raz zúfalou krkolomnosťou, raz cynickou otvorenosťou. Okolo nej technici moci po strate istoty zúfalo siahajú po rovnako neučinných ako nebezpečných metódach brutality a ústupčivosti. Nadšené masy, najmä robotnícke masy pre nich prestali existovať. Kompletný je len najvonkajší okruh, ktorý pozostáva z členov ozbrojenej moci a úradníkov obávajúcich sa o svoje zamestnanie. Komunistická strana s takým nízkym pomerným počtom robotníkov ešte na svete neexistovala. Komunistické strany, ktoré sa ujali moci, mali s expanziou byrokracie a nedostatkom robotníctva problémy aj inde, ale z dymu a plameňa potlačenej maďarskej revolúcie sa zo dňa na deň ako hrozivý fantóm začal prejavovať definitívny bod tohto procesu: strana *zložená* v prevažnej miere z byrokracie a ozbrojenej moci, strana namierená *proti* robotníctvu ako celku. Samotná krajina, ktorá voči organizovanému charakteru moci pociťovala iba svoju rozdrobenosť, teraz sa nezabudnuteľným spôsobom presvedčila, že ozbrojená moc je v krajine dokonale izolovaná, a že ju nedrží nič, iba pomoc zvon-

ka. Všetky spomínané skutočnosti sú prameňom ustavičnej iritácie pre každého, kto berie len trocha vážne ideály komunizmu, a pre koho komunizmus znamená čo len trocha viac, ako iba vládnutie ľudí rovnakého názoru. Všetky komunistické strany sveta s vypätím všetkých síl hľadajú svoju špecifickú cestu k socializmu tak, aby sa pritom nesprenneverili triumfálnej ideológii marxizmu-leninizmu. Ludové demokracie sa kolíšu medzi opatrne dávkovanými ústupkami na jednej strane a nekompromisnou stalinskou ortodoxiou na strane druhej; násilné udržiavanie maďarského režimu je pre ne aspoň taký zlý príklad, akým mohlo byť vzdanie sa Maďarska, na ktoré Sovietsky zväz nechcel pristúpiť práve s ohľadom na ostatné štáty. V nekomunistickom svete sa ukazujú symptómy ťažkého narušenia, miestami až rozpadu aparátu, na zriadení ktorého s námahou pracovalo množstvo sympatizantov: šlo o mierové, ženské a mládežnícke organizácie, ktoré mali veľa dobromyseľných a nadšených predstaviteľov a ktoré združovali také sily – inteligenciu, robotníkov, mládež – s ktorými komunizmus vždy rátal ako s prvoradými. Jedným slovom: maďarská akcia Sovietskeho zväzu, ktorej cieľom bolo vyhnúť sa strate istej pozície, je odvtedy na škodu každej pozície komunizmu.

Maďarská situácia je škandálom každej zmysluplnej „tretej“ sily a myšlienky. India a popri nej niekoľko ázijských štátov vyznačujúcich sa zodpovednou politikou, socialistické a sociálnodemokratické strany a množstvo rozdrobených ideových a politických síl hlása, že náš svet rozdelený na kapitalizmus a komunizmus bojuje v skutočnosti s príznakmi a pseudoprobémami. Centrom týchto príznakov je spoločný predsudok ortodoxných kapitalistov a ortodoxných komunistov, že socializmus, t.j. spoločnosť bez vykorisťovania nemožno úspešne dosiahnuť ináč, len dlhodobým zavrnutím západných techník slobody. Naproti tomu predstavitelia tretej cesty – v skutočnosti jedinej novej cesty – sú všetci, ktorí hlásajú, že socialistický cieľ upriamený na likvidáciu vykorisťovania nie je ničím iným ako jedným z mílnikov univerzálneho vývinu smerujúceho k ostatným ľudským slobodám, a že boj proti vykorisťovaniu nemôže znamenať, dokonca ani trpieť odmietnutie už osvedčených foriem verejnej slobody. Celá konštrukcia slobody spočívajúca na rozdelení moci, na pluralitnom volebnom systéme, na právach slobôd, najmä slobody tlače a názoru, ako i na sudcovskej nezávislosti a systéme právneho štátu – vďaka ktorej je západný svet napriek všetkým ne-

dostatkom ľudský a znesiteľný – nie je akousi „buržoáznu“ stavbou, ale jednoducho istou objektívnou technikou, dodnes neprekonanou najrozvinutejšou technikou slobody, ktorej prevahu skôr či neskôr možno uznať práve tak, ako prevahu západného typu plniaceho pera alebo Morganovej teórie dedičnosti bez toho, že by bola vec socializmu ohrozená. Ak sa táto tretia cesta chcela niekde a niekedy zrodiť konštruktívnym spôsobom, tak to bolo práve v maďarskej revolúcii. Aktívne sily revolúcie nemali v úmysle likvidovať skutočné výdobytky socializmu, a mali dostatok síl, aby podobné pokusy zmarili. Šlo jednoducho o to, že mali po krk technik útlaku a rozličných foriem násilia a lži, ktoré zaplavili všetky oblasti života, a obracali sa na spoločenské techniky, ktoré proti tomu poskytujú inštitucionálnu garanciu. Otázka spôsobu nebola v prvých chvíľach revolúcie ešte vyjasnená, ale jej tendencie boli celkom jednoznačné, a onedlho po potlačení revolúcie sa bez najmenších ťažkostí utvorila relatívne jednomyselná verejná mienka o tom, ako by bolo treba zachovanie sveta socializmu – prostredníctvom pluralitného systému obmedzeného na strany prijímajúce spoločnú platformu socializmu – spojiť so západnými technikami slobody. Dokonca tieto predstavy by v súvislosti s robotníckymi radami boli znamenali aj posilnenie demokracie a socializmu novými technikami. Ak sa z toľkých obetí, dobrých úsilí a jednoznačného rozhodnutia maďarský pokus predsa len nedokázal realizovať, ak sa Sovietskemu zväzu oplatio túto – vládu jednej strany a sovietsku vojenskú prítomnosť úplne odmietajúcu – krajinu pomocou nasadenia vojenskej sily vrátiť na pôvodnú cestu, ak muselo zlyhať aj sprostredkujúce úsilie Indie, potom máme pred sebou konzekvenciu, že tretia cesta je nemožná, a že nevyhnutné je nielen rozdelenie svetových veľmocí, ale aj úplná polarizácia morálneho vedomia sveta. A tým sme dospeli k najväčšiemu škandálu, *ku škandálu svetového mieru, lebo súčasný stav maďarskej záležitosti sponchyňuje možnosť svetového mieru*, a vyvoláva predstavu hroznej analógie, že vypuknutie tretej svetovej vojny bude mať také isté predposledné dejstvo, aké mala druhá svetová vojna v podobe mníchovskej zrady. Nič o tom nesvedčí väčšmi ako fakt, že poučenie z maďarského prípadu zhrnula prevažná časť západného sveta do konštatovania, že stalinizmus ožil, dokonca nikdy neprestal existovať, a že v konečnom dôsledku predstavuje jedinú možnú a prirodzenú formu komunizmu; prevažná časť komunistického sveta komentuje tú istú poučku s opačným znamením asi v takom zmysle, že Stalin mal v podstate pravdu,

a tábor komunizmu možno pokoje udržať len jeho metódami. Pritom stalinská politická prax znamená na rovine svetovej politiky znemožnenie, resp. vnútorné sfalšovanie tzv. politiky ľudového frontu a svetovej politickej kooperácie, ktorá je na nej vybudovaná. Politika ľudového frontu je uznaním toho, že na rozdiel od fašizmu, drsného a nemilosrdného kultu moci, medzi cieľom socializmu upriameným na spoločnosť bez vykorisťovania a medzi stanoviskom Západu trvajúcom na dosiahnutí tých výdobytkoch politickej slobody existuje istá morálna a bojová totožnosť. Stalin a jeho prívrženci si túto politiku osvojili tak, že ju súčasne aj zlikvidovali, lebo ju chápali ako číru taktickú leš na rozloženie zdanlivo jednotného „monopolnokapitalistického“ nepriateľa: vnútorné skorumpovanie partnerov ľudového frontu uskutočnené všetkými prostriedkami a neskôr – v strednej a východnej Európe – ich likvidáciu pri prvej vhodnej príležitosti teda pokladali za prípustné. V dôsledku toho sa nemohla rozvinúť ani politika ľudového frontu svetového rozsahu, ani spolupráca veľmocí, ktoré porazili fašizmus. Opätovne sa dokázalo, že etika založená výlučne na mocenských ambíciách prakticky znemožňuje ľudské spolužitie, čo v rovine svetovej politiky znamená nevyhnutne vojnu. Mierová koexistencia je možná medzi rozličnými politickými, spoločenskými a ekonomickými systémami, ale nie je možná medzi partnermi, ktorí neveria v isté spoločné základné princípy morálky. Je pravda, že Stalin – na rozdiel od Hitlera – sa podľa všetkého nechcel zapliesť do svetovej vojny, ale politika, ktorú viedol, urobila jeho i jeho protivníkov neschopnými, aby dokázali reálne zhodnotiť motívy a úmysly toho druhého. V rámci takejto konfrontácie prijíma jedna strana za bernú mincu raz klamstvo toho druhého, inokedy neverí ani jeho pravde, a keďže morálny motív u protivníka nepredpokladá, raz ho pokladá bezdôvodne za zbabelého, inokedy bezdôvodne za agresívneho. Vďaka tomu nastane skôr či neskôr nevyhnutne situácia, v ktorej sa protivníci v dôsledku totálneho nepochopenia vzájomných úmyslov ocitnú v svetovej, ba v atómovej vojne, nech sa jej už obaja akokoľvek boja. V tomto význame treba chápať trocha odvážne znejúce tvrdenie, že z momentálneho stavu maďarskej veci vyplýva nebezpečenstvo svetovej vojny. Nie preto, akoby svetová vojna musela vypuknúť kvôli *kvôli* maďarskému problému (hoci pre východoeurópske krajiny je príznačné privilegium, že svetové vojny vznikajú kvôli nim). Ale preto, lebo ak je pravda, že maďarská situácia je neriešiteľná, potom musia existovať organické príčiny, ktoré nedovoľujú, aby svetové veľmoci našli spoločnú reč a aby

sa vzájomne pochopili; proti nim číry racionálny argument, že atómová vojna je šialenstvo a samovražda, neposkytuje dostatočnú ochranu.

Je situácia naozaj taká vážna, a naozaj neexistuje riešenie maďarského problému ani východisko zo slepej uličky svetovej politiky?

Bilancia momentálnej situácie je nesporne taká. Lež v každom historickom okamihu možno bilancovať nielen skutočnú situáciu, ale aj v jej obsiahnuté možnosti, ktorých realizácia nie je nevyhnutná, ale je otázkou úsilia a dobrej vôle. Ak ju budeme zvažovať, dostaneme o možnostiach maďarskej veci a rozvoja svetovej politiky povzbudivejší obraz ako kedykoľvek za uplynulých desať rokov.

Maďarská revolúcia je nádejou západného sveta. Politika, ktorá už desať rokov naplňa nádejou vnútornú opozíciu a emigrácie východoeurópskych štátov, položila si neraz otázku, pre aký vládny systém sa rozhodnú spomínané štáty po zániku vlády jednej strany, keď bolo všeobecne známe, že pred druhou svetovou vojnou žili v najrozmanitejších formách spoločenského, národného útlaku a feudálnej moci, a polovica ich emigrantov odišla na Západ v dôsledku rozpadu ich zastaranej životnej formy, a len druhá polovica opustila vlasť z túžby po slobode. Častou tézou západných politikov a mysliteľov bolo, že od istej línie smerom na východ a na juh ani tak nie sú výhliadky na skutočné a dobré fungovanie západných inštitúcií slobody, treba si teda uvedomiť, že tieto krajiny od strednej Európy po východnú Áziu, od Pyrenejského polostrova po Južnú Ameriku vždy žili a budú žiť v miernejších alebo prísnejších formách tyranie. Rozdiel bol len v tom, že ľavicoví dobroprajníci im odporúčali komunistický systém jednej strany, kým pravicoví dobroprajníci im navrhovali konzervatívny feudálny štát. Vo svetle tohto chápania by celá tzv. politika oslobodenia nepredstavovala viac ako najcynickejšia mocenská politika, pričom toto triezve videnie odráža aj beznádej, že nočná mora vojnového napätia ľudstvo tak skoro nepustí. Hnutia v Maďarsku, Poľsku a v ďalších komunistických krajinách jasne ukázali, že v týchto štátoch existujú opravdivé a živé požiadavky skutočnej slobody a jej najrozvinutejších mechanizmov. Spomínané požiadavky – práve preto, že sa ešte nikdy nevedeli uspokojivo naplniť – hlásia sa o slovo takou sviežosťou presvedčenia a vášne, ktorá podstatne prekonáva na vlastné výdobytky už navyknuté presvedčenie západného sveta. Hnutia dokázali, že požiadavka zmeny sa neredukuje

na trpiace obeť totalitnej moci, ale že najčastejšie pochádza z radov odchovancov a mládeže systému jednej strany, netreba sa teda obávať, že povedie k reštaurácii zastaraných spoločenských a politických foriem. Toto poučenie a nádej nemožno obmedziť len na východnú Európu, a nestačí najmä v súvislosti s Poľskom, Československom a Maďarskom konštatovať, že patrili odjakživa do oblasti západnej kresťanskej civilizácie. Zásadným poučením okrem toho je, že o nijakom národe nie je potrebné a neslobodno predpokladať – čo sa od Nemcov po Malajcov o toľkých národoch predpokladalo – že netúži po slobode. V ekonómii už prišli na to, že bieda jedného národa infikuje a ohrozuje v blahobyte žijúci iný národ: túto lekcii bolo by potrebné osvojiť si aj v politickej rovine. Maďarská revolúcia a hnutia východoeurópskych národov znamenajú, že západný svet sa môže a musí pripraviť na neagresívnu a nie mocenskú politiku, ktorej cieľom je, aby bez nanútenia vlastného hospodárskeho a spoločenského systému postupne získavala východoeurópske národy a nakoniec aj samotný Sovietsky zväz pre západné techniky slobody a pre spoločnú politickú morálku, ktorá je v pozadí týchto techník.

Avšak maďarská revolúcia, nech to už znie akokoľvek čudne, je nádejou aj pre svetový komunizmus. Je ňou práve v čase, keď proti nej po maďarských udalostiach oveľa rozhodujúcejšie ako kedykoľvek za uplynulých štyridsať rokov, vystupuje nepriateľský názor, ktorý ju oberá o každý ideový obsah, a nevidí v nej nič iné, ako fašizmu podobné úsilie, ktorého jediným cieľom je moc. Práve výskum hlbších komponentov maďarskej revolúcie a politických udalostí dokazuje, že rozhodujúcim momentom bola čoraz väčšmi sa prehĺbujúca vnútorná kríza komunistickej inteligencie a komunistickej mládeže, ktorú popri cieľoch komunizmu upriamených na oslobodenie človeka vyvolal demoralizujúci a korumpujúci vplyv nevyberaných prostriedkov používaných na uskutočnenie spomínaného cieľa. Tento číry fakt znamená podstatný rozdiel v porovnaní s fašizmom, v ktorom podobná kríza nevznikla a nemohla vzniknúť, lebo vo fašizme aj samotný ideál predstavoval uplatňovanie surovej a obnaženej moci, takže medzi ideou a prostriedkami nebolo protirečenie. Antagonizmy, ktoré vyvolali vnútornú krízu komunistov, sa v poľskom a maďarskom hnutí prejavili v troch bodoch: proti centralizovanej, všemohúcej a svojvoľnej štátnej moci vznikla najprv požiadavka riadenia, ktoré by malo v úcte samosprávu kolektívov a organizácií založenú na súhlase ľudí; druhou bola požiadavka pravdivosti na-

mierená proti moci, ktorá skutočnosť a správy ako aj učenie o skutočnosti v záujme vlastných cieľov ľubovoľne zdeformovala; treťou bola požiadavka bezprostrednej a inštitucionálnej účasti na ekonomickej činnosti, požiadavka hospodárskej samosprávy vystupujúca proti ekonomickej politike, ktorá vykorisťovanie prostredníctvom súkromného majetku zlikvidovala, ale zvýšenie životnej úrovne obyvateľstva s odvolávaním sa na budovanie socializmu stále odkladala a pracujúcich pomocou byrokratického ekonomického centralizmu rovnako vykorisťovala. Spomínané požiadavky sa však v ostrejšej formulácii dotýkajú presne tých otázok, ktoré sú od roku 1953 najmä v Sovietskom zväze témami započatého odmäku: ide o zabezpečenie zákonnosti, obnovenie stranej demokracie, slobodu kritiky, úsilie o pravdivé zverejňovanie faktov (najmä v súvislosti so Západom), zvyšovanie životnej úrovne a program hospodárskej decentralizácie. Nevieme, či je v tomto smere zabezpečený priamočiary a postupný vývin, je však isté, že všetky uvedené potreby sa v nejakej – nami presne nepoznanej – forme prejavovali aj v Sovietskom zväze, no takou silou, že vo vratkej situácii, ktorá vznikla po Stalinovej smrti, ihneď vystúpili ako imperatív okamihu. Máme teda dôvod, aby sme i dnes, napriek všetkým oprávneným obavám o budúcnosť, hodnotili udalosť roku 1953 ešte vždy ako rozhodujúci zvrat, počas ktorého sovietski vodcovia, ktorí nechceli Stalina, získali prevahu nad tým, ktorý chcel byť nový Stalin. Preto je nerozumné za číru taktiku pokladať celý proces, ktorý vyvrcholil XX. zjazdom a bol vážnym impulzom pre maďarské a poľské udalosti, prostredníctvom ktorých sa na svetlo sveta dostali mimoriadne pozoruhodné morálne a ideové hodnoty. Morálnym kapitálom maďarskej revolúcie však nechceme obohacovať morálny kapitál sovietskeho štátneho vedenia, ktoré revolúciu potlačilo; ide iba o poznanie, že máme pred sebou jednotný a ucelený proces, v znamení ktorého musíme chápať a kritizovať aj protirečenia sovietskeho štátneho vedenia. Rovnako nemá význam, aby sme sovietskych vodcov pokladali v podstate za dobromyseľných, ale chorobne nedôverčivých ľudí, ako to robil Roosevelt, alebo aby sme ich považovali v podstate za zlomyseľných ľudí schopných diabolskej pretvárk, ako si to kedysi i teraz mnohí predstavovali a predstavujú. Podstatné je, že ide o štátne vedenie, ktorému bránia vážne historické a ideologické príčiny, aby v politike uplatnilo morálne obavy a aby v politike protivníkov predpokladalo morálne motívy a tieto aj pochopilo; pre spomínané štátne vedenie je teraz problematické, ktoré prostriedky

má použiť na ceste k povzbudivejšej a stabilnejšej budúcnosti, po ktorej má viesť jemu zverenú svetovú veľmoc a jemu zverenú politickú ideológiu. Uvedomuje si, že triezvy vlastný záujem a spravodlivosť si v rovnakej miere žiadajú veľkorysé ústupky a pokračovanie procesu uvoľňovania, čiže opak všetkého čo znamená stalinizmus; zdá sa mu však, že západný kapitalizmus je zlomyseľne pripravený ihneď využiť každý náznak slabosti. Uvedomuje si, že smerom dovnútra môže uzatvorenie ventilov spôsobiť výbuch, no má obavy, že náhlým otvorením hrádzí vyvolá prietž; preto dochádza k striedaniu období čiastkových ústupkov a rigoróznosti. Ak to všetko zohľadníme, potom zásah v Maďarsku je opodstatnenejšie ešte aj dnes – v čase pokusov o ostentatívnu rehabilitáciu stalinizmu namiesto skutočného znovuzrodenia stalinizmu – pokladať skôr za isté ustrnutie na ceste, po ktorej skôr či neskôr, tak či tak bude treba znova vykročiť. Preto je zbytočné prejavovať ľútosť nad prehnanou dynamikou maďarskej revolúcie, ktorou v podobe spätného vplyvu ohrozila celý proces uvoľňovania v Sovietskom zväze. Maďarská revolúcia aj svojím úspechom, aj svojou porážkou, poskytuje jedno a to isté poučenie, ktoré hovorí, že všetky rozhodujúce otázky politiky uvoľňovania, politická a ekonomická samospráva, zákonnosť, pravdivé informovanie, odbúranie byrokratizmu, zvyšovanie životnej úrovne – vzájomne súvisia, a nie je možné pohodlnejšie z nich vyriešiť a nebezpečnejšie odsunúť na neskôr; a takisto nie je možné, aby program uvoľňovania trvale pokračoval v Sovietskom zväze a aby bol potlačený v ľudových demokraciách. Energia a hodnoty investované v Maďarsku do pokusu o vedenie proti vôli ľudu, musí niekto uhradiť, a je isté, že v konečnom dôsledku ich zaplatí maďarský a sovietsky ľud svojou slobodou a životnou úrovňou; prehľbi sa tak presne tá kríza, na odstránenie ktorej došlo k zásahu v Maďarsku. Nádej teda spočíva v nerozlučiteľnom vzťahu a súvislosti celého komplexu problémov: preto je možné a preto možno očakávať – hoci nejde o nevyhnutnosť – že vývin sa vráti do tej fázy a začne sa znova odvíjať od tej fázy, z ktorej ho vykolajilo osudné rozhodnutie sovietskeho zásahu v Maďarsku.

Preto je maďarská revolúcia nádejou aj pre sily „tretej cesty“. V tejto chvíli, ako sme videli, ústredným problémom rozličných častí sveta je otázka využívania možností slobody. Západný svet má k dispozícii najrozvinutejšie techniky slobody, parlamentnú demokraciu zastupujúcu ľud a založenú na právach slobôd, a vo veľkom rozsahu a komplex-

ne prijal univerzálnu etiku, ktorá je základom slobodných inštitúcií a podmienkou ich fungovania. Okrem toho má k dispozícii hospodársky systém zvaný kapitalizmus, ktorého podstatnými zložkami sú: systém slobodného podnikania, prijatie princípu zisku ako usmerňujúceho princípu a individualistické súkromné právo. Kapitalizmus – i napriek tomu, že ho už vyše storočia „pochoávajú“ – poskytuje z času na čas prekvapujúce dôkazy pružnosti a výkonnosti, hoci zo svojej pôvodnej štruktúry už veľa stratil. Avšak ani v dnešnej, mnohonásobne modifikovanej forme nie je schopný potlačiť pocit morálnej nespokojnosti, ktorý v prevažnej väčšine ľudí znova a znova vyvoláva. Príčinou pohoršenia nie je slobodné podnikanie ako také, ktoré je podstatným výdobytkom ľudskej slobody, ale fakt, že kapitalizmus so svojimi inštitúciami nielenže konzervuje stav spoločenského majetku, ale poskytuje nové možnosti pre prastaré formy reprodukcie veľkého majetku, ktoré boli známe tisícročia pred kapitalizmom slobodným podnikaním a vznikom právneho štátu, ako sú: násilie v rúchu právnych foriem, zneužitie štátnej moci, vyvlastnenie verejného alebo kolektívneho majetku, štátno-mocenské koncesie, korupcia a politické intrigy. Sily slobodnej spoločnosti a pokojných spoločenských reforiem sú však na Západe také silné, že mimoriadne pomaly a postupne, ale aj bez radikálneho vyvlastňovania potláčajú tieto diluviálne spoločenské javy mamutieho majetku, ba ešte viac reprodukcie mamutieho majetku. Čiže na Západe sa pomaly, ale isto chudobní stávajú bohatšími a bohatí chudobnejšími. Naproti tomu v prípade ostatných národov sveta, v polokoloniálnych (Latinská Amerika a po vznik komunizmu východná Európa), bývalých koloniálnych a koloniálnych krajinách viedlo a vedie zavedenie mechanizmov právneho štátu a slobodného podnikania k tomu, že jednoduchý ľud, najmä obrovské roľnícke masy sa po rozpade tradičných spoločenských a hospodárskych rámcov stávajú bezmocnou korisťou už spomínaných prastarých násilných a korupčných procesov produkcie veľkokapitálu. Čiže prakticky sa inštitúcie slobodného podnikania, právneho štátu a prípadne i parlamentnej demokracie veľmi ľahko stávajú hračkou v rukách zemepánov, finančníkov a korupčných politikov. Rozbieha sa teda proces, v ktorom sa chudobní stanú ešte chudobnejšími, bohatí ešte bohatšími, a v dohľadnom čase nádej na zvrátenie tohto procesu neexistuje. Všimnime si teraz komunistické riešenie, ktoré prostredníctvom totálneho uchopenia moci uskutočňuje takmer komplexné a radikálne vyvlastnenie každého druhu mamutieho majetku, ale tak,

že súčasne sa zmocní aj prevažnej časti malého majetku, pričom celkom vylúči západné mechanizmy slobody (označené ako „buržoázne“) a väčšinu ekonomických foriem slobodného podnikania, s čím je spojená aj obrovská byrokratizácia spoločnosti a ekonomiky. Skutočnosť, že sa to dá realizovať len takto a jedine takto, potvrdzuje dianie v polokoloniálnych, bývalých koloniálnych a koloniálnych krajinách a všetko, čo sa odohralo vo východnej Európe a východnej Ázii pred nastolením komunistickej moci. Je nepopierateľné, že podriadenie hospodárskeho života byrokratickej moci bráni pozdvihnutiu nás v rovnakej miere ako kapitalizmus vymkynajúci sa spod demokratickej kontroly. Medzi týmito dvoma nedostatočnými riešeniami sa zmieta celý polokoloniálny, bývalý koloniálny a koloniálny svet. Nebezpečenstvo polarizácie nemajú za sebou ešte ani také krajiny ako India a niekoľko ďalších, ktoré sa so serióznou odhodlanosťou usilujú o prekonanie spomínanej alternatívy. Doteraz prakticky nikde nedokázalo získať historickú aktualitu riešenie takmer podľa Kolumbovho vajca, ktoré navrhovali z oboch strán toľko ráz podcenené, využitie a po využití odhodnené radikálne roľnícke hnutia vo východnej Európe: šlo o radikálne vyvlastnenie veľkostatkov a veľkokapitálu, a súčasne o odvážne zavedenie, resp. upevnenie mechanizmov slobody a správnu reguláciu možnosti slobodného podnikania. A hľa, v maďarskom kontexte sa toto riešenie – ktoré sa medzi dvoma zlými alternatívami prejavujúcimi sa doteraz výraznejšou historickou silou nedokázalo presadiť – zrazu ukazuje ako jediné možné. Lebo v Maďarsku sa vyvlastnenie veľkých majetkov (za účinnej, hoci nie výlučnej spolupráce komunistov) stalo za desať rokov takým definitívnym historickým faktom, na anulovanie ktorého nemôže pomyslieť nikto, najmenej však aktívne sily revolúcie. Súčasne však úplná a dokonalá strata morálneho kreditu Komunistickej strany v Maďarsku znemožňuje aj zmiernenú formu hegemonie jednej strany a vedie k jedinej možnej ceste vývinu, ktorou je zavedenie pluralitného systému a techník právneho štátu, prirodzene v tom rámci, ktorý určuje zachovanie socialistických výdobytkov.

Takýmto spôsobom obmedzovaný pluralitný systém vyvoláva na prvé počutie nedôveru z oboch strán. Západný „buržoázny“ pozorovateľ tvrdí, že ak strany oponujúce socializmu nemajú možnosť vstúpiť do boja, potom nijaká sloboda neexistuje. V skutočnosti sa však každá historická demokracia začala tak, že vzhľadom na určité spoločné základné princípy vznikla zo strany väčšiny predstaviteľov krajiny predbežná

dohoda, a stanoviská spochybňujúce tieto základné princípy nedostali možnosť prejavit sa prostredníctvom založenia strán. Aj holandská, anglická, americká a francúzska parlamentná sloboda sa začala tým, že prívržencov kráľovského absolutizmu viac-menej vylúčila z parlamentného bojiska, ba uchýliła sa aj k veľmi neprimeraným osobným obmedzeniam. Napriek tomu sa mohla pravá sloboda vyvíjať touto cestou, lebo na povinne predpísanej platforme mohla sa zhodnúť prevažná väčšina krajiny. Taká istá situácia by vznikla aj v prípade maďarského pluralizmu obmedzeného na uznanie socialistických výdobytkov. Na druhej strane pluralitný systém, teda skutočnosť, že komunistická strana ctená ako zakladateľka spravodlivosti sa degraduje na úroveň všelijakých buržoáznych alebo poloburžoáznych záujmových skupín a ocitá sa v jednom rade s nimi, pokladajú prívrženci leninizmu za zradu leninského odkazu. Situácia je však taká, že bez pluralitného systému sa „slobodné“ voľby zmenia na čiru bábkovú hru, pretože nie sú možnosti na zostavenie kandidátskych listín, alebo aspoň na označenie predbežnej dohody vzťahujúcej sa na „vyškrtnutie“ kandidátov z oficiálnych zoznamov; v prípade, že takúto aktivitu pripustíme, ocitáme sa ihneď v štádiu niekoľkých strán, nech ho už nazývame akokoľvek. A tam, kde si komunistická strana zachovala autoritu a okrem nej neexistuje žiadna seriózna strana, je možnosť voľby s niekoľkými volebnými listinami predstaviteľná nielen prostredníctvom povolenia starých alebo nových strán, ale i tak, že komunistická strana sa v rámci spoločnej platformy „rozdelf“ na osobitné volebné zoznamy podľa rozličných smerov, ktoré dnes – v dôsledku absencie lepších a principiálnych oporných bodov – spájame s menami jednotlivých vodcov.

Bez skutočne fungujúcich inštitúcií slobody nie je reálna žiadna likvidácia vykorisťovania. Platí však aj opačná téza: žiadna inštitúcia slobody nie je reálna bez radikálnej pozemkovej reformy, vyvlastnenia mamutích majetkov, ako aj bez nového právneho systému, ktorý účinne chráni pred vykorisťovaním. Experiment „tretej cesty“ teda, nech už si o jeho perspektívach myslia čokoľvek, bude poučný v rovnakej miere pre Západ, ako i pre komunistický svet, polokoloniálne, bývalé koloniálne a koloniálne národy.

Preto je maďarská situácia nádejou aj z hľadiska svetového mieru. Centrálnou otázkou svetového mieru je v súčasnosti systém napätia a mocenských pozícií medzi západným svetom a Sovietskym zväzom, sys-

tém, ktoré si obe strany vybudovali v strachu pred protivníkom a na ktorom krčovitne trvajú. Sovietsky zväz sa momentálne odmieta vzdať svojich pozícií, lebo má obavu, že vlády ľudových demokracií – ponechané na seba – by nezvládli ťažkú stratu popularity, ktorú spôsobila desaťročná stalinská politická prax, a že ponechanie jednej takejto vlády vlastnému osudu by v podobe refazovej reakcie ovplyvnilo aj situáciu ostatných. O maximálnej vyhrotenosti situácie svedčia rozdelené krajiny, najmä situácia Nemecka, ktorá je v tejto podobe neúnosná, ale v najbližšom čase nie sú vyhliadky na seriózne kompromisy ani na jednej strane.

Akou nádejou je v tejto bezvýhodiskovej situácii maďarská záležitosť? Takou, že v súvislosti s ňou už charakterizovaných ponúka sa mŕtvych bodov riešenie, v rámci ktorého je možnosť kompromisu najreálnejšia. Je najreálnejšia, lebo Maďarsko od októbrových udalostí predstavuje pozíciu, ktorej udržanie (odhliadnuc od úzko chápaných vojenských a prestížnych hľadísk) je skôr bremeno ako výhoda, a pre komunistickú vládu v Maďarsku a ďalšie komunistické krajiny je jej existencia rovnako znepokojujúca ako chaos, ktorý by nastal po jej páde. Po druhé tu existuje možnosť ústupku a kompromisu, lebo v Maďarsku – na rozdiel od Nemecka – nie sú vážne sily, ktoré by v prípade zmeny súčasného vedenia mohli situáciu zvrátiť smerom ku kapitalizmu, ba je pravdepodobné – a táto pravdepodobnosť by sa po predbežnej dohode mohla zmeniť na istotu –, že Maďarsko zotrúva v skupine krajín socialistického typu. Napokon je tu možnosť ústupku a kompromisu preto, lebo dnes ešte – kým sa neroztriešti – existuje v Maďarsku politické stanovisko disponujúce širokou základňou, ktoré je prívržencom slobody a socializmu súčasne, je nepriateľom každej reštaurácie, ľudsky, postupne a bez najmenšieho zhonu plánuje likvidáciu rozbujnej byrokracie, nie je protisovietske, je mu vzdialená myšlienka, že by sa krajina stala miestom protisovietskych základní, a znútra chápe a pozná starosti a problémy sovietskeho štátneho vedenia.

Táto možnosť kompromisu znamená, že v Maďarsku môže vzniknúť za spoločnej garancie západného sveta a Sovietskeho zväzu spoločenské a politické zriadenie, ktoré nie je imanentne blízke ani jednej strane, ale znamená jediné východisko. Ak budú mať odvahu pustiť sa do tohto experimentu, čoskoro vyjde najavo, že nielenže nie je nebezpečný, ale že je veľmi poučný aj v súvislosti s ďalšími otvorenými otázkami, a že poukazuje na doposiaľ skryté možnosti zblížovania, ktoré

v súčasnom stave totálne vyostrenej situácie musia ostať beznádejne nevyužitá a nepovšimnuté. Situácia, ktorá vznikla v súvislosti s poľskými udalosťami, keď Západ a Východ takmer súťažili v obavách o úspech poľských volieb, by na širšej báze mohla vzniknúť v Maďarsku, čo by mohlo dokázať, že úspech vyrovnávajúcich riešení je rovnako záujmom oboch strán. Vďaka takejto atmosfére by sa zmenšila aj kríza dôvery, ktorá je najhlavnejšou prekážkou v mnohých ďalších otázkach, ako sú atómové pokusy, atómové zbrojenie, odzbrojovanie atď.

Prírodné, aj keď podmienky ústupkov a kompromisov v maďarskej záležitosti existujú, tá sa zo strany Sovietskeho zväzu sa to nevyhnutne prejaví ako zrieknutie sa istej vojenskej pozície, a od Sovietskeho zväzu nikto nemôže žiadať, aby tento krok urobil bez vážnej antitézy. Skonštatovali sme už, že pre Sovietsky zväz by bolo zrieknutie sa Maďarska – v okamihu, keď je na medzinárodnej, politickej a vnútornej spoločenskopolitickej rovine zaručené, že krajina nebude protisovietskou základňou – už samé osebe skôr výhodné ako nevýhodné. V prípade, že je potrebné otázku nastoliť aj na rovine vojenských pozícií, je isté, že s určitou dávkou vynaliezavosti aj tu možno nájsť primeranú antitézu. Sotva v Nemecku, kde ju zvyčajne hľadajú, lebo toto – aj ako vojenská pozícia, aj ako problém – je priveľa na to, aby sa mohlo dať do spojitosti s maďarskou vecou. Vo forme nápadu by sme za dejisko rokování navrhovali Dánsko, Nórsko alebo Island. Z hľadiska postupného pripravovania európskeho mieru vidíme množstvo fantázie v tom, keby v severských štátoch a v Dunajskej kotline súčasne rástol počet krajín, ktoré sa nachádzajú mimo dvoch vojenských blokov. Severské štáty by mohli ostať v systéme kapitalizmu, Maďarsko v systéme socializmu. Postupne sa pred nami formuje bilancia, ktorá komplexne naznačuje, že aj keď je maďarská situácia z hľadiska súčasného stavu sveta vo veľkej miere škandálom, v takej istej miere ukrýva v sebe pre budúcnosť sveta i nádej; táto nádej však nie je historická nevyhnutnosť, ale uskutočniteľná alebo premrhaná možnosť. Otázkou teda je, čo musia rozličné kompetentné a zodpovedné sily sveta urobiť, aby škandál maďarskej situácie zanikol a aby sa v nej ukryté nádeje stali skutočnosťou. Domnievam sa, že ide o nasledovné úlohy:

1) Úlohou západného sveta je, aby ani po fiaskách nezabúdal na maďarský prípad, aby si ho ďalej všimával, a jeho uspokojivé vyriešenie chápal ako predpoklad obnovenia ďalších dialógov medzi Východom a Západom.

2) Najvýznamnejšou úlohou prívržencov socializmu v Sovietskom zväze – a mimo neho – je nestrácať zo zreteľa, že osud socializmu a spolu s ním i osud Sovietskeho zväzu stojí a padá s úplnou likvidáciou stalinkej politickej praxe; skúšobným kameňom úspechu alebo neúspechu tejto likvidácie sa stalo Maďarsko.

3) Sily tretej cesty si musia uvedomiť, že od toho, či sa zachová a bude úspešná ich sprostredkujúca úloha, závisí nielen ich budúca svetovopolitická vážnosť a vierohodnosť, ale celého ich bytia sa dotýka, či sa momentálne vyostrený proces polarizácie zastaví a obráti.

4) A úlohou maďarského ľudu – ktorý je v súčasnej chvíli nositeľom celej slávy a celej vážnosti tejto historickej úlohy – je, aby aj za cenu, že svoju životnú úroveň na kratší či dlhší čas zníži na vegetatívnu rovinu, aj naďalej odmietal každú spoluprácu so lžou a násilím. Nie je jeho úlohou, aby začal nové povstanie a provokoval novú pomstu. Je však jeho povinnosťou, aby proti každému obvineniu, zabúdaniu a zovšetdneniu zachoval čistotu revolučnej zástavy, ktorá je aj zástavou slobodnej budúcnosti ľudstva.

Január – apríl 1957

Poznámky

O európskej rovnováhe a mieri

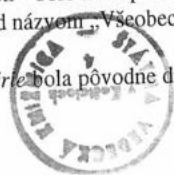
I. kniha [Príčiny svetovej vojny a súčasnej krízy]

1. Nedokončené dielo Istvána Bibóa, ktoré písal počas vojny, publikujeme z jeho pozostalosti. Rukopis – s výnimkou časti *Príčiny a dejiny nemeckej politickej hystérie* z poverenia Istvána Bibóa ml. na vydanie pripravil Sándor Szilágyi. O svojej práci zaznamenal:

„Z knihy sa zachovalo približne štyristo listov rukopisu uložených v šiestich obaloch na spisy. Na list zhurmujúci všetky obaly István Bibó na prelome šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov – v čase prípravných prác knihy s názvom *Ochrnutosť medzinárodného spoločenstva štátov a liek proti nej*, ktorá vyšla v Anglicku roku 1976 – napísal nasledujúce poznámky: „Tieto zväzky sú zlomkami väčšej plánovanej práce, ktorá mala byť opatrená úvodom o európskom politickom vývine (s. 1–69). *Prevažná časť* tohto úvodu sa potom ocitla v diele *Východoeurópske malé národy...*. Zvyšok textu je vyznačený červenou okrajovou čiarou. (...), ale aj z neho sa dost veľká časť dostala do diela »Ochrnutosť medzinárodného spoločenstva štátov«. V diele mala byť obsiahnutá aj osobitná štúdia o nemeckej hystérii, ako na to poukazuje text na 10. strane úvodu, ďalej úvahy o poruche rovnováhy Francúzska a Talianska (zväzok č. 4), o narušení vývine strednej Európy (zväzok č. 5) a o páde európskej rovnováhy (zväzok č. 6) – zachovali sa len ako torzo.“

Obnovená štruktúra diela nesleduje Bibóve záznamy, ale je založená na textových súvislostiach a na zachovaných osnovách. Prvá časť – ak použijeme autorovu terminológiu – analyzuje v piatich kapitolách príčiny hystérie, strachov a ochrnutí, druhá časť – v adekvátnom poradí – obsahuje návrhy na zlepšenie (z piatich kapitol dopísal Bibó iba prvé dve.) Niekoľko častí textov – v záujme zachovania súvislosti – bolo treba preskúpiť, resp. doplniť z listov zahrnutých do obalu pod názvom „Všeobecné úvody. Plány“.

Štúdia *Príčiny a dejiny nemeckej politickej hystérie* bola pôvodne dru-

hou kapitolou knihy. V tejto svojej forme sa nezachovala: Bibó ju ešte počas vojny vyňal z rukopisu a vytvoril z nej osobitnú štúdiu. V liste z decembra 1945 napísal o nej Károlyovi Mannheimovi nasledujúce: „Od začiatku roka 1943 sa venujem práci, ktorej predmetom je *nemecká politická hystéria*. Bližšie informácie o nej poskytuje obsah a úryvok odoslaný pani Holländerovej (...). Pôvodne som mal v pláne preložiť ju do angličtiny a roku 1944 prepašovať za cieľom publikovania, no pre rozličné pochopiteľné príčiny som ju v minulom roku nestihol dokončiť. (...) Prvá, väčšia časť práce je hotová (cca 80 strán) a je preložená do angličtiny. Preklad je prácou Maďarov, ktorí dobre ovládajú angličtinu.” Z obsahu k pripojenému k listu je evidentné, že hotová časť (ktorú Bibó spomína ako „First Book”) je z obsahovej stránky totožná so štúdiou prítomného rukopisu. Názov druhej časti („Second Book”) mal znieť „Lieky proti nemeckej hystérii”; v nej by sa bol Bibó – na základe prvých dvoch kapitol štúdie *O európskej rovnováhe a mieri* zapodieval princípmi budúcej mierovej zmluvy s Nemeckom („First Remedy: A Good Treaty of Peace”), bol by sa rad-radom venoval jej podmienkam a spôsobu, ako by bolo možné Nemecko priviesť späť k demokracii („Second Remedy: A Good Government in Germany”). Druhú časť *Príčin a dejín nemeckej politickej hystérie* už nedokončil, a publikovaná nebola ani prvá časť preložená do angličtiny. Maďarský text prvej časti sa nachádza v archíve MAV pod číslom Ms 10.587. Ide o čistopis na 140 stranách bez autografických zásahov; z pôvodného výrazne opravovaného textu sa zachoval iba zloмок na šiestich stranách. Na titulnej strane rukopisu nachádza sa poznámka Istvána Bibóa z decembra 1973: „Toto dielo som písal roku 1942 ako polemický spis namierený proti stanovisku hlásajúcemu vrodenuú náchylnosť Nemcov k násiliu (proti tzv. vansittartovskému stanovisku) a proti tým, ktorí nemecké deformácie odvodzujú z čiro spoločenských príčin a domnievajú sa, že ich možno likvidovať spoločenskými reformami. Od čias dokončenia práce nebola priaznivá konštelácia, v ktorej by som mohol štúdiu definitívne ukončiť. Podľa údajov, ktoré máme k dispozícii, práca *Príčiny a dejiny nemeckej politickej hystérie* vznikla roku 1943 a autor by ju bol mohol dokončiť najneskôr v lete roku 1944; rok 1942, ktorú spomína Bibó v poznámke z roku 1973 sa vzťahuje zrejme na čas, keď sa touto témou začal zaoberať.

Súčasnú vydanie štúdie *O európskej rovnováhe a mieri* nie je kritické vydanie textu. Cieľom rekonštrukcie diela bolo publikovanie súvislého textu podľa súčasných pravidiel jazyka. Nevyhnutné doplnky sú v hranatých zátvorkách. Opakovania v texte sme nechali bez zmeny. Titul – keďže rukopis nemá definitívny názov – sa zakladá na poznámke na prvom obale spisov: „Úryvky diela *O Európskej rovnováhe a mieri*, 1942–1944.” Chýbajúce názvy kapitol sme doplnili z textu, keďže poznámky na oba-

loch majú len orientačný charakter; takto vzniknuté názvy sú takisto v hranatých zátvorkách. Ak je následnosť myšlienok niekde prerušená, alebo chýba prechod k nasledujúcej časti, upozorňujeme na to hviezdíčkou. Na konci diela sa nachádzajú z obsahovej stránky významnejšie varianty textu (teda nie tie, ktoré možno za variant pokladať prevažne len svojou formuláciou), na ktoré v texte upozorňujú čitateľa písmenné znaky.»

Poznamenávame ešte, že štúdiu *Príčiny a dejiny nemeckej politickej hystérie* publikujeme na základe rukopisu nachádzajúceho sa v archíve MAV, no zohľadnili sme aj exemplár uložený v knižnici Sociologického ústavu ELTE schválený Istvánom Bibóm ml., ako aj tri stručné vsuvky, ktoré podľa fragmentov upravil takisto István Bibó ml.

- István Bibó – spolu s Ferencom Erdeim – bol roku 1939 zakladajúcim členom združenia umelcov, spisovateľov, bádateľov (MIKSZ), ktorý združoval ľavicovo a antifašisticky orientovaných intelektuálov, dokonca od septembra 1939 do marca 1940 bol aj členom dozornej rady Združenia. Od marca 1940 bol výkonným podpredsedom Združenia György Markos, člen ilegálnej KSM. MIKSZ organizoval prednášky, umelecké večery, pripravoval vydanie kníh, časopisov. Mimoriadne veľký ohlas mal večer venovaný poézii Attilu Józsefa. Jeho činnosť zanikla v lete roku 1941 po napadnutí Sovietskeho zväzu a po vstupe Maďarska do vojny. Bibó navštevoval aj podujatia iných organizácií, chodil napr. na schôdze Spoločnosti Miklósa Bartku. V prvých rokoch vojny objavoval sa často v rozličných protinemeckých spoločnostiach Pešti. Istý čas pravidelne navštevoval legitimistické, ale protinemecké žúry grófký Kláry Andrássovej a manželky kniežata Károlya Odescalchiho (1898–1941). Bližšie pozri: Beszélgetés Bibó Istvánnal. Huszár Tibor interjúja (Rozhovor s Istvánom Bibóm. Interview Tibora Huszára). Valóság, 1980, č. 9, s. 45–46; György Vértes: A MIKSZ-ról (Múvészek, Írók, Kutatók Szövetkezete – mint antifasiszta néprfrontszervezet.) O MIKSZ-e (Združenie umelcov, spisovateľov, bádateľov – ako antifasisztická organizácia ľudového frontu). Alföld, 1964, č. 4, s. 353–360.
- Guglielmo Ferrero (1871–1942) – taliansky novinár, historik, univerzitný profesor. Doktor filológie a práv. Jeho žena Gina Lombrosoová bola dcérou slávneho talianskeho právnikára C. Lombrosa (1836–1909). Začínal ako novinár, pracoval v redakcii radikálnych, republikánskych novín Secolo, vydávaných v Miláne. Veľa cestoval; popularitu získal dvoma knihami: *L Europa giovane* (Mladá Európa, 1897) a *Il Militarismo* (Militarizmus, 1898). Neskôr sa začal zaujímať o históriu, najmä o dejiny antického Ríma. Vedeckú vážnosť získal päťväzkovým dielom *Grandezza e decadenza di Roma* (1902–1907). Veľkosť a pád Ríma, po maď. 1914–1916), ktoré malo väčší úspech u čitateľskej verejnosti ako v odborných kruhoch. Po vypuknutí prvej svetovej vojny bol za vstup Talianska do vojny na

- strane spojencov. V dvadsiatych rokoch je aktívnym odporcom Mussoliniho a talianskeho fašizmu. Roku 1924 spolu s G. Amendolom zakladá organizáciu Unione delle Forze Liberali (Zväz liberálnych síl). Taliansko mohol opustiť len roku 1930, emigroval do Švajčiarska, od roku 1931 až do smrti bol profesorom ženevskej univerzity, kde prednášal o dejinách Veľkej francúzskej revolúcie a dejinách novoveku. Napísal množstvo historických prác a románov; prevažná časť z nich má filozoficko-historický charakter. Jeho historické koncepcie vyvolávali v kruhu súčasníkov veľké polemiky. Na Bibóba najviac zapôsobili tieto Ferrerove diela: *Aventure. Bonaparte en Italie* (Dobrodružstvo. Bonaparte v Taliansku, 1796–1797). Paríž, 1936; *Reconstruction. Talleyrand à Vienne*. (Rekonštrukcia. Talleyrand vo Viedni, 1814–1815). Paríž, 1940; *Pouvoir, Les génies invisibles de la cité* (Moc. Neviditeľní géniovia moci). Paríž, 1942. Ferrerove knihy boli od roku 1935 v Taliansku na indexe.
4. Spoločnosť národov (1919–1945) – najvýznamnejšia medzinárodná organizácia medzivojnového obdobia. Vznikla z iniciatívy mocností dohody, najmä Spojených štátov r. 1919, jej sídlom bola Ženeva. Okrem víťazných a neutrálnych štátov mohli byť jej členmi aj porazené krajiny, združovala 60–70 krajín. USA sa nestali jej členom vôbec, a Sovietsky zväz sa k nej pripojil až roku 1934, potom, čo z nej rok predtým vystúpili Nemecko a Japonsko. Najväčšiu aktivitu vyvíjala Spoločnosť v polovici tridsiatych rokov. Jej autoritu vážne naštřbila skutočnosť, že nebola schopná zabrániť rozvoju nemeckej a talianskej fašistickej agresie ani napriek zavedeniu ekonomických sankcií. Od roku 1936 ocitá sa postupne v úzadí. Je charakteristické, že po vypuknutí svetovej vojny sa okrem Fínska na Spoločnosť národov neobracia nijaká iná krajina. Počas vojny prakticky nefungovala; roku 1945 zanikla po vzniku OSN.
 5. Viliam III. Oranžský (1650–1702) – oranžské knieža, od roku 1672 do roku 1702 nizozemský miestodržiteľ, od roku 1689 do roku 1702 kráľ Anglicka, pod menom Viliam II. kráľ Škótska. Syn Viliama II. Oranžského, nizozemského miestodržiteľa. Na anglický trón ho spolu s manželkou Máriou povolali po tzv. „slávnej revolúcii“ r. 1688. Ako protivník Ludovíta XIV. a Francúzska zúčastňuje sa na vzniku protifrancúzskej koalície, tzv. Veľkého spojenectva (1701), ktorého členom – okrem Anglicka – sa stali i Holandsko, Nemecko-rímske cisárstvo, Prusko, Portugalsko a Savojsko. V skutočnosti chcel zabrániť tomu, aby po smrti Karola II. (Habsburského) vypukla kvôli uvoľnenému španielskemu trónu vojna, preto o rozdelení španielskeho dedičstva podpísal s Francúzskom aj dve dohody, ktoré však anglický parlament prudko odmietal. Jeho úsilie neboli úspešné, krátko po smrti Karola II. (nov. 1700) vypovedal Ludovít XIV. cisárovi Leopoldovi vojnu a začala sa tzv. španielska dedičská vojna (1701–14), v ktorej utrpelo Francúzsko na pevnine i na mori ťažkú porážku,

- ku, a od totálneho fiaska ho napokon zachránilo Anglicko, ktoré si neželalo, aby sa európska mocenská rovnováha úplne narušila. V zmysle Utrechtského mieru (1713) a Rastattského mieru (1714) dostal sa na trón vnuk Ludovíta XIV. – Filip V., no zmluvy nepripustili, aby sa španielska a francúzska koruna sústredili do jedných rúk. V dôsledku španielskej dedičskej vojny vzrástol vplyv Anglicka v Európe, zväčšila sa jeho moc na mori a od Francúzska si vydobylo ďalšie koloniálne územia.
6. Parížsky mier z roku 1814 a Viedenský kongres – Parížsky mier podpísali po prvej Napoleonskej abdikácii (6. apr. 1814) Ludovít XVIII. a spojenci 30. mája 1814. Najpodstatnejším bodom zmluvy bolo obnovenie hraníc Francúzska spred roku 1792. Viedenský kongres (1815) bol radom rokov protinapoleonských víťazných mocností o usporiadaní európskych otázok.
 7. Versailles – 28. jan. 1919 tu podpísali nemeckú mierovú zmluvu. Mníchov – Anglicko a Francúzsko, resp. Nemecko a Taliansko tu 29.–30. septembra 1938 podpísali zmluvu o odstúpení pohraničných oblastí Čiech a Moravy Nemecku. Nacistické Nemecko dostalo Sudety a československá vláda musela urobiť územné ústupky v prospech Maďarska a Poľska.
 8. Poľská republika, presnejšie poľská šľachtická republika – od polovice 15. storočia do roku 1795, po tretie rozdelenie Poľska špecifický poľský feudálny štátny útvar. Vyvinul sa zo stavovskej monarchie: na jeho čele bol kráľ s výrazne obmedzovanou mocou; jeho bázou bola drobná šľachta a zemiaľstvo; najvýznamnejšie rozhodnutia sa roditeli na stavovských zhromaždeniach šľachty (na sejmoch), v dôsledku čoho šľachta mohla uplatňovať svoju vôľu a záujmy voči centrálnej moci. „Šľachtická demokracia viedla postupne k vnútornej anarchii, k oslabeniu Poľska, a bola hlavnou príčinou, že Poľsko nebolo schopné zdolať dobovačné úsilie Pruska, cárskeho Ruska a Rakúska.
- ### Príčiny a dejiny nemeckej politickej hysterie
9. *Arminius* – (17. r. pred n.l.) knieža germánskych Cheruskov. Na čele germánskych kmeňov, ktoré povstali proti Rimanom roku 9 n.l., porazil miestodržiteľské vojsko Q. Vara, čím zachránil Germániu pred totálnou porobou. Rimania si neskôr provinciu znova dobyli, ale na trvalé obnovenie moci za Rýnom nemali už dostatok síl.
 10. *Fridrich I. Barbarossa* (asi 1122–1190) – od roku 1152 nemecký kráľ, od roku 1155 nemecko-rímsky cisár. Jeden z popredných stredovekých panovníkov. V nemeckej ríši sa mu v istej miere podarilo vytvoriť rovnováhu medzi rozličnými kniežatstvami, a oproti feudálnej monarchii prechodne zväčšil centrálnu moc. Podnikol niekoľko neúspešných ťažení proti severotalianskym mestským štátom.

11. *Fridrich II. Veľký* – (1712–1786) – od roku 1740 pruský kráľ. Jeden z hlavných predstaviteľov osvietenského absolutizmu. Zakladateľ pruského byrokratického štátneho aparátu. Systém večného nevoľníctva nemenil, urobil iba toľko, že zrušil vyhnanie roľníkov z pôdy. Chránil veľkostatkárov, buržoáziu však zatažoval obrovskými daňami. Podporoval priemysel. Bol výborný vojvodca, postavil obrovskú armádu. Obsadil Sliezska a časť poľských území; zúčastnil sa prvého delenia Poľska (1772).
12. *Stredovekí nemeckí mystici*. – Cirkevná mystika predstavuje jeden zo smerov stredovekej cirkevnej vedeckosti. Podľa katolíckych cirkevných dejín „Mystika je pozorovacia teológia, v ktorej sa duša k tajomstvám viery nepribližuje logickými úsudkami, ale bezprostrednou skúsenosťou, a s Bohom sa spája prostredníctvom zážitku, pozorovania a často prostredníctvom extázy...“ (Dr. Konrád Szántó: *Egyháztörténelem. Katolikus Teológiai Főiskolai Jegyzetek*. – Cirkevné dejiny. Katolícke teologické vysokoškolské poznámky. 2. vyd. Budapešť, 1980, s. 142.) Vyvíjala sa paralelne so scholastikou, ale v rozpore s ňou. Prekvitala najmä v Nemecku; jej hlavnými predstaviteľmi boli Majster Eckhardt (cca 1260–1329) a Johann Tauler (1300–1361). Mystika silne vplývala na nemecké myslenie, v rámci cirkvi predstavovala miernu opozíciu; niektoré jej tézy vyhlásili za heretické; vyslovila isté sociálne požiadavky; zorganizovala hnutie (hnutie „Priateľov Boha“); ale kládla veľký dôraz na život vo viere a na zachovanie cirkevných tradícií.
13. *Heinrich Treitschke* (1834–1896) – nemecký konzervatívny historik, publicista a univerzitný profesor. Jeho najvýznamnejším dielom sú päťväzkové *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert* (Nemecké dejiny v 19. storočí) (1879–1894).
14. *Alfred Rosenberg* (1893–1946) – fašistický politik a filozof. Jeden z hlavných predstaviteľov teórie rasy, jeden z autorov ideológie národného socializmu. Jeho najvýznamnejšie dielo *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (Mýtus 20. storočia) vyšlo roku 1930. Po nástupe Hitlera k moci plnil vo fašistickej štátnej mašinérii významné funkcie; od roku 1941 bol ríšskym ministrom východných okupovaných území.
15. 1871 – rok vzniku zjednoteného Nemecka.
16. *Robert Gilbert Vansittart* (1881–1957) – anglický diplomat. V rokoch 192–30 námestník štátneho tajomníka pre zahraničné veci, od roku 1930 štátny tajomník. Ostro kritizoval ministerského predsedu A. N. Chamberlaina za jeho tzv. politiku „zmierenia“ súvisiacu s Nemeckom, preto ho roku 1937 odvolali. Od roku 1938 do roku 1941 bol hlavným diplomatickým poradcom Ministerstva zahraničných vecí. Vydal protinemeckú brožúru: *R. G. Vansittart: Black Record: Germans Past and Present*, London, 1941.

17. *William Brown: War and the Psychological Conditions of Peace*. II. rozš. vyd. London, 1942, s. 94–128.
18. *Dreyfusov proces* – roku 1894 proces proti francúzskemu dôstojníkovi židovského pôvodu Alfredovi Dreyfusovi (1859–1935) obvinenému z vlastizrady, v ktorom ho nevinne odsúdili na doživotné vyhnanstvo. Francúzske klerikálne, monarchistické a šovinistické kruhy sa usilovali využiť proces na antisemitské štvanie a podnecovanie národných emócií. Na žiadosť pokrokových síl, došlo po dlhotrvajúcich vnútorných politických bojoch, k obnoveniu procesu, Dreyfusa roku 1906 oslobodili a potom rehabilitovali.
19. Napoleon sa cisárskeho trónu zriekol roku 1814, teda podľa Bibóa trvala prvá fáza revolúcie do tohto roku. Podľa súčasného historického chápania sa Francúzska revolúcia skončila roku 1795.
20. *Amiensky mier* (1802) – mierová zmluva, ktorú počas napoleonských vojen v meste Amiens podpísali Francúzsko, Veľká Británia a Španielsko a v rámci ktorej sa Anglicko zaviazalo, že s výnimkou Ceylonu a Trinidadu vráti Francúzsku, Španielsku a Holandsku ním obsadené kolónie, zriekne sa Malty a opustí Egypt. Napoleon sa v rámci mlavy zaviazal, že opustí južné a stredné Taliansko (Neapol a Rím), ale ponechá si územia dobyté na kontinente. Mier však bol v platnosti iba jeden rok.
21. *Lunévilleský mier* (1801) – dohoda podpísaná vo francúzskom meste Lunéville medzi Francúzskom a Rakúskom, ktorá potvrdila územné zmeny medzi dvoma krajinami. Rakúsko opustilo druhú protinapoleonskú koalíciu, prijalo podmienky Campoformiovského mieru (1797), a uznalo novovzniknuté republiky. Prepustilo Francúzske územia na ľavom brehu Rýna, vrátane Belgicka a Luxemburska, ako aj Lombardie, dostalo však Benátky a Dalmatínsko.
22. Počas španielskeho ťaženia (1808) francúzske vojsko obsadilo Španielsko, na trón ktorého dosadilo Napoleonovho brata, Jozefa Bonaparteho, ktorého po piatich rokoch panovania vyhnalo z krajiny národné povstanie.
23. *Porážka pri Jene* – napoleonské vojská v októbri roku 1806 rozprášili prusko-saskú armádu štvrtej protifrancúzskej koalície (Veľká Británia, Rusko, Prusko, Švédsko), ktorú viedlo knieža Hohenlohe.
24. *Hradec Králové* (Königgrätz – nemecké meno českého mesta). Roku 1866, v čase prusko-rakúskej vojny utrpela tu rakúska armáda ťažkú porážku.
25. *Sedan* – mesto v severnom Francúzsku, v ktorom Prusi r. 1870 zasadili vojskám Napoleona III. združujúci úder.
26. *Spojenecký systém Dohody* – trojčlenný spojenecký systém medzi Anglickom, Francúzskom a Ruskom, ktorý sa začal uzavretím francúzsko-ruského spojenectva z roku 1904, a naplnil sa anglicko-ruskou zmluvou z roku 1907.

27. 1918 – Nemecko prehralo I. svetovú vojnu a 11. novembra 1918 v compegneskem lese podpísalo kapituláciu.
28. 1940 – Rok zrútenia sa vojenskej sily Francúzska. Francúzska vláda 22. júna 1940 podpísala s Nemeckom prímerie. Severné Francúzsko sa ocitlo pod nemeckou okupáciou, francúzsku armádu odzbrojili. V jeho južnom pásme, vo Vichy sa utvoril samostatný, ale od Nemcov závislý bábkový štát.
29. Anschluss (po nem. pripojenie) – nemecké fašistické vojská 12. marca 1938 obsadili Rakúsko. Hitler na druhý deň vymenoval bábkovú vládu, ktorá vydala zákon o zjednotení Rakúska a Nemecka.
30. Nemecká armáda 15. marca 1939 obsadila Prahu.
31. V rámci Verdunskej zmluvy (843) si synovia Ludovíta I. Pobožného podelili medzi sebou Franskú ríšu. Karol II. Holý dostal neskoršie Francúzsko, Ludovít Nemec neskoršie Nemecko a Lothar I. Itáliu, Burgundsko a pásmo na ľavom brehu Rýna (neskoršie Lotrinsko) a titul cisár. Touto zmluvou, resp. prvým delením Franskej ríše sa začínajú osobitné dejiny Nemecka a Francúzska.
32. Karolovci – dynastia franských kráľov v 8.–10. storočí. Meno dostali podľa najväčšieho karolovského panovníka, Karola Veľkého (742–814), ktorý sa stal kráľom roku 768, a svojimi vojenskými ťaženiami zorganizoval z franského štátu obrovskú ríšu. Roku 800 sa nechal v Ríme korunovať za cisára. V dôsledku Verdunskej zmluvy sa ríša i rodina samotná rozdelili na tri vetvy. Nemecká vetva vymrela roku 911.
33. Vestfálsky mier (1648) – spoločný názov dvoch mierových zmlúv uzatvárajúcich tridsaťročnú vojnu (1618–1648), ktorá vypukla pre politické a náboženské rozpory a zachvátila celú Európu. Podpísali ho vo vestfálskom Münsteri a Osnabrücku. V zmysle mierovej zmluvy dostalo Švédsko Predné Pomoransko, mestá Rügen a Wismar a dve menšie nemecké kniežatstvá. Francúzsko získalo mestá (resp. biskupstvá) Metz, Toulon a Verdun, ktoré boli od roku 1552 pod jeho správou. Cisár uznal samostatnosť všetkých (asi 350) nemeckých kniežatstiev, vrátane ich práva uzatvárať zmluvy medzi sebou a zahraničnými mocnosťami, pokiaľ nebudú namierené proti cisárovi alebo cisárstvu. Zmluva konštatovala, že Holandsko a Švajčiarsko sú od Nemeckej ríše nezávislé. V náboženskej oblasti upevnila a rozšírila aj na kalvínov rozšírila platnosť Augsburského mieru roku 1555, ktorý zabezpečoval náboženský mier. Ďalej konštatovala, že v ríšskych záležitostiach sú si katolícke a protestantské štáty úplne rovné, a protestantské kniežatá si môžu ponechať cirkevné územia obsadené do roku 1624. Vestfálsky mier síce ukončil tridsaťročnú vojnu, ale mal vážne následky; členitosť Nemecka sa zakonzervovala, jeho veľmocenská pozícia oslaba a význam cisárskej moci takisto klesol.
34. Wittelsbachovci – nemecký, resp. bavorský panovnícky rod, ktorý dostal

- meno podľa hradu Wittelsbach. Potomkovia rozličných vetiev rodu mali od 10. storočia do roku 1918 významné verejnoprávne funkcie v Nemecku a v Bavorsku; traja z nich sa dostali na trón nemecko-rímskeho cisára.
35. Rýnsky spolok vznikol pod vedením Bavorska a Württemberska 12. júla 1806 za účasti 16 nemeckých štátov, ku ktorému sa neskôr pripojilo 20 menších nemeckých kniežatstiev (bez Pruska a Rakúska). Členovia Rýnskeho spolku spoločne vystúpili z Nemecko-rímskej ríše, ktorá tým prakticky prestala existovať. Rýnsky spolok podporoval Napoleona finančne a vojensky.
36. Bitka pri Slavkove – 2. decembra 1805 v bitke troch cisárov Napoleon porazil spojené rakúsko-ruské vojská.
37. *Ernst Moritz Arndt* (1769–1860) – nemecký básnik, spisovateľ, publicista. Známy sa stal najmä poéziou namierenou proti cudzej moci, povzbudzujúcou na obranu vlasti, v ktorej však zazneli výrazné protifrancúzske tóny a zaslepený nacionalizmus.
38. *František II.* – (1768–1835) – od roku 1792 nemecko-rímsky cisár, roku 1806 vzdal sa dobrovoľne titulu nemecko-rímskeho cisára a ponechal si pred dvoma rokmi (1804) prijatý titul rakúskeho cisára. Pod menom František I. je v rokoch 1792–1835 uhorský a český kráľ.
39. *Hohenstaufenovci* – nemecký panovnícky rod, jeho členovia mali titul nemeckého kráľa a rímskeho cisára od roku 1138 do roku 1254.
40. *Rudolf I. Habsburg* (1218–1291). Pod menom Rudolf I. ho roku 1273 zvolili za nemeckého kráľa a rímskeho cisára.
41. *Leopold II.* (1747–1792) – po smrti svojho brata Jozefa II. je od roku 1790 do roku 1792 nemecko-rímsky cisár, uhorský a český kráľ.
42. *Leopold I.* (1640–1705) – od roku 1657 – uhorský a český kráľ, od roku 1658 nemecko-rímsky cisár.
43. *Capetovci* – francúzsky panovnícky rod, ktorého členovia a príbuzenské vetvy vládli nad Francúzskom takmer deväťsto rokov od roku 987 do roku 1848. Priama vetva, dynastia Capetovcov vymrela roku 1328.
44. *Karol V.* (1500–1558) – rakúske arciknieža, v rokoch 1516–56 s menom Karol I. je španielsky a neapolský kráľ, v rokoch 1519–56 je nemecko-rímsky cisár.
45. *Ferdinand I.* – (1503–1564) – mladší brat Karola V. Od roku 1526 uhorský a český kráľ, od roku 1531 volený nemecký kráľ, od roku 1556 nemecko-rímsky cisár.
46. *Karol VI.* – (1685–1740) – rakúske arciknieža, v rokoch 1706–14 s menom Karol III. španielsky kráľ, v rokoch 1711–40 s menom Karol VI. nemecko-rímsky cisár, s menom Karol III. uhorský a český kráľ.
47. *Maximilián I.* – (1459–1519) – rakúske arciknieža, v rokoch 1493–1519 nemecko-rímsky cisár.
48. *Ferdinand II.* (1587–1637) – rakúske arciknieža, od roku 1617 český, od

- roku 1618 uhorský kráľ, ale vládnuť začal až od roku 1619; v rokoch 1619–1637 nemecko-rímsky cisár.
49. *František-Jozef I.* – (1830–1916) – od roku 1848 rakúsky cisár, od roku 1867 uhorský kráľ.
50. *František Lotrinský* (1708–1765). Nemecké kniežatá ho roku 1745 zvolili za nemeckého cisára.
51. *Cisalpínsku republiku* – založil roku 1794 Napoleon v severnom Taliansku podľa vzoru Francúzskej republiky. Jej hlavným sídlom bolo Milano. Roku 1802 stala sa talianskou republikou, roku 1805 kráľovstvom. Zanikla roku 1814.
- Helvétsku republiku* – založili roku 1798 v čase francúzskej okupácie Švajčiarska; existovala do roku 1814.
- Batávsku republiku* – vznikla roku 1795 v Holandsku po vpáde francúzskej armády; vnútorne bola organizovaná podľa francúzskeho vzoru. Roku 1806 ju Napoleon pretvoril na kráľovstvo, na trón dosadil svojho mladšieho brata Ludovíta.
- Etrúria* – štát v Taliansku na území Toskánskeho arcikniežatstva. Vznikol za podpory Napoleona roku 1801. Francúzsko ho anektovalo roku 1807. Od roku 1809 do roku 1814 bolo ako Toskánske arcikniežatstvo majetkom sestry francúzskeho cisára.
- Vesťfálske kráľovstvo* – od roku 1807 do roku 1815 štát pod francúzskou kontrolou, ktorý patril k Rýnskemu spolku. Po roku 1815 stala sa jeho značná časť pruskou provinciou.
52. Hesensko-Hombursko – nemecké kniežatstvo; existovalo od roku 1622 do roku 1866. Roku 1864 malo len 275 km² s 27 tisíc obyvateľmi. Roku 1866 ho anektovalo Prusko; dnes je súčasťou Hesenska.
53. Evanjelium podľa Lukáša, 17:33.
54. G. Ferrero: Pouvoir, s. 132–153.
55. Direktórium – päťčlenný zbor, ktorý predstavoval vo Francúzsku v rokoch 1795–1799 moc hlavy štátu i výkonnú moc.
56. *Ludovít XVIII.* (1755–1824) – francúzsky kráľ z dynastie Bourbonovcov, ktorého po páde Napoleona r. 1814 dosadili na trón protirevolučné koalíčné mocnosti.
57. Nemecký spolok (1815–1866) – voľné združenie štátov utvorené na základe rozhodnutia Viedenského kongresu pod vedením Rakúska. Združovalo 35 samostatných štátov a 4 slobodné mestá. Z Rakúska a Pruska však do neho patrili iba niektoré provincie. Cieľom Nemeckého spolku bolo zachovanie „vnútornej a vonkajšej bezpečnosti Nemecka a jednotlivých nemeckých štátov“. Podľa jeho ústavy zahraničné i vnútorné veci riadil Ríšsky snem so sídlom vo Frankfurte. Nemecký spolok vybudoval aj spoločnú armádu.
58. *Barón Heinrich Friedrich Karl Stein* (1757–1831) – pruský štátnik, prí-

- vrženc osvietenského absolutizmu. Od roku 1804 do roku 1807 je ministrom obchodu, hospodárstva a financií. Po Tilsitskom mieri ho na Napoleonovu radu pruský kráľ Fridrich Viliam III. vymenoval za štátneho ministra. Bol iniciátorom množstva liberálnych reforiem, o. i. navrhol zrušenie nevoľníctva, vybudovanie mestských samospráv, zriadenie moderných ministerstiev, reformu verejnej správy a obcí. Pod Napoleonomým nátlakom ho však Fridrich Viliam III. roku 1808 prepustil zo svojich služieb. Roku 1812 je poradcom cára Alexandra I., v rokoch 1813–14 je jedným z hlavných usmerňovateľov reorganizácie pruských území oslobodených od francúzskej nadvlády. V rokoch 1814–15 zúčastnil sa na Viedenskom kongrese, kde proti Rakúsku a Metternichovi bránil záujmy nemeckých spolkových štátov. Roku 1815 sa stiahol z politického života.
59. V októbri roku 1813 pri Lipsku v tzv. „bitke národov“ prusko-rakúsko-švédské vojská totálne porazili Napoleona. Francúzske vojenské sily sa stiahli, Nemecko sa úplne oslobodilo od francúzskej nadvlády.
60. Mediatizované rodiny boli tie nemecké veľmožské rody, ktorých majetky sa po rozpade Nemecko-rímskej ríše ocitli pod nadvládou iného nemeckého štátu. V čase Nemeckého spolku zabezpečovala ríšska vláda pre tieto rodiny určité privilégia.
61. *Rakúsky arcivojvoda Ján* (1782–1859) – siedmy syn cisára Leopolda II. Rok pôsobil ako ríšsky guvernér.
62. *Fridricha Viliama I.* (1688–1740) nazývali pre jeho drsné, surové spôsoby „kaprálskym kráľom“. Vládal od roku 1713 do roku 1740. Bol tvorcom vojenskej moci Pruska, napriek malému územia a obmedzeným financiám krajiny vybudoval relatívne veľkú (85 tisícovú) armádu.
63. Z iniciatívy Pruska a pod jeho vedením vznikol v auguste 1855, po skončení prusko-rakúskej vojny Severonemecký spolok združujúci 17 malých nemeckých štátov a 3 slobodné mestá rozprestierajúce sa severne od Mohanu, ktorý nahradzoval rozpadnutý Nemecký spolok. Štyri juhonemecké štáty a Rakúsko neboli jeho členmi. V novembri roku 1870, po pruskom víťazstve pri Sedane pripojili sa k nemu aj Bavorsko, Badensko, Hesensko a Württembersko. Severonemecký spolok zanikol roku 1871, po vzniku Nemeckej ríše.
64. K uzatvoreniu tzv. „dvojitej únie“ roku 1879 podnietili Bismarcka predovšetkým zahraničné príčiny. Jej cieľom bola medzinárodná izolácia Francúzska a vyhnutie sa obklúčeniu Nemecka.
65. Württembersko – niekdajší nemecký štát v juhozápadnom Nemecku. Od 13. storočia samostatné grófstvo, od roku 1495 kniežatstvo, od roku 1806 do roku 1918 kráľovstvo. Od roku 1871 nemecký spolkový štát. Dnes je súčasťou spolkovej krajiny Badensko-Württembersko.
66. Schaumburg–Lippe – bývalý nemecký štát. Od roku 1640 grófstvo, od

- roku 1807 do roku 1918 kniežatstvo. V súčasnosti je jedným z okresov Dolného Saska.
67. Posen – staré poľské územie, po poľsky: Wielkopolska. Po tretom delení Poľska v druhej polovici 18. storočia sa veľká časť územia dostala k Prusku. Od roku 1807 do roku 1814 patril Posen k Varšavskému arcivojvodstvu; od roku 1815 do roku 1819 je jednou z pruských provincií. Od roku 1919 patrí väčšina jeho územia k Poľsku.
 68. Tarnopol – východohaličské ukrajinské, resp. poľské mesto, ktoré do roku 1918 patrilo Rakúsko-Uhorsku. Roku 1920 sa dostalo pod nadvládu Poľska, roku 1939 po navrátení západnej Ukrajiny sa stalo súčasťou Ukrajiny, dnes je centrom tarnopolskej oblasti.
 69. Pasov – prístavné mesto na Dunaji, pri ústí riek Inn a Ilz. Roku 1805 sa od Rakúska dostalo k Bavorsku. Dnes je súčasťou Nemecka.
 70. *Emil Ludwig* (1881–1948) – nemecký spisovateľ, novinár. Pred fašizmom emigroval do Švajčiarska, potom do USA. Vynikol psychologickým spracovaním životopisov popredných historických osobností a veľkých umelcov. Jeho životopis Bismarcka vyšiel roku 1912.
 71. *Rudolf II.* (1552–1612) – od roku 1576 nemecko-rímsky cisár. Pre zhoršujúcu sa duševnú chorobu ho brat, neskorší *Matej II.* (1557–1619), ako aj české, uhorské a rakúske stavy prinútili vzdať sa uhorského (1608) a českého (1611) trónu. Titul cisára si mohol ponechať.
 72. *Eduard VIII.* (1894–1972) – waleský princ, neskôr anglický kráľ, syn Juraja V., člen dynastie Windsorovcov. Koncom roku 1936, po ročnom panovaní prinútili ho vzdať sa trónu. Príčinou bolo, že sa chcel oženit s rozvedenou ženou. V rokoch 1940–45 je guvernérom Bahamských ostrovov; po roku 1945 odsťahoval sa do Francúzska.
 73. Dalmatínci – pôvodní obyvatelia Dalmatínska, ktorí patrili k starovekému národu Ilýrov. Okolo roku 180 pred n.l. tvorili vlastný štát, ktorý Rimania dobyli už roku 156 pred n. l. Neskôr sa dostali pod byzantskú a v 7. storočí pod nadvládu prichádzajúcich Slovanov, s ktorými neskôr splynuli. Je zrejme, že autor používa tento výraz vo význame „obyvatelia Dalmatínska”.
 74. Haličskí Rusíni – Ukrajinci usídlení v Haliči.
 75. Belehradský vyslanec Rakúska-Uhorska dňa 23. júla 1914 odovzdal srbskej vláde nótu, ktorá pripisuje zodpovednosť za atentát spáchaný na následníkovi trónu Františkovi Ferdinandovi dňa 28. júna Pašicovmu kabinetu, a súrila nielen to, aby odsúdila veľkosrbské politické hnutie, ale – úmyselne ignorujúc suverenitu krajiny – žiadala, aby úradné orgány Monarchie mohli na území Srbska viesť vyšetrovanie celého prípadu. Prirudzene, srbská vláda spomínané požiadavky nemohla splniť; Viedeň prerušila diplomatické vzťahy, vypovedala vojnu, a začala sa I. svetová vojna.
 76. *Gróf Ottokar Czernin* (1872–1932) rakúsky politik, od októbra 1916 do

- apríla 1918 minister zahraničných vecí Rakúska-Uhorska. Czernin bol dôverníkom následníka trónu Františka Ferdinanda, a ako taký bol kritikom mocenského systému dualizmu, utvoreného Františkom Jozefom.
77. *Gróf Wenzel Anton Eusebius Kaunitz* (1711–1794) – rakúsky diplomat a štátnik. Prívrženec osvietenského absolutizmu. Od roku 1741 do roku 1753 diplomat, od roku 1753 do roku 1792 riadi zahraničnú politiku Rakúska ako štátny kancelár, ktorý až do smrti Márie Terézie mal neobmedzený vplyv a radili sa s ním aj v súvislosti s vnútropolitickými otázkami. Počas panovania Jozefa II. sa ocitol v úzadí.
 78. *Lothar Clemens Wenzel von Metternich* (1773–1859) – rakúsky štátnik, diplomat. Od roku 1809 minister zahraničných vecí. Hral významnú úlohu na Viedenskom kongrese zvolanom po páde Napoleona, potom bol popredným predstaviteľom Svätej aliancie, ktorá za svoju hlavnú úlohu pokladala zachovanie feudálneho absolutizmu a potláčanie revolučných hnutí. Od roku 1821 je štátny kancelár, od roku 1826 kancelár. Jeho moc zanikla po viedenskej revolúcii roku 1848.
 79. V čase Hitlerovho nástupu.
 80. Antisemitské veľkonemecké hnutie. – V Rakúsku – podobne ako v Nemecku – sa politický antisemitizmus zrodil po finančnej kríze r. 1873, organizovanou silou sa stal v osemdesiatych rokoch, keď sa už verejne zjavil na politickom bojisku. Jeho spoločenskou bázou bolo mestská maloburžoázia a stredné vrstvy; vystupoval proti rakúskemu liberalizmu budujúcemu na veľkoburžoázii; kritizoval dualistické štátne zriadenie a podporoval sociálne požiadavky maloburžoázie a stredných vrstiev. Mal dva smery: klerikálny antisemitizmus (Karl Lueger a Kresťanskosocialistická strana, 1888), a rasovo-nacionalistický antisemitizmus, ktorého prvým predstaviteľom bol Georg Ritter von Schönerer. Rasovo-nacionalistický antisemitizmus sa orientoval na Nemecko, hlásal pangermánske názory. Roku 1897 Schönerer založil vyslovene antisemitskú a veľkonemeckú Alldeutsche Partei. Rakúsky politický antisemitizmus – podobne ako nemecký – po prelome storočia upadol a strácal politický a masový vplyv. Pozri: Peter G. J. Pulzer: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. London, 1964; Judit Kubinsky: *Politikai antisemitizmus Magyarországon (1875–1890) / Politický antisemitizmus v Uhorsku (1875–1890)*, Budapest, 1976, s. 23–29.
 81. „Am deutschen Wesen soll die ganze Welt genesen” – „Celý svet má ozdraviť prostredníctvom nemeckej povahy.”
 82. Nemecká sociálnodemokratická strana (1869–) bola počas weimarskej demokracie jedna z vládnych strán. Po prevzatí moci Hitlerom, 5. marca 1933, uprostred fašistického teroru dostala vo voľbách viac ako 7 milióna hlasov, do parlamentu mohla poslať 18,3% hlasov a 100 poslancov. V porovnaní s rokom 1930 klesol počet jej hlasov o 6,2%. V lete roku 1933

- nacisti začali masové zatýkanie sociálnych demokratov; 22. júla stranu zakázali, jej parlamentných predstaviteľov zbavili mandátu.
83. *Karol I.* (1600–1649) – anglický kráľ z rodu Stuartovcov. Vládal od roku 1625 do roku 1649. Popravili ho počas anglickej buržoáznej revolúcie, 30. januára 1649.
 84. *Ludovít XVI.* (1754–1793) – francúzsky kráľ z rodiny Bourbonovcov, vládal v rokoch 1774–92. Počas francúzskej revolúcie ho 10. augusta 1792 detronizovali, 21. januára 1793 popravili.
 85. Schwarzburg-Sondershausen – nemecké historické kniežatstvo. V 16. storočí rozdelením Schwarzburgu došlo k vzniku dvoch samostatných štátov, ktoré si svoju samostatnosť uchovali do roku 1900, keď utvorili personálnu úniu. Nemecká revolúcia roku 1918 zlikvidovala kniežatstvo, roku 1920 pripojili územie k Durínsku.
 86. *Napoleon III.* (1808–1873) – od roku 1852 do roku 1870 francúzsky cisár. Synovec Napoleona I. Po parížskej revolúcii roku 1848 zvolili ho za prezidenta republiky, ale roku 1851 pomocou štátneho prevratu prevzal moc. Roku 1852 sa vyhlásil za cisára. Opieral sa o armádu, bohaté roľníctvo a časť veľkoberžozie a zaviedol osobnú diktatúru. Porážka Francúzska vo francúzsko-pruskej vojne (1870–71) znamenala jeho pád. Aj sám sa ocitol v zajatí. Do smrti žil v Londýne.
 87. G. Ferrero: *Die Tragödie des Friedens. Von Versailles zur Ruhr*, Jena, 1923, s. 38.
 88. Test Versailleskej mierovej zmluvy pozri: Nemzetközi szerződés. 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései. / Medzinárodné zmluvy. 1918–1945. Najvýznamnejšie politické zmluvy medzivojnového obdobia a druhej svetovej vojny. 1918–1945, Red. Dénes Halmosy, Budapest, 1966, s. 51–77.
 89. *Rip van Winkle* – hrdina poviedky z knihy amerického spisovateľa W. Irvinga (1783–1859) *Sketch Book of Geoffrey Crayon (Zápisník Geofreya Crayona)*, ktorý začarovaný spal dvadsať rokov v jaskyni, a keď sa prebudil, našiel svet i svojich príbuzných veľmi zmenených.
 90. *Raymond Poincaré* (1860–1934) – francúzsky politik. Od roku 1893 je niekoľko ráz ministrom, v rokoch 1913–1920 je prezident republiky, v rokoch 1912–1913, 1922–1924 a 1926–29 je ministerský predseda.
 91. *Alexander Petrovič Izvoľskij* (1856–1919) – ruský diplomat a politik. Od roku 1894 plnil rozličné diplomatické funkcie, od roku 1906 do roku 1910 je minister zahraničia, potom do roku 1917 ruský veľvyslanec v Paríži.
 92. *Gróf Leopold Berchtold* (1863–1942) – rakúsko-uhorský diplomat. Do diplomatických služieb vstúpil roku 1893. Od roku 1906 je veľvyslancom v Petrohrade, od roku 1912 do roku 1915 je ministrom zahraničia Rakúska-Uhorska. Zohral dôležitú úlohu pri príprave ultimáta proti Rakú-

- ku, a tým aj vo vypuknutí I. svetovej vojny. Po páde Monarchie sa stiahol z politického života.
93. Hanza – spoločná organizácia kupcov severonemeckých miest, ktorá od 12. storočia do konca 17. storočia mala pod kontrolou obchodný ruch severného a východného mora. Usilovala sa – prevažne úspešne – zatlačiť do úzadia anglické, nizozemské (holandské) a škandinávské obchodné mestá. Počas svojho rozkvetu združovala 160–170 miest.
 94. O Mauthausene a Buchenwalde – nacistických koncentračných ráboroch – sa maďarská verejnosť prostredníctvom vysielania anglického rozhlasu BBC dozvedela už v lete roku 1944.
 95. *Gustav Stresemann* (1878–1929) – nemecký politik, diplomat. Roku 1918 zakladateľ a vodca Nemeckej ľudovej strany. Od roku 1923 do roku 1929 kancelár a minister zahraničia. Dal potlačiť robotnícke povstanie v Hamburgu. Zúčastnil sa na vypracovaní tzv. Dawesovho plánu (1924), ktorého cieľom bolo ozdravenie Nemecka, ako i na príprave Locarnskej konferencie (1925), ktorá garantovala západné hranice Nemecka. Súčasne v oblasti zahraničnej politiky prejavil ohotu zblížovania so Sovietskym zväzom. Za jeho spolupráce podpísali roku 1925 rusko-nemeckú obchodnú zmluvu, a o rok neskôr vzájomnú dohodu o neutralite.
 96. Rýnsky garančný pakt – dohoda podpísaná na Locarnskej konferencii, v ktorej zainteresované strany (Francúzsko, Belgicko a Nemecko) uznali Versailleskou mierovou zmluvou vyznačené francúzsko-nemecké a belgicko-nemecké hranice, zaviazali sa uchovať rýnske demilitarizované pásmo, a dali prísľub, že nebudú na seba vzájomne útočiť. Garantmi dohody bolo Anglicko a Taliansko, Rýnsky pakt osobitne zdôraznil, že dohoda sa nevzťahuje na východné hranice Nemecka.
 97. Pozri: *Gustav Stresemann: Vermächtnis. Der Nachss in drei Bänden*. Red. Heinrich Bernhard, Berlin, 1932–33.
 98. Konferencia o odzbrojení (1932–1935) – Spoločnosťou národov zvolaná porada o odzbrojení, na ktorej sa zúčastnilo 63 štátov, medzi nimi i Sovietsky zväz. Jej prvá etapa sa skončila už v lete roku 1932, ale veľmoci sa nevedeli dohodnúť ani na všeobecných princípoch odzbrojovania. Nemecko požadovalo úplnú rovnoprávnosť v zbrojení, a chcelo dosiahnuť revíziu Versailleskej zmluvy. Okolo nemeckej rovnoprávnosti v zbrojení vypukli ostré rozpory, v dôsledku ktorých Nemecko v októbri 1933 – po prevzatí moci Hitlerom – opustilo konferenciu. Anglickým sprostredkovaním nakoniec došlo k dohode, v ktorej veľmoci uznali právo Nemecka na zbrojovanie, ale brali ohľad aj na bezpečnostné záujmy Francúzska. Dohoda umožnila Nemecku zbrojiť, a prispela vo veľkej miere k tomu, že roku 1935 vstali v Ženeve delegáti od rokovacieho stola bez výsledku.
 99. *Heinrich Brüning* (1885–1970) – nemecký politik. Vo Weimarskej republike výkonný predseda kresťanského odborového zväzu (1921–1930).

- Od roku 1924 do roku 1930 je členom katolíckej Strany centra, od roku 1929 je vedúcim jej parlamentnej frakcie. V rokoch 1930–32 ríšsky kancelár. V rokoch 1934–1951 pôsobí ako univerzitný profesor v Spojených štátoch, od roku 1951 je profesorom v Nemeckej spolkovej republike, od roku 1955 vyučuje opäť v USA na Harvardskej univerzite.
100. Fortwursteln (nem.) – doslovne ďalšie natahovanie, prietahy.
101. Pozri poznámiu č. 80.
102. *Engelbert Dollfuss* (1892–1934) – rakúsky politik. Jeden z vedúcich činiteľov klerikálnej Kresťanskosocialistickej strany, v rokoch 1931–32 minister poľnohospodárstva, od roku 1932 do roku 1934 kancelár a minister zahraničných vecí. Roku 1934 krvavo potlačil viedenské robotnícke povstanie, potom dal rozpustiť robotnícke organizácie a parlament. Zavedol diktatúru fašistického charakteru. Dňa 25. júla 1934 ho počas pokusu o prevrat zo strany rakúskych národných socialistov zavraždili.
103. Kresťanskosocialistická strana, správne Kresťanskosocialistická strana Rakúska – rakúska katolícka politická organizácia. Od roku 1918 do roku 1934 hrala za podpory cirkvi významnú úlohu v rakúskom vnútropolitickom živote, v rokoch 1918–1920 tvorila koalíciu so sociálnodemokratickou stranou, v rokoch 1920–1933 vstupovala do koalície s rozličnými pravicovými stranami. Od roku 1920 plnili funkciu ministerského predsedu jej poslanci; roku 1934 zanikla.
104. Strana centra – nemecká katolícka občianska strana; založili ju roku 1870. Po I. svetovej vojne prijala meno Kresťanskodemokratická ľudová strana. Obhajovala záujmy katolíckej cirkvi a časti veľkoburžoázie. V čase Weimarskej republiky stala sa vládnu stranou. Zanikla v lete roku 1933 po prevzatí moci Hitlerom.
105. Heimwehr (nem. „domobrana“) – rakúska dobrovoľná militaristická organizácia. Vznikla po I. svetovej vojne, jej zakladateľom a „zväzovým vodcom“ (1930–1936) bol knieža Ernst Rüdiger Stahremberg (1899–1956), ktorý sa v novembri roku 1923 po Hitlerovom boku zúčastnil nevydareného mníchovského prevratu. Cieľom Heimwehru bola likvidácia buržoázneho parlamentarizmu a buržoáznych slobôd, zavedenie fašistickej diktatúry nemeckého typu a zjednotenie s Nemeckom. Poprední činitelia Heimwehru dostávali pozície v rozličných kresťanskosocialistických vládoch. Stahremberg bol najprv minister vnútra, v Dollfussovej a Schuschniggovej vláde plnil funkciu zástupcu kancelárie. Po Anschluse činnosť Heimwehru zanikla.
106. *Neville Chamberlain* (1869–1940) – anglický konzervatívny politik. Od roku 1922 je niekoľkokrát ministrom, od roku 1937 do mája 1940 je ministerský predseda. Mal veľký podiel na vypracovaní a pokračovaní politiky zmierenia, ktorá podporovala hitlerovskú agresiu. Z anglickej strany podpísal Mníchovskú dohodu.

107. Strana – Národnosocialistická nemecká robotnícka strana (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter – Partei, NSDAP), skrátene: nacistická strana. Pôvodne vznikla pod menom Nemecká robotnícka strana 5. januára 1919 v Mníchove. Hitler vstúpil do jej radov v septembri 1919, od roku 1921 je už predsedom strany. Po neúspešnom mníchovskom pokuse o puč (november 1923) ju zakázali, ale roku 1925 ju obnovili. V programe prijatom v tomto roku vyhlásila demagogické reformy, jej skutočným cieľom však bola likvidácia versailleského mierového systému z roku 1919. Jej ideológiu charakterizuje ostrý antikomunizmus, protidemokratickosť, rasová teória a extrémny nacionalizmus. Organizačne je výrazne centralizovaná, o všetkých významných otázkach rozhodoval Hitler; mala vlastné ozbrojené jednotky (SA). Od roku 1928, najmä v čase hospodárskej svetovej krízy – svojou demagogickou politikou a neraz ozbrojeným násilím – sa jej vplyv rapídne zvyšoval. Kým v rokoch 1919–20 mala cca len 2 tisíc členov, roku 1930 ich už mala 300 tisíc, v januári roku 1933 1,4 milióna a po prevzatí moci Hitlerom, v máji roku 1933 už 3,2 milióna (počet jej členov roku 1945 dosiahol 8,4 milióna). Jej spoločenské zloženie sa časom výrazne menilo, koncom tridsiatych rokov už obsiahla, aj keď nie v rovnakej miere, takmer všetky vrstvy spoločnosti. Svoj prvý volebný úspech dosiahla roku 1930, roku 1932 s počtom 11,7 milióna hlasov (33,1 %) vyhrala voľby, a 5. marca roku 1933 už dostala 44% hlasov. Po rozpustení politických strán, od roku 1933 do roku 1945 je jedinou legálnou stranou v nacistickom Nemecku; do roku 1939 mala už pod kontrolou celý štát. Po druhej svetovej vojne, v októbri 1945 ju na základe rozhodnutia Postupimskej konferencie rozpustili a zakázali.
108. SA, Sturmabteilung (nem. – „prepadová jednotka“) – teroristické oddiely Národnosocialistickej nemeckej robotníckej strany na čele s Hitlerom, zriadené roku 1921. Členovia týchto oddielov nosili rovnošatu, ktorej súčasťou bola hnedá košeľa. Po zavraždení Röhma a ďalších vodcov SA roku 1934 počas noci „dlhých nožov“ stratili význam, aj keď formálne neboli zrušené.
109. SS, Schutz-Staffel (nem. – „obránná jednotka“) – fašistická teroristická organizácia, ktorú roku 1925 zriadili pôvodne na osobnú Hitlerovu ochranu. Na jej čele stál od roku 1929 Heinrich Himmler (1900–1945), ktorý sa medzičasom ujal moci nad štátnou politickou políciou (Gestapo), a od roku 1936 prevzal riadenie celej polície. Pod vedením Himmlera sa SS stala mohutnou, samostatnou a čoraz vplyvnejšou teroristickou organizáciou, ktorá zohrala hlavnú úlohu pri vykonávaní brutálnych nariadení namierených proti obyvateľstvu, ďalej v masových teroristických akciách, vybuďovala a mala na starosti „prevádzku“ koncentračných ráborov.
110. Gefolgsmann – v stredoveku člen sprievodu panovníka alebo veľmoža.

Obnovenie moci európskych metód

1. Tušenie Bibóa sa potvrdilo: 20. júla 1944 vo východopruskom hlavnom stane sa uskutočnil neúspešný atentát na Hitlera.
2. Kolektívny materializmus – podľa Bibóovej špeciálnej terminológie: národný socializmus, ideológia fašizmu.
3. *Drusus Nero Germanicus Claudius* (10 pred n.l. 51) – rímsky cisár (od roku 41). Keď Caligulu zabili, schoval sa v strachu v jednom z kútov cisárskeho paláca za záves, odkiaľ ho vytiahli pretoriáni, členovia cisárskej osobnej stráže, a vyhlásili ho za cisára.
4. Orleánskovská republika – Orleánskovci – francúzska panovnícka dynastia, prívrženci orleánskej kniežacej vetvy Bourbonovcov, ktorí za kandidátov francúzskeho trónu pokladali potomkov Ludovíta Filipa vládnuceho od roku 1830 do roku 1848, kým legitimisti chceli dosadiť na trón potomkov panovníka z dynastie Bourbonovcov, Karola X. Bibó tu poukazuje na to, že pri vypracovaní a prijatí ústavy z roku 1875, ktorá uzakonila štátnu formu republiky, Orleánskovci spolupracovali s umiernenými republikánmi, na rozdiel od legitimistov a bonapartistov.
5. Tlač a verejná mienka spojeneckých protifašistických krajín už v prvých rokoch na celom svete požadovala, aby osoby zodpovedné za vypuknutie druhej svetovej vojny boli brané na zodpovednosť a aby boli prísne potrestané. V čase konferencie štyroch veľmocí v Moskve vydali Anglicko, Spojené štáty, Čína a Sovietsky zväz dňa 30. októbra 1943 vyhlásenie, v ktorom skonštatovali, že nemeckých dôstojníkov, vojakov, príslušníkov prepadových oddielov a členov nacistickej strany, ktorí sa na obsadených územiach správali voči obyvateľom kruto, týrali ich, vraždili alebo dali vraždiť, treba po skončení vojny postaviť pred súd. Po ďalších diplomatických rokovaniach na vyššej úrovni podpísali Anglicko, Francúzsko, Sovietsky zväz a USA dňa 8. augusta 1945 dohodu, ktorá konštatovala, že na odsúdenie hlavných vojnových zločincov treba zriadiť Medzinárodný vojenský súdny tribunál. Za jeho sídlo si zvolili Norimberg. Tzv. norimberský proces trval od 8. októbra 1945 do 1. októbra 1946; z radu nacistických vodcov odsúdili 24 hlavných vojnových zločincov na smrť.
6. *Thomas Carlyle* (1795–1881) – anglický esejista, historik a filozof. Bibó sa odvoláva na jeho slávne dielo *On Heroes and Hero – Worship and the Heroic in History / O hrdinoch, o úcte k hrdinom a o hrdinstve v dejinách* (London, 1840) vyšlo na prelome storočia aj v maďarčine.
7. Evanjelium podľa Matúša, 18:6.
8. Hnutie Los von Rom – konzervatívne katolícke hnutie, ktoré vzniklo v sedemdesiatych–osemdesiatych rokoch 19. storočia v Nemecku na protest proti rozhodnutiam pápeža Pia IX. a Prvého vatikánskeho koncilu (1870). Heslo „preč od Ríma“ použil neskôr aj Bismarck, keď vyhlásil

„kultúrny boj“, ktorého cieľom bolo odcudzenie sa väčšiny katolíkov od Vatikánu.

Bieda východoeurópskych malých štátov

1. Pri písaní tejto štúdie sa István Bibó opieral o svoju väčšiu prácu s názvom *O európskej rovnováhe a mieri*, ktorú písal počas vojny.
2. Poľsko-litovskú personálnu úniu uzavreli roku 1385. Litovský veľkoknieža Jagiello (vládol v rokoch 1377–1392) sa v tom roku oženil s dcérou uhorského a poľského kráľa Ludovíta Veľkého, Hedvigou, ktorú rok predtým korunovali v Krakove za poľskú kráľovnú. Na poľský trón nastúpil s menom Vladislav II. (vládol v rokoch 1386–1434). Poľsko-litovská štátna únia existovala po pád Poľska (do r. 1795).
3. Ústava z roku 1791, ktorá Poľsko premenila na ústavnú monarchiu, bola prijatá 3. mája 1791 ako výsledok „štvorročného sejmu“ zasadajúceho od 1788 do 1792. Ústava zrušila voľbu kráľa, šľachtické konfederácie a liberum veto (lat., slobodný protest). Liberum veto od roku 1652 umožňovalo, aby protest jediného poslanca zmarilo povýšenie návrhu na zákon, v dôsledku čoho bolo poľské zákonodarstvo takmer stopäťdesiat rokov nefunkčné. Zaviedla ministerskú zodpovednosť a dvojkomorový parlament. Schudobnenej šľachte odobrala právo voľby poslancov, čím magnátov zbavila ich ľahko skorumpovateľných spojencov. Viedla k upevneniu buržoázie, mestá dostali v oblasti verejnej správy a súdnictva plnú autonómiu, do snemu mohli delegovať poslancov, pravda, len poradným právom. Dostali aj určité šľachtické privilégia: napr. mohli kupovať pozemky a mohli obsadiť všetky druhy štátnych alebo cirkevných úradov. Rofníctvu poskytla ústupok v takej forme, že pred statkárskou svojvôľou ho dala pod „ochranu práva a celoštátnej správy“. Zabezpečila náboženskú slobodu. Ústava, ktorá vznikla v duchu francúzskej revolúcie a po likvidácii feudálnej anarchie vytvorila politické podmienky buržoázneho vývinu, bola však v platnosti sotva rok. Moc prevzala – pomocou ruských vojsk – tzv. magnátska opozícia, ktorá platnosť ústavy zrušila.
4. Po treťom rozdelení (1795) Poľsko ako samostatný štát prestalo existovať. Je pravdepodobné, že pod „zvyškom Poľska“ chápal Bibó Napoleonom roku 1807 umelo utvorený malý štát na územiach, ktoré patrili predtým Prusku, tzv. Varšavské veľkovojevodstvo, ktoré malo – podľa francúzskeho vzoru – vlastnú ústavu, a spravovali ho Poliaci. Armádu veľkovojevodstva, ktoré malo 2,6 milióna obyvateľov, cárske vojská roku 1813 rozprášili.
5. Na Viedenskom kongrese roku 1814–15 mocnosti, ktoré zvíťazili nad Napoleonom – Rakúsko, Prusko a Rusko – si Francúzmi dobyté poľské územia rozdelili medzi sebou. Rakúsko a Prusko dostali späť svoje niekdaj-

- šie územia, Rakúsko Halič (bez Krakova), Prusko východné Prusko doplnené o západnú časť Varšavského veľkovojvodstva a takými veľkomestami ako Poznaň a Toruň. Z Varšavského veľkovojvodstva utvorili Poľské kráľovstvo (inými slovami Kongresové Poľsko), ktoré ako ústavnú monarchiu vo forme personálnej únie „navždy“ spojili s Ruskom. Toto územné usporiadanie, ktoré ostalo v platnosti do roku 1918, poľská historiografia nepokladá za najnovšie – teda štvrté – rozdelenie Poľska, keďže samostatný poľský štát už dve desaťročia nejestvoval.
6. Protifašistické mocnosti sa v lete roku 1945 na postupimskej konferencii dohodli, že západné hranice Poľska sa musia tiahnuť od Baltského mora pozdĺž rieky Odry a Nisy po československé hranice, a Poľsko dostalo plnú moc vysídliť nemecké obyvateľstvo žijúce na územiach východne od tejto línie. NDR a Poľsko podpísali 6. júla 1950 dohodu, podľa ktorej hranice na Odre a Nise uznávajú ako definitívne.
 7. Medzi rokmi 1419 a 1434.
 8. Z iniciatívy Národnej rady česko-slovenskej (1916), ktorej predsedom bol Tomáš G. Masaryk, vznikli roku 1917 vo Francúzsku, Juhoslávii, Taliansku a Rusku československé légie s počtom približne 150 tisíc ľudí. Do bojov na strane Dohody sa zapojili iba légie na západnom fronte, no väčších vojenských operácií sa nezúčastnili. Československé légie v Rusku prešli roku 1918 na stranu bielogvardejcov, obsadili transsibírsku magistrálu a spôsobili vážne škody mladému sovietsko-ruskému štátu. Roku 1919 ich cez Vladivostok dopravili do vlasti. Legionári získali v československom štáte – vrátane pripojených území – významné pozície v úradoch a armáde, dokonca po pozemkovej reforme mnohí z nich dostali aj menšie statky.
 9. Samostatné Československo vzniklo 28. októbra 1918.
 10. Koncepciu jednotného československého národa vypracovali počas prvej svetovej vojny vedúci predstavitelia českej emigrácie v Paríži: Beneš, Masaryk a ďalší, a propagovala ju Národná rada česko-slovenská. Po vzniku Československa česká politická reprezentácia trvala na tejto koncepcii aj naďalej, čo vyvolalo veľký nesúhlas zo slovenskej strany. V prvej polovici dvadsiatych rokov uznávala koncepciu československej národnej jednoty aj Komunistická strana Československa. V skutočnosti však jednotný československý národ neexistuje a ani nikdy neexistoval; v dôsledku národného vývinu, ktorý sa započal v minulom storočí, vznikli dva samostatné národy, český a slovenský.
 11. Pod vedením sociálneho demokrata Zdeňka Fierlingera vznikla 3. apríla 1945 v Košiciach vláda Českej a Slovenskej národnej rady, ktorá vyhlásila program obnovenia Československa, tzv. Košický vládny program. Za prezidenta republiky zvolili opäť Eduarda Beneša.
 12. Piate rozdelenie Poľska – Bibó pod ním chápe sovietsko-nemecký pakt

- o neútočení z roku 1939, v zmysle ktorého Sovietsky zväz v druhej polovici septembra oslobodil západnú Ukrajinu a západné Bielorusko, a ich hranice posunul asi o sto kilometrov ďalej na západ. Nové hranice medzi nacistickým Nemeckom a Sovietskym zväzom neskôr upravili podľa zmluvy.
13. Rod Karadjordjevičovcov predstavuje srbskú, neskôr juhoslovenskú kniežaciu, resp. kráľovskú panovnícku dynastiu. Jej zakladateľ Karadjordje (1752–1817) bol vodcom protitureckého srbského povstania v rokoch 1804–1813. Príslušníci rodu sa po päťdesiatročnej prestávke dostali znova na trón a vládli do roku 1945, keď v Juhoslávii vyhlásili republiku.
 14. Skutočnosť, že tzv. Rukopisy kráľovodvorské a zelenohorské sú falzifikáty, neodhalil Masaryk. V prvej polovici 19. storočia vyslovili o nich isté pochybnosti už prví slavisti; v polovici osemdesiatych rokov profesor pražskej českej univerzity Jan Gebauer modernými lingvistickými metódami dokázal, že rukopisy objavené Václavom Hankom v rokoch 1817–18 sú falzifikáty. Masaryk vo svojom časopise *Athenaeum* publikoval článok Gebauera (a iných) o rukopisoch, čo v prepiatej nacionalistickej atmosfére pôsobilo ako odvážny čin; prechodne to poškodilo jeho politickú autoritu a viedlo k dočasnej osobnej izolácii. (Pozri Endre Kovács: Tomáš Garrigue Masaryk – Történelmi arcképek, *Historické portréty*. Budapest, 1976, s. 521–525; Milan Machovec: Tomáš G. Masaryk. Graz-Wien-Köln, 1969, s. 120–129, 245–252.)
 15. Evanjelium podľa Matúša, 5:46–47.
 16. Nezávislosť Albánska vyhlásili 28. novembra 1912, po viac ako päťsto-ročnej tureckej nadvláde. Lotyšská buržoázna republika vznikla v decembri roku 1918, estónska 19. mája 1919. Zmluvu o vzájomnej pomoci so Sovietskym zväzom uzavrelo Estónsko 28. septembra, Lotyšsko 5. októbra a Litva 10. októbra 1939; zmluva umožnila vybudovanie sovietskych vojenských základní. 17. septembra 1939 Červená armáda vtiahla do hlavného mesta Litvy, Vilniusu, neskôr 17. júna 1940 do Lotyšska a Estónska, aby tieto štáty ochránila pred nebezpečenstvom hroziacim zo strany nacistického Nemecka. V Litve 17. júna, v Lotyšsku 20. júna a v Estónsku 21. júna 1940 zvrhli fašistické, resp. reakčné režimy a utvorili sa ľudové vlády. Vo všetkých troch krajinách usporiadali naraz (14. a 15. júna) parlamentné voľby, z ktorých vyšli víťazne demokratické sily vedené komunistami, a súčasne, 21. júla vyhlásili vo všetkých troch štátoch sovietsku moc. Začiatkom augusta prijali tieto pobaltské krajiny do zväzku sovietskych socialistických republík.
 17. José Ortega y Gasset: *A tömeges lázadás (Vzbura davov)*. Budapest, 1938, s. 199–207. (Po česky: *Vzpouza davů*, 1993).
 18. Savojsko – samostatné grófstvo, potom vojvodstvo (1416–1720), neskôr patrilo k Sardínskemu kráľovstvu, Francúzsku, resp. Taliansku. Od referenda roku 1860 je súčasťou Francúzska.

19. V zmysle rakúsko-maďarskej dohody sprostredkovanej Talianskom sa po Trianonskej dohode (4. júna 1920) uskutočnilo v Soprone dňa 4. dec. 1921 referendum o tom, ku ktorej krajine bude mesto patriť. Podľa výsledku referenda – ktorý v nemalej miere ovplyvnila prítomnosť oddielov bieleho teroru – Sopron ostal súčasťou Maďarska.
20. Auvergne – stará francúzska provincia v strednej časti Francúzska. Od roku 603 po 17. storočie bola samostatným grófstvom.
21. Po nacistickom vpáde do Juhoslávie, po roku 1941 Bulharsko vojensky obsadilo časť – prevažne Bulharmi obývaných – macedónskych území, ktoré patrili predtým Juhoslávii, resp. Grécku. Na konci druhej svetovej vojny, v zmysle dohody o prímerí (23. októbra 1944) muselo Bulharsko spomínané územia vyprázdniť. Po vojne Grécko vyslovilo požiadavku na oblasť pirinského pohoria, ktoré patrí Bulharsku. Spor uzavrela bulharská mierová zmluva podpísaná 10. februára 1947 v Paríži, ktorá z hľadiska Juhoslávie i Grécka obnovila hranice Bulharska spreď roku 1938. Macedónsko ostalo aj naďalej rozdelené medzi tromi štátmi, Bulharskom, Juhosláviou a Gréckom. Grécko nedostalo oblasť pirinského pohoria, ktoré je aj dnes súčasťou Bulharska.
22. Podľa tzv. Westminsterského štatútu z decembra 1931, ktorý namiesto britskej ríše utvoril Britské spoločenstvo národov, domínia (Kanada, Austrália, Nový Zéland, Juhoafrická Únia, Írsko) predstavujú samostatné autonómne štáty britskej ríše, sú rovnoprávne s Anglickom, v oblasti zahraničnej a vnútornej politiky nie sú podriadené ani sebe navzájom, ani Anglicku, spája ich len vernosť ku korune, a k bývalej únii anglických kolónií sa pripojili dobrovoľne. Po druhej svetovej vojne sa členom Britského spoločenstva národov stalo množstvo už osamostatnených kolónií, napr. India, Pakistan, Ghana atď., no boli i také, napr. Barma (1947) a Írsko (1949), ktoré z neho vystúpili.
23. Vo východnom Prusku, Mazursku a Warmii sa 28. júla 1920 uskutočnilo referendum, ktoré – za prítomnosti pruskej verejnej správy a polície – sa skončilo porážkou Poliakov. Poľsko dostalo z tohto územia iba niekoľko dedín. V Hornom Sliezsku bolo referendum 20. marca 1921. 500 tisíc, najmä dedinských voličov, bolo za Poľsko, 700 tisíc, prevažne mestských voličov dalo hlas Nemecku. V máji 1921 – v obave, že Dohodové mocnosti by mohli o osude územia rozhodnúť nepriaznivo – vypuklo medzi Poliakmi ozbrojené povstanie. Po zásahu Dohody uzavreli prímerie, a po dlhtrvajúcich rokovaniach usporiadali územné otázky tak, že juhovýchodná časť Horného Sliezska, vrátane polovice priemyselných oblastí, bola pripojená k Poľsku.
24. Je pravdepodobné, že Bibó má na mysli Nemcov presídlených z Pobaltia do Nemecka v rokoch 1939–40, po uzavretí nemecko-sovietskej dohody o neútočení.

25. G. Ferrero: *Reconstruction. Talleyrand à Vienne (1814–1815)*. Paris, 1940, s. 106. (Ďalej len: Ferrero, G.: *Reconstruction*.)
26. Tzv. sedemročná vojna (1756–63) sa odohrávala nielen v Európe – vo vnútrozemí – ale sa rozšírila aj na moria a kolónie. Francúzsko a Anglicko bojovali proti sebe najmä v Severnej Amerike, západnej Afrike a juhovýchodnej Ázii; do tejto vojny zapojilo sa neskôr aj Španielsko. Koloniálna vojna sa skončila ťažkou porážkou Francúzska, ktoré o.i. muselo odstúpiť Anglicku Kanadu, Nové Škótsko, Dominiku, Tobago a Senegal.
27. G. Ferrero: *Reconstruction*, s. 93.
28. Alexander I. (1777–1825) ruský cár od 1801 do 1825. Pripojil sa k protinapoleonskej koalícii európskych monarchií, ale po páde Pruska podpísal Tilsitský mier. O rok neskôr uzavrel spojenectvo s Francúzskom, a do r. 1811 podporoval kontinentálne embargo namierené proti Anglicku. Po skončení sedem rokov trvajúcej rusko-tureckej vojny (1806–1812) a po zmiernení sa so Švédskom čakal na Napoleonov útok r. 1812. Po ustúpení Francúzov zúčastnil sa bitky pri Drážďanoch a Lipsku (1814), a so spojeneckými vojskami vťahal do Paríža. Významnú úlohu zohral na Viedenskom kongrese, inicioval o.i. vznik pre Rusko veľmi výhodnej Svätej aliancie.
29. Lotrinsko – stará francúzska provincia. Po francúzsko-pruskej vojne r. 1870–71 ho spolu s Alsaskom pripojili k víťaznému Nemecku (Alsasko-Lotrinsko). Po 1. svetovej vojne bolo na základe Versailleskej mierovej zmluvy prinavrátené Francúzsku.

Mierová zmluva a maďarská demokracia

1. Mierová konferencia víťazných štátov II. svetovej vojny začala sa 29. júla 1946. Jej úlohou bolo prediskutovať a prijať text mierovej zmluvy, ktorá sa mala uzatvoriť s niekdajšími spojencami nacistického Nemecka, medzi nimi aj s Maďarskom. Pripravené osnovy zmlúv definitívne schválili na zasadnutí Rady ministrov zahraničných vecí v New Yorku (3. nov. 1946–12. dec. 1946). K ich podpísaniu, rovnako aj k podpísaniu maďarskej mierovej zmluvy došlo 10. februára 1946 v Paríži. (Bližšie pozri: Sándor Balogh: *A népi demokratikus Magyarországi külpolitikája 1945–1947. / Zahraničná politika ľudovodemokratického Maďarska 1945–1947*. Budapest, 1982, s. 220–257. Ďalej len S. Balogh: *A népi demokratikus Magyarországi külpolitikája*.)
2. Na parížskej mierovej konferencii československá vláda zopakovala svoju už pred niekoľkými mesiacmi vyslovenú požiadavku, aby okrem počtu uvedeného v dohode z 27. februára 1946 o výmene obyvateľstva mohla vysídliť do Maďarska 200 tisíc československých obyvateľov maďarskej národnosti, a aby táto požiadavka bola zahrnutá do maďarskej mierovej

- zmluvy. Okrem toho žiadala, aby päť maďarských obcí na pravom brehu Dunaja oproti Bratislave pripojili k Československu. Iniciatívu vzťahujúcu sa na masové presídlenie na základe nesúhlasu západných veľmocí mierová konferencia odmietla a zaviazala Československo hľadať riešenie cestou dvojstranných rokovaní. Vo veci piatich mošonských obcí sa zrodil kompromis: Rajka a Bénye ostali, Jarovce, Rusovce a Čuňovo sa stali súčasťou Československa. (Bližšie pozri: S. Balogh: A népi demokratikus Magyarországi külpolitikája, s. 242–256.)
3. Medzi nemeckou okupáciou Maďarska a vymenovaním Sztójajho vlády.
 4. Dve viedenské arbitráže. – V zmysle mníchovskej dohody (29. septembra 1938) bolo treba hraničné spory medzi Československom a Maďarskom vyriešiť cestou dvojstranných rokovaní, ktoré však nevedli k úspechu. Maďarská vláda sa obrátila na mocnosti osi a žiadala ich o arbitráž. Taliansky a nemecký minister zahraničných vecí zjednotili svoje stanovisko, ktoré oznámili 2. novembra 1938 vo Viedni. Podľa neho sa z južnej časti Slovenska pripojilo k Maďarsku 12.400 km² s viac ako 1 miliónom prevažne maďarského obyvateľstva. Maďarské vojská začali tieto územia obsadzovať 5. novembra. K druhej viedenskej arbitráži došlo 30. augusta 1940. Keďže maďarsko-rumunské rokovania, ktoré sa začali pred dvoma týždňami, sa ocitli v slepej uličke, teraz požiadalo mocnosti osi o arbitráž Rumunsko. Za nemeckej a talianskej spolupráce rozdelili Sedmihradsko: severné Sedmihradsko a Sikulsko s rozlohou asi 42 tisíc km² s 2,5 miliónmi obyvateľov – z nich asi milión rumunskej národnosti – sa stali súčasťou Maďarska, kým južné Sedmohradsko ostalo územím Rumunsku. Maďarská armáda vtiahla do severného Sedmihradska 5. septembra. (Bližšie pozri: Magyarországi története. 8. kötet / Dejiny Maďarska, 8. zväzok, s. 1023–1028.)
 5. Maďarská vládna delegácia vedená ministerským predsedom Ferencom Nagyom (členovia delegácie: generálny tajomník Sociálnodemokratickej strany Árpád Szakasits, člen Politického byra Maďarskej komunistickej strany a minister dopravy Ernő Gerő a minister zahraničných vecí János Gyöngyösi) bola v Moskve od 9. do 18. apríla 1946. Delegáciu prijal aj J. V. Stalin. Sovietska vláda nedala v súvislosti s Bibóm spomínanými otázkami žiadne sľuby, súhlasila iba s tým, že na mierovej konferencii bude môcť predložiť požiadavky Maďarska týkajúce sa mierovej zmluvy. Ohľadne osudu Sedmihradska navrhla dvojstranné rokovania medzi maďarskou a rumunskou vládou, ku ktorým však nemohlo dôjsť. V ekonomickej oblasti však Sovietsky zväz urobil značné ústupky: termín zaplataenia reparácií predĺžil zo šesť na osem rokov, odpustil 15 miliónový dlh, ktorý malo Maďarsko zaplatiť za železnicu postavenú Červenou armádou a za reparáciu pomohol prevziať petrozenské kamenouhlné bane na území

- Rumunsku. Vyhlásil, že maďarských zajatcov prepustí ešte pred podpísaním mierovej zmluvy.
6. Rada ministrov zahraničných vecí na parížskom zasadnutí 7. mája 1946 prerokovala plán rumunskej mierovej zmluvy, anulovala obe viedenské rozhodnutia a obnovila hranice Maďarska spred roku 1938. Americká zápisnica zasadnutí Rady ministrov zahraničných vecí zo 7. mája 1946 sa nachádza v publikácii: Foreign Relations of the United States 1946. Volume II. Council of Foreign Ministers. Washington, 1970, s. 258–283.
 7. József Révai: Nemzetrontó sovinizmus / Záporný vplyv sovinizmu na národ. Szabad Nép, 25. dec. 1945.
 8. Postupimská konferencia (17. júla 1945 – 2. aug. 1945) – Rokovanie „troch veľkých“ štátov, Sovietskeho zväzu, Spojených štátov a Veľkej Británie, resp. ich najvyšších predstaviteľov H. Trumana, W. S. Churchilla (neskôr C. R. Attleea) a J. V. Stalina o vypracovaní základných princípov spojeneckej politiky, o ozbrojení a denacifikácii Nemecka, ako aj o politickom usporiadaní povojnovej Európy. Okrem iného sa zhodli, uzavrieť s bývalými spojencami Nemecka (Talianskom, Bulharskom, Fínskom, Maďarskom a Rumunskom). Prípravu a skoncovanie mierových zmlúv zverili utvárajúcej sa Rade ministrov zahraničných vecí.
 9. János Gyöngyösi (1893–1951) politik maloroľníckej strany. Od 22. dec. 1944 do 31. mája 1947 bol ministrom zahraničia Dočasnej národnej vlády, neskôr Tildyho kabinetu, resp. kabinetu Ferenca Nagya.
 10. V spolkovej krajine Šlezvicko-Holštajnsko, ktoré patrilo od roku 1864 Nemecku, bolo na jar roku 1920 referendum. Obyvateľstvo severného Šlezvicka, ktoré bolo prevažne dánske, hlasovalo za pripojenie sa k Dánsku.
 11. Švédsko dobylo Nórsko od Dánska roku 1814 a prinútilo ho uzavrieť osobitnú úniu. Niekoľko desaťročí trvajúce hnutie za nezávislosť napokon dosiahlo cieľ: nórsky parlament 7. júna 1905 vyhlásilo neplatnosť únie. Švédsko nezabránilo Nórsku odtrhnúť sa.
 12. Roku 1830 vypuklo na území Poľského kráľovstva, ktoré patrilo k Rusku, povstanie; poľský sejm 25. jan. 1831 vyhlásil detronizáciu cára Mikuláša I. Na jeseň roku 1831 cárska vláda povstanie vojenskou silou potlačila, zaviedla vojensko-policiajný systém, zrušila ústavu a Poľské kráľovstvo pripojila k Rusku.
 13. Masarykovská demokracia – československá buržoázna demokracia. – Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937), český buržoázny politik, od 14. dec. 1918 do decembra 1935 prezident Československej republiky.
 14. Predstavitelia Maďarska a Juhošlávie podpísali v Belehrade dňa 12. dec. 1940 zmluvu o „večnom priateľstve“, ktorú predtým schválil nemecký minister zahraničných vecí J. Ribbentrop.
Dňa 27. marca 1941 zvrhli v Juhošlávií pronemeckú vládu. Dňa 6. apríla Nemecko napadlo Juhošláviu, Horthy a maďarská vláda nechali bez po-

- všimnutia záväzky obsiahnuté v zmluve a splnili Hitlerove požiadavky; umožnili nielen prechod nemeckých vojsk, ale 11. apríla sa aj vojensky zapojili do vojnových operácií proti Juhoslávii.
15. *Eduard Beneš* (1884–1948) – český buržoázny politik. Po vzniku samostatného československého štátu od 28. okt. 1918 do 18. dec. 1935 minister zahraničných vecí, od 18. okt. 1935 do 5. okt. 1938 prezident republiky, potom odišiel do zahraničia. Od 24. júla 1940 do 3. apr. 1945 prezident ČSR v exile, od 19. júna 1945 do 7. júna 1948 opäť prezident republiky.
 16. *František Palacký* (1798–1876) – buržoázny historik a významný český politik 19. storočia. Zakladateľ a jedna z najvýznamnejších osobností českej národnej historiografie. Jeho hlavným dielom sú päťväzkové *Geschichte von Böhmen (Dejiny Čiech)* (1836–1867). Túto prácu pod názvom *Dějiny národa českého v Čechách a na Moravě* vydal v rokoch 1848–1867 aj po česky. Roku 1848 vyhlásil teóriu tzv. austroslavizmu, podľa ktorej treba Rakúsko na základe spolupráce slovanských národov premeniť na spolkový štát. V čase maďarskej buržoáznej revolúcie a povstania zaujímal prorakúsky postoj. Roku 1865 sa prostredníctvom spisu *Idea štátu rakúskeho* rozišiel so svojimi austroslavanskými predstavami, a odovšťavajúc sa na historické, štátoprávne argumenty navrhol premeniť Rakúsko na taký päťčlenný štátny zväz, v ktorom by mali Česi, Poliaci, Južní Slovania, ako i Maďari a Rakúšania rovnaké práva. Hlboko odsúdil Rakúsko-uhorské vyrovnanie z r. 1867, neskôr sa stal jedným z predstaviteľov českej politickej pasivity.

Rozdelenie štátnej moci kedysi a dnes

1. Aristoteles: *Politika*. (Prel. Miklós Szabó.) Budapešť, 1969. 1297b–1298a. Po slovensky: Aristoteles: *Politika*. Bratislava, Pravda 1988, s. 149–150.
2. Bibó nepresne interpretuje Aristotela, ktorý síce v *Nikomachovej etike* stotožňuje zákonodarstvo so všeobecným, ale kategóriu zvláštneho tu nepoužíva. Za jednotlivé pokladá rozhodnutie ľudového zhromaždenia, ktoré nahradzuje zákon. Pozri: Aristoteles: *Nikomachosi etika*. (Prel. Kornel Steiger.) Budapešť, 1971, s. 1135/a, 1137/b a s. 146.
3. Pozri Platónove dielo *Ústava*.
4. Stoici – predstavitelia gréckeho a rímskeho filozofického smeru. Zakladateľom stoicizmu bol Zenón z Kitia (cca 336–264 pred n. l.), najznámejší stoickí filozofi boli Rimania (Seneca, Marcus Aurelius). Grécky a rímsky stoicizmus vznikol v čase, keď sa „jednotlivec stiahol späť do seba a tu hľadal správne a morálne, ktoré sa zo všeobecného života už vytratilo“ (Hegel).
5. Alexander Veľký (356–323 pred n. l.) – kráľ Macedónska, ktorý – okrem

- iného – zrušil athénsky mestský štát. Aristoteles sa naozaj nezapodieva zakladaním ríše Alexandrom Veľkým, ale treba dodať, že sa nám zachovala približne iba štvrtina jeho prác.
6. Zrešenie – jeden zo základných pojmov kresťanského náboženstva. Tým, že Adam a Eva napriek zákazu Pána jedli zo stromu poznania dobra a zla (Pozri Prvá kniha Mojžišova, 2:16 a 3:1–22) spáchali prvotný hriech, ktorého dôsledkom je náchylnosť ku zlu, ktorá je dedičná, a od ktorého – podľa učenia sv. Augustína – môže človeka oslobodiť iba Božia milosť. Pozri: *De Civitate Dei*, kniha XIV. O súčasnom katolíckom chápaní otázky pozri: Karl Rahner–Herbert Vorgrimler: *Teológiai kisszótár / Malý teologický slovník*. Budapešť, Szent István Társulat 1980, s. 171–174.
 7. Pozri: Giuliano Ferrero: *A világhódító Róma / Rím dobývajúci svet*. Budapešť, 1914, s. 272–283.
 8. Podľa učenia Tomáša Akvinského (1225–1274) „konanie človeka nemôže byť oprávnené v tom, čo protirečí prirodzenému právu“. Ďalej tvrdí, že poddaní nie sú zaviazaní poslušnosťou proti neoprávnenému uzurpátorovi moci, ba že ľud má voči despotickému panovníkovi zákonné právo odporu. – Pozri: *Summa Theologiae* 2. II. 57.2.; 2.II.60.5; 2.II.42.2 ad 3.
 9. V 17. storočí tzv. monarchomachovia, španielski, škótski a najmä francúzski spisovatelia (napr. H. Hotman) vypracovali učenie, podľa ktorého kráľa, čo sa stal tyranom, možno zabiť.
 10. Podľa Jána Kálvina (1509–1564) totiž súkromná osoba nemôže povstať proti hanebnej a utláčajúcej nadvláde, „na vyváženie despotického panovania“ môžu podniknúť kroky iba „ľudom utvorené vrchnosti“. Pozri János Kálvin: *Institutio*. Budapešť, 1936, s. 323–325.
 11. Autor naznačuje, že anglického kráľa Karola I. (1600–1649) odsúdil 150. členný súdny tribunál ako tyrana, zradcu, vraha a nepriateľa ľudu na smrť. Popravili ho 30. januára 1649.
 12. Pozri: Thomas Hobbes: *Leviathan, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma / Leviathan, čiže materiál, forma a moc cirkevného a svetského štátu*. Budapešť, 1970, s. 150–159.
 13. Slávna revolúcia – anglický parlament prinútil Jakuba II. z rodu Stuartovcov (1685–1688) vzdať sa trónu, a zavolať si na pomoc z Holandska Viliama Oranžského (1689–1702), ktorý v decembri 1688 vstúpil do Londýna. Vo februári 1689 ho s manželkou Máriou Stuartovou II. korunovali za kráľa. Tieto udalosti nazývajú Angličania slávnou revolúciou. Dňa 12. februára 1689 vydal parlament *Declaration of Rights* (Deklaráciu práv), ktorá zakotvuje právo parlamentu určiť dane, ministerskú zodpovednosť, sudcovskú nezávislosť, a anuluje právo kráľa na zrušenie platnosti zákonov. Od tých čias hovoríme o konštitučnej monarchii.
 14. Pozri: John Locke: *Two Treatises of Civil Government / Dve rozpravy o občianskom riadení*. Kritické vydanie. Úvod a pozn.: Peter Laslett. Cam-

- bridge, 1960. Časti o rozdelení štátnej moci sa nachádzajú v 95. a 159. pasáži druhej rozpravy, s. 348–392.
15. Pozri: Ch. L. Montesquieu: A törvények szelleme / O duchu zákonov. Budapest, 1962, zv. I., s. 313–325.
 16. Pozri: Alkotmányok / Ústavy. A Magyar Tudományos Akadémia Állam – és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályának Kiadványai. (Red. dr. Gábor Pulay.) Budapest, 1972, s. 7–34.
 17. *Benjamin Constant* (1767–1830) – francúzsky spisovateľ, liberálny politik. Svoje názory o regulatívnej moci rozvinul v projekte ústavy. Pozri: *Réflexions sur les constitutions / Úvahy o ústavách*. Paris, 1814.
 18. *Ludovít XVIII.* (pan. 1814–1824) francúzsky kráľ. Dňa 4. júna 1814 vydal Chartu o konštitučnej monarchii, ústavu reštaurácie Bourbonovcov, ktorá Francúzsko podľa anglického vzoru – zavedením dvojkomorového parlamentu a ministerskej zodpovednosti – pretvorila na ústavnú monarchiu. Kráľ menoval ministrov, členov hornej snemovne, schvaľoval zákony, a mal právo zvolať alebo rozpustiť dolnú snemovňu. Volebné právo spájala ústava s vysokým cenzom. Štát, administratívu, právny poriadok, daňový systém, vzťah cirkvi a štátu nechala ústava bez zmeny. Zrušila povinnú vojenskú službu. Zaručovala ľudské a občianske práva, rovnosť pred zákonom, rovnaké občianske povinnosti, čím zachovala výdobytky revolúcie.
 19. Podľa Rousseaua je hlavná moc nedeliteľná, lebo „vôľa je buď všeobecná, alebo nie je všeobecná; buď je vôľou celého ľudu, alebo len jednej jeho časti. Vôľa prejavená v prvom prípade znamená uplatňovanie hlavnej moci, a je tvorkyňou zákona. V druhom prípade znamená len uplatňovanie zvláštnej vôle alebo verejnej funkcie; výsledkom môže byť nanajvýš nariadenie“. Zatracaje toho, „kto celé svoje umenie využije, len aby mohol ľud pozbaviť všetkých práv, a aby mohol všetky práva odovzdať kráľom“. Zákonodarná moc „patrí ľudu a môže patriť len ľudu“. Panovník a predstavitelia vrchnosti sú obyčajnými úradníkmi hlavnej moci, ktorí uskutočňujú zákony. – Pozri: *Értekezések és filozófiai levelek / Rozpravy a filozofické listy*. Budapest, 1978, s. 491; 492; 511.; 512.
 20. Konvent – od r. 1792 do r. 1795 francúzsky volený najvyšší zákonodarný a výkonný orgán. Počas svojej existencie zrušil 25. septembra 1792 monarchiu a vyhlásil republiku; 20. jan. 1793 odsúdil na smrť Ludovíta, ktorého na druhý deň popravili; 10. marca 1793 zriadil revolučný súdny tribunál; zrušil kresťanský letopočet; namiesto náboženstva zaviedol Kult rozumu. Bolo to aj obdobie jakobínskeho teroru (1793–94).
 21. *Győző Concha* (1846–1933) – právnik, univerzitný profesor, člen MAV. Jeden z najuznávanejších teoretikov politiky svojej doby. Jeho učenie bolo mierne konzervatívne a ostro protisocialistické. O rozdelení mocenských odvetví bližšie pozri: Gy. Concha: *Politika*. I. zv. Alkotmánytan / Náuka o ústave. Budapest, 1907, s. 285–305.

22. Bibó sa pravdepodobne odvoláva na Eötvösov názor, podľa ktorého komunizmus nemôže existovať bez absolutizmu. Pozri: J. Eötvös: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra / Vplyv vládnucích ideí XIX. storočia na štát. Budapest, 1981. zv. 1. Prvá časť. Kapitola XI., s. 389–398. Eötvösove názory o rozdelení mocenských odvetví pozri: Druhá časť, tretia kniha. Kapitola VII; tamže, zv. 2., s. 145–156.
23. Sovietska ústava – sovietska ústava z roku 1923. Pozri: A Szovjetunió szövetségi alkotmányai / Zväzové ústavy Sovietskeho zväzu. (Red. dr. István Kovács.) Budapest, 1982, s. 201–224.

Zdeformovaná maďarská mentalita, bezvýchodisková maďarská história

1. Pozri: László Németh: *Kisebbségben / V menšine*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság (Kecskemét, 1939). Tanú Könyvtár I. – Bibó sa aj v ďalšom odvoláva na toto vydanie.
2. Pozri: Sándor Karácsony: *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja / Maďarské myslenie a reforma nášho školstva*. Budapest, 1939.
3. V Trojkníhe Istvána Werbőczyho. (3. vyd. Prel. a pozn. nap. Sándor Kolosvári a Kelemen Óvári. Budapest, 1894.)
4. Výraz revolúcia sa tu nevyskytuje vo svojom dnešnom význame, ale – ako o tom svedčí kontext – Bibó ním naznačuje spoločenské hnutia počas Rákócziovského povstania.
5. Októbrový diplom – ríšska ústava vydaná 20. okt. 1860 cisárom Františkom Jozefom. V súlade s federalistickými plánmi konzervatívnej rakúskej a uhorskej aristokracie zaručoval vo vnútornej správe jednotlivých provincií väčšiu samostatnosť. V Uhorsku obnovil snem, vládne orgány spred r. 1848 (napr. miestodržiteľskú radu) a systém žúp. Kompetencia snemu však ostala veľmi obmedzená, povinnosti súvisiace s peňažníctvom, úvermi, daňovou politikou, clom a obchodom ostali v kompetencii ríšskej rady, ktorá však vo väčšine prípadov plnila iba „poradcovskú“ úlohu, a nemala možnosť rozhodovať a robiť opatrenia. Riadenie zahraničnej politiky a obrany bolo aj naďalej nikým neobmedzovaným právom panovníka. Októbrový diplom likvidoval z absolutizmu a z centralizmu v skutočnosti iba toľko, koľko bolo potrebné na upokojenie ríšskej aristokracie a viedenského dvora, ale v zahraničnej politike, v otázkach armády a v hospodárskej politike sa zachovala plná moc panovníka. Bližšie pozri: György Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–61) / Na rázcestí revolúcie a vyrovnania (1860–61)*. Budapest, 1967, s. 77–83. (Ďalej len: Gy. Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján.*)
6. Je zrejme, že Bibó myslí na zasadnutie snemu r. 1861 (6. apr. – 22. aug.).

- Kedže uhorský snem v tom čase ešte trval na tom, aby rakúsky cisár František Jozef uznal platnosť aprílových zákonov z r. 1848, a odmietol Októbrový diplom, rokovania medzi panovníkom a "národom" reprezentovaným snemom, sa prerušili. 22. augusta František Jozef snem rozpustil. Doposiaľ najdôkladnejšie spracovanie tejto otázky pozri: Gy. Szabad: *Forradalom és kiegyezés választútján*, s. 413–598.
7. Dve prehrané vojny – rakúsko-taliansko-francúzska vojna r. 1859 a pruskorakúska vojna r. 1866.
 8. V prusko-rakúskej vojne po rozhodujúcej porážke pri Hradci Králové 3. februára 1867 panovník odvolal konzervatívneho štátneho ministra grófa Richarda Belcrediho (1832–1902), a na jeho miesto vymenoval baróna Friedricha Ferdinanda Beusta (1809–1886), ktorý bol od októbra 1866 aj ministrom zahraničia Monarchie. Beusta pokladali za liberálneho politika, no najmä za Veľkonemca. Európske mocnosti v ňom videli štátnika, ktorý Habsburskej monarchii prinavráti stratené nemecké pozície. Nemeckí liberáli vládli v Rakúsku bez prerušenia do r. 1879.
 9. Treba však poznamenať: delegácie boli významnými inštitúciami dualizmu, ktoré predpokladali, že v oboch krajinách existuje a funguje parlament, veď na vybavenie „spoločných vecí“ museli vyslať delegácie parlamenty. Zavedenie ústavnosti a súčasný ústavný prístup k oboj krajinám je podstatným prvkom a výsledkom vyrovnania. Do kompetencie delegácie – popri zahraničných veciach a obrane – patrila aj starostlivosť o financie určené na krytie oboch rezortov. Jednou z najvýznamnejších úloh delegácií bolo práve schválenie rozpočtu na zahraničné veci a obranu.
 10. V tomto sa Bibó mylí. Rakúsky zákon o vyrovnaní uviedli do platnosti nie vo forme modifikácie Októbrového diplomu z r. 1860, ale vo forme modifikácie februárového dekrétu z r. 1861. Ako je známe, februárovým dekrétom bola vyhlásená centralizovaná ríšska ústava pre celú Habsburskú monarchiu, čo znamenalo ignorovanie historických práv a separátnosti Uhorska. Bližšie pozri: Éva Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez / Od ríšskej centralizácie po dualizmus. Cesta rakúsko-nemeckých liberálov k vyrovnaniu*. Budapest, 1976, s. 153–188. (Ďalej len É. Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*.)
 11. V septembri a v októbri 1871 vedúci predstavitelia českého národného hnutia rokovali s rakúskym ministerským predsedom grófom K. S. Hohenwartom (1824–1899) o rozšírení práv českých zemí. V tzv. „základných článkoch“ český zemský snem v zásade prijal rakúsko-uhorské vyrovnanie z r. 1867, ale požadoval, aby okrem spoločných vecí týkajúcich sa celej ríše mohlo o veciach, ktoré súvisia s Čechami, rozhodovať české národné zhromaždenie. V dňoch 20. a 21. októbra 1871 rokovala o veci „českého vyrovnania“ spoločná ministerská rada, na ktorej spoloční mi-

- nistri, práve tak, ako maďarský ministerský predseda (od 17. febr. 1867 do 14. nov. 1871) gróf Gyula Andrássy (1823–1890) odmietli české požiadavky ako také, ktoré nemožno zosúladiť so systémom dualizmu.
12. Na slávny Kossuthov list z 22. mája 1867, tzv. „Cassandru“, ktorý uverejnil Magyar Újság 26. mája 1867, odpovedal Ferenc Deák v Pesti Napló 30. mája. Vyhlásil, že nemá čo povedať na Kossuthove „obvinenia“, jeho názory o vyrovnaní sú známe, verejnosť s nimi podrobne zoznámil. „Vysvetlil som – napísal okrem iného –, že mnou navrhovaný spôsob vyrovnania neohrozuje našu ústavnú slobodu, a pre vlast' je z mnohých aspektov výhodný.“ Kossuthov list a Deákovu odpoveď pozri: Ferenc Deák – Lajos Kossuth: *Párbeszéd a kiegyezésről / Dialóg o vyrovnaní*. Gondolkodó magyarok. Red. Gábor Szigeti. Budapest, 1981.
 13. Pozri: Gyula Szekfű: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története / Tri generácie. Dejiny upadajúceho obdobia*. Budapest, 1920, s. 166–199. (Ďalej len Gy. Szekfű: *Három nemzedék*.)
 14. Rakúske provizorium – je nepresné vyjadrenie. Cisár František Jozef po rozpustení snemu, zaviedol 5. nov. 1861 v Uhorsku nový, „prechodný poriadok“ spravovania, ktorý bol prakticky návratom k absolutizmu. Okrem iného prerušili činnosť miestodržiteľskej rady, rozpustili župné zastupiteľstvá, keďže sa postavili proti nezákonnému zdaňovaniu a odvádzaniu brancov. Na udržanie „poriadku“ zaviedli vojenské súdnictvo. Ten istý čas je v Rakúsku časom začínajúcej ústavnosti. Parlament (tzv. užšia ríšska rada) zvolaný februárovým patentom z r. 1861 nepretržite zasadal a jeden po druhom prijímal liberálne zákony. (Pozri: E. Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*, s. 31–42.)
 15. Bibó pri porovnávaní vyrovnania a Októbrového diplomu necháva bez povšimnutia jeden podstatný rozdiel: Októbrový diplom – napriek svojim reformám – obnovil *feudálne* riadenie (miestodržiteľskú radu, župné zastupiteľstvá stavovského charakteru atď.), kým vyrovnanie zaviedlo *občiansky* parlamentarizmus (vládu, ktorá zodpovedá parlamentu). Vyrovnanie predpokladalo ústavné riadenie oboj krajín.
 16. Nezodpovedá celkom skutočnosti, že by Deák, Eötvös a Kemény boli vyrovnanie „oslavovali“. Deák aj v parlamentnej rozprave o vyrovnaní zdôrazňoval, že nevidel iné východisko ako vyrovnanie sa s dvorom, no netvrdil, že by dohoda znamenala pre Uhorsko veľký úspech. Rakúšaniam však pokladali vyrovnanie až do konca za maďarský úspech.
 17. Historickými národmi nazývame národy disponujúce vlastnou vládnuťou triedou, ktoré kedysi, aj keď len istý čas, mali vlastný štát. V Monarchii možno za také pokladať Nemcov, Maďarov, Čechov, Poliakov a Chorvátov. Medzi nehistorické národy možno zaradiť Ukrajincov, Rumunov, Slovincov, Srbov, Slovákov atď., ktoré vo vývine nedospeli k štátnej samostatnosti, a ani ich spoločenská štruktúra nebola úplná.

18. Kossuthov projekt Dunajskej únie (1862) pozri: Kossuth Lajos iratai / Spisy Lajosa Kossutha. zv. VI. Red. Ferenc Kossuth. Budapest, 1898, s. 9–23. György Szabad: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében / Kossuthova politická dráha v zrkadle jeho známých a neznámých prejavov. Budapest, 1977, s. 184–188.
19. V parlamentných voľbách v januári 1905 utrpela Liberálna strana porážku. Oproti 159 mandátom vládnej strany získali koaličné strany 235, a celá opozícia 254 mandátov. František Jozef I. však nechal parlamentnú väčšinu bez povšimnutia a 18. júna 1905 vymenoval za ministerského predsedu baróna Gézu Fejérváryho, generála delostrelectva, kapitána uhorskej kráľovskej drabantskej gardy. Koalícia utvorená z opozičných strán (Strany nezávislosti, Katolíckej ľudovej strany, disidentov, Novej strany atď.) vyhlásila národnú rezistenciu: Fejérváryho vládu označila za protiústavnú, vyzvala k neplateniu daní a odmietnutiu odvodu brancov. Roku 1906 sa dostala k moci koalícia, ale po štyroch rokoch musela odovzdať miesto Strane práce. – O politickej kríze r. 1905–1906 a dejinách koaličného spravovania bližšie pozri: Magyarország története 1890–1918 / Dejiny Maďarska 1890–1918. Hlav. red. Péter Hanák. Budapest, 1978, VII/1., s. 557–606., VII/2., s. 609–784. (Ďalej len: Magyarország története. VII/1., VII/2.)
20. Roku 1905 v Chorvátsku utvorili chorvátske a srbské strany (Chorvátska strana práva a Strana pokroku, resp. Srbská národná samostatná strana a Srbská radikálna strana) volebnú úniu, ku ktorej sa pripojila aj Sociálnodemokratická strana Chorvátska. Volebný program chorvátsko-srbskej koalície – v súlade s novou líniou južnoslovanskej národnej politiky – si vytýčil za cieľ spojenie Chorvátska a Dalmácie, ďalšie rozvíjanie samosprávy zaručenej chorvátsko-maďarským vyrovnaním z r. 1868, zavedenie buržoáznodemokratických reforiem (napr. nového zákona o volebnom práve), zlepšenie sociálnej situácie pracujúcich tried a maloburžoázie. Podporoval boj maďarskej opozície za samostatnosť Maďarska. V máji r. 1906 vyhrali v Chorvátsku voľby strany spomínanej únie. Bližšie pozri: Magyarország története. VII/2., s. 1050–1055.
21. 13. mája 1907 minister obchodu Ferenc Kossuth podal návrh zákona o železničnom služobnom poriadku, v ktorom sa zdôrazňovalo, že zamestnancom železnice môže byť len taký maďarský štátny občan, ktorý vie po maďarsky. V Chorvátsku urobil iba taký ústupok, že železničiar musí rozumieť a hovoriť aj po chorvátsky. Tento návrh zákona pokladali chorvátski predstavitelia za nepriaznivý, a usilovali sa, aby nebol schválený, no maďarská vláda nepovolila. Parlament 16. aug. 1907 návrh zákona prijal (1907. XLIX. tc.), ale záležitosť vyústila do rozchodu medzi maďarskou a srbsko-chorvátskou koalíciou.
22. Pozri článok zákona 1906. XXVII. tc. o právnom vzahu neštátnych základných škôl a o príjmoch obecných a cirkevných ľudových učiteľov (2.

- júna 1907). Magyar Törvénytár / Maďarský zákonník. 1907. évi törvény-cikkek. Budapest, 1908, s. 370–394, resp. článok zákona 1908. XLVI. tc. o bezplatnosti základných ľudových škôl (21. nov. 1908). Magyar Törvénytár. 1908. évi törvény-cikkek. Budapest, 1909, zv. II., s. 1083–1092.
23. Novšie výskumy zistili, že predstavy Františka Ferdinanda a jeho spoločníkov o reorganizácii Habsburskej ríše ani zďaleka neboli demokratické, a ani slovom sa v nich nespomenulo uznanie „rovnoprávnosti národov“. František Ferdinand pokladal Maďarov za „zradcov veličenstva“, a bojoval proti garanciam maďarskej ústavy.
24. László Németh: Kisebbségben, s. 42 a ďalšie.
25. Pozri: Gy. Szekfű: Három nemzedék, s. 166–199.
26. Bibó sa odvoláva na Kossuthovu štúdiu Perspektívy z hľadiska európskych komplikácií. Pozri: Kossuth Lajos iratai, zv. VII. Történelmi tanulmányok / Historické štúdie. Edit. Ferenc Kossuth. Budapest, 1900, s. 338–340.
27. *Ferenc Salamon* (1825–1892) – historik, univerzitný profesor, člen MAV. Účastník revolúcie r. 1848–49. R. 1854–56 je profesorom v Nagykovácsói. Od r. 1856 je – v Pešti – spolupracovníkom Magyar Hírlapu a neskôr denníka Pesti Napló. Je prívržencom Ferenca Deáka a vyrovnania. Od r. 1867 je redaktorom úradného vestníka Budapesti Közlöny. Od r. 1870 až do smrti je profesorom histórie na peštianskej univerzite. Významné diela: Magyarország a török hódoltság korában / Uhorsko v čase tureckého panstva (1864); Az első Zrínyiiek / Prví Zrínyiovcí (1865); Buda-Pest története / Dejiny Pešťbudína (I–III., 1878–1885).
28. Ministerský predseda gróf Gyula Andrássy a jeho syn, gróf Gyula Andrássy (1860–1929), legitimistický politik, od 8. apr. 1906 do 17. jan. 1910 minister vnútra.
29. Gróf *Albert Apponyi* (1846–1933) – konzervatívny politik, minister, člen MAV. Od r. 1872 je poslancom za Deákovu stranu, neskôr sa pripojil ku konzervatívnej strane baróna Pála Sennyeyho (1824–1888). S výnimkou niekoľkých rokov (1899–1903), keď patril k Liberálnej strane, bol do r. 1906 v opozícii. Od 8. apr. 1906 do 17. jan. 1910 bol ministrom školstva a náboženstva vo Wekerleho vláde. Od r. 1904 je členom Nezávislej strany, po jej rozdelení, od r. 1910 člen Kossuthovej strany, po smrti Ferenca Kossutha, od r. 1914 je jej predsedom. Od 15. júna 1917 do 8. mája 1918 je opäť ministrom kultúry v Esterházyho, resp. Wekerleho vláde. Na jeseň r. 1918, po vypuknutí buržoáznodemokratickej revolúcie na istý čas odišiel z politiky. V r. 1919–20 je vedúcim maďarskej delegácie na mierovej konferencii v Paríži. Od r. 1920 znova poslanec, vodca legitimistickej opozície. Od r. 1925 až do smrti je najvyšším delegátom Maďarska v Spoločnosti národov.
30. *Sándor Pethő* (1885–1940) – legitimistický novinár, historik. Od r. 1909 do r. 1924 gymnaziálny profesor v Budapešti. Medzitým od r. 1909 do r.

- 1912 spolupracovník Budapešti Hírlapu, od r. 1913 do r. 1920 spolupracovník časopisu Új Nemzedék. R. 1920 zakladá časopis Magyarország, neskôr je jeho hlavným spolupracovníkom, od r. 1934 do r. 1938 šéfredaktorom. Od r. 1938 až do smrti je – z poverenia „konzervatívnej opozície“ združujúcej aristokraciu a protinemecké skupiny finančného kapitálu – šéfredaktorom novín Magyar Nemzet. Je autorom množstva štúdií o historických, politických otázkach. Významné diela: Világostól Trianonig / Od Világoša po Trianon (1925), A magyar nemzet története / Dejiny maďarského národa (spolu s Miklósom Asztalosom, 1933).
31. *Lajos Tolnai* (1837–1902) – kňaz reformovanej cirkvi, básnik, spisovateľ, redaktor, významný predstaviteľ prozaickej literatúry z konca 19. storočia, prvé práce publikoval r. 1860. Od r. 1868 do r. 1884 je duchovným v Marosvásárhelyi (dnes Rumunsko). Roku 1879 získal v Budapešti diplom z filozofie a súkromnú docentúru. Roku 1884 sa zriekol cirkevného povolania, od r. 1889 je profesorom, resp. riaditeľom na meštianskej škole v Budapešti. Časopis Irodalom redigoval od r. 1887, časopis Képes Csáládi Lapok od r. 1891. Vo svojich románoch veľmi kriticky zobrazoval spoločenské a politické pomery Uhorska, ako i postoje, životný štýl a mentalitu zemanstva počas Bachovho absolutizmu a po vyrovnaní. Odhaloval najmä neuhý tých čias, ako sú karierizmus a šplhúnstvo. Do konca života ostal prívržencom Kossutha.
 32. Foederatio Americana (1921–1946) – zväz katolíckych univerzitných a vysokoškolských poslucháčov; medzi dvoma vojnami najväčšia katolícka organizácia univerzitnej mládeže. Roku 1846 ju minister vnútra László Rajk rozpustil. – Dominus (po lat.) – pán. Páni (domini) Americany boli členovia protektorského zboru organizácie, prevažne svetskí a cirkevní verejní činitelia.
 33. Hangya – Výrobné, odbytové a konzumné družstvo „Hangya“, družstevné stredisko Zväzu maďarských hospodárov. Vzniklo r. 1898, jeho prvým predsedom bol gróf Sándor Károlyi. Za svoju úlohu pokladalo podporovať produkciu a odbyt roľníckych výrobkov. Začiatkom štyridsiatych rokov patrilo do jeho zväzku 1800 členských družstiev približne s 8000 členmi. Dostávalo značnú štátnu podporu a prispôbovalo sa hospodárskej politike horthyovských vlád. Po oslobodení sa ho pokúšali – dosť neúspešne – demokratizovať. Roku 1947 stredisko Hangya splynulo s novovzniknutým Maďarským štátnym družstevným centrom; členské družstvá sa roku 1949 spojili s roľníckymi družstvami.
 34. Futura – Maďarské družstevné centrum pre obrat tovaru „Futura“ úč. spol., filiálka Družstevného strediska Hangya a Štátneho centrálného úverového družstva (OKH). Zriadili ho roku 1919, zaoberalo sa predovšetkým obchodovaním s obilím. Od druhej polovice tridsiatych rokov najväčší exportér obilia. Počas druhej svetovej vojny si vydobylo monopolnú si-

tuáciu. Po oslobodení (r. 1946) zaniklo, resp. splynulo s Poľnohospodárskym družstevným centrom.

35. Metesz – skratka pre Mezőgazdasági Termelőik Egyesült Szövetkezete / Zjednotené družstvo poľnohospodárskych výrobcov, filiálka OKH.
36. V súvislosti s ľudovými kolégiami pozri: A fényes szelek nemzedéke / Generácia jagavých vetrov. Népi kollégiumok 1939–1949. zv. I–II. (Red. a úv. László Kardos.) Budapest, 1980.

Židovská otázka v Maďarsku po roku 1944

1. Údaje Istvána Bibóa vzťahujúce na počet a straty Židov v Maďarsku sú nepresné. Podľa sčítania ľudu z roku 1941 predstavovala židovská populácia s počtom 725.005 občanov 4,94% celkového obyvateľstva krajiny. 400.981 Židov žilo v tzv. „trianonskom“ Maďarsku, a 324.026 židovských občanov žilo na územiach, ktoré boli v rokoch 1938–41 zo strany Československa, Juhoslávie a Rumunska pripojené späť k Maďarsku. V zmysle protizidovských zákonov sa približne ďalších 100 tisíc obyvateľov označilo za Židov, z ktorých 896.400 bývalo na území „trianonského“ Maďarska. Celkový počet Židov teda predstavoval 825.007 obyvateľov, z nich 490.621 obyvateľov žilo v „trianonskom“ Maďarsku. Počet židovských obyvateľov Budapešti dosiahol 246.803. Počas vojny, v dôsledku pracovných táborov, nemeckej okupácie, deportácií, koncentračných táborov a nyilašskej hrôzovlády zahynulo 564.507 Židov, z nich 297.621 z „trianonského“ Maďarska, 266.886 z prinavrátených území. L. Braham, Randol L.: The Politics of genocide. The Holocaust in Hungary. New York, 1981, II. zv. s. 1143–1144. (Ďalej len: L. Braham: The Politics of Genocide, ako aj: Jenő Lévai: Zsidósors Magyarországon / Židovský osud v Maďarsku, Magyar Téka, vydanie autora. [Budapest], 1948, s. 473 a ďalšie strany. Ďalej len: J. Lévai: Zsidósors Magyarországon.)
2. Z iniciatívy Alberta Bereczkého a časopisu Magyar Református Ébredés zvolali na 14.–17. augusta 1946 do Nyíregyházy reformovaných duchovných, presbyterov, učiteľov a iných cirkevných predstaviteľov, aby prerokovali otázky evanjelizácie, cirkevnepolitické a vnútropolitické problémy. Rokovanie malo takmer 350 účastníkov. Odznela na ňom nasledujúca výzva: „Pod farchyou zodpovednosti a kajajúc sa spolu s národom za viny a krivdy spáchané na Židoch, precitujeme hroznú bolesť, ktorou trpia pozostalí Židia nad neľudským odvlečením a hrozným vyvražďovaním svojich milovaných, a oneskorene síce, ale teraz už pred Bohom, sa maďarským Židom ospravedľujeme.“ (Országos Református Szabad Tanács / Celoštátna slobodná rada reformovanej cirkvi. – Nyíregyháza, 14.–17. augusta 1946. Budapest, 1946, s. 73.)
3. V súvislosti s protizidovským vyčíňaním oddielov bieleho teroru v rokoch

- 1919–20 pozri napr.: A határban a halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál naplójából / V chotári kosí smrť... Kapitoly z denníka Pála Prónaya. Red. a úvod Ágnes Szabó a Ervin Pamlényi. Budapest, 1963.
4. Prvý židovský zákon – 1938. XV. t.c. –, ktorého cudný názov znel: „O účinnjšom zabezpečovaní rovnováhy spoločnosti a hospodárskeho života“ schválila poslanecká snemovňa 18. mája 1938 a horná snemovňa 24. mája 1938. Pomerné zastúpenie Židov v ekonomickom a duchovnom živote krajiny obmedzil tento zákon na 20. percent. (Pozri: Magyar Törvénytár, články zákona z r. 1938. Budapest, s. 132–144.)
 5. Od septembra 1940, keď sa stal generál Ion Antonescu ministerským predsedom a zaviedol fašistickú diktatúru nemeckého typu, zmenila sa situácia aj v Rumunsku. Židov začali prenasledovať aj tam, zatvárali ich do giet a deportovali do Nemecka. Bližšie pozri: J. Lévai: Zsidósors Magyarországon, s. 64–66.
 6. Návrh na druhý židovský zákon – 1939. IV. tc. – s názvom O obmedzení židovskej expanzie vo verejnom živote a v ekonomike podala Imrédyho vláda 23. dec. 1938, poslanecká snemovňa ho schválila 28. apríla 1939, horná snemovňa 28. apríla 1939. Zákon nielenže ďalej redukoval (z 20 na 6 percent) pomerné zastúpenie Židov v hospodárskom, politickom a duchovnom živote, ale silne oklieštil aj ich občianske a politické práva. (Magyar Törvénytár. Články zákona z roku 1939. Budapest, 194, s. 129–149.) O okolnostiach prijatia židovských zákonov pozri: Magyarország története, 8. zväzok, s. 943–960; 982–985.
 7. Pracovné služby ustanovil zákon o národnej obrane – 1939. II. t.c. Podľa 230. paragrafu zákona mohli byť muži, ktorí boli neschopní ozbrojenej vojenskej služby, odvedení povinne do pracovnej služby. Zákon sa systematicky uplatňoval od r. 1940, a od r. 1941 posielali už prevažne zo Židov a z ľavicovo orientovaných jednotlivcov zostavené pracovné roty priamo na front, kde vykonávali najnebezpečnejšie a najľudskejšie úlohy. S 2. maďarskou armádou odvedli na front asi 50 tisíc ľudí na práce. Do 19. marca 1944 po nemeckú okupáciu vyvraždili v pracovných táborech 42 tisíc Židov. (Pozri: „Fegyvertelenül álltak az aknamezők...“ Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. / Neozbrojení stáli na mŕnových poliach... Dokumenty k dejinám pracovných služieb v Maďarsku. 1939–1945. Red. a úvod Elek Karsai. A Magyar Izraeliták Országos Képviselői kiadása. Budapest, 1962. I–II. zv.)
 8. Roku 1941 KEOKH (skratka názvu Celoštátneho ústredného úradu pre kontrolu cudzincov / Külföldieket Ellenőrző Országos Bizottság) – so súhlasom Bárdossyho vlády – dal internovať, odvlieť do Haliča a odovzdal Nemcom Židov hľadajúcich útočisko v Maďarsku, ktorí predtým dostali od Ministerstva vnútra právo azylu, no nemali maďarské štátne občianstvo. V mnohých prípadoch zadržali aj Židov s maďarským občian-

- stvom, ktorí svoje občianstvo nemohli potvrdiť, alebo prekázali miestnym úradom. V ukrajinskom mestečku Kamenci-Podoľskom – obsadenom Nemcami – ich zmasakrovali vojaci SS, viedenský policajti, maďarskí vojaci a ukrajinskí milicionári. (Pozri: J. Lévai: Židovský osud v Maďarsku, s. 41–42.)
9. Masové vraždy v Novom Sade a okolí mali okolo 1000 židovských obetí.
 10. *Vilmos Nagy Nagybacsoni* (1884–1976) – generálplukovník, minister obrany. Vojenskú akadémiu Ludovika absolvoval r. 1905. Účastník I. svetovej vojny, slúžil v generálnom štábe, resp. na Ministerstve obrany. V horthyovskej armáde plnil rozličné vysoké funkcie; od r. 1937 generálporučík. Od 24. sept. 1942 do 12. júna 1943 je minister obrany Kállayho vlády. V tejto funkcii sa za pomoci prozápadnej opozície (István Bethlen a spol.) usiloval o zmiernenie vplyvu nemeckej a nyliašskej krajnej pravice v maďarskej armáde. Veľa pomohol osobám internovaným v pracovných v táborech. Po nástupe Szálasiho k moci ho zatkli, na slobodu sa dostal koncom apríla 1945. Po oslobodení žil až do smrti v Pilišskej Čabe.
 11. Po roku 1941 už ďalší protizidovský zákon nenavrholi. Bibó mal zrejme na mysli nariadenia.
 12. Nariadenie o povinnom nosení žltej hviezdy schválili 31. marca 1944, do platnosti vstúpilo 5. apríla. Getá zriadili v Budapešti medzi 17. a 24. júnom 1944.
 13. Dňa 7. apríla 1944 vydalo Ministerstvo vnútra dôverné nariadenie o sústreďení Židov do zberných táborov. V polovici mája sa začali masové deportácie vidieckych Židov do Nemecka. Deportáciu budapeštianskych Židov – pod vplyvom domácich a medzinárodných protestov – 26. júna pozastavili. Z vtedajšieho územia krajiny počas nemeckej okupácie deportovali, zavraždili alebo inak likvidovali celkom 618.007 ľudí. Medzi nich patrilo 440 tisíc Židov, ktorí našli smrť v plynových komorách Osvienčimu. Z nemeckých koncentračných táborov sa do konca decembra 1945 vrátilo 116.500 osôb. Počas nacistickej okupácie sa asi 5.000 ľuďom podarilo ujsť do zahraničia, do neutrálnej krajiny. O tom, koľkí sa zo zachránených, resp. tých, ktorí ušli do zahraničia, nevrátili po oslobodení do Maďarska, nemáme spoľahlivé údaje. (R. Braham: Politics of Genocide, II. zv., s. 1143–1144.) Pozri aj: Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez / Obžaloba nacizmu. Dokumenty k dejinám prenasledovania Židov v Maďarsku. 19. apr. 1944 – 4. apr. 1945. Red.: Ilona Beneschofsky – Elek Karsai. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság Kiadása. Budapest, 1958, I–III. zv.
 14. Švédsky kráľ Gustáv V. telegramom z 30. júna 1944 a pápež Pius XII. posolstvom z 25. júna žiadali regenta Miklósa Horthyho o zásah vo veci zastavenia prenasledovania Židov. Prezídium Maďarskej evanjelickej cirkevnej univerzity a Všeobecný konvent reformovanej cirkvi obrátili sa

21. júna 1944 na ministerského predsedu Sztójajho spoločným memorandumom, v ktorom žiadali zastaviť deportácie, likvidáciu giet a zastaviť krutého zaobchádzanie s ľuďmi. Prímas Jusztinián Serédi pastierskym listom zo dňa 29. júna protestoval proti prenasledovaniu Židov a deportáciám, a žiadal príslušné orgány, aby ... „nariadenia spôsobujúce právnú ujmu čo najskôr napravili“. Bližšie pozri: Jenő Lévai: Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről / Sivá kniha o záchrane maďarských Židov (Budapest, b.r., [1946], s. 21–22, 31–68; tenže: Zsidósors Magyarországon, s. 183–202, 210., ako aj Albert Bereczky: A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen / Maďarský protestantizmus proti prenasledovaniu Židov. Református Traktátus Vállalat Kiadása. Budapest, 1945. (Ďalej len: A. Bereczky: A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen.)
15. Obliehanie mesta prežilo v Budapešti 119 tisíc Židov, 69 tisíc v gete, 25 tisíc v tzv. chránených domoch, 25 tisíc v úkrytoch. (J. Lévai: Zsidósors Magyarországon, s. 466; R. Brahm: The Politics of Genocide, II. zv., s. 1143.)
16. V parlamentných voľbách 28. a 29. mája 1939 získali krajne pravicové, nyliašské strany vystupujúce v znamení akčnej jednoty z 260 mandátov 49 (19,2%), t.j. na rozdiel od r. 1935 zvýšili počet svojich mandátov o 33. Počet mandátov sociálnodemokratickej strany však klesol z 11% na 5%, počet mandátov Nezávislej malorolníckej strany sa znížil z 22 na 14, t.j. o 6%.
17. Podľa údajov R. Brahma žilo na území dnešného Maďarska k 31. dec. 1945 okolo 190 tisíc Židov. (L. Brahm: The Politics of Genocide, II. zv., s. 1143.) Podľa odhadu Jenőa Lévaiho vojnu prežilo o 5 tisíc Židov viac. (J. Lévai: Zsidósors Magyarországon, s. 466.)
18. Počas druhej svetovej vojny ušlo z okolitých krajín – najmä z Poľska – do Maďarska veľa Židov. Tých, ktorí nedostali občianstvo, roku 1941 internovali a neskôr odovzdali Nemcom. Preto bolo pre nich získanie maďarského občianstva životne dôležité. Pozri ešte poznámku č. 8 tejto štúdie.
19. Zákon 1941. XV. tc. nazývali zákonom o hanobení rasy, resp. zákonom na ochranu rasy, ktorý zakazoval manželstvá medzi Židmi a Nežidmi.
20. Bližšie pozri: J. Lévai: Zsidósors Magyarországon, s. 30 a ďalšie strany; A. Bereczky: A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen, s. 7–9.
21. Okrem iného pozri: Dezső Szabó: Az antijudaizmus bírálata. / Kritika antijudaizmu. Szabó Dezső újabb művei, 39. füzet. Budapest, 1938 (ďalej len: Füzetek); tenže: A háború és a magyar szellemi élet / Vojna a maďarský duchovný život. Füzetek, 57. Budapest, marec 1940; tenže: A bánya mélye felé. 1. A magyar nihilizmus. 2. A magyar öntudat, a magyar élet-hit tényei. / Do hĺbky bane. 1. Maďarský nihilizmus. 2. Fakty maďarského sebedomia, maďarskej viery v život. Füzetek, 59. Budapest, jún 1940; tenže: Elkergetett istenek. III. (Liberalizmus). / Odohnaní bohovia. III.,

- Füzetek, 53. Budapest, febr. 1941; tenže: Elkergetett istenek. IV. (Demokrácia) / Odohnaní bohovia. IV. Füzetek, 64. Budapest, marec 1941; tenže: A parasztp probléma és az irodalom. / Rolnícky problém a literatúra. Füzetek, 68. Budapest, júl 1941; tenže: Széchenyi évfordulója / Széchenyiho jubileum. Füzetek, 71. Budapest, okt. 1941; tenže: A Mélymagyarhoz / Presvedčenému Maďarovi. Füzetek, 78. Budapest, máj 1942. Bližšie pozri: Gyula Juhász: A barbár hullám (A magyar szellemi élet s a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt. 1938–1944) / Barbarská vlna (Maďarský duchovný život a židovská otázka pred druhou svetovou vojnou a po nej. 1938–1944.) Új Írás, júl 1984, s. 70–71.
22. Samostatný židovský štát Izrael vznikol 4. mája 1948. Pozri ešte poznámku č. 38.
23. Erik L. Molnár: A zsidókérdés Magyarországon. / Židovská otázka v Maďarsku. Prednáška Erika Molnára z 18. apríla 1946; diskutoval: Jenő Katona. Budapest, 1946. (Politická akadémia MKS, s. 11.)
24. Pozri: Siegmund Freud: Mózes és az egyistenhit. / Mojžiš a monoteizmus. Budapest, 1946, s. 181–188.
25. Prvé protižidovské zákony odhlasoval ríšsky snem v septembri 1935. Tieto zákony pozbavili Židov štátneho občianstva, politických práv, zakázali manželstvá medzi nemeckými a židovskými štátnymi občanmi, dokonca aj pohlavný styk medzi nimi; predpísali, že Židia nesmú vo svojej domácnosti zamestnať „árijské“ ženy mladšie ako 35 rokov. Splnomocnili vládu, aby otázky súvisiace so Židmi riešila prostredníctvom nariadení.
26. Patriarcha Abrahám, od ktorého podľa Biblie pochádza židovský národ.
27. Parsista – hinduistický nasledovník indického zoroastrizmu. Ich predkovia opustili Perziu ešte v 18. storočí. Dnes žijú v Bombayi a na jeho okolí.
28. Nestorián – prívrženc heretického náboženstva, tzv. nestorianizmu; meno podľa carhradského patriarchu Nestoria (428–431). Nestorianizmus vznikol v 5. storočí v Sýrii; rozšíril sa na Blízkom Východe, v Strednej Ázii, Indii a v západnej časti Číny. Podľa učenia nestorianizmu Ježiš nie je Boh, ale ľudská bytosť, ktorá však božskú podstatu nosí v sebe. Je to v rozpore s dogmatikou katolíckej cirkvi, a už veľmi skoro, r. 431 na efezskom koncile to označili za herezu. V Sýrii a v Kurdistane (Irán) žijú nestoriáni ešte i v súčasnosti.
29. Kopti – raní egyptskí katolíci, resp. ich potomkovia. Koptská cirkev sa od katolíckej cirkvi odtrhla r. 451; riadi ju zbor biskupov na čele s káhirským patriarchom. Koptské cirkevné obrady majú množstvo prvkov židovského a mohamedánskeho pôvodu.
30. K židovskej emancipácii v Maďarsku – k občianskemu zrovnoprávneniu maďarských Židov – došlo po rakúsko-uhorskom vyrovaní. V XVII. článku zákona z roku 1867 sa konštatuje: 1.&. Izraelitskí občania krajiny sú rovnoprávni s kresťanskými občanmi pri uplatňovaní každého občianske-

- ho a politického práva. 2.&. Súčasne sa rušia všetky zákony, zvyky alebo nariadenia, ktoré sú v rozpore s týmto zákonom." (Magyar Törvénytár / Maďarský zákonník. Články zákona z rokov 1836–1868. Budapest, 1896, s. 354.)
31. *Károly Pap* (1897–1945) – spisovateľ, jeden z majstrov modernej maďarskej prózy. Pochádzal z konzervatívnej židovskej kňazskej rodiny (jeho otec bol významný literárny historik, rabín v Šoproni.) Účastník prvej svetovej vojny. Počas Republiky rád vstúpil do Červenej armády, za čo ho neskôr uväznili. Roku 1926 získal ocenenie v konkurze na poviedku, ktorý vypísal časopis *Nyugat*; vďaka tomu na seba upozornil. Pod vplyvom silnejúceho antisemitizmu a rastúcej fašistickej hrozby sa vo svojich novelách, románoch, drámach a publicistike venoval osudovým otázkam maďarských Židov, ku ktorým sa vedome hlásil. V známej štúdií „Židovské rany a hriechy“ (1935) – z ktorej cituje Bibó – rozvíja svoj názor o asimilácii Židov.
 32. Neuchâtelčania – obyvatelia švajčiarskeho mestečka Neuchâtel.
 33. Wallisania – Wallis: nemecký názov švajčiarskeho kantónu Valais. Wallisania: Švajčiari žijúci v tomto kantóne.
 34. Obyvatelia Normanských ostrovov. Normanské ostrovy sa nachádzajú v kanáli La Manche. Súostrovie patrí prevažne Anglicku.
 35. Obyvatelia ostrova Feröer – ostrov Feröer patrí k Dánsku.
 36. Roku 1672, v čase kniežata Mihálya Apafiho I. presídliho sa z Moldavska do Sedmohradska asi tritisíc arménskych rodín. Ich najvýznamnejšími mestami boli Szamosújvár a Erzsébetváros (dnes v Rumunsku), ktoré neskôr dostali aj titul slobodného kráľovského mesta. Arméni okrem svojho bydliska nesmeli kupovať pozemky, preto sa orientovali najmä na obchodnícke, cirkevné, vojenské a lekárske povolania. Sedmohradský parlament im poskytol domovské právo r. 1840; úplnú občiansku rovnoprávnosť však získali až prostredníctvom zákonov z r. 1848.
 37. Jazyk jidiš – pôvodne jazyk východných, najmä poľských a ruských Židov, ktorý sa z nemeckých, slovanských, hebrejských prvkov sformoval do samostatného jazyka. V USA a inde je i dnes materinským jazykom Židov.
 38. Palestína sa po rozpade Otomanskej ríše r. 1922 – z poverenia Spojených národov – dostala pod kontrolu Anglicka. Odrhnutie Palestíny uznalo Turecko Lausanským mierom (24. júla 1923). Sťahovanie Židov do Palestíny začalo sa už po I. svetovej vojne, čo podporovalo aj Anglicko s podmienkou, že prisťahovalci budú rešpektovať práva arabského obyvateľstva. Napriek tomu čoskoro došlo ku krvavým nepokojom medzi novými prisťahovalcami a miestnymi obyvateľmi. Po II. svetovej vojne nabralo židovské prisťahovalectvo novú dynamiku, a v oblasti rástlo napätie. Anglicko nebolo schopné palestínsku otázku vyriešiť, a tak ho za podpo-

- ry Spojených štátov predložilo OSN. Valné zhromaždenie OSN 29. nov. 1947 zbavilo Anglicko mandátu, a rozhodlo, že na území Palestíny vzniknú dva samostatné, hoci hospodársky jednotné štáty, pričom Jeruzalem a jeho okolie mali ostať pod priamym dozorom OSN. Spojené štáty a Sovietsky zväz hlasovali za tento návrh, Anglicko sa zdržalo, kým nezávislé arabské štáty hlasovali proti nemu. Arabské štáty chceli, aby Palestína patrila iba Arabom. 14. mája 1948 Anglicko zložilo mandát, anglický splnomocnenec odcestoval, a palestínsky židovský ústavotvorný snem ešte v ten deň proklamoval vznik židovského štátu. Predsedom dočasnej vlády sa stal David Ben Gurion (1886–1973), dočasnou hlavou štátu sa stal biochemik – vodca sionistickej organizácie Jewish Agency Chájim Weizmann (1874–1952). Vládu Bena Guriona ako prvý uznal Sovietsky zväz (17. mája 1948.) Už po rozhodnutí OSN došlo k ozbrojeným zrážkam medzi Arabmi a Židmi, ako aj medzi miestnymi obyvateľmi a britským vojskom. Po vzniku Izraela vojská Arabskej ligy (Egypt, Jordánsko, Libanon, Saudská Arábia a Sýria) zaútočili na nový štát, ale utrpeli vojenskú porážku. Prostredníctvom OSN na jar a v lete 1949 všetkých päť arabských štátov uzavrelo s Izraelom prímerie, no jeho diplomatické uznanie odmietli. Po založení štátu a neskôr v dôsledku ozbrojených nepokojov utieklo z Izraela asi 1 milión miestnych arabských obyvateľov; ich osud nie je vyriešený dodnes. Dňa 11. mája 1949 prijali Izrael do OSN.
39. Nepodarilo sa nám zistiť, na ktorý článok Dezsőa Szabóa sa Bibó odvoláva. Podobný text sa nachádza v knihe D. Szabóa: *Az egész látóhatár. Tanulmányok. / Celý horizont. Štúdie.* Budapest, (1939), zv. I., s. 150–151 a II., s. 221.
 40. Cirkevnopolitické zákony – zákony upriamené na rozluku štátu a cirkvi. V rokoch 1894–95 boli napriek protestu a odporu časti cirkvi, vysokého kléru a aristokracie prijaté. Tieto zákony o.i. vyhlásili občiansky sobáš za povinný (1894. XXX.t.c.), zaviedli štátnu matriku (1894. XXXII. tc.) a zabezpečili rovnoprávnosť vyznaní a slobodu náboženstva (1895. XLII. t.c.). O cirkevnopolitických zápasoch bližšie pozri: *Magyarország története.* VII. zv., s. 73–107.
 41. Podľa údajov OSN sa v rokoch 1945–1949 vysťahovalo z Maďarska do Palestíny, resp. Izraela celkom 14.700 osôb. (Demographic Yearbook. 1949–195. United Nations. Second issue. New York, 1950, s. 475., 477.)
 42. Ludové súdy odsúdili od februára 1945 do apríla 1950 58.388 vojnových zločincov a zločínov proti ľudu; nie sú presné údaje o tom, koľkých odsúdili pre krutosť spáchanú na Židoch, no ich počet bol zrejme veľmi vysoký.
 43. Po páde Republiky rád od jesene 1919 do leta 1920 v oblasti medzi Dunajom a Tisou, najmä na usadlostiach okolo Kecskemétu vyčíňali prevažne z bohatých roľníkov pozostávajúce teroristické bandy. Ich vodcom bol dôstojník Iván Héjjas (1890–1950), do jeho okruhu patril okrem iných

smutne preslávený Mihály Francia Kiss (1887–1957). V novembri 1919 uskutočnili masakru v obciach Izsák a Orgovány, kde zavraždili 60 ľavicovo orientovaných osôb, medzi nimi aj Židov.

44. 21. mája 1946 vyprovokoval v Kunmadarasi (Szolnocká župa) istý bývalý inštruktor mládežníckej organizácie Levente a jeho druhovia svojou antisemitskou demagógiou masovú bitku. Rozšírili nepravdivé obvinenie, že židovská obec chystajúca sa na vysviacku kostola zabila dve deti, ktoré sa niekoľko dní predtým zatúlali z dediny. Rozvášnený dav zabil dvoch ľudí a 18 osôb zranil. 26. júla 1946 odsúdil ľudový súd troch provokatérov na smrť, ich štyroch spolupáchateľov na doživotné nútené práce.
45. 30. júla a 1. augusta 1946 došlo k masovým nepokojom v Miškovci, ktoré vyústili do lynčovania. Dva dni predtým polícia v Miškovci zadržala pre podozrenie z čierneho obchodu s múkou Sándora Rejtőa, majiteľa miškoveckého mlynu Flórián, a Ernőa Jungreisza, vedúceho mlyna, a oboch na druhý deň internovala. O ich zadržaní informovala aj miestna tlač. Dňa 30. júla zorganizovali diósgyőrski robotníci demonstráciu proti šmelinárom a na podporu nových peňazí, forintu. Dav smerujúci do mesta sa náhodou stretol s dvoma zadržanými, ktorých práve – električkou – odvážali do internačného tábora. Rejtőa a Jungreisza odprevadil dav do Miškovca, pred radnicu. Nálada davu sa však – pod vplyvom štvania pracíkových, reakčných a nezodpovedných živlov – zmenila, a vášne dostali zelenú. Sándora Rejtőa sa policajným dôstojníkom podarilo vyslobodiť a pomocou sovietskych vojakov odviezť do nemocnice, takže ostal nažive. Ernőa Jungreisza však dobili na smrť. Polícia z páchatelov mnohých zatkla. Vedúci vyšetrovateľ, policajný nadporučík židovského pôvodu Arthur Fogarasi, a dvaja ďalší vyšetrojúci počas výsluchu dvoch podozrivých vyfackali. Po rozšírení tejto správy vypukla na druhý deň ďalšia demonstrácia; pobúrený dav obsadil políciu, ťažko zranil Fogarasiho, ktorý na druhý deň v nemocnici zraneniam podľahol. (On teda nebol kapitalista, ale policajný dôstojník.) V súvislosti s týmito udalosťami polícia zadržala 18 osôb, a ich prípad neskôr odovzdala ľudovej prokuratúre. Podľa informácie, ktorú Budapeštianske policajné prezídium poskytlo tlači: „...šlo v oboch prípadoch o lynčovanie a nie o program. Skutočnosť, že obeťami lynčovania boli Židia, je číra náhoda. Prvý deň sa nevyskytli takmer žiadne antisemitské prejavy, a aj vo štvrtok zazneli iba miestami, zo strany jednej-dvoch osôb”. (Pozri: Szabad Nép, 5. sept. 1946.)
46. Nepodarilo sa nám zistiť, čo mal István Bibó na mysli. Faktom je, že už aj pred voľbami roku 1947 sa na niekoľkých miestach vyskytli antisemitské prejavy.
47. Dočasná vláda anulovala 17. marca 1945 všetky predchádzajúce právne predpisy, zákony a nariadenia týkajúce sa Židov.

Niekoľko doplnujúcich poznámok k židovskej otázke

1. *Sebestyén Molnár* – pseudonym, totožný so sociálnodemokratickým politikom Sándorom Millokom (1887–1959). (Pozri: Archív OSZK – Štátnej Széchenyiho knižnice. Fond 163. List Sándora Milloka Imre Csécsy-mu, január 1949. – Podľa informácie Jánoša Vargu F.) – Millok bol robotníkom na Južnej železnici, neskôr sa stal úradníkom, od roku 1914 je členom SDS, od roku 1917 členom odborovej organizácie pracovníkov v doprave. V roku 1918–19 je jedným z vedúcich funkcionárov Zväzu železničiarov. Bol aktívny v sociálnodemokratickom hnutí. Od mája 1941 do 19. marca 1944 bol zodpovedným redaktorom denníka Népszava. Po nemeckej okupácii ho odviekli do Mauthausenu, odkiaľ sa vrátil v máji 1945. Od augusta 1945 do januára 1947 je náhradným členom stranického vedenia SDS. Delegovali ho do Dočasného parlamentu, neskôr sa stal členom aj parlamentu zvoleného 4. nov. 1945. Je štátnym tajomníkom predsedníctva vlády, vládnym komisárom pre návraty do vlasti. (od sept. 1945 do marca 1946), potom predsedom BESZKÁRTU (skratka pre Budapest Székesfőváros Közlekedési Rt. – Budapeštianska dopravná úč. spol.). Spojenie dvoch robotníckych strán pokladal za predčasné, preto ho v marci 1948 vylúčili zo SDS. Odišiel z politického života. Jeho polemický článok pozri: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után / Židovská otázka v Maďarsku po roku 1944. Huszadik Század, XXXVII., č. 1. (Február – marec 1949), s. 40–47.

Edičná a bibliografická poznámka

- O európskej rovnováhe a miery* (Az európai egyensúlyról és békéről). Bibó István: Válogatott tanulmányok. Első kötet. 1935–1944. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1986, s. 295–485 a s. 552–637.
Z tejto rozsiahlej štúdie sme do výberu nezaradili III. kapitolu I. zväzku s názvom Franciaország félelme és az olasz önbizalom betegsége (Strach Francúzska a nemoc talianskej sebadôvery).
- Bieda východoeurópskych malých štátov* (A kelet-európai kisállamok nyomorúsága). Bibó István: Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1986, s. 185–265.
- Mierová zmluva a maďarská demokracia* (A békeszerződés és a magyar demokracia). Bibó István: Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1986, s. 267–296.
- Rozdelenie štátnej moci kedysi a dnes* (Inauguračná reč v Akadémii 13. januára 1947). (Az államhatalmak elválasztása egykor és most. Akadémiai székfoglaló 1947. január 13-án.) Bibó István: Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1986, s. 367–397.
- Kritiky a apológia princípju samourčenia* (Az önrendelkezési elv kritikája és apológiája). Bibó István: Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet. 1935–1979. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1990, s. 343–390.
Táto štúdia je súčasťou rozsiahlejšieho textu s názvom A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. (Ochrnutosť medzinárodného spoločenstva štátov a liek proti tejto ochrnutosti. Samourčenie zhoda veľmocenská, politická arbitráž), ktorý má štyri hlavné časti a šestnásť kapitol. Do nášho výberu sme zaradili 5. a 6. kapitolu II. časti.
- Zdeforovaná maďarská mentalita, bezvýchodiskové maďarské dejiny* (Eltorzult magyar alkant, zsákutcás magyar történelem). Bibó István: Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1986, s. 569–619.
- Židovská otázka po roku 1944* (Zsidókérdés Magyarországon 1944 után). – *Niekoľko doplnkov k židovskej otázke* (Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről). Bibó István: Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945–1949. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1986, s. 621–809.
- Náčrt 27.–29. októbra 1956* (Fogalmazvány 1956. október 27–29.). Bibó István: Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet. 1935–1979. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1990, s. 139–156.
- Memorandum. Situácia Maďarska a svetová situácia* (Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet). Bibó István: Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet. 1935–1979. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1990, s. 213–238.

DOSLOV

Osud stredoEurópskeho intelektuála

Keď istý maďarský denník priniesol v máji 1979 viac ako stručnú správu, že „István Bibó, penzionovaný referent knižnice Ústredného štatistického úradu, v šesťdesiatom ôsmom roku svojho života zomrel“, iba málo čitateľov si uvedomilo, že odišiel jeden z najväčších maďarských mysliteľov 20. storočia, ba možno celých maďarských duchovných dejín. Málo aj preto, že meno Istvána Bibóa počas jeho života sa spomínalo v Maďarsku len zriedkakedy. Na Slovensku o ňom nebolo chýru, v strednej Európe sa o ňom donedávna takmer vôbec nevedelo napriek tomu, že priam stelesňoval jej problémy.

István Bibó, intelektuál, filozof práva, politológ, historik, spoločenský vedec v pravom zmysle slova; ale i štátny úradník a štátnik, verejný činiteľ; človek neopakovateľného osudu. Pochádzal z takzvanej strednej, inteligentskej vrstvy, v ktorej sa ctili konzervatívne tradície, jej potomkovia však mali blízko aj k liberálnej, ba ľavicovej orientácii, čo v Maďarsku tých čias znamenalo nielen kritický vzťah k Horthyho režimu a jeho feudálnym prežitkom či nacionalisticko-iredentistickým resentimentom. Z takejto pozície nebolo síce ďaleko k ľavicovému postoju, ale nie v zmysle ortodoxných bolševických názorov, ktoré napríklad po roku 1945 tak veľmi pohltili aj osvietenějších slovenských či českých ľavicových intelektuálov. Aj Bibó preto mohol mať blízko k ľavicci, ale nie k tej bolševickej. Bol skôr liberál, prívrženec tretej cesty, antinacionalista, no vlastenec, antikomunista aj antikapitalista rovnako, hlavne však konzekventný zástanca demokracie a právneho štátu. To všetko ho v konečnom dôsledku oddeľovalo a oslišovalo nielen od

komunistov, od ľavice, ale najmä od pravice a nacionalistov zvlášť. Takýto postoj v Maďarsku nebol nikdy masový, skôr – ojedinelý.

V čase, keď s neobyčajnou frekvenciou uverejšoval István Bibó svoje štúdie, eseje, úvahy (sám priznával, že vlastne „žil od roku 1945 do roku 1948“), akoby sa im v ostrom politickom zápase o moc nedostávalo primeraného sluchu, a v okolitých štátoch, ktorých sa jeho uvažovanie nesporne dotýkalo tiež inšpiratívne, rezonancia chýbala úplne. Všetci boli zaujatí aktuálnymi politickými aj medzinárodnými otázkami. A pritom Bibóove texty (vychádzali najmä časopisecky) obsahovali síce netradičné účtovanie najmä s aktuálnou minulosťou, ale predovšetkým mali podstatnú dimenziu strategickú, ďalekoperektívnu. Nevyjadroval v nich chvíľkové partikulárne záujmy či ciele, preto si ho – okrem ojedinelých prívržencov – nemohol nikto, žiadna strana či iné zoskupenie prisvojiť. Jeho celoživotným údelom (aj vtedy, keď na chvíľu mohol transparentne ovplyvniť verejný život) bola – *osamelosť*. Hoci bol predestinovaný na profesorskú katedru (pôsobil na nej pár semestrov) takisto ako na post verejného činiteľa (ministrom bol roku 1956 dva dni!), fakticky od roku 1948 do smrti bol vo svojej vlasti vyše tridsaťročie persona non grata so všetkým, čo takýto štatút obnáša (vrátane zákazu publikovať, jeho dielo sa vrátilo domov najprv cez zahraničie).

Spomínané trojročie, ktoré Bibó strávil vo funkcii štátneho úradníka a profesora, znamená z hľadiska jeho intelektuálneho zástoja nepochybný vrchol. Bibó na rozdiel od mnohých stredo európskych intelektuálov totiž nepodľahol v tomto hektickom čase zvodom straníckej politiky. Práve v tomto čase však považoval za nesmierne dôležité vybudovanie demokratických inštitúcií, zavedenie pravidiel do demokratickej samosprávy a administratívy, čo všetko malo v Maďarsku zabrániť reštaurovaniu tak pravicového ako ľavicového extrémizmu. Bibóove nastolenie otázky „oslobodenia“ znamená otvorenie možnosti tretej cesty – spojenia slobody a socializmu či sociálne spravodlivého štátu. V diskusií k jeho štúdiu z roku 1945 o kríze maďarskej demokracie sa priznáva, že „hľadá celkom zjavne strednú cestu medzi anglosaskou a sovietskou demokraciou“. Oveľa skôr ako československí reformní komunisti či talianski eurokomunisti mal Bibó ilúzie o spojení slobody a socializmu, o tretej ceste, ktorej – ukázalo sa – niet. Maďarsko sa roku 1945 aj roku 1956 pokúsilo o pluralitnú demokraciu. Oba pokusy stroskotali. Bibó vedel, že historickým východiskom každej veľkej demokracie je revo-

lúcia, ale zároveň vedel, že takáto revolúcia sa v Maďarsku ešte nezavrhla. Tretia cesta sa teda nekonala. Nemohla sa konať.

Ani v roku 1956, kedy Bibó prijal štatút politika. So všetkými rizikami, ale najmä konzekvenciami intelektuála, ktorý sa v prelomových chvíľach chciac-nechciac stáva praktickým politikom. Intelektuála, ktorý sa musí – rozhodnúť a prijať výzvu politiky.

György Konrád opisuje zdanlivo bizarnú situáciu, v ktorej sa ocitol štátny minister István Bibó 4. novembra 1956: zostal na svojom pracovisku, v budove parlamentu, z ktorého sa už každý, komu bol život milý, vzdialil. Sadol si za písací stôl a formuloval svoje myšlienky o situácii, ktorá bola dôsledkom sovietskej intervencie. Keď sovietski vojaci vstúpili do jeho pracovne, videli, že pracuje, opýtali sa, kto je. Som minister, odpovedal Bibó tak pokojne, že vojaci o tom nemohli pochybovať. Keďže bol zaujatý prácou, potichu odišli. Keď Bibó svoju prácu skončil, odišiel na západné veľvyslanectvá a požiadal príslušných diplomatov, aby doručili jeho vyhlásenie Valnému zhromaždeniu OSN. Bibóove správanie sa v parlamente však nie je náhodnou kuriozitou, je prirodzeným gestom intelektuála; nechcel ním zvíťaziť, chcel – osloviť, vyjadriť základný postoj intelektuála. K takémuto gestu bola možno potrebná istá naivita, ale naivita veľkosti, hovorí György Konrád. Bibó nebol chýrnym politik, ani revolucionár, svoju prácu však odvieďol s pokojom korektného revolucionára. Nie zbraňou, iba slovom – proti zbraňam. Jeden človek tu zverejnil svoju pravdu proti najväčšej veľmoci bez jedinej štylistickej chybičky. To sa málokomu pritrafí, pripomína Konrád, málokto zbadá, že ide o rozhodujúcu chvíľu. Lebo isto, aj iní boli ministri, ale nie v ľudoprázdnom parlamente a na ministerskom kresle. Neradil sa s nikým, iba so svojim svedomím, text písal vo svojom mene, hoci isto vedel, že mnohí myslia aj cítia rovnako. A písal ho aj so silným budúcnostným rozmerom (ako ostatne väčšinu svojich textov). Navyše, Bibó, dôsledný zástanca duchovnej slobody, bytostný demokrat, vedel, čo znamená pre neho „nemať *strach*“, preto hlásal, že byť demokratom znamená predovšetkým nebať sa, nemohol sa svojho kréda nedržať vždy a všade (aj v nasledujúcom čase po zmarenej revolúcii – vo väzení). Odstrániť strach z vedomia jednotlivca takisto ako spoločenstva bolo nespochybniteľnou podmienkou demokracie, *demokratického pocitu*. Nie nadarmo Miklós Mészöly tieto dve slová – strach a demokratický pocit – považuje za kľúčové slová Bibóovho slovníka.

Pridať k nim by bolo možné ešte pojmy ako *morálka*, *spoločenstvo* (s politickou, to jest národnou intenciou), *demokracia* vôbec. Nie náhodou sa národné spoločenstvo pre Bibóa uskutočňuje slobodne, slobodný človek a slobodné spoločenstvo sú spojené nádoby. Tam totiž, kde nevznikne demokracia, kde sa neuplatní individuálna sloboda a národná nezávislosť, tam nevznikne skutočný národ, tam nevznikne skutočné spoločenstvo – to je Bibóovo krédo.

Inšpiratívnosť Bibóovho myšlienkového odkazu bola nielen v tom, aké nové idey, poznatky, pravdy prinášal, ale i v tom, aké problémy, otázky nastoľoval. A nezanedbateľne i v tom, kedy ich nastoľoval. Bolo to o to inšpiratívnejšie, že Bibó zatínal do živých, priam nezahojených problémov minulosti, tej minulosti, ktorá ešte naplno žila vo vedomí súčasníkov a mala, a ukazuje sa, že má, dosah priam strategický. Boli to problémy antidemokratickej maďarskej samosprávy takisto ako biedy malých východoeurópskych štátov či krízy demokracie, nikdy definitívne nezodpovedanej židovskej otázky či nedopovedaných a pokrivených maďarských dejín. Bibó vedel, že každý sa musí zamyslieť, *kriticky* zamyslieť nad svojimi vlastnými dejinami predovšetkým tak, že bude načúvať i hlasu tých druhých – susedov najmä. Lebo „skutočná demokracia a skutočné zmierenie medzi stredoeurópskymi národmi zavládne až vtedy, keď prvý raz spoločne pochopia a pomenujú svoje vlastné, vzájomné spustnutie”. Bibó bol jeden z nemnohých maďarských intelektuálov, ktorí sa po roku 1945 zamýšľali nad širšími súvislosťami maďarskej skutočnosti, cez reflexiu maďarského antisemitizmu, antidemokratizmu, nacionalizmu, autoritárstva sa chcel dopátrať, prečo bola maďarská mentalita zdeformovaná, prečo boli maďarské dejiny bezvýchodiskové, prečo Maďari v rozhodujúcich chvíľach svojho života, najmä v rokoch 1914–1920 a 1938–1944 prejavili „osudovú neschopnosť pochopiť skutočné danosti vlastnej situácie a úlohy, ktoré z toho vyplývajú”, prečo sa v dvoch vojnách postavili na zlú stranu (čo inak urobili, pravdaže, aj iní), prečo nepovolali k moci tých, ktorí by správne objavili ich potreby, záujmy aj budúcnosť.

Na tieto aj iné vzrušujúce otázky hľadá Bibó pokojné, korektné odpovede, nezastierajúc ich naliehavosť, aktuálnosť. Bibóove úvahy, aj pre ich strategickú dimenziu, nadobúdajú preto naozaj neraz na novej časovosti. Geopolitické zosuvy 20. storočia, v ktorých epicentre stála často stredná a východná Európa, od Sarajeva roku 1914 po Sarajevo dnešných dní, dávajú za pravdu Bibóovmu konštatovaniu, že „pre neuspo-

riadané otázky tohto regiónu vypukla v priebehu tridsiatich rokov už druhá svetová vojna”, ale nie sú ďaleko od pravdy ani jeho prognózy spríed polstoročia, podľa ktorých „ak vypukne tretia svetová vojna, sotva vypukne inde ako na tomto území”.

Keď István Bibó uvažoval o biede malých východoeurópskych štátov, pokúsil sa o hľadanie východísk z tejto biedy v čase, keď sa vlastne iba začínali mierové rozhovory, ktoré viedli k parížskej zmluve z roku 1947. Bibóovým cieľom bolo, aby mierová zmluva nebola diktátom ako po prvej svetovej vojne trianonská, ale aby vznikla vyjednávaním. Za najdôležitejší problém považoval, prirodzene, určenie hraníc. Nemal ilúzie a vedel, že Maďarsko nedosiahne svoj sen, garantovanie etnických hraníc, hoci v tom čase vážne uvažovalo o tom, že s Rumunskom by zmenu trianonských hraníc dosiahlo (voči víťaznému Československu a Južoslávii šance na čosi podobné neboli). Bibó v spomínanej štúdií (vyšla aj v knižnej podobe) hovorí, že všetky tri analyzované štáty (Maďarsko, Poľsko, Československo) si nárokovali historické územie, lenže sám vidí, že v československom prípade to neplatí úplne, presnejšie, že to platí iba pre Česko; Slovensko malo etnické dôvody, čím vlastne avizoval chystané presídľovanie. Podľa Bibóa už principiálna báza vzniku Československa po roku 1918 bola protirečivá: „české územia spájala s novým štátom historická a etnická kontinuita, nemecké územia mali k nemu historický, ale nie etnický vzťah, slovenské územia sa s ním spájali na princípe etnického, ale nie historického vzťahu, kým maďarské územia nemali k nemu ani historický, ani etnický vzťah”. Takýto heterogénny komplex zjednotiť a udržať znamenalo aj po vojne nejednoduchú geopolitickú úlohu pre českých a slovenských politikov. Bibó, ktorý s istými obavami sledoval povojnové možnosti usporiadania strednej Európy násilnou migráciou obyvateľstva, československú politiku preto charakterizoval tak, že vytyčuje „program vysídlenia všetkých neslovanských menšín. Je to šialenstvo, ktoré však má systém: Česi chcú pre seba demokraciu, pre krajinu chcú pokoj od národností, no súčasne si želajú aj neporušenú územnú podstatu, čiže *všetko naraz*”. Vo veci Nemcov učinili veľmoci tejto politike zadosť, vo veci Maďarov sa našlo polovičaté riešenie (výmena obyvateľstva, zatknutá aj v parížskej zmluve); polovičaté, ale nie kompromisné, ktoré sa skončilo aj tak na slepej koľaji. Sub specie nasledujúceho polstoročia však netreba veľa pridávať ani k Bibóovým slovám z roku 1946, podľa ktorých „okolo tohto problému sa začínajú črtať obrysy závažnej

európskej krízy, a je veľmi otázne, či myšlienka stopercentnej nedotknuteľnosti územnej podstaty stojí v konečnom dôsledku Československu za to, aby sa kvôli nej stalo jedným z protagonistov tejto krízy „svedomia“. Pripomeňme, že takmer polstoročie po týchto konštatovaniach sa Česi nedokážu vyrovnáť s menšinou, ktorá v Čechách už toľký istý čas nežije – so sudetskými Nemcami. Sedemdesiat percent Čechov zastáva voči nim (napriek neprítomnosti) tvrdý postoj. Na Slovensku analogický postoj k maďarskej – existujúcej! – menšine zastáva dnes štyridsať percent Slovákov!

István Bibó nešetří susedov, ale nešetří ani svojich. Sústavne im pripomína, že svet maďarskej stavovskej spoločnosti zanikol, že ilúzie o zachovaní historického Uhorska sú márne, ale i to, že krajina sa na sklonku druhej svetovej vojny ukázala ako neschopná odporu, bez kolektívneho ducha, vlastne reakčná. Bibó svojim rodákom nekompromisne pripomína, že vždy predkladali účet v nenáležitej chvíli: po roku 1849, medzi dvoma vojnami, najmä v rokoch 1939–1941, kolaborujúc s fašistickým Nemeckom, kým Československo aj Poľsko podľa neho prichádzali so svojimi požiadavkami vždy vo vhodnom čase. Maďarsko sa „nedokázalo rozlúčiť s vidinou historického veľkého Uhorska a čoraz väčšmi sa utvrdzovalo v presvedčení, že Európa mu spôsobila ťažkú krivdu“. Táto asynchrónnosť nastoľovania historických požiadaviek zapríčinila, že kým Maďarsko nemohlo rátať s tým, aby dostalo svoje etnické hranice, „Česi prostredníctvom medzinárodnej pomoci zbavujú celé svoje historické územie národností a Poľsko dostáva za stratenú historickú oblasť náhradné územie, ktoré je podobným spôsobom zbavené národností“. Všetky tieto a ďalšie otrasy pochádzali podľa Bibóa z bolestnej a ťažkej podstaty konštituovania národov v strednej a východnej Európe.

Hoci menšinová otázka je kľúčovou otázkou stability strednej Európy, Bibó ju neposudzuje len striktno utilitárne, ale priamo strategicky, keď sa nazdáva, že väčšinový národ by mal menšine poskytovať maximálne možnosti a z vlastnej iniciatívy by mal uskutočňovať najodvážnejšie menšinové požiadavky, čím, pravdaže, zároveň „berie na seba aj riziko odtrhnutia, čiže robí politiku anglického domína“. Bibó vie, že v tomto prostredí to ešte dlho bude existenciálna jazyková otázka, ktorá sa môže zmeniť na jazykovú vojnu; v jej podloží je útlak menšín a ich krivdy, psychický stav existenciálneho strachu o prežitie. To všetko je stav, ktorý, žiaľ, vylučuje použitie zdravého rozumu. Nie je

zanedbateľné v súvislosti s traktovaním otázky hraníc v strednej Európe ani Bibóove polstoročné konštatovanie, že „otvorenou otázkou v celom tomto procese je dnes už len to, aká ostrá hranica sa utvorí medzi českým a slovenským národným rámcom“.

Bibó vo svojej fundamentálnej štúdií o biede malých štátov východnej Európy neustále krúži okolo národa, štátu, demokracie, skúma príčiny, pre ktoré sa demokracia v týchto štátoch (dokonca ani v tradične demokratickom Československu!) nedokázala realizovať v plnohodnotnej podobe (i preto, že štruktúra spoločnosti je v nich iná ako na Západe, že demokratické inštitúty majú oveľa menší vplyv). Nie nadarmo Bibó považuje tému titulnej „biedy“ za ústrednú a najvýznamnejšiu otázku „konsolidácie sveta“, nie nadarmo podčiarkuje, že „na tomto území môže vzniknúť svetová vojna i tak, že útok nevzájde z toho územia, ale kvôli nemu“. A to nielen vtedy, keď sa dostanú do tragického rozporu národné a demokratické hodnoty, ako o tom svedčí na niektorých miestach situácia na konci 20. storočia. Aj to je poučenie z Bibóa, poučenie, že stavať demokraciu proti národu (a naopak) môže byť začiatkom konca – národa aj demokracie.

Všetky Bibóove úvahy z krátkého povojnového obdobia vychádzajú z novej geopolitickej situácie Maďarska, ale aj jej prehistórie, fixovanej onedlho mierovou zmluvou. Bibó vie, že za to, aká je táto mierová zmluva, môže Maďarsko vďačiť aj Miklósovi Horthymu a jeho režimu, historickej kontinuite vzájomných krivd, ktoré sa aj tak nedajú ospravedlniť. A tak vysídlenie Maďarov zo Slovenska či výmenu obyvateľstva síce „možno ospravedlniť vpádom Horthyho“, hovorí Bibó, „vpád Horthyho možno ospravedlniť nespravodlivosťou trianonských hraníc, tiranonské hranice útlakom národností, národnostnú politiku historického Uhorska tým, že Maďarov bojujúcich roku 1848 proti reakcii napadli národnosti na strane reakcie od chrbta, túto skutočnosť ďalšími krivdami a tak ďalej“, ale kto sa chce dostať z tohto začarovaného kruhu, musí „zaujať jednotný postoj voči všetkým krivdám spáchaným proti ľudskej dôstojnosti“.

István Bibó veľmi trpezlivo hodnotil situáciu Maďarska po druhej svetovej vojne, keď hovoril, že maďarským problémom je uchovanie pociťu viny národa, ale zároveň nedovoliť vytliecť z tohto priznania kapitál ospravedlňujúci neospravedlniteľné. Najmä však tým, a to bol jeden z ojedinelých maďarských pokusov o sebakritické účtovanie v tomto čase, že „veľmi rozhodne a priamo vyhlásime, že pocity viny a kajúcnosti

nie sú adresované iným. Neprosíme o odpustenie Čechov, Slovákov, Rumunov, lebo im sú takisto vlastné tie isté emócie, ktoré zaviedli nás tam, kam sme sa dostali. Pocit hanby môžeme mať azda iba voči Juhoslávii". Bibó preto priklincúva, že dôraz musí byť na tom, „aby sme sa hanbili najmä pred našimi starými otcami, ktorí boli lepší ako my, a pred našimi vnukmi, ktorí, dúfame, budú lepší než my”.

Bibóove povojnové úvahy, pripomeňme si naposledy, vznikali v atmosfére prípravy parížskej mierovej zmluvy, v atmosfére existenčného zápasu o osud maďarských menšín v susedných štátoch, v atmosfére zápasu o zachovanie demokracie v Maďarsku, zápasu o geopolitické zaradenie Maďarska do západnej civilizácie. Bibó v podstate vyzýval k zmiereniu s mierovou zmluvou s jedinou výhradou: „v tom, že osud zahraničných Maďarov nám nemôže byť ľahostajný”. Vedel, že tento problém musí byť starostou Maďarska ako „príbuzného” štátu, vedel, že „čím je toto politické úsilie menej hlučné, tým lepšie”. Najmä z posledných slov však poučenia, zdá sa, neplatia, aj keď naďalej platí, že otázka maďarských menšín v susedných štátoch po polstoročí nie je o nič menej akútnejšia aj aktuálnejšia než v časoch Bibóových úvah.

Čítať Istvána Bibóa znamená čítať inšpiratívneho súčasníka. To je pre analytika minulosti najlepšie vysvedčenie. Bibó, prirodzene, chcel osloviť predovšetkým svojich rodákov, uvažoval o geopolitickej zaradenosti Maďarska, o dejinách a mentalite Maďarov, o ich mieste v strednej Európe takisto ako v širšom európskom kontexte. Chcel, aby lepšie poznajúc minulosť porozumeli prítomnosti. Nebol politizujúci historik ani historizujúci politik. Bol nezávislý intelektuál v tom najlepšom zmysle slova. Konzekvencie tohto postoja znášal celý život a prichodí mu ich znášať neraz aj po smrti. Vedel, že kľúč k pochopeniu minulosti i budúcnosti, najmä však prítomnosti Maďarov v tomto priestore je vo vzťahu k susedom, v uvedomení si toho, že národné a demokratické hodnoty sa práve v tomto priestore nemôžu vylučovať, ale naopak, musia sa spájať; že majú byť zárukou budúcej spolupráce národov a štátov tohto geopoliticky dôležitého kúska sveta, spolupráce, ktorá by mohla dať definitívnu bodku za ich spoločnou „biedou”.

V tom, ale aj v mnohom inom, ako dokumentujú aj texty tejto knihy, je Bibóova inšpirácia nadčasová aj nadnárodná, univerzálna.

Rudolf Chmel

Obsah

Predslov: Politik (<i>Péter Kende</i>)	5
O EURÓPSKEJ ROVNOVÁHE A MIERI	19
I. KNIHA [Príčiny svetovej vojny a súčasnej krízy]	21
I. kapitola [Európsky politický vývin]	21
1. <i>Súčasná kríza a jej charakter politickej krízy</i>	21
II. Kapitola [Príčiny a dejiny nemeckej politickej hystérie]	28
1. <i>Jadro nemeckého problému</i>	28
2. <i>Slepá ulička svätej ríše rímskej</i>	42
3. <i>Slepá ulička Nemeckého spolku</i>	57
4. <i>Tretia slepá ulička: wilhelmínske nemecké cisárstvo</i>	65
5. <i>Štvrtá slepá ulička: nemecké republiky</i>	79
6. <i>Piata slepá ulička: hitlerovská tretia ríša</i>	103
Resumé	118
II. KNIHA [Cesta z krízy]	120
I. kapitola [Obnovenie moci európskych metód]	120
1. <i>Spor pravice a ľavice</i>	120
2. <i>Politické a spoločenské mocenské činitele v Európe</i>	124
3. <i>Štáty, politické a vládne formy</i>	136
II. kapitola [Navrátenie Nemecka do európskeho spoločenstva]	144
1. <i>Dobrý mier s Nemeckom</i>	144
BIEDA VÝCHODOEURÓPSKÝCH MALÝCH ŠTÁTOV	153
1. <i>Vznik a vývin európskych národov a moderného nacionalizmu</i>	155
2. <i>Rozpad územného usporiadania strednej a východnej Európy a vznik jazykového nacionalizmu</i>	159
3. <i>Rozpad troch východoeurópskych historických štátov</i>	164
4. <i>Proces deformácie politickej kultúry strednej a východnej Európy</i>	175
5. <i>Bieda územných sporov</i>	187

6. <i>Vyriešenie územných sporov</i> <i>a konsolidácia východnej Európy</i>	195
7. <i>Technika dobrého uzavretia mieru</i>	208
MIEROVÁ ZMLUVA A MAĎARSKÁ DEMOKRACIA	217
ROZDELENIE ŠTÁTNEJ MOCI KEDYSI A DNES (Inauguračná reč v Akadémii 13. januára 1947)	241
KRITIKY A APOLOGIA PRINCÍPU SAMOURČENIA	265
5. <i>Princíp samourčenia ako pohnútku nacionalizmu</i>	267
6. <i>Princíp samourčenia</i> <i>ako prekážka vyššej medzinárodnej integrácie</i>	290
ZDEFORMOVANÁ MAĎARSKÁ MENTALITA, BEZVÝCHODISKOVÉ MAĎARSKÉ DEJINY	303
ŽIDOVSKÁ OTÁZKA V MAĎARSKU PO ROKU 1944	345
1. <i>Naša zodpovednosť za to, čo sa stalo</i>	348
2. <i>Židia a antisemiti</i>	378
3. <i>Židovská asimilácia a židovské sebavedomie</i>	424
4. <i>Súčasná situácia</i>	450
Niekoľko doplnkov k židovskej otázke	485
NÁČRT 27.–29. OKTÓBRA 1956	493
I. <i>Vyjasnenie základných otázok</i>	495
II. <i>Nedokončený sled myšlienok súbežný</i> <i>s Vyjasnením základných otázok</i>	500
MEMORANDUM SITUÁCIA MAĎARSKA A SVETOVÁ SITUÁCIA	507
Poznámky	527
Edičná a bibliografická poznámky	570
Doslov: <i>Osud stredoeurópskeho intelektuála (Rudolf Chmel)</i>	571